

ISSN 2227-6521

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. КАРАЗІНА

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University

Серія

“Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи”

Series

“Sociological studies
of contemporary society:
methodology, theory, methods”

Випуск 39

Заснована 1983 р.

Харків
2017

У Віснику опубліковані результати теоретичних та емпіричних досліджень сучасного суспільства відомих українських та зарубіжних учених, а також молодих науковців. Акцентовано увагу на актуальних проблемах та перспективах розвитку пострадянської соціології в умовах соціальних невизначеностей. Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів соціологічних спеціальностей та всіх, хто цікавиться соціологічною проблематикою.

Видання є фаховим у галузі соціологічних наук (наказ Міністерства освіти і науки України № 315 від 16.05.2016 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 13 від 25. 09. 2017 р.)

Головний редактор:

Бакіров Віль Савбанович – академік НАН України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Відповідальний редактор:

Сокурянська Людмила Георгіївна – доктор соціологічних наук, професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Члени редколегії:

Голіков Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Головаха Євген Іванович – доктор філософських наук, професор, Інститут соціології НАН України;

Клочко Маріанна – доктор філософії в області соціології, Державний університет штату Огайо (США);

Лисиця Надія Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Ніколаєвська Алла Михайлівна – кандидат соціологічних наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Ніколаєвський Валерій Миколайович – кандидат філософських наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Ротман Давид Генрихович – доктор соціологічних наук, професор, Білоруський державний університет (м. Мінськ);

Руценко Ігор Петрович – доктор соціологічних наук, професор, Харківський національний університет внутрішніх справ;

Сорока Юлія Георгіївна – доктор соціологічних наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Тамаш Пал – доктор філософії в області соціології, професор, Інститут соціології Угорської академії наук;

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Черниш Наталія Йосипівна - доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка;

Яблонський Аркадіуш - доктор гуманітарних наук з соціології, професор, Люблинський католицький університет (Польща).

Технічний редактор:

Остроухова Ганна Сергіївна - молодший науковий співробітник, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Адреса редакційної колегії:

61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет.

Тел.: 707-53-89; 707-54-90.

e-mail: sokuryanska@karazin.ua; anna.ostrouhova@karazin.ua

<http://periodicals.karazin.ua/ssms>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21558-11458Р від 21.08.2015

ЗМІСТ

Содержание	3
Contents	5
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ	
Яковенко Ю. І. Методологічна травма в соціологічних полях України	9
Мурадян О. С. Політична репрезентація нових соціальних нерівностей: перспективи та труднощі соціологічної розробки проблеми	28
Мельніков А. С. Поняття суспільства в екзистенціальній соціології Майкла Вейнштейна	36
Батаєва К. В., Попова О. О. Соціокультурний капітал вимушених мігрантів: теорія і проблема вимірювання	41
Литовченко А. Д. Метафора «руйнування політичного простору» як інструмент критичної соціології розділеного суспільства	53
Білоус Є. В. Проблеми та перспективи емпіричної ідентифікації ідеологічних уявлень масової свідомості	61
Іванова Т. В. Соціологія про тривогу в контексті індивідуалізації	68
Калашнікова Л. В. Особливості вивчення безпеки життєдіяльності як соціального явища	73
Суська О. О. Проблеми оновлення поняттєвого апарату соціології медіакомунікації за умов персоналізованої комунікації в мережах	80
Максимович О. В. Міжкультурна комунікація як предмет міждисциплінарного теоретизування	85
Голіков О. С. Дослідження листів як знаннєвих агрегатів: можливості та обмеження	90
Бойко Д. М. Евристичний потенціал акторно-мережевої теорії у вивченні ієрархічних соціальних відносин та структур	95
Герус О. І. Застосування дискурсу-аналітичного підходу у дослідженні комерційної реклами	101
Костенко Я. О., Сидоров М. В.-С. Аналіз рангових шкал у масових опитуваннях	110
Нагорняк К. М. Валідизація уточненої методики базових індивідуальних цінностей Шалома Шварца: результати двох претестів	118
Черній П. Д. Моделі поширення повідомлень в онлайн соціальних мережах: властивості, структура, особливості застосування	127
Десенко Д. С. Фотографія як інструмент включення/виключення: деконструкція довіри	135
Плющ В. А. Вплив постмодерних реалій на ціннісний світ сучасної людини (за М. Маффесолі)	142
РОЗДІЛ 2	
ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	
Кононов І. Ф. Світова гібридна війна або буржуазний бланкізм? Есе пам'яті концепту гібридної війни. Нехай спочиває з миром	146
Хобта С. В. Лінія розмежування на Донбасі: кордон між «своїми» чи з «чужими»?	154
Фурман А. В., Гірняк А. Н. Передвиборчі технології як інструменти соціально-психологічної взаємодії	161
Уджмаджурідзе Г. Г. Чинники нерівності політичної участі в сучасному українському суспільстві: досвід застосування бінарної логістичної регресії	167
Партицький С., Древняк А., Блащак Д. Польсько-українські програми як спосіб рішення соціально-економічних нерівностей прикордонних регіонів	175
Лесняк В. Ю. Взаємодія третього сектору та влади у регулюванні соціальних проблем в сучасній Польщі	183
Міхно Н. К. Семантика «радянського/пострадянського/українського» в просторі сучасного українського міста: досвід ментального картографування	188
Сердюк О. О., Шілстон Т., Сокурєнко В. В. Соціологічний моніторинг «Публічна безпека та довіра до правоохоронних органів» як крок до розвитку засад ком'юніті полісінг в Харківській області	194
Яковенко А. К., Тащенко А. Ю. Нерівноцінності тілесності: стан здоров'я, подача їжі та транспортний рух на вагах моралі	202
Гоманюк М. А. Панацея Таврії: топонім «приємний у всіх відношеннях»	209
Чорна В. О. Південний регіон України як цілісний простір економічної активності населення:	

специфіка, сучасний стан та перспективи розвитку	215
Куртсеітов Р. Д. Наслідки геноциду кримськотатарського народу в роки Другої світової війни, етнічних обмежень у повоєнні десятиліття через призму етносоціальних трансформацій сучасного Криму	222
Паронікян А. А. Етнокультурна диверсифікація: реалії та перспективи України на шляху до мультикультуралізму	234
Петренко-Лисак А. О. Мобільні комунікації у транзитному просторі метрополітену: соціологічний нарис	239
Назаренко К. С. Принципи соціальної відповідальності в діяльності сучасних українських мас-медіа	244
Шеломовська О. М. Особливості сучасних ігрових комп'ютерних практик (на прикладі населення м. Кам'янське)	253
Дикань Б. О. Соціологічний аналіз мобільних гаджетів: прагматичний поворот vs акторно-мережева теорія	263
Філіппова О. А. «Ані з Європою, ані з Росією»: відстежуючи думки в Харкові	269

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ ТА ОСВІТИ

Бакіров В. С., Кізілов О. І., Даниленко І. В. Онлайн-опитування в системі соціологічного моніторингу вищої школи України	275
Астахова К. В. Інноваційні університети: критерії та підходи	281
Бакіров В. С., Ушакова Н. І., Хижняк Л. М. Міжкультурна комунікація в університеті: історичний досвід і виклики сучасності	286
Астахова В. І. Громадські організації у виші: проблеми ефективності діяльності	294
Ліпіч Л. М. Теоретичні погляди на роль освіти як фактору стратифікації	297
Ковтун О. О. Корупційні практики у вищому навчальному закладі: спроба соціологічного аналізу	304
Стукал О. В. Детермінуючі фактори формування толерантності у студентському середовищі	311
Кожекіна Л. Ю., Вдовиченко М. О. Роль соціально-економічних факторів у професійному самовизначенні студентів КНУ імені Тараса Шевченка	316
Пак І. В. Академічна культура: деякі аспекти соціологічної інтерпретації	323
Сокур'янська Л. Г. Молодь у суспільстві нерівних: можливості та ризики самореалізації	327
Зінчина О. Б. Медіасоціалізація сучасної молоді: виклики і відповіді	332
Познанська К. В. Соціальне становище літніх людей та ставлення до старості в українському суспільстві очима молоді	340
Агамір'ян Л. В. Дозвілєві практики сільської молоді Харківщини: ціннісна зумовленість вибору	346
Вимоги до публікацій	353
Соціологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна	354
Східноукраїнський Фонд соціальних досліджень	355

СОДЕРЖАНИЕ

Contents	7
РАЗДЕЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИИ	
Яковенко Ю. И. Методологическая травма в социологических полях Украины	9
Мурадян Е. С. Политическая репрезентация новых социальных неравенств: перспективы и трудности социологической разработки проблемы	28
Мельников А. С. Понятие общества в экзистенциальной социологии Майкла Вейнштейна	36
Батаева Е. В., Попова О. А. Социокультурный капитал вынужденных мигрантов: теория и проблема измерения	41
Литовченко А. Д. Метафора «разрушение политического пространства» как инструмент критической социологии разделённого общества	53
Белоус Е. В. К вопросу об эмпирической идентификации идеологических представлений массового сознания	61
Иванова Т. В. Социология о тревоге в контексте индивидуализации	68
Калашникова Л. В. Особенности изучения безопасности жизнедеятельности как социального явления	73
Сусская О. А. Проблемы обновления понятийного аппарата социологии	80
Максимович О. В. Межкультурная коммуникация как предмет междисциплинарного теоретизирования	85
Голиков А. С. Исследование писем как знаниевых агрегатов: возможности и ограничения	90
Бойко Д. Н. Эвристический потенциал акторно-сетевой теории в изучении иерархических социальных отношений и структур	95
Герус О. И. Применение дискурс-аналитического подхода в исследовании коммерческой рекламы	101
Костенко Я. А., Сидоров Н. В.-С. Анализ ранговых шкал в массовых опросах	110
Нагорняк Е. Н. Валидизация уточнённой методики базовых индивидуальных ценностей Шаломы Шварца: результаты двух претестов	118
Черний П. Д. Модели распространения сообщений в онлайн социальных сетях: свойства, структура, особенности применения	127
Десенко Д. С. Фотография как инструмент включения/исключения: деконструкция доверия	135
Плющ В. А. Ценностный мир современного человека согласно (по М. Маффесоли)	142
РАЗДЕЛ 2	
ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА	
Кононов И. Ф. Мировая гибридная война или буржуазный бланкизм? Эссе памяти концепта гибридной войны. Пусть покоится с миром	146
Хобта С. В. Линия разграничения на Донбассе: граница между своими или с чужими?	154
Фурман А. В., Гирняк А. Н. Предвыборные технологии как инструменты социально-психологического взаимодействия	161
Уджмаджуридзе Г. Г. Факторы неравенства политического участия в современном украинском обществе: опыт применения бинарной логистической регрессии	167
Партицкий С., Древняк А., Блащак Д. Польско-украинские программы как способ решения социально-экономических неравенств приграничных регионов	175
Лесняк В. Ю. Взаимодействие третьего сектора и власти в регулировании социальных проблем в современной Польше	183
Михно Н. К. Семантика «советского/постсоветского/украинского» в пространстве современного украинского города: опыт ментального картографирования	188
Сердюк А. А., Шилстон Т., Сокуренок В. В. Социологический мониторинг «Публичная	

безопасность и доверие к правоохранительным органам» как шаг к развитию принципов комьюнити полисинг в Харьковской области	194
Яковенко А. К., Ташенко А. Ю. Неравноценности телесности: состояние здоровья, подача пищи и транспортное движение на весах морали	202
Гоманюк Н. А. Панацея Таврии: топоним «приятный во всех отношениях»	209
Черная В. А. Южный регион Украины как целостное пространство экономической активности населения: специфика, состояние и перспективы развития	215
Куртсеитов Р. Д. Последствия геноцида крымскотатарского народа в годы Второй мировой войны, этнических ограничений в послевоенные десятилетия через призму этносоциальных трансформаций современного Крыма	222
Пароникян А. А. Этнокультурная диверсификация: реалии и перспективы в Украине на пути к мультикультурализму	234
Петренко-Лысак А. А. Мобильные коммуникации в транзитном пространстве метрополитена: социологический эскиз	239
Назаренко К. С. Принципы социальной ответственности в деятельности современных украинских масс-медиа	244
Шеломовская О. Н. Особенности современных игровых компьютерных практик (на примере населения г. Каменское)	253
Дикань Б. А. Социологический анализ мобильных гаджетов: прагматический поворот (vs) акторно-сетевая теория	263
Филиппова О. А. «Ни с Европой, ни с Россией»: отслеживая мнения в Харькове	269

РАЗДЕЛ 3

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМ МОЛОДЕЖИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Бакиров В. С., Кизилев А. И., Даниленко И. В. Онлайн-опрос в системе социологического мониторинга высшей школы Украины	275
Астахова Е. В. Инновационные университеты: критерии и подходы	281
Бакиров В. С., Ушакова Н. И., Хижняк Л. М. Межкультурная коммуникация в университете: исторический опыт и вызовы современности	286
Астахова В. И. Общественные организации в вузе: проблемы эффективности деятельности	294
Липич Л. М. Теоретические взгляды на роль образования как фактора стратификации	297
Ковтун О. А. Коррупционные практики в высшем учебном заведении: попытка социологического анализа	304
Стукал Е. В. Детерминирующие факторы формирования толерантности в студенческой среде	311
Кожекина Л. Ю., Вдовиченко М. А. Роль социально-экономических факторов в профессиональном самоопределении студентов КНУ имени Тараса Шевченка	316
Пак И. В. Академическая культура: некоторые аспекты социологической интерпретации	323
Сокурская Л. Г. Молодежь в обществе неравных: возможности и риски самореализации	327
Зинчина А. Б. Медиа социализация современной молодежи: вызовы и ответы	332
Познанская Е. В. Социальное положение пожилых людей и отношение к старости в украинском обществе глазами молодежи	340
Агамирьян Л. В. Досуговые практики сельской молодежи Харьковщины: ценностная обусловленность выбора	346
Требования к публикациям	353
Социологический факультет Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина	354
Восточнoукраинский Фонд социальных исследований	355

CONTENTS

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIOLOGY

Iakovenko Iu. The Methodological Trauma in Sociological Fields of Ukraine	9
Muradyan O. Political Representation of New Social Inequalities: Perspectives and Difficulties of Sociological Development of the Problem	28
Melnikov A. The Concept of Society in the Existential Sociology of Michael Weinstein	36
Bataeva K., Popova O. Sociocultural Capital of Reluctant Migrants: Theory and Problem of Measuring	41
Lytovchenko A. A Metaphor «the Destruction of Political Space» as a Tool of Critical Sociology of the Divided Society	53
Bilous Ye. A Remark on the Empirical Identification of the Ideological Representations in the Mass Consciousness	61
Ivanova T. Sociology of Anxiety in the Context of Individualization	68
Kalashnikova L. Especially the Study of Safety as a Social Phenomenon	73
Susskaya O. Update Problems of the Conceptual Apparatus for Mass-Media Sociology Under Personified Communications in Networks	80
Maksymovych O. Intercultural Communication as a Subject of Interdisciplinary Theoretical Approach	85
Golikov O. Investigation of Letters as Knowledge Aggregates: Opportunities and Limitations	90
Boiko D. Heuristic Potential of the Actor-Network Theory in the Study of Hierarchical Social Relations and Structures	95
Herus O. The Discourse-Analytical Approach Application in Commercial Advertising Study	101
Kostenko Ya., Sydorov M. Analysis of Rank Scales in Mass Surveys	110
Nagorniak K. Validation of the Refined Method of the Basic Individual Values of Shalom Schwartz: the Results of two Pretests	118
Cherniy P. Models of Information Dessimination in Online Social Networks: Properties, Structure, Application Features	127
Desenko D. Photography as a Tool of Inclusion/Exclusion: Confidence Deconstruction	135
Pliushch V. Impact of Post-Modern Realities on the Contemporary Man's Values According to M. Maffesoli	142

EMPIRICAL RESEARCHES OF MODERN SOCIETY

Kononov I. World hybrid warfare or bourgeois Blanquism? The essay in Memoriam of the Concept of Hybrid Warfare. Let it rest in peace	146
Khobta S. Demarcation Line on Donbas: the Border Between Own and Others'?	154
Furman A., Hirnyak A. Peculiarities of Pre-Election Technologies as Instruments of Socio-Psychological Interaction	161
Udzhmadzhuridze G. Factors of Inequality of Political Participation in the Modern Ukrainian Society: the Experience of Applying of Binary Logistic Regression	167
Partyecki S., Drewniak A., Blaszcak D. Polish-Ukrainian Projects as a Source of Solving the Socio-Economic Inequalities of the Border Regions	175
Lesnyak V. Interaction Between Third Sektor and Public Administration in Regulation of Social Problems in Contemporary Poland	183
Mikhno N. Semantics of «Soviet /Post-Soviet /Ukrainian» in Space of Modern Ukrainian City: Experience of Mental Mapping	188
Serdyuk A., Shilston T., Sokurenko V. Sociological Monitoring «Public Safety and Trust to Law	

Enforcement Agencies» as a Step to Developing Community Policing in Kharkiv Region	194
Yakovenko A., Taschenko A. Inequality of Bodily: Health Status, Food Serving and Transport Traffic on the Scales of Moral	202
Gomanuk N. Panacea of Tavria: Toponym «Pleasant in all Relations»	209
Chorna V. Southern Ukraine of Ukraine as an Integral Space of the Population Economic Activity: Specificity, Condition and Development Prospect	215
Kurtseitov R. Consequences of the Genocide of the Crimean Tatar People in the Years of the Second World War, Ethnic Restrictions During Postwar Decades Through the Prism of Ethnosocial Transformations of the Contemporary Crimea	222
Paronikian A. Ethno-Cultural Diversification: Realities and Prospects in Ukraine on the Way to Multiculturalism	234
Petrenko-Lysak A. Mobile Communications in the Transit Space of Subway: Sociological Essay	239
Nazarenko K. Principles of Social Responsibility in Activities of Modern Ukrainian Mass Media	244
Shelomovska O. Features of Modern Gaming Computer Practices (on the Example of the Population of Kamianske)	253
Dykan B. Sociological Analysis of Mobile Gadgets: Pragmatic Turn (vs) Actor-Network Theory	263
Filippova O. «Neither with Europe nor With Russia»: Tracking Views in Kharkiv	269

RESEARCH ON THE PROBLEM OF YOUTH AND EDUCATION

Bakirov V., Kizilov O., Danylenko I. Online Survey in the System of Higher School Sociological Monitoring in Ukraine	275
Astakhova K. Innovative Universities: Criteria and Approaches	281
Bakirov V., Ushakova N., Khyzhniak L. Intercultural Communication at the University: Historical Experience and Challenges of Our Time	286
Astakhova V. Public Organizations in High School: the Problems of Working Efficiency	294
Lipich L. Theoretical Views on the Role of Education as a Factor of Stratification	297
Kovtun O. Corruption Practices in Higher Education: Attempt of Sociological Analysis	304
Stukal O. The Determining Factors of Formation of Tolerance in the Student's Environment	311
Kozhekina L., Vdovichenko M. The Role of Socio-Economic Factors in the Professional Self-Determination of the Students of Taras Shevchenko National University of Kyiv	316
Sokuryanska L. Youth in a Society of Unequal: the Opportunities and Risks of Self-Realization	323
Zinchyna O. Mediasocialization of Modern Youth: Challenges and Responses	327
Poznanska K. The Social Situation of The Elderly People and the Relationship Between Old Age in the Ukrainian Society With the Eyes of the Youth	332
Pak I. Academic Culture: Some Aspects of Sociological Interpretation	340
Agamiryan L. Leisure Practices of Kharkiv Region's Rural Youth: the Conditionality of the Choice by Value Orientations	346
The Requirements to the Publication	353
Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University	354
East-Ukrainian Foundation for Sociological Research	355

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.1

МЕТОДОЛОГІЧНА ТРАВМА В СОЦІОЛОГІЧНИХ ПОЛЯХ УКРАЇНИ

Яковенко Юрій Іванович – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті порушуються питання стану логіки та методології соціологічних досліджень у сучасній Україні. Акцентується увага на тенденції зниження вимогливості щодо обов'язкового представлення методологічної бази дослідження у його програмі, звітних матеріалах, публікаціях за одержаними результатами, зокрема щодо нормативного оформлення статей, що друкуються у фахових виданнях України з соціології. Наводяться приклади порушення зазначеної норми у статтях, опублікованих протягом 2015 та 2016 років у двох провідних вітчизняних виданнях соціологічної спрямованості. Зазначається, що претензії деяких авторів на теоретичну значущість їхніх публікацій не є обґрунтованими у випадку відсутності постановки наукової проблеми, формулювання якої має обов'язково передбачати низку питань теоретичного змісту. Підкреслюється, що ситуація, яка склалася в українській соціології, може бути пояснена так званою методологічною травмою, яка є характерною й для дослідників інших пострадянських країн. Формулюється висновок про те, що розвиток соціологічної науки в її теоретичних та емпіричних контекстах можливий лише за умов подолання методологічної травми, яку переживають соціологи.

Ключові слова: методологія, методологічна травма соціолога, методологічна культура, епістемологічна дилема, ефект спрощення.

В статье поднимаются вопросы состояния логики и методологии социологических исследований в современной Украине. Акцентируется внимание на тенденции снижения требовательности относительно обязательного представления методологической базы исследования в его программе, отчетных материалах, публикациях на основе полученных результатов, в частности относительно нормативного оформления статей, которые публикуются в специализированных изданиях Украины по социологии. Приводятся примеры нарушений названной нормы в статьях, опубликованных в 2015 и 2016 годах в двух ведущих отечественных изданиях социологической направленности. Отмечается, что претензии некоторых авторов на теоретическое значение их публикаций нельзя признать обоснованными в случае отсутствия постановки научной проблемы, формулировка которой должна обязательно предусматривать ряд вопросов теоретического содержания. Подчеркивается, что ситуацию, сложившуюся в украинской социологии, можно объяснить так называемой методологической травмой, характерной и для исследователей из других постсоветских стран. Формулируется вывод о том, что развитие социологической науки в ее теоретических и эмпирических контекстах возможно лишь при условии преодоления методологической травмы, которую переживают социологи.

Ключевые слова: методология, методологическая травма социолога, методологическая культура, епістемологічна дилемма, эффект упрощения.

The article touches upon the issues of state estimation of logic and methodology' application in sociological researches in contemporary Ukraine. Attention is accentuated by lowering the requirements for compulsory representation of all components of methodological base of research, both in its program and in the reporting materials, publications based on obtained results, in particular concerning the standardization of articles that are published in professional editions of Ukraine on sociology. Examples of violations of this norm are given concerning the substantiation of scientific problem in articles published during 2015-2016 years in two leading domestic journals of sociological focus. It's noted that the claims of some authors on theoretical significance of their publications aren't justified in cases of missing scientific problem' formulation, the formulation of which must necessarily be provided for theoretical content. It's emphasized that the situation can be explained through the concept of methodological trauma, and it's typical for researchers from post-Soviet countries as well as cultural trauma. The conclusion was drawn that development of sociology in Ukraine in its theoretical and empirical contexts is possible under the condition of vigorous overcoming the inherent in modern sociologists' methodological trauma.

Keywords: methodology, methodological trauma of sociologist, methodological culture, epistemological dilemma, effect of simplification.

«Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашило,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене» [1].
Тарас Шевченко¹

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Спроби зі сторони влади в умовах наздоганяючої модернізації в пострадянських країнах досягти покращення якості життя населення завдяки реформам є, без сумнівів, завданнями практичними (тут і далі всі підкреслення зроблено тільки мною. – Ю. Я). Проте вже чверть століття вони надають підстави для вагомих сумнівів експертного середовища щодо ефективності певних засобів подолання соціальних нерівностей та соціальної несправедливості², тож тема III Конгресу САУ «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання» є цілком актуальною. Тому логічно, що науковим завданням роботи секції № 1 цього Конгресу згідно із інформаційним листом № 2 САУ [4] (далі – ІЛ № 2) про підготовку до Конгресу є визначення можливих шляхів удосконалення логіки та методології соціології в контексті актуальної для соціологів України вищезгаданої теми. Тому автор³ почне обговорення логіки дій соціологів з обговорення логічності вимог вже від авторів ІЛ № 2 до застосування такої рубрики статей з матеріалами III Конгресу САУ, що будуть опубліковані у фаховому виданні з соціології, як «Опис методології дослідження». Така рубрика у п. 3 Постанови ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» (див.: [5]) не передбачена. Аналогічна хибна вимога є в ІЛ № 2 і щодо рубрик тез до спеціальної збірки матеріалів Конгресу: «Тези мають містити опис: наукової проблеми, що досліджується; методології дослідження». Автору поки що невідомий жоден посібник з логіки наукового дослідження, де наявна вимога замість дослідження об'єкта «досліджувати» наукову проблему (бо її слід ставити та знімати).

Отже, обґрунтувати доцільність теми діяльності секції № 1 в жовтні 2017 р. «Стан логіки та методології соціології в Україні: тупцювання на місці чи рух вперед?» можна починати вже на підставі ІЛ № 2, але, звісно, не він є головною причиною доцільності теми, бо є значно більша кількість прикладів, вони ж і підстави, що викликають нашу стурбованість щодо рівня логічності текстів низки соціологів як України, так і сусідніх країн. Здійснюючи зараз постановку наукової проблеми в цій статті, автор прагне активно долучати до справи доступний йому досвід науки, наголошуючи, що у випадку даної статті постановка впливає насамперед із двох обставин. По-перше, з положень сучасної філософії та епістемології науки (див.: [6]), згідно котрих фіксують проблему не через дефіцит знання, а, навпаки, через його множинність, внаслідок чого суб'єкт пізнання перебуває в ситуації вибору, і часом вибір цей хибний. По-друге, з контексту актуалізації застосування концепту «методологічна травма соціолога» (далі – МТС) (див.: [2, с. 5-7]). Тож наукова проблема в цій статті постає як констатація ситуації МТС, коли сучасні українські соціологи змушені приймати рішення про вибір засобів пізнавальної діяльності, перебуваючи на початку дослідницького проекту в розпачі перед розмаїттям як соціологічних теорій, так і методологічних принципів, методів тощо, що має, на думку автора, спонукати всіх ініціаторів соціологічного дослідження вдаватися до концепції епістемологічної матриці В. Дудіної для обґрунтування обраної форми їхньої пізнавальної активності – спостереження, інтерпретації, втручання, що, безперечно, має позначитися на теоретичній та практичній значущості результатів певного дослідження.

«– **Що буде відбуватися на III
Всеросійському конгресі, якщо з
російської соціологією все так сумно?
— Нічого особливого. Яка соціологія є,
така і явить себе. Мій сум не з
приводу того, що є, а з приводу того, чого немає».**
Інтерв'ю з О. Філіпповим, 2008 р. [7]⁴

¹ Вірш «Хіба самому написать...» датують за періодом перебування Шевченка в Раїмі у січні-квітні 1849 р., йдеться в ньому про перше видання збірки творів поета – «Кобзар», надруковане 18 квітня 1840 р. Також десяте літо як минуло і після друку статті «Методологічна травма соціолога. До питання інтеграції знання» [2], котра належним чином ще не прокоментована в журналах чи збірках соціологічного профілю України.

² Наприклад, V Всеросійський соціологічний конгрес «Соціологія і суспільство: соціальна нерівність і соціальна справедливість», Єкатеринбург, 19-21 жовтня 2016 року; Круглий стіл «Реформи в Україні: реальна практика і суспільні очікування» (Київ, 13 грудня 2016 р., підсумком котрого став заклик «...активніше долучатися до справи реформування суспільства, використовуючи весь досвід соціологічної науки» [3, с. 50].

³ Тут і далі «автор» в однині – це Ю. І. Яковенко.

⁴ Відсутність, як відомо, постає логічною альтернативою *присутності* й повноправним об'єктом аналізу. В нашому випадку відсутньою в сучасній соціології України є *компетентна методологічна рефлексія* на відміну від розвинутої рефлексії методичної.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Якщо в цій частині статті її автор розглядає публікації, на котрі він спирається, то уникати низки цитат із відповідних джерел нелогічно, бо ж інакше яким ще чином на ці джерела можна спиратися? Отже, минуло вже десять років після публікації статті, де було обгрунтовано існування такого явища, як методологічна травма соціолога (див.: [2]), що є особливого різновиду колективною травмою соціологічної спільноти. Татарова для обгрунтування МТС як явища специфічного (на відміну від травми культурної, як явища загального), пропонує вважати належною підставою положення П. Штомпки (див.: [8, с. 477]), в яких виділено три рівня культурної травми: перший – рівень індивідуальних біографій, другий – рівень колективних травм (втрата групової ідентичності), третій – так званий «історичний» рівень (коли травмуються спільноти в діапазоні від етнічних груп до усього людства). На індивідуальному рівні дослідники відчувають травму по-різному (включаючи і варіант «не відчуваю травми», якщо виходити з суб'єктивних уявлень), артикулюють її рідко, як правило, травма носить латентний характер. Для цілей секції № 1 важливими є колективний та «історичний» рівні, з останнім із цих рівнів співвідносимо й узагальнюючу концепцію травми, що активно розробляють науковці, виходячи з теорії «інформаційного вибуху і травми постмодерну» (див.: [9]). МТС визначено Татаровою явищем психічним, пов'язаним зі спрощенням, зниженням смислової чутливості (людина не встигає за людством, соціолог не встигає за соціологією через лавиноподібне зростання обсягу знань, про що пишуть науковці). Практичну доцільність рефлексії щодо МТС слід співвідносити у рівній мірі зі збереженням цілісності соціологічної спільноти, з демаркацією знання в соціології, з розрізненням мови соціологічного дослідження тощо (див.: [2, с. 6]).

Пам'ятаючи про необхідність активніше залучати весь досвід соціологічної науки, наведемо думку Ж. Тощенко про характерні риси суспільної свідомості й поведінки населення пострадянських країн, що він вивчає ще з 90-х років ХХ ст., а постали вони для нього теж як наслідок культурних травм і антиномії. Звісно, Росія не є єдиною країною, населення котрої переживає травматичну ситуацію, стосується ця обставина багатьох країн, в першу чергу найближчих у ментальному плані сусідів⁵ (див.: [10]). В рецензії Л. Титаренко на книгу Тощенко узагальнено трилогію його праць з приводу змін суспільної свідомості в пострадянську епоху (див.: [11]), котра включає, крім рецензованої монографії, дві попередні: «Парадоксальна людина» (2001) і «Кентавр-проблема» (2011). Титаренко стверджує, що, як і дві попередні, дана книга в теоретичному плані спирається на західну концепцію травми, що була широко залучена науковцями СНД з 1990-х рр. для пояснення негативної реакції значної частини населення на радикальні соціально-економічні зміни. Термін «травма» швидко вписався в пострадянський науковий контекст і лексику, його стали використовувати як елемент концептуальної рамки аналізу ситуацій, котрі раптово слід було науково пояснити. Як вважає сам Тощенко, багато вчених використовували ідеї з концепції травми, не вживаючи сам термін, і називає економістів О. Богомолова, Р. Грінберга, політика Ю. Красіна, соціологів М. Горшкова, Ю. Леваду, О. Ослона, Н. Покровського, В. Ядова, культурологів В. Межуєва, О. Смоліна та інших. Праці провідних соціологів Росії, які емпірично досліджують соціальні зміни з опорою на дані загальноросійських опитувань, переконують Тощенко, що концепція травми все ще залишається актуальним конструктом при інтерпретації реальних подій та їхнього сприйняття в громадській думці росіян. У свою чергу, Титаренко наголошує, що використання концепції травми і відповідної лексики допомагає авторам говорити мовою, зрозумілою її закордонним прихильникам (Дж. Александер, П. Штомпка, Р. Айерман та ін.). Тощенко пише, що західна концепція травми дозволила йому розвивати в останні десятиліття «соціологію життя», змістовно близьку до постмодерністських концепцій: концепції плинної сучасності З. Баумана, концепції симулякра Ж. Бодрієра, культуральної соціології Дж. Александера тощо. На думку Тощенко, концепція травми якнайкраще підходить для пояснення того, що відбувалося в Росії на час написання його праць, бо саме ситуація травми породила низку таких незвичайних явищ, як парадоксальність, кентавризм, різні форми етнократії та теократії, тощо. Тому він визначає поточну російську ситуацію як травматичну і антиномічну, наводячи такі аргументи: (1) в той час, як російське суспільство об'єктивно дозріло для глибинних змін, в ньому мала місце «абсолютизація або превалювання ідей одних соціальних груп над іншими», тобто ігнорування існуючих взаємовиключних поглядів на майбутнє країни і способи його досягнення, суперечності між прихильниками і противниками лібералізму; (2) наявність розриву між широкомовно лунаючими обіцянками політичних еліт і реальним життям мільйонів людей; (3) здійснення маніпуляцій суспільною свідомістю можновладцями через «групи тиску» (див.: [10, с. 46]). Звісно, оскільки концепцію травми нещодавно почали використовувати і вона ще не набувала потужного впливу скрізь, то ще десять років тому Татарова заявила, що не чекає зі сторони соціологічного співтовариства на швидку згоду щодо її поглядів з приводу визнання існування МТС. Проте вона наполягала на об'єктивному її існуванні, бо

⁵ В Україні, наприклад, теж вели мову про зв'язок колективної травми з національним характером (див.: [12]).

спиралася на свій тривалий досвід, називаючи осередки буття цього явища, наприклад, в редакційній роботі з авторами журналу «Соціологія: методологія, методи, математичні моделі», проведенні методичних консультацій, читанні лекцій та в особливостях вільного інтерв'ю зі слухачами секції «Методологія та методи соціологічних досліджень» (Центр підвищення кваліфікації викладачів ВНЗ РФ, в Російському університеті ім. Дружби народів) тощо. МТС проявляється і в понятійному релятивізмі, й у витонченому жонглюванні термінами, де іноді втрачає сенс опозиція «те, що позначає – позначуване», і в методологічному анархізмі тощо (див.: [2, с. 7]).

Вимоги до обсягу статті змушують завершувати розгляд публікацій, на котрі спирається автор. Нагадаю лише відомі праці П. Бурдьє, який залишив для світової соціологічної спільноти вже давно визнане положення про те, що так зване «поле» науки – це більш-менш автономна сфера діяльності, котрій властива своя внутрішня логіка, свої «правила гри», цілі акторів на цьому полі, що визначають характер взаємодії, тобто «призи» і «ставки» в грі поміж індивідами чи групами, тощо (наприклад, у полі літератури – це визнання творчого духу автора, в полі економіки – матеріальні блага для виробника продукції тощо). Поле науки, як й інші поля такого гатунку, має сукупність позицій, нерівність яких спонукає науковців до дії (див.: [13]). Якщо говорити про соціологічні поля, котрі автор розрізняє за чинними зараз чотирма спеціальностями проведення захистів дисертацій із соціології, то матеріальні блага настільки малі, що талановита молодь, не маючи капіталу насамперед соціального, що дозволяє отримати доступ до капіталу економічного та інших, вважає, що своє фахове щастя слід шукати або поза наукою, або поза Україною (низький конкурс в аспірантуру, статистика щодо пошуку молоддю місць навчання та праці за межами країни тощо є в цьому аспекті вагомими свідченнями). Сучасним науковцям старшого та середнього віку обсяг їхнього символічного капіталу у фаховій спільноті все ще дозволяє думкою багатіти щодо впливовості їхнього реноме та збиратися (часом за власний кошт) на науково-практичні акції задля перевизначення евристичного потенціалу їхніх учасників.

Отже, в контексті положень Бурдьє про поле науки цілком логічно, що Татарова в 2006 р. вважала одним із значущих симптомів МТС «фракційність» соціологічної спільноти, бо це особлива властивість групової ідентичності, акт замикання членів групи на розрізненні колег на «своїх» і несприйняття «інших»/«чужих» через бажання члена певної групи зберегти групову монополію (а разом з тим і власну) на домінування в певній предметній області чи напрямку. Цю обставину полюбляють називати «науковою школою». Як доречно зазначає А. Фурман, «сьогодні наукове знання результативне – це не лише значеннєво-смысловий ресурс розумової діяльності як надважливого сегмента духовного виробництва соціуму та інструмент уможливлення ефективної дослідницької роботи на індивідуальному та колективному рівнях здійснення, а й інтелектуальна власність, котра виконує функцію товару...» [14, с. 73]. Посилення коммодифікації результатів духовного виробництва, згідно із Бурдьє, сприяє зростанню диверсифікації (про неї докладніше див., напр.: [15; 16]) чи фракційності соціології, що Татаровою оцінено як явище амбівалентне. З одного боку, воно позитивне, бо веде до розширення змісту предметних полів, появи нових і ускладнення відомих моделей пояснення соціальних явищ, введення в практику соціологічних досліджень оригінальних методів, а з іншого боку – негативне, бо має місце необґрунтоване тиражування будь-чого як «методології», що є похідним від тези, що кожна предметна область унікальна і тому нібито повинна мати власну методологію, що і призводить до замикання на «своїх». Проте є й інший фактор фракційності – несумірність соціологічних теорій на етапі програмування соціологічного дослідження, що підтримує ілюзію «поліпарадигмальності» (що на відміну від твердження про наявність «теоретичного плюралізму» некоректно, бо парадигма тут і зараз має бути тільки одна – Ю. Я.).

На думку Татарової, фракційність призводить до того, що знання з однієї предметної області соціології в інші насилу пробиваються, в той час як процес міждисциплінарного проникнення знань йде набагато швидше і легше (див.: [2, с. 8]). Тобто виходить, що біологи вже давно правильно писали про властивості конкуренції в перебігу боротьби за виживання живих систем: внутрішньовидова конкуренція жорсткіше, аніж міжвидова. В перебігу боротьби за виживання в ролі пізнавальних засобів соціолога, якщо не брати до уваги в ролі інструментальних засобів соціологічні теорії, виступають найрізноманітніші методи з різних областей науки⁶, тож у чистому вигляді «соціологічні» методи, на думку Татарової (див.:

⁶ Вже півсотні років як наголошено, що живу систему слід розуміти як сутність єдності взаємодій, а існує кожна жива система в певному оточенні чи середовищі. Тому пізнати її адекватно не можна у відриві від тієї частини оточення, з якою вона взаємодіє, тобто від ніші її буття (докладніше див.: [17]). У випадку наукової школи чи напрямку як ніші вищевказане стане очевидним кожному, хто почне вивчати коло опонентів/рецензентів для учнів певного наукового керівника або інших стурбованих результатом захисту осіб (докладніше див.: [14; 18]). Так, згідно із висновком про стан соціологічної наукової спільноти України після 1990 р. (див.: [19, с. 172]), автор цієї статті очолював у 2014 р. всеукраїнський рейтинг наукових керівників/консультантів в справі підготовки дисертацій із соціології, але як опонент – маю пасти задніх, усвідомлюючи інтереси учасників захисту, бо методологічна прискіпливість є останньою рисою рецензента серед множини тих чеснот, що дають підставу для його запрошення до експертизи.

[там само]), з якою автор згоден, не існують, бо будь-який метод, соціологом використаний, має міждисциплінарний характер, хоч соціологічна специфіка використання методу існує.

Для розв'язання завдання поточної роботи секції № 1 важливо ще вказати, що саме десять років тому жваво йшло обговорення проблематики метатеоретизування або теоретичної кодифікації, через що Татарова згадує популярну на той час книгу І. Девятко, де проведено порівняльний аналіз множини актуальних тоді теорій соціальної діяльності та практичної раціональності [20], наслідки якого теж слугували чинником фракційності серед соціологів. З цього приводу ще в 2001 р. Ю. Качанов писав: «Поволі сталася підміна вивчення суспільних проблем буття соціальної науки поданням широкій публіці вже існуючих точок зору. Порожні зразки того, на що претендувала бути на початку 90-х років соціологія соціології [21⁷], відображає якусь імітацію наукової діяльності. Симуляція чужих соціологічних парадигм не вносить нічого нового у вітчизняну науку, граючи на руку лише майбутнім «приват-доцентам», чії наукові домагання не сягають далі відтворення в дисертаціях існуючих точок зору» [21, с. 23]. Другий симптом МТС (див.: [2, с. 9]) – це гарячі масові дискусії щодо так званих «якісної» і «кількісної» техніки проведення соціологічних досліджень, закритих і відкритих питань, «жорстких» і «м'яких» моделей соціологічного пояснення тощо. До речі, про соціологічне пояснення писав в Україні один із членів НДК Л. Ніколаєнко (див.: [22]), проте він розглядає логічний та історичний методи пояснення, метод соціологічного порівняння як метод пояснення на основі загальної техніки порівняння, допоміжні та нетрадиційні методи пояснення як методи навчання тощо, а не вдається до подібних вищеперерахованим протиставлень.

На погляд Татарової, як і на авторський, корінням подібних дискусій є «епістемологічна дилема». Під такою дилемою Дж. Александер розумів ситуацію вибору дослідницької позиції: «В одному випадку знання про світ не залежить від соціальної позиції та інтелектуальних запитів суб'єкта на результати пізнання, і тоді загальна теорія і універсальне знання існують; в іншому – знання впливає на ставлення суб'єкта до пізнання, і в результаті можливе тільки релятивістське і партикуляристське знання» [23, с. 168] (див. також у публікаціях членів НДК: [24-27]). Александер обґрунтовує необхідність пошуку «наявного розуму» для визначення долі загальної соціологічної теорії через подолання небезпеки епістемологічної дилеми для існування соціології як науки. Оскільки пошук «наявного розуму» на практиці проявляється в різних формах, то, на погляд Татарової, у сфері методів соціологічних досліджень ця ідея призводить до підняття проблематики упорядкування знання, систематизації накопиченого методологічного знання заради переходу до нового шабля диференціації. Другий симптом МТС не зникає через специфіку самих дослідницьких практик: зокрема, одні дослідники – професіонали у сфері інтерпретацій, а інші – в умінні конструювати питання і проводити вимірювання. Звичайно, що це можливо, якщо методологічним знанням вважати тільки інструментальну частину дослідження, тобто сукупність методів емпіричного етапу соціологічного дослідження (див.: [2, с. 9, 12]), проте, як на думку автора, так й інших науковців, які вже згадані чи це буде далі, в контексті поширеності МТС звужене тлумачення методології тільки сприяє послабленню методологічної культури сучасних соціологів.

Кажучи це, автор спирається не стільки на власний досвід, скільки на перебіг обговорення зазначеного в науковій літературі на початку XXI ст. Сама Татарова сучасними факторами МТС, поміж інших, вважає маркетизованість і полстеризованість соціологічної спільноти. Перше з цих слів іменує ситуацію, коли значна частка дослідників, в тому числі й високого рівня кваліфікації, займається вивченням ринку (в глобалізованому світі ця обставина є загальновідомою, на що давно вже звертав увагу М. Буравой, проголошуючи чотири сегменти сучасної соціології). Більш того, реалії такі, що значна частка талановитої молоді йде з науки в цю сферу діяльності. В рівній мірі ці міркування слід віднести і до полстеризованості спільноти. Розглянуте можна вважати скоріше негативними, аніж позитивними факторами розвитку логіки і методології соціології навіть щодо емпіричного етапу дослідження. Проте, оскільки захоплення завданнями вивчення електоральної і споживчої поведінки (це саме та діяльність дослідників, котру зараз добре оплачують) призводить до відтоку дослідників з науки в цю область, то кількість все ж таки переходить в якість через конкуренцію поміж ними, тобто розвиток методів і технік такого роду досліджень відбувається (див.: [2, с. 12-13]). Загалом аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, свідчить, що чинники, котрі сприяють змінам логіки та методології соціологічного дослідження як негативного, так і позитивного характеру, ще є маловивченими і недостатньо продискутованими.

***«Щоб продати що-небудь непотрібне,
треба спочатку купити що-небудь непотрібне».***
Успенський Е. Дядя Федір, пес і кіт [28]

⁷ Тут Ю. Л. Качанов посилається на роботи Г. С. Батигіна: «Происхождение социологии» (Вестник Академии наук СССР. 1991. № 2), «Советская социология на закате сталинской эры» (Вестник Академии наук СССР. 1991. № 10), «Формы воспроизводства и представления социологического знания» (Социологические чтения. Вып. 1. М.: ИС РАН, 1996) та ін..

Формулювання мети статті. Оскільки, згідно із пропозицією М. Буравого, структуру соціологічної спільноти уявляємо такою, що має чотири складові діяльності соціологів та застосування ними результатів (сегмент бізнесовий, політичний, академічний та критичний), то наполягаємо на тому, що представники останнього мають рефлексувати щодо результатів діячих перших трьох сегментів та власного. Відповідно, **мета статті** – обґрунтувати необхідність повернути підготовку проєктів соціологічних досліджень та наступну публікацію їхніх результатів, висновків в Україні до генерування в них такого вступу, що обов'язково містить нормативну постановку наукової проблеми у вигляді теоретичного питання щодо когнітивних суперечностей, котрі виникають внаслідок існуючих практик отримання нового концептуального знання, згідно із трьома різновидами епістемологічної матриці соціологічного пізнання, що визначають одну з дослідницьких позицій – бути спостерігачем, інтерпретатором чи діячем.

**«Я можу бути незгодним з Вашою думкою,
але я готовий віддати життя
за Ваше право висловлювати її».
Вольтер М.-Ф. А [29]**

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Висновки щодо роботи членів НДК на перших двох конгресах САУ дозволили встановити (див.: [27]), що версія окреслення сучасної світової суспільної кризи, що найчастіше іменують як фінансову, є кризою капіталізму, що спочатку відбувалася за активної участі діячих соціально-гуманітарної науки в Західному світі, а зараз відбувається і за його межами. Окрему відповідальність за неї мають взяти на себе і соціологи (заклик Е. Гідденса «До зброї...» нами не забутий), тому що соціальна криза, як правило, супроводжується і кризою в науці (є, звичайно, і протилежні випадки, коли під час розгортання суспільних криз соціогуманітарні науки розквітали). Так було, наприклад, напередодні епохи буржуазних революцій, хоча вже під час їхнього здійснення розпочинався досить неоднозначний і суперечливий процес, одну з тенденцій якого Ф. А. Хайєк назвав «контрреволюцією науки» та «зловживанням розумом». Відтак кризи в соціально-гуманітарних науках, як правило, бувають під час масової відмови науковців від методології, діючи у згоді з якою забезпечують розвиток науки, орієнтованої на дійсний соціальний розвиток, а не на задоволення потреб окремих соціальних прошарків. Згідно із Р. Мертоном, причини військового, економічного чи політичного порядку не є приводом для відмови від теорії, а тим більше від технологій, і навіть езотеричні наукові дослідження мали важливе практичне застосування (див.: [30, с. 754]). До неприводів відмови від теорій можна віднести і кризи соціального гатунку з однією поправкою: сучасна соціологія переповнена дослідженнями, що за своїм соціальним навантаженням є майже езотеричними (не в сенсі містичними, а в сенсі того, що їхній соціальний смисл часто невідомий навіть фахівцям, і потрібна спеціальна підготовка, щоб його розкодувати. Сам Р. Мертон теж доклав до цього зусиль своєю «пташиною» мовою та граничним емпіризмом, зумовленими світоглядним прагматизмом, що виник зовсім не випадково, бо він є філософською формою реакції наукової спільноти США на масштабні приватні запити, поставлені перед нею капіталістичним осередком. Отже, саме приватні замовлення підмінили собою суспільний запит на суто методологічне забезпечення щонайперше теоретичних досліджень, а тому цей мислитель відзначився тим, що редукував методологію до методів і процедур, а теорію – до емпірії. А. Гоулднер у цьому зв'язку попереджав про кризу в соціології, що неухильно насувається. Проте ще чимало факультетів соціології за архаїчною інерцією в душі відданості позитивізму відтворюють кадри, які на своїх плечах несуть кризу в наступні десятиліття XXI ст. З огляду на те, що методологія є системою теоретично обґрунтованих принципів наукового пізнання, що пов'язують теорію з практикою (як системою дій, спрямованих на задоволення життєвих потреб індивідів і груп, де визначальними є класово зумовлені потреби), а емпірію з теорією, то подібна редукція є способом приховування тієї соціально визначеної мети, заради якої її проводять такі дослідження. Тут ми стикаємося з ефектом, котрий доречно назвати ефектом «відсутності методології». Йдеться, власне, про дослідження, що не декларують наявності орієнтації на конкретні методологічні принципи. Але це умовчання створює враження, що такі дослідження уможливають дистанціювання від будь-яких зовнішніх впливів. Проте насправді така редукція є методологічною установкою, що зведена до принципу «тут і зараз», а все, що стосується, скажімо, соціальної перспективи, то це «від ідеології» власне й відбувається. Суперечність теорії приватним інтересам є той випадок, коли від певної теорії, а також від способу, за допомогою якого вона побудована, легко відмовляються, будучи щиро переконаними, що діють у згоді з критерієм істини. Так, наприклад, відбулося з марксизмом, бо коли сталася у 2008 р. світова фінансова криза, то увага науковців світу одразу повернута була до цієї колись дуже популярної доктрини (див. статтю трьох авторів-членів НДК: [31]). Те, що називаємо ефектом відсутності, включаючи і ефект відсутності методології, – дійсність, що має досить серйозні як теоретичні, так і соціальні наслідки.

Згадаємо такий приклад. Р. Мертон писав, що «концепція множинної причинності особливо співзвучна університетським ученим, які знаходяться у відносній безпеці, лояльні стосовно status quo, завдяки якому вони мають засоби до існування та відчуття власної гідності; схильні до згоди та примирення і знаходять що-небудь цінне у різних поглядах, намагаючись таким чином створити таку таксономію, що дає їм змогу центруватися на множинності факторів і на складності проблем і тим самим уникати потреби приставати на будь-чий бік» [30, с. 688]. Згодні. Але перед цим читаємо: «Соціологи, разом з усіма іншими, хто займається науковою працею, повинні бути методологічно підкованими, тобто мають усвідомлювати задум дослідження, характер висновків і вимоги теоретичної системи. Проте в такі знання не входить уявлення про конкретний зміст соціологічної теорії. Коротко кажучи, існує чітка і важлива відмінність між знанням того, як перевірити велику низку гіпотез, і знанням теорії, з якої можна виводити гіпотези, що підлягають перевірці» [там само, с. 190]. Ось вам і легітимація панування емпіризму, оскільки саме емпірики зазвичай ігнорують те, що методологія забезпечує зв'язок науки з іншими предметними сферами теоретизування завдяки принципам пізнання, що в ній розробляють, і тому для них методологія і соціологія – щось зовсім різне. Методологія для емпірика не набуває соціологічного характеру не тому, що її не можна опанувати, спираючись на соціологічні методи, а з іншої, давно відомої причини: вони живляться методами, запозиченими з природознавства. А це означає, що тексти, написані соціологами за посадою, часто не мають соціологічного характеру, у них якщо і зафіксовані суперечності, то між соціологічною теорією і наслідками використання запозичених з природознавства методів, що призводить до артефактів у соціології (див.: [32]). Зауважимо, що орієнтація на природознавство в соціальних науках сама є методологічною настановою і однією з ознак прихованої позиції емпірика в соціальній структурі наукової спільноти, що відтворюються з покоління в покоління в справі підготовки соціологів в Україні (див.: [33]).

Дискусії щодо методології, котрі починалися ще за часів класичної соціології, – це, з одного боку, адаптування системи філософських категорій до професійних потреб соціологів, а з іншого – спосіб переведення соціально визначених потреб у систему понять, що відображають соціальне буття (див.: [34]). Подібні дискусії мають проходити далі, залучаючи відповідні поняття до пояснення соціальних структур, соціальних дій, соціальних комунікацій тощо, й єдино можливий засіб здійснення такої адаптації полягає у визнанні того, що науковий пошук і його результати завжди є соціально зумовлені. Цей висновок, котрий міг зробити і сам Р. Мертон, є прикладом того, що методологічні знання можуть водночас бути і соціологічними. Але лише за умови, коли соціологи власні методологічні настанови вводять у поле соціологічного аналізу, а не редукують методологію до емпірії. Спроби з'ясувати, що ж насправді зараз відбувається як із соціологією, так і з самими соціологами, можливо здійснити, мабуть, з урахування даного положення, адже можна конструювати безліч образів реальності, що до реального соціологічного знання і, ширше, до науки не будуть мати жодного стосунку. Звідси й дослідницькі теми, що домінують в сучасній вітчизняній соціології, де править бал все, що спрямоване на так звану «ресоціалізацію» населення: переорієнтацію його на прийняття стандартів життя за умов ринку і конкуренції, легітимацію соціальної нерівності тощо. Пам'ятаючи ленінське визначення держави як органу класового панування і пригноблення одного класу іншим, є зрозумілим визначення О. Філіпповим радянської соціології як поліцейської науки (див.: [35]); сучасна соціологічна спільнота, незважаючи на те, що значна кількість її членів сприйняла ліберальну ідеологію й орієнтацію, зокрема на емпірію як головну вимогу ринку, «не помітила», що це потребує значних інтелектуальних зусиль.

Автору не дивно, що спрощення цього процесу відбувається через перманентну реорганізацію соціологічної спільноти – особливо в РФ, де було офіційно зареєстровано вже п'ять соціологічних товариств, що є свідченням прагнення до подальшої фракційності поміж «своїми». Оскільки науково-організаційною вершиною діяльності фахового товариства є конгрес, то нагадаємо, що I Всеросійський соціологічний конгрес (ВРСК) відбувся у 2000 р. в Санкт-Петербурзі. У переліку основних напрямків «Програми фундаментальних і прикладних соціологічних досліджень сучасного російського суспільства», що обговорювались на конгресі, був відсутній методологічний напрямок (див.: [36]). II ВРСК (2004) відбувся у Москві; ситуація аналогічна: в Інтернеті не виявлено згадки щодо методологічного напрямку для обговорення на ньому. III ВРСК (2008) відбувся з приводу 50-річчя створення ССА та підведення відповідних підсумків. Напередодні конгресу О. Філіпповим під час інтерв'ю дана відповідь на важливе питання журналіста: «Що відбудеться на III всеросійському конгресі, якщо з російською соціологією все так сумно?». Відповідь була такою: «Нічого особливого. Яка соціологія є, така і явить себе. Мій сум не з приводу того, що є, а з приводу того, чого немає» [7]. На цьому конгресі була сесія № 4 «Методологія соціологічних досліджень: споконвічні проблеми та нові підходи» з 10-а доповідачами, але лише один з них (вже неодноразово згадана нами Татарова) говорила про методологічне забезпечення емпіричної соціології. В лютому 2012 р. на IV конгресі було 6 доповідачів у роботі сесії № 2 «Методологія та методика соціологічних досліджень», але лише з єдиною спробою А. В. Лубського окреслити методологічну ситуацію в російській соціології на поч. XXI ст. [37]. В Уфі у жовтні 2012 р. на першому конгресі за межами двох російських столиць з назвою, що має відповідну акцентуацію заради підтримки

місцевої влади – «Соціологія і суспільство: глобальні виклики та регіональний розвиток» – вже не було жодної доповіді ані суто методологічного, ані нібито методологічного змісту (див.: [38]). На сесії «Методологія та методи емпіричного (вже не соціологічного. – Ю. Я.) дослідження» йшлося виключно про методи, а номер сесії вже був 36. Цікаво, що в одній з доповідей була висловлена думка про недоречність виключення спеціальності «Методологія і методика соціологічного дослідження» з переліку ВАК РФ [там само, с. 31].

В Україні промовистим прикладом зазначеного є «Програма розвитку кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка на 2016-2021 роки» (див.: [33]). В п. 4.2. вказано на прагнення співробітників цієї кафедри «розвивати та підтримувати роботу дослідницького комітету «Методи соціологічних досліджень» в Соціологічній асоціації України». Тобто підтримка діяльності НДК № 1 САУ з питань логіки та методології соціологічного дослідження є для працівників цієї кафедри справою несвоечасною, як мінімум, до 2022 р. Можна знайти ще чимало прикладів вторинності обговорення методологічних проблем соціології й в академічному та освітянському соціологічному середовищі України, на що буде звернута наша увага на прикладі двох доступних нам публікацій останніх років. При цьому ми будемо уникати авторів текстів ювілейних, інформаційних чи іноземних, працюючи в дусі теми X Міжнародних соціологічних читань, присвячених пам'яті Наталії Паніної – «Український соціум: чого не знаємо і чого уникаємо», але трошки з іншим гаслом – «Що знаємо про стан логіки і методології соціології в Україні, але поки що уникаємо називати своїми іменами».

Охопити аналізом усі фахові видання країни із соціології неможливо, то оскільки Київ як столиця країни є центром не тільки життя політичного, а ще й наукового (як академічного, так і освітянського), зокрема соціологічної спільноти, то зосередимось на двох провідних виданнях у м. Київ відповідного профілю. В центр нашої уваги розташуємо по два останні номери видань знаних, так би мовити, «королівського» гатунку: журнал «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Соціологія)» (далі – ВКНУТШ(С)) (№ 6 за 2015 р. і № 7 за 2016 р.) та журнал «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» (далі – СТММ) (№ 1 і № 2 за 2017 р.). Коли читач побачить прізвища авторів текстів, що прокоментовано, то слід мати на увазі, що ці автори потрапили у фокус нашої уваги тільки тому, що саме їхні тексти та з їхньої власної ініціативи потрапили до останніх номерів журналів. Оскільки «вчені, в тому числі і соціологи, – люди творчі, з великими амбіціями і тому морально дуже ранимі» [18, с. 602], то ці автори знайдуть у наших коментарях тільки констатацію фактів, а не щось інше.

Вище нами був згаданий (див.: [5]) нормативний документ щодо вимог до статей, що подають до друку у фахових виданнях, внесених до переліку ВАК України. Оскільки згадані вище журнали включено до переліку фахових видань України із соціології, то надруковані в них статті мають бути структуровані згідно із вимогами згаданої вище постанови ВАК з метою забезпечення як високого наукового рівня публікацій, так і умов входження журналу до наукометричної бази даних Scopus. Тобто наукові статті повинні містити елементи, що нормативним чином проголошені як необхідні, серед котрих обов'язково має бути «постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями» [там само]. Незгодні можуть скільки завгодно волати про заформалізованість роботи ВАК/ДАК України, але, на авторську думку, вагомим для волання підстав немає. В СРСР ще з 1935 р. знали, «щоб привести техніку в рух і використовувати її до дна, потрібні люди, що опанували техніку, потрібні кадри, здатні освоїти і використовувати цю техніку за всіма правилами мистецтва. Техніка без людей, які опанували технікою, мертва. Техніка на чолі з людьми, котрі оволоділи технікою, може і повинна надати чудеса»⁸. У справі методологування аналогічно: кадри, які оволоділи технікою постановки наукової проблеми, вирішують завдання обґрунтування нового знання, тобто володіють рушійною силою розвитку науки, оскільки наукова проблема – це сукупність нових діалектично складних теоретичних або практичних питань, що суперечать існуючим знанням або прикладним методам у цій науці і потребують вирішення за допомогою наукової діяльності. Наукові проблеми виникають не стихійно, під дією законів у зв'язку з розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, а знімають їх за допомогою методів, запропонованих наукою (див.: [5, с. 8-9]). Тому ті автори, які уникають чіткої постановки наукової проблеми, отримують підстави для сумнівів з боку їхніх колег щодо достовірності отриманих результатів, особливо теоретичного значення. Відсутність у таких авторів конкретного знання стосовно обмеженості інструментальних можливостей формальної логіки, а також стосовно спроб вдосконалити ці можливості за допомогою пропозицій видатних представників філософської думки, вочевидь, заважає їм шукати формальні засоби подолання суперечності і формулювати незадоволення нею у вигляді теоретичного питання.

У № 6 за 2015 р. ВКНУТШ(С) у статтях⁹ Ю. Савельєва, Є. Сірого, Л. Новікової, Г. Черних, К. Чернової, О. Іванкової-Стецюк, О. Рахманова, І. Локтевої рубрика «постановка наукової проблеми»

⁸ Ця фраза пролунала 4 травня 1935 р. у зверненні Й. Сталіна до випускників Академії Червоної армії [39].

⁹ Цитати тут і далі подані в авторській редакції згаданих осіб.

відсутня. Проте кожен з них робить (звісно, по-своєму) імітацію такої постановки. Так, Савельєв пише таке: «Тобто пануюче сьогодні у літературі концептуальне бачення зводить соціальне виключення і включення до міри відносної депривації [...]»¹⁰. Це дозволяє виявляти депривовані групи і описувати їхнє становище у контексті суспільних норм і стандартів життя. Проте таке бачення має обмеження поза дескриптивною метою. У його межах суперечливим є взаємини між ексклюзією і включенням, з одного боку, і депривацією – з іншого, оскільки остання може не супроводжуватись розривом соціальних зв'язків, а такий розрив не призводить до депривації. Протиріччя концепції соціального включення полягає в тому, що, маючи своє коріння в соціальній теорії, ця концепція, сформувалась і продовжила розвиватись під впливом ідеологічних парадигм і соціально-політичного дискурсу [...]. Отже, необхідно подолати ці концептуальні розбіжності. Метою цієї статті є ...» [40]. Звертаю увагу, що мета завжди йде після актуальності теми і постановки наукової проблеми, котрої, як бачимо, немає.

У тексті Є. Сірого написано таке: «На сьогоднішній день дослідження підприємців не є системними і поширеними. У заданій пізнавальній площині представникам підприємницького прошарку не надавалася належна увага. Окрім того, безліч статистичних даних "супроводжувальних" інститутів через державну політизацію та ідеологізацію, м'яко кажучи, не відображають реальну картину різних соціальних аспектів розвитку інституту підприємництва. Тому ми намагаємося заповнити цю прогалину. У здійсненні даного дослідницького задуму виокремлюються дві проблеми: соціальна – в аспекті вияву та опису окремих площин проблемного поля розвитку підприємництва в Україні та наукова – в аспекті обґрунтування та застосування оптимального наукового підходу в отриманні бракуючого знання, валідної інформації для соціологічного відтворення соціальної реальності щодо можливостей залученості та практикування індивідів у сфері малого та середнього бізнесу» [41]. Таке формулювання Є. Сірим наукової проблеми автор і називає імітацією, бо сформульовано завдання, що вельми важливо, але постановку наукової проблеми це не замінює.

Л. Новікова пише: «Наукова проблема: невідповідність між численними емпіричними фактами ціннісних відмінностей представників різних вікових груп та відсутністю емпірично обґрунтованого знання щодо ціннісних відмінностей або подібності поколінь в сучасному українському суспільстві. Також потребує наукового визначення модель чинників (яка включатиме покоління приналежність як один з факторів), що обумовлюють ціннісну диференціацію» [42]. Процитований фрагмент помилково названий авторкою науковою проблемою тому, що невідповідність має бути тільки поміж теоретичними моделями, що використовують для пояснення емпіричних фактів, й саме це, в кінцевому підсумку, у вступі доречно стимулює авторку до написання такого фіналу: визначення моделі чинників, що зумовлюють ціннісну диференціацію.

Г. Черних, не вказавши наукову проблему, пише просто: «Метою даного дослідження постає обґрунтування проблеми злочинності як фактору впливу на якість життя людини» [43].

К. Чернова пише складно: «Постановка проблеми. Для поселенської структури етнічних спільнот України властиве, переважно, дисперсне розселення, хоча у певних регіонах зберігаються компактні поселення. За концентрацією етнічних спільнот регіони країни мають різні показники Якщо звернутися до результатів експертного опитування Центру Разумкова щодо проблем формування спільної ідентичності громадян України в оцінках експертів та окремих позицій і поглядів жителів різних регіонів та областей України, то вони виглядатимуть наступним чином ...» [44]. Але наукова проблема так по суті і не наведена, бо немає навіть натяку на теоретичну суперечність.

О. Іванкова-Стецюк пише: «Актуальність теми нашого дослідження визначається зростанням суб'єктності суспільно-релігійних організацій в наші дні, яка віддзеркалює дві взаємодоповнюючі тенденції в розвитку сучасних суспільно-релігійних відносин – до продовження процесів секуляризації, з одного боку, та до ревіталізації релігійних цінностей [...], з іншого. Намагання досягнути природу, механізми функціонування і розвитку соціальної організації, спираючись на соціологічну теорію, мають місце вже тривалий час. Серед ключових робіт даної тематики – праці зарубіжних [...] та вітчизняних [...] дослідників. Окрім цього, можемо виокремити низку вдалих спроб вивчення традицій культурно-просвітницької діяльності національно-релігійних об'єднань українців (Л. Гурська); аналізу досвіду діяльності християнських структур соціальної опіки в Європі (З. Гораздовський, О. Мелгард) та Україні (С. Гнот, М. Соха); особливостей інституціоналізації молодіжних суспільно-релігійних організацій (О. Бень). Такі спроби не є чисельними, а самі дослідження носять описовий (історико-соціологічний) характер, ймовірно, через усталені стереотипи сприйняття суспільно-релігійного життя як об'єкта релігієзнавства та/або соціології релігії. Відтак, у фокусі соціологічної перспективи залишається місце для актуалізації підходів, які мають евристичний потенціал в осягненні стратегій розвитку сучасних суспільно-релігійних організацій. З огляду на тенденцію до перетворення більшості сучасних організацій

¹⁰ Тут і далі всі посилання на джерела у тексті статей, що аналізуються, через їхню множинність буде замінено на три крапки. – Ю. Я.

на мережі [...], мета даної публікації полягає у тому, щоб проаналізувати, як саме сучасні суспільно-релігійні організації розбудовують свої мережі і наскільки така стратегія їх розвитку є ефективною і доцільною в сучасних умовах» [45]. Про актуальність теми статті написано цікаво, завдання практичного змісту визначено, «спираючись на соціологічну теорію» (див: вище – Ю. Я.), то, справді: навіщо авторці наукова проблема, якщо на теорію вона не нарікає?

О. Рахманов пише: «...Існує потреба з'ясувати економічні чинники солідарності, колективних дій та конформізму в робітничому середовищі України. Проблема солідаризації в робітничому середовищі сучасної України залишається малодослідженою (замість того, щоб вказати, що явище солідаризації є маловивченим – Ю. Я.). В науковій літературі фіксуються лише окремі вияви політичної свідомості українських робітників. ...Зокрема, зафіксовано слабкі зв'язки між класовою позицією, до якої входять робітники, та задоволеністю економікою, урядом, демократією та ціннісними орієнтаціями на багатство, плюралізм, творчість, визнання, правила [...]. Констатується, що класова боротьба на Україні поки що зводиться до підвищення добробуту в обмін на класовий мир [...]. Встановлено, що неприйняття робітниками свого пригнобленого становища поєднується з недостатньою раціоналізацією причин такого соціального порядку, з громадською пасивністю. Ліві ідейно-політичні орієнтації робітників не обов'язково ведуть до електорального вибору за ліві партії [...]. З іншого боку, зафіксовано елементи обуржуазнення політичної свідомості кваліфікованих робітників України, які є основою можливої політичної спілки з дрібнобуржуазними політичними партіями [...]. ... І нарешті, важливим є з'ясування проблем солідаризації та готовності до колективних дій, а саме можливих причин конформізму, які існують в робітничому середовищі. Беручи на озброєння марксистську методологію вивчення чинників політичної свідомості, основними завданнями статті є з'ясування зв'язку між способом виробництва матеріального життя робітників (галузь економіки, форма власності підприємства, дохід, кваліфікація), з одного боку, та проявів їхньої солідарності і колективних дій, з іншого» [46]. Отже, основне завдання статті проголошено, але наукова проблема не наведена!

І. Локтева пише: «Проблема внутрішнього переселення є актуальною для значного числа країн світу і, зокрема, [...]. Результати останніх досліджень демонструють, що першочерговими для внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні залишаються потреби у роботі (постійному заробітку), житлі, доступі до ліків, медичного обслуговування тощо [...]. Отже, проблеми, з якими стикаються ВПО, пов'язані з недостатністю або перекриттям доступу до ресурсів і діяльності, яка доступна для більшої частини населення. Все це може свідчити про множинні прояви неблагополуччя серед зазначеної категорії населення, що вимагає застосування відповідних інструментів дослідження. Зважаючи на це, концепт соціального відторгнення видається найбільш придатним інструментом для аналізу життєвої ситуації ВПО. Застосування концепту дозволить визначити відмінності та тенденції поширеності соціального відторгнення і допоможе встановити найбільш вразливі (найменш захищені) групи серед ВПО. Тому метою нашої роботи стало конструювання вимірювального інструменту, спрямованого на ідентифікацію соціального відторгнення серед ВПО» [47]. Тобто деякі доречні в контексті теми суспільні проблеми названо, але тільки не наукова проблема!

У наукових статтях № 7 за 2016 р. ВКНУТЩ(С) рубрика «постановка наукової проблеми» відсутня. Якщо Т. Петрушина, І. Набруско, В. Шелухін, М. Грищенко, М. Озимко це не зробили взагалі, то ряд авторів все ж їх імітували. Так, А. Недзельський написав: «Проблемою, на якій фокусується дана стаття, є трактування концепту потокових взаємодій як такого, що націлений на пояснення функціонування макрорівневих соціальних структур за можливості поширення пізнавального потенціалу концепту на проблематику повсякденного життя. Метою є виявлення можливості застосування концепту потокових взаємодій в теоретико-методологічних підходах у вивченні повсякденного життя суспільства» [48].

М. Кравчук пише: «... Відсутність однозначного вживання поняття достовірності знання в методологічній літературі унеможливує формування строгого словника науки як фундаментальної вимоги методологічного забезпечення соціологічного дослідження. Це означає, що уточнення поняття достовірності знання становить наукову проблему» [49].

У Ю. Савельєва постановки наукової проблеми теж немає, проте вона в тексті прозора «зависла», а її реконструкцію на підставі тексту вступу може зробити читач за бажанням, що опосередковано засвідчує мета: «подолання наявних концептуальних розбіжностей в соціальних науках щодо оцінки розвитку і порівняння окремих суспільств» [50].

Останні доступні нам примірники журналу СТММ за 2017 р. мають номери 1 та 2. Так, № 1 містить матеріали вже згаданого вище «круглого столу» «Реформи в Україні: реальна практика і суспільні очікування», серед котрих четвертим у порядку викладу є текст «Реформи: проблеми методології дослідження» [51, с. 29-30]. Ця публікація має логічний початок: «Однією з основних причин кризового стану України є недостатнє опрацювання проблем методології дослідження і розуміння феномену реформ» [там само: с. 29]. Далі в цьому тексті слова «проблема» та «методологія» не було застосовано

Казаковим жодного разу. Такий спосіб «опрацювання проблем методології дослідження і розуміння феномену реформ» [там само] автор логічним визнати не може.

Між тим, у хрестоматії «Система сучасних методологій» О. Самойлов обґрунтував розуміння форми постановки теоретичної проблеми та розв'язання її шляхом розробки більш досконалих форм мислення, що знаково моделюють його природну діалогічність і котрі спроможні використовуватись самим мисленням як знаряддя, що відповідає вимогам діалектики (див.: [52]). Стаття Самойлова, на яку ми посилаємося, включена до хрестоматії «Система сучасних методологій» в чотирьох томах. В анотації до цього видання зазначено, що вперше воно містить найбільш фундаментальні методологічні тексти різного спрямування, світоглядного формату, логіко-тематичного змістовлення, стилю і характеру методологування, що належать у першу чергу відомим в усьому світі мислителям і науковцям (див.: [53]). Ця обставина полегшує пошук джерел, на котрі спирається автор, і матеріали хрестоматії вже було згадано в цій статті, то продовжимо це і надалі. Так, А. Фурман (як автор вступу до неї) пише: «Отож, світ сучасної методології постає як синтетичний, об'єднувальний, інтегральний, тобто як такий, що задіює об'єкти, форми, змістовлення, засоби та інструменти з інших світів й у такий спосіб творить власний світ, у якому синергійно взаємопроникають дійсність мислення, свідомості і реальність діяльності, вчинення. І це закономірно, адже *методологічний тип мислення* сутнісно є філософським, за методом і способом світобачення – науковим, за основоположним ціннісним настановленням – практичним, і за формою трансляції та відновлення – мистецьким» [54, с. 13]. Завершуючи цю думку, А. Фурман цитує Г. Щедровицького: «Суть справи полягає не тільки і не стільки в тому, щоб знати, скільки в тому, щоб освоїти та оволодіти методологією» (цит. за: [там само: с. 13]).

Повертаючись до № 1 СТММ за 2017 р., розглянемо іншу статтю В. Казакова в співавторстві із Ю. Привалом з цікавою назвою «Розуміння «розколу» в соціологічній літературі» (див.: [55]), бо, згідно із анотацією до статті, в ній здійснено спробу розв'язання двох взаємозалежних актуальних проблем: проблеми методології дослідження сучасних соціальних конфліктів і проблеми соціального розвитку. Стаття Привалова і Казакова не має нормативної рубрики «постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями». Замість цього на початку їхньої статті написано таке: «Досліджувана у статті проблема або її окремі аспекти (? – Ю. Я) давно актуальні в рамках західної соціології. Для обґрунтування цього, мабуть, достатньо згадати відомих соціологів, які зверталися до неї, таких як С. Липсет, А. Турен, Р. Дарендорф, І. Валерстайн. Проте в останні десятиліття ця проблематика ще більше актуалізувалася, що зумовлено низкою причин» [55, с. 165] (далі наведено чотири причини актуалізації зазначеної проблематики). Отже, автори цієї статті на її початку уникали називати діалектично складні теоретичні або практичні питання, що суперечать існуючим знанням. Проте далі вони цілком доречно пишуть про проблему (автор того чекав) як теоретичне питання щодо обрання певного інструменту для дослідження (звісно, не проблеми) сучасних конфліктів: «Підсумовуючи, можна коротко і схематично зазначити: дискусія (поміж А. Дмитрієвим та А. Глуховою) присвячена тому, яку методологію переважно використовувати при дослідженні сучасних конфліктів: класовий аналіз у будь-яких його формах, включно з марксистським, конфліктний функціоналізм чи діалектичну теорію конфлікту (структуралізм)?» [там само: с. 167]. На нашу думку, вказаний підсумок є нелогічним у міркуваннях цих соціологів, бо в першому рядку одного речення пишуть «яку методологію», а в останньому – яку «теорію». Вочевидь, ці автори є заручниками текстів, що вони цитують (автор теж цитує певні тексти, але з позиції критичної соціології), некритично повторюючи А. Глухову¹¹: «Зміна парадигми дослідження конфліктів завжди була тісно пов'язана із динамікою суспільних змін (згоден. – Ю. Я.), а самі методологічні підходи – незалежно від артикуляції у них власне політичної проблематики – намагалися дати відповідь на два питання: як забезпечити цілісне *існування суспільства* (курсив наш. – Ю. П., В. К.) і як співвідносяться суспільний порядок і його зміна» (цит. за [там само: с. 167]). Автору очевидно, що ці два питання є питаннями не методології, а теоретичної соціології, що в наступних цитатах з праці Глухової стає очевидно, бо там мова йде тільки про теорії (див.: [там само: с. 167-169]). Отже, маємо свідченням наслідку впливу МТС на їхні міркування.

Змушений ще раз пояснити, що наведені в цій статті тексти потрапили у фокус уваги тому, що ці публікації від СТММ останні в часі, але скільки ще можна знайти аналогічних прикладів порушення нормативу в публікаціях у інших журналах чи збірках минулих років (про дисертації вже просто мовчу), наприклад, у колективній праці науковців Інституту соціології НАН України «Вектори змін українського суспільства», що підсумовує виконання фундаментального дослідницького проекту «Соціальні інновації: потенціал та реалізація». Вона має передмову М. Шульги з виразною та цікавою для НДК № 1 назвою:

¹¹ Вивчати цитати від Глухової та «висновки» цих двох авторів пропоную читачам моєї статті самостійно, бо інакше автору на власні думки не вистачить місця, але все ж таки дам один коментар: легендарний спортивний журналіст М. Озеров з приводу плутанини хокею із боксом казав: «Нам такий хокей не потрібен!». А соціологам потрібна плутанина методології з теорією? Питання, як кажуть, риторичне...

«Методологічні проблеми дослідження кризового соціуму» [56]. Проте про передмову напишемо нижче, бо зараз завершимо з оглядом СТММ за 2017 р.

Як у № 1 в статтях В. Резніка, С. Дембіцького, Л. Скокової, В. Піддубного, Г. Чепурко; так і в № 2 в статтях О. Резніка, В. Пилипенка, І. Прибиткової, С. Сальнікової, О. Суської, М. Кухти, О. Вишняка рубрика «постановка наукової проблеми» відсутня. Тому у автора виникає питання: звідки у висновках відповіді, що мають теоретичне значення, якщо у вступі нема питання теоретичного змісту?

У № 2 СТММ у перебігу продовження публікації матеріалів чергового круглого столу В. Казаков знов презентує своє бачення проблем методології дослідження, але тепер на прикладі дослідження конфлікту на Донбасі. Цього разу в його тексті слова «проблема» і «методологія» застосовано, але його бачення проблем методології дослідження автору виявити не вдалося, бо словосполучення «проблеми методології дослідження» було тільки в назві публікації (див.: [57]). Продовжувати огляд статей в інших номерах СТММ за попередні роки чи в інших виданнях соціологічного профілю, що проголошені фаховими із соціології, автору в межах цієї статті немає можливості. Справа, звісно, не в іменах авторів згаданих чи аналогічних статей, а в тому, що вони персоніфікують явище МТС, що Татаровою проголошена як особлива властивість групової ідентичності (спроба вивчення котрого буде проведено далі). Відповідно, має місце «фракційність» соціологічної спільноти Інституту соціології, стосовно котрої вказані Татаровою деякі оцінки, діагнози, рекомендації щодо МТС цілком доречні.

Повертаючись до статті О. Самойлова, бачимо, що осмислення будь-якого фрагменту дійсності стверджено як таке, що відбувається завдяки перманентному діалогу двох логік: «Одна з них – логіка теоретизування, тобто віднесення його [фрагменту] до розряду ВІДОМОГО на засадах урахування ознак подібності з поняттями, що закріпилися у свідомості як предмети теорії. Інша логіка – логіка об'єктивності, тобто віднесення цього ж фрагменту об'єктивної дійсності до розряду НЕВІДОМОГО внаслідок поступового усвідомлення того, що вбачання подібності стає все більш і більш формальним. Діалог цих двох логік відповідно до його розуміння М. Бахтіним [...] розвивається відповідно зі своєю власною логікою, що кристалізує інтелектуальне прагнення зрозуміти сутність як суперечність» [52, с. 35].

Між тим, МТС неухильне веде до втрати вказаної вище творчої технології виявлення суперечностей, що є очевидним фактом, бо методологічну проблему або не формулюють, або ігнорують, або плутають, у кращому випадку, з дослідницькими завданнями. Саме про це було написано у авторській статті «Соціологічна наука є. А методологічні проблеми де?» [58] з приводу згаданої вище передмови, поіменованої «Методологічні проблеми дослідження кризового соціуму» [56]. Цей текст, на авторську думку, не висвітлює методологічні проблеми, а підмінює їх дослідницькими завданнями, що не є дрібницею, а постає зараз як типова, але хибна спроба їхнього викладу. З безлічі, як вважає М. Шульга (див.: [там само: с. 6]), методологічних проблем дослідження причин перманентного кризового стану суспільства, що було ним заявлено на початку передмови, а в кінці статті це зроблено ще повторно (див.: [там само: с. 22]), не було заявлено жодної відповідної проблеми, а тільки два завдання: «Усе суспільство давало збої. Тому в методологічному сенсі необхідно підійти до вивчення соціуму з урахуванням його перманентної кризи. Передусім потрібно проаналізувати якісну своєрідність суспільства, котре переживає перманентний кризовий стан. Другою великою методологічною проблемою у вивченні сучасного українського суспільства є пошук теоретичного підходу до його вивчення, який би давав можливість найбільш адекватно відобразити тривалий процес його неефективної трансформації, узагальнено пояснюючи причини невдач. У даній статті пропонуємо застосувати до вивчення нашого перманентно кризового суспільства теоретичну схему запропоновану А. Тойнбі для пояснення зміни цивілізацій» [там само: с. 7].

Підкреслені нами слова «пошук» та «підійти» є дієсловами, що науковці застосовують при формулюванні завдань. Якщо мова має йти про методологічні проблеми, то центральне місце в методології наукового дослідження як такого посідає розрізнення і формулювання проблемних ситуацій. В епістемології, розвиток якої зараз відбувається в основному в руслі соціальної епістемології, з приводу сутності проблеми констатують таке: «Переконливу відмінність проблем і завдань сформулював Б. Грязнов. Він запропонував називати проблемою питання, відповіддю на яке є теорія в цілому» (цит. за: [6, с. 5]). Якщо ж застосовувати слово «перманентно», то саме його доречно згадати у випадку підміни проблеми завданням, котрому притаманне те, що воно вже має алгоритм свого вирішення. Нам очевидно, що слова: «Другою методологічною проблемою дослідження кризового суспільства, на яку ми б хотіли звернути увагу, є проблема пошуку причин нездатності суспільства вийти з полоси невдач, зривів, провалів, нездатності переходу до плідного, стабільного етапу розвитку» [56, с. 12] є лише формулюванням суспільної проблеми. А очевидно тому, що нездатність суспільства не є нездатністю самої науки, а тим більше – методології, й тому вказане априорі не становить проблеми методологічної, що принципово важливо.

Отже, зміст передмови до видання Інституту соціології (підписано до друку 01.09.2014 р.) ажнік не спростував висновки, що були висловлені під час роботи секції № 1 на II Конгресі САУ в 2013 р. про те, що соціологія в Україні животіє без методології (див.: [27; 59]). Звісно, евристичний потенціал «теоретичної схеми А. Тойнбі» має право бути обговореним, але, звісно, у статтях без згадки

квазіметодологічних проблем, обговорення котрих не сприяє пошуку адекватної методології та збагаченню теорії пізнання українського суспільства, котре, звісно, перебуває у стані кризи. Допитливому читачу слід знати, що відбулася заочна дискусія між представниками сімейства homo academicus (термін Бурдье (див.: [60])) з кроком від Шульги у формі міркувань під назвою «Рецензування наукових праць: стан та перспективи» [18] в збірці «Соціальні виміри суспільства», де на нього покладено обов'язки головного редактора.

Читачам моєї статті варто самостійно її прочитати. В тексті зазначеної вище публікації я знайшов багато цікавого, але жодних пояснень з приводу суті нібито поставлених Шульгою методологічних проблем. Тим не менш, там є ряд тез, котрі я підтримую. Наприклад: «Перше, що впадає в око у цій рецензії ([58]. – Ю. Я.), так це те, що рецензенти вирішили аналізувати не всю роботу (обсягом 466 с. – Ю. Я.), а одну статтю, правда, вступну, методологічну» [18, с. 605]. Так, це спостереження Шульги є цілком правильним, а рішення рецензентів – не менш цілком раціональним, бо саме ця стаття відповідає завданням НДК № 1, згідно із Положенням про його діяльність. По-друге, нема заперечень щодо пропозиції Шульги поповнити множину типів рецензентів баченням ще одного різновиду: «Він у нас досить поширений. Його ми назвемо «Ревізор» [там само, с. 605]. Проте оскільки нема меж для вдосконалення чого завгодно, то слід доопрацювати і множину типів авторів наукових статей.

Згідно із розвідкою у цьому напрямку А. Білаша, виявлено різне бачення типів вчених. Наприклад, В. Оствальд поділяв учених на «класиків» й «романтиків», А. Пуанкаре – на «аналітиків» (логіків) і «геометрів» (інтуїтивістів); М. Сельє – на «феноменологістів» і «виконавців», а потім розширив перелік до «колекціонерів фактів», «вдосконалювачів», «класифікаторів», «аналітиків», «синтетиків», «великих босів»; В. Волгін – за різними критеріями на «галузевиків», «систематиків», «евристиків», «генераторів ідей», «класиків», «критиків», «раціоналістів», «діагностів», «аналітиків», «романтиків», «життєлюбів» тощо (див.: [61]). Відштовхуючись від слова «ревізор» та, дякуючи творчості М. Гоголя й ініціативі Шульги, пропонуємо для інноваційного іменування авторів слово «городничий». Отже, по-третє, оскільки «... в останні десятиліття у нас ослабла систематична публічна професійна рефлексія над українською соціологічною літературою, рецензування не виділилося в значимий самостійний інститут професійної експертизи» [там само: с. 600], то цей недолік можна подолати, надаючи процесу інституціоналізації рецензування належні суті цього процесу ознаки. Пропоную проводити, наприклад, щорічний конкурс на кращу рецензію за окремими номінаціями: на монографію, на навчальне видання, на статтю тощо. Покласти таку конкурсну діяльність можна на комісію з професійної етики САУ, якій і пристало уповноважено відповідати на питання на кшталт вказаних М. Шульгою: чи є у тексті когось із рецензентів натяк на упередженість, смакування дрібних недоліків, спроби принизити роботу рецензентів, а тим більше – на оцінювання одним рецензентом особистісних рис інших рецензентів та їхньої поведінки? (див.: [18, с. 605]).

*«Людина ж не відчуває власного запаху,
у крайньому випадку, відчуває його набагато слабше, ніж оточуючі...
А в казармі й камері запах швидко стає загальним, що різко покращує самопочуття, бо
загальна ганьба вже не ганьба, а обставини існування...»*
В. Шендерович [62]

Отже, відповідаючи на питання стосовно того, яким чином подолати розгубленість сучасних соціологів України, які змушені приймати рішення про вибір засобів пізнавальної діяльності, перебуваючи на початку дослідницького проекту в розпачі перед розмаїттям як соціологічних теорій, так і методологічних принципів, методів тощо, автор пропонує **висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.**

Досвід свідчить, що буденні «рецепти» (згідно з терміном Шюца) домінують над науковими канонами у свідомості як студентів, так і науковців, бо пишуть вони у вступних до своїх текстів чином, схожим на популярний вірш про життєву обставину жіночки, яка звертається до матері через те, що немає теплого пальта напередодні раптових зимніх холодів у вигляді завдання: «Що ми будемо робити?», бо автор ідентифікує завдання в будь-якому тексті завдяки використанню дієслів. Отже, дефіцит одягу («відсутність пальта») є стимулом для формулювання завдання, а не проблеми, бо відповідь для мене є очевидною: «треба пальто придбати». Так, для сучасної жіночки під впливом реклами банківських послуг може постати практичне питання: якщо власних грошей на придбання пальта немає, то в якому банку та на яких умовах слід взяти кредит для термінової покупки? Повертаючись до згаданого досвіду, зазначаю, що у більшості прочитаних наукових текстів констатовано тільки дефіцит з приводу чогось, частіше – дефіцит знання про властивості об'єкта, а не когнітивну суперечність з приводу його пізнання та наступне теоретичне питання. А головне те, що рефлексії у соціологів з цього приводу майже немає, а, між тим, у фундаментальному і прикладному різновидах соціології мають бути обрані та опрацьовані методологічні принципи, різні сторони об'єкту як предмети дослідження соціальної дійсності, проголошені критерії якості результату, прийоми і процедури роботи з емпіричними даними, розуміння функцій ученого і

навіть самобутні міфологеми та ідеологеми. Іншими словами, застосована методологічна субкультура. Причому ситуація в суспільствознавстві багато в чому схожа із природознавством, але вимога практичної значущості результатів фундаментальних пошуків своєї реалізації набуває за показниками не стільки економічної ефективності, скільки політичної доцільності. Прикладів тому у світі, справді, багато. Достатньо пригадати трагічні наслідки результатів перепису населення СРСР 6 січня 1937 р. чи останнього перепису населення України, що так і не були повністю оприлюднені.

Досвід різних країн, населення котрих переживало регрес через втрату продуктивних сил і культурних цінностей, показав, що це, як правило, не сприяло розвитку фундаментальної науки, а наслідком ставало те, що на руїнах ладу суспільного життя на поверхню поверталися спрощені або профанні утворення, наприклад, у сфері економіки – це дрібнотоварне (малий бізнес), а то й натуральне господарство як форми прихованої експлуатації та уникнення податків великими фірмами методом дроблення; зазначене веде до часткової люмпенізації зайнятого населення. У таких обставинах бюджетні ресурси витрачають на зміцнення владних структур, а фундаментальна наука виявляється потрібною тільки в інтересах посилення держави (звісно, насправді осіб, які, перебуваючи у полі політики, стоять за державою як суб'єктом управління). Наука, як і мистецтво, церква тощо, обслуговує саме такі запити під впливом політичного режиму, схильного до деспотії. Тому запит на методологічну рефлексію, що є одним із засобів реального соціального розвитку і завжди відбувається у напрямку поступового зняття соціальних відмінностей, нині може відбуватися, скоріше, в порядку особистої ініціативи, й першочергово – представників критичної соціології (зовсім не обов'язково тієї, що мешкає у стінах установ Національної академії наук, а швидше тієї, що зорієнтована на принципи академізму). Отже, коли науковець методіку проголошує «методологією», то це по суті є прихованою формою самостратифікації, зорієнтованою на притулення до істеблішменту. Коли ж згадують про так звану «зруйновану метапарадигму розвитку» кризового суспільства, то, на жаль, отримуємо ще один методологічний огріх – сплутування онтологічного аспекту аналізу з гносеологічним, адже суспільство як цілісний соціальний організм не знає ані парадигм, ані метапарадигм свого власного розвитку. Останні належать до сфери науки і свідомості вчених як її носіїв (метапарадигми), де методологеми використовують як надскладний інструмент раціонального пізнання, що уможливило оперування більш ємними за значеннєво-смісловим наповненням ідеальними та ідеалізованими сутностями (теорії, дослідницькі програми, методологічні приписи, світоглядні переконання, понятійні матриці тощо). У цій суто проблемній ситуації цілком логічно і виправдано постає методологія парадигмальних досліджень, котра по-новому організовує напрацьований соціокультурний матеріал (див.: [63]). Водночас очевидно, що нинішня криза науки (див.: [64]) могла б сприяти розвитку ініціативи методологічного очищення наукової думки, результатом якої було б позбавлення соціології від теоретичних симулякрів, що заповнили її та є результатом активного наступу так званих «прагматиків» – ударників профанної праці в науці, бо їхня прагматика полягає у тому, що нині «кожен сам собі методолог» (Р. Міллс).

Профанність регулярно виникає через ефект спрощення послідовниками думок особи (фізичної чи юридичної), яка була фундатором певної теорії чи нормативного канону. Так, на думку К. Г. Фрумкіна, «... важливою закономірністю розвитку значення будь-якої наукової теорії є спрощення послідовниками складної думки її засновника. Там, де засновник коливався і постачав свої гіпотези необхідними застереженнями, в працях його adeptів виникає хоча і не завжди обґрунтована, але однозначна і красива в своїй простоті догматична система. Доктрини Маркса і Фрейда в сприйнятті послідовниками демонструють дію цієї закономірності найбільш яскраво, ... вчення Л. Гумільова не уникло цієї загальної долі теорій. Тому не дивно, що в тих наукових працях, де послідовники порушують питання про природу пасіонарності взагалі, частіше зустрічаємо «балансовий» підхід» [65, с. 84-85]: через спрощення складного явища прагнуть отримувати його просте пояснення. Ілюзія відсутності методології, будучи за своєю природою явищем простим, є ідеологічним конструктом, що панує в головах значної частини соціологів. Втішатися можна тільки тим, що ця ілюзія заповнила не лише соціологію (див.: [31, с. 48]). Це елемент доволі давньої традиції підгонки явищ і подій суспільного життя під концепти і конструкти певної теорії, концепції чи мисленнєві схематизми, котрі, як здається невибагливому дослідникові, вказують на шлях або спосіб того, як витлумачувати і передбачати розвиток ситуацій, подій, соціосистеми в цілому. Емпіризм у соціології вже десять років діагностовано як МТС, і якщо розглядати методологію такого гатунку, то треба виявляти її принципи та способи замовчування реальних соціальних проблем (докладніше про це див.: [66]).

Загальновідомо, що у сфері науки, на відміну від сфери релігії, співіснує, як правило, низка суперечливих теорій. Соціологія, без сумніву, є такою наукою, в межах якої опоненти можуть бути в ситуації «правий кожен по-своєму». Автоматично «небажаним» постає будь-який результат, що не вписується в рамки конкретної теорії з позиції певної наукової фракції. Звідси парадоксальність ситуації: інституційна організація самої науки стає потенційно небезпечним об'єктом дослідження саме через високий ризик отримати «небажані» результати, що призвело до майже повного припинення досліджень із соціології науки, окрім соціографічного характеру. Між тим, головне для представників соціології науки – це когнітивний стиль, як казав, наприклад, В. Вахштайн 18.06.2009 р. у лекції, прочитаній у рамках

проекту «ПОЛІТ.РУ». Когнітивний стиль – це характерний для дисципліни спосіб міркування про якийсь предмет, що не залежить від самого предмета, те, що К. Поппер називав ядром будь-якої логічно вибудованої теорії, «хореографія мислення», що визначає механіку дослідження. Якщо приймемо «оптичну» метафору (а соціолог, як і будь-який науковець, не бачить світ безпосередньо, він дивиться на нього через «окуляри» своєї дисципліни), то когнітивний стиль – це саме про «окуляри». Він передує не тільки емпіричній перевірці гіпотез, а й самому формулюванню цих гіпотез і є «здоровим глуздом» дисциплін (див.: [33]).

Оскільки завершувати статтю слід окресленням перспектив подальших розвідок у даному напрямку, то, по-перше, наголошую на тому, що відбулася втрата вимогливості редакцій журналів та інших колективних чи індивідуальних суб'єктів оцінювання текстів. Це є очевидним та «по-людськи зрозумілим» способом зниження вимог як до написання статей, так і до їхнього редагування, бо для профанування є завжди банальна причина: сучасне життя нашими громадянами проголошено настільки складним, що не вистачає часу на звітування як з планової теми НДІ чи якомусь замовнику роботи, так і перед керівництвом студента, аспіранта, докторанта, бо практика оцінювання діяльності, наприклад, установ науки чи освіти свідчить, що кількість статей є більш вагомим показником при визначенні рейтингу установ, ніж їхня якість¹². Проте автор не збирається повторювати слова М. Жванецького: «Тщательнее надо, ребята...» [67], а нагадує, що корінням МТС постає мало ким в соціологічній спільноті України відрефлексована «епістемологічна дилема», під якою Дж. Александер розумів ситуацію вибору дослідницької позиції. Саме про цю дилему пише В. Дудіна у своїй монографії [68], що швидко знайшла позитивне визнання сучасників (наприклад, див.: [69]), та обрана нами як приклад характеристики монографії завдяки тому, що у книзі розрізнено три типи матриць, аналізу кожної з яких авторкою присвячена окрема глава.

В основу диференціації матриць покладена форма пізнавальної активності – спостереження, інтерпретація і втручання, при цьому критерії поділу пізнавальних матриць на різні види не викликають принципових заперечень. Другий розділ книги В. Дудіної присвячено характеристиці об'єктивістської матриці; її зміст, як і інших матриць, розкрито за певною схемою, викладеною раніше. У цій матриці дослідник займає позицію абсолютного спостерігача, а саме дослідження «очищено» як від метафізичних проблем, так і від практичних результатів. Вимогам абсолютного спостереження відповідають тільки атомарні факти – факти поведінки, оціночні судження, думки. Звідси обґрунтований висновок авторки: факти в даній концепції наділяються автономним статусом і розглядаються в ролі базисного рівня знання, що принижує і применшує роль теорії. У цій матриці, отже, відбувається редукція науки до знання тільки про факти, тому наука не може запропонувати людям відповіді на важливі питання їхнього життя і по суті стає далекою від соціальної реальності. В якості основних характеристик об'єктивістського бачення дійсності, на думку авторки, виступає розрізнення: суб'єкта і об'єкта, факту і теорії, теорії і практики. Пояснення фактів тут йде не на основі загальної теорії про них, а на базі внутрішньо притаманних їм властивостей, що є однією з найважливіших причин «атомізації» сучасного соціологічного знання. Остання є явною і суттєвою ознакою кризи сьогоденної соціології, бо системність – атрибут будь-якої науки. Інша справа, що ступінь системності може бути різним, але лише через зміст науки як системи можна розкрити зв'язок і взаємодію між явищами, що вивчаються. В іншому випадку наукове знання перетворюється на констатацію фактів, що і підтверджує авторка при аналізі даної матриці (див.: [там само, с. 211-212]).

Саме тому дослідницька позиція науковця, який у своїй діяльності сповідує принципи об'єктивістської матриці, змушує його обмежувати себе спостереженнями, через що дефіцит знань про факти поведінки, оціночні судження, думки він проголошує науковою проблемою. Між тим, накопичений досвід проведення досліджень соціологами цього типу з роками, точніше, з десятиліттями призводить до розуміння хибності такої практики [70]. Тому в науковий обіг вводять нову методологічну ідею як базову при проведенні емпіричного етапу соціологічного дослідження. Г. Саганенко визначає її суть таким чином: наявні два принципово різні способи обґрунтування даних емпіричного пізнання в соціології, тому

¹² Приклад МТС можемо побачити в такій відомій фахівцям з вибірки ситуації, коли треба повідомити в звіті поллстерів суспільство через «засоби масової дезінформації» (авторське словосполучення) чи замовника дослідження громадської думки про репрезентативність вибірки. Це, звісно, є справою «святою», як й їхнє введення в оману стосовно величини помилки вибірки, бо зазвичай поллстери називають кількість опитаних (n) та як оцінку помилки вибірки квадратний корінь із оберненої величини (1/n), що є правильно тільки в одному випадку – імовірного відбору. На практиці так званих масштабних досліджень вибірка практично може бути тільки багатоступеневою, з кватним відбором на останньому шаблі. А тому величина квадратного кореня з (1/n) не може бути визнана фахівцями достовірною характеристикою помилки вибірки великомасштабного опитування. Проте оскільки більшість замовників чи журналістів цього не розуміє, або роблять такий вигляд, то живогіте змова поллстерів щодо спільного хибного, але зручного способу подачі бажаної складової звіту, де наявна спрощена величина похибки замість достовірної, що слід ще обраховувати для кожної ознаки окремо. У справі постановки наукової проблеми ситуація через МТС аналогічна.

доречна їхня диференціація і розуміння їхньої специфіки. Одна система – традиційна, коли суть емпіричного пізнання обговорюють «всередині» рамок і логіки деякої звичної технології соціологічного дослідження. При цьому звичні методологічні розробки шикують по крокам емпіричного етапу дослідження, тобто описують «рецептуру» їхньої реалізації, не акцентуючи увагу на проблемності досягнення адекватного соціального знання. Друга система пов'язана з розумінням принципової важливості соціального макросередовища, «зовнішнього» по відношенню до поточного дослідження. Макросередовище впливає через такі «макроелементи»: «соціальну епоху», «соціологію» і «соціологічне співтовариство»; «дослідника», «респондента», «метод», «ресурси» тощо. Введення до арсеналу методологічних принципів необхідність врахування особливостей соціального макросередовища дозволяє досягти більшої повноти та якості соціологічного пізнання. Вплив соціального макросередовища на результати дослідження має універсальний характер, усвідомлення цього є принципово важливим не тільки для соціології, а й для інших поведінкових наук (див.: [там само, с. 13; 32]).

З огляду на зазначене вище, виявлення основних рис інтерпретативної матриці здійснене в книзі Дудіної, є, на наш погляд, крок вперед у розвитку епістемологічних матриць, пізнання. Наукове знання, одержане в результаті застосування принципів даної матриці, розглянуто авторкою як похідне від практичної діяльності. Таке бачення дозволяє повніше, конкретніше і глибше розкрити процес прирощення наукового знання. В. Дудіна концентрує увагу на основних рисах інтерпретативної матриці, в якій відсутня жорстка межа між об'єктом і суб'єктом пізнання; змінено співвідношення між науковим фактом, який втрачає свою автономію, і теорією, яка набуває більшого, аніж в об'єктивістській матриці, значення. Обґрунтовуючи висунуті положення, авторка спирається на роботи багатьох західних теоретиків. Завершуючи характеристику даної матриці, В. Дудіна звертається до аналізу притаманного їй методу, основне призначення якого зведено до знаходження способів об'єктивації значень і смислів. Автономію фактів тут поставлено під сумнів, а релятивізм виступає в ролі одного з головних принципів пізнання.

В останньому розділі своєї книги В. Дудіна розглядає третю – перформативну матрицю. В трактуванні авторки вона є наступним етапом в еволюції пізнавальної діяльності, на якому відбувається подальше зближення знання з практикою. При цьому знання розглянуто не як репрезентація та інтерпретація реальності, а, радше, як її виробництво, конструювання, що можливо при зростанні активності суб'єктів пізнання. Такий підхід застосовано при трактуванні всіх компонентів матриці: суб'єкта і об'єкта пізнання, теорії і методів. Зближення знання з реальністю тут представлено як їхнє безпосереднє злиття, що, як зазначається в роботі, є свідченням прагматичного і лінгвістичного поворотів в соціальних науках (див.: [69, с. 212-213]).

Саме тому дослідницька позиція соціолога, діяльність якого відповідає суті інтерпретативної матриці, спонукає його вдаватися до метафори «соціологічна оптика», до обрання компаративного методу, через що він проголошує науковою проблемою суперечність між дослідницькими позиціями представників різних наукових шкіл у соціології. Для того щоб отримати результат, який буде мати теоретичне значення, такий науковець після постановки проблеми має сформулювати завдання, спрямовані на знаходження способів об'єктивації значень і смислів соціальних факторів діяльності представників тих чи інших розглянутих ним наукових шкіл.

Тоді очевидно, що для прибічника пізнання на основі перформативної матриці постановка наукової проблеми теж є наслідком суперечності між дослідницькими позиціями представників різних соціологічних наукових шкіл. При цьому для нього є важливим отримання результату, що має як теоретичне так і практичне значення. З огляду на це, після постановки проблеми такий дослідник має ставити не стільки завдання знаходження способів об'єктивації значень і смислів соціальних факторів діяльності представників тих чи інших наукових шкіл, скільки завдання щодо «втручання» в суспільну практику з метою підвищення ефективності функціонування певного соціуму.

У контексті представлених вище міркувань зазначимо, що інтелектуали мають схожість із військовими. Якщо військові (силові) структури вбачають сенс своєї служби в тому, що слід Батьківщину/державу захищати від ворогів зовнішніх та внутрішніх, то науковці сенс свого буття бачать у створенні теорій, що пояснюють світи людського буття – як зовнішнього, так і внутрішнього. Кожна теорія, що визнана парадигмою, схожа за деякими наслідками на Сонце, бо її поява призводить і до «світла» (настання нової «доби» в науці призводить і до новітнього утворення картини світу), і до появи «тіні». Тінь, згідно із циклічною концепцією, тимчасова, особливо якщо є швидкий рух світила до zenіту. Значущість критерію рентабельності, наприклад економічної діяльності, може під світлом нової парадигми поступитися критерію людяності, а тому ця обставина і має послугувати підставою для оновленого розуміння проблем соціальних, а отже, й удосконалення постановки наукової проблеми. З огляду на це, в контексті вітчизняної соціології актуалізується завдання долати соціальну несправедливість, долучаючись до справи реформування суспільства, удосконалюючи логіку та методологію соціології. Саме тому хоч би частині учасників кожного наукового заходу, особливо дискусії,

потрібна так звана «інтелектуальна мужність» (докладніше див.: [71]), щоб реалізувати це завдання. Поки що немає підстав вважати, що ця властивість притаманна більшості громадян, науковців чи соціологів України. У своїй лекції-дискусії на тему «Феномен аморальної більшості» Є. Головаха зазначав (див.: [72]), що результати соціологічного опитування показали, що українці посідають друге місце в Європі щодо засудження політичної корупції і водночас останнє щодо засудження цього явища в побуті, що є проявом «подвійної моралі» громадян. Основою для появи «подвійної моралі» може бути різниця між західною і східною мораллю. На думку Головахи, перша полягає у тому, що людина відповідає перед принципом, Богом. Натомість у східній культурі людина має відповідальність перед іншими людьми (мабуть і в методологічній культурі також, у першу чергу, перед особами так званого ближнього соціального кола – Ю. Я.). Звідси – релятивність моралі. Крім того, це може бути спричинено і епохою постмодерну, коли переважає «мораль туриста», а не «мораль лицаря», тобто нехтування принципами у будь-якій ситуації та пристосування власної моралі до зовнішніх умов.

Щодо дотримання методологічних принципів в перебігу соціологічного дослідження, то більшість сучасних соціологів, на жаль, дотримується подвійної моралі, будучи «туристами», а не «лицарями». Якщо кожне правило підтверджує виняток, то це, мабуть, випадок такого екстремального наукового пошуку, що стороннім дає підстави називати діячів такого пошуку лицарями від науки. Яскравим прикладом таких лицарів, на мою думку, за радянських часів був Г. Щедровицький, а в сучасній Україні є А. Фурман. Кожен читач за бажанням може продовжити цей перелік на свій розсуд.

Не забуваємо, що останні міжнародні соціологічні конгреси на Заході пройшли під гаслом необхідності обговорення стану і перспектив саме соціального оцінювання діяльності соціологів, зокрема в контексті множинності форм запитів зі сторони громадянського суспільства. Приблизно про це пише Ж. Тощенко, розкриваючи сенс «соціології життя» [10], що «переводить соціологів з площини «обліку» в площину «суспільної сили». На жаль, на заваді цьому стають такі небезпечні симптоми сучасності, як захоплення «архаїкою», інфляція культури, децивілізація, або те, що називають «варварством в умовах цивілізації», тобто сучасна антикультура, в тому числі й методологічна. Проголошення нового середньовіччя не є новиною: ще на початку ХХІ ст. П. Бурдье закликав розглядати соціологію «як засіб пильності», бо пам'ятав слова А. Камю про те, що «варварство ніколи не буває тимчасовим» [73].

Автор в силу своїх можливостей теж пильнує за розвитком соціології в Україні та нагадує, що можливість людям самоназватися Homo Sapiens надала лише наукова реконструкція палеонтологами еволюції людства. Це дозволило людям всупереч тисячолітній звичці встати з колін, а отже, більш уважно подивитися навколо себе, про світ уявлення створити більш системні. Закликаю сучасних вітчизняних соціологів піднятися над позитивістським методологічним габітусом, що змушував покоління дослідників триматися об'єктивістської епістемологічної матриці наукового пізнання, а їх самих та їхніх учнів займати дослідницьку позицію спостерігачів та з приводу вивчення будь-чого проголошувати дефіцит знання як наукову проблему.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 томах [Текст] / Т. Шевченко. – К., 2003. – Том. 2: Поезія 1847-1861. – С. 199-200; 2. Татарова Г. Г. Методологическая травма социолога. К вопросу об интеграции знания [Текст] / Г. Г. Татарова // Социологические исследования. – 2006. – № 9. – С. 5-13; 3. Крутий стіл «Реформи в Україні: реальна практика і суспільні очікування» [Текст] // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2017. – № 1. – С. 23-50; 4. Інформаційний лист № 2. III Конгрес Соціологічної асоціації України «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання (12-13 жовтня 2017 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sau.kiev.ua/>; 5. Постанова ВАК України від 15 січня 2003 р. № 7-05/01 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» [Текст] // Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1; 6. Касавин И. Т. Проблема как форма знания [Текст] / И. Т. Касавин // Эпистемология & Философия науки. Научно-теоретический журнал по общей методологии науки, теории познания и когнитивным наукам. – 2009. – № 4. – С. 5-13; 7. Интервью с А. Филипповым в 2008 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.opes.ru/docs.aspx?id=224&ob_no=87755; 8. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества [Текст] / П. Штомпка ; пер. с польск. С. М. Червонной. – М. : Логос, 2005. – 664 с.; 9. Эпштейн М. Информационный взрыв и травма постмодерна [Текст] / М. Эпштейн // Информационное общество: экономика, власть, культура. Хрестоматия в 2-х томах. Том II. – Новосибирск, 2004. – С. 183-196; 10. Тощенко Ж. Т. Фантомы российского общества [Текст] / Ж. Тощенко. – М. : Центр социального прогнозирования и маркетинга, 2015. – 668 с.; 11. Титаренко Л. Г. Рецензия на книгу Тощенко Ж. Т. Фантомы российского общества. – М. : Центр социального прогнозирования и маркетинга, 2015. – 668 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2015_1/Titareno_2015_1.pdf; 12. Головаха Є. І. Колективні травми і національний характер / Є. І. Головаха // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави. Програма VII Всеукраїнської наукової конференції 5-6 листопада 2014 року, м. Київ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ispp.org.ua/podiy_52_program.htm; 13. Бурдье П. Поле науки [Текст] / П. Бурдье // Социальное пространство: поля и практика [Текст] / Пер. с франц. языка, составитель Н. А. Шматко. – М. : Институт экспериментальной социологии, СПб. : Алетей, 2005. – С. 473-517; 14. Фурман А. В. Зasadничі умови виникнення наукових шкіл [Текст] / А. В. Фурман // Система сучасних методологій:

Хрестоматія у 4-х томах / Упорядник, відп. ред., перекл. А. В. Фурман. – Тернопіль : ТНЕУ, 2015. – Т. 2. – С. 72-79;

15. Яковенко Ю. І. Кому війна, а кому інформаційна чи воєнна соціологія [Текст] / Ю. Яковенко // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. Вип. 21.* – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 24-32; **16.** Яковенко Ю. І. 50 відтінків сірого в структурі соціологічних теорій середнього рівня [Текст] / Ю. І. Яковенко // *Галузеві соціології в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій : Зб. наук. статей до 25-річчя кафедри галузевої соціології КНУ імені Тараса Шевченка / Упорядк. А. О. Петренко-Лисак, В. В. Чепак (вип. ред.).* – К. : Каравела, 2017. – С. 281-297; **17.** Maturana H. R. Biology of Cognition [Electronical source]. – BCL Report № 90. Urbana. University of Illinois, Department of Electrical Engineering, Biological Computer Laboratory, 1970. – Mode of access: <http://www.enolagaia.com/M70-80BoC.html>; **18.** Шульга М. Рецензування наукових праць: стан та перспективи [Текст] / М. Шульга // *Соціальні виміри суспільства.* – К. : ІС НАНУ, 2015. – Вип. 4. – С. 588-611; **19.** Резнік В. Соціологічна наукова спільнота в Україні після 1990 року: фахова структура, соціальна інфраструктура та тенденції відтворення [Текст] / В. Резнік, С. Резнік // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2014. – № 2. – С. 157-179; **20.** Девятко И. Ф. Социологические теории деятельности и практической рациональности [Текст] / И. Девятко. – М. : Аванти плюс, 2003. – 336 с.; **21.** Качанов Ю. Л. Социология социологии: антитезисы [Текст] / Ю. Качанов. – М. : Институт экспериментальной социологии, СПб. : Алетейя, 2001. – 185 с.; **22.** Ніколаєнко Л. Г. Методи соціологічного пояснення [Текст] / Л. Г. Ніколаєнко. – К. : ДАКККіМ, 2002. – 199 с.; **23.** Александер Дж. Общая теория в состоянии постпозитивизма: «эпистемологическая дилемма» и поиск присутствующего разума [Текст] / Дж. Александер / Пер. с англ. И. Ф. Девятко, М. С. Добряковой // *Социология: методология, методы, математические модели.* – 2004. – № 18. – С. 167-204; Продолжение в № 19. – С. 176-200; **24.** Ніколаєнко Л. Г. Соціальна структура знання (полемічні нотатки) [Текст] / Л. Ніколаєнко. – К. : ДАКККіМ, 2004. – 251 с.; **25.** Отрешко Н. Б. Трансформация эпистемологических оснований социологии: субъект, метод познания, картина социального мира [Текст] / Н. Отрешко. – К. : ІС НАНУ, «Випол», 2009. – 268 с.; **26.** Яковенко Ю. До основания (эпистемологического), а затем, но главное – зачем? [Текст] / Ю. Яковенко, Л. Николаенко, А. Яковенко // *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики.* – Запоріжжя, 2009. – Вип. 43. – С. 116-135; **27.** Яковенко Ю. П Конгрес Соціологічної асоціації України. Звіт про роботу секції № 1. «Сучасна соціологія у пошуках адекватної методології та теорії» [Текст] / Ю. Яковенко // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* – 2015. – № 1. – С. 68-69; **28.** Успенский Э. Дядя Фёдор, пёс и кот / Э. Успенский. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vseskazki.su/eduard-uspenskij/dyadya-fjodor-pjos-i-kot.html>; **29.** Статуси – висловлювання великих людей [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://liudyna.com/statusi-vislovyuvannya-velikih-lyudej/>; **30.** Мертон Р. Социальная теория и социальная структура [Текст] / Р. Мертон. – М. : АСТ-Хранитель, 2006. – 874 с.; **31.** Яковенко Ю. Соціологія на роздоріжжі: методологія чи емпірія? [Текст] / Ю. Яковенко, Л. Ніколаєнко, А. Яковенко // *Психологія і суспільство.* – 2014. – № 2. – С. 47-64; **32.** Яковенко Ю. І. Артефакт у соціологічних дослідженнях у контексті теорії фундаментальної тріади [Текст] / Ю. Яковенко, М. Бургін // *Вісник Київського університету. Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка.* – К., 1999. – Випуск 7. – С. 4-8; **33.** Програма розвитку кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка на 2016-2021 роки. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.soc.univ.kiev.ua/uk/news/programa-rozvitku-kafedri-metodologiyi-ta-metodiv-sociologichnih-doslidzhen>; а також <http://senate.univ.kiev.ua/?p=198>; **34.** Вахштайн В. Конец социологизма: перспективы социологии науки (стенограмма лекции, прочитанной 18 июня 2009 года рамках проекта «Публичные лекции Полит.ру»). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: (http://www.polit.ru/article/2009/08/06/videon_vahshtain/); **35.** Филиппов А. Ф. Советская социология как полицейская наука [Текст] / А. Филиппов // *Политическая концептология.* – 2014. – № 3. – С. 91-105; **36.** Общество и социология: новые реалии и новые идеи – итоговый документ I Всероссийского социологического конгресса [Текст] // *Журнал социологии и социальной антропологии.* – 2000. – Т. III, № 4. – С. 5-6; **37.** Программа IV Всероссийского конгресса социологов. Москва, 2-4 февраля 2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.all-russia-sc.ru/>; **38.** Программа IV очередного Всероссийского конгресса социологов. Уфа, 23-24 октября 2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.isras.ru/files/File/congress2012/part50.pdf>; **39.** «Кадры решают все!» – текст речи И. В. Сталина в 1935 году, давшей начало крылатому выражению [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.navigator.lg.ua/arts.php?mode=t&art=t0056>; **40.** Савельев Ю. Соціальне включення в оцінці соціальної якості: практики участі населення України в 2000-х роках [Текст] / Ю. Савельев // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Соціологія).* – 2015. – № 6. – 74 с.; **41.** Сірий Є. Інституційні можливості та соціокультурні параметри участі індивідів у підприємницькій діяльності [Текст] / Є. Сірий // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Соціологія).* – 2015. – № 6. – 74 с.; **42.** Новікова Л. Ціннісні відмінності поколінь в сучасному українському суспільстві [Текст] / Л. Новікова // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Соціологія).* – 2015. – № 6. – 74 с.; **43.** Черних Г. Злочинність та параметри насилля в українському суспільстві [Текст] / Г. Черних // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Соціологія).* – 2015. – № 6. – 74 с.; **44.** Чернова К. Етнорегіональні виміри українського соціуму [Текст] / К. Чернова // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Соціологія).* – 2015. – № 6. – 74 с.; **45.** Іванкова-Стецюк О. Актуальні стратегії розвитку суспільно-релігійних організацій: соціологічний аналіз [Текст] / О. Іванкова-Стецюк // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Соціологія).* – 2015. – № 6. – 74 с.; **46.** Рахманов О. Економічні чинники солідарності, колективних дій та конформізму в робітничому середовищі України [Текст] / О. Рахманов // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Соціологія).* – 2015. – № 6. – 74 с.; **47.** Локтева І. Вимірювання соціального відторгнення серед

внутрішньо переміщених осіб [Текст] / І. Локтева // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Соціологія). – 2015. – № 6. – 74 с.; **48.** Недзельський А. Концепт потокових взаємодій в соціологічному дослідженні повсякденності [Текст] / А. Недзельський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Соціологія). – 2016. – № 7. – 71 с.; **49.** Кравчук М. Поняття достовірності знання та проблема невизначеності в емпіричному соціологічному дослідженні [Текст] / М. Кравчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Соціологія). – 2016. – № 7. – 71 с.; **50.** Савельєв Ю. Порівняння і оцінка розвитку сучасних суспільств: перспектива теоретичного синтезу [Текст] / Ю. Савельєв // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Соціологія). – 2016. – № 7. – 71 с.; **51.** Казаков В. Реформи: проблеми методології дослідження [Текст] / В. Казаков // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2017. – № 1. – С. 29-30; **52.** Самойлов О. Зміна та форма постановки теоретичної проблеми [Текст] / О. Самойлов // Система сучасних методологій: Хрестоматія у 4-х томах / Упорядник, відп. ред., перекл. А. В. Фурман. – Тернопіль : ТНЕУ, 2015. – Т. 2. – С. 67-71; **53.** Анотація [Текст] // Система сучасних методологій: Хрестоматія у 4-х томах / Упорядник, відп. ред., перекл. А. В. Фурман. – Тернопіль : ТНЕУ, 2015. – Т. 1. – С. 2; **54.** Фурман А. В. Вступ. Світ методології [Текст] / А. В. Фурман // Система сучасних методологій: Хрестоматія у 4-х томах / Упорядник, відп. ред., перекл. А. В. Фурман. – Тернопіль : ТНЕУ, 2015. – Т. 1. – С. 5-15; **55.** Привалов Ю. Розуміння «розколу» в соціологічній літературі / Ю. Привалов, В. Казаков [Текст] // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2017. – № 1. – С. 164-174; **56.** Шульга М. О. Методологічні проблеми дослідження кризового соціуму [Текст] / М. Шульга // Вектори змін українського суспільства / За ред. д. екон. н. В. М. Ворони, д. соц. н. М. О. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2014. – С. 5-23; **57.** Казаков В. Конфлікт на Донбасі: деякі проблеми методології дослідження [Текст] / В. Казаков // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2017. – № 2. – С. 28-31; **58.** Яковенко Ю. І. Соціологічна наука є. А методологія де? [Текст] / Ю. І. Яковенко, А. В. Фурман // Психологія і суспільство. – Тернопіль, 2015. – № 1. – С. 46-54; **59.** Яковенко Ю. І. Соціологія без методології: ефект відсутності як страх перед вибором [Текст] / Ю. Яковенко, Л. Николаєнко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Зб. наук. праць. Вип. 9. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 25-39; **60.** Bourdieu P. Homo academicus [Текст] / P. Bourdieu. – Paris : Les Editions de Minuit, 1984. – 302 p.; **61.** Білаш А. В. До питання наукової компетентності [Електронний ресурс] / А. Білаш. – Режим доступу: <http://nauka.zinet.info/8/bilash.php>; **62.** Шендерович В. Как это у них там происходит? Радиостанция «Эхо Москвы», 26 июня 2017 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://echo.msk.ru/blog/shenderovich/2007238-echo/>; **63.** Фурман А. В. Ідея професійного методологування : монографія [Текст] / А. В. Фурман. – Тернопіль-Ялта : Економічна думка, 2008. – 205 с.; **64.** Фурман А. В. Парадигма як предмет критичної методологічної рефлексії [Текст] / А. В. Фурман // Система сучасних методологій : Хрестоматія у 4-х томах / Упорядник, відп. ред., перекл. А. В. Фурман. – Тернопіль : ТНЕУ, 2015. – Т. 2. – С. 121-132; **65.** Фрумкин К. Г. Пассионарность: приключения одной идеи [Текст] / К. Г. Фрумкин. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 224 с.; **66.** Николаєнко Л. Г. Функциональное пустословие: языковые игры на либеральном политическом поле [Текст] / Л. Николаєнко // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Матеріали X Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: держава – людина – соціальна відповідальність» (м. Київ, 4 травня 2013 року). – К. : Логос, 2014. – С. 103-137; **67.** Жванецкий М. Тщательнее [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jvanetsky.ru/data/text/t7/tshatelnee/>; **68.** Дудина В. И. Эпистемические матрицы социологического знания [Текст] / В. Дудина. – СПб. : Издательский дом СПбГУ, 2013. – 224 с.; **69.** Фетисов В. Я. Познание социальной реальности: взгляд сквозь призму эпистемических матриц [Текст] / В. Фетисов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2016. – Том. XIX., № 1. – С. 209-214; **70.** Саганенко Г. И. Микро- и макросреда в методологии эмпирических социологических исследований [Текст] / Г. И. Саганенко // Петербургская социология сегодня. – СПб. : СИ РАН, 2009. – С. 13-40; **71.** Яковенко И. Интеллектуальное мужество [Текст] / И. Яковенко // Нева : Литературный и общественно-политический журнал. – 2017. – № 5. – С. 137-162; **72.** Чадюк М. Про «феномен аморальної більшості». Нотатки про лекцію-дискусію Євгена Головахи [Текст] / М. Чадюк // День: щоденна всеукраїнська газета суспільно-політичної тематики. 21 березня 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/pro-fenomen-amoralnoyi-bilshosti>; **73.** Камю А. Митець і його час [Текст] / А. Камю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sergii-terepyshchyi.net/alber-kamyu-dopovid-shho-zroblena-14-grudnya-1957-roku-mitec-i-jogo-chas/>.

УДК 316.334.3:316.344

ПОЛИТИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ НОВЫХ СОЦИАЛЬНЫХ НЕРАВЕНСТВ: ПЕРСПЕКТИВЫ И ТРУДНОСТИ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ РАЗРАБОТКИ ПРОБЛЕМЫ

Мурадян Елена Сергеевна – кандидат социологических наук, доцент кафедры политической социологии, декан социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье актуализируется фундаментальная научная проблема, связанная с недостаточностью социологических знаний о сущности и характеристиках новых социальных неравенств. Принимая во внимание чрезвычайно сложную социальную ситуацию, сложившуюся в Украине после переломных событий 2014-го года, автор указывает на вызванный усиливающимися противоречиями и социальным расслоением рост социальной напряженности и делает вывод о необходимости поиска способов снижения напряженности и противодействия социальному расслоению. Для этого автор предлагает осуществить анализ новых социальных неравенств как наиболее актуальных и гипотетически наиболее значимых для современных процессов. Отмечая крайне размытый и неконкретный характер понятия «новые социальные неравенства», автор считает необходимой разработку основ анализа соответствующего феномена, начиная с понятийно-терминологического уровня. Для этого автором предпринимается эвристический анализ понятия «новые социальные неравенства» и гносеологических перспектив исследования политической репрезентации новых социальных неравенств. Автор приходит к выводу о возможности преодоления терминологических и аналитических трудностей исследования новых социальных неравенств за счет концентрации анализа на их политической репрезентации, не только отражающей, но и частично обуславливающей репрезентируемые неравенства.

Ключевые слова: новые социальные неравенства, политическая репрезентация, стратификация, эвристический анализ

У статті актуалізується фундаментальна наукова проблема, що пов'язана з недостатністю соціологічних знань про сутність та характеристики нових соціальних нерівностей. Беручи до уваги надзвичайно складну соціальну ситуацію, що склалася в Україні після переломних подій 2014-го року, автор вказує на викликане посиленням протиріч та поглибленим соціальним розшаруванням зростання соціальної напруженості. З огляду на це автор робить висновок про необхідність пошуку засобів зниження напруженості та протидії соціальному розшаруванню. Для цього автор пропонує здійснити аналіз нових соціальних нерівностей як найбільш актуальних та гіпотетичних найбільш значимих для сучасних процесів. Відзначаючи вкрай розмитий і неконкретний характер поняття «нові соціальні нерівності», автор вважає за необхідне розробку основ аналізу відповідного феномену, починаючи з концептуально-термінологічного рівня. Для цього автором здійснено евристичний аналіз поняття «нові соціальні нерівності» та гносеологічних перспектив дослідження політичної репрезентації нових соціальних нерівностей. Автор робить висновок про можливість подолання термінологічних та аналітичних труднощів дослідження нових соціальних нерівностей завдяки концентрації аналізу на їхній політичній репрезентації, що не тільки відбиває, але й частково обумовлює нерівності, що репрезентуються.

Ключові слова: нові соціальні нерівності, політична репрезентація, стратифікація, евристичний аналіз

The fundamental scientific problem connected with the lack of sociological knowledge about the essence and characteristics of the new social inequalities is actualized in the article. Taking into account the extremely complicated social situation in Ukraine after the turning points of the year 2014, the author points out the growth of social tension caused by the growing contradictions and social stratification, and concludes that it is necessary to find ways to reduce tensions and counteract social stratification. For this, the author proposes to carry out a large-scale analysis of new social inequalities as the most relevant and hypothetically most significant for modern processes. Noting the extremely blurred and non-specific nature of the concept of «new social inequalities», the author considers it necessary to develop the bases of analysis, beginning with the conceptual-terminological level. For this, the author undertakes a heuristic analysis of the concept of «new social inequalities» and the epistemological perspectives of investigating the political representation of new social inequalities. The author comes to the conclusion that it is possible to overcome the terminological and analytical difficulties of researching new social inequalities by concentrating the analysis on their political representation as it's not only reflecting, but also partly conditioning the representational inequalities.

Keywords: new social inequalities, political representation, stratification, heuristic analysis

Тема новых социальных неравенств является одной из наиболее востребованных в социологических исследованиях стратификационных порядков и их динамики. В условиях углубления существующего социального расслоения (вплоть до формирования социальных расколов) неизбежны его трансформации, а трагичные события 2014-го – 2017-го гг. столь же неизбежно провоцируют возникновение или актуализацию новых или, как минимум, непривычных социальных неравенств. В свою очередь, эти процессы обуславливают рост социальной напряженности, что представляет собой серьезную социальную проблему для и без того расшатанного украинского общества. Эта проблемная ситуация неразрывно связана с фундаментальной *научной проблемой* недостаточности знаний о сущности и характерных свойствах новых социальных неравенств, что затрудняет процесс поиска эффективных регуляторов негативных последствий этих неравенств. Для разрешения этой проблемы нам представляется уместным обратиться к терминологическому анализу понятия «новые социальные неравенства»; провести его мы предлагаем на эвристической основе. На наш взгляд, в столь фундаментальной, сколь и противоречивой теме эвристический анализ особенно важен, поскольку не так страшно изобрести велосипед, как попасть в ловушку плоской Земли. Соответственно, эвристический анализ понятия «новые социальные неравенства» и будет *целью* нашей статьи. Дополнительной задачей является акцент на политико-социологической составляющей анализа. Этот акцент кажется нам необходимым как минимум в силу имманентного политического характера или эффекта любых социальных неравенств, который невозможно игнорировать при поиске средств преодоления углубляющегося расслоения.

В отечественной социологии к теме неравенств в целом и новых неравенств в частности регулярно обращались О. Куценко, С. Макеев, Е. Головаха, Н. Шульга, Н. Ковалиско, В. Паниотто, О. Балакирева, С. Бабенко и многие другие. Собственно о новых социальных неравенствах в отечественной социологической науке говорят никак не менее пятнадцати лет; так, в 2006-м году Институтом социологии НАНУ была выпущена монография «Новые социальные неравенства», представившая серьезные наработки социологов из разных украинских городов. К моменту выхода этой монографии (к ней мы еще не раз будем обращаться в этой статье¹) тема новых социальных неравенств уже представлялась относительно устоявшейся – на уровне постановки проблемы, но не на уровне ее решения. Впрочем, поскольку в случае с неравенствами мы сталкиваемся, как уже говорилось, с проблемой фундаментального характера, было бы наивным полагать возможным какое-либо окончательное ее решение. Даже если под «решением» понимать не столько пути преодоления новых социальных неравенств, сколько способы управления ими, все равно социологам прежде всего необходим ответ на вопрос о природе и факторах этих неравенств. А в силу высокой динамичности социальной структуры большинства современных обществ гипотетически полученный ответ если и не устаревает в течение нескольких лет, то требует масштабных уточнений, а то и вовсе оказывается ответом не на тот вопрос. Именно поэтому в исследовании новых социальных неравенств представляется уместным рассматривать проблему *ab ovo*, начиная с понятийно-терминологического уровня. Этот уровень не нуждается в дополнительной проблематизации: понятие «новые социальные неравенства» по сей день остается размытым, социологически неконкретным и неполным.

В главе о культурных неравенствах указанной монографии О. Куценко предлагает отсчитывать старт полноценной актуализации темы новых социальных неравенств в дискуссиях по социальной структуре с семидесятых годов девятнадцатого века, когда М. Бакунин в полемике с К. Марксом предрек будущее установление «господства научной интеллигенции» [8, с. 44]. Если быть точными, то Бакунин «угадал, ошибившись»: точно предсказав значимость управляющей интеллигенции вне зависимости от реального интеллектуального уровня ее конкретных представителей, он связал установление ее «господства» с установлением социализма. Между тем «класс знаний», «интеллект-менеджеры», «интеллигентная элита» – как бы мы ни называли слой собственников знаний, но они приобретают относительно господствующие позиции в рамках хоть и осовремененного (по сравнению с концом 19-го века), однако все же капитализма.

Так или иначе, О. Куценко, обозначив границы новых социальных неравенств знаниями, жизненными стилями, культурными и образовательными различиями, ведет линию их рассмотрения от Т. Веблена и М. Вебера сквозь «Чикагскую школу», Ч. Р. Миллса, А. Гоулднера, теоретиков «постиндустриального общества» до П. Бурдьё, Ж. Пассерона, Дж. Голдторпа и С. Храдила. Как указанные теоретики, так и многие другие их коллеги, по мнению О. Куценко, «переоткрывали или заново интерпретировали» данные неравенства; этот процесс в известной степени вышел на свой пик к концу двадцатого века, воплотившись в эмпирически обоснованный вывод Дж. Голдторпа и Р. Эриксона о доминировании «меритократической селекции» в индустриальных обществах. Мы не призываем

¹ Эта монография остается наиболее фундаментальным отечественным трудом по проблеме; мы намеренно отказываемся от привлечения массивного корпуса разрозненных тематических публикаций для сохранения чистоты эвристического анализа.

согласаться с этим выводом, который, на наш взгляд, заслуживает отдельного анализа (как и его эмпирическая обоснованность); на достаточно широкий диапазон вариантов его развития указывает и О. Куценко в рассматриваемом тексте [8, с. 46]. В настоящий момент для нас важнее констатация неполноты социологического знания о влиянии и структурных последствиях культурных изменений (результатом которых и становятся новые неравенства, согласно О. Куценко), и практического отсутствия такого знания в украинской социологии [8, с. 46]. С 2006-го года ситуация если и поменялась, то не кардинально: знания по-прежнему заметно не полны. Более того: рискуем предположить, что многие эмпирически проверенные выводы, которые О. Куценко цитирует в монографии «Новые социальные неравенства», сегодня уже не выглядят настолько убедительными, как тогда², и знания, возможно, еще менее полны, чем по состоянию на 2006-й год. Конечно, количественное развитие исследований новых социальных неравенств сегодня позволяет говорить о некотором массиве работ. Тем не менее, даже если отвлечься от сосредоточенности большинства этих работ на конкретных (чаще всего культурных, как в рассмотренном выше материале) разновидностях новых социальных неравенств без выхода на обобщение до уровня родового понятия, то оснований для автоматического выведения качественных успехов из количественного наращивания нет. Ведь даже максимально подробный эмпирический анализ, например, образовательного или цифрового неравенства с надлежащим теоретическим обоснованием не дает возможности уверенно говорить о них как о «новых» и тем более делать какие-либо выводы применительно к новым социальным неравенствам вообще.

Отметим, что такое положение связано с изначальной размытостью, отсутствием как научной строгости в словосочетании «новые социальные неравенства», так и четких онтологических (не сводимых к хронологическим) границ обозначаемых этим словосочетанием отношений. Это обычная ситуация, когда социологи или представители других общественных дисциплин предлагают вместо самостоятельных терминов зависимые словесные конструкции. Как правило, речь идет о прямой хронологической зависимости, которая никак не указывает на характер в целом или какие-либо значимые свойства обозначаемого объекта. И если в конструкциях с приставкой «нео» содержится (пусть и не всегда) указание на некие корни (как, например, в случае с идеологиями неолиберализма, неонацизма и т.д.), то приставка «пост» не дает нам даже таких указаний: как «постмодернизм» можно назвать все, что хронологически следует после модернизма, так и «постсоветским» является все существующее после 1991 года. В конструкции «новые социальные неравенства» даже указания на «корни» или генетическую связь незначительны: с одной стороны, без исторического анализа (включающего анализ развития научных представлений) невозможно с уверенностью определить, относительно каких неравенств рассматриваемые неравенства являются новыми и насколько они объединены своей «новизной» (ведь если собрать воедино, например, концепции так называемого «постиндустриального» общества, то мы получим набор порой абсолютно несочетаемых вариантов); с другой стороны, казус исторического «Нового» и «Новейшего» времени вызывает к жизни закономерный вопрос: когда новые социальные неравенства перестанут быть новыми, какие неравенства последуют за ними? Представляется, что в понятии «новые социальные неравенства» несколько навязчивая демонстрация концентрации на социальных изменениях сочетается с парадоксальным стремлением постулировать абсолютные границы этих изменений: ведь «новые» не только указывают нам на существование неких «старых», отличия от которых и составляют суть «новых», но еще и безальтернативно устанавливают точку отсчета. Это было бы логичным в рамках статической парадигмы социологии, но в парадигме исторической социологии, наиболее уместной при анализе изменений как процесса, выглядит чужеродным.

Впрочем, это предмет иного уровня терминологического анализа; сейчас важно подчеркнуть размытость и противоречивость понятия «новые социальные неравенства». Об этом говорит и С. Макеев в первой главе монографии «Новые социальные неравенства» [8, с. 37-41]. Он указывает на неочевидность новизны социальных неравенств, вызванную как высокой скоростью утверждения³ «незнакомо мира» и насыщения привычных стратификационных порядков новыми элементами, так и включенностью социолога в социальные процессы высокой интенсивности [8, с. 37]. Определения новых неравенств, по мнению С. Макеева, неизбежно оказываются относительными и открытыми для дополнений и уточнений, а создание

² А с некоторыми уже тогда, видимо, была не готова согласиться О. Куценко, сдержанно критикующая тезисы авторов книги «Колокольный изгиб: интеллект и классовая структура в американской жизни» Херштайна и Мюррея, указывавших на генетическую обусловленность интеллектуальных способностей, а также следующую из этого фундаментальность и неизбежность неравенства в развитии общества [8, с. 47]. Для нас эта деталь – сигнал о необходимости подходить к теме новых социальных неравенств и к «исчерпывающим» выводам по ней не менее критически, чем к элитистским и прочим апологетическим (по отношению к неравенствам) теориям.

³ Надо отметить, что и «утверждение» вовсе не является очевидным, если анализу подвергаются изменения как процесс, а не как последовательность смены статических состояний.

«универсального операционального определения» представляется невозможным⁴. Невозможным, но необходимым, по крайней мере на уровне определения опознавательных маркеров новых социальных неравенств, С. Макеев предлагает считать «новыми» такие неравенства: 1) основанные на нехарактерных для прежнего стратификационного порядка блага и возможности, дефицитных в силу своей новизны; 2) связанные с углублением дифференцированности, при котором увеличивается число социальных категорий, подверженных этому неравенству, и с вытеснением за пределы легитимных неравенств (социальной эксклюзивией, изоляцией и т.д.); 3) возникающие по новым причинам (например, частная собственность в СССР не была причиной неравенства, а с его распадом становится таковой⁵) и «подвижные» неравенства (истоки и причины которых недолговечны); 4) отражающие углубление противоречий внутри традиционных общностей в силу усложнения их внутренней структуры; 5) обусловленные изменениями в механизмах воспроизводства или достижения социальных статусов и связанных с ними стилей жизни (в итоге выливающиеся в коммуникативно-сетевые неравенства) [8, с. 38-39]. Там же С. Макеев указывает на принципиальную разницу институционализированных неравенств, нормативно и документально легитимированных организациями и учреждениями, и неравенств-фактичностей, чья легитимность всегда и везде остается ограниченной. Эта ограниченность порождает стремление переопределения социального порядка (к большей справедливости и «полной» легитимности), каковое переопределение, воплощенное в смене оснований социально-экономического уклада и/или политического режима, неизбежно обновляет традиционные и порождает новые социальные неравенства [8, с. 40-41]. Включают ли новые неравенства, вызванные к жизни переопределением социального порядка, все пять приведенных выше условных разновидностей, и исчерпываются ли они этими разновидностями, сказать сложно: как уже говорилось, в этой тематике однозначные выводы – почти недостижимая роскошь. Тем не менее, отметим, что в приведенных пяти пунктах речь идет скорее об источниках и о причинах, чем о сущности гипотетических новых социальных неравенств; о причинах же говорит Макеев и применительно к различению институционализированных неравенств и неравенств-фактичностей. При этом переопределение социального порядка (включая, естественно, и стратификационный) в рамках смены оснований социально-экономического уклада и/или политического режима выступает в роли «неумолимой» причины, то есть вызывает к жизни новые социальные неравенства при любых сопутствующих обстоятельствах.

Последнее, с одной стороны, требует особого внимания к политическим аспектам воплощения и регулирования новых социальных неравенств (к этому мы вернемся ниже), с другой стороны, позволяет рассматривать искомое переопределение в качестве точки отсчета, и разделять неравенства на традиционные и новые в соответствии с возникновением до/после этой точки. При таком подходе становится понятным, что О. Куценко в дискуссиях Маркса и Бакунина видит точку отсчета для процесса исследования новых социальных неравенств в социальных науках, а вовсе не для определения этих неравенств. В то же время в рамках такой логики вполне очевидным представляется фиксация распада СССР как неоспоримой точки отсчета для фиксации новых социальных неравенств в бывших советских республиках, включая Украину. Безусловно, процесс возникновения новых неравенств после этой точки был вовсе не равномерным, и внутри условного отрезка «1991-2017» выделяются пики и спады, а, значит, и новые «точки отсчета», которые указывают на появление неравенств, новых уже и для капиталистического стратификационного порядка. Возможно, анализировать «нетрадиционные» социальные неравенства было бы не только проще, но и правильнее, чем «новые», тем более, что новые неравенства чаще всего противопоставляются именно традиционным, а не «старым». Но бритва Оккама остра, и пока недостаточно оснований для умножения понятий и сущностей. Поэтому примем в качестве «традиционных» или «старых» неравенств неравенства классово-экономические (имущественные и финансовые), поселенческие и расово-этнические⁶ и попытаемся, опираясь на заданные С. Макеевым ориентиры, приблизительно (на точность эвристический анализ по определению не претендует) очертить диапазон тех неравенств, которые оказываются в поле зрения отечественного исследователя как новые. При этом мы имеем в виду, что «новые» означают как неравенства, не существовавшие до точки отсчета, так и неравенства, не попадавшие ранее в фокус социологического анализа украинских социологов, то есть актуализированные неравенства⁷.

⁴ Традиционная проблема при изучении высокодинамичных объектов и высокоинтенсивных изменений, а также для статических интерпретаций таких процессуальных по сути парадигм, как марксизм.

⁵ В то же время С. Макеев приводит пример характерного для 90-х годов XX века неравного распределения «тягот социально-экономического кризиса», которое исчезает с преодолением кризиса; вопрос о причинах и источниках новых неравенств таким образом усложняется и меняет масштаб, ведь как в случае с неравенствами 90-х причиной и источником был собственно социально-экономический кризис, так и в случае с неравенством по частной собственности причиной можно признать не ее, а распад СССР и крах социалистической экономики, выйдя таким образом на совершенно иной уровень анализа структурных факторов социальных процессов.

⁶ Примем, разумеется, условно, осознавая необходимость фундаментального обоснования этого перечня

⁷ Актуализированным, но отнюдь не новым, было, например, неравенство мигрантов в Европе, до начала семидесятых годов XX столетия не представлявшее собой макросоциальной проблемы, однако возникшее задолго до того [9, с. 174-175].

Итак, к новым неравенствам, актуальным для Украины, на наш взгляд, следует относить: 1) гендерное неравенство, не столько новое (если исходить из расширительного толкования, то гендерное неравенство существовало и в СССР, воплощенное как минимум в уголовной статье за мужеложство), сколько актуализированное в Украине как внешними, так и внутренними факторами, и принимающее разнообразные формы в бывших советских республиках (например формы гендерной сегрегации человеческого капитала на семейном уровне [6]); 2) цифровое неравенство, которое прежде всего выражается в резком разрыве цифровой компетентности, то есть умения пользоваться всем диапазоном возможностей так называемых цифровых устройств⁸, нехватка которого лишает человека ряда коммуникативных и информационных перспектив (включает также интернет-неравенство); 3) информационное неравенство, которое часто трактуется как неравный доступ к информации (и в этом смысле пересекается с цифровым) и в том числе к знаниям (пересекаясь с образовательным), но также имеет и другие аспекты: в частности, речь может идти и о принципиальной разнице в информационных статусах (наличие/отсутствие доступа к средствам информационного воздействия), о различном уровне подготовки и, как следствие, сопротивляемости информационным манипуляциям, и т.д.; 4) медицинское неравенство, выраженное в масштабном затруднении доступа к эффективным медицинским услугам, затруднении как финансового, так и географического (пространственного) характера, - неравенство, хорошо знакомое странам «широкой географии и глубокого расслоения», таким как США или Китай, но до 1991-го года почти не представлявшее собой серьезной проблемы для Украины; 5) образовательное неравенство, превращающееся в современной Украине в особый вид неравенства (неравный доступ к образованию для себя и своих потомков, как к первому, так и к дополнительному или «переквалификационному») и претендующее на относительную самостоятельность при сохранении очевидной связи с экономическим, статусным (в смысле включенности в социальные сети полезных связей) и информационным неравенствами; 6) досуговое неравенство, также выраженное в нескольких измерениях – от различного доступа к рекреации, развлечениям и творчеству⁹ до *time-gar*¹⁰-неравенства, производного от структуры занятости и личностных особенностей (физиологических, психологических и т.д.); *time-gar*-неравенство связано также с неравенством образовательным в части наличия/отсутствия времени на переучивание, что вкупе с экономическим фактором обуславливает специфическую структуру последипломного образования (см., например, [13]); 7) демонстративное неравенство, воплощенное в затрудненности доступа отдельных социальных слоев к демонстративному потреблению, составляющему в обществе массового потребления важную (независимо от идейных ее оценок) социальную потребность; 8) регионально-географическое неравенство – специфическое украинское воплощение фундаментального раскола (кливажа) Липсета-Роккана на центр и периферию: в украинской версии этот раскол дополняется неравенством разных регионов не только по отношению к центру, но и между собой (ситуация не уникальная, достаточно сопоставить украинский кейс с кейсами Италии, Испании, Великобритании, США, Германии и т.д.), и выражается прежде всего в проблеме переселенцев (временно перемещенных лиц), которая по своим масштабам и сложности способна претендовать на выделение в самостоятельную категорию нового для Украины социального неравенства; регионально-географическое измерение имеют и медицинская, и образовательная, и досуговая разновидности неравенства; 9) частично связанное с предыдущим, частично отражающее другой (этнический) фундаментальный раскол по Липсету-Роккану языковое неравенство, с принятием нового Закона об образовании обретающее еще более тревожные масштабы; 10) религиозное неравенство, отражающее тот же фундаментальный раскол, сегодня все еще остающееся гипотетическим, но, каким бы циничным это ни выглядело, «перспективным» и при этом относительно новым для Украины, даже с учетом советского «атеистического» периода; 11) столь же «перспективное» идеологическое неравенство как воплощение общеполитического неравенства (неравного доступа к власти, возможностям политической активности и т.д.), обострившееся в Украине в связи с запретом коммунистической идеологии; 12) наконец, неравенство прошлого, которое вполне может быть названо «историческим» в понимании Г. Маркузе, М. Фуко и П. Бурдьё, воплощенное в наличии/отсутствии доступа к формированию и регламентации исторической памяти и особенно актуальное для политических меньшинств (как этнорелигиозных по своей природе, так и идеологических – см. п. 10), а также охватывающее отношения

⁸ О неравном доступе к цифровым устройствам как таковым (от компьютеров до смартфонов) также не нужно забывать: стереотип «сегодня у каждого есть компьютер и мобильный телефон» удручающе силен даже в профессиональной социологической среде, хотя не имеет под собой никаких оснований. Однако этот аспект представляется нам, скорее, воплощением неравенства имущественного, а его «цифровая» принадлежность, на первый взгляд, не придает никакой заметной специфики в том плане, что нет принципиальной разницы, каким конкретно имуществом не может владеть человек, если эта невозможность имеет сугубо финансовую обусловленность. В то же время цифровые устройства претендуют на статус обязательного средства социально-коммуникативной включенности; признание таковых претензий обоснованными, безусловно, переводит аспект неравного доступа к цифровым устройствам в двойной статус имущественно-цифрового неравенства.

⁹ К самоконструированию, самопрезентации, самовоплощению, хобби, к культурным ресурсам и т.д.

¹⁰ Авторское обозначение неравенства временного ресурса, буквально – «временной разрыв»

между различными поколенческими когортами: например, между заставшими 1990-е в зрелом возрасте, в молодости и не заставшими вовсе, между жившими и не жившими в СССР и т.д.

Подчеркнем несколько важных моментов. Приведенный перечень имеет ориентировочный характер, будучи, как уже указывалось, результатом эвристического анализа. Указанные неравенства выделены с использованием различных оснований (в качестве стержневых рассматривались выделенные С. Макеевым [8, с. 40-41]) по условной точке отсчета (распад СССР, независимость Украины) и с учетом промежуточных точек (таких, как, например, смена власти в 2014 году и все ее последствия, включая геополитические). Построение перечня не отражает внутреннюю иерархию указанных неравенств. Сам перечень не претендует не только на точность, но и на полноту. Мы не упомянули отдельно некоторые возможные виды новых социальных неравенств не без причин. Так, экологическое неравенство как неравенство возможностей экологической безопасности в украинском случае не представляет, на наш взгляд, самостоятельной разновидности, полностью укладываясь в регионально-географическое неравенство и, в отличие от медицинского или образовательного видов, не имеющее (пока) отчетливой специфики. То же самое можно сказать о неравенстве доступа к престижным и самореализационным формам занятости, которое, как разновидность трудового неравенства, не выходит за рамки одного из многих проявлений экономического неравенства (хотя усиливающаяся связь этого неравенства с образовательным делает его «перспективным» для исследования). Аналогичным образом можно охарактеризовать и популярное у публицистов «бизнес-неравенство», подразумевающее разрыв в возможностях открытия собственного дела (эта разновидность неравенства, помимо поглощения экономическим видом, еще и представляется относительно слабо представленной в украинских условиях). Неравенство культурное в ресурсном смысле также укладывается в рамки экономического и досугового неравенств; в широком же смысле, в котором его рассматривала О. Куценко, культурное неравенство представляет собой не отдельный вид, а обобщающую оболочку для всех новых социальных неравенств. В настоящий момент мы не можем считать такую трактовку ни достаточно обоснованной, ни достаточно эффективной; смущает нас и неявно заложенная в ней необходимость принятия веберовской (в значении «немарксистской») версии стратификационного анализа, и масштаб обобщения, отменяющий потребность дискуссии о каких-либо неравенствах, кроме культурных. Действительно, если расширительно понимать культуру как синоним «социального», такая трактовка неравенств (и не только новых) становится неизбежной, но что это дает исследованию¹¹? Для нас этот вопрос пока остается открытым. Наконец, депривация, которую иногда предлагают считать отдельным видом неравенства [1] и которая в общем виде является следствием социальной изоляции различного уровня и масштаба, представляется нам скорее следствием целого ряда традиционных и новых социальных неравенств и в то же время – одним из неспециализированных источников неравенств, инструментом их установления и закрепления, но никак не самостоятельным видом неравенства.

Как уже отмечалось, к новым неравенствам могут относиться и обостряющиеся в конкретно-исторических социальных условиях проявления неравенств традиционных. В качестве примера можно привести «новых бедных» – социальный слой, чей фактический статус совпадает с традиционными бедными, но в отличие от последних обладающий интеллектуальным капиталом в виде высшего и среднего специального образования [10, с. 19-20]. Обратим внимание, что применение к этому слою шаблона «неравенство человеческого капитала» или «культурное неравенство» наделило бы его преимуществом по отношению к традиционным бедным и пауперам. Однако это преимущество при конкретном рассмотрении оказалось бы мнимым и сыграло бы маскировочную, сглаживающую – но исключительно на уровне языковой игры – роль, поскольку социально-экономическая невостребованность интеллектуального капитала «новых бедных» обесмысливает его как преимущество. Пример с «новыми бедными» примечателен тем, что в буквальном смысле речь о «новом» социальном неравенстве здесь не идет, рассматривается лишь новый аспект хорошо знакомого неравенства – аспект, хоть и заслуживающий отдельного рассмотрения, но на статус отдельного вида не претендующий [10]. Это можно считать тенденцией: ученые чаще предпочитают говорить о «новых измерениях» социальных неравенств вообще [11; 12] или о «новом измерении» конкретного (например образовательного) вида неравенства [14]. Представляется, что это связано не только с неопределенностью и размытостью конструкции «новые социальные неравенства», отмеченную нами в начале статьи, но и с неснижающейся актуальностью традиционных неравенств¹², прежде всего неравенства экономического, которое, как убедительно

¹¹ Сходные трудности мы усматриваем и в обособлении «неравенства человеческого капитала», также способного поглотить все прочие виды неравенств; не отрицая возможной полезности этого концепта, мы пока предпочитаем воздержаться от его использования для указания на отдельный вид нового неравенства.

¹² Так, в европейской социологической литературе (отнюдь не марксистского толка) в середине нулевых писали о «возвращении социальных классов» [6]; в украинской социологии, несмотря на известную постсоветскую «боязнь классов», классовый анализ также не прерывался, достаточно вспомнить фундаментальную монографию О. Куценко «Общество неравных» [4].

показывает В. Буткалюк, продолжает стремительно углубляться [3]. В то же время такая тенденция вынуждает нас дополнить вопрос о сути, признаках и проявлениях новых социальных неравенств вопросом о возможной их фетишизации, склонностью социологов намеренно или нет, но преувеличивать, а то и вовсе конструировать «новизну» исследуемых неравенств без достаточных на то оснований. И здесь нам кажется особенно полезным обратиться к политической репрезентации новых социальных неравенств как предмету возможного социологического исследования.

Если рассматривать политическую репрезентацию как знаково-символическое воспроизведение реальных отношений, то в качестве предмета исследований политическая репрезентация новых социальных неравенств дает нам следующее. Во-первых, когда исследование сосредоточивается на высокодинамичных объектах, политическое поле зачастую оказывается источником наиболее полной социологической информации, поскольку содержит и/или отражает большинство социальных противоречий, неравенств, конфликтов прежде всего текущих, быстро изменяющихся. Во-вторых, политическая репрезентация – это особенный, в некоторой степени независимый¹³ по отношению к социологическим стереотипам и предубеждениям (а наука от них, к сожалению, вовсе не свободна) параметр, по которому можно охарактеризовать социальные неравенства как формально, так и содержательно, в том числе в рамках эвристического анализа. В-третьих, большинство предполагаемых нами новых социальных неравенств актуализированы именно в политике. И это дает нам возможность проверить исключительно важную гипотезу об искусственной, «технологической» актуализации новых неравенств с целью ретуширования неравенств традиционных как действительно проблемных. Фетишизация культуры, о которой много писали неомарксисты во главе с Георгом Лукачем, может осуществляться не только к большей абсолютизации «местных» отличий, гипертрофии локальности, но и со вполне банальной манипулятивной целью. Здесь можно усматривать своеобразную усовершенствованную апологию существующего порядка неравенства путем его маскировки неравенствами новыми, в которых (и в апологии, и в маскировке) участвуют, в том числе, и социологи. Гипотеза выглядит достаточно провокационно для того, чтобы считать ее многообещающей и попытаться проверить при помощи исследования политических репрезентаций новых неравенств. Здесь нам представляется уместным сослаться на Франклина Анкерсмита, который в своей монографии «Политическая репрезентация» пишет, что «репрезентации отчасти определяют природу репрезентируемого» [2, с. 145], подчеркивая нетождественность репрезентации и реальности [2, с. 287]. При всей размытости этой формулировки она прямо указывает нам на возможность сквозь политические репрезентации определять суть и характер новых социальных неравенств, опираясь на взаимную (хоть и неравнозначную) обусловленность репрезентации и репрезентируемого. Поскольку репрезентация — это не прямое представление, а знаково-символическое воспроизведение, она может не только актуализировать, но и проблематизировать репрезентируемое (как это происходило в случае с «проблемой иммигрантов», согласно В. Шнирельману [9, с. 174-175]). Не обнаружим ли мы такую проблематизацию в политической репрезентации новых социальных неравенств, не зафиксируем ли нечто подобное «эффекту оракула» П. Бурдьё, когда репрезентация не воспроизводит, но создает, конструирует репрезентируемые отношения? Безусловно, к этому (третьему) пункту не сводятся перспективы социологического анализа политических репрезентаций новых социальных неравенств. Поскольку политическая репрезентация - это всегда отраженное представление, воспроизведение в знаково-символическом измененном виде (усеченном, дополненном или просто трансформированном - это другой вопрос), исследование политических репрезентаций новых социальных неравенств не только поможет нам проверить, насколько эти неравенства «новые» и обладают ли они какой-либо спецификой, но и даст нам возможность определить наличие/отсутствие барьеров проявления (артикуляции) этих неравенств; диагностировать их влияние или отсутствие такового на политические процессы и политическое поведение; уточнить соответствие наличных политических репрезентаций восприятию искомых неравенств социальными группами и т. д.

Таким образом, можем подытожить: проблематика новых социальных неравенств, относительно давно актуализированная как в мировой, так и в отечественной социологии, ставит перед исследователем ряд неординарных вопросов, а то и затруднений, как терминологического (связанного с размытостью понятия «новые социальные неравенства»), так и аналитического (связанного с определением точек отсчета и сущностных показателей новых социальных неравенств) характера. Воспользовавшись эвристическим поиском ответов на эти вопросы и способов преодоления указанных затруднений, мы постарались обосновать эффективность и уместность анализа политических репрезентаций новых

¹³ Политика всегда представлялась настолько же интересной, насколько и чуждой социологии, несмотря на активное обращение социологов к изучению политики; не случайно социология политики фактически «сливается» с политологией, тогда как междисциплинарная по своей природе политическая социология в известной степени преодолевает указанное «отчуждение»

социальных неравенств как для преодоления этих затруднений, так и для проверки целого ряда перспективных гипотез, что и станет целью наших дальнейших исследований.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Андриенко Л. К., Елисиченко О. А. Современные виды социального неравенства [Электронный ресурс] / Андриенко Л. К., Елисиченко О. А. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/1_KAND_2010/Psihologia/12_57325.doc.htm 2. Анкерсмит Ф. Р. Политическая репрезентация / Франклин Анкерсмит / Перевод с англ. Алексея Глухова. – М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2012. – 288 с. 3. Буткалюк В. Великое разделение: социальное неравенство в эпоху неолиберализма [Электронный ресурс] / Виталина Буткалюк // Спільне. – 13.09.2017. – Режим доступа: <http://commons.com.ua/uk/velikoe-razdelenie-socialnoe-neravenstvo-v-epohu-neoliberalizma/> 4. Куценко О. Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенства в переходном обществе. Подходы западной социологии / Ольга Куценко. – Харьков: Издательский центр Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, 2000. – 316 с. 5. Липсет С., Роккан С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей. Предварительные замечания / Сеймур Липсет, Стейн Роккан // Политическая наука. Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем. – 2004. – № 4. – с. 204-234 6. Малеева Т., Овчарова Л. Социальная модернизация и средний класс. Новые социальные неравенства [Электронный ресурс] / Татьяна Малеева, Лилия Овчарова // Демоскоп Weekly. Электронная версия бюллетеня «Население и общество». – 2009. – №381-382. – Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/2009/0381/tema05.php> 7. Новоженова И. С., Зубченко Л. А. Возвращение социальных классов / И. С. Новоженова, Л. А. Зубченко [Электронный ресурс] // Перспективы. – 16.07.2007. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/europe/vozvrashhenije_socialnyh_klassov_2007-07-16.htm#1 8. Новые социальные неравенства / под ред. С. Макеева – К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. – 355 с. 9. Шнирельман В. Порог толерантности. Идеология и практика нового расизма. В 2-х томах. Том второй / Виктор Шнирельман/ – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 856 с. 10. Шугаева И. В. «Новые бедные» в социальной структуре современного российского общества (на материалах г. Хабаровска). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата социологических наук [Электронный ресурс] / Шугаева Ирина Владимировна. – Хабаровск, 2017. – 24 с. – Режим доступа: http://pnu.edu.ru/media/disser/referat_shugaeva.pdf 11. Lin J., Kelley-Moore J. New dimensions of inequality: inter-individual variability in functional limitations by race/gender [Electronical resource] / J. Lin, J. Kelley-Moore // The Gerontologist. – 2016. – Volume 56, Issue Suppl_3, 1. – P. 22. – Access mode: <https://doi.org/10.1093/geront/gnw162.091> 12. New Dimensions of Social Inequality. Postdoctoral Research Project carried out by Dr. Charles Walker [Electronical resource] / CEELBAS. – Title from screen. – Access mode: <http://www.ceelbas.ac.uk/research/socialinequality> 13. Vincent J. Robots and AI are going to make social inequality even worse, says new report [Electronical resource] / James Vincent / The Verge. – 13.7.2017. – Access mode: <https://www.theverge.com/2017/7/13/15963710/robots-ai-inequality-social-mobility-study> 14. Weiss F., Roksa J. New dimensions of educational inequality: Changing patterns of combining college and work in the U.S. over time [Electronical resource] / Felix Weiss, Josipa Roksa // Research in Social Stratification and Mobility. – June 2016. – Volume 44. – Pages 44-53. – Access mode: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0276562416300117>

УДК 316.25

ПОНЯТИЕ ОБЩЕСТВА В ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОЙ СОЦИОЛОГИИ МАЙКЛА ВЕЙНШТЕЙНА

Мельников Андрей Сергеевич – кандидат социологических наук, доцент, докторант кафедры теории и истории социологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

У статті подано загальну історико-теоретичну характеристику проекту екзистенціальної соціології американського дослідника М. Вейнштейна. В його основу закладено інтерпретацію суспільства як «активної трансценденції». Це спрямовано на подолання класичної суб'єкт-об'єктної дихотомії соціології та крайнощів її позитивістських і конструктивістських позицій. Важливими рисами екзистенціальної соціології Вейнштейна є звернення до проблеми історії даного напрямку, критика соціологічного об'єктивізму і спроба загальнотеоретичної концептуалізації екзистенціалізму для аналізу суспільства. Серед центральних проблем і відповідних понять екзистенціальної соціології виокремлюються спільність досвіду, автентичність, сенсорні стани та емоції, невизначеність соціальних феноменів, цільові орієнтації і такі негативні ефекти масового суспільства, як егоїзм, подвійна мораль, короборація, відчуження і відчай. До перспектив розвитку зазначеного напрямку віднесена необхідність аналізу різних модусів соціальної залученості з точки зору діалектичної динаміки автентичної екзистенції і процесів об'єктивзації соціальної реальності.

Ключові слова: екзистенціальна соціологія, Майкл Вейнштейн, суспільство, активна трансценденція, автентичність, об'єктивізація.

В статье представлена общая историко-теоретическая характеристика проекта экзистенциальной социологии американского исследователя М. Вейнштейна. В его основу заложена интерпретация общества как «активной трансценденции». Это направлено на преодоление классической субъект-объектной дихотомии социологии и крайностей ее позитивистских и конструктивистских позиций. Важными чертами экзистенциальной социологии Вейнштейна является обращение к проблеме истории данного направления, критика социологического объективизма и попытка общетеоретической концептуализации экзистенциализма для анализа общества. Среди центральных проблем и соответствующих понятий экзистенциальной социологии выделяются общность опыта, аутентичность, сенсорные состояния и эмоции, неопределенность социальных феноменов, целевые ориентации и такие негативные эффекты массового общества, как эгоизм, двойная мораль, короборація, отчуждения и отчаяние. К перспективам развития указанного направления отнесена необходимость анализа различных модусов социальной вовлеченности с точки зрения диалектической динамики аутентичной экзистенции и процессов объективации социальной реальности.

Ключевые слова: экзистенциальная социология, Майкл Вейнштейн, общество, активная трансценденция, аутентичность, объективация.

The paper presents a general historical and theoretical description of the existential sociology project of American scientist Michael Weinstein. This interdisciplinary approach is based on the interpretation of society as «active transcendence», which is aimed to overcome the classical subject-object dichotomy of sociology and the extremes of its positivist and constructivist positions. Important features of Weinstein's existential sociology are an appeal to the problem of the history of this direction, the criticism of sociological objectivism and an attempt to general theoretical conceptualization of existentialism as applied to the study of society. Among the central problems and corresponding notions of existential sociology, unity of experience, authenticity, sensory states and emotions, uncertainty of social phenomena, goal orientations and such negative effects of mass society as egotism, double morality, corroboration, alienation and despair are allotted. It is also noted that the main perspective of development of this approach is the study of different modes of social involvement from position of dialectical dynamics of authentic existence and the objectified processes of social reality.

Keywords: existential sociology, Michael Weinstein, society, active transcendence, authenticity, objectification.

Развитие современного общества заставляет социологов проявлять повышенную исследовательскую чуткость в отношении ускоряющихся изменений и возникновения соответствующих структурных проблем, среди которых особое значение приобретают стратификационные противоречия и феномен новых социальных неравенств. Наряду с эмпирическим анализом данных проблем не теряет

актуальности разработка адекватных теоретических подходов, способных наиболее глубоко проникнуть в суть изучаемого предмета и системно отобразить его фундаментальные характеристики. К одному из таких подходов относится экзистенциальная социология, ориентированная на синтез субъективистских установок философии существования и традиционной реалистской стратегии науки об обществе.

Парадигма экзистенциальной социологии объединяет в себе большое количество различных теорий и концепций, к авторам которых можно отнести Э. Тирикьяна, представителей калифорнийской школы (Дж. Дуглас, Дж. Джонсон, Дж. Котарба, А. Фонтана, Д. Алтейди, П. Меннинг), М. Болль де Баля, К. Вольфа, Дж. Хейм, Д. Мартучелли. Кроме этого, выделяются такие направления, как социология абсурда С. Лаймена и М. Скотта, теория социальной экзистенции П. Штомпки, концепция экзистенциальных параметров современности Э. Гидденса, экзистенциальная социология глобализации Х. Буде и Ю. Дюршмида, транссубъективный экзистенциализм Д. Гинева, экзистенциалистские концепции социальной рефлексивности (С. Линг, М. Грациози), экзистенциальная социология права и преступности (Р. Липпенс, С. Фаррел). Вместе с тем, за пределами внимания все еще остается целый ряд других оригинальных разработок, к числу которых относится интеллектуальное наследие американского ученого М. Вейнштейна. Исходя из этого, главной целью представленного исследования является общая историко-теоретическая характеристика его проекта экзистенциальной социологии. Такая системная, целостная характеристика позволит в дальнейшем сформулировать новые исследовательские вопросы о возможностях применения экзистенциально-социологической парадигмы в анализе проблематики украинского общества и более широких социальных контекстов современности.

Майкл Вейнштейн (1942 - 2015) большую часть своей профессиональной карьеры провел в Университете Пердью (г. Уэст-Лафайетт, Индиана), одновременно специализируясь в таких научных областях, как политология, социология и философия. Вейнштейн является автором более 20 монографий и множества статей, значительная часть которых посвящена непосредственно социологической проблематике. В рамках социологии он развивал экзистенциалистский подход, лежащий в основе всего его научного творчества.¹

Одна из первых работ Вейнштейна по экзистенциальной социологии была связана с изучением идей известного американского философа-персоналиста Уильяма Эрнеста Хокинга (1873 - 1966) [10]. В ней отмечалось, что после Второй мировой войны развитие социологии можно условно представить в виде полемики между сторонниками естественнонаучного метода бихевиористского типа и представителями экзистенциалистского субъективизма, что отражено в книге Э. Тирикьяна «Социологизм и экзистенциализм» (1962). Однако в этой полемике игнорируются такие американские предшественники экзистенциальной социологии, как У. Хокинг, чья идеалистическая позиция в поздний период творчества может быть охарактеризована как религиозный экзистенциализм. В 1940-е годы Хокинг выступил с критикой сциентистских и бихевиористских методов анализа социетальных явлений. Критика заключалась в том, что основанный на наблюдении метод не может быть применен к объективному изучению ненаблюдаемых процессов сознания человека. Наука выявляет строгие законы, которые не вполне присущи внутреннему миру индивида в том смысле, что этот мир носит свободный и вероятностный характер. Кроме этого, человек – целеустремленное существо, и в том случае, когда его активность не может быть объяснена каузальными законами, возможной становится интерпретация на основании «закона цели». Сциентисты способны признать, что частные события, на которые ориентирована экзистенциальная социология, могут быть важными элементами исследования, но они также видят способы непрямого изучения субъективных аспектов социального, например, с помощью опросов и различных шкал измерения. Сторонники поведенческого сциентизма утверждают, что, несмотря на трудности установления инвариантных каузальных социальных законов, остается стратегия фиксации наиболее регулярных параметров социальной активности. В действительности, как добавляет Вейнштейн, соотношение экзистенциально-философской и социологической позиции не должно пониматься как неразрешимый конфликт. Социологизм может быть эффективен в исследовании одних социальных проблем (общественное мнение и т. п.), тогда как методология экзистенциализма более адекватна применительно к другим проблемам (например, связанным с эмоциональностью, спонтанностью и целевыми ориентациями).

Как правило, экзистенциальная социология начинается с обращения к проблеме состояния человека в том или ином обществе. Хокинг, анализируя эту проблему, отмечал, что в современных западных обществах индивид ощущает потерянную и неопределенность, приводящие к преобладанию чувства отчаяния. Возникает двойная фрустрация по причине осознания факта собственной смертности и

¹ Сжато изложено научных идей М. Вейнштейн посвятил отдельную монографию [1]. Среди его социологических работ можно отметить публикации по истории социологии, социологии знания и теории постмодернизма, многие из которых написаны в соавторстве с супругой Диной Вейнштейн, социологом из Университета Де Поля (г. Чикаго) [2-9].

технологических угроз общества, которые ослабляют надежду на смысл деятельности во имя будущих поколений. Фрустрация накладывается на основной аспект человеческой экзистенции, состоящий в невозможности отклонения от участия в социальных отношениях. На уровне социальной жизни отчаяние выражается в возникновении феномена массы, которая дает ощущение того, что сознание направлено на реальный мир. Масса может быть описана как «значимый другой» или как референтная группа, определяющая восприятие и суждения индивида. Процессы «корроборации» (англ. – подкрепление, подтверждение) наносят отпечаток на внутреннюю жизнь индивида, лишая его определенности в отношении собственных эмоций и понимания истины, что заставляет его еще больше растворяться в референтной группе и системе массовых коммуникаций. В экономической и политической сферах, отчаяние, пустота и необходимость социальных отношений выражаются в формировании групп интересов и в эгоистических практиках, уводящих от ответственности и превращающих «свободу» и «равенство» в абстрактные категории, замещенные «защищенностью» и «привилегиями». Участие и самореализация в группах интересов создают двойную мораль, при которой индивид считает свои действия этическими даже в том случае, когда они наносят вред другим, но оправданы вкладом в достижение групповой цели. Таким образом, социальная политика правительства фактически превращается в частную политику достижения защищенности и привилегий одних групп по отношению к другим.

Экзистенциальная социология Хокинга указывает на важность связи субъективных проблем (отчаяние, неопределенность) и социальных явлений (масса, референтные группы, группы интересов, корроборация). С методологической точки зрения его подход может быть охарактеризован как экзистенциалистская диалектика, в которой две противоположные части единого опыта приходят к синтезу, подобно тому, как отчаяние становится синтезом переживания пустоты и стремления к вечности. В этом смысле современное общественное сознание является ложным, поскольку принимает отчаяние в качестве конечного диалектического пункта. Однако оно не может существовать без антитезиса надежды, отражающего ценности и любовь к тому, на что надежда направлена. Синтез отчаяния и надежды воплощен в готовности испытывать страдание во имя ценностей, и именно этот синтез может привести к возникновению нового типа общества.

По мнению Вейнштейна, новизна экзистенциалистского метода Хокинга состоит в применении идеалистической диалектики к проблеме эмоционального опыта, однако этот метод имеет и существенные недостатки. Так, страх перед «ничто», породивший отчаяние в обществе XX века, связан с ростом научного мировоззрения, тоталитарными политическими режимами, ядерными угрозами, функциональной дифференциацией социальных институтов и неопределенной реакцией западных религий на эти факторы. Эмоциональный опыт в данном случае не содержит в себе свою противоположность, но скорее направляется интеллектуальной интерпретацией эмоций под воздействием исторических событий и социально-структурных изменений. Страдание же во имя ценностей или вечности возможно только в том случае, пока остается какая-либо вероятность достижения цели. Однако если страдание опирается только на религиозную веру, данную, как полагал Хокинг, в непосредственном опыте каждого индивида, то диалектика эмоций теряет свое значение. Вместе с тем, Хокинг использовал техники этнографической и антропологической репрезентации в стиле К. Леви-Стросса. Эти техники направлены на поиски тех универсальных аспектов специфического опыта человека, которые могут быть общими вне зависимости от эпохи или культуры. В отличие от антропологов, для экзистенциальных социологов особенно важно установить, насколько эта общность субъективного опыта распознается как таковая членами общества и выступает ли она существенным фактором социальных отношений.

Вейнштейн продолжил излагать отдельные идеи экзистенциальной социологии в ряде последующих работ [11-16], но наиболее целостно и лаконично его концепция была представлена в статье 1978 года «Экзистенциальный подход к обществу: активная трансценденция», написанной совместно с Диной Вейнштейн [17]. Это исследование опирается на философскую перспективу в отношении социологического знания и, в частности, на проблематику социологической эпистемологии, основанную на вопросе о возможности знания об обществе. С момента своего возникновения социология представляла собой дисциплину естественнонаучного типа, разделяющую познающего и познаваемое, допуская возможность объективного знания о социальных явлениях. Абстрагирование и объективация в социологии отличаются от аналогичных процедур естественных наук, поскольку они требуют разграничения трансцендентальной субъективности (свободы) и эмпирических событий. С точки зрения экзистенциалистского подхода, любая объективистская перспектива, включая феноменологический объективизм, затрагивает только те аспекты существования, которые уже были преобразованы в «данные» и, таким образом, не касается «активной трансценденции» – измерения, в котором эти данные были созданы. Для экзистенциализма, в сравнении с феноменологией, социальные явления не могут быть сведены к прямой данности, так как они никогда не доступны в опыте полностью. Принципиальная двойственность социальных явлений состоит в том, что они одновременно подлежат рассмотрению как естественные объекты и как активная трансценденция или аутентичная экзистенция, не поддающаяся

объективному познанию. По отношению к активной трансценденции знание об обществе становится уже не проблемой, а тем, что Г. Марсель назвал «тайной», иллюстрируя ее на примере единства тела и души, где это единство является не просто совокупностью объективных данных, но и источником всяких данных. Поэтому связь между экзистенцией человека и обществом делает их неразделимыми: индивид дан себе через общество, которое не исчерпывает экзистенцию и может быть достигнуто только посредством вовлеченности и участия. Следовательно, знание об обществе возможно через раскрытие модусов социальной вовлеченности, лишь одним из которых выступает модус естественных наук. Аутентичные и объективированные параметры общества представляют собой полярности, где объективированная часть экзистенции предшествует темпорально, а аутентичная часть – эпистемологически.

В более широком смысле аутентичность определяется в виде сознательной установки по отношению к экзистенции, индивидуализирующей человека как бытие-в-мире. Этот сознательный аспект аутентичности по-разному описывался экзистенциальными философами. Например, Х. Ортега-и-Гассет говорил об акте самопоглощенности (*ensimismamiento*), а Г. Марсель использовал идею вторичной рефлексии, позволяющей взглянуть со стороны на прямую включенность. В рамках другого подхода У. Джеймс выделял «реальное Я», действия которого оцениваются «рефлексивным Я», аналогом активной трансценденции. Благодаря рефлексивности активная трансценденция становится трансценденцией общества, не разрывая при этом связи с социальной вовлеченностью. В результате возникает самототализация Я в форме «жизни», аутентично переживаемой как исходная реальность, выступающая основой мира. Как правило, экзистенциалисты указывают на проблему игнорирования этой, ставшей естественной, осознанности жизни как таковой. Жизнь в ее аутентичности представляется как принципиально персональное отношение человека к миру, при котором невозможен отказ от свободы, ответственности и переживания одиночества. Жизнь не может быть делегирована и всегда предполагает определенные обстоятельства, опыт которых накапливается в форме «эмпирического Я», включающего в себя совокупность привычек, самопредставлений и проективности. Активная трансценденция не сводится к «эмпирическому Я» и не является сугубо психическим феноменом, а заключается в независимом от конкретного содержания отношении, превосходящем как психику, так и обстоятельства, тотализируя их в форме целостной жизни. Таким образом, любой объективистский подход к обществу предполагает деперсонализацию и уклонение от экзистенциального уровня социальной жизни.

С позиции экзистенциальной социологии Вейнштейна общество представляет собой только один из нескольких аспектов аутентичного существования. Этот подход не отрицает классические объективистские понятия статуса, института и т. д., но интерпретирует их не в качестве вещей, а как части чьей-либо собственной жизни или как «средства» (Х. Ортега-и-Гассет), расположенные между существующим индивидом и другими людьми. Отсюда социальные феномены представляют собой медиации, выборочно устанавливающие определенные отношения, одновременно проблематичные и необходимые.

Неоднозначность социальных феноменов состоит в том, что они, с одной стороны, могут становиться собственными для индивида в его «эмпирическом Я» или самопредставлении, когда, например, он полностью идентифицирует себя с некоторым статусом. С другой стороны, социальные феномены не могут стать собственными, пока индивид не утратил аутентичную экзистенцию и сам не стал «собственностью» феномена. Определение социальных феноменов как средств указывает на то, что они доступны для любого соответствующего им индивида, а также соотносят мир объектов и персональную экзистенцию. Неоднозначность социальных феноменов может быть преодолена двумя способами потери аутентичности. Первый из них заключается в использовании социального феномена как инструмента достижения личных целей и в отрицании или дистанцировании субъекта от общества, что отличается от активной трансценденции социального. Практика эгоистического и индивидуалистического использования социальных ролей приводит к объективации других индивидов и разрушает общество как форму медиации аутентичных экзистенций. Однако использование ролей может возникнуть только на основе общества как средства экзистенциальной связи. Второй способ потери аутентичности парадоксальным образом состоит в отрицании объективности социальных феноменов или в «падении в повседневность» (М. Хайдеггер), представляющем собой отождествление со статусами и ролями. При этом происходит подчинение рефлексивной, оценочной части экзистенции состоянию безличностного общественного мнения, а социальный феномен теряет свою проблематичность, поскольку лишается самоосознанности. Потеря общественной объективности не менее разрушительна, чем потеря субъективности. Как уже было показано У. Хокингом на примере массового общества, индивиды, отрицающие субъективность социальных феноменов, начинают управлять теми, кто отрицает социальную объективность. Любая форма неаутентичной экзистенции разрушает общество, для которого требуется постоянная поддержка медиации и соотношения проектов, возникающих из свободы экзистенции. Будучи одновременно личным и безличным феноменом, общество не может быть познано объективистскими, редуцирующими социологическими методами, сводящими активную трансценденцию к ее когнитивной

форме. Іменно по цьому головне вимога екзистенціальної соціології складає в акценті на онтологічному виміренні соціальної реальності.

Підводячи ітоги, слідуеть закінчити, що екзистенціальна соціологія Майкла Вейнштейна стала однією з органічних складових загального процесу розвитку екзистенціально-соціологічної парадигми в просторі сучасної теорії. Важливими елементами цього підходу є звернення до проблеми історії екзистенціальної соціології, критика соціологічного об'єктивізму і спроба загальнотеоретичної концептуалізації екзистенціалізму применливо до вивчення суспільства і соціальних феноменів. Серед центральних проблем і відповідних понять екзистенціальної соціології Вейнштейн виділяє «загальність досвіду», «автентичність» (як активну трансценденцію), «чуттєві стани і емоції», «неопределенність соціальних феноменів», «цільові орієнтації» і такі негативні ефекти масового суспільства як егоїзм, подвійна мораль, корупція, втрата автентичності, відчуження і відчай. Структура суспільства і особистості включає в себе неуніверсальну подвійність автентичної, необ'єктивізованої екзистенції і об'єктивізованого рівня соціальних феноменів («емпіричне Я», самопредставлення). Автентична екзистенція розуміється як активна трансценденція в тому значенні, що вона рефлексивно переважає і тим самим об'єктивує суспільство через механізми свідомості, не відокремлюючись остаточно від суб'єктивності, особистості і відповідальності. При цьому екзистенція трактується як онтологічне відношення, що з'єднує різні елементи і інтегрує реальність в її цілості.

Однією з слабких сторін екзистенціальної соціології Вейнштейна є високоабстрактна термінологія, породжуюча теоретичну неоднозначність і складності її інтерпретації применливо до повсякденному контексту конкретного соціального досвіду. Цей аспект привертає особливу увагу в тому значенні, що більшість представників екзистенціалізму виступають з критикою абстрактного, системного мислення, залишаючись на крайньому відволіченні, спекулятивному або оцінному рівні теоретизування. При перенесенні такого підходу з філософії в область соціологічної науки виникають проблеми, пов'язані з впливом суб'єктивної позиції дослідника і методологією емпіричного аналізу. Крім впровадження стратегії конкретизації і онтологізації теоретичного мови, ці складності можуть бути подолені за допомогою відкритості емпіричних методів і застосування якісних методів вивчення соціального досвіду, заснованих на принципах суб'єктивного реалізму.

Серед перспективних напрямків розвитку екзистенціальної соціології Вейнштейн відзначає необхідність вивчення різних модусів соціальної залученості з точки зору полярної, діалектичної динаміки автентичної екзистенції і процесів об'єктивізації соціальних феноменів. Однак ще більш важливим представляється підкреслення американським дослідником проблеми онтології суспільства і конкретної даності соціальних феноменів в досвіді індивідуальних і колективних суб'єктів. Іменно ця проблема може виступити основним зв'язуючим ланкою для різних, розрізнених концепцій в межах загальної парадигми екзистенціальної соціології.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Michael A. Weinstein: *Action, Contemplation, Vitalism* / R. Oprisko, D. Rubenstein, eds. – New York : Routledge, 2015. 2. Weinstein M. *Towards a New Role for Sociologists: Morris Ginsberg on Sociology and Social Philosophy* / M. Weinstein, D. Weinstein // *Sociological Focus*. – 1972. – Vol. 5 (3). – P. 40-53. 3. Weinstein D. *Sociologies of Knowledge as Rhetorical Strategies* / D. Weinstein, M. Weinstein // *Free Inquiry*. – 1978. – Vol. 16 (1). – P. 1-14. 4. Weinstein D. *The Sociology of Nonknowledge: A Paradigm* / D. Weinstein, M. Weinstein // *Research in Sociology of Knowledge, Sciences and Art*. Vol. 1 / R. Jones, ed. – Greenwich : JAI Press, 1978. – P. 151-166. 5. Weinstein D. *On the Possibility of Society: Classical Sociological Thought* / D. Weinstein, M. Weinstein // *Human Studies*. – 1982. – Vol. 5 (1). – P. 1-12. 6. Weinstein M. *Culture Critique: Fernand Dumont and New Quebec Sociology* / M. Weinstein. – Montreal : New World Perspectives, 1985. 7. Weinstein D. *The Postmodern Discourse of Metatheory* / D. Weinstein, M. Weinstein // *Metatheorizing* / G. Ritzer, ed. – Newbury Park, CA : Sage, 1992. – P. 135-150. 8. Weinstein D. *Postmodern(ized) Simmel* / D. Weinstein, M. Weinstein. – London : Routledge, 1993. 9. Weinstein D. *Simmel-Eco vs. Simmel-Marx: Ironized Alienation* / D. Weinstein, M. Weinstein // *Current Perspectives in Social Theory*. – 1998. – Vol. 18. – P. 63-77. 10. Weinstein M. *Hocking's Existential Sociology* / M. Weinstein // *Sociology and Social Research*. – 1968. – Vol. 52 (4). – P. 406-415. 11. Weinstein D. *Sartre and the Humanist Tradition in Sociology* / D. Weinstein, M. Weinstein // *Sartre* / Warnock M., ed. – New York : Anchor Books, 1971. – P. 357-386. 12. Weinstein M. *The Sociology of Public Morality: Talcott Parsons and Phenomenology* / M. Weinstein // *Sociological Focus*. – 1973. – Vol. 6. – P. 10-31. 13. Weinstein D. *Self, Society, and Social Control: An Existential Perspective* / D. Weinstein, M. Weinstein // *Humanity and Society*. – 1977. – Vol. 1. – P. 104-115. 14. Weinstein M. *The Structure of Human Life: A Vitalist Ontology* / M. Weinstein. – New York : New York University Press, 1979. 15. Weinstein D. *The Problem of Individuality in Karl Mannheim's Sociology* / D. Weinstein, M. Weinstein // *Sociological Inquiry*. – 1982. – Vol. 52 (4). – P. 335-348. 16. Weinstein D. *On the Visual Constitution of Society: The Contributions of Georg Simmel and Jean-Paul Sartre* / D. Weinstein, M. Weinstein // *History of European Ideas*. – 1984. – Vol. 5 (4). – P. 349-362. 17. Weinstein D. *An Existential Approach to Society: Active Transcendence* / D. Weinstein, M. Weinstein // *Human Studies*. – 1978. – Vol. 1. – P. 38-47.

УДК 316.4:330.14.012

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ КАПИТАЛ ВЫНУЖДЕННЫХ МИГРАНТОВ: ТЕОРИЯ И ПРОБЛЕМА ИЗМЕРЕНИЯ

Батаева Екатерина Викторовна – доктор философских наук, доцент, профессор кафедры социологии Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия»;

Попова Ольга Александровна – аспирант кафедры социологии Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия»

У статті представлені теоретичні основи та емпіричні показники феномена «соціокультурний капітал вимушених мігрантів». Соціокультурний капітал – це сукупність соціальних і культурних ресурсів соціальних акторів (як індивідів, так і соціальних груп/спільнот), які можуть бути використані для досягнення певних цілей, отримання прибутку та оптимізації соціальних позицій. Систематизовані емпіричні індикатори соціокультурного капіталу вимушених мігрантів, в результаті чого здійснено розрізнення показників сквоюючого (bonding), поєднуючого (bridging) і зв'язуючого (linking) соціального капіталу, виявлені акціональні аспекти об'єктивованого модусу культурного капіталу, показники статичної та динамічної форм сертифікованого культурного капіталу, когнітивно-мовні аспекти інкорпорованої форми культурного капіталу, а також емпіричні показники культурно-просторової мобільності вимушених мігрантів.

Ключові слова: соціальний капітал, культурний капітал, конвертація, довіра, мережі знайомств, норми взаємності, інтелектуальна активність, просторова мобільність, вимушені мігранти.

В статье представлены теоретические основания и эмпирические показатели феномена «социокультурный капитал вынужденных мигрантов». Социокультурный капитал – это совокупность социальных и культурных ресурсов социальных акторов (как индивидов, так и социальных групп/общностей), которые могут быть использованы для достижения определенных целей, получения прибыли и оптимизации социальных позиций. Систематизированы эмпирические индикаторы социокультурного капитала вынужденных мигрантов, в результате чего осуществлено различение показателей сквявающего (bonding), соединяющего (bridging) и связывающего (linking) социального капитала, выявлены акциональные аспекты объективированного модуса культурного капитала, показатели статической и динамической форм сертифицированного культурного капитала, когнитивно-языковые аспекты инкорпорированной формы культурного капитала, а также эмпирические показатели культурно-пространственной мобильности вынужденных мигрантов.

Ключевые слова: социальный капитал, культурный капитал, конвертация, доверие, сети знакомств, нормы взаимности, интеллектуальная активность, пространственная мобильность, вынужденные мигранты.

The article presents theoretical bases and empirical indicators of phenomenon of "sociocultural capital of reluctant migrants". Sociocultural capital is the aggregate of social and cultural resources of social actors (individuals as well as social groups/communities) that can be used to achieve certain goals, get profit and optimize social positions. The empirical indicators of the sociocultural capital of reluctant migrants are systematized. As a result, distinction between the indicators of bonding, bridging and linking social capital is carried out. Active aspects of objectified mode of cultural capital, indicators of static and dynamic forms of certified cultural capital, linguistic aspects of incorporated form of cultural capital as well as empirical indicators of cultural-spatial mobility reluctant migrants are revealed. The involuntary and voluntary forms of spatial mobility are defined: if in the first case, territorial movements are accompanied by negative human experiences, then in case of voluntary spatial mobility, a person experiences positive emotions and develops social and cultural competencies. Just voluntary forms of spatial mobility should be considered as an important indicator of sociocultural capital of reluctant migrants.

Keywords: social capital, cultural capital, conversion, trust, dating networks, norms of reciprocity, intellectual activity, spatial mobility, reluctant migrants.

Интенсификация миграционных процессов в мире, которым сопутствует массмедийная спектаклизация (spectatorship) их визуальных образов, рассматривается современными теоретиками как явление, соотносимое с феноменами глобализации и модерности и, более того, проясняющее их суть: как полагает А. Аппадурай, «миграция и масс-медиатизация совместно конституируют новый смысл глобального как современного, и современного как глобального» [1, с. 10]. Международная и

внутригосударственная вынужденная миграция¹ создают множественные рисковые ситуации в современном обществе на макро-/мезо-/микро-уровнях, усиливая социальную нестабильность и активизируя деятельность различных акторов по их нейтрализации. Одной из наиболее актуальных проблем в современной теории вынужденной миграции признана сложность социальной адаптации мигрантов, сталкивающихся с необходимостью ресоциализации в новом социальном контексте, которая возникает вне зависимости от масштабов миграционных процессов (международных либо внутригосударственных). Эта проблема стала одной из наиболее актуальных и в современном украинском обществе вследствие возникновения вооруженного конфликта на Донбассе, инициировавшего массовый отток мигрантов из этой зоны. Эффективному протеканию социальной адаптации вынужденных мигрантов могут способствовать самые разные факторы, от объективных (к примеру, государственного финансирования проектов по обучению/переквалификации мигрантов с целью трудоустройства) до субъективных, таких как обладание социальными акторами развитым социокультурным капиталом.

Социокультурный капитал является итогом конвертации двух разновидностей капитала – социального и культурного – в результате резонансного взаимодействия которых образуется качественно новая форма капитальных ресурсов социальных акторов. Теория социального и культурного капитала была разработана в трудах П. Бурдьё, Дж. Коулмана, Р. Патнема, Ф. Фукуямы, А. Портеса, Л. Арахуо, Е. Боксмана, П. Димаджио, П. де Граафа, Г. Истона, Е. Лаумана, С. Мура, Х. Флапа, Д. Нараян, М. Вулкока, Н. Лин, М. Феннемы, М. Ламонт, А. Лэруа и др. Значительный вклад в развитие теории социального и культурного капитала внесли отечественные исследователи А. Голиков, Г. Гуртовенко, О. Демкив, И. Дискин, П. Козырева, А. Коньков, В. Немировский, В. Радаев, В. Степаненко и др. Понятие социокультурного капитала ранее было использовано в контексте экономической теории человеческого капитала Г. Беккера [3; 4] и теории социологии культуры [5; 6]. Однако в современной социологии еще не были проанализированы особенности социокультурного капитала вынужденных мигрантов с использованием теории П. Бурдьё, Дж. Коулмана, Р. Патнема, Дж. Урри и др. Целью данной статьи является концептуализация понятия «социокультурный капитал вынужденных мигрантов» в контексте теории конвертации капиталов П. Бурдьё, а также разработка системы эмпирических показателей для этого феномена.

П. Бурдьё в статье «Формы капитала» обстоятельно проанализировал возможности конвертации культурного и социального капиталов в экономический [7, с.60] и, наоборот, экономического в другие формы капиталов [7, с.71]. В то же самое время в тексте П. Бурдьё можно заметить указания на возможность иных вариантов конвертации капиталов². Так, в ситуации трансформации социальных связей в символы престижности и привилегированности позиции актора, социальный капитал может быть конвертирован в символический («само собой очевидно, что социальный капитал настолько всецело подчинен логике знания и признания, что всегда функционирует как символический капитал» [7, с.71]); аналогичным образом, культурный капитал может быть трансформирован в символический³. Тезисы о взаимной конвертации социального и культурного капитала можно обнаружить в разделе «Социальный капитал» статьи П. Бурдьё «Формы капитала», в котором концептуализирована возможность увеличения культурного капитала социального агента за счет аккумуляции культурных капиталов других индивидов, входящих в сеть его знакомств⁴. Социальное взаимодействие с обладателями богатого культурного капитала может стимулировать социальных акторов развивать и наращивать свои собственные культурные ресурсы, углублять и расширять горизонты/масштабы собственного культурного понимания/видения. И, наоборот, культурный капитал, которым владеет конкретный социальный актор, может позволить ему устанавливать определенные (полезные) связи с другими агентами, занимающими престижные культурные и социальные позиции в обществе, что, в свою очередь, будет способствовать расширению/усилению его личного социального капитала. Культурный капитал, в определенном смысле,

¹ Вынужденная миграция – это миграционные потоки, причиной которых является угроза жизни или благосостоянию людей вследствие природных, техногенных или политических (например, войны и межнациональные конфликты) причин.

² Как подчеркивает В. Радаев, «капитал предстает как динамический ресурс, и его четвертое свойство раскрывается в способности к *конвертации* – постоянной смене собственных форм. Более того, он воспроизводится именно благодаря смене своих форм, их взаимному превращению» [8, с.21]; «кругооборот капитала может происходить между любыми другими формами капитала. Иными словами, все капиталы обладают способностью *взаимной конвертации* [8, с.30]; «чем больше капитал данного вида, тем легче накапливать другие виды капитала. ... Поистине, капитал тянется к капиталу» [8, с.30].

³ «Культурный капитал предрасположен функционировать в качестве символического капитала, то есть оставаться непризнанным в качестве капитала и признаваться в качестве легитимной компетенции, в виде силы, влияющей на узнавание (или неузнавание). ... Более того, специфическая символическая логика различения приносит дополнительную материальную и символическую прибыль обладателям крупного культурного капитала» [7, с.62].

⁴ «Объем социального капитала, коим располагает данный агент, зависит от размера сети связей, которые он может эффективно мобилизовать, и от объема капитала (экономического, культурного или символического), которым, в свою очередь, обладает каждый из тех, кто с ним связан» [7, с.66-67].

порождает гомоморфные социальные сети, в которые включены социальные акторы с похожими культурными показателями (похожим образованием, вкусами, культурными предпочтениями и т. п.). С обладателями богатого культурного капитала многие социальные акторы могут пожелать вступить в социальное взаимодействие, таким образом культурный капитал может непреднамеренно стимулировать накопление социального капитала⁵.

Используя в качестве концептуальной основы определение социального капитала А. Портеса («социальный капитал – это способность акторов получать прибыль благодаря членству в социальных сетях или других социальных структурах» [9, с.6] и «ресурсное»⁶ определение социального капитала П. Бурдье («социальный капитал представляет собой совокупность реальных или потенциальных ресурсов, связанных с обладанием устойчивой сетью более или менее институционализованных отношений взаимного знакомства и признания – иными словами, с членством в группе» [7, с.68]), будем оперировать следующим определением социокультурного капитала: социокультурный капитал – это совокупность социальных и культурных ресурсов социальных акторов (как индивидов, так и социальных групп/общностей), которые могут быть использованы для достижения определенных целей, получения прибыли и оптимизации социальных позиций. Социокультурный капитал не является статичной конструкцией – он может менять конфигурацию в зависимости от того, кто именно является его владельцем и в каком именно социальном контексте осуществляется его воспроизводство. Подобная гибкость феномена культурного капитала была концептуализирована украинским исследователем А. Голиковым, по мнению которого культурный капитал может быть наполнен различным содержанием в разных исторических, социальных и феноменологических контекстах [11] (так, понятие «культурного капитала студенчества» может включать в себя такие значения – академическая успешность, планы относительно поступления в аспирантуру – которые будут незначимы при определении культурного капитала, к примеру, профессиональных актеров кино). М. Ламонт и А. Лэруа (Lamont M., Lareau A.) продемонстрировали зависимость культуры от контекста обитания определенного этноса⁷, выявив отличия в культурном капитале американцев и французов [12, с.161]. В нашем исследовании будут рассмотрены специфические особенности концепта «социокультурный капитал вынужденных мигрантов» и выявлены эмпирические индикаторы для этого феномена, которые, возможно, будут уже не вполне актуальны в ситуации анализа «социокультурного капитала» других социальных групп/акторов. Хотя в современной социологии признана возможность изучения культурного и социального капитала как на индивидуальном, так и на групповом уровне⁸ [7; 9; 13; 14; 15; 16], в нашем исследовании сосредоточимся на изучении индивидуального социокультурного капитала вынужденных мигрантов, оказывающим влияние на их адаптацию к новому социокультурному окружению.

Поскольку социокультурный капитал является результатом резонансного взаимодействия культурного и социального капиталов акторов, он включает в себя значения и эмпирические индикаторы обеих этих категорий, к числу которых принадлежат выделенные П. Бурдье, Р. Патнемом и Д. Коулманом доверие (межличностное и институциональное), членство в социальных сетях, нормы взаимной поддержки, образованность, культурные навыки и компетенции. На наш взгляд, в концепт «социокультурный капитал вынужденных мигрантов» необходимо включить еще один показатель – культурно-пространственную мобильность (Д. Урри), то есть склонность (и даже привычку или габитус) к пространственным перемещениям с целью культурно-рекреационного развития, предполагающей возможность изменения пространственных идентификаций актора. Рассмотрим перечисленные индикаторы применительно к феномену вынужденной миграции.

«Вынужденные мигранты», покинувшие привычное место жительства вследствие объективных обстоятельств (а не по причине заранее запланированных решений), перемещаются в новый социальный контекст с минимальным по объему социальным капиталом, который в лучшем случае (если речь идет о миграции семьи или нескольких дружественных семей) включает в себя семейные сетевые контакты. Если различать три формы социального капитала – скрывающий (bonding) [17, с.66-73], соединяющий (bridging) и контактный/связывающий (linking) [18], то можно будет предположить, что вынужденные мигранты

⁵ «Социальный капитал, проистекающий из тех или иных отношений, значительно больше в том случае, если человек – субъект данных отношений – богат наделен капиталом (прежде всего социальным, но также культурным и экономическим)» [7, с.68].

⁶ А. Голиков тематизировал различие понятий «ресурс» и «капитал», используя теорию М. Сэвэджа, А. Вэрда, Ф. Дивайн и Э. Внук-Липински: «ресурс является капиталом лишь тогда, когда выполняет функцию ренты, получения прибыли; для превращения ресурсов в капитал необходим определённый уровень институционализации капитала» [10, с.57].

⁷ «Такие особенности американского общества, как высокая социальная и географическая мобильность, сильный культурный регионализм, этническое и расовое многообразие, политическая децентрализация и относительно слабые традиции высокой культуры показывают, что культура в США не столь сильно дифференцирована, как во Франции» [12, с.161].

⁸ Если Дж. Колуман и Р. Патнем в большей степени были сосредоточены на изучении социального капитала на макроуровне (как совместно произведенного продукта, из которого может извлечь выгоду целое сообщество), то П. Бурдье и Т. Лин изучали социальный капитал скорее на индивидуальном уровне.

сохраняют «сковывающий» (bonding) социальный капитал, аккумулированный в семье или в дружественных сетях и предполагающий безусловное («вынужденное») доверие и поддержку в силу родственности/близости отношений; отчасти теряют «соединяющий» (bridging)⁹ социальный капитал (предполагающий связи с приятелями, сотрудниками, членами разнообразных организаций или клубов по интересам), за исключением Интернет-сообщества, членство в которых не привязано к определенной территории; отчасти теряют «контактный/связывающий» (linking) социальный капитал (сутью которого являются вертикальные социальные связи с акторами, занимающими властные позиции – начальством, профессиональной элитой, городской администрацией и т. п.). Если использовать терминологию М. Грановеттера и М. Вулкока, можно сказать, что вынужденные мигранты «привозят» с собой «сильные» внутригрупповые/семейные связи, при этом теряя (или максимально ограничивая) «слабые» внегрупповые сетевые контакты [20; 21, с.28], которые были установлены в покинутом социальном пространстве. По мнению М. Грановеттера и М. Вулкока, именно «слабые» сетевые контакты, которые устанавливаются на межгрупповом или внегрупповом уровне между мало знакомыми, разными и примерно равными по статусу социальными акторами (соединяющий (bridging) капитал), а также вертикальные «слабые» связи с акторами, занимающими властные позиции (контактный/связывающий (linking) капитал) в большей мере, нежели «сильные» семейные/дружественные внутригрупповые связи (сковывающий (bonding) капитал), способствуют социальной адаптации и информированию¹⁰ социальных акторов. Соответственно, перед вынужденными мигрантами как обладателями «нарушенного»¹¹ или поврежденного социального капитала встает задача восстановить или накопить/аккумулировать¹² новый социальный капитал в новом социальном контексте, вступив в социальные организации, клубы, профессиональные союзы, установив вертикальные и горизонтальные связи с окружающими людьми на новом месте жительства. Для установления новых социальных связей и контактов вынужденным мигрантам понадобится время¹³, поэтому участвовать в исследовании влияния социокультурного капитала на процесс социальной адаптации желательно лишь тем вынужденным мигрантам, которые прожили на новом месте не менее полугода. Первые месяцы многие вынужденные мигранты проводят в надежде вернуться домой и по этой причине поддерживают только старые «сильные» семейные/дружественные связи или, в крайнем случае, устанавливают новые связи с земляками/собратьями по несчастью, не считая нужным укореняться на новом месте жительства. Кроме того, в первые месяцы вынужденные мигранты находятся в состоянии стресса, что способствует их «капсулированию» и затрудняет коммуникацию с внешним миром. Можно предположить, что в первые месяцы вынужденной миграции имеет место перекося в сторону «сковывающего» социального капитала, который в слабой степени способствует социальной адаптации.

Как полагает М. Вулкок, связывающий (Linking) капитал является результатом слабых межгрупповых отношений, однако ему сопутствуют ценные эффекты, ведь связывание/контактирование (Linking) обеспечивает доступ к властным структурам и институтам, предоставляющим определенные статусные гарантии; в отличие от сковывающего (bonding), соединяющий и связывающий (bridging and linking) виды капитала характеризуются экспозицией и развитием новых идей, ценностей и перспектив [18]. С другой стороны, как продемонстрировали Р. Хокинс и К. Маурер (R. Hawkins, K. Maurer), в экстраординарных ситуациях (таких, как природные или социальные катастрофы) именно сковывающий (bonding) капитал, накопленный в семье и сообществе друзей, помогает социальным акторам справиться с травматическим воздействием обстоятельств: «сковывающий (bonding) социальный капитал оказался особенно актуальным при оказании материально-технической помощи во время и после шторма и наводнения в Новом Орлеане. ... Мы заметили силу сковывающего (bonding) социального капитала в том,

⁹ «Соединяющий» (bridging) социальный капитал соотносится с коммуникативной солидарностью [19], тогда как «сковывающий» (bonding) социальный капитал сопоставляется с нормативной/механической солидарностью, а «контактный/связывающий» (linking) социальный капитал предполагает структурную/органическую солидарность.

¹⁰ «Важная форма социального капитала – возможность получения информации, которая свойственна социальным отношениям. Информация имеет большое значение для действия. Но приобретение информации – дело дорогостоящее. Одно из средств этого – использование социальных отношений, устанавливающихся для других целей» [22, с.128].

¹¹ Как утверждает Д. Коулман, «в семьях, которые часто переезжают, социальные отношения, образующие социальный капитал, нарушаются при каждом переезде. Вне зависимости от степени межпоколенческой замкнутости, социальный капитал, доступный другим в данном сообществе, недоступен родителям часто переезжающих семей» [22, с.135]. Аналогичный вывод предложил Р. Патнем: «мобильность, подобно частой пересадке растений, влечет за собой разрушение корневой системы» [Курсив наш. – Автор], и лишенному корней человеку требуется время, чтобы пустить новые корни» [17, с.74].

¹² По мнению В. Радаева, «первое свойство капитала состоит в том, что он выступает как ограниченный ресурс. Другим свойством капитала выступает его способность к накоплению – это ресурс не только сохраняемый, но и пополняемый» [8, с.21].

¹³ Как утверждает П. Бурдьё, «среди всех свойств, которые предполагает легитимное занятие определенного места, имеются такие, которые приобретаются лишь при длительном занятии этого места и при продолжительном посещении его законных обитателей: очевидно, это случай социального капитала связей (в особенности, таких привилегированных, как дружба с детства или с юношеских лет) или всех тех наиболее тонких аспектов культурного и лингвистического капитала, как манера держаться, акцент и т. п.» [24, с.50].

что он помог людям объединить ментальные и физические ресурсы для выживания во время бури. Сковывающий (bonding) социальный капитал сыграл важную психологическую роль в развитии стрессоустойчивости» [23, с.1788-1789]. Можно предположить, что и для вынужденных внутренних мигрантов в Украине, которые прошли через тяжелый опыт войны и разрушения привычного образа жизни, именно сковывающий (bonding) социальный капитал может оказаться более актуальным в силу его способности возрождать, укреплять силы в борьбе за выживание (surviving) в экстремальных жизненных контекстах¹⁴. Кроме того, как показал Р. Патнем, наличие семьи и детей может стимулировать социальную активизацию акторов («состоящие в браке и имеющие детей представители среднего класса в целом более социально вовлечены, чем другие люди» [17, p.75]), то есть сковывающий (bonding) социальный капитал может при определенных обстоятельствах оказывать влияние на воспроизводство и аккумуляцию других видов социального капитала. В дальнейшем, в результате проведения эмпирического исследования попробуем выяснить, какая именно форма социального капитала (bonding, bridging или linking) или, лучше сказать, какая комбинация этих форм капиталов и на каком этапе миграции (начальном или этапе стабилизации) в большей степени способствует социальной адаптации вынужденных мигрантов. Кроме того, выясним, как различные формы социального капитала соотносятся с разным культурно-образовательным уровнем вынужденных мигрантов, как они коррелируют с культурным капиталом социальных акторов.

Силу и размеры всех трех разновидностей социального капитала можно измерить с помощью параметров, выделенных П. Бурдье, Р. Патнемом и Дж. Колуманом – силой доверия, нормами взаимности и членством в социальных сетях: «социальный капитал относится к особенностям социальной организации, таким как сети, нормы и доверие, которые облегчают координацию и сотрудничество для взаимной выгоды» [13, с.35]. Эти параметры будем рассматривать не на макро-уровне (уровне изучения социального капитала сообществ), а на микро-уровне – уровне изучения социального капитала отдельных индивидов, хотя эти уровни невозможно абсолютно разделить (так, согласно Ф. Фукуяме, доверие является культурным феноменом, наследуемым на коллективном уровне: если в конкретном сообществе сложилась культура недоверия на макро-уровне, она будет бессознательно усвоена членами сообщества в процессе социализации на микро-уровне, и наоборот).

Будем использовать определение доверия, предложенное Ф. Фукуямой: «доверие — это возникающее у членов сообщества ожидание того, что другие его члены будут вести себя более или менее предсказуемо, честно и с вниманием к нуждам окружающих, в согласии с некоторыми общими нормами» [26, с. 6]. В современной социологии различают три формы доверия – партикуляризованное/персонализированное доверие (particularized или personalised trust) [27], то есть доверие к близким людям, членам семьи и друзьям, обладающим сходными социально-культурными показателями; генерализованное доверие (generalized trust) [27] – доверие к незнакомым людям, обладающим несходными социально-культурными показателями; институционализированное доверие (institutional trust) [28] – доверие к представителям различных общественных организаций и органов власти. Поскольку Украина является обществом с низким уровнем институционального доверия, средним уровнем генерализованного и высоким уровнем партикуляризованного доверия¹⁵, можно предположить, что уровень генерализованного и институционального доверия вынужденных мигрантов не будет высоким, а скорее всего будет заниженным вследствие воздействия дополнительных негативных факторов (войны, социальной и экономической нестабильности, жизненной неопределенности), за исключением партикуляризованного доверия (доверия к членам семьи, близким друзьям), которое не должно значительно отличаться от уровня соответствующего вида доверия в Украине.

Согласно Р. Патнему, низкий уровень доверия не может способствовать росту социального капитала акторов, ведь «социальное доверие и гражданское участие сильно коррелируют; чем больше плотность ассоциированного членства в обществе, тем более доверительны его граждане. Доверие и участие – два аспекта одного и того же основного фактора – социального капитала» [17, с.73]. Однако в более поздних социологических исследованиях была выявлена неоднозначная связь между этими феноменами: как продемонстрировали Ф. Адам и Д. Подменик, «снижение общего доверия не ведет к уменьшению активного членства, и наоборот (как это предполагают теоретические положения Патнема). В

¹⁴ В подтверждение этого предположения, в исследовании Д. Сандерса и В. Ни показано, что именно семья играет важнейшую роль в экономическом становлении трудовых мигрантов, обеспечивая им возможность создания семейного бизнеса [25, с.233].

¹⁵ Согласно результатам всеукраинского мониторинга 2015 г., около 94% украинцев доверяют своей семье и родственникам (партикуляризованное доверие), около 52% доверяют соотечественникам и соседям (генерализованное доверие), около 56% доверяют коллегам, около 50% доверяют церкви, около 59% доверяют волонтерам, что же касается доверия судам, полиции, депутатам, президенту, правительству, политическим партиям, банкам (институциональное доверие), то оно не превышает 17%, то есть находится на очень низком уровне [29].

некоторых случаях (прежде всего в скандинавских странах) наблюдалось совпадение, в других примерах – расхождение с теоретическими предположениями¹⁶ [30, с.41]. Поэтому заранее невозможно предположить, каким может быть уровень социального участия вынужденных мигрантов в Украине на фоне (предположительно) невысокого социального доверия.

Второй выделенный Р. Патнемом и Дж. Коулманом показатель социального капитала – «нормы взаимности» – означает, что социальные акторы готовы действовать, учитывая интересы других людей; в обмен на оказанные услуги и помощь они готовы совершить аналогичные действия и адресовать их нуждающимся в помощи. Как полагает У. Стоун, взаимность – это процесс социального обмена услугами и действиями между социальными акторами, предполагающего, что оказанная помощь или услуга будет спустя время «возвращена» теми, кто смог ее получить ранее [31]. В разных социальных сетях (формальных или неформальных) нормы взаимности имеют разный характер, силу и устойчивость. Так, в семье или дружеских сообществах, в которых имеет место долгосрочный, стабильно осуществляемый и регулярный обмен помощью и услугами, нормы взаимности будут более прочными, надежными и гибкими, чем в социальных сетях с менее регулярными и краткосрочными контактами. При этом взаимопомощь или обмен полезными действиями может осуществляться немедленно или в отсроченном режиме (с отсрочкой во времени); прямо или косвенно [31].

Третий показатель – «членство в сетях» – может быть представлен в приватном пространстве (наличие семейного сообщества) и публичном пространстве (членство в религиозных, спортивных, профессиональных, политических, волонтерских, благотворительных и т. д. добровольных организациях, а также во властных структурах). Целесообразно использовать еще один показатель социального капитала – «социальное якорение/привязанность», предложенный А. Боулин – который измеряется количеством времени (месяцы/годы), в течение которого человек проживает на определенной территории, состоит в знакомстве с соседями или принимает участие в деятельности различных сообществ [33, с.102].

Измерение каждой из трех форм социального капитала можно осуществить с помощью следующих индикаторов:

– скрывающий (bonding) социальный капитал предполагает: партикуляризованное/личностное доверие; наличие семьи; частоту контактов с членами семьи, друзьями; взаимопомощь и взаимопонимание с ними (bonding/нормативная солидарность); нормы взаимности, которые можно измерить с помощью следующих вопросов: «Доверяете ли Вы окружающим людям: 1) не доверяю никому, кроме себя; 2) доверяю только близким родственникам и друзьям; 3) доверяю всем знакомым людям». «Как часто Вы общаетесь с друзьями, которых приобрели еще до переезда: 1) ни разу после переезда; 2) реже одного раза в месяц; 3) 2-3 раза в месяц; 4) каждую неделю; 5) 2 раза в неделю и чаще». «Как часто Вы общаетесь с друзьями, которых приобрели после переезда: 1) реже одного раза в месяц; 2) 2-3 раза в месяц; 3) каждую неделю; 4) 2 раза в неделю и чаще». «Вы переехали вместе с семьей? 1) я не состою в браке; 2) переехал/а один/одна, остальные члены семьи остались; 3) переехал/а с детьми, муж/жена остались; 4) переехала вся семья, остались пожилые родители; 5) переехала семья в полном составе». «Все члены семьи, которые переехали, живут в одном месте после переезда? 1) да; 2) нет». «Оказываете ли Вы помощь своим друзьям и близким? 1) помогаю регулярно; 2) помогаю иногда, когда есть возможность; 3) нет возможности помогать». «Оказывают ли Вам помощь Ваши друзья и близкие? 1) да; 2) нет»;

– соединяющий (bridging) социальный капитал предполагает: генерализованное доверие (generalized trust) ко всем людям; активное и пассивное, формальное и неформальное членство в религиозных, политических, волонтерских, спортивных, общественных, благотворительных, экологических организациях (реальных или виртуальных)¹⁷; частоту посещения этих организаций; готовность вступать в коммуникацию с инакомыслящими людьми (коммуникативная солидарность [19]); нормы взаимности (желание не только получать помощь от других, но и самому оказывать ее окружающим людям), которые можно измерить с помощью следующих вопросов: «Доверяете ли Вы незнакомым людям: 1) не доверяю; 2)

¹⁶ Аналогичный вывод предложил украинский исследователь Ю. Серета: «окрім компоненти соціального капіталу не завжди напряму пов'язані між собою. Наприклад, в українському контексті активна громадська участь не характеризує людей з більш високим рівнем соціальної довіри та навпаки, проте є джерелом довіри до інститутів. ...Активна комунікація у неформальних мережах не обов'язково зміцнює міжгрупову соціальну солідарність, а громадська участь може бути лише прикладом формального, декларованого членства, що не стимулює розвиток довіри та подолання дезінтегрованості» [32, с.170].

¹⁷ В данном случае речь идет о добровольном, никем не навязанном желании вступать в различные организации и о готовности выполнять в них работу безвозмездно, то есть без денежного вознаграждения; в данном случае уместно использовать понятие Ф. Фукуямы «спонтанная социализированность», предполагающем стремление социальных акторов спонтанно создавать добровольные организации и сообщества: «спонтанная социализированность (spontaneous sociability) – понятие, входящее в понятие социального капитала. В любом современном социуме организации находятся в постоянном процессе возникновения, изменения и распада. Поэтому наиболее полезным типом общественного капитала является не способность успешно действовать в рамках того или иного устоявшегося сообщества или коллектива, а способность создавать новые объединения и новые рамки взаимодействия» [26, с.7].

доверяю только тем, кто доказал, что ему можно доверять; 3) доверяю изначально всем, пока человек не показал себя не порядочным; 4) доверяю всем членам организации или сообщества, которое готово мне помогать; 5) доверяю всем людям». «Являетесь ли Вы на данный момент членом какой-либо общественной организации? 1) религиозной организации; 2) спортивной организации; 3) культурно-просветительной организации; 4) политической партии; 5) организации по охране окружающей среды; 6) профессионального общества; 7) благотворительной организации; 8) волонтерской организации; 9) любой другой организации». «Насколько часто Вы участвуете в деятельности организации, в которой состоите: 1) являюсь учредителем организации; 2) работаю в организации постоянно; 3) участвую в отдельных мероприятиях 1-2 раза в неделю; 4) участвую в мероприятиях несколько раз в месяц или реже; 5) работаю в отдельных проектах; 6) принимаю участие только финансово; 6) состою в организации только формально; 7) не состою ни в каких организациях». «Получаете ли Вы помощь от общественных/негосударственных организаций? 1) получаю; 2) не получаю, потому что не предлагают; 3) не получаю, потому что не хочу». «Оказываете ли Вы помощь незнакомым людям? 1) не оказываю; 2) оказываю самостоятельно; 3) оказываю в качестве члена общественной организации»;

– контактный/связывающий (linking) социальный капитал предполагает: институционализированное и генерализованное доверие (доверие ко всем людям, а также к представителям различных органов власти); наличие работы, формальное членство в профессиональных организациях, органах власти; linking/структурную солидарность (предполагающую наличие разделяемых всеми норм честного поведения); нормы взаимности (профессиональная/функциональная взаимопомощь), которые можно измерить с помощью следующих вопросов: «Доверяете ли вы следующим организациям и институтам: 1) государственным организациям, призванным оказывать помощь вынужденным переселенцам; 2) полиции; 3) СБУ; 4) армии; 5) медицинским учреждениям; 6) религиозным организациям; 7) украинским общественным организациям и благотворительным фондам; 8) международным организациям и благотворительным фондам; 9) волонтерам». «Имеете ли Вы работу? 1) я работаю по найму постоянно, более 6 месяцев; 2) я предприниматель/самозанятое лицо; 3) работаю непостоянно; 4) являюсь безработным/ой». «Если у Вас есть постоянная работа, участвуете ли вы в жизни коллектива? 1) я просто зарабатываю деньги; 2) я являюсь членом профсоюза; 3) стараюсь активно участвовать в жизни коллектива, помогаю сотрудникам, провожу с ними свой досуг; 4) являюсь организатором коллективных мероприятий». «Сотрудничаете ли Вы с органами власти? 1) я работаю в органах власти; 2) я сотрудничаю с органами власти в рамках своей профессиональной деятельности; 3) я взаимодействую с органами власти в рамках работы в общественной организации; 4) я пытаюсь контролировать органы власти; 5) не хочу иметь ничего общего с органами власти».

Рассмотрим теперь эмпирические индикаторы культурного капитала, которые входят в концепт социокультурного капитала вынужденных мигрантов. Имея в виду три аспекта культурного капитала, описанные П. Бурдье, – инкорпорированную, объективированную и сертифицированную/институционализированную формы культурного капитала – сделаем предположение, что объективированный модус культурного капитала (включающий в себя «материальные предметы и средства – письменные документы, картины, книги, памятники, инструменты и т.д. – которые могут передаваться материально» [7, с.63]) в самой малой степени может характеризовать состояние культурного капитала вынужденных мигрантов, которые не могут перевезти с собой на новое место жительства все указанные вещественные атрибуты (которые вообще могут быть утрачены в условиях социальной катастрофы). Если же учесть акциональные показатели объективированного модуса культурного капитала, выделенные П. де Граафом, Д. Нобелем, П. Девисом, такие как «частота посещения культурных заведений (театров, музеев, выставок, естественно-научных музеев, исторических, художественных музеев, галерей современного искусства, кинотеатров, консерватории, филармонии), литературные, художественные и визуальные предпочтения и практики» [34], то можно будет предположить, что для социальной адаптации вынужденных мигрантов подобные практики могут иметь важное значение, особенно если они были для них актуальными до момента миграции, на предыдущем месте жительства. Культурные акциональные практики могут помочь вынужденным мигрантам «освоить» новый социальный локус, прочувствовать новое культурное пространство как «свое собственное» и привычное. Для измерения акционального модуса объективированного культурного капитала можно использовать следующие вопросы: «Участвуете ли Вы в культурной жизни города/села, в который переехали? 1) посещаю музеи, театры, филармонии; 2) посещаю культурные мероприятия, концерты, фестивали; 3) посещаю творческие мастер-классы, клубы по интересам, спортивные секции; 4) являюсь организатором культурных мероприятий; 5) не посещаю ничего из перечисленного». «Посещали ли Вы культурные мероприятия до переезда? 1) посещал/а музеи, театры, филармонию; 2) посещал/а концерты, фестивали; 3) посещал/а творческие мастер-классы, клубы по интересам, спортивные секции; 4) являлся/лась организатором культурных мероприятий; 5) не посещал/а ничего из перечисленного». «Насколько важно для Вас участие в культурной жизни города/села,

в который Вы переехали? (измеряется по пятибалльной шкале) 1) очень важно; 2) скорее важно; 3) затрудняюсь сказать, важно или нет; 4) скорее не важно; 5) не важно».

Институционализированное (сертифицированное) состояние культурного капитала предполагает «объективацию культурного капитала в форме академических квалификаций», оно «санкционировано академическими средствами при помощи юридически гарантированных квалификаций, формально независимых от личности их обладателя», прибыльность которых определяется «дефицитностью академической квалификации» [7, с.65]. Измерение сертифицированной формы культурного капитала предполагает выяснение уровня образования мигрантов (наличие сертификатов), уровня квалификации, наличие ученой степени. Помимо указанных аспектов, которые можно назвать «статическими», следует учесть наличие готовности мигрантов к переобучению на новом месте жительства («динамическая» форма сертифицированного культурного капитала), что может проявиться в желании пройти дополнительные курсы по получению новой специальности, в стремлении повысить квалификацию, поступить в вузы/техникумы на очное/заочное отделение или получить второй диплом о высшем образовании (речь идет как о формальном, так и о неформальном образовании). Указанные характеристики можно измерить с помощью следующих вопросов: «Какой уровень образования у Вас был до переезда? 1) неполное среднее; 2) среднее; 3) среднее специальное; 4) неполное высшее; 5) высшее; 6) кандидат наук; 7) доктор наук». «Нашли ли Вы работу по специальности после переезда? 1) да; 2) нет; 3) частично, использую свой уровень квалификации в новой профессии». «Проходили ли Вы обучение/переквалификацию, закончили ли курсы повышения квалификации после переезда? 1) получил второе высшее образование; 2) получил второе средне-специальное образование; 3) прошел профессиональное обучение и получил сертификат негосударственного образца; 4) прошел курсы обучения без сертификации; 5) продолжаю учиться; 6) не проходил никакого обучения». «Если Вы проходили обучение или продолжаете учиться, нашли ли Вы новую работу по профилю обучения? 1) да; 2) нет; 3) частично использую новые знания, но работаю не по профилю обучения».

Инкорпорированное состояние (embodied state) культурного капитала, являющееся результатом работы социального актора над своим духовным, интеллектуальным, эстетическим внутренним миром в течение всей жизни, заключено в его теле (corpus) и по этой причине неотчуждаемо от него [7, с.61]. Инкорпорированное состояние культурного капитала проявляется в таких когнитивных формах, как поисковая информационная активность, стремление к получению новых знаний, умение их систематизировать и обобщать, склонность к саморазвитию, которые напрямую не связаны с образованностью человека (наличие сертификата об окончании вуза не всегда коррелирует со стремлением к самосовершенствованию и, наоборот, человек не имеющий сертификатов и научных степеней может испытывать «духовный и интеллектуальный голод» и усиленно работать над совершенствованием своего внутреннего мира). Можно согласиться с А. Ботезат, что, когда речь идет об иммигрантах, более правильно сосредоточиться на когнитивных способностях как показателях культурного капитала¹⁸, нежели на акциональном участии в культурной жизни «принимающего общества» [35, с.62]. Можно расширить этот тезис и использовать его не только по отношению к внешним мигрантам (иммигрантам, попавшим в инокультурную среду), но и к мигрантам вообще (в том числе и к внутренним мигрантам), для социальной адаптации которых наиболее важной является способность накапливать и перерабатывать актуальную для их нового статуса информацию. В данном контексте целесообразно применить предложенный П. Димаджио, Н. Большаковым, Н. Ковалиско и Р. Савчинским показатель субъективной самооценки вынужденными мигрантами уровня своего кругозора, начитанности, эрудированности и языковой компетентности (грамотности речи, обширности словарного запаса), «обладания важными на рынке труда специальными умениями (к примеру, знанием иностранного языка и компьютера), который измеряется по пятиступенчатой шкале» [36, с.27; 34]. Для измерения инкорпорированного модуса культурного капитала можно использовать следующие вопросы: «Отметьте способы поиска информации, которые Вы традиционно используете: 1) использую информацию, которую мне предоставляют окружающие; 2) активно ищу информацию в Интернете и других открытых источниках; 3) расспрашиваю знакомых; 4) обзваниваю или прихожу лично в организации, которые должны владеть такой информацией; 5) у меня достаточно знаний, не считаю нужным заниматься поиском информации». «Оцените уровень своей компетентности и эрудиции (оценивается по пятибалльной шкале «полностью согласен – скорее согласен – затрудняюсь сказать, согласен или нет – скорее не согласен – не согласен»): 1) я эрудированный человек, мои знакомые часто со мной советуются; 2) я эксперт в своей области, специалист высокого уровня; 3) я хорошо разбираюсь в классическом и современном искусстве (живописи, поэзии, литературе,

¹⁸ А. Ботезат использовала в качестве показателей культурного капитала иммигрантов «образование родителей, язык, на котором они говорят дома, обладание культурными объектами и образовательными ресурсами, а также количество книг в домашнем хозяйстве» [35, с.62].

архитектуре, музыке); 4) я в совершенстве владею английским (другим иностранным) языком; 5) я в совершенстве владею родным языком (грамотно пишу, точно излагаю свои мысли); 6) я начитанный человек; 7) я владею навыками коммуникации, самопрезентации, ведения переговоров; 8) я хорошо умею искать и анализировать новую информацию; 9) я хорошо владею компьютером». «Какую информацию Вы ищете в Интернете: 1) художественную литературу; 2) профессиональную литературу; 3) информацию о возможностях для переселенцев; 4) музыку; 5) фильмы; 6) информацию о товарах и продуктах питания; 7) информацию о скидках и акциях в магазинах; 8) информацию о лекарствах; 9) информацию о путешествиях и туристических поездках; 10) новости; 11) информацию о жизни известных людей; 12) познавательную информацию; 13) другое».

Рассмотрим еще один показатель – культурно-пространственную мобильность (Д. Урри) (или склонность/привычку к пространственным перемещениям с целью культурно-рекреационного развития, предполагающим возможность изменения пространственных идентификаций актора), который, как было заявлено выше, необходимо добавить к перечню эмпирических индикаторов социокультурного капитала вынужденных мигрантов. Ранее в социологии миграции использовали понятие мобильности, сформулированное в контексте теории П. Сорокина (в значении социальной горизонтальной или вертикальной мобильности, соотносенной с географическими перемещениями мигрантов). В нашем исследовании будем рассматривать понятие мобильности в контексте социологии мобильности Дж. Урри, который акцентировал важность буквальной интерпретации этого концепта в смысле пространственного передвижения (пешком, на автомобиле, поезде, самолете), а также виртуального путешествия по электронным сетям (соотносимого с понятием «сетевое капитал»). Пространственная мобильность, возможность выехать за пределы своего повседневного локуса, увидеть другие социально-культурные контексты и встретиться с «совершенно другими» социальными акторами, обогащает социальный опыт человека, расширяет его социальный и культурный кругозор. В. Кауфман использовал для этого показателя термин «капитал мобильности» (*motility capital*) [37], тогда как Дж. Урри предпочел название «сетевое капитал»: «я называю этот капитал сетевым, чтобы прояснить следующее: лежащие в его основе мобильности сами по себе ничего не делают. Ключевой элемент здесь – социальные последствия этих мобильностей, а именно – способность заводить и поддерживать социальные отношения (и посещать особые места) с теми людьми, которые по большей части не находятся в близком соседстве, то есть, образовывать и поддерживать сеть» [38, с.360-362]. По мнению Дж. Урри, пространственная мобильность в большей степени соотносится с формой соединяющего (*bridging*) социального капитала (нежели с формами *bonding* или *linking* капитала)¹⁹.

В контексте нашего исследования целесообразно различать вынужденную и добровольную пространственную мобильность: если в первом случае территориальные перемещения могут сопровождаться негативными переживаниями человека и вызывать реакцию отталкивания и неприятия сложившейся ситуации, то в случае добровольной пространственной мобильности (путешествия, туризм, поездки на международные конференции, спортивные соревнования, фестивали, перемещения с целью встречи с разными людьми и т. д.)²⁰ человек испытывает позитивные эмоции и развивает социальные и культурные компетенции. Именно добровольные формы пространственной мобильности, сопровождающиеся культурным развитием человека и расширением сети социальных знакомств, следует рассматривать как важный показатель социокультурного капитала социальных акторов. Можно предположить, что те вынужденные мигранты, которые имели в прошлом опыт культурной пространственной мобильности (опыт путешествий, как международных, так и по Украине, опыт поездок на международные мероприятия), будут лучше адаптироваться к новому месту жительства, чем те мигранты, которые такого опыта не имели (не имели возможности или желания выехать за территориальные пределы своего предыдущего места жительства). При этом имеет смысл различать три режима перемещений – «локальный, национальный или межнациональный режимы циркуляции», которые могут по-разному влиять на уровень социального капитала акторов; «высокая подвижность обеспечивает возможности для циркуляции, увеличивая капитал у тех, кто ею обладает, и понижая у тех, у кого она ниже» [38, с.143].

¹⁹ «Ниточки слабых связей и дальних знакомств, основанных на периодических телесных перемещениях, соединяют людей с внешним миром, обеспечивая еще один мост, в дополнение к тесно переплетенным «клубкам» близких друзей и семьи. Эти экстенсивные слабые связи творят социальные сети, которые поддерживаются через периодические встречи и коммуникации. Подобные сети все больше распространяются по миру и, следовательно, в своем воспроизводстве все сильнее зависят от множественных мобильностей» [38, с.136].

²⁰ «В паттерны движения включены периодические личные соприкосновения с другими людьми (друзьями, родственниками, сотрудниками, коллегами, сетевыми «френдами»), местами (пляжами, городами, долинами рек, горами, озерами) и мероприятиями (конференциями, совещаниями, олимпийскими играми, фестивалями, выставками) [38, с.119].

В данном контексте уместно упомянуть полемику Дж. Урри с Р. Патнемом: последний рассматривал мобильность как неблагоприятный фактор, размывающий социальный капитал американцев: «стабильность проживания и такой коррелятивный феномен, как владение собственным жильем, явно связаны с более широким гражданским участием. Мобильность, подобно частой пересадке растений, влечет за собой разрушение корневой системы, и лишённому корней человеку требуется время, чтобы пустить новые корни. Вполне вероятно, что автомобиль, субурбанизация и миграция на крайний юг США ослабили социальную укорененность среднего американца» [17, с.74]. В то же самое время сам Р. Патнем усомнился в однозначности своего вывода, сославшись на другие данные, свидетельствующие о том, что стабильность проживания и а-мобильность также могут коррелировать с упадком социального капитала: «однако существует одна фундаментальная сложность, связанная с этой гипотезой: надежные данные демонстрируют, что показатели жилищной стабильности и домовладения в Америке выросли с 1965 года и стали выше, чем в 1950-е годы, когда гражданское участие и социальная связанность, согласно нашим измерениям, была определенно выше» [17, с.75]. Р. Патнем предложил еще один аргумент, который подтверждает дисфункциональность скорее а-мобильности, чем мобильности. Речь идет о «технологической трансформация досуга: есть основания полагать, что глубоко укоренившиеся технологические тенденции ведут к радикальной «приватизации» или «индивидуализации» нашего использования досуга, тем самым разрушая многие возможности формирования социального капитала. Наиболее очевидным и, вероятно, самым мощным инструментом этой революции стало телевидение. Исследования бюджета времени в 1960-е гг. показали, что увеличение времени на просмотр телевизионных программ затмило все другие изменения в том, как американцы проводили дни и ночи» [17, с.75]. Таким образом, скорее а-мобильное времяпрепровождение перед телевизором (а не пространственная мобильность) оказывает разрушительное воздействие на социальный капитал акторов.

Полемику с Р. Патнемом, Дж. Урри предложил несколько контраргументов: «во-первых, путешествие чрезвычайно важно для сообществ, даже тех, которым присущ относительно высокий уровень соседства и причастности; во-вторых, социальные сети непостоянных друзей у мобильных горожан могут генерировать социальный капитал [38, с.365]; в-третьих, и это самое важное, представляется совершенно неуместным утверждение Патнема о том, что доверие и взаимность рождаются исключительно в рамках соседских сообществ. Патнем игнорирует рост мобильности на дальние расстояния, особенно посредством автомобиля и самолета, так как конференции, праздники, семейные связи, диаспоральные отношения и работа становятся все более международными. Некоторые виды социального капитала зависят от экстенсивных поездок на дальние расстояния или от сетевого капитала; социальный капитал может зависеть от дальности, объема и режима мобильности. Телесное путешествие особенно важно для поддержания этих сопричастующих бесед лицом-к-лицу, для налаживания контактов и социальных связей, хотя бы и неравных, но длящихся долгое время» [38, с.366]. На наш взгляд, гипотеза Р. Патнема о негативном влиянии мобильности на социальный капитал верна относительно вынужденных форм пространственной мобильности, тогда как добровольные формы культурно-социальной мобильности способствуют обогащению и развитию социокультурного капитала социальных акторов.

Пространственная мобильность соотносится с возможностью изменения пространственных идентификаций социальных акторов, поэтому в процессе измерения социокультурного капитала вынужденных мигрантов в современной Украине, на наш взгляд, необходимо выяснить, каким характером обладает их пространственная идентичность – локальным, европейским или глобальным, с каким локусом они себя отождествляют (житель Донбасса, харьковчанин, украинец, европеец, гражданин всего мира; при этом целесообразно учитывать возможность гибридных форм²¹, к примеру, «житель Донбасса и харьковчанин», «житель Донбасса и европеец» и т. п.). В дальнейшем можно будет выяснить, какая именно форма пространственной идентичности в большей степени влияет на социальную адаптацию вынужденных мигрантов. Если принять во внимание тот факт, что «большинство современных локальных сообществ не имеют очевидной укорененности в данном месте, а выступают сложным продуктом миграций и культурных смешений; ... что современное локальное сообщество столь же детерриториализовано, как и глобальное» [39, с.29-30], можно предположить, что вынужденные внутренние мигранты в современной Украине будут обладать путанной/смешанной идентичностью, лишённой территориальной определенности.

Для измерения указанных показателей «капитала мобильности» (наличие опыта пространственных перемещений, тип пространственной идентичности) будем использовать следующие вопросы: «Имели ли Вы опыт поездок/путешествий до переезда? 1) поездки/путешествия в пределах региона; 2) поездки/путешествия в пределах Украины; 3) поездки/путешествия в страны бывшего СССР; 4) поездки/путешествия в европейские/азиатские страны; 5) поездки/путешествия на другие континенты».

²¹ Тему «гибридности» идентичностей анализировали В. Арбенина и О. Филиппова.

«Имели ли Вы опыт поездок/путешествий после переезда? 1) поездки/путешествия в пределах региона; 2) поездки/путешествия в пределах Украины; 3) поездки/путешествия в страны бывшего СССР; 4) поездки/путешествия в европейские/азиатские страны; 5) поездки/путешествия на другие континенты». «Что побуждало Вас к дальним поездкам до переезда: 1) мне было интересно узнавать новые места и людей; 2) мне был нужен отдых, я искал условия для этого; 3) я ездил в командировки или на заработки; 4) я ездил на обучение; 5) я нигде не ездил, потому что не было возможности; 6) я нигде не ездил, потому что не было желания или необходимости». «Что побуждает Вас к дальним поездкам сейчас: 1) мне интересно узнавать новые места и людей; 2) мне нужен отдых, я ищу условия для этого; 3) я езжу в командировки или на заработки; 4) я езжу на обучение; 5) я нигде не езжу, потому что нет возможности; 6) я нигде не езжу, нет желания или необходимости». «Вы ощущаете себя: 1) жителем Донбасса (жителем региона, из которого уехал); 2) харьковчанином (жителем региона, в котором сейчас проживаете); 3) гражданином Украины; 4) европейцем; 5) гражданином мира».

Социокультурный капитал – это совокупность социальных и культурных ресурсов социальных акторов (как индивидов, так и социальных групп/общностей), которые могут быть использованы для достижения определенных целей, получения прибыли и оптимизации социальных позиций. В статье были выявлены особенности и систематизированы эмпирические индикаторы социокультурного капитала вынужденных мигрантов, в результате чего было осуществлено различение показателей скрывающего (bonding), соединяющего (bridging) и связывающего (linking) социального капитала, выявлены акциональные аспекты объективированного модуса культурного капитала, показатели статической и динамической форм сертифицированного культурного капитала, когнитивно-языковые аспекты инкорпорированной формы культурного капитала, а также эмпирические показатели культурно-пространственной мобильности (наличие опыта пространственных перемещений, тип пространственной идентичности) вынужденных мигрантов.

В дальнейшем можно попытаться дать ответы на следующие вопросы: 1) социокультурный капитал обладает равновесной композицией либо в его воспроизводстве большую роль играет одна из капитальных форм (культурная или социальная форма капитала)? 2) в процессе воспроизводства социокультурного капитала конвертация является в большей мере односторонней (культурный капитал конвертируется в социальный, или наоборот) либо двусторонней (имеет место обоюдный процесс взаимной конвертации)? 3) какие бонусы предоставляет социальному актору обладание синтетической формой социокультурного капитала (а не социальным либо культурным капиталом по отдельности)?

ЛИТЕРАТУРА: 1. Appadurai A. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization* / Appadurai A. – Minneapolis; London: Univ. of Minnesota Press, 1996. – 229 p. 2. Степаненко В. Социальный капитал в социологической перспективе: теоретико-методологические аспекты исследования / Степаненко В. // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 2. – С. 24–41. 3. Шедяков В. Социокультурный капитал как условие активизации производительных сил общества / Шедяков В. // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2015. – № 5. – С. 212–215. 4. Ноздренко Е. Социокультурный модус человеческого капитала / Ноздренко Е. А., Морозова О. Ф., Пантелеева И. А. // *Economic Annals-XXI*. – 2015. – № 7-8 (1). – С. 102–105. 5. Лушникова О. Социокультурный капитал рода в современных условиях: социологический анализ / Лушникова О. // Дис. на соиск. уч. степ. канд. соц. наук по спец-ти 22.00.06 – Социология культуры. – Абакан, 2015. – 140 с. 6. Федотова Н. Теоретико-методологические векторы концепции социокультурного капитала / Федотова Н. // Вестник Новгородского государственного университета. – 2015. – № 87. – Ч.1. – С. 127–130. 7. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // *Экономическая социология*. – 2002. – Т. 3. – № 5. – С. 60–74. 8. Радаев В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / Радаев В. // *Экономическая социология*. – 2002. – № 4. – С. 20–32. 9. Portes A. *Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology* / Portes A. // *Annual Review of Sociology*. – 1998. – Vol. 24. – Pp. 1–24. 10. Голиков А. С. Концептуализация культурного капитала в современной социологии / Голиков Александр Сергеевич // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – С. 51–58. 11. Голиков О. С. Культурні нерівності у відтворенні громадянської ідентичності сучасного студентства / Голиков О. // *Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія* / за ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 520 с. 12. Lamont M. *Cultural capital: allusions, gaps and glissandos in recent theoretical developments* / Lamont M., Lareau A. // *Sociological Theory*. – 1988. – Vol. 6. – Pp. 153–168. 13. Putnam R. *The Prosperous Community: Social Capital and Public Life* / Putnam R. // *American Prospect*. – 1993. – № 13. – Pp. 35–42. 14. Lin N. *Building a Network Theory of Social Capital* / Lin N. // *Connections*. – 1999. – 22(1). – P. 28–51. 15. Borgatti S.P. *Network Measures of Social Capital* / Borgatti S.P., Jones C., Everett M.G. // *Connections*. – 1998. – 21(2). – P. 27–36. 16. Демкив О. Социальный капитал: теоретические основания исследования и операциональные параметры / Демкив О. // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2004. – № 4. – С. 99–111. 17. Putnam R. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* / Putnam R. // *Journal of Democracy*. – January 1995. – Pp. 65–78. 18. Woolcock M. *The place of social capital in understanding social and economic Outcomes* / Woolcock M. // *Canadian Journal of Policy Research*, 2001. – № 2 (1). – Pp. 11–17. 19. Батаева Е. Условия коммуникативной солидарности в диверсифицированном обществе / Батаева Е. // *Гуманітарний часопис*. – 2015. – № 2. – С. 12–18. 20. Granovetter M. *The strength of weak ties* /

- Granovetter M. // *American Journal of Psychology*. – 1973. – № 78 (6). – Pp. 1360–1380. **21.** Woolcock M. Social Capital: the State of the Notion / Woolcock M. // *Social Capital: Global and Local Perspectives* / Ed. By J. Kajanoja, J. Simputa. – Helsinki: Government Institute for Economic Research. – 2000. – Pp. 15–40. **22.** Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Коулман Дж. // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 3. – С.122-139. **23.** Hawkins R. Bonding, Bridging and Linking: How Social Capital Operated in New Orleans following Hurricane Katrina / Hawkins R. Maurer K. // *British Journal of Social Work*. – 2010. – № 40. – Pp.1777–1793. **24.** Бурдьё П. Физическое и социальное пространства: проникновение и присвоение / Бурдьё П.; [пер. с фр. Н. Шматко] // Бурдьё П. Социология политики. – М.: Socio-Logos, 1993. – С.33-52. **25.** Sanders J. Immigrant Self-employment: the Family as Social Capital and the Value of Human Capital / Sanders J., Nee V. // *American Sociological Review*. – 1996. – Vol. 61. – Pp. 231–249. **26.** Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с. **27.** Uslander E. Trust and Consequences [электронный ресурс] / Uslander E. // *Communitarian Summit*, February 1999, Arlington, VA. Режим доступа: <http://gvptsites.umd.edu/uslander/commun.pdf> **28.** Uslander E. Trust but Verify: Social Capital and Moral Behavior / Uslander E. // *Social Science Information*. – 1999. – Vol. 38. – March. – Pp. 29–56. **29.** Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. – 524 с. **30.** Адам Ф. Социальный капитал в европейских исследованиях / Ф. Адам, Д. Подменик // *Социологические исследования*. – 2010. – № 10. – С.35–48. **31.** Stone W. Measuring Social Capital. Towards a theoretically informed measurement framework for researching social capital in family and community life [электронный ресурс] / Stone W. // *Research Paper*. – №. 24, February 2001. – Режим доступа: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.178.5706&rep=rep1&type=pdf> **32.** Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України: кол. моногр. / [Балакірєва О.М., Геєць В.М., Сіденко В. Р. та ін.]; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». – Київ, 2014. – 340 с. **33.** Bowling A. *Measuring Health: A review of quality of life measurement scales* / Bowling A. – Buckingham: Open University Press, 1997. – 211 p. **34.** Большаков Н. Измерение культурного капитала: от теории к практике [электронный ресурс] / Большаков Н. // *Мониторинг общественного мнения*. – 2013. – № 118. Режим доступа: https://www.hse.ru/mirror/pubs/lib/data/access/ram/ticket/85/150144018241c9ce67a83daebdaa0a8c9062e3e60a/2013_118_1_Bol'shakov.pdf **35.** Botezat A. The Cultural Capital of Immigrant Families and the Impact on Student Performance: Evidence from Germany / Botezat A. // *Regional and Sectoral Economic Studies*, 2011. – Vol.11-2. – Pp.59–72. **36.** Ковалиско Н. Многомерный анализ социальной стратификации современного украинского общества (региональный аспект) / Ковалиско Н., Савчинский Р. // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2007. – № 3. – С.5–37. **37.** Kaufmann V. Motility: Mobility as Capital / Kaufmann V., Bergman M., Joye D. // *International Journal of Urban and Regional Research*. – 2004. – Vol. 28.4. – Pp.745-756. **38.** Урри Дж. Мобильности / Урри Дж.; [пер. с англ. А. Лазарева]. – Москва: Праксис, 2012. – 576 с. **39.** Мусиездов А. Территориальность современного общества / Мусиездов А. // *Социологический журнал*. – 2013. – № 4. – С. 21–34.

УДК 316.334.3:321

МЕТАФОРА «РАЗРУШЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА» КАК ИНСТРУМЕНТ КРИТИЧЕСКОЙ СОЦИОЛОГИИ РАЗДЕЛЁННОГО ОБЩЕСТВА**Литовченко Артём Дмитриевич** – кандидат социологических наук, доцент кафедры политической социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье осуществляется критическое осмысление метафоричности языка социологии и политической социологии, в частности термина «политическое пространство». Предпринимается попытка критической абсолютизации метафоры «политическое пространство» при помощи её расширения за счёт вторичной метафоры «разрушение политического пространства». Обосновывается особая актуальность данной проблематики для политической социологии разделённых обществ. В качестве тестового кейса используется политическая ситуация и общественно-политические процессы в Украине 2012-2013 годов. Для проверки эффективности критической абсолютизации метафоры «разрушение политического пространства» применяется междисциплинарная логика критической и исторической социологии. Делается вывод о продуктивности метафоры «разрушение политического пространства» в формировании гипотез при анализе разделённых обществ в политической социологии.

Ключевые слова: критическая социология, политическое пространство, метафора «разрушение», терминология, разделённое общество

У статті здійснюється критичне осмислення метафоричності мови соціології та політичної соціології, зокрема, терміну «політичний простір». Робиться спроба критичної абсолютизації метафори «політичний простір» за допомогою її розширення за рахунок вторинної метафори «руйнування політичного простору». Обґрунтовується особлива актуальність даної проблематики для політичної соціології розділених суспільств. В якості тестового кейсу використовується політична ситуація і суспільно-політичні процеси в Україні 2012-2013 років. Для перевірки ефективності критичної абсолютизації метафори «руйнування політичного простору» застосовується міждисциплінарна логіка критичної і історичної соціології. Робиться висновок про продуктивність метафори «руйнування політичного простору» у формуванні гіпотез при аналізі розділених суспільств в політичній соціології.

Ключові слова: критична соціологія, політичний простір, метафора «руйнування», термінологія, розділене суспільство.

The article is devoted to a critical interpretation of the metaphorical kind of language of sociology and political sociology, in particular, on the term "political space". An attempt to critically absolutize the metaphor of "political space" by expanding it with the secondary metaphor "the destruction of political space" is made in the article. The special urgency of this problem for the political sociology of the divided societies is substantiated. The political situation and socio-political processes in Ukraine 2012-2013 are taken as a test case. The interdisciplinary logic of critical and historical sociology is applied to test the effectiveness of the critical absolutism of the metaphor "the destruction of political space". The conclusion about the productivity of the metaphor "the destruction of political space" in the formation of hypotheses in the analysis of divided societies in political sociology is made.

Keywords: critical sociology, political space, metaphor of "destruction", terminology, a divided society

Актуальность темы фиксируется как на уровне проблем развития академической социологической науки, так и на собственно социальном, точнее, социально-политическом уровне. С одной стороны, социология в своем столь же интенсивном, сколь и разноплановом развитии по сей день не избавилась от свойственной многим социально-гуманитарным дисциплинам размытости терминологии. Определённое пристрастие к ярким, запоминающимся и «цепляющим» внимание аудитории словам, свойственное социологам как из числа условных классиков, так и вполне современным, само по себе не представляет проблемы (если только указанное слово проходит необходимую процедуру терминологизации). Однако если всё исчерпывается простым заимствованием, то в результате мы сталкиваемся с подменой термина броским ярлычком с иллюзорно очевидным смыслом. Точечное наличие подобных псевдотерминов в аппарате большинства социогуманитарных дисциплин представляется сегодня почти неизбежным; однако при больших масштабах возникает отчётливая угроза декларативности научного языка с последующим снижением объяснительного потенциала, валидности выводов и так далее. Терминологический аппарат,

безусловно, уязвим не только по отношению к метафорам (достаточно вспомнить о социологических заимствованиях из понятийных аппаратов других наук, которые отнюдь не проясняют суть обозначаемых ими социальных явлений и процессов); однако метафоры особенно часто внедряются в терминологию таких публично востребованных ветвей социологического знания, как, например, политическая социология или социология культуры. Именно поэтому переосмысление терминологического аппарата политической социологии, места и роли метафор в этом аппарате обладает неизменной актуальностью, особенно с учётом повышенного числа заимствований в силу исторически вторичного характера отечественной политико-социологической мысли. Можно сформулировать масштабную научную проблему метафоричности социологического языка (в том числе как фактора декларативности социологического дискурса), которая требует серьёзного и отнюдь не точечного исследования, выходящего за рамки одной статьи.

С другой стороны, отнесение Украины к разделённым обществам даже при наличии различных аргументов [см., напр., 2, 4, 9, 10] выглядит слишком очевидным. Очевидность¹ в науке может быть не менее опасной ловушкой, чем апелляция к здравому смыслу (плоская Земля – это и «здро», и «очевидно»). Поэтому критический анализ обоснованности применения к Украине концепции разделённого общества тем актуальнее, чем убедительнее аргументы в пользу этого применения и чем наивнее контраргументы. Тем более, что при работе с концепциями разделённого общества (Украина – не исключение) всегда сохраняется опасность «социологизировать» политические противоречия, придать частным, локальным расколам общесоциальный характер. Соответственно, критическое переосмысление любой составляющей концепции разделённых обществ (как и любой другой актуализируемой² концепции) не только является частным случаем «социологии социологии», но и необходимо для проверки работоспособности и уточнения возможностей данной концепции в конкретном политико-социологическом анализе. Если возникает предположение об уместности (особенно после 2014-го года) концепции разделённого общества в украинском кейсе, то вопрос, «почему вы решили, что украинское общество – разделённое?», должны ставить те же, кто выдвигает упомянутое предположение. Причём должны делать это регулярно: первый раз – на этапе формулировки предположения, чтобы опередить «скептиков» (выполняющих в данном случае апологетическую функцию по отношению к изучаемому обществу), ведь, будучи заданным «скептиками», приведённый вопрос становится не инструментом дискуссии, но антикритическим орудием³; в дальнейшем – на каждом этапе развёртывания анализа с использованием концепции, поскольку риск быть замороженным яркой концепцией лишь повышается по мере развития исследовательского процесса, и компенсировать этот риск должен сам исследователь, а не его идейные (и, тем более, идеологические) оппоненты. Схематически обозначенная двойственная актуальность воспроизводит двойственность достаточно масштабной проблемы, одна из сторон которой находится в фокусе данной статьи. Это проблема общества и формируемого этим обществом социального знания; проблема «самообмана», к которому тяготеет общественное сознание, – и проблема воспроизводимой декларативности⁴ социального знания, которая ведёт к понижению объяснительной силы социальных наук вкпе с фиксацией их апологетической функции как безальтернативной. Исходя из вышесказанного, исследовательский вопрос конкретной статьи может быть сформулирован следующим образом: возможна ли критическая реинтерпретация метафоры «разрушение» применительно к политическому пространству Украины как разделённого общества? Этот вопрос раскладывается на целую цепочку внутренних и отвечающих вопросов, каждый из которых, в свою очередь, может стать ориентиром для отдельного исследования. Здесь они подниматься не будут; статья фокусируется на определении того критического потенциала, которым гипотетически обладает метафора «разрушение политического пространства» как на

¹ Даже (а, может, и в особенности) если речь идёт о гуссерлевой самоочевидности.

² Именно так, поскольку речь идёт не о некоей «естественной» или «очевидной» актуальности, а о придании таковой актуальности определённой частью научного сообщества. Что, безусловно, отнюдь не исключает и наличия объективных оснований обозначенного процесса.

³ Уместно также вспомнить о «защите умолчанием», которое применяется, в частности, для маскировки идеологической функции социологии; об этом упоминает в своей статье А. Н. Поступной [5, с. 142]. Контекстуализированная вариация этого приёма используется социологами и в противодействии актуализации неудобных или попросту нежелательных для доминирующей идеологии тем и вопросов, как, например, в случае с «разделённым обществом». Другое дело, что актуализация, в свою очередь, также может быть всего лишь реверсией этого приёма и воплощать столь же предвзятую позицию, хоть и не апологетическую, а критическую. Важное, хотя и представляющееся многим всего лишь техническим нюансом, различие между критической актуализацией и апологетической «инактуализацией» заключается в том, что первая априори требует аргументации, а вторая в силу «консервативной пассивности» (как в случае любого сохранения и охранения статус-кво) представляется естественной и не требующей специальных доказательств. Такой произвольный и избирательный перенос нормы «доказывает утверждающий» вряд ли имеет под собой основания, что ничуть не мешает ему воплощаться в социологическом дискурсе, как правило, устном, что затрудняет его анализ.

⁴ Воспроизводимой, поскольку декларативность терминологии отображается в той или иной степени во всём корпусе знаний соответствующей науки.

терминологическом уровне (применительно к понятию «политическое пространство»), так и на аналитическом уровне (применительно к Украине как к разделённому обществу). Соответственно, целью статьи является диагностика вышеупомянутого потенциала. Реализовать эту цель можно, на наш взгляд, работая одновременно в рамках политической социологии и на пересечении критической социологии, социологии социологии (в том, что касается анализа и оценки метафоричности социологического языка), а также исторической социологии (в работе с конкретным украинским кейсом).

Говоря о социальном и политическом пространстве, неизбежно сталкиваемся с метафорическим эффектом. Эта обща⁵ для всей социологической терминологии проблема заметно обострена в политической социологии, что не сложно объяснить. Политическая социология, во-первых, не только характеризуется научной междисциплинарностью, но и «по долгу службы» разнообразно пересекается с ненаучными сферами – публицистикой, журналистикой, идеологией, гражданским активизмом и т.д., каковые, в свою очередь, тяготеют не просто к метафорам, но к метафорам плакатным, «ярким до зажмуривания». Да и сама политика, будучи сферой публичной и воплощённой прежде всего в языке, неизбежно «заражает» политическую социологию избыточной тягой к метафорам. Всё это в сочетании с обильными заимствованиями из дисциплинарного языка политологии и воспроизведением традиционных социологических метафор приводит к перенасыщенности политической социологии метафорами, начиная от «элиты» и «харизмы» до «коррупции» и «эрозии власти»⁶. Во-вторых, в политике существенно менее очевиден её материальный онтологический уровень – особенно если вы не марксист⁷ и придаёте этому факту излишнее значение. В социологии труда, в социологии семьи, в экономической социологии материалистом быть непредусудительно; однако в политической социологии последовательный материализм может повлечь упреки в экономическом детерминизме и марксизме, а для некоторых постсоветских социологов (в том числе исследующих политику) нет обвинения страшнее. Наконец, именно в политической социологии часто происходит неявное «освобождение» терминологизированной метафоры от метафоричности, когда использование той или иной метафоры буквализируется и приписываемый обозначаемому явлению или процессу смысл перестаёт осознаваться как перенесённый. В этом случае «коррупция» рассматривается буквально как «повреждение», «разъедание» общественно-политических устоев; «народ» – как реальная, а не мыслимая общность; «харизма» – как объективно присутствующее качество лидера; «элита» – как действительно лучшие представители общества, вопреки всему массиву критики подобного понимания; «политическое пространство» – как строгий аналог пространства физического. Сохраняя яркость и маскируя метафоричность, подобные термины создают иллюзию понимания и объяснения реальности, так же, как декларативный политический дискурс «замутняет» политику вместо её прояснения.

О возможном преодолении этой трудности скажем чуть ниже; здесь же отметим лишь, что об очищении языка и терминологии политической социологии (как и социологии в целом) говорить бессмысленно. Во-первых, метафоричность – свойство языка как такового (речь, конечно, не о поэтической, а об обыденной метафоричности). Во-вторых, даже в научном языке она может быть вполне функциональна (хотя вряд ли стоит по аналогии с обыденным языком говорить о наличии онтологической и ориентационной функций). В-третьих, отказ от метафор может привести попросту к утрате политической социологией и социологией в целом терминологического аппарата как такового⁸. Однако и принимать избыточную метафоричность как неизменную данность нет оснований, поскольку «освобождение» метафор⁹, их буквализация, как уже говорилось выше, в состоянии затормозить науку вплоть до её распада на автономные внесистемные направления (перспектива, гипотетически приятная сердцу разве что демонстративных постмодернистов и радикальных адептов «мультипарадигмальности»). Другой вариант исхода – тотальная литературизация социологии, что, пожалуй, и не повредило бы большинству социологических работ (в частности, этой) с точки зрения стиля, но обесмыслило бы дальнейшее существование социологии, поскольку даже в нынешнем своём состоянии она иногда уступает литературе

⁵ Вспомним «парадигмальную» органическую метафору Г. Спенсера; метафору «системы» Т. Парсонса по отношению к обществу, произвольно изъятую из кибернетического контекста; метафорическое обозначение целей как «функций» того же автора; метафору «рынка», беззастенчиво навязываемую политмаркетологами по отношению к политике; и т.д.

⁶ О совсем уж неприличных «менталитетах» и «архетипах» не будем даже упоминать.

⁷ Такая «закономерность» свойственна прежде всего отечественной социологии; это постсоветский эффект, от которого свободна социология западноевропейских и североамериканских стран.

⁸ О месте и роли метафор в научном языке, о соотношении и гибкой взаимосвязи метафор и понятий подробно пишет А. Филиппов в параграфе «Метафорика социального пространства» книги «Социология пространства» [7].

⁹ Об опасности стирания грани между понятием и метафорой и особо об опасности перехода понятий в статус «стершихся метафор» любопытно и достаточно убедительно писал А. Лефевр, с которым отчасти (по крайней мере, в постановке целевого вопроса) солидаризуется и А. Филиппов, критикующий, однако куда менее убедительно, его исходную позицию [7, с. 181-182].

в эффективности и точности анализа социальной действительности¹⁰. Ещё раз подчеркнём: проблема – не в метафоричности как таковой научного (социологического, политико-социологического) языка, а в её избыточности, которая ведёт к «освобождению» метафор.

Учитывая вышесказанное, вернёмся к понятиям социального и политического пространства. Диапазон трактовки политического пространства достаточно широк – от признания его частным случаем (подпространством) социального, что подразумевает отказ признавать какие-либо значимые специфические черты этого частного случая, до надления его в рамках социального пространства (или вне их) самостоятельными свойствами и функциями. Социальное пространство, в свою очередь, можно трактовать в формальном контексте (Г. Зиммель), стратификационном (П. Сорокин¹¹), территориальном (Т. Парсонс¹²), полевым, а также капитально-диспозиционном (П. Бурдьё), деятельностном (П. Штомпка, А. Турен), властным¹³ (А. Филиппов). Не вдаваясь в нюансы и подробности каждой из концепций, отметим, что вся проблематика социального пространства в социологии несёт на себе отпечаток метафоричности самого термина; не случайно А. Филиппов одной из задач своих изысканий в тематике социального пространства называл выработку теоретической стратегии, позволяющей работать одновременно с понятиями и метафорами, а также прояснение смысла метафоричности социального пространства [6].

Вне зависимости от того, придают ли политическому пространству некую специфику относительно социального или нет, «неметафорическое» понимание политического пространства, как, например, у А. Венгерова (когда под политическим пространством фактически понимаются политические смыслы или эффекты физического пространства государства, страны [1, с. 61.]), остаётся редким и характерно, скорее, для политологии. Политическая же социология в проблематике политического пространства даже более чувствительна к метафоричности, нежели в иных проблемных полях, особенно если речь идёт о стратификационных трактовках (что не удивительно: в конце концов, из заимствованных метафор «стратификация» в социологии занимает наиболее значимое место). О возможном вреде избыточной метафоричности сказано уже достаточно; следующий вопрос – что с ней делать? Эта тематика тезисно уже затрагивалась нами в рамках II Конгресса САУ [3]. В опубликованном тогда материале предлагался отчасти язвительный не столько метод, сколько приём компенсации негативного воздействия избыточной метафоризации научного языка и терминологии политической социологии. Предлагалось довести конкретную терминологическую метафору до логического завершения (или абсурда, что в рассматриваемом случае не очень разнится), придав ей абсолютный характер, наделив итоговый объект переносимого смысла всеми свойствами исходного объекта и применив к нему вторичные метафоры, следующие из основной, но в терминологическом аппарате отсутствующие. Если в результате метафора «работает», позволяет в какой-то степени прирастить или уточнить знание об объекте, её можно считать относительно эффективной, а декларативность терминологии и отчуждение научного языка от действительности хотя бы отчасти преодоленными. Этот характерный для такого направления критической социологии, как «критика понятий», приём, по механизму соответствующий формуле «клин клином», нередко применяют к избыточной аналогизации в науке; будучи применённым, например, к органической социологии Г. Спенсера, этот приём даёт столь же забавные, сколь и красноречивые результаты. В случае с политическим пространством перспективы этого приёма не так безграничны, как может показаться, поскольку сам тезис о первичности понятия физического пространства по отношению к метафоре пространства социального и политического требует, вопреки своей самоочевидности, отдельного доказательства [7, с. 186-187]. То есть полной уверенности в том, что физическое пространство является исходным объектом метафоры политического, нет, а, значит, и критическая абсолютизация метафоры политического пространства может оказаться неэффективной. Тем не менее, к политическому пространству и без нашего приёма применяются сопутствующие метафоры, начиная от «протяжённости» и «границ» и заканчивая «точками фокусировки». Следовательно, попытка критической абсолютизации, как минимум, имеет смысл.

Вторичная метафора, которую предлагается применить для решения поставленной задачи – это «разрушение». Говорить о разрушении физического пространства (хоть обычного, хоть пространства-времени) вовсе не так просто, как кажется авторам околонушной фантастики, однако всё же возможно. Применительно к политическому пространству метафору «разрушение» возможно использовать лишь в

¹⁰ Даже если ограничиться одной лишь фантастикой – Ст. Лемом, Ф.К. Диком, братьями Стругацкими и д., - то можно будет пересмотреть авторство многих социологических идей и концепций, а некоторых авторов (например Ж. Бодрийяра), может, и вовсе вычеркнуть из социологических «святцев».

¹¹ Впрочем, с теми же основаниями можно обнаружить в концепции Сорокина и диспозиционную логику, созвучную логике Бурдьё, которую Филиппов, в свою очередь, считает «теоретически ошибочной» [6].

¹² Говорить о наличии у Парсонса «концепции социального пространства» можно лишь отчасти.

¹³ Концепция социального пространства А. Филиппова многопланова, и, помимо центрального концепта власти, заметную роль в ней играют, как минимум, концепты места, тела, региона, идеи и т.д.

том случае, если мы говорим об этом пространстве как о чём-то возникшем и существующем в относительно структурированном и ограниченном виде. Тут, на наш взгляд, кроется важное отличие политического пространства от социального, отличие, позволяющее применение метафоры «разрушение» к политическому, но не к социальному пространству. Социальное пространство разнообразно, его организованность и структурированность не столько появляется и исчезает, сколько трансформируется; при этом социальное пространство – это не только «порядок», это и «беспорядок» тоже, и применить к нему метафору «разрушение» невероятно сложно, потому что это с большой вероятностью вынудило бы констатировать разрушение общества как такового. Невозможно? Отчего же? Возможно, но только уже не в рамках социологии, какой бы то ни было её парадигмы, – следовательно, в нашем случае фактически невозможно.

Однако если социальные координаты социология принимает как залог собственной осмысленности, то политическая социология принимает в этом качестве те же социальные, а вовсе не политические координаты. Именно поэтому метафора «разрушение» применима к политическому пространству, если даже не в целом, то, как минимум, к важнейшему аспекту политического пространства – его социальному восприятию, отображению в социальном сознании. Дж. Тёрнер трактовал социальное пространство в целом как организованное пространство взаимодействия [8, с. 60], указывая также на значимость «нормативизации» (наряду с регионализацией, рутинизацией, ритуализацией и категоризацией) для микроуровня социального пространства. Вовсе не обязательно полностью солидаризироваться с Тёрнером, чтобы признать за политическим пространством (возможно, кроме его макроуровня) не меньшую, а, может, и большую связь именно с нормативизацией. Если социальное пространство – это и порядок, и хаос, то пространство политическое – это совокупность различных вариаций порядка, в каждой из которых хаос локален и вторичен. Социальное пространство организуется социальной структурой в целом, а организованный характер политического пространства – это прежде всего функция нормативности, обеспечиваемой соответствующими институтами. Ограничительная (в смысле *установления и определения границ*) функция норм в политическом пространстве заметно усилена и формализована по сравнению с пространством социальным во многом за счёт пересечения политики и права. Рассуждать на тему бытийствования норм в политике в этой статье мы не будем, как и всерьёз разбираться, бытийствует ли само политическое пространство или является феноменом сознания; сосредоточимся, как уже было сказано, на уровне восприятия политики общественным сознанием, всегда игравшем для политической социологии значимую роль (достаточно вспомнить хотя бы одну из центральных для всей политической социологии концепцию легитимности). На этом уровне нормы наряду с идеологическими ориентирами представляют собой вехи политического пространства, ограничивающие и размечающие его реперные точки, дающие людям ощущение измеримости политического пространства, открывающие возможности его понимания и трактовки. В сочетании с политическими и силовыми институтами нормативность не просто оформляет политическое пространство для его участников, а создаёт его (в метафорическом, конечно, смысле). На микроуровне и мезоуровне осознание политической нормативности, правил и границ взаимодействия с другими обитателями политического пространства и восприятие политических институтов является основой для осознания себя в политике, основой политической идентификации.

Каким же образом политическое пространство может быть «разрушено», на что может указывать эта метафора? Крах, деконструкция нормативности, дисфункциональность политических институтов. Снижение доверия к тем или иным политическим институтам (нередко сопровождающееся снижением потребности в них) приводит к тому, что из «звёзд» они становятся «чёрными дырами» и вместо упорядочивания политического пространства радикально искажают его характеристики, вплоть до разрушения. Нормативность утрачивает поддержку, правила размываются, однако «политической аномией» не исчерпывается, поскольку дезориентация восприятия и идентификации сопровождается дезорганизацией деятельности. Каков характер разрушения политического пространства, стихийный или целенаправленный, естественный или искусственный? Это не имеет принципиального значения, поскольку сама дизъюнкция «естественное – искусственное» в политической социологии представляется если не надуманной, то во всяком случае не обязательной. Тем более, что разрушение политического пространства как процесс вполне может сочетать естественные предпосылки с намеренным воздействием агентов¹⁴. Важна не столько «природа» этого процесса, сколько то, что общественное сознание воспринимает его как разрушение политического пространства и соответствующим образом реагирует. Как именно? Этот вопрос явно не входит в число актуальных для данной статьи, однако сам по себе свидетельствует, что критическая абсолютизация метафоры политического пространства до «разрушения» оказалась бесполезной.

¹⁴ Отметим: осуществлённая критическая абсолютизация метафоры политического пространства может подразумевать «полное разрушение», но вряд ли «окончательное»

Попытаемся применить нашу абсолютизированную метафору к конкретному кейсу, реализовать её гипотетическую объяснительную силу хотя бы в тестовом режиме. Здесь нам будет кстати исследовательская логика исторической социологии, поскольку даже метафорическое разрушение политического пространства – процесс достаточно масштабный, чтобы, во-первых, рассматривать его как социальное изменение, во-вторых, признавать необходимость дистанцированного (во временном отношении) анализа. Кейс для наглядности можно было бы взять максимально масштабный, например распад СССР¹⁵, однако объёмы статьи этого не позволят. Поэтому для тестового анализа будет взят кейс, который в своё время спровоцировал возникновение центральной идеи этой статьи. Речь идёт об украинском кейсе 2012-2014-го годов. Если в 2013-м можно было лишь прогнозировать перспективные эффекты разрушения политического пространства (ничто не вызывает такой скепсис социологов, как прогнозы коллег, особенно идейно чуждые), то сегодня мы эти эффекты уже знаем как социоисторические факты и можем вернуться к процессам 2012-го – 2014-го годов как к предпосылкам, а главное – как к индикаторам развивавшегося разрушения политического пространства.

Безусловно, напрашивается применение абсолютизированной метафоры конкретно к событиям так называемого Евромайдана, начиная от инцидента, получившего название «разгон студентов», и заканчивая трагическими столкновениями февраля 2014-го (развитие событий после смены власти – это уже отдельный кейс). Однако при всей наглядности ничего особенно ценного в том, чтобы маркировать «бульдозерные» и «коктейльные» атаки на отряды силовиков и правительственные учреждения как «разрушение политического пространства», нет. Во-первых, сам по себе массовый протест, даже самый масштабный и агрессивный, взятый вне контекста, не является индикатором разрушения политического пространства. Гораздо важнее формального выхода за политические нормативные «рамки допустимого» восприятие этого выхода общественным сознанием и, безусловно, факторы как самого выхода, так и восприятия. Причём среди этих факторов и предпосылок особенно важны направленные – стихийно ли, организованно – на дискредитацию нормативности, воплощённую институтами. Фокусировать внимание на таких институтах, как парламент или правительство, не стоит, поскольку недоверие к ним является, скорее, обязательной технической характеристикой постсоветской электоральной демократии и, не представляя собой чего-либо исключительного, само по себе индикатором разрушения политического пространства признано быть не может; хотя таковое недоверие, безусловно, стоит учитывать. Необходимо сосредоточиться на тех политических или политически значимых институтах, с которыми общественное сознание сталкивается в повседневности, функционирование которых связано с постоянным воспроизводством и поддержкой нормативности, – на правоохранительных и судебных институтах. Критическое понижение доверия к милиции и судебной системе в анализируемый период связано с тремя знаковыми событиями: изнасилованием и убийством Оксаны Макар в Николаеве весной 2012-го, вынесением приговора отцу и сыну Павличенко за убийство судьи Зубкова в Киеве осенью 2012-го и изнасилованием Ирины Крашковой во Врадиевке Николаевской области летом 2013-го года. Вдаваться в детали этих событий нет необходимости, для нас важен сходный эффект их воздействия на восприятие политики в общественном сознании. Все три дела оказались громкими и скандальными в национальных и даже международных масштабах; во всех трёх делах центральным элементом было критическое противопоставление граждан и нормативных институтов (милиции, прокуратуры, судебной системы); все три дела сопровождалось массовыми протестами и локальными бунтами, которые рано или поздно выходили за локальные пределы. Эффект противопоставления, перевода отношений граждан и милиции (прокуратуры, судебной системы) в координаты «свой» – «враг» усиливался за счёт высокой активности СМИ, занимавших однозначную «антиинституциональную» позицию; во всех трёх случаях деятельность милиции или судей выступала одновременно в качестве триггера протестов и бунтов и в качестве оправдания агрессивного характера этих выступлений. Можно было бы отдельно остановиться на том, что во всех трёх делах были сформированы наборы негативных ярлыков и штампов в отношении нормативных институтов, однако это потребовало бы отдельного разбора каждого дела на предмет справедливости и доказанности обвинений в адрес этих институтов. Для нас важно то, что в общественном сознании за каждым делом быстро закреплялась однозначная оценка (негативная по отношению к нормативным институтам), не подразумевающая дискуссии и маркирующая возможные сомнения в негативной роли институтов как аморальные. Метафора разрушения политического пространства подразумевает, что в результате не происходило «расщепления» институтов с той нормативностью, которую они должны воспроизводить и поддерживать, а, напротив, вследствие дискредитации института вместе с ним дискредитируется и нормативность (внешняя, структурно и институционально объективированная), которая постепенно заменяется альтернативной

¹⁵ Последние годы СССР описываются метафорой «разрушение политического пространства» почти идеально: тут вам и дезорганизация политической деятельности и процессов на всех уровнях, и дезориентация сознания вследствие деидеологизационного краха нормативности, и политическая деидентификация, и обнуление доверия к большинству политических и управляющих институтов, в общем, размытие правил и разрушение границ, сплошная «чёрная дыра».

нормативністю. Источником альтернативной нормативности при этом является население (определённая его часть), маркируемая как гражданское общество, радикально противостоящее всем официальным институтам. Эти нюансы вполне возможно проследить по дискурсивному оформлению рассматриваемых событий, однако это – отдельная исследовательская задача, не выполнимая в рамках статьи. Ограничимся выдвижением гипотезы о том, что указанные особенности имели место. Впрочем, оценка протестов и бунтов как самоорганизационных проявлений гражданского общества, как безальтернативного гражданского протеста достаточно масштабно была представлена в СМИ и в заключениях публичных социологов, так что гипотезу можно считать обоснованной; отметим также, что принятие такой оценки вовсе не отменяет уместности нашей абсолютизированной метафоры разрушения политического пространства, если дискредитация нормативных институтов совпадала с дискредитацией нормативности как таковой.

Обозначение рассматриваемых событий как индикаторов разрушения политического пространства иллюстрируют данные социологических опросов 2012-го – 2013-го годов. Так, проведенный Фондом «Демократические инициативы» на пике скандального дела Оксаны Макар всеукраинский опрос показал «крайне негативную оценку» гражданами деятельности милиции, прокуратуры и судов (более 60% негативных оценок). И, что гораздо важнее для проверки нашей гипотезы, более половины опрошенных поддержали самосуд либо как единственный, либо как допустимый метод наказания преступников¹⁶. Чтобы утверждать наличие связи между этими данными и уже восьмидесятипроцентной поддержкой самосуда¹⁷ весной 2013-го года, а также более чем семидесятипроцентным недоверием милиции и судам летом¹⁸ и в конце 2013-го года¹⁹, необходимо, безусловно, отдельное исследование. Однако готовность более половины опрошенных в 2013-м году безоговорочно признавать действия милиции во время массовых выступлений незаконными вполне укладывается в логику разрушения политического пространства. Мы не можем утверждать, что эта готовность – следствие дискредитации институциональной (в частности государственной) нормативности, однако у нас есть основания выдвигать подобную гипотезу. И, тем более, есть основания говорить о работоспособности метафоры разрушения политического пространства в украинском кейсе, особенно если учесть, что приведённые данные по недоверию к милиции и судам дополняются аналогичными данными по всем собственно политическим институтам, начиная от партий и заканчивая правительством. Как уже отмечалось, само по себе недоверие к ним ещё не говорит о разрушении политического пространства, однако как один из показателей внимания, безусловно, заслуживает, как и, например, почти шестидесятипроцентная готовность либо к полному, либо к частичному авторитаризму в исследовании, посвящённом 22-й годовщине украинской независимости²⁰. В связи с этой готовностью нельзя не упомянуть о концепции авторитарной личности Теодора Адорно и предположить, что разрушение политического пространства может выступать одним из факторов становления такой личности в масштабах конкретного общества. Авторитаризм такого рода может быть простейшей защитной реакцией, когда личность приписывает авторитету способность восстановления границ, вех, реперных точек, в общем, способность «собрания пространства воедино», ту самую способность, которую утрачивают вследствие дискредитации нормативности институты. Кстати, отмечаемая в приведённых опросах относительно низкая готовность населения лично участвовать в протестах (в том числе и в конце 2013-го года, в разгар «Евромайдана») не противоречит метафоре разрушения политического пространства: мы не случайно акцентировали внимание на восприятии, а не на деятельности, ведь достаточно того, чтобы дискредитация нормативности вела к готовности одобрить или поддержать разрушительные (по факту, а не по намерению) действия других, чтобы разрушение политического пространства продолжалось.

Очевидно, что нашему тесту не хватает масштабной самостоятельной эмпирической проверки, но это уже совершенно другая задача. Поскольку нашей целью была диагностика критического потенциала метафоры «разрушение политического пространства» применительно к разделённому обществу, для её достижения вполне достаточно тех эмпирических иллюстраций, которые нами сделаны. Что же до масштабной эмпирической проверки, то она была бы необходима в том случае, если бы от метафоры

¹⁶ Оцінка населенням правоохоронної системи. Ставлення українців до самосуду [Електронний ресурс] // Фонд Демократичні ініціативи. – 6 червня 2012 р. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/otsinka-naselennyam-pravookhoronnoi-sistemi-stavlennya-ukraintsv-do-samosudu>

¹⁷ Весняна хвиля протестів: підсумки і прогнози [Електронний ресурс] // Фонд Демократичні ініціативи. – 11 червня 2013 р. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/vesnyana-khviya-protestiv-pidsumki-i-progozi>

¹⁸ Громадський сектор і політика: взаємодія, нейтралітет чи боротьба? [Електронний ресурс] // Фонд Демократичні ініціативи. – 17 липня 2013 р. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/gromadskiy-sektor-i-politika-vzaemodiya-neytralitet-chi-borotba>

¹⁹ Громадська думка: підсумки 2013 року [Електронний ресурс] // Фонд Демократичні ініціативи. – 27 грудня 2013 р. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pidsumki-2013-roku>

²⁰ Україні - 22: думка громадян [Електронний ресурс] // Фонд Демократичні ініціативи. – 21 серпня 2013 р. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/ukraini-22-dumka-gromadyan>

«разрушения политического пространства» мы бы переходили к концептуализации и построению теории, о чём речь пока не идёт.

Таким образом, нам удалось зафиксировать, пусть и достаточно поверхностно, критический потенциал метафоры «разрушение политического пространства». Что же даёт нам критическая абсолютизация метафоры политического пространства применительно к разделённому обществу? Во-первых, возможное объяснение разделённости – как её характера, так и предпосылок. Во-вторых, возможный прогноз перспектив разделённого общества. Ведь процессы, характерные для разделённого общества (такие, как радикализация поддержки интеграционных/дизинтеграционных проектов, вытеснение ценностно-однородных конкурентных групп на «нефункциональную обочину» политического пространства и т.д.), имеют множество точек пересечения с дискредитацией и разрушением нормативности, с размыванием правил и границ и т.д. В-третьих, говоря о разрушении политического пространства, мы, вопреки «очевидной» негативности этой метафоры, снижаем, тем не менее, вероятность оценочных ассоциаций, которые не позволяют многим коллегам смириться с отнесением Украины к обществам разделённым. Подспудное желание «списать» эту разделённость на результат неких политических интриг вполне понятно, ведь разделённость общества гораздо глубже разделённости политики, глубже и «апокалипсичнее»: недаром некоторые теоретики разделённого общества (Эрик Нордлингер, Дональд Горовиц и др.) рекомендуют таким обществам доводить разделение до логического завершения, чтобы не тратить впустую ресурсы [2]. В то же время разрушение политического пространства не ведёт к необратимому состоянию, оно обратимо, как и всё политическое; а метафорический характер этого словосочетания на фоне онтологической безнадёжности разделённого общества даёт шанс пусть и на безосновательный, но всё же оптимизм. Наконец, есть и противоположный, но не менее полезный эффект применения метафоры разрушения политического пространства: она позволяет подчеркнуть, «подсветить» те процессы, которые старательно (хотя и не всегда осознанно) маскируются в общественном и научном дискурсе; эта метафора может использоваться в качестве критического инструмента «вскрытия» дискурса, и тем самым прояснять пусть и неприглядные, но необходимые для понимания общества его свойства и характеристики.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Венгеров А. Б. Политическое пространство и политическое время (Опыт структурирования понятий) / А. Б. Венгеров // *Общественные науки и современность*. — 1992. — № 6, — С.49-63. 2. Дубликаш Т. Н. Радикализм в идеологиях и практиках поддержки интеграционных и дезинтеграционных проектов в разделённых обществах / Т. Н. Дубликаш, А. Д. Литовченко, Е. С. Мурадян, В. С. Никулин // *Методология, теория и практика социологического анализа современного общества. Сборник научных трудов*. — Х.: Издательский центр Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина, 2015. — 38-45. 3. Литовченко А. Метафоричность языка политической социологии и «разрушение» политического пространства / Артем Литовченко // *Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. II Конгрес САУ: тези доповідей*, (Харків, 17-19 жовтня 2013 р.) — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. — с. 292-294. 4. Литовченко А., Мурадян Е. Ценностная обусловленность радикализации разделённых обществ / Литовченко А., Мурадян Е. / *Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну: матеріали міжнародної наук.-практ. конф.* (м. Київ, 26-27 листопада 2015 р.) / Укладачі А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, А. О. Мігалуш. — К.: Талком, 2015. — 652 с. 5. Поступной А. Н. Преподавание социологии в Украине: состояние и перспективы / Поступной Александр Николаевич // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. — 2017. — №38. — с. 140-146. 6. Филиппов А. Ф. Автореферат на соискание ученой степени доктора социологических наук по спец. 22.00.01 «Теоретические основания социологии пространства». — Москва, 2003. — 24 с. 7. Филиппов А. Ф. *Социология пространства* / Филиппов Александр Фридрихович — Серия: Civitas Terrena. М: Издательство: Владимир Даль, 2008 г. — 290 с. 8. Филиппов А. Ф. *Элементарная социология пространства* / Филиппов Александр Фридрихович // *Социологический журнал*. — 1995. — № 1. — С. 45-69. 9. Litovchenko A, Muradyan O. Preconditions for Regional Divisions in Ukraine and the Global Implications of the Ukrainian Crisis / Artyom Litovchenko, Olena Muradyan // *Uluslararası Politikada Ukrayna Krizi / Editörler Hasret Çomak, Caner Sancaktar, Zafer Yıldırım'ın yürüttüğü*. - Istanbul: BETA, 2014. - с. 37-112. 10. Litovchenko A., Muradyan O. Social and Political Preconditions for Regional Divisions in Ukraine / Artyom Litovchenko, Olena Muradyan // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. — № 1148. — 2015. — *Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods*. — Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — с. 90-100.

УДК316.276, 316.75, 316.752

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЕМПІРИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ІДЕОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ

Білоус Євгеній В'ячеславович – аспірант факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано підходи до емпіричної ідентифікації ідеології, поняття якої переосмислено та розглянуто на рівні ідеологічних уявлень мас. З'ясовано сутність, особливості та недоліки існуючих способів вивчення ідеології у масовому сприйнятті. Встановлено, що пряме вимірювання ідеології можливе через постановку закритого запитання у формі шкали з протилежними ідеологічними позиціями, закритого переліку основних ідеологічних течій, або відкритого запитання стосовно самоідентифікації. Незважаючи на відносну методологічну простоту, пряме вимірювання не завжди дозволяє отримувати валідні результати. Труднощі виникають через нетривіальність порушених тем та недостатню компетентність носіїв ідеологічних уявлень, які не мислять складними категоріями. Доведено, що ідеологічні уявлення мають зв'язок із базовими цінностями та життєвими принципами, які більш доступні для сприйняття, а відтак – вимірювання. Для вирішення проблеми емпіричної ідентифікації ідеологічних уявлень, запропоновано використовувати методику діагностики соціальної спрямованості особистості, в основі якої – дослідження ціннісних орієнтацій. Стаття може бути цікавою для політологів, соціологів, філософів та інших фахівців, які звертаються до аналізу ідеології та ідеологічних процесів, зокрема на рівні ідеологічних уявлень мас.

Ключові слова: ідеологія, ідеологічні уявлення, цінності, соціальна спрямованість особистості.

В статье проанализированы подходы к эмпирической идентификации идеологии, понятие которой переосмыслено и рассмотрено на уровне идеологических представлений масс. Выяснена сущность, особенности и недостатки существующих способов изучения идеологии в массовом восприятии. Установлено, что прямое измерение идеологии возможно через постановку закрытого вопроса в форме шкалы с противоположными идеологическими позициями, закрытого перечня основных идеологических течений, или открытого вопроса о самоидентификации. Несмотря на относительную методологическую простоту, прямое измерение не всегда позволяет получать валидные результаты. Трудности возникают из-за нетривиальности затронутых тем и недостаточной компетентности носителей идеологических представлений, которые не мыслят сложными категориями. Доказано, что идеологические представления имеют связь с базовыми ценностями и жизненными принципами, которые более доступны для восприятия и, следовательно – измерения. Для решения проблемы эмпирической идентификации идеологических представлений предложено использовать методику диагностики направленности личности, в основе которой – исследование ценностных ориентаций. Статья может быть интересной для политологов, социологов, философов и других специалистов, которые обращаются к анализу идеологии и идеологических процессов, в частности на уровне идеологических представлений масс.

Ключевые слова: идеология, идеологические представления, ценности, социальная направленность личности.

The article analyzes the approaches to the empirical identification of ideology, the concept of which is redefined and considered at the level of ideological representations of the masses. The essence features and disadvantages of the existing methods of specification of ideology in mass perception are found out. It has been established that direct measurement of ideology is possible through the formulation of a closed question in the form of a scale with opposing ideological positions, a closed list of main ideological currents, or an open question about self-identification. Despite the relative methodological simplicity, direct measurement does not always allow us to obtain valid results. Difficulties arise due to the non-triviality of the issues and the lack of competence of the bearers of ideological ideas who do not think in complex categories. Instead, it has been established that ideological ideas are related to basic values and principles that are more accessible to perception, and to measurement. In conclusion it was proposed the strengthening of the methodology of diagnosing the orientation of personality, on the basis of which the solving of empirical identification of ideological representations is made. The article could be recommended to political scientists, sociologists, philosophers and other specialists who are interested in analyzing ideology and ideological processes, in particular – at the level of ideological ideas of the masses.

Keywords: ideology, ideological representations, values, social orientation of the person.

Увага зарубіжних та вітчизняних науковців, які працюють у галузі філософії, політології, культурології та соціології, до феномену ідеології засвідчує її загально-світоглядне значення. Важливість вивчення ідеології полягає у тому, що вона має низку «оціночноповедінкових» функцій, а саме: консолідації (об'єднання і мобілізація соціальних груп), цілепокладання (визначення цілей у практичній, пізнавальній та оціночній діяльності), управління (насамперед у державній сфері), легітимації (виправдання рішень та дій), аксіологічну (включає ціннісно-орієнтаційну та оціночну підфункції), комунікативну (трансляція трансформованих в ідеологеми світоглядних ідей та цінностей) [6, с. 44-45]. Реалізацію функцій управління, легітимації та комунікації російський дослідник В. Притков бачить як амбівалентний процес. На нашу ж думку, окрім них, амбівалентними є й інші функції, зокрема консолідуюча функція, оскільки ідеологія може і роз'єднувати носіїв різних, почасти протилежних поглядів; функція цілепокладання, оскільки ідеологія може стримувати від реалізації тих чи інших цілей.

Незважаючи на велику увагу дослідників до ідеологічних феноменів, поняття «ідеологія» залишається достатньо дискусійним у науковій спільноті. У фаховій літературі знаходимо, як мінімум, три найзагальніші підходи до його розуміння. За одним із них, який притаманний американській політології, ідеологія охоплює специфічні види переконань, за іншим, марксистським, підходом вона включає хибні, перекручені ідеї та переконання, за третім підходом, який використовується в соціології знання, поняття «ідеологія» вживається для позначення будь-якої сукупності переконань у найрізноманітніших сферах, незалежно від того, істинні ці переконання, чи хибні [8].

Сучасні дискусії щодо поняття «ідеологія» точаться навколо останнього підходу, в межах якого ідеологію розглядають «не лише як інтелектуальний продукт, але як ідеї звичайних чоловіків і жінок». Саме в руслі такого підходу, обгрунтовуючи соціальні трансформації в Україні, І. Попова вводить до наукового обігу поняття «повсякденна ідеологія» [5]. Таку позицію підтримують й інші дослідники, розглядаючи ідеологію в повсякденному контексті [2; 7; 22]. На нашу думку, коректніше вести мову все ж не про «повсякденну ідеологію», а про ідеологічні уявлення в повсякденній свідомості, під якими розуміємо погляди особистості на соціально значимі цінності. На основі цих поглядів ми можемо здійснювати групування людей, котрі їх поділяють і спрямовуються під їхнім впливом на спільні дії. Таке групування є доцільним, зважаючи на велике різноманіття поглядів, що виникають внаслідок неоднозначності та складності явищ навколишнього світу, сфер людської життєдіяльності. Вивчення ідеологічних уявлень, які характерні окремим соціальним групам суспільства, дозволяє зрозуміти їхні інтереси, потреби та потенційні зони напруження. Як було зазначено вище стосовно амбівалентної сутності консолідуючої функції ідеології (а відтак, і ідеологічних уявлень, які виконують ті ж функції, що й ідеологія) ідеологічні уявлення можуть роз'єднувати носіїв протилежних поглядів. Крім того, ідеологічні уявлення однієї групи людей можуть легітимізувати існуючі нерівності, а іншої – легітимізувати боротьбу проти цих нерівностей, що в кінцевому рахунку веде до виникнення соціальної напруженості, конфліктів, революцій, війн. У цьому контексті варто згадати Дж. Тернера, який обгрунтував твердження: «Чим вищою є ідеологічна єдність групи, тим у більшій мірі конфлікт виходить за межі індивідуальних, вузько егоїстичних інтересів» [9, с. 113]. Звідси соціолог виводив такі положення: «Чим вища ідеологічна єдність групи, тим у більшій мірі групові цілі мають колективний характер і виходять за межі егоїстичних індивідуальних інтересів» та «Чим вище ідеологічна єдність групи, тим більш усвідомлено починатимуться конфлікти, тим більшою мірою вони будуть виходити за межі егоїстичних індивідуальних інтересів» [9, с. 113].

Попри початкову необхідність вивчення ідеологічних уявлень на рівні повсякденної свідомості, досі недостатньо розробленими залишаються емпіричні методи фіксації таких уявлень. Справа в тому, що потреба структурування поглядів, а відтак – групування осіб, які поділяють ці погляди, спричинила появу класифікації ідеологій, яка стала традиційною, а саме: виокремлення «лівих» та «правих», «ліберальних» та «консервативних» ідеологій. Відтак, постала наукова дискусія щодо сутності та способів вимірювання ідеології, яка розуміється зазвичай як певна доктрина, система поглядів стосовно суспільних явищ, що виражає інтереси соціальних утворень (груп, класів, партій тощо) і має оціночний характер. Варіюється й розуміння впливу ідеологій на людську поведінку. Частина дослідників вважає, що прихильність до тієї чи іншої ідеології дозволяє носіям відповідних поглядів займати послідовні позиції по відношенню до різних політичних об'єктів [14, 24]. Коли людина розуміє логіку згаданого континууму, розміщує себе на ньому, то в подальшому вона буде вибудовувати власну систему оцінок, відштовхуючись від своїх позицій. Інші науковці вказують на обмежений вплив одновимірної моделі ідеології, або взагалі заперечують вплив ідеології, зазначаючи, що люди не мислять «ідеологічно» [14, 19]. Виходячи з розуміння ідеологій та їхнього потенційного впливу на людську поведінку, варіюються і способи їхнього вимірювання. В той же час не береться до уваги те, що ідеології не існують у чистому вигляді, а у форматі ідеологічних уявлень, тобто в поглядах особи на соціально значимі цінності.

Таким чином, **проблема**, що зумовила необхідність нашого дослідження, полягає у невизначеності засобів емпіричної ідентифікації ідеологічних уявлень масової свідомості.

Метою даної статті є методологічне обґрунтування способів емпіричної ідентифікації ідеологічних уявлень.

Перш ніж перейти до питання ідентифікації ідеологічних уявлень, проаналізуємо існуючі підходи до вимірювання ідеології. Серед тих, хто розглядає ідеологію в одновимірній системі координат, для вимірювання використовується методика, за якою респондентам зазвичай пропонується розмістити себе на шкалі, протилежними полюсами якої є позиції «лівий» і «правий». Саме таким чином найчастіше здійснюється дослідження ідеологічних preferenцій населення в національних та міжнародних дослідженнях. Зокрема, в дослідженні European Social Survey респондентів запитували: «У політиці люди часто говорять про «лівих» та «правих». За допомогою цієї картки, скажіть, де б Ви розташували себе на цій шкалі, якщо 0 означає «Ліві», а 10 означає «Праві?»» [3, с. 5].

Звичайно, що згаданий вище інструментарій далекий від ідеалу, його часто критикували за різними підставами: за те, що не враховує багатовимірності системи уявлень; за ототожнення ідеологічної поміркованості з невизначеністю або незнанням (серед тих, хто дає відповіді на кшталт «не знаю»); за те, що, будучи інтервальною шкалою, згадане вище запитання встановлює еквівалентні значення між скалярними точками – перехід від «ліберала» до «помірного ліберала» репрезентує аналогічну дистанцію між «ліберал в деякій мірі» і «помірний»; за те, що передбачає одновимірну симетрію в конструкції атит'юду – ліберал є «консерватором навпаки»; а також за слабку надійність шкали, особливо для респондентів лівого спрямування, які не ідентифікують себе з лібералами [23, с. 637].

Серед спроб подолання проблеми вимірювання ідеологічних уявлень, яка виникає при прямому вимірюванні, є впровадження альтернативної системи кодування для 7-бальної ідеологічної шкали, котра передбачає зменшення шкали до трьох пунктів («ліберал», «поміркований», «консерватор») та фіктивні змінні для кожного полюса на даній шкалі з подальшим контролем змінною «освіта» [23]. Однак даний підхід дозволяє лише отримувати стабільні оцінки в лонгitudних вимірюваннях у країнах західної демократії та не враховує специфіку політико-ідеологічного простору, який склався в нашій країні.

Іншим варіантом вивчення ідеології і, потенційно, ідеологічних уявлень населення є постановка прямого закритого запитання щодо самоідентифікації респондентів. Саме таким чином Інститут соціології НАН України здійснює вивчення ідеологічних уявлень населення країни. В якості вимірювального інструменту моніторингового дослідження фахівці Інституту використовують пряме запитання: «У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі більш або менш самостійні течії. Нижче наведено декілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з них, яка найближча Вам» [10]. Для розуміння валідності такого вимірювання розглянемо отримані результати. Значна частина опитаних відповідала, що не розуміється в цих течіях (коливання від 16,4% у 2002-2003 роках, 2006 році до 32,3% у 1997 році). Позиціонування власного нерозуміння ідеологічних течій разом із відповідями «жодна взагалі» та «ще остаточно не визначив своєї позиції» домінувало з 1992 по 2001 рік (за виключенням 1998 року, коли, можливо, зіграли свою роль парламентські вибори, активізувавши політико-ідеологічну ідентифікацію (див. рис.1)). Специфікою тих виборів було те, що вони вперше відбувались за змішаною системою: одна половина депутатів Верховної Ради обирались за пропорційною системою, інша – в одномандатних мажоритарних округах. З 2002 по 2015 рік спостерігається домінування визначеності з певною ідеологічною течією, за виключенням періоду з 2010 по 2014 рік (період президенства В. Януковича).

Рисунок 1. Динаміка вибору певної ідеологічної течії населенням України (% до тих, хто відповів) [10]

Серед тенденцій динаміки ідеологічних поглядів населення можна виокремити два характерні процеси: злет (з 2,9% у 1992 році до 22% у 1998 році) і падіння підтримки комуністичної ідеології (4,4% станом на 2015 рік), а також зростання в останні роки підтримки національно-демократичної ідеології, яка, станом на 2015 рік, стала домінуючою: кожен п'ятий опитаний вважає її близькою (див. рис.2). Разом з тим, виникає питання: що стоїть за даною ідентифікацією?

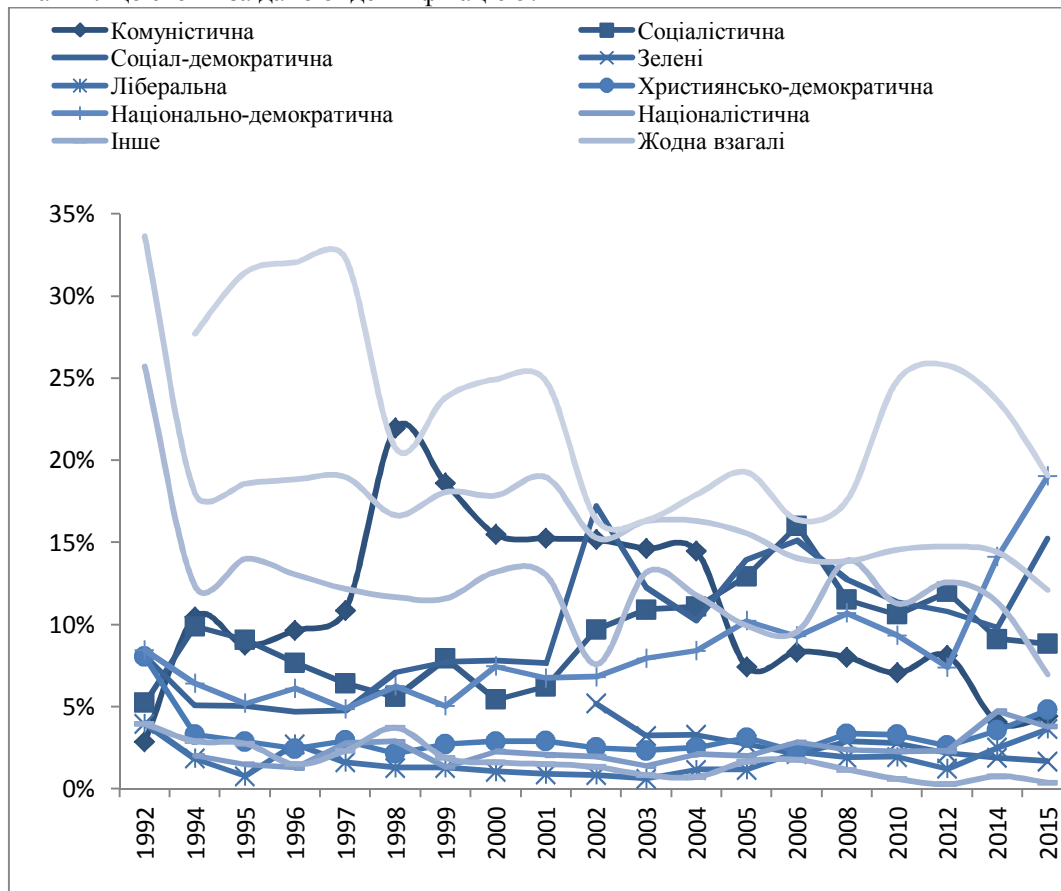

Рисунок 2. Динаміка самоідентифікації населення України за ідеологічними течіями [10]

Двовимірний розподіл змінних вибору ідеологічної течії і оцінки необхідності багатопартійної системи (див. табл. 1) демонструє певну суперечність: ті, хто вважає близькими демократичні течії (соціал-демократичну, християнсько-демократичну чи націонал-демократичну) в значній частині випадків (більше третини) заперечують необхідність багатопартійної системи – одного з ключових елементів демократичного устрою. Дану ситуацію можна інтерпретувати як заперечення необхідності існування багатопартійності в Україні в такому вигляді, як вона існує, однак це вже є альтернативним розумінням, яке не вписується в ту ж націонал-демократичну ідеологію.

Таблиця 1.

Оцінка необхідності багатопартійної системи в Україні серед прибічників окремих політико-ідеологічних течій (% до опитаних у 2015 р.) [10]

Політико-ідеологічні течії	Чи потрібна, на Вашу думку, Україні багатопартійна система?		
	Ні	Важко сказати	Так
Комуністична	55,8	19,5	24,7
Соціалістична	47,4	23,7	28,9
Соціал-демократична	37,8	22,2	40,0
Зелені	43,3	30,0	26,7
Ліберальна	35,5	16,1	48,4
Християнсько-демократична	41,2	23,5	35,3
Національно-демократична	29,4	18,4	52,2
Націоналістична	34,8	16,7	48,5
Жодна взагалі	43,4	27,9	28,7
Ще остаточно не визначив своєї позиції	37,7	28,4	34,0
Я не розуміюся на цих течіях	38,9	39,2	22,0

Якщо розглянути розрахунки автора з відповіді прихильників політико-ідеологічних течій на запитання щодо участі держави в управлінні економікою, то побачимо, що серед тих, хто проголошує себе лібералом, майже 20% вважає за необхідне повернення до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю. Це при тому, що доктрина лібералізму заперечує необхідність такого кроку.

Ще одним варіантом визначення самоідентифікації респондентів є постановка відкритого запитання. Наприклад, у міжнародному дослідженні CESSI було таке запитання: «Люди по-різному можуть визначати себе. Спробуйте п'ять разів відповісти на запитання: «Хто Ви?» [1]. Отримані відповіді у дослідженні 1999 року цілком відображають модель рівнів самоідентифікації особистості, запропоновану М. Щербаковим (мається на увазі семиступенева модель самоідентифікації, яка включає соціально-професійний, сімейно-клановий, національно-територіальний, релігійно-ідеологічний, еволюційно-видовий, статевий та духовний рівні) [12]. Дослідження CESSI виявило, що релігійно-ідеологічний рівень ідентифікації виявився притаманним для 15% українців та 8% росіян. Однак згадане дослідження виявило лише релігійну ідентифікацію, приналежність до певної ідеологічної течії не було представлено (можливо, за рахунок того, що зустрічалося у менше, ніж 5% випадків).

Як бачимо, пряме вимірювання ідеологічних уявлень населення не дає очікуваних результатів: загальне запитання щодо самоідентифікації виявляє лише релігійну ідентифікацію, а контроль закритих запитань щодо схильності до тієї чи іншої ідеологічної течії за допомогою питань стосовно управління економікою, окремих аспектів політичної системи виявляє те, що опитані часто самі собі суперечать (не в останню чергу через різну інтерпретацію запитання та його альтернатив). Ми розглянули лише окремі ідеї, характерні для ліберальної та демократичної ідеології, і виявили суперечливі позиції у відповідях одних і тих же респондентів, що підтверджує тезу про проблемність релевантного вимірювання ідеологічних уявлень за допомогою постановки прямих запитань.

Серед непрямих способів вимірювання можна привести приклад дослідження, описаний у статті «Природа політичної ідеології сучасного електорату» [21]. Автори пропонують оцінювати політичні атитюди та ідеологічні переконання через латентне вимірювання преференцій у сфері соціальної та економічної політики з подальшим зіставленням із питанням щодо ідеологічної самоідентифікації. Зокрема, респондентам пропонувалось висловитись з приводу оцінки допомоги бідним, державних послуг, гарантованих робочих місць, медичного страхування, витрат на державну освіту, соціального забезпечення, зниження податку, смертної кари, питання довколишнього середовища, абортів, ролі жінок, ставлення до гомосексуалістів та їхньої служби в армії тощо. Таким чином, на виході було отримано модель ідеологічної ідентифікації «ліберал-консерватор» за двома вимірами – економічним та соціальним.

Ф. Конверс ще в 1964 році обгрунтував, що більшість населення не мислить у координатах ідеологічних течій, а сприймає вже структуровані елітами системи ідей. Науковець досліджував систему вірувань і переконань, яку визначав як «конфігурацію ідей і установок, в якій елементи пов'язані один з одним обмеженнями будь-якої форми або функціональною взаємозалежністю» [14, с. 207]. Обмеження полягають у тому, що судження про конкретні об'єкти, пов'язані з певною ідеологічною точкою відліку, проявляються послідовно у ставленні до різних питань в один і той же час. Конверс виділяє статичні та динамічні обмеження. Якщо перші стосуються початкового знання індивідів, на основі якого формуються подальші ідеї та установки, то останні відносяться до ймовірності того, що зміна сприйнятого статусу (правди, бажаності і т.д.) одного елемента ідеї буде вимагати (на психологічному рівні), з точки зору діяча, деякої компенсаційної зміни статусу всієї конфігурації елементів ідей.

Інші дослідження також підтверджують те, що незначна частина населення мислить ідеологічно: за даними, отриманими в 1974/75 роках, тільки 21% респондентів у Сполучених Штатах і Великій Британії використовували ідеологічні концепції для оцінки політичних партій, в Західній Німеччині – 34% [16].

Тим не менш, люди, якщо і не розглядають світ в ідеологічних координатах, все ж взаємодіють, маючи при цьому певні уявлення і преференції. Наприклад, у сферах, які стосуються політики, здійснюють оцінки, базуючись на власному інтересі, груповій ідентифікації або певних політичних подіях [18]. З огляду на це, було висунуто гіпотезу про те, що існує взаємозв'язок між основними переконаннями і цінностями, з одного боку, та громадською думкою – з іншого. Відповідно даній гіпотезі, оцінка ідеологічного характеру здійснюється на підґрунті того, яким чином узгоджені чи неузгоджені ті чи інші оцінювані об'єкти із важливими переконаннями і цінностями. «Судячи з такої точки зору, людям не слід бути ідеологами, щоб оцінити політику на основі переконань та цінностей» [16, с. 418]. Цінності, за словами авторитетного дослідника Ш. Шварца, є загальними переконаннями, які вказують на бажану поведінку, але можуть бути застосовані до багатьох інших ситуацій, які спрямовують конкретні дії людини [20]. Цінності зрозумілі та очевидні для людини у її повсякденних взаємодіях із світом. Разом з тим, важливими є умови зв'язку між цінностями та установками, громадською думкою (хоча ідеологічні уявлення виникають щодо широкого кола об'єктів, в літературі найбільш представлені дослідження політичних уявлень, які ми розглянемо. Однак це не означає, що ідеологія на них вичерпується). Серед них вагоме значення має політична

досвідченість. Так, Заллер [24] стверджував, що взаємовідносини між цінностями і політичними установками є функцією політичного досвіду (менш обізнаний у політиці не зможе поєднати смисли політичних повідомлень із своїми цінностями, відтак – не зможе встановити зв'язок між своїми цінностями та установками). З іншого боку, вплив політичного досвіду варіюється від складності питання, яке лежить в основі установки: для легких питань не потрібен значний політичний досвід, для складних – дуже потрібен.

Серед підходів дослідження ідеології через її зв'язок із цінностями виділяються роботи Рокіча, Брейтуейт та Шварца. М. Рокіч як ключові виділяв цінність свободи та рівності, за якими структувалися основні ідеології минулого століття (соціалізм, фашизм, комунізм та капіталізм). Брейтуейт, модифікувавши модель Рокіча, працювала з цінностями «гармонія» та «безпека». Шварц, розмістивши цінності на двох осях (відкритість до змін-консерватизм, самоперевага-самопідсилення), пропонує два виміри ідеології: класичний лібералізм та економічний егалітаризм [16, с. 268]. Перший вимір стосується дихотомії «захист індивідів і сприяння особистим свободам і громадянським правам – збереження статусу кво через контроль над відхиленнями всередині або захисту від зовнішніх ворогів країни». Другий вимір (економічний егалітаризм) стосується опозиції «встановлення рівності через перерозподіл засобів – захист можливостей громадян зберігати накопичення для подальшого і швидшого економічного росту».

Оригінальну методологію дослідження ідеологічних уявлень через вивчення цінностей знаходимо у роботі М. Назарова «До питання про політико-ідеологічні уявлення росіян» [4]. Автор пропонує двоетапну побудову інструменту для вимірювання досліджуваних ним політико-ідеологічних уявлень. Спочатку М. Назаров здійснив контент-аналіз текстів ЗМІ на предмет базових цінностей у політичному дискурсі, які зустрічаються найчастіше, з подальшою якісно-кількісною процедурою визначення списку валідних індикаторів для опитування населення. Наступним кроком стало проведення кількісного опитування (використовувався самозаповнювальний опитувальник, в якому пропонувалось відповісти на запитання: «Останнім часом багато говорять про необхідність загальнонаціональної ідеї (ідеології), здатної об'єднати росіян. Які основні поняття могли б, на Вашу думку, входити в її зміст?») [4, с. 68]. Респонденти могли вибрати 3 поняття із 16 запропонованих (патріотизм, права людини, соціальна справедливість і рівність, демократія і свобода, інтернаціоналізм, громадський порядок, громадське самоуправління, соціалізм, безпека, державність, національна гордість, релігія, релігійні традиції та духовність). Варіацію комбінацій ідеологічних уявлень, яка характерна для повсякденної свідомості, дослідник вивчав за допомогою кластерного аналізу на факторах, отриманих із запропонованого списку з 16 понять. В результаті було отримано 5 кластерів: в першу групу з долею 26% входять ті, хто не має чітко виражених цінностей; в другу – ті, хто орієнтується на цінності безпеки і порядку, в третю – ті, хто поділяє цінності демократії, свободи і прав людини, в четверту – ті, хто є прихильником соціалістичних цінностей, а в п'яту – ті, хто орієнтований на релігійні традиції [4, с.68].

Як альтернатива цінностям, для дослідження політичних поглядів має деякі дослідники використовують життєві принципи. Зокрема, в цитованій роботі Горена [17] автори статті «Новий погляд на дослідження політичної ідеології» знаходять, що обмеження уряду, традиційна мораль і військова сила – це ті три принципи, які структурують конкретні переваги і вибір електорату на виборах [13, с. 48]. Саме принципи, як менш абстрактні, ніж цінності, вимагають від нас менше зусиль, ніж ідеологічна організація вірувань.

Таким чином, одновимірний континуум («ліві» – «праві», «ліберал» – «консерватор») не є релевантним для пояснення варіативності ідеологічних уявлень різних груп суспільства, а прямі запитання щодо самоідентифікації, прихильності до тих чи інших ідеологічних течій не дають очікуваних результатів. Відповідно, постає завдання побудови моделей структуризації ідеологічних уявлень за допомогою латентного вимірювання. Як ми з'ясували, цінності та життєві принципи вважаються більш релевантними у процесі повсякденного прийняття рішень, зокрема політичних, на відміну від традиційної концепції ідеології, яка не відображає мислення великого сегменту населення. На нашу думку, саме завдяки включенню питань щодо цінностей та життєвих принципів в соціологічний інструментарій уможлиблюється ідентифікація ідеологічних уявлень нас. Як було доведено, переважна більшість людей не використовує категорії класичних ідеологій, хоча постійно здійснюють оцінку тим чи іншим суб'єктам та об'єктам, з якими взаємодіють. Враховуючи те, що така оцінка залежить від складності питання, яке порушується, та ступеня обізнаності автора оцінки, слід вдаватись до найзагальніших механізмів її виникнення. На нашу думку, такий механізм був запропонований В. Хмельком: мова іде про концепт «соціальної спрямованості особистості», під яким розуміється «сукупність якостей, які складають суттєві характеристики підсистеми орієнтування соціальної діяльності людини» [11, с. 29]. До спрямованості особистості включають цілу низку компонентів: потреби, інтереси, знання, погляди, переконання, мотиви, життєві цілі особистості, ціннісні орієнтації, симпатії, антипатії, уподобання, думки, смаки, установки, диспозиції особистості тощо. Бачимо, що концепт «соціальної спрямованості особистості» включає в себе багато тих компонентів, які ми виділили як характерні для ідеологічних уявлень великих груп населення.

Саме тому видається доцільним ідентифікувати останні, використовуючи методику дослідження соціальної спрямованості особистості, яка включає вивчення не лише когнітивного, а й емотивного аспекту. Разом з тим, дану методику слід доповнювати життєвими принципами (списком суджень щодо аспектів, які безпосередньо знаходяться у фокусі дослідження, стосуються соціальної, економічної та політичної сфер), що дозволяють підвищити надійність отриманих результатів. Такий варіант методики релевантний для дослідження ідеологічних уявлень конкретного суспільства у певний проміжок часу, який має певний контекст. Звісно, методику можна доповнювати блоком запитань про темпорального характеру (як пропонує І. Попова, вказуючи на те, що «повсякденні ідеології» видозмінюються в часі, відтак коректно включати в дослідження запитання про минуле та майбутнє). Підсумовуючи зазначене вище, підкреслимо, що методика ідентифікації ідеологічних уявлень широких мас населення потребує подальшого вдосконалення, що постає сьогодні початковим завданням вітчизняних соціологів

ЛІТЕРАТУРА: 1. Андреевкова А. В. Украинские потребители (сравнительный анализ с другими странами бывшего Советского Союза) / А. В. Андреевкова, А. Г. Моисеев // Практический маркетинг. – 2002. – № 6. 2. Давидович В. Е. Повседневность и идеология / В. Е. Давидович, Е. В. Золотухина-Аболина // Философские науки. – 2004. – № 3. – С. 5-17. 3. Європейське соціальне дослідження. Опитувальник [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round6/fieldwork/ukraine/ukrainian/ESS6_questionnaires_UA_ukr.pdf. 4. Назаров М. М. К вопросу о политико-идеологических представлениях россиян / М. М. Назаров // Власть. – 2014. – №5. – С. 65-70. 5. Попова И. М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают / Ирина Марковна Попова. – Киев, 2000. – 218 с. – (Институт социологии НАН Украины). 6. Прытков В. Неустрашимость и амбивалентность идеологии / В. Прытков // Теория и практика общественного развития. – 2014. – № 3. – С. 41-46. 7. Сагалаева Е. С. Идеология и повседневность в социально-философской рефлексии: к постановке проблемы / Е. С. Сагалаева // Историческая и социально-образовательная мысль. 2014. – № 6. – С. 299–302. 8. Социологический словарь: пер. с англ. / [Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С.; под ред. С. А. Ерофеева. 2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика». – 2004. – 620 с. 9. Тернер Дж. Структура социологической теории / Дж. Тернер / Пер. с англ. общ. ред. и вступ. ст. Г. В. Осипова. – М.: Прогресс, 1985. 10. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 2(16) / Головні редактори д.еко.н. В. М. Ворона, д.соціол.н. М. О. Шульга. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. – 780 с. 11. Хмелько В. Е. Социальная направленность личности: некоторые вопросы теории и методики социол. исслед./ В. Е. Хмелько. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 279 с. 12. Щербаков М. Модель уровней самоидентификации личности [Електронний ресурс] / М. Щербаков – Режим доступу: http://www.ipd.ru/articles/ident_article.shtml. 13. Carmines E.G. The new look in political ideology research / E.G. Carmines, N.J. D'Amico // Annual Review of Political Science. – 2015. – № 18. – P.205-216. 14. Converse Ph. The Nature of Belief Systems in Mass Public/ Ph. Converse // Ideology and Its Discontent. Ed. by Apter D. – N.Y., 1964. 15. Downs A. An Economic Theory of Political Action in a Democracy / A. Downs // Journal of Political Economy. – 1957. – № 65. 16. Feldman S. Values, ideology, and structure of political attitudes / Feldman // Oxford Handbook of Political Psychology / – New York, 2003. – (Oxford Univ. Press). – P. 477-508. 17. Goren P. Core principles and policy reasoning in mass publics: A test of two theories / P. Goren // British Journal of Political Science. – 2001. – № 31(1). – P. 159-177. 18. Kinder D. Diversity and Complexity in American Public Opinion / Donald Kinder // Political Science: The State of the Discipline. – 1983. – P. 389-425. 19. Kinder D. Opinion and action in the realm of politics / Donald Kinder // The Handbook of Social Psychology. – Boston: McGraw-Hill, 1998. – P. 778-867. 20. Schwartz S. H. Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries/ S. H. Schwartz // Advances in experimental social psychology. – New York: Academic Press, 1992. – P. 1-65. 21. Treier S. The Nature of Political Ideology in the Contemporary Electorate / Shawn Treier, D. Sunshine Hillygus // Public Opinion Quarterly. – 2009. – № 73. – P. 679-703. 22. Volkov Y. Theoretical Approaches to Understanding the Relationship of Ideology and Everyday Life / Volkov Y., Rashid Dumalichevich Khunagov, Aues Mukhamedovich Kumykov, Eugenia Sergeevna Sagalaieva // Mediterranean Journal of Social Sciences. MCSER Publishing, Rome-Italy. – 2015. – Vol 6. – № 3. – P. 357-364. 23. Wood T. Toward a More Reliable Implementation of Ideology in Measures of Public Opinion / T. Wood, Eric Oliver // Public Opin Q. – 2012. – №76 (4) – P. 636-662. 24. Zaller J. R. The Nature and Origins of Mass Opinion / Zaller John R. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 367 p.

УДК 316.613.4

СОЦІОЛОГІЯ ПРО ТРИВОГУ В КОНТЕКСТІ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ**Іванова Тетяна Володимирівна** – кандидат психологічних наук, доцент Сумського державного університету

В статті розглядається тривога як суспільний феномен. Соціологічний розгляд тривоги здійснюється з використанням ідей Е. Дюркгейма, а також з урахуванням робіт З. Фрейда, який вважає тривоги реакцією на виникнення цивілізації та ускладнення соціальної структури. Для сучасного суспільства переживання тривоги є дуже характерною ознакою, оскільки актуалізується один з соціальних процесів який активізує переживання тривоги – процес індивідуалізації. Цей процес, з одного боку, відображаючи суспільство модерна, надає окремій особистості можливості для розвитку, а з іншого – породжує відчуження, самотність та тривогу. Сучасна людина не готова до реалізації особистої індивідуалізації, не маючи відповідного потенціалу, соціальних та психологічних ресурсів. Неможливість індивідуалізації також стає фактором формування та переживання тривоги. Крім того, сучасне суспільство ризику формує особливу індивідуальність людини, для якої характерні риси розколотості та фрагментованості. Тривога розглядається як проблема соціуму та культури, оскільки вона опосередковує сприйняття соціальної ситуації як загрозової з метою її уникнення. У цьому контексті тривога розуміється як засіб, за допомогою якого людина може сконструювати спосіб інтерпретації загрозової ситуації.

Ключові слова: тривога, криза, індивідуалізація, традиційне суспільство, сучасне суспільство.

В статье рассматривается тревога как общественный феномен. Социологическое рассмотрение тревоги осуществляется с использованием идей Э. Дюркгейма, а также с учетом работ З. Фрейда, который считал тревоги реакцией на возникновение цивилизации и усложнение социальной структуры. Для современного общества переживания тревоги являются характерным признаком, поскольку актуализируется один из социальных процессов, который активизирует переживания тревоги - процесс индивидуализации. Этот процесс, с одной стороны, отражая общество модерна, предоставляет отдельной личности возможности для развития, а с другой – порождает отчуждение, одиночество и тревогу. Современный человек не готов к реализации личной индивидуализации, не имея соответствующего потенциала, социальных и психологических ресурсов. Невозможность индивидуализации также становится фактором формирования и переживания тревоги. Кроме того, современное общество риска формирует особую индивидуальность человека, для которой характерны черты расколотости и фрагментированности. Тревога рассматривается как проблема социума и культуры, поскольку она опосредует восприятие социальной ситуации как угрожающей с целью ее предотвращения. В этом контексте тревога понимается как средство, с помощью которого человек может сконструировать способ интерпретации угрожающей ситуации.

Ключевые слова: тревога, кризис, индивидуализация, традиционное общество, современное общество.

Anxiety is considered as a social phenomenon. The founder of the sociological concept of anxiety can be considered E. Durkheim. The active study of the phenomenon of anxiety began under the influence of works by Z. Freud, who considered the alarm a reaction to the emergence of civilization and the complication of social structure. For modern society, the experience of anxiety is a characteristic feature. One of the social phenomena that activates anxiety experiences is the process of individualization. This process, on the one hand, reflects the modern society, provides an individual with opportunities for development, and on the other - generates alienation, loneliness and anxiety. Modern man is not ready to embody personal individualization, without the corresponding potential, social and psychological resources. The impossibility of individualization also becomes a factor in the formation and experience of anxiety. In addition, the modern society of risk forms a special individuality of a person, for which the features of fragmentation and fragmentation are characteristic. Anxiety is seen as a problem of society and culture, because it mediates the perception of the social situation as threatening to prevent it. In this context, anxiety is understood as a means by which a person can construct a clearer conception of a threatening situation.

Keywords: anxiety, crisis, individualization, traditional society, modern society.

Тривога як суспільний феномен стає предметом наукового інтересу лише у минулому столітті, хоча історія свідчить, що люди завжди турбувались про майбутнє, а також що емоційно обтяжене стресом життя є елементарною ознакою людського існування. В останні десятиліття відбувається стрімке зростання кількості наукових досліджень тривоги, насамперед у психології та психіатрії, що відображає занепокоєння щодо

нездатності особистості впоратися з психічними та емоційними проблемами сучасного суспільства. Думка, що реальна якість суспільного життя погіршується порівняно з іншими періодами людської історії, стає загальноприйнятною [1].

Незважаючи на відсутність досвіду безпосереднього вивчення феномену тривоги, класична соціологія не полишила поза сферою своєї уваги емоційні проблеми та негаразди, що супроводжують соціальне життя людини. Зокрема, К. Маркс вважав, що капіталістичні трудові відносини активізують переживання стану відчуження, яке, у свою чергу, характеризується втратою ідентичності та почуттям безпорадності [2]. Г. Зіммель пише про загрозу нервового виснаження, що стає характерною ознакою сучасного суспільства. Причиною його він вважав відчуття безглуздості існування та переживання стану невизначеності [3]. Подібну картину відчуття тривоги, порожнечі та переживання безглуздя описує у своїх роботах Макс Вебер, причиною він вважає певні культурні характеристики сучасного суспільства а саме раціоналізацію та інтелектуалізацію, що ведуть до розчарованості у навколишній дійсності [4].

Засновником дослідження соціологічної проблематики тривоги можна вважати Е. Дюркгейма, який описав аномічну особистість, для якої характерним є стан надмірного емоційного збудження та звільнення від будь-яких обмежень, в результаті чого вона виходить за межі соціальної нормативності, відчуває тривогу, дезорієнтацію, невизначеність, звільняється як від обмежень, так і від цілей [5].

Активна увага з боку соціологічної науки до проблеми тривоги розпочинається тільки з 1930-х років ХХ століття [6]. Значною мірою це відбулося під впливом фрейдівського психоаналізу на інтелектуальну культуру західних суспільств. На думку Фрейда, тривога є вузловою точкою, вивчення якої допоможе краще зрозуміти життя сучасної людини. Він звертався не тільки до психології, завданням якої, на його думку, є пояснення та аналіз тривожних розладів, але й аналізував роль культури та суспільства у формуванні тривоги [7]. Розглядаючи тривогу як одне з явищ повсякденного життя, а не своєрідний індивідуальний розлад, Фрейд висловив припущення, що процес підвищення тривоги є неминучою реакцією у відповідь на виникнення цивілізації та ускладнення соціальної структури. Тривогу він розглядав як наслідок подавлення інстинктивної сфери з боку культури та соціальних інституцій [8].

Думка Фрейда стала досить популярною серед дослідників суспільства. Дилема «мати або бути» Е. Фромма, втрата індивідуальної свободи Т. Адорно, «одновимірна людина» Г. Маркузе – у тих чи інших концепціях періодично підкреслювалась думка про наявність проблемних аспектів людського існування та описувались деструктивні способи адаптації до існування у соціумі.

Глибокий аналіз причин виникнення тривоги в залежності від історичного типу характеру був запропонований Д. Рісменом. Він виділяє три історичні типи характеру: традиційний, внутрішньо орієнтований та зовнішньо орієнтований характер. Саме третій тип соціального характеру найчастіше зустрічається у суспільстві ХХ ст. Цей характер має наступні риси: залежність від інших, постійна зміна орієнтацій, постійне переживання тривоги та невпевненості у собі, занепокоєння і нескінченна самотність – така ціна за набуття рухливості і гнучкості характеру [9]. На більш популярному рівні обговорення Ч. Міллз описав такі структурні чинники повсякденного життя, як війна, безробіття, розпад сім'ї, хаос міського життя, економічну нестабільність, як фактори, що формують у більшості людей відчуття неспокою та тривоги, а у екстремальних формах створюють відчуття безнадії та невизначеності [10]. Аналогічним чином Пітер Бергер вважав, що модернізація спричинила сильний вплив на колективну психіку, створюючи соціальні умови, за яких більшість людей сприймають болісне відчуття «безпритульності» [11].

Сучасні соціологи розглядають ХХ століття як період зростання відчуття кризи, що приводить до песимізму та відчаю. Постійне відчуття небезпеки підвищує невротизацію суспільства, веде до переживання тривоги та втрату впевненості. На думку Зигмунта Баумана, для сучасної людини характерним є постмодерністський рівень свідомості, як реакція на стан суспільства, у якому більшість людей живе у постійному відчутті тривоги та невротизованості відносно власного рівня безпеки [12].

Різке зростання інтенсивності переживання стану тривоги пов'язане з новими викликами, що переживає сучасне суспільство: швидкий розвиток інформаційних технологій, загроза екологічної кризи, безробіття, нестабільність у сфері зайнятості, поширення СНІДу, розпад моральних чеснот, криза традиційної сім'ї, злочинність. Навіть певним хорошим тоном у соціології стала орієнтація визначати сучасне суспільство як таке, що має культуру високої тривожності, що межує з переживанням панічних настроїв [13].

Отже, тривога є складним явищем як на рівні індивідуального досвіду, так і суспільних відносин, однією головних характеристик якого є переживання невизначеності, що неминуче призводить до суперечливих інтерпретацій та оцінок ситуацій суспільної взаємодії. Крім того, незважаючи на численні дослідження вказаного феномену, не існує чіткої визначеності відносно того, вважати указане явище (тривогу) необхідним чи випадковим елементом суспільного життя. Крім того, широким полем для обговорення залишається розуміння можливих її причин. Відкритим також є питання вразливості окремих соціальних груп та індивідів до факторів тривоги.

Майже всі соціальні теоретики визнали процес індивідуалізації як одну з найбільш важливих характеристик суспільного життя в умовах сучасності. Ця характеристика набуває вираження та втілення у широкому спектрі людського існування – від сфери рольових соціальних відносин до інтимно-особистісних стосунків. Індивідуалізація тісно пов'язана з індустріальним розвитком суспільства та відбувалась одночасно з поширенням професійної спеціалізації і збільшенням розподілу праці в суспільстві – факторами, яких не існувало у аграрних спільнотах домодерних суспільств. Також можна пригадати значну географічну мобільність сучасної людини, яка може стати, з одного боку, фактором трансформації власної ідентичності, а з іншого – сприяє розповсюдженню культурних цінностей та соціальних практик [14]. Тема сімейних відносин та гендерної ідентичності також може служити, з одного боку, яскравим прикладом значного розширення можливостей для самокатегоризації, а з іншого – наочною ілюстрацією ускладнення даного процесу, оскільки сучасна людина стикається з надзвичайно широкою палітрою категорій (наприклад, Фейсбук для американського сектору користувачів пропонує 54 варіанти гендерної ідентичності).

Розширення можливостей для самокатегоризації приводить до того, що людина, визначившись з індивідуальними особливостями у межах певної соціальної групи (родина, друзі, співробітники фірми), при переході до іншої соціальної групи дуже часто повинна також змінювати деякі правила особистої поведінки (трансформувати як індивідуальну самопрезентацію, так і відчуття власної ідентичності). Більше того, широкі можливості для самокатегоризації приводять до того, що людина, розуміючи відносність цих правил, починає встановлювати власні особисті норми поведінки, зокрема, у сфері близьких відносин. У свою чергу, коли мова йде про організацію нашого приватного життя, глобалізація гарантує доступ до безпрецедентного різноманіття культурних практик для реалізації індивідуальних пристрастей, інтересів та споживчих уподобань.

Все це – лише деякі з чинників, що призвели до глибокої трансформації у способах переживання сенсу особистого життя, відношення до самих себе та до інших. Соціальні умови сучасності означають, що особистість існує у широкому діапазоні різноманітних соціальних середовищ та культурних контекстів, які вимагають від неї постійного пристосування, а також те, що наше безпосереднє оточення та якість наших соціальних відносин відкриті для змін. Порівняно з традиційними суспільствами, сучасна людина знаходиться під тиском необхідності робити постійний вибір з безмежної кількості варіантів (від вибору власного життєвого шляху до предмету інтер'єру). На думку Е. Гіденса, у людини є тільки одна свобода – це свобода вибирати [15].

Свобода вибору має, у свою чергу, щонайменше два варіанти наслідків. З одного боку, вона є умовою розвитку сучасних форм раціональності, демократизації політики, соціальної етики, прав людини, а з іншого боку – зростання індивідуалізації формує відчуття ізоляції та створює сильну тривогу, тому що індивід починає усвідомлювати відповідальність за власне життя.

Ерих Фромм запропонував одну з найбільш послідовних спроб пов'язати переживання досвіду тривоги з процесом індивідуалізації. Він не лише намагається пояснити історичний розвиток економічних та культурних умов, які забезпечують виникнення сучасного індивідуалізму, але й показує, чому сучасна людина стає особливо вразливою до переживання тривоги. На думку Фромма, сучасна людина фрустрована свободою самостійно вирішувати, мислити та діяти. Крім того, вона не використовує наявні ресурси культури та спілкування для зменшення сучасного стресу. Посилаючись на теорію відчуження, Фромм стверджує, що відсутність відчуття осмисленості веде до зниження самооцінки та позбавляє людину впевненості у собі. Фактором, що формує байдуже ставлення до дійсності та інструменталізує якість наших соціальних відносин, є конкурентний індивідуалізм, що приводить до ізоляції та відчуття людиною себе об'єктом маніпулювання [16].

Роботи Фромма спирались на аналіз соціального життя першої половини ХХ століття. Як можна стверджувати на базі інших класичних теорій, наприкінці ХХ століття у зв'язку зі стрімким зростанням кількості соціальних змін, людина стає вкрай дезорієнтованою, занепокоєною можливими ризиками та паралізованою у плані практичних дій [17]. Людину починає турбувати сенс самоідентифікації, а також здатність зберігати контроль над варіантами бажаного способу життя.

Таким чином, нові можливості для реалізації нашої індивідуальності є однією з головних причин тривоги у сучасних суспільствах. Це проявляється у:

- проголошенні цінності індивідуальної самореалізації приводить до того, що людина починає ставити це у розряд надцінностей і неможливість зреалізуватись так, як вона це вважає за потрібне, що приводить до переживання негативних емоцій.
- свободі «від» (традицій, меж, тощо) не означає автоматично наявність особистого потенціалу для реалізації свободи «для», що, у свою чергу, спричиняє переживання відчуття нереалізованості та неповноцінності індивідуального життя.
- ресурсах (соціальні, культурні, матеріальні), що надаються сучасним суспільством для індивідуальної самореалізації, та які можуть не співпадати з індивідуальними уявленнями, що також спричиняє переживання тривоги та відчуття невизначеності.

Реалізація та розвиток індивідуалізації стає можливим тільки при переході від традиційного до сучасного суспільства. Соціальні умови сучасного життя, розширяючи способи та механізми реалізації індивідуальності, разом з тим приводять до руйнування зв'язків спільноти та втрату авторитету традиції.

Звільнення від соціальних умов традиціоналізму дало можливість індивіду присвятити час та ресурси саморозвитку. З іншого боку, якщо розглядати соціальне життя традиційних спільнот, принаймні з точки зору його ідеального представництва у дискурсі західних суспільних наук, можна зазначити наявність значно меншої стурбованості з боку окремого індивіда його позицією у суспільстві та змістом власного життя. У якості однієї з причин можна висловити припущення, що людина традиційного суспільства значно менше та рідше стикається з фундаментальними екзистенційними питаннями, які стали джерелом невдоволення сучасної людини. Для традиційного суспільства характерним є високий авторитет релігії та родини, що забезпечували формування стійкої картини світу, у яку була вбудована людина від самого народження. Значна кількість приписів, забобонів та норм зберігала індивіда від необхідності робити вибір та від відповідальності за його наслідки. Зокрема, Гідденс стверджує, що стабілізуюча сила традиції в домодерних суспільствах забезпечила більш високий рівень «онтологічної безпеки», за допомогою якої люди прагнули більше відчувати себе «вдома» у світі [15].

Особливістю сучасного суспільства, на думку Гідденса, є така риса, як підвищений ризик, причому навіть бездіяльність загрожує ризиком. Аналізуючи механіку виробництва ризиків, Гідденс наголошував, що сучасний світ структурується, головним чином, ризиками, створеними людиною. Ці ризики мають ряд характерних ознак.

По-перше, сучасні ризики обумовлені глобалізацією в сенсі їх «мега-впливу» (наприклад, ядерна війна). По-друге, глобалізація ризиків, у свою чергу, є функцією зростаючого числа взаємозалежних подій (наприклад, міжнародного поділу праці). По-третє, сучасний світ – це світ інституціоналізованих середовищ ризиків, наприклад, ринку інвестицій, від стану якого залежить благополуччя мільйонів людей. Виробництво ризиків є динамічним: обізнаність про ризик є також ризиком, оскільки «розриви» в пізнавальних процесах не можуть бути, як раніше, конвертовані у «надійність» релігійного або магічного знання. По-четверте, сучасне суспільство перенасичене знаннями про ризики, що вже само по собі є проблемою.

Нарешті, Гідденс ввів надзвичайно важливе для наших подальших міркувань поняття «середовище ризику» у сучасному суспільстві, виділивши три його компоненти: загрози і небезпеки, що породжуються рефлексивністю модерніти; загроза насильства над людиною, яка виходить від індустріалізації воєн; загроза виникнення почуття безцільності, безглуздості людського існування, що породжується спробами людини співвіднести своє особисте буття з рефлексивною модернізацією.

Сучасне суспільство ризику формує, у свою чергу, особливу індивідуальність людини. Е. Гідденс стверджує, що «Я» індивіда стало ламким, неміцним, тендітним, розколотим, фрагментованим. При цьому він звертається до дослідження нарцисизму у своїй інтерпретації самоідентичності сучасного індивіда. Людина знаходиться у постійному пошуку самоідентичності, при цьому – це не реальний пошук самого себе, а фрустроване намагання зрозуміти самого себе з надмірною самопоглиненістю у самого себе. Людина відчуває майбутні перспективи як незрозумілі та непривабливі. При цьому структура переживань, характерна для сучасної людини, на яку звертає увагу Гідденс, дуже чітко співпадає з описанням симптомів, характерних для переживання тривоги [15].

Слідуючи типології суспільних відносин Фердинанда Тьонніса про *Gemeinschaft* і *Gesellschaft*, для досучасних спільнот характерними є високим рівень особистої інтимності, емоційної глибини, моральної прихильності, соціальної згуртованості та безперервності. І навпаки, відносини *Gesellschaft*, які характеризують соціальне життя індустріально-капіталістичних суспільств, як правило, передбачають високий ступінь індивідуалізму та безособовості, де кожен стає вразливим до відчуття самотності [17]. З цієї точки зору, орієнтація на раціональність та економічний індивідуалізм веде до підвищення тривоги як наслідок позбавлення належного контексту для вираження наших емоцій, соціального обміну та психологічної близькості. Без тісних зв'язків та емоційної підтримки людина, як правило, має менше можливостей впоратися зі стресом.

Втім, залишається відкритим питання, чи дійсно люди, які жили у досучасних традиційних спільнотах, були менш схильними до тривожності, ніж це є характерним для сучасного суспільства. Якщо звернутись до історичного контексту, то життя традиційного суспільства було наповнене значною кількістю труднощів, негараздів, стресів, втрат тощо. Це життя не можна було назвати безпечним, людина жила у ситуації постійної невизначеності, принаймні, що стосувалось її особистого здоров'я, безпеки та добробуту. Можна ностальгувати за минулим, але як би себе почувала сучасна людина, якщо б їй довелось вирішувати проблеми, з якими повсякденно стикалася людина середньовіччя? Крім реальних труднощів та небезпек (війни, голод, висока смертність, інквізиція) слід зазначити ще одну особливість, що характеризує традиційне суспільство. Мова йде про надзвичайну чутливість та серйозне ставлення до того, що вважалося надприродними проявами. Це змушувало людську думку постійно і майже з хворобливою уважністю враховувати всі ознаки сновидінь, мрій або галюцинацій.

Всі перераховані негаразди людина дійсно переживала, відчувала страждання та стурбованість, але, вірогідно, вона не відчувала їх саме як тривогу.

У зв'язку з вищезгаданим хотілось би висловити припущення. Хоча люди завжди страждали та були стурбовані своїм життям, це не обов'язково означає, що вони завжди були схильні відчувати власні страждання саме як «тривогу». По-перше, сам термін «тривога» набуває широкого розповсюдження приблизно з XIX століття як відображення нової мови та нового переосмислення соціального досвіду [18]. По-друге, якщо ми приймаємо твердження Фрейда, що значна частина проблеми тривожності пов'язана з тим, якою мірою ми схильні гальмувати наші інстинктивні потреби та емоційні імпульси у межах цивілізаційних приписів [6], то можна припустити, що люди, які живуть у традиційних сільських громадах, з меншою ймовірністю будуть обтяжені певними наслідками тривоги. У даному випадку мова йде саме про період середньовіччя, і певною ілюстрацією до останнього твердження є свідчення про деякі відмінності людини середньовіччя від сучасної. Зокрема, у середні віки люди були набагато більш схильними до емоційності, до сфери нормативності відносилось відкрите вираження негативних емоцій [5].

Відповідно, оскільки моральні та соціальні устрої феодального суспільства не вимагали від людей придушення їхніх емоцій, особливо негативних (можна звернути увагу на сучасний тренд – «позитивне мислення», який передбачає активне гальмування негативного емоційного спектру), можна припустити, що, хоча люди відчували сильну стурбованість станом власного життя, проте вони це переживали не у контексті тривоги, а більш конкретної емоції, зокрема – страху, яка передбачає наявність об'єктивації факторів, що викликають занепокоєння.

Таким чином, у контексті соціології наростає інтерес до «проблеми тривоги» (на відміну від її вивчення у психології, де підвищений рівень тривоги завжди діагностується як емоційний розлад, що потребує корекції), під якою розуміється не стільки як наслідок того, що люди мають певну особистісну невідповідність, а скоріше – як результат соціальних антагонізмів і культурних протиріч, які складають загальний досвід повсякденного життя.

Одним з факторів, що має безпосереднє відношення до розповсюдження тривоги у сучасному суспільстві, є процес індивідуалізації, що, з одного боку, відображає широкі можливості для особистісної самореалізації, а з іншого – супроводжується переживанням ірраціональних переживань.

Соціологи схильні визнати поширеність тривоги як ознаки того, що людина не отримує належних соціальних умов для особистісного існування та самореалізації. Занепокоєння, страх та тривога – відповідь на природу нашого соціального світу.

Тобто тривога є соціокультурним продуктом, оскільки вона опосередковує сприйняття соціальної ситуації як загрозової з метою її уникнення. У цьому контексті тривога може розумітись як функція, як засіб, за допомогою якого людина може сконструювати більш чітку концепцію загрозової ситуації.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Стоссел С. Век тревожности. Страхи, надежды, неврозы и поиски душевного покоя / С.Стоссел. – М. : АНФ, 2016. – 464 с. 2. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 42. – М. : Политиздат, 1974. – С. 41–174. 3. Георг Зиммель. Избранное. Проблемы социологии. – М. : ЦГИ ПРИНТ, 2015. – 416 с. 4. Вебер М. Избранное. Образ общества / Пер. с нем. – М. : Юрист, 1994. – 702 с. 5. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Э. Дюркгейм / пер. с фр. с сокр.; под ред. В. А. Базарова. – М. : Мысль, 1994. – 399 с. 6. Мэй Р. Смысл тревоги / Р. Мэй / пер. с англ. М. И. Заваловой и А. Ю. Сибуриной; терминолог. правка В. Данченка. – К. : PSYLIB, 2005. – 258 с. 7. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни / З.Фрейд // Психология бессознательного. – СПб. : Питер, 2002. – С. 181–277. 8. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я / З.Фрейд // Психоаналитические этюды. – Минск : Пупурри, 2003. – С. 422–481. 9. Рисмен Д. Одинокая Толпа / Д. Рисмен // Почепцов Г. Паблик Рилейшнз, или Как успешно управлять общественным мнением. – М. : ЦЕНТР, 1998. – С. 330–332. 10. Миллз Р. Социологическое воображение / Р. Миллз / пер. с англ. О. А. Оберемко; под общей редакцией и с предисловием Г. С. Батыгина. – М. : Издательский Дом NOTA BENE, 2001. – 264 с. 11. Бергер П. Бездомный ум. / пер. Е. Д. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – 323 с. 12. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман / пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2005. – 390 с. 13. Furedi F. Culture of Fear: Risk-Taking and the Morality of Low Expectation – London : Cassell, 1997 – 205 p. 14. Гидденс Э. Последствия современности / Энтони Гидденс / пер. с англ. Г. К. Ольховикова; Д. А. Кибальчича; вступ. статья Т. А. Дмитриева. – М. : Издательская и консалтинговая группа «Праксис», 2011. – 352 с. 15. Гидденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. – М. : Весь мир, 2004 – 120 с. 16. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – Москва : Аст, 2011. – 288 с. 17. Теннис Ф. Общность и общество: Основные понятия чистой социологии [Текст] / Ф. Теннис. пер. с нем. Д. В. Складнева. – СПб. : Владимир Даль, 2002. – 298 с. 18. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Ле Гофф Ж. ; пер. с фр. / общ. ред. Ю.Л. Бессмертного; послесл. А. Я. Гуревича. – М. : Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.

УДК 316.4:373.2.034

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ЯВИЩА

Калашнікова Людмила Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Чорноморського національного університету імені Петра Могили

У статті на основі спорідненості понять «безпека» та «безпека життєдіяльності», апелюючи до типологізації визначень концепту безпеки (В. Ліпкан) та систематизації аспектів його вивчення (В. Родачин), реалізовано спробу уточнення змісту безпеки життєдіяльності як соціального явища, а також з'ясування основних можливих соціологічних напрямів його дослідження. Зокрема, безпеку життєдіяльності визначено як складову втілення культури безпеки, складне утворення, що передбачає формування мотивації безпечного життя, спрямування базової культури безпечної поведінки, розвиток таких компетенцій як сформованість комплексу знань й навичок своєчасного розпізнавання можливих загроз безпеці, знання стандартних правил поведінки в екстремальних ситуаціях, вміння реалізовувати дії щодо самозбереження. Серед можливих соціологічних напрямів його вивчення схарактеризовано об'єктивно-суб'єктивний, структурно-функціональний, соціокультурний та науковий. Останній з яких є найперспективнішим, зважаючи на його комплексність, можливість поєднати у собі три попередні.

Ключові слова: безпека, безпека життєдіяльності, соціальне явище, аспекти вивчення.

В статье на основе родства понятий «безопасность» и «безопасность жизнедеятельности», ссылаясь на типологизацию определений концепта безопасности, разработанную В. Липканом, и систематизацию аспектов его изучения, представленную в работах В. Родачина, уточнено содержание понятия «безопасность жизнедеятельности», а также определены основные направления его исследования как социального явления. Безопасность жизнедеятельности рассматривается как составляющая воплощения культуры безопасности, сложное образование, которое предполагает формирование мотивации безопасного образа жизни, определение направления базовой культуры безопасного поведения, а также развитие таких компетенций как сформированность комплекса знаний и навыков своевременного распознавания возможных угроз безопасности, знание стандартных правил поведения в экстремальных ситуациях, умение реализовывать действия по самосохранению. Среди возможных социологических направлений его изучения выделены объективно-субъективное, структурно-функциональное, социокультурное и научное. Последнее из них является наиболее перспективным, исходя из его комплексности, возможности обобщения трех предыдущих.

Ключевые слова: безопасность, безопасность жизнедеятельности, социальное явление, аспекты изучения.

In article on the basis of the relationship of the terms "security" and "safety", referring to a typology of definitions of the concept of security developed by V. Lipkan, and systematization of aspects of his study, presented in the works of V. Rodachin, clarified the meaning of "safety", and also defined the main directions of his research as a social phenomenon. Safety is considered as a component of the embodiment of the safety culture, complex entity, which involves the formation of motivation the safe way of life, determine the direction of the underlying culture of safe behavior and the development of competencies such as the formation of a complex of knowledge and skills for timely identification of possible security threats, knowledge of the standard rules of behavior in extreme situations, ability to implement actions for self-preservation. Among the possible sociological areas of study selected subjective-objective, structural-functional, social, cultural and scientific. The last of these is most promising based on its complexity, the possibility of generalization of the previous three.

Keywords: security, safety, social phenomenon, aspects of the study.

В умовах соціально-економічної, політичної нестабільності, постійного наростання інформаційного перенасичення життєвого простору людини, для неї все більш значимим стає переживання відчуття благополуччя, впевненості, комфорту, щастя, яке у буденному розумінні традиційно асоціюється з безпекою як антропологічною константою буття, базовим мотиваційним механізмом життєдіяльності. Проте варто зазначити, що увага до проблем забезпечення безпечного існування актуальна не лише у практичному, а й у теоретичному сенсі, адже автори більшості наукових напрацювань у цій сфері інтерпретують зміст поняття «безпека» з позиції захищеності від загроз, небезпек і ризиків, їх міркування характеризуються переважанням суб'єктивних позицій, неоднозначністю оцінок та фрагментарністю

суджень [1]. У той час як саме сьогодні актуалізується потреба у формуванні цілісного уявлення про безпеку життєдіяльності як соціальне явище, розробці методології та методики дослідження, а також моделей і методів її забезпечення з позиції діяльнісного самоствердження та самореалізації особистості.

Спроби систематизації наявних визначень безпеки й окреслення соціологічних аспектів її вивчення були здійснені В. Ліпканом, В. Родачиним. Так, В. Ліпкан на основі аналізу нормативно-правових актів, відповідних доктрин і теорій здійснив типологізацію наявних визначень концепту безпеки, виділивши чотири основні підходи до трактування його змісту: статистичний (безпека як стан захищеності від небезпек, загроз, ризиків); апофатичний (безпека як відсутність загроз і небезпек); діяльнісний (безпека як система заходів, спрямованих на створення безпечних умов життєдіяльності); пасивний (безпека як стан дотримання певних параметрів й норм, від забезпечення яких безпосередньо залежить безпечність функціонування та розвитку динамічних систем) [2, с. 362-363].

В. Родачин, узагальнюючи наявні в науковій літературі підходи до розуміння сутності безпеки як соціального явища, зазначає такі основні напрями його вивчення:

- безпека як потреба й інтерес – кожна людина має об'єктивну потребу у забезпеченні таких умов життєдіяльності, коли її життю ніхто і ніщо не загрожує, проте цю потребу неможливо задовольнити повністю, тому у широкому розумінні «бути у безпеці» означає володіти ситуацією, коли суб'єктивне усвідомлення потреби знаходить своє відображення у формі інтересу, який стимулює й спрямовує діяльність людей;

- безпека як відчуття та цінність – люди мають суб'єктивне уявлення про наявність чи відсутність загроз, яке дозволяє їм корегувати власну поведінку, уникаючи явних/потенційних загроз і небезпек, тим самим безпека набуває статусу внутрішньої цінності;

- безпека як соціальне ставлення характеризується наявністю правил мирного співіснування та довіри;

- безпека як властивість об'єкта (системи) зберігати свої якості, характеристики, параметри за умов здійснення негативного впливу зовнішнього й внутрішнього середовища;

- безпека як стан об'єкта (системи), у якому відсутні будь-які деструктивні чинники, що можуть вивести її з рівноваги;

- безпека як процес чи соціальна функція суспільства, держави – таке розуміння її сутності передбачає складний процес оптимальної підтримки параметрів життєдіяльності об'єкта (системи), в межах такого процесуального трактування варто аналізувати динамічно змінні умови, механізми та стадії реалізації заходів безпеки;

- безпека як результат, рушійна сила розвитку – забезпечення безпечних умов життєдіяльності це завдання, що реалізується постійно, неперервно за будь-яких умов і обставин, гарантуючи знаходження системи у життєздатному стані, уможлиблюючи її розвиток;

- безпека як наука і мистецтво – наявність стійкого інтересу до проблем безпечного функціонування та розвитку суспільства, ускладнення механізмів забезпечення безпеки соціальних об'єктів обумовило становлення спеціальної галузі наукових знань [3].

Зазначені підходи можуть бути застосовані до концепту безпеки, проте вимагають свого доповнення у відповідності до сутнісного наповнення поняття «безпека життєдіяльності», що є до нього спорідненим. Тож метою даної статті є уточнення змісту безпеки життєдіяльності як соціального явища, а також з'ясування основних можливих соціологічних напрямів його дослідження.

У процесі аналізу наявних визначень безпеки варто акцентувати увагу на вивченні відповідних положень нормативних документів [4; 5; 6], в межах яких вона визначається як стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якого забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз [5]. Натомість уявлення науковців щодо змісту цього поняття суттєво різняться від законодавчо визнаного, перш за все, зважаючи на наявні межі вивчення, що існують у лоні різних наукових дисциплін.

У першу чергу, звернемося до розуміння безпеки як потреби захищеності, визначеності, стабільності та інших подібних станів, достатньо широко представлене у роботах класиків психоаналізу З. Фрейда [7], А. Адлера [8], К. Хорні [9] та ін.

З. Фрейд, використовуючи раціональні методи вивчення ірраціонально-несвідомого, доводить, що особистість намагається убезпечити власне життя шляхом зведення до мінімуму ризиків деструктивності через прийняття оптимальних рішень, які повинні враховувати біологічну природу, інстинкти і ментальність. Остання має глибинні корені й не піддається миттєвим змінам. Аналізуючи реакції людей на різного роду соціальні інновації, З. Фрейд дійшов висновку, що саме ментальність у більшості випадків гальмує швидкість реакції. Особливо у випадку прояву динаміки нелінійного розвитку, а також самоорганізації соціального буття. У зв'язку з цим виникає необхідність прикладати зусилля задля сприйняття наслідків інновацій або адаптації до них. Тим самим створюється ситуація тиску, механізмами

захисту від якого є витіснення, заперечення, регресія [7]. Використовуючи фрейдівську методологію, можна стверджувати, що в українській ментальності наявний компонент тривалої терпимості до всякого роду негараздів, проте його надломлення неминуче призводить до породження ризиків деструктивності у вигляді чисельних девіацій.

Будучи послідовником З. Фрейда, А. Адлер висловлював припущення про те, що мислення, поведінка особистості спрямовані на подолання відчуття власної неспроможності протистояти оточуючому світу. Іншими словами, людина створює ідеалізовану мету повної адаптації, яка ототожнюється з успіхом, щастям, безпекою життєдіяльності, а потім має досягати її [8]. Натомість К. Хорні, критикуючи ідеологізаторські ідеї З. Фрейда, стверджувала, що тривога, яка виникає внаслідок відсутності відчуття безпеки, є необхідним елементом психіки. Адже для того, щоб подолати почуття незахищеності, безпорадності, ворожості особистість вимушена вдаватися до захисних стратегій поведінки (любов і схвалення, керуючий партнер, обмеження, влада, експлуатація, визнання, захоплення, честолюбство, самодостатність і незалежність, беззаперечність) [9].

Соціальний психоаналіз знайшов своє продовження у гуманістичній психології. У своїй теорії потреб А. Маслоу виділяв з поміж інших потребу безпеки існування як вродженої потреби людини (потреби стабільності, порядку, закону, обмежень й залежностей, захисту, свободи від страху, болі, гніву, тривоги й хаосу), визначаючи її екзистенційну сутність. На його думку, саме її задоволення є необхідною умовою для можливості реалізації потреб наступних рівнів. За словами А. Маслоу, починаючи з раннього дитинства особа демонструє прагнення до стабільності, упорядкованості повсякденного життя, довіри до батьків, що ототожнюють для неї цілий світ. Непередбачуваність ситуації змушує дитину ховатися за спину дорослого у пошуках захисту від небезпек [10].

Потреба у безпеці є мобілізуючим фактором, що діє винятково у критичних ситуаціях таких, як війна, хвороба, стихійні лиха, напади, суспільні безладдя, спалахи злочинності, нервози, травми мозку, зниження авторитету, тривалі важкі хвороби [10]. У більшості людей загроза хаосу або нігілізму викликає відмову від будь-яких потреб вищого порядку на користь потреби у безпеці. Однак, зважаючи на те, що задоволення фізіологічних потреб і потреби у безпеці є необхідною умовою для переходу до потреб вищого порядку, бажання їх задоволення має позитивні наслідки.

А. Маслоу вважав, що середньостатистичний дорослий представник нашої культури прагне до того, щоб жити у безпечному, стабільному, організованому, передбачуваному світі, де діють раз і назавжди встановлені порядки й правила, де виключена невизначеність, безлад і хаос, де є сильні захисники, що охороняють його від загроз та небезпек. Потреба у безпеці рідко виступає в якості рушійної сили, адже вона превалює у критичних, екстремальних ситуаціях, спонукаючи мобілізацію сил у боротьбі з небезпеками. На його думку, якщо людина відчуває загрозу, то задоволення потреби у безпеці посідає провідне місце у формуванні поведінки людини, спрямовуючи її на досягнення стану благополуччя. Безпека стає цінністю, метою, що визначає не лише сприйняття світу, а й філософію майбутнього, формування визначеної системи ціннісних орієнтацій. Натомість за нормальних умов існування суспільства, у здорових людей потреба у безпеці виявляється лише у м'яких формах, наприклад, у вигляді прагнення влаштуватися на роботу до компанії, що надає своїм працівникам соціальні гарантії, у спробах відкладати кошти на «чорний день», в існуванні різних видів страхування. Тобто, у стабільний час потреба у безпеці, порядку проявляється через консервативну поведінку [10].

Логічним продовженням ідей психоаналізу й гуманістичної психології є концепції, що розглядають безпеку в якості властивості об'єкта (системи, особистості). Так, Ф. Мугулов підкреслює, що безпеку слід визначати як сукупність ознак, які характеризують стабільний стан захищеності об'єкта від різного роду загроз і небезпек, дія яких може негативно вплинути на його структурну та функціональну цілісність аж до повного руйнування або неконтрольованої трансформації на іншу об'єктивну якість. Він виділяє такі змістовні компоненти концепту безпеки як: безпека-ціль, безпека-норма, безпека-стан. У його розумінні безпека як ціль співпадає з метою стабільного розвитку суспільства, натомість визначення безпеки як соціальної норми дозволяє досліджувати її в якості соціальної цінності, інтегрованої до масової та особистісної свідомості. У той час як визначення безпеки як соціального стану надає можливість кількісної оцінки реального рівня загроз і небезпек на основі оперування якісними критеріями, що визначають параметри припустимих меж безпеки [11]. Актуальність даного підходу пов'язана з суб'єктивним переживанням стану безпеки з боку конкретної людини у системі просторово-часових характеристик. Окрім того, варто говорити про те, що стан небезпеки не завжди призводить до негативних наслідків, зокрема, детермінуючи розвиток особистості, якісні зміни характеристик життєдіяльності, що породжують нові умови взаємодії у системі «особистість-середовище».

Цікавий аспект у розумінні безпеки виділяє Є. Песегова, стверджуючи, що безпека являє собою стан стійкого функціонування і відтворення соціального об'єкта/суб'єкта, динамічна рівновага якого підтримується за допомогою особливого інституціонального середовища [12]. У своїх працях вона

розкриває інституціональний зв'язок освіти з феноменом безпеки, де перша виступає засобом соціального контролю, що фільтрує соціальні ризики.

У межах системного підходу В. Серебрянніков пропонує визначити безпеку як стан захищеності особистості, суспільства, держави від зовнішніх/внутрішніх небезпек і загроз, який базується на діяльності людей, суспільства, держави, світового співтовариства народів щодо виявлення, вивчення, попередження, послаблення, усунення та відбиття загроз, небезпек, здатних зруйнувати їх, позбавити фундаментальних матеріальних, духовних цінностей, нанести об'єктивно чи суб'єктивно неприйнятну шкоду, закрити шляхи для виживання і розвитку [13]. Таке розуміння концепту безпеки зумовлює необхідність формування відповідної науки або нового наукового напрямку як систематизованого узагальнюючого знання про безпеку, що виступає головною умовою виживання й розвитку людини, суспільства, держави, цивілізації.

С. Белов, А. Ільницька, А. Коз'яков визначають безпеку життєдіяльності як стан об'єкту захисту, за якого дія на нього всіх потоків речовини, енергії та інформації не перевищує максимально припустимих значень [14, с. 16]. Однак таке трактування не є однозначним, зважаючи на те, що і як слід визначати у якості максимально припустимого значення стану небезпеки.

Т. Владимірова пропонує визначити безпеку життєдіяльності крізь призму понять соціального порядку і девіацій, зважаючи, що безпека є властивістю соціального порядку зберігати й розвивати себе за умови поширення девіантної поведінки [15, с. 84]. Це визначення є доволі цікавим, у першу чергу, зважаючи на те, що соціальний порядок, забезпечуючи стабільність, стійкість й виживання, є цінністю як для окремої людини, так і для соціальної системи суспільства в цілому.

Безпека життєдіяльності як властивість особистості вивчається у низці теорій, зокрема Ш. Ісмаїлова [16], В. Губанова, Л. Михайлова, В. Соломіна [17, с. 43-44] та ін., присвячених проблемам становлення та розвитку особистості безпечного типу, якій властиві здатність до безпечної самореалізації в оточуючому світі, компетентність у питаннях забезпечення безпеки існування та розвитку, а також постійне продукування потенціалу безпеки в усіх без винятку сферах життєдіяльності.

Подібного роду ідеї знайшли своє продовження у напрацюваннях Ю. Воробйова, Р. Дурнева, В. Сапронова, Л. Толмачевої, Л. Горіної, П. Кайгородова, О. Вікторова, В. Кузнецова та ін., що вивчали питання сутності та особливостей формування культури безпеки життєдіяльності особистості.

Так, Ю. Воробйов визначає культуру безпеки життєдіяльності як стан суспільної організації людини, що забезпечує визначений рівень її безпеки в процесі життєдіяльності. Для розробки методичних основ формування культури безпеки життєдіяльності варто визначити об'єкти, у яких необхідно цю культуру формувати і які повинні бути її носіями, а також методи впливу на ці об'єкти з метою досягнення бажаних якостей і властивостей [18]. На його думку, в якості об'єкта формування культури безпеки життєдіяльності початкового рівня варто розглядати особистість як сукупність достатньо стійких та значимих якостей людини, набутих у процесі розвитку в соціумі і таких, що виявляються в процесі її життєдіяльності. Отже, безумовним є той факт, що домінанта безпечної поведінки соціальних груп, суспільства в цілому суттєво залежить від якостей й властивостей людей, що є їх членами. У той же час властивості соціальних груп, суспільства не визначаються лише властивостями складових елементів – особистостей, а й володіють системними властивостями вищого порядку.

Натомість, Р. Дурнев у своїх працях визначає культуру безпеки як соціологічну категорію, яка відображає соціальні відносини, спрямовані на усунення й мінімізацію або створення та емісію соціальних ризиків, загроз і небезпек, що виникають на рівні особистості, групи, суспільства, держави у різних соціальних ситуаціях. На його думку, культура безпеки життєдіяльності суспільства – це специфічна сукупність орієнтирів, засобів, форм й способів взаємодії людей (соціальних груп, інститутів) з середовищем існування, які можуть бути вироблені в ході спільного життя задля підтримки чи зміни окремих структур діяльності, соціальної взаємодії та спілкування [19]. Недоліком такого визначення є значне звуження номенклатури небезпек тільки до соціальної сфери, крім того, очевидно, що поряд з соціальними відносинами мають бути проаналізовані традиції, норми, артефакти тощо.

В. Сапронов розглядає культуру безпеки як спосіб і результат розумової життєдіяльності людини в галузі забезпечення безпеки, а також ступінь розвитку людини і суспільства у цій сфері. Формуючи культуру безпеки, людина використовувала у вигляді способів її розвитку захист об'єктів безпеки від загроз, що дозволило реалізовувати досягнутий суспільством рівень безпеки, а також попередження, боротьбу з причинами небезпек за рахунок перетворення оточуючого середовища. Результатами такого роду діяльності можна вважати технології, предмети і системи безпеки, що створені й постійно оновлюються людиною. Формування та розвиток культури безпеки особистості і суспільства реалізується засобами освіти та виховання [20].

Аналізуючи основні підходи до побудови концепції проектування культури безпеки засобами освіти, Л. Толмачева вивчає культуру безпеки в якості складного особистісного утворення, що являє собою інтеграцію ціннісних орієнтацій і досвіду життєдіяльності в ситуаціях, яким властиві ризики порушення

фізичного і/або психічного аспектів її безпеки. Інтегруючи у собі різні види культур – культуру здорового способу життя, екологічну культуру, культуру праці та побуту – культура безпеки життєдіяльності сприяє формуванню психологічного налаштування на забезпечення безпеки життєдіяльності й готовності до профілактики ризиків різної природи [21]. Культура безпеки, тим самим, на її думку, виступає в якості основи світогляду (системи цінностей), традицій (стійких правил поведінки членів суспільства, соціальної спадщини), а також як результату відповідної діяльності людини.

Л. Горіна також розглядає культуру безпеки життєдіяльності особи як педагогічну категорію, яка визначена як її діяльність, заснована на системі соціальних норм, переконань, цінностей, що забезпечує збереження життя, здоров'я та цілісності як у конкретний момент часу, так й у майбутньому. З іншого боку, культура безпеки життєдіяльності соціуму є вираженням зрілості і розвиненості всієї системи соціально значимих особистісних якостей його членів [22, с. 10-16].

Суттєво різниться визначення культури безпеки життєдіяльності, дане П. Кайгородовим. Він розуміє під нею цілісне особистісне утворення, що має свою структуру й володіє інтегративними властивостями цілого, які не зводяться до властивостей окремих складових частин. Іншими словами, культуру безпеки життєдіяльності людини слід визначати як сукупність різноманітних матеріальних й духовних моделей життєдіяльності за будь-яких форм її активності. Серед ціннісних орієнтацій особистості, що становлять основу її культури безпеки життєдіяльності доцільно виділяти: світоглядну спрямованість усвідомлення особистісної та суспільної безпеки; морально-етичні уявлення щодо забезпечення безпеки; гуманістичні ідеали; правову й моральну культуру; політичну й економічну стабільність суспільства; внутрішню потребу до самовдосконалення у контексті безпеки життєдіяльності [23].

О. Вікторов пропонує визначати культуру безпеки життєдіяльності як цілісну систему знань про проблеми формування особистості, суспільства та держави, засновану на безпечному стилі життєдіяльності як у звичайних (побутових), так і в надзвичайних ситуаціях [24, с. 63]. Однак цей феномен залишається маловивченим, оскільки не вироблено загально визнаного визначення культури безпеки життєдіяльності як соціального явища, сфери практичної діяльності, галузі знань й навчальної дисципліни, з іншого боку – культура безпеки життєдіяльності повинна бути не тільки усвідомлена, а й визнана як безальтернативна модель поведінки людини.

У той час як В. Кузнецов зазначає, що культуру безпеки життєдіяльності варто вивчати як процес збереження цілей, ідеалів, цінностей, норм і традицій людини, сім'ї, суспільства; соціальних інститутів й мереж; забезпечення стійкої та конструктивної взаємодії людей; наявність визначеного рівня захищеності людини від неприйнятних ризиків, загроз, небезпек та викликів [25, с. 221].

У межах процесуального підходу до розуміння сутності безпеки В. Родачин, асоціюючи її із захистом життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави, наголошує увагу на необхідності досягнення стану безпеки як бажаного кінцевого результату. Тому пропонує вивчати її як процес чи систему, досліджуючи умови, алгоритми й стадії (етапи) реалізації заходів безпеки [3].

У своїх роботах К. Клементс звертає увагу на те, що більшість західних соціологів взагалі ігнорують поняття безпеки, зосереджуючи локус вивчення навколо систем забезпечення безпеки (влади, виборчих процесів, політичних організацій, правоохоронних органів і т. д.). Він визначає безпеку як фундаментальний соціальний процес, спрямований на формування відносно безпечних соціальних, політичних й економічних (просторів) об'єднань, що дозволяють людям жити, пересуватися й бути вірними їх культурі, мові та самобутності, не остерегаючись прямих/опосередкованих, явних/потенційних загроз і небезпек [26].

У розумінні В. Щербини, безпека включає відповідні системи інформаційно-аналітичного моніторингу, попереджувальних, профілактичних, поточних і прогнозованих заходів щодо впливу на можливі загрози й має на меті нейтралізацію можливих негативних наслідків. Іншими словами, сутність безпеки він розкриває через існування певного «бажаного» стану суб'єктів, за умови досягнення якого ймовірність змін притаманних їм властивостей, якостей та параметрів за рахунок впливу факторів зовнішнього середовища не спричиняє негативного впливу або цей вплив здійснюється у межах припустимого інтервалу змін [27, с. 222].

Існуючий соціальний запит щодо встановлення сутнісної природи, механізмів й закономірностей відтворення, поширення умов безпечного існування, необхідність динамічних змін наявних систем забезпечення безпеки різного роду соціальних об'єктів обумовили зародження та розвиток особливого дослідницького напрямку – соціології безпеки, яка поряд з безпекою життєдіяльності, сек'юритологією, севітологією, валеологією, фізіологією, соціоекологією, ергономікою, синергетикою, філософією безпеки, психологією безпеки, безпекою праці виступила невід'ємною складовою даної предметної сфери досліджень.

Актуальність вивчення безпеки життєдіяльності в межах соціологічного підходу детермінована рядом причин. У першу чергу, йдеться про логіку розвитку самої соціології як науки й необхідності синтезу

досягнень соціологічного та соціально-психологічного знання у сфері безпеки. Масштаби поширення та розмаїття загроз, небезпек і ризиків, а також невідповідність існуючих технологій збереження цілісності соціальної системи наявним запитам актуалізувала необхідність переосмислення сутності безпеки як такої. З іншого боку, в умовах нової соціальної реальності, яка традиційно визначається як нестабільна, стрімко зростає число людей із деформованою потребою безпеки, спричинене відчуттям незадоволеності теперішнім й відсутністю впевненості у майбутньому, що, у свою чергу, призводить до руйнування особистості, поширення страхів, тривоги, постійного стресу, зниження або повної відсутності культури безпеки життєдіяльності. Виникає запит щодо вивчення соціально-психологічної природи активності особистості, спрямованої на забезпечення власної безпеки, зокрема постає питання організації та проведення соціологічних моніторингових інтегративних оцінок життя особистості з позиції сприйняття нею станів безпеки/небезпеки задля окреслення спектру моделей, умов та можливих чинників безпечної життєдіяльності [28].

Узагальнюючи, зазначимо, що активні наукові дискусії та чисельні публікації з питань безпеки свідчать про складність й багатогранність цього соціального явища. У процесі аналізу розглянутих теоретичних концепцій, практичних напрацювань можна сказати, що безпека – це такий стан упорядкованої сукупності суспільних відносин, за якого природно розвиваються здібності й реалізуються соціально значимі потреби особистості, суспільства, держави; належним чином захищені від внутрішніх/зовнішніх, потенційних/явних загроз прав і свободи людини, громадянина, забезпечуючи тим самим розвиток та збереження матеріальних й духовних цінностей суспільства, нормальне функціонування і розвиток конституційного ладу, територіальної цілісності, суверенітету держави. У той час безпека життєдіяльності як соціальне явище є складовою втілення культури безпеки, складним утворенням, що передбачає формування мотивації безпечного життя, спрямування базової культури безпечної поведінки, розвиток таких компетенцій як сформованість комплексу знань й навичок своєчасного розпізнавання можливих загроз безпеці, знання стандартних правил поведінки в екстремальних ситуаціях, вміння реалізовувати дії щодо самозбереження.

Спираючись на подане визначення поняття «безпека життєдіяльності», а також розділяючи міркування В. Ліпкана, В. Родачина, пропонуємо виділити наступні можливі соціологічні аспекти його вивчення:

- 1) об'єктивно-суб'єктивний (безпека життєдіяльності як потреба, цінність, відчуття захищеності);
- 2) структурно-функціональний (безпека життєдіяльності як атрибут соціального об'єкта, що забезпечує стан його динамічної рівноваги, або система заходів, спрямованих на прогнозування, упередження, мінімізацію негативних наслідків загроз, небезпек і ризиків);
- 3) соціокультурний (безпека життєдіяльності як дотримання норм, правил поведінки від забезпечення яких залежить безпечність функціонування та розвитку динамічних систем, а також становлення та розвиток особистості безпечного типу, формування культури безпеки життєдіяльності);
- 4) науковий (безпека життєдіяльності як наукова дисципліна, що вивчає сутність, механізми й закономірності безпечного життя, розробляє технології забезпечення безпеки функціонування та розвитку соціальних об'єктів).

Останній напрям є найперспективнішим, зважаючи на його комплексність, можливість поєднати у собі три попередні, адже становлення нового наукового напрямку матиме низку суттєвих переваг для подальшого розвитку системи сучасного наукового знання про безпеку, головними серед яких є:

- можливість створення надійної та зручної теоретичної основи для вивчення безпеки як стану захищеності від зовнішніх/внутрішніх, потенційних/явних загроз в межах прийнятної ризику, який базується на діяльності людей;
- утворення конкретного категоріально-термінологічного апарату; створення тісної взаємодії соціології з реальним життям людей; розробка методології та методики обчислення інтегрального індексу безпеки життєдіяльності;
- предметна демонстрація можливостей конкретно-соціологічних досліджень щодо можливості здійснення управлінського впливу на ефективність діяльності системи забезпечення безпеки функціонування та розвитку особистості, суспільства, держави;
- поширення стереотипів безпечної поведінки у повсякденному житті, підвищення ступеню захищеності у всіх сферах життєдіяльності шляхом формування особистості безпечного типу, популяризації культури безпеки життєдіяльності.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Калашнікова Л. В. Концептуалізація понять «безпека», «безпека життєдіяльності» у межах сучасної соціологічної науки / Л. В. Калашнікова // Молодий вчений. – 2016. – Т. 39. – № 12. – С. 122-128. 2. Ліпкан В. А. Теорія національної безпеки : підручник / В. А. Ліпкан. – К.: КНТ, 2009. – 631 с. 3. Родачин В.М. Безопасность как социальное явление // Право и безопасность. – № 4(3). 2004. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dpr.ru/pravo/pravo_10_5.htm. 4. Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію національної

безпеки України» [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3/97-вр>. **5.** Закон України «Про основи національної безпеки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/964-15>. **6.** Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони» [Електронний режим]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/922016-19832>. **7.** Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / Авторы очерка о Фрейде Ф.В. Бассин и М. Г. Ярошевский, пер. Г. В. Барышникова / З. Фрейд. – М.: Наука, 1989. – 456 с. **8.** Адлер А. Наука жить. / А. Адлер; пер. с англ. Е. О. Любченко, пер. с нем. А. А. Юдина. – К.: Port-Royal, 1997. – 285 с. **9.** Хорни К. Наши внутренние конфликты / К. Хорни; пер. с англ. В. Старовойтова. – М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 560 с. **10.** Маслоу А. Мотивация и личность. / пер. А.М. Татлыбаевой. – СПб: Питер, 2007. – 528 с. **11.** Мугулов Ф. К. Теоретико-методологические и прикладные аспекты социологического анализа безопасности личности в современной России: Монография / Ф.К. Мугулов. – Сочи : Изд-во СГУТиКД, 2003. – 302 с. **12.** Песегова Е. В. Высшая школа как стратегический компонент национальной безопасности РФ (социологическая интерпретация) / Е. В. Песегова // Научные ведомости БелГУ. Сер. «Философия. Социология. Право». – 2009. – №10(65). – Вып. 9. – С. 114-117. **13.** Серебрянников В.В. Политическая безопасность / В.В. Серебрянников // Свободная мысль. – 1997. – № 1. – С. 18-32. **14.** Безопасность жизнедеятельности : учебник для вузов / С. В. Белов, А. В. Ильницкая, А.Ф. Козьяков и др.; [под общ. ред. С. В. Белова]. – М. : Высш. шк., 1999. – 447 с. **15.** Владимирова Т. В. Социальная безопасность: к обоснованию социологической перспективы / Т. В. Владимирова // Идеи и идеалы. – 2011. – № 1 (7). Т. 2. – С. 78-85. **16.** Исмаилов Ш. О. Модель формирования безопасного поведения личности / Ш. О. Исмаилов // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. – 2010. – №2. – С. 25-29. **17.** Губанов В. М. Чрезвычайные ситуации социального характера и защита от них : [учеб. пособие] / В. М. Губанов, Л. А. Михайлов, В.П. Соломин. – М.: Дрофа, 2007. – 228 с. **18.** Воробьев Ю. Л. Культура безопасности жизнедеятельности: системообразующий фактор снижения риска чрезвычайных ситуаций в современной России / Ю. Л. Воробьев // Право и безопасность. – 2006. – №3-4. – С.20-21. **19.** Дурнев Р. А. К вопросу о культуре безопасности жизнедеятельности / Р. А. Дурнев // Технологии гражданской обороны. 2006. – Вып. 2. Том 3. – С. 64-67. **20.** Сапронов В. В. Идеи к общей теории безопасности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://обж.рф/data/documents/sapronov_teoriya.pdf. **21.** Толмачева Л. В. Основные подходы к построению концепции педагогического проектирования культуры безопасности / Л. В. Толмачева // Альманах современной науки и образования. – 2007. – № 5 (5). – С. 225-228. **22.** Горина Л. Н. Культура безопасности жизнедеятельности: (Методол. и технол. аспекты): Монография / Л.Н. Горина; под науч. ред. Ю.К. Черновой. – Тольятти: Тольят. гос. ун-т, 2002. – 378 с. **23.** Кайгородов П. И. Педагогические средства проектирования интегративного курса «Основы культуры безопасной жизнедеятельности»: автореф. дис. ... канд. пед. наук / П. И. Кайгородов. – Ростов н/Д, 2012. – 25 с. **24.** Викторов А. Ш. Введение в социологию безопасности: [курс лекций] / А. Ш. Викторов. – М.: «Канон +» РООИ «Реабилитация»: ОИ «Реабилитация», 2008. – 568 с. **25.** Кузнецов В.Н. Социология безопасности: учебное пособие / В.Н. Кузнецов. – М., КДУ, 2009. – 422 с. **26.** Clements K. Toward Sociology of Security / Clements K. / University of Colorado Conflict Research Consortium Working Paper 90-4, July, 1990. – 205 p. **27.** Щербина В. М. Інформаційне забезпечення економічної безпеки підприємств і установ / В. М. Щербина // Актуальні проблеми економіки. – 2006 – № 10 (64). – С. 220-225. **28.** Калашнікова Л. В. Соціологічний моніторинг безпеки життєдіяльності особистості: проблеми теорії / Л. В. Калашнікова // Український соціум. – 2017. – № 1. – С. 49-59.

УДК.316.28: 772.3

ПРОБЛЕМИ ОНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЄВОГО АПАРАТУ СОЦІОЛОГІЇ МЕДІАКОМУНІКАЦІЙ ЗА УМОВ ПЕРСОНІФІКОВАНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В МЕРЕЖАХ

Суська Ольга Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри зв'язків з громадськістю факультету соціальних наук і соціальних технологій Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Перетворення та зміни асиметричних відносин в інформаційному просторі на симетричні поставили перед соціологами мас-медіа питання пошуку найбільш адекватного категоріального апарату, що дозволило б пояснювати нові процеси та появу нових акторів в метакомунікаційному просторі мас-медіа. Формування інформаційного поля, персоніфікація, «інтраперсоналізація» (індивідуалізація його інформаційного вибору як прояв «я»-суб'єктного), або ж у випадку міжособистісного спілкування в мережах – персоніфікована «інтерперсоналізація», тенденції розвитку партиципаторної журналістики або «журналістики співучасті», – все це вимагає сучасного соціологічного пояснення та удосконалення наукового контенту (зокрема релевантного категоріального апарату), який дозволяє глибоко проникнути у вивчення новітніх медіапроцесів.

Ключові слова: соціологія мас-медіа, персоніфікація, інформаційне поле метакомунікаційний простір.

Преобразования и изменения асимметричных отношений в информационном пространстве на симметричные поставили перед социологами масс-медиа вопрос поиска наиболее адекватного категориального аппарата, позволяющего объяснять новые процессы и появление новых акторов в метакommunikationном пространстве масс-медиа. Формирование информационного поля субъекта, персонификация, «интраперсонализация» (индивидуализация его информационного выбора как проявление «я»-субъектного), или же, в случае межличностного общения в сетях, персонифицированная «интерперсонализация», тенденции развития партиципаторной журналистики или «журналистики соучастия», – все это требует современного социологического объяснения и совершенствования научного дискурса (в частности, релевантного категориального аппарата), который позволяет глубоко проникнуть в изучение новейших медиапроцессов.

Ключевые слова: социология масс-медиа, информационное поле, персонификация, метакommunikationное пространство.

Transformation and change the asymmetric relationship at the information space into symmetrical set mass-media sociologists question of finding the most adequate categorical apparatus that would explain the new processes and appearance of new actors in the goal communicated mediaspace. Formation of personalized information field, "intrapersonalization" (individualization of its information selection as a manifestation of the "I"-subjective), or in the case of interpersonal communication at the networks – personified "interpersonalization" trends of "participatory journalism" – all this requires modern sociological explanation and improvement of scientific discourse (particularly relevant categorical apparatus) that allows to penetrate deeply into the study of new mediaprocess.

Keywords: mass media sociology, personification, information space, goal communication space.

Метою статті є довести необхідність актуалізації понятійного апарату соціологічного аналізу медіакомунікативних процесів та поставити питання осучаснення концептуальних засад та категоріального апарату соціології масових комунікацій.

Ставлення до медіацентричної методології, а відтак і до масових опитувань та соціологічних моніторингових базових для соціології масових комунікацій, центральних найбільш розповсюджених методів у галузі соціології мас-медіа, нині перестає бути домінуючим. Все більш поширеними стають кількісно-якісні

дослідження, контент-аналіз та дискурс аналіз, фокус-групові та глибинні інтерв'ю, використовуються панелі збору інформації та професійні підвибірки (зокрема, експертні).

Поточна взаємодія акторів медіакомунікації в мас-медійному просторі переходить в площину інтерсуб'єктних контактів, де відбувається породження, інтерпретація та інтерференція смислів. *Суб'єктна складова* медіакомунікації (створення інформаційного поля персоніфікованим суб'єктом) базується не тільки на технологічних можливостях та опануванні необхідних для цього компетенцій, але й на

множинності і нелінійності підходів самого суб'єкта до вибору інформації, свідомого її пошуку в мережах та ймовірності встановлення контактів з невизначено великою кількістю акторів інтеркомунікативної взаємодії. Екоантропоцентрична методологія (підвалини якої були закладені ще Т.М.Дридзе), співпадає з позицією автора статті [12] й дозволяє уявити високий ступінь інтелектуального базису суб'єкта, що припускає інтеріоризацію неперсоніфікованої «медійної особистості» (пересічного представника масової аудиторії), яка в разі досягнення певних компетенцій (мовних, технологічних тощо) та розвитку свідомих інформаційних потреб, може досягти моменту переходу в іншу якість, коли інтерсуб'єктність та усвідомленість власних інформаційних потреб (в т.ч. персоніфікована партиципаційна присутність в інформаційному просторі) набувають характеру незаперечних цінностей; тоді особистість потребує створення власного інформаційного поля в сенсі середовища самореалізації і втілення своїх комунікативних інтенцій та інтересів.

Трансформації сучасного інформаційного обміну в мас-медійному просторі споріднені із контактами в інтерперсональній сфері (насамперед, завдяки персоніфікації), але не тотожні за своєю суттю. Отримує нове осмислення й одна з найважливіших нових інтенцій суб'єкта – феномен *контамінації суб'єктності*, який став однією із складових процесу формування інформаційного поля, а саме, якісно новим фактором, що поряд з персоніфікацією в мережах, сприяє партиципації та включенню інформаційного поля суб'єкта медіакомунікацій в соціокомунікативний простір («семіосферу» – за висловом Ю. М. Лотмана [5]).

В результаті поєднання в одній особі рольових ознак комунікатора і реципієнта медіаінформації з'явився особливий тип медіакомунікативної взаємодії – «партиципаційний» статус *персоніфікованого комунікатора*, й разом з ним і новий тип публічного дискурсу мас-медій – «журналістика співучасті».

Завдяки виявленню та визначенню такого нового феномену в просторі сучасних медіакомунікацій, як *контамінація суб'єктності* [10], відкриваються можливості для аналізу ступеню втілення особистісних намірів та інтенцій в процесі створення інформаційного поля індивіда, що, в свою чергу, відкриває нові актуальні порядки, які допомагають агрегувати дискретні фрагменти діяльності персоніфікованого суб'єкта медіакомунікацій у більш цілісну та струнку картину протікання процесу формування інформаційного поля індивіда.

Інформаційне поле персоніфікованого суб'єкта включається таким чином –

- в структуру життєвого світу конкретної особи, яка набуває статусу персоніфікованого суб'єкта;
- в соціальну реальність – через соціальні уявлення, отримані внаслідок контактів в інформаційному просторі та завдяки включеності в метадискурс мас-медіа;
- в загальний соціокомунікативний простір глобалізованого світу.

Актуалізація понятійного апарату соціологічного аналізу медіакомунікативних процесів включає також питання внутрішніх змін аудиторій мас-медій, суб'єктно-рольових ознак та індивідуальних характеристик, які зазвичай вивчалися соціологією масових комунікацій лише в агрегованому вигляді. Неминучим наслідком суб'єктивації комунікативних відносин в мережах стала інтерференція соціокомунікативних засобів та ролей, які засвоюють і втілюють його актори – персоніфіковані суб'єкти комунікативної взаємодії в мережевому просторі.

Персоніфікований суб'єкт медіакомунікацій усвідомлює включеність свого інформаційного поля в структуру життєвого світу, представленого тою ж мірою, якою він може бути раціоналізованим ним самим як самореферентною (Н. Луман) особистістю. Для того, щоб оберігти власне інформаційне поле від втручання медіацентричних стратегічних впливів, суб'єкт медіакомунікацій виробляє і застосовує власні комунікативні тактики, що відповідають його індивідуальній моделі інформаційного вибору. Таким чином, шляхом обраних релевантних комунікативних практик, через контамінацію суб'єктності в процесі інформаційного обміну, він здійснює та удосконалює форму і зміст власного інформаційного поля, як раціоналізованої частини свого життєвого світу. Цей процес відбувається за принципом «аналогової кодифікації» (У. Еко), протікає через комунікативну взаємодію в системах: публічності // прихованості, відвертості // інтимності, відкритості // закритості, й відрізняється тим, що як будь-який просторовий процес, заснований на послідовності та поступовій зміні позицій більшого//меншого або наповненого // ненаповненого.

Згідно Н. Еліасу, у протиставленні «культури і цивілізації» найглибшу роль відіграє не протиставлення характерів, (які служать «переважно вияву національної антитези»), а вияв «антитези соціальної», що, насамперед, «виливається у вирішальний досвід для утворення таких антитетичних пар, як «глибина» й «поверховість», «щирість» і «фальшивість», «удавана чемність» і «справжня доброчесність», що утворюють між собою певний «взаємозв'язок подій», з якого вже потім, серед іншого, постає протиставлення цивілізації і культури» [3, с. 75]. В поточний період становлення нових персоніфікованих аудиторій [12], де суб'єктність є визначальною «фігуративною» характеристикою, нові медіа починають свій «цивілізаційний шлях», тобто шлях освоєння тих найважливіших засад, де існують «градування» та

«варіації» самопізнання в різноманітних групах (від елітних груп до ширших верств розвиненіших суспільств). Так з'являється «в людей новітніх європейських суспільств відчуття того, що їхнє власне «я», істинне «я» – це щось замкнене в «середині» від решти людей і речей «зовні»; чи тут йдеться «про тип самопізнання, властивий певному ступеню в розвитку утворених людьми фігурацій, і самих людей, котрі утворюють ці фігурації» [3, с. 37].

Пізнати сутність відповідності контенту інформаційного поля [11] змісту свідомості особистості з відповідними проявами одночасного уособлення статусів комунікатора і реципієнта в одній персоні («контамінації суб'єктності» [10]) – неможливо без інтегрованого розуміння простору як середовища обміну інформацією, відрефлексування певних переживань та комунікативних дій в рамках тих або інших статусів. Отже, «соціальний простір ніби поєднує ці два простори – агентів і практик – у їхній постійній і активній взаємодії» [1, с. 38].

Як вказувалося вище, поняття «фігурації» (Н. Еліас) дозволяє виокремити інформаційне поле особистості із загального «інформаційного простору», який залишається в соціології масових комунікацій поняттям метарівня. Порівняно з тим, як соціальна реальність інституалізує можливості та умови існування людей в соціальному просторі (розуміючи під тим суспільство певного соціального типу), так і «фігуративність» інформаційного поля особистості природно привносить в нього відповідність тим інтересам та інформаційним потребам суб'єкта, які створюють його контамінаційну структуру. Остання позначається на змісті інформації та можливостях прояву персоніфікації та контамінації суб'єктності [10; 12]. Це в свою чергу, зумовлено тим, чи буде інформація використовуватись лише для особистих потреб, чи інформація потрібна для виконання певних завдань в рамках статусних обов'язків; чи виникає потреба в компенсації дефіциту спілкування або ж – афіліації [11, с. 146-148] (що включає бажання приєднання до певної групи).

Всі вищезазначені причини можуть коригувати контамінаційну сутність формування інформаційного поля персоніфікованого суб'єкта в бік або ж його «інтраперсоналізації» (індивідуалізації інформаційного вибору як прояву істинного «Я»), або ж – у випадку міжособистісного спілкування в мережах – «інтерперсоналізації».

У концепції *інформаційного поля* [11] не присутня така звична для патерналістських часів підпорядкованість та скерованість на пошук уникнення обмежень у доступі до інформації, що була пов'язана із соціально обумовленими бар'єрами: будь-то цензура чи інші заборони. В сучасному інформаційному законодавстві України такі обмеження відсутні (крім питань безпеки). Адже ця концепція, на відміну від інших концептуальних моделей комунікації та теорій журналістики, охоплює час, коли діяльність індивіда (суб'єкта) щодо створення ним інформаційного поля стала своєрідним втіленням індивідуального пошуку певного змісту, що відповідає суб'єктивним інформаційно-комунікативним потребам.

Теорії мас-медіа, які отримали визнання протягом ХХ століття, були теоріями метаурналістики, оскільки аналізували зовнішні зв'язки журналістики через комунікативні процеси із соціосистемою (М. Маклюен, Г. Інніс, Н. Луман, Ю. Хабермас, У. Еко, П. Бурд'є, Р. Дебре, ін.). «Розуміння медіа» включало й визнання того, що саме зовнішні чинники журналістського процесу досить сильно впливають на внутрішні; це відображає й думка М.Маклюена, що книгодрукування фактично сформувало і нову карту світу, а медіа є певним «меседжем» [6].

Сучасні дослідження медіа є, насамперед, критичними. Д. Бурстін запропонував теорію «псевдо-новин» і «псевдо-героїв», які виникають лише завдяки медіа [15]; (раніше герой повинен був здійснити свій подвиг в фізичному просторі), сьогодні «образи» героїв формує виключно інформаційний простір. Ті персоніфіковані комунікатори, кого ми пов'язуємо з новаторськими ідеями в журналістиці, відносять себе до системи нових комунікацій або зв'язків в соціумі – це можуть бути і соціальні медіа, це і виробництво контенту без прив'язки до інформаційних платформ владних структур, це і суб'єктивний вибір самореферентної особистості, орієнтований лише на її свідомі інтереси, тощо. Всі перераховані фактори принципово руйнують модель класичного журналістського процесу, адже всі вони впливають із-зовні на нього, а в класичних моделях такі фактори не враховуються.

Сьогодні саме «метаурналістика» налаштована на розуміння таких зовнішніх впливів. Традиційні медіа та журналісти стали невід'ємною складовою соціальних процесів, останні «поставляють» основні політичні подразники; так, саме завдяки телебаченню, у кожного споживача актуальної візуалізованої інформації створюється відчуття не глядача, а учасника події. Учасник, на відміну від глядача (пасивного спостерігача), отримує справжнє програмування своєї поведінки; а відтак, класична модель: «медіа» – «меседж» – «аудиторія» не витримує реальної критики, оскільки проти державної оргструктури потрібна така ж оргструктура, але протилежно націлена [16].

Сучасний інформаційний простір поступово стає «мультимедіативним». Розвиток і впровадження в повсякденні медіакомунікативні практики все більшої кількості технологічних інструментів та розширення можливостей доступу до інформації різних рівнів і дозволяє «персоніфікованому суб'єкту» (О. Суська)

сучасного мультимедіативного простору одночасно бути членом декількох «інтерпретативних спільнот» (І. Полукетова), поряд з цим зберігаючи домінуючий статус прихильника і постійного користувача переважно одного чи двох засобів, наприклад телебачення та Інтернету. Такі «інтерпретативні спільноти» забезпечують співіснування у створеному персоніфікованім суб'єктом інформаційному полі когерентних структур та смислів, продукованих традиційними і «новими» медіа, що стає прикметою повсякденності й дозволяє визнати «мультимедіативність» суттєвою рисою формування інформаційного поля суб'єкта, а саме його існування – новим типом комунікативної взаємодії в інформаційному просторі.

Очевидно, що активність персоніфікованого суб'єкта медіакомунікацій щодо створення власного інформаційного поля, відбувається в двох інтерферуючих просторах: глобальному просторі та суб'єктному просторі (інформаційному полі персоніфікованого суб'єкта) [12]. Виходячи з цього можна передбачити, що *композиція* інформаційного поля носить одночасно й репрезентаційний характер; а також зробити висновок, що формування інформаційного поля персоніфікованого суб'єкта віддзеркалює його здатність до самореференції, самоінтерпретації та саморефлексії (Н. Луман), що можна віднести як до соціокультурних практик, так і до прояву ідентичностей [10; 11].

Відчуття ідентичності дозволяє суб'єкту сучасних медіакомунікацій продукувати тексти, нарративи, «лонгріди», тощо. Особливо змінилось також ставлення до іміджетворення та визначення рейтингу популярності ведучих телебачення (які фіксують дані опитувань аудиторії та експертів). Останні визначають не тільки змістовність виступу, але й точність використання емоційного «коду», що допомагає встановленню комунікативної взаємодії, а не просто трансляції або відтворення в ефірі підготованих текстів повідомлень. Кожен комунікатор отримує оцінку аудиторії, як сумарну характеристику своїх особистих комунікативних якостей (компетентностей або професійних якостей медіакомунікатора). Таким чином, комунікативні здатності [4; 7; 9] сприяють партиципаторним персональним інтенціям та визначенню ступеню компетенцій персоніфікованого суб'єкта [12]. Змальовуючи потенціал неінструментального розуміння новітніх цифрових медіа, Ю. Д. Доброносова зауважує, що «локалізація медіа-образів у більшості випадків визначена – вони з'являються на екрані, хоча вони можуть і не мати прив'язаності до певного топосу. Дійсність як можливість проявляє себе з повною силою – за умов збереження локалізації» [2, с. 62].

Впродовж десятиліть, завдяки процесам масовізації та стереотипізації (стандартизації) медіаконтенту формувались контингенти «ідеальних споживачів» – користувачів інформаційного простору, які набували в умовах стандартів інформаційного суспільства своєрідних рис «інформаційних роботів». Особливо в таких умовах, коли соціокультурна сфера повсякденного життя заповнена маніпуляціями, розповсюдженням псевдокультурних цінностей, переважно, далеко не кращими зразками медіапродукції.

В цьому контексті дуже важливо розглядати також явище «масифікації» медіаконтенту, яке розгортається з усе більшою амплітудою в усіх рівнях; де присутні функціональні риси іншого соціального феномена – «медійної особистості», яке є аналогічним до поняття «масової аудиторії», а саме: масове споживання інформації, очікування щодо «готових» інформаційних послуг та благ (зокрема, у вигляді розваг та видів проведення відпочинку). Як типовий продукт розвитку інформаційного суспільства, існування цього феномена зумовлене розбудовою систем медіавиробництва, усією системою матеріального і масового споживання. «Будь-яке масове виробництво (в тому числі інформаційне) ефективне тому, що звернене до стандартизованого «пересічного» споживача, тобто до стандартного набору його типів та запитів» [7, с. 24]. Треба усвідомлювати, що наявність масового споживача в глобалізованому світі (товарів, послуг, інформації) ніяким чином не усуває ані професійних, ані статусних, ані індивідуальних відмінностей між людьми, а лише формує особливий тип соціального простору, де присутні своєрідні «маркери». Таким чином (за Ж. Бодрійяром), світосприймання спрощується, картина світу звужується, повсякденність стає непривабливою, а особистість вимушена зануритись у світ «гіперреальності». Для суб'єкта, з точки зору впливу на нього глобального за можливостями і типами розповсюдження інформації (іноді агресивного) медіакомунікативного простору, постає питання: як він (цей простір «масовізованого впливу») може тиснути на інші сфери діяльності людини, яким чином вона буде зазнавати цього впливу (маніпулятивно-пасивного, або інтенційно-активного), чи буде наявною певна міра персоніфікованості чи опосередкованості цього масового фронтального впливу, що може коригуватись лише груповими, локальними, соціокультурними, чи іншими «особистісними фільтрами» (Ю. Левада). Деперсоналізація в цьому сенсі виступає, як новий категоріальний об'єкт означень в соціології мас-медіа, що визначає свідоме позбавлення особистості, особливо молоді, ініціативи, підпорядкування її депресивним настроям, виходом з яких вбачається звертання до віртуального простору. Згідно з результатами дослідження, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» у грудні 2016 року [8], 42% опитаних вважають, що повністю контролюють своє життя та є вільними у своїх рішеннях, приблизно стільки ж вважають, що вони частково контролюють власне життя. Натомість 19% заявляють, що майже не мають ніякого контролю над власною долею. Найбільше осіб, що заявляли про відсутність контролю над власним життям на Сході, серед осіб старше 50 років, бідних та респондентів із поганим станом здоров'я. Очевидно, серед цих груп

деперсоналізація розповсюджена сильніше, і стати персоніфікованими суб'єктами медіакомунікацій їхні представники навряд чи зможуть.

У висновку необхідно зазначити, що вичерпно окреслити всі нові феномени, з якими стикається соціолог-дослідник сучасних процесів, які протікають в медіакомунікативному просторі неможливо. Але поставити питання вироблення та оновлення категоріального апарату галузі масових комунікацій, з урахуванням змін в структурі медіаландшафту, поведінці аудиторій (посиленню суб'єктності та персоніфікованості медіакомунікативних контактів тощо), видається очевидно необхідним, адже на часі ще більш глибокі та швидкі зміни як технологічних умов і можливостей, так і набуття сучасними суб'єктами мас-медій нових комунікативних компетенцій.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бурдье П. Практический смысл / Пьер Бурдье ; пер. с фр. А. Т. Бикбова, Е. Д. Вознесенской, С. Н. Зенкина, Н. А. Шматко; под ред. Н. А. Шматко. – М. : Ин-т эксперим. социологии . – СПб. : Алетейя, 2001. – 562 с. 2. Доброносова Ю.Д. Потенціал неінструментального розуміння новітніх цифрових медіа / Ю. Д. Доброносова // Практична філософія: Український науковий журнал. – К.: Благодійна організація «Центр практичної філософії». – № 4. – 2013. – С. 57-67. 3. Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження / Н. Еліас; пер. з нім. О.Логвиненка, ред. Н. Цісик. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 672 с. 4. Злобіна О., Мартинюк І., Соболева Н., Тихонович В. Соціальний простір життя як суб'єктивна символічна реальність. Колект моногр. Інститут соціології НАНУ. – К., 2004. – 299 с. 5. Лотман Ю. М. Культура и взрыв / Ю. М. Лотман.– М. : Гнозис : издат.группа «Прогресс», 1992. – 272 с. 6. Маклюэн Г. М. Понимание Медиа. Внешние расширения человека / Герберт Маршалл Маклюэн; Пер. с англ. В. Николаева; Загл. ст. М. Вавилова – 3-е изд. – М.: Кучково поле, 2011. – 464 с. 7. Мартен Д., Мецжер Ж.-Л., П'єр Ф. Соціологія глобалізації / Домінік Мартен, Жан-Люк Мецжер, Філіп П'єр; пер. з франц. Є. Марічева. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005.– 302 с. 8. Результати досліджень соціологічної групи «Рейтинг». [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/emocionalnaya_ocenka_usloviy_zhizni_ukraincev.html 9. Соболевська М. Епістемологічний розрив як стимул розвитку сучасної соціологічної теорії /М. Соболевська // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. праць. Вип.4 (15). – К., Ін-т соціології НАНУ, 2012. С. 27 – 40. 10. Сусська О. А. Гуманізація і персоніфікація мас-медіа: Гуманізація і персоніфікація комунікативного взаємодіяння в медіапространстві. Монографія. – Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, AV Akademikerverlag GmbH &Co. KG, 2013. – 110 с. 11. Сусська О. О. Інформаційне поле особистості. Формування інформаційного вибору аудиторії в умовах сучасного соціокультурного середовища: Монографія / О. О.Сусська. – К.: ДАКККіМ, 2003. – 188 с. 12. Сусська О. О. Персоніфікація інформаційного обміну: монографія / О. О. Сусська. – К.: Видавництво «Логос», 2013. – 256 с. 13. Сусська О. О. Перспективи системного та екоантропологічного підходів у дослідженнях медіакомунікативного простору/ О. О. Сусська // Мультиверсум. Філософський альманах / гол. ред. Лях В.В. – Випуск 8 (126). – К., 2013. – С. 37-50. 14. Элиас Н. Общество индивидов. – М.: Праксис, 2001. 15. Boorstin D.J. The image. A guide to pseudo-events in America/ D. J. Boorstin. – New York, 1987. 16. The quality and independence of British journalism // www.populationmedia.org

УДК: 303.094

МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ПРЕДМЕТ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ

Максимович Ольга Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент, директор Навчально-наукового центру соціологічних досліджень Прикарпатського регіону ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», докторант кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті здійснюється аналіз концептуалізації феномену міжкультурної комунікації крізь призму ключових підходів міждисциплінарного конструювання відповідного поняття в умовах соціокультурних реалій сьогодення. Розкриваються основні положення теорій міжкультурної комунікації Е. Холла, Г. Хофстеде та Г. Триандіса. Наголошується, що в обставинах посттериторіального світу відбувається глибинна трансформація смислу концепту «міжкультурна комунікація». Робиться висновок, що перетинання в межах одного соціального простору різних соціокультурних контекстів, трансформація функціонального навантаження концепту «міжкультурна комунікація», актуалізують звернення саме до соціокультурного підходу до аналізу відповідного феномену. Пропонується визначення поняття міжкультурної комунікації на основі теоретичних розробок представників Харківської соціологічної школи. Підсумовується, що, враховуючи кроссдисциплінарну природу феномену міжкультурної комунікації, його наукові студії характеризуватимуться чітко окресленим міждисциплінарним підходом.

Ключові слова: культура, соціокультурний аналіз, міжкультурна комунікація.

В статье проводится анализ концептуализации феномена межкультурной коммуникации сквозь призму ключевых подходов междисциплинарного конструирования соответствующего понятия в условиях современных социокультурных реалий. Раскрываются основные положения теорий межкультурной коммуникации Э. Холла, Г. Хофстеде и Г. Триандиса. Отмечается, что в обстоятельствах посттерриториального мира происходит глубинная трансформация смысла концепта «межкультурная коммуникация». Делается вывод, что пересечение в пределах одного социального пространства различных социокультурных контекстов, трансформация функциональной нагрузки концепта «межкультурная коммуникация», актуализируют обращение именно к социокультурному подходу к анализу соответствующего феномена. Предлагается определение понятия межкультурной коммуникации на основе теоретических разработок представителей Харьковской социологической школы. Суммируется, что, учитывая кроссдисциплинарную природу феномена межкультурной коммуникации, его научные исследования характеризоваться четко очерченным междисциплинарным подходом.

Ключевые слова: культура, социокультурный анализ, межкультурная коммуникация.

This paper gives an overview of the main concepts and theories in intercultural and cross-cultural communication, thus provides an interdisciplinary approach to the term taking into account modern social and cultural realities. The key statements of the theories of intercultural communication created by E. Hall, G. Hofstede and G. Triandis were discussed. It was emphasized that thanks to the new post-territorial world formation, the new meaning of the concept of «intercultural communication» might be seen. It was concluded that crossing different socio-cultural contexts, the transformation of the functional issue of the concept of «intercultural communication», had actualized the sociocultural approach to the analysis of the studied phenomenon. Its definition was proposed on the basis of theoretical approaches of Kharkiv sociological scientific tradition representatives. Summing up, taking into account the cross-disciplinary status of the phenomenon of intercultural communication, it could be seen that its academic studies should be considered as interdisciplinary approach.

Keywords: culture, socio-cultural analysis, intercultural communication.

В обставинах соціокультурних реалій сьогодення, а саме пришвидшеного нарощування інформаційного потенціалу суспільств, глобалізації та розмивання усталених кордонів між окремими державами, формуванням нового геополітичного та соціокультурного регіону на теренах Центральної та Східної Європи особливої актуальності набуває потреба в науковому осмисленні феномену міжкультурної комунікації, іманентна природа якого докорінно змінилася завдяки появі нових комунікаційних можливостей останніх кількох десятиліть. З ґносеологічної точки зору, наукове переосмислення поняття актуалізоване низкою чинників, з-поміж яких перехід від індустріального до постіндустріального типу суспільства та початок глобалізаційних інтенцій середини ХХ століття. З онтологічної точки зору, помітна значна потреба у формуванні науково обґрунтованого та академічно виваженого підходу до розуміння

феномену міжкультурної комунікації, який сприятиме поглибленню солідарності в суспільствах, дозволить виявляти та ефективно попереджувати потенційні конфліктні ситуації, спричинені зіштовхуванням цінностей та інтересів представників різних культур в межах одного соціального простору.

Саме тому *метою* даної публікації є виклад можливих підходів соціологічного теоретизування в напрямі пошуку науково релевантного та епістемологічно спроможного підходу до наукового пояснення феномену міжкультурної комунікації з урахуванням реалій сьогодення.

Вивчаючи науковий дискурс заявленої в статті проблеми, розуміємо, що попри чималу кількість публікацій, присвячених проблематиці соціології культури загалом, саме поняття «міжкультурна комунікація» недостатньо висвітлене в наукових джерелах. Це зумовлено, найперше, тим, що актуалізація наукового розв'язання даного завдання відбулася відносно нещодавно, а зусилля академічної спільноти, особливо другої половини ХХ століття, були спрямовані, радше, на формування науково спроможних парадигм пояснення феномену масової комунікації, теорій впливу медіа на широкі верстви суспільства, аніж на вироблення теоретичної платформи трактування міжкультурної комунікації. Власне, можна припустити, що саме поява соціальних мереж докорінно змінила картину розуміння проблематики соціології культури, актуалізувавши потребу наукового осмислення окресленого у статті предмету аналізу.

В рамках філософського дискурсу поняття «міжкультурна комунікація» в різних контекстах, наближених до окресленої в публікації мети дослідження, інтерпретацію феномену культури та міжкультурної взаємодії зустрічаємо в роботах Л. Вітгенштайна, Ю. Габермаса, Г. Гадамера, І. Гердера, І. Канта, Ф. Ніцше, П. Сорокіна, І. Фіхте, З. Фройда, Ф. Шляєрмахера, О. Шпенглера та інших.

Незважаючи на те, що в Україні предметне поле досліджень концепту «міжкультурна комунікація» перебуває на етапі становлення, все ж різнопланові трактування заявленої в статті проблематики зустрічаємо в працях В. Андрущенко, Л. Губерського, В. Євтуха, А. Єрмоленка, Г. Касьянова, Л. Нагорної.

Спробу систематизації наукових підходів академічного дискурсу поняття «міжкультурна комунікація» знаходимо в роботі І. Бахова. На думку автора, «... Нині термін «міжкультурна комунікація» розглядається з позицій трьох підходів: 1) перший підхід базується на класичній позитивістській методології, що подано концепцією структурного функціоналізму, використовує системний метод, концепцію інформаційного суспільства (Д. Белл, А. Тоффлер). Онтологія комунікації у цьому підході базується на системних зв'язках та функціях; 2) другий – неklasичний методологічний підхід (Ю. Габермас) – базується на когнітивній моделі суб'єктно-об'єктних відносинах, у яких сфера комунікації виокремлюється як особливий онтологічний об'єкт. Її вивчення базується на методах герменевтичної інтерпретації смислів, критичної рефлексії, раціональної реконструкції; 3) третій – постнекласичний підхід – зводить природу соціального до суб'єктно-об'єктних відносин, тобто до принципу інтересуб'єктивності, і виключає об'єктивність. Суспільство розглядається як мережа комунікацій, а комунікації створюють можливість для самоопису суспільства та його самовідтворення (Н. Луман). Комунікація розглядається як активне середовище, що самоорганізується» [1, с. 2].

Питання комунікації в контексті культури належить до переліку чи не найбільш широко висвітлених в рамках соціології та суміжних дисциплін. Від самого початку становлення соціології означену тематику зустрічаємо вже в працях фундаторів соціології як науки, а в більш ширшому дисциплінарному ракурсі (зокрема філософському) проблеми мови та порозуміння належать до завше і сьогодні актуальних питань філософського теоретизування. Проте саме питання міжкультурної комунікації особливо актуалізувалося в період глобалізації, адже завдяки глобальним соціально-структурним перетворенням інтенсивність взаємодії між суспільствами загалом та індивідами, зокрема, почала зростати із пришвидшеними темпами і продовжує зростати дотепер, набираючи все нових форм і обрисів завдяки новітнім комунікативним технологіям. Тому цілком не випадково, що початок наукового діалогу стосовно концепту «міжкультурна комунікація» датується серединою ХХ століття.

Мабуть, заслуга започаткування наукового дискурсу концепту «міжкультурна комунікація» належить американському антропологу Едварду Холлу (Edward Hall), який вперше вживає дане поняття в 50-х роках ХХ століття (праці «Беззвучна мова» («The Silent Language», 1959) та «Культура як комунікація» («Culture as Communication», 1954). Напевне, до запровадження даного терміну автора надихнув кількарічний досвід роботи співробітником (1951 – 1955) Держдепартаменту США, де Е. Холл разом з колегами працював у проекті, спрямованому на подолання труднощів адаптації американських дипломатів та бізнесменів в інших країнах світу. Ймовірно, саме цей біографічний епізод сприяв формуванню цілісної парадигми міжкультурної комунікації, котра отримала чи не найповніше висвітлення у значно пізнішій роботі «Поza межами культури» («Beyond Culture», 1976).

У книзі автор веде мову про окремі виміри міжкультурної комунікації, акцентуючи увагу на пріоритетності контексту в сенсі атрибутивного параметру досліджуваного феномену, оскільки комунікативні системи переповнені латентними, не придатними для вербального транслювання смислами і правилами, розуміння яких є ключовою умовою успішної комунікації. На думку Е. Холла, без контексту вербальний код сприймається частково, в такому форматі він є неповним і недосконалим, оскільки передає

лише частину значення. В якості прикладу антрополог апелює до провальної, однак дороговартісної ініціативи уряду США в середині ХХ століття створити машину для автоматичного перекладу [7].

Наступним ключовим параметром дефініції концепту «міжкультурна комунікація», окрім контексту, на думку Е. Холла, є ступінь проінформованості суспільства з приводу предмету комунікації. Застосування обох параметрів, на думку дослідника, дозволяє порівнювати суспільства та визначати характер процесу комунікації. Е. Холл стверджував, що міра складності тієї чи іншої культури детермінована обсягом інформації, яка необхідна для оцінки певної одиничної ситуації. З огляду на це, дослідник типологізував культури на дві групи: висококонтекстуальні культури та низькоконтекстуальні культури.

Представники висококонтекстуальних культур завдяки споконвічному досвіду та традиціям послуговуються щільною інформаційною мережею, а міжособистісні стосунки в таких суспільствах характеризуються високою мірою стабільності та наявністю широкої мережі прихованих правил, вимог, ритуалів. Потреба в додатковому роз'ясненні тієї чи іншої ситуації в таких типах культур мінімальна, адже, спираючись на мережу контексту, індивіди самостійно інтерпретують ситуацію, послуговуючись мінімальним набором вербальних символів. У сенсі прикладу країн, де успішно утвердилися подібні культури, Е. Холл наводить Китай, Індію, Японію, Росію, а з-поміж країн європейського регіону – Італію, Грецію, Ірландію та ін. Автор слушно аргументує власну тезу прикладом письмової мови в Китаї, для розуміння якої потрібне не просто знання символів, а знання контексту їхнього виникнення, становлення, адже для того, щоб знайти потрібне слово в довіднику, читач повинен знати семантичний контекст вживання 214 ієрогліфічних ключів китайського письма [7].

Високий рівень контекстуальності культур окремих суспільств, на думку Е. Холла, імплікує їхні окремі атрибутивні параметри, як от колективізм та інтравертність. Висококонтекстуальні культури характеризуються також, на думку американського антрополога, певним стилем комунікації, прикметними рисами якого є латентність манери спілкування, домінування форми над змістом, широке використання невербальних мовленнєвих засобів, в тому числі й пауз у мовленні, та візуального контакту, уникнення деталей та подробиць під час спілкування (все й так зрозуміло з контексту), уникнення негативних розв'язок комунікації, приховування негативного емоційного фону розмови.

Напротивагу висококонтекстуальним культурам, низькоконтекстуальні культури характеризуються більш вільною мережею соціальних зв'язків та меншим ступенем інформаційної наповненості. Характерними рисами комунікативного стилю представника низькоконтекстуальної культури є відкритість, прямолінійність та чіткість формулювань, висока ступінь формалізації мовленнєвого потоку.

На мікросоціальному рівні таких суспільств помітна менша щільність міжособистісних контактів, індивіди легко їх встановлюють, однак не менш легко їх руйнують чи розривають. Характерна риса низькоконтекстуальних культур – індивідуалізм. Письмове мовлення явно переважає усне, тобто усні домовленості не обов'язково сприймаються всерйоз, на відміну домовленостей письмових, які носять офіційний характер. Е. Холл наводить приклади країн (як от Англія, США, Канада та інші), проте вважає, що географічно низькоконтекстуальна культура сформувалася на теренах Скандинавії та деяких інших країн Північної Європи, територіально поширившись згодом на інші регіони. Саме тут склалася культура поділу між особистою та соціальною сферами життя, а тому для розуміння смислу тих чи інших мовленнєвих засобів представникам цих культур потрібна детальна контекстуальна інформація. Власне, докладніше тематику культурних відмінностей представників культур із різним ступенем контекстуальності та стратегій їхнього розуміння Е. Холл розвинув у більш пізній роботі – «Розуміння культурних відмінностей: німці, французи та американці» («Understanding Cultural Differences: Germans, French and Americans», 1990) [8].

Наукові студії Е. Холла стали відправною точкою для нової хвилі досліджень окресленої в публікації проблеми. Зокрема, в 60-70 роках ХХ століття простежувався чималий сплеск наукового інтересу до тематики кроскультурної комунікації. Одночасно постульовані американським антропологом твердження ініціювали чималу хвилю наукової полеміки та критичних дискусій [6].

Продовження започаткованих у працях Е. Холла наукових студій концепту міжкультурної комунікації знаходимо в роботі голландського соціолога та антрополога Герта Хофстеде (Geert Hofstede) «Наслідки культури: кроснаціональне порівняння цінностей, поведінки, інституцій та організацій» («Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations», 1984) [10]. Висновки Г. Хофстеде ґрунтуються на підсумках опитування в 50 країнах світу, яке свідчить про те, що мисленнєві та поведінкові відмінності представників різних культур зумовлені «ментальною програмою», розвиток якої розпочинається в період раннього дитинства та згодом підсилюється впливом соціальних інститутів та організацій, найпевнішими індикаторами якої, на думку дослідника, виступають саме цінності. На основі двох хвиль опитування 1968 та 1972 років, в якому взяли участь співробітники компанії ІВМ за квотами статі, віку та професії, Г. Хофстеде виокремив п'ять кроснаціональних вимірів культури, а саме: дистанція до влади; колективізм/індивідуалізм, уникнення невизначеності, чоловічий/жіночий тип, стратегічне мислення. Саме ці виміри, на думку соціолога, детермінують характер

міжкультурної комунікації представників різних соціальних середовищ.

Дещо згодом професор соціальної психології Іллінойського університету, визнаний спеціаліст у галузі кроскультурної психології, президент Міжнародної асоціації прикладної психології Гаррі Тріандіс (Harry Triandis) в рамках дослідження «Культура та соціальна поведінка» [5] проаналізував висновки Г. Хофстеде стосовно особливостей міжкультурної комунікації крізь призму соціально-психологічної інтерпретації. Предмет особливого інтересу Г. Тріандіса становила дихотомія «індивідуалізм/колективізм», адже, на думку автора, саме тут криється підказка до розуміння того, як саме представники різних культур комунікують поміж собою. Дослідник дійшов висновку, що переважна більшість суспільств схилиються до колективістської парадигми міжкультурної комунікації, додавши, відповідно, два підвиди колективізму – вертикальний (домінуючу роль у масовій свідомості відіграє ієрархічний порядок) та горизонтальний (домінує ідеологія єдності та взаємозалежності).

Оригінальним продовженням студій в напрямі аналізу феномену міжкультурної комунікації Г. Хофстеде можна вважати й теорію культурної грамотності Еріка Гірша (Eric Hirsch), в рамках якої американський професор веде мову про чотири рівні міжкультурної компетенції, котрими, власне, і зумовлюється характер міжкультурної комунікації: 1) рівень, необхідний для виживання в умовах іншої культури; 2) рівень, який достатній для того щоб інтегруватися до іншої культури; 3) рівень, здатний забезпечити успішне функціонування в рамках нової культури («привласнення»); 4) рівень, що дозволяє повною мірою реалізувати ідентичність особистості на мовному рівні [9].

Соціологічне вивчення феномену культури загалом та міжкультурної комунікації, зокрема, в рамках українського академічного дискурсу презентовано в роботах В. Арбеніної, В. Бакірова, Є. Головахи, О. Даниленко, Н. Костенко, Л. Малес, Н. Победи, А. Ручки, Л. Сокурянської, Ю. Сороки, О. Філіппової, І. Чудовської-Кандиби, О. Шульги, О. Якуби та інших. Систематизований виклад проблематики, що становить предмет обговорення даної публікації, знаходимо в роботі Грушевіцької Т. Г. [2], а особливості тлумачення поняття «міжкультурна комунікація» висвітлені в роботі Мязової І. Ю. [4].

Так, вивчаючи соціальну природу масової комунікації, українська дослідниця Н. Костенко наголошує на проблемах методології, з якими щораз зіштовхується науковець, беручись за вироблення науково спроможної стратегії вивчення феномену синтетичного (якісно-кількісного) характеру. На думку авторки, це зумовлено тим, що емпіричне вивчення міжкультурної комунікації неминуче актуалізує методологічні дилеми, вирішення яких, на жаль, нечітко на рівні соціологічного теоретизування. Ця дилема спричинена, по-перше, деякою неспівмірністю вимірювальних процедур (запозичених переважно з природничих наук) відносно якісних за своєю суттю явищ культури. По-друге, принципове неспівпадіння механізмів і правил інтерсуб'єктивної комунікації, з одного боку, та масової комунікації – з іншого. І, по-третє, текст та мовленнєвий дискурс у сенсі об'єктів соціологічного дослідження принципово неспівмірні, чим зумовлена низка труднощів при спробі їхнього емпіричного вивчення [3].

На нашу думку, задля визначення концепту «міжкультурна концепція» необхідно, по-перше, звернутися саме до соціокультурного підходу, який як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях активно застосовується представниками Харківської соціологічної школи. Так, запропонована В. Арбеніною система рівнів інтерпретації культури (когнітивний рівень, емоційний та діяльнісний) може становити теоретично спроможну основу для побудови дефініції поняття «міжкультурна комунікація» на кроскультурному рівні з урахуванням поточних реалій сьогодення, з одного боку, та гносеологічних потреб академічної спільноти – з іншого.

Аналіз міждисциплінарного дискурсу феномену міжкультурної комунікації дозволив нам сформулювати власне визначення відповідного поняття. Отже, під міжкультурною комунікацією ми розуміємо процес синхронної взаємодії на мікро-, мезо- так макросоціальному рівні, який зумовлюється індивідуальними та суспільними потребами, цінностями та настановами та виявляється на когнітивному, емоційному та діяльнісному рівнях тієї чи іншої соціокультурної системи (соціуму в цілому чи окремих соціальних груп, регіональних спільнот тощо).

Вивчаючи ключові напрями соціологічного теоретизування щодо предмету міжкультурної комунікації ми дійшли висновку, що дане поняття володіє чітко окресленим міждисциплінарним статусом, при цьому ключовими галузями знань, у рамках яких розглядається феномен міжкультурної комунікації, поряд з соціологією є психологія, культурологія, філософія, антропологія, лінгвістика, журналістика та політологія.

Незважаючи на те, що соціологія культури належить до переліку чи не найбільш науково обґрунтованих напрямів соціологічного теоретизування як в Україні, так і поза її межами, все ж актуалізація зусиль академічної спільноти в напрямі осмислення феномену міжкультурної комунікації відбулася відносно недавно (в середині минулого століття), завдяки низці принципових трансформацій соціальної структури суспільств, зокрема переходу від індустріального до постіндустріального суспільства, з одного боку, та глобалізаційних тенденцій – з іншого.

На наше переконання, гносеологічно перспективними теоретичними підходами в напрямі

визначення концепту «міжкультурна комунікація» варто вважати теоретичні пошуки Е. Холла, Г. Хофстеде та Г. Тріандіса, в рамках яких запропоновано новаторське трактування феномену культури загалом та міжкультурної комунікації, зокрема.

Епістемологічно вирашну та теоретично спроможну теоретичну основу подальшого аналізу феномену міжкультурної комунікації на емпіричному рівні ми вбачаємо у застосуванні соціокультурного підходу до вивчення феномену міжкультурної комунікації.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бахов І. С. Міжкультурна комунікація в контексті глобалізаційного діалогу культур / І. С. Бахов // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2012, № 2. – [Електронний ресурс]. Режим доступу – <file:///C:/Users/Admin/Downloads/Vnadps 2012 2 3.pdf>. 2. Грушевицкая Т. Г. Основы межкультурной коммуникации: учебник для вузов [под. ред. А. П. Садохина] / Т. Г. Грушевицкая, В. Д. Попков, А. П. Садохин. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 352 с. 3. Костенко Н.В. Ценности и символы массовой коммуникации. – Київ: наукова думка, 1993. – [Електронний ресурс]. Режим доступу – <https://scibook.net/kommunikatsiy-massovyih-sotsiologiya/tsennosti-simvoliyi-massovoy.html> 4. М'язова І. Ю. Особливості тлумачення поняття «міжкультурна комунікація» / І. Ю. М'язова // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2006. – № 8. – С. 108-113. 5. Триандис Гарри К. Культура и социальное поведение [перевод В.А.Соснина]. – М.: Форум, 2007. – 382 с. 6. Dahl S. Intercultural Research: The Current State of Knowledge / Stephan Dahl/ – [Electronic resource]. – Access mode: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/SSRN-id658202.pdf> 7. Hall Edward T. Beyond Culture. – New York: Doubleday, 1976. – 298 p. 8. Hall Edward T. Understanding Cultural Differences: Germans, French and Americans / Edward T. Hall and Mildred Reed Hall. – Yarmouth, Maine: Intercultural Press, 1990. – 196 p. 9. Hirsch E. D. The New Dictionary of Cultural Literacy: What Every American Needs to Know [completely revised and updated] / E. D. Hirsch, Joseph F. Kett, James Trefil. – Boston-New York: HOUGHTON MIFFLIN, 2002. – 654 p. 10. Hofstede G. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations / Geert Hofstede. – USA, California: SAGE Publications, 1984. – 595 p.

УДК 316.74:001

ИССЛЕДОВАНИЕ ПИСЕМ КАК ЗНАНИЕВЫХ АГРЕГАТОВ: ВОЗМОЖНОСТИ И ОГРАНИЧЕНИЯ

Голиков Александр Сергеевич – кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

Статья посвящена анализу возможностей социологического исследования писем как специфических текстов. Автор, основываясь на собственной концепции в области социологии знания, описывает основные эпистемологические, методологические и процедурные возможности и ограничения, которые открываются перед социологами при анализе писем как знаниевых агрегатов. В частности, применяя результаты собственного исследования, автор демонстрирует, каким образом письма могут быть проанализированы с точки зрения социологии знания как агрегат, сконструированный из суждений, входящих в особые универсумы или особый универсум. Автор приходит к выводу, что письма могут исследоваться не только как источник социологической информации о том, что в них отображается, но и как собственно агрегированный набор знаниевых суждений.

Ключевые слова: социология знания, письма, методология социологического исследования, знание, знаниевый агрегат, универсум смыслов, суждение.

Стаття присвячена аналізу можливостей соціологічного дослідження листів як специфічних текстів. Автор, засновуючись на власній концепції в області соціології знання, описує основні епістемологічні, методологічні та процедурні можливості та обмеження, що відкриваються перед соціологами при аналізі листів як знанневих агрегатів. Зокрема, використовуючи результати власного дослідження, автор демонструє, яким чином листи можуть бути проаналізовані з точки зору соціології знання як агрегат, сконструйований із суджень, що входять до особливих універсумів або до особливого універсуму. Автор приходить до висновку, що листи можуть досліджуватися не лише як джерело соціологічної інформації про те, що в них відображується, але і як власне агрегований набір знанневих суджень.

Ключові слова: соціологія знання, листи, методологія соціологічного дослідження, знання, знанневий агрегат, універсум сенсів, судження.

The article is devoted to the analysis of the possibilities of sociological research of letters as specific texts. The author, basing on his own conception in the field of the sociology of knowledge, describes the main epistemological, methodological and procedural possibilities and limitations that sociologists meet in analyzing letters as knowledge aggregates. In particular, using the results of his own research, the author demonstrates how letters can be analyzed from the point of view of the sociology of knowledge as an aggregate constructed from judgments, which are the parts of specific universes or a particular universe. The author comes to the conclusion that letters can be investigated not only as a source of sociological information ("what is displayed in them"), but also as an actual aggregated set of knowledge judgments.

Keywords: sociology of knowledge, letters, methodology of sociological research, knowledge, knowledge aggregate, universe of meanings, judgment.

Социологическое исследование общества и социального в конце XX века остановилось на сумме некоторых мало обсуждаемых аксиом и следующих из них теорем. В частности, общество предполагается как некоторая системность (если речь идёт о структурно-функционалистском, неопозитивистском или системном взгляде) или как сеть межиндивидуальных взаимодействий. Общественный порядок при этом рассматривался как самоочевидный способ и образ организации таким образом понятого общества. «Общество», «социальное», «порядок» – все эти категории превратились в служебные слова, которые нужны были для «связывания» социологического текста, не осмысливаясь как проблематичные или сомнительные.

В то же время продолжающийся «распад» традиционного общества и традиционных способов организации социального, продолжающаяся интервенция позднемодерных и постмодерных порядков социального, интенсифицированная глобализацией, унификацией, постсекулярной эпохой, «крушением метанарративов» привели к тому, что сугубо по онтологическим, а не методологическим или эпистемологическим, причинам проблематизированными оказались вышеперечисленные (и не только они) категории и понятия. Социологи столкнулись с неочевидностью социального, с его технологическим или политически обоснованным «смещением» с политическим, экономическим, техническим (примером последнего может быть зачастую некритичная рецепция акторно-сетевой теории и «социологии вещей») [1; 2]).

С другой же стороны, социология конца XX и начала XXI веков оказалась перед рядом чисто процедурных и методических вызовов, которые, в частности, существенно влияют на возможности социологов изучать общество традиционными для социологии приёмами и способами. Так, социологи стабильно фиксируют постепенное снижение response rate [3], повышение труднодоступности респондентов, становление целого ряда групп, которые крайне плохо охватываются стандартными техниками социологического интервьюирования и/или анкетирования. Как можно с лёгкостью понять, распространение методов интернет-опроса, в котором многие социологи (см., в частности, [4; 5]) видят панацею, сталкивается с классической социологической шуткой¹ в далеко не шуточном варианте. И это наименьшее из зол, с которым сталкивается социолог: в своё время мы уже приступали к доказательству того, что социальное, конституированное и институированное интернет-практиками и в интернет-пространстве, специфично по отношению к социальному, индифферентному или не окрашенному интернет-практиками [6].

В то же время у социологии сохраняются колоссальные не использованные ею опции по исследованию общества, его ткани, свойств социального, процессов его трансформации и, самое главное для нас, – знаниевых оснований этих феноменов и процессов. В частности, провозвестником таких опций и его использования мы считаем исследование идеологических оснований [7; 8; 9] и мифологических контейнеризаций массовой культуры [10; 11], исследование специфичных докс различных социальных групп [12] и феноменологических насыщенностей различных жизненных миров [13]. Однако все эти исследования осуществляются, во-первых, несистемно; во-вторых, зачастую без использования возможностей социологии знания (при остающихся в списке «самоочевидных» или осмысливаемых сугубо ритуально собственно категорий мифа, религии, идеологии и т.п.); в-третьих, оставляющими знаниевую проблематику на периферии, а в центр ставящими такие неоднозначные для социологии понятия, как «влияние», «воздействие», «суггестия», «эффект», «проявление» и т.п. Кроме того, за рамками и пределами этих исследований остаются знаниевые агрегаты, которые доселе в социологии выполняли и выполняют сугубо источниковую, служебную функцию. Так, общеизвестным является исследование писем польских крестьян [14], однако столь же общеизвестно, что при этом собственно объектом исследования были не сами эти письма, а репрезентированные в их текстах (переводя на современный социологический язык) повседневности, практики, правила, институции, акты восприятия. Тогда как на самом деле в социологии происходит возрождение интереса к тем же письмам [15; 16], пусть пока что ещё и не в знаниевой методологии.

Именно поэтому *целью* данной публикации является выявление возможностей исследования знаниевых агрегатов, конгломератов и универсумов на примере такого знаниевого агрегата, как письмо.

Социология знания в течение последних пятидесяти лет своего существования с подачи прежде всего П. Бергера и Т. Лукмана [17] сосредоточилась на исследовании повседневных акторов и рутинизированных ими очевидностей (доксичностей). Это исследование часто реализуется в сочетании с фрейм-аналитическими (как это делает, например, В. Вахштайн [18]), постструктуралистскими или даже постмодернистскими приёмами (примером чего является К. Кнорр-Цетина [2]).

При этом зачастую упускается из внимания тот факт, что помимо инкорпорированного знания, то есть знания, которым располагает актор, общество пропитано знаниевыми агрегатами (и колоссальными знаниевыми универсумами, так или иначе конституирующими чистые или гибридные знаниевые конгломераты). Эти агрегаты и конгломераты, эксплицируя существование вышеупомянутых универсумов, при этом крайне редко исследуются как сугубо знаниевый конструкт. Они исследуются как культурные продукты, как медиаартефакты, как способы и результаты коммуникации, однако крайне редко как определённым образом сложенный композит эксплицитных и имплицитных суждений.

А ведь именно эти знаниевые конгломераты (как специфичные композиции из отдельных суждений и категорий) и являются тем, что делает общество обществом, то есть фабрикует возможность совместного действия, не нуждающегося в дополнительной экспликации и аргументации. Именно знаниевые агрегаты, упакованные в самоочевидные и не нуждающиеся в дополнительной аргументации и самоописании², производят огромную «работу» по нерелексивному производству шанса на коммуникацию и на совместное действие для малых (часто неанонимных) и больших сообществ, и именно знаниевые конгломераты осуществляют эту же задачу для больших (всегда анонимных) сообществ.

Так, знаниевым агрегатом может быть цитата, которая несёт не только собственную вербальную

¹ Исходя из презумпции ознакомленности читателя с этой шуткой, позволим себе её, тем не менее, привести: «100% респондентов пользуются интернетом, согласно результатам онлайн-опроса».

² Кроме собственно метакоммуникативных средств описания: ведь никто не объясняет получателю, что такое письмо, каковы правила его считывания, какие институты и практики интегрированы с письмом как со знаниевым агрегатом и как с вещью и какие санкции связаны с ним (ср. с поведением по-разному интерпретирующих значимость письма как знаниевого агрегата героев фильма «Служебный роман» Ю.П. Самохвалова и А.Е. Новосельцева).

нагрузку, но и «метакоммуникативную» нагрузку, а также вещно-материальное, жестовое или практическое оснащение (equipment) [19], и которая производит работу по «отбору», селекции и консистентизации «своих» и «чужих». Знаниевым агрегатом может быть письмо как специфичным образом упакованные суждения и категории, а также как суждения и категории, метакоммуникативно описывающие упакованные в данный знаниевый агрегат суждения и категории.

При этом в центре внимания социолога оказываются не только традиционно рассматриваемые социологами (кон)тексты вроде описываемых в письмах практик, воспроизводимых их текстами стереотипов, но и такие столь же традиционно выпадавшие из рассмотрения социологов тематики, как:

- практики и техники фреймирования письма как письма (то есть как специфичного знаниевого агрегата), воспроизводимые (или производимые) письмом и его средствами;
- знаниевые инструменты связывания, консистентизации и упорядочивания социального в разных его измерениях (практическом, коммуникативном, знаково-символическом и вещно-материальном);
- способы повседневной концептуализации и описания хронотопа;
- восприятие и (вос)производство доксихического (самоочевидного, естественного, реифицированного);
- маневрирование повседневного актора между различными протоколами (детально это понятие мы концептуализировали в [20]);
- коллективная фабрикация коллективности и индивидуальности;
- апелляции к непосредственному Другому и опосредованному Третьему и многое другое.

Именно таким многообразием тематик, проблематик и возможных направлений исследования объясняется тот факт, что собственное исследование мы осуществляли с применением множественных арсеналов и техник социологии знания, предполагающих как классические установки и аксиоматики социологии знания (М. Шелер, К. Маннгейм, Т. Лукман, П. Бергер, М. Малкей и др.), так и современные вариации (К. Кнорр-Цетина, П. Блур, П. Бурдье, Р. Коллинз, М. Фуко, Л. Тевено, Л. Болтански, П. Уинч, Ю. Эльстер, Дж. Сёрль и др.).

Опыт эпистемы эпистолы, осуществлённой нами в ходе авторского исследования в 2016-2017 годах на примере писем ряда представителей различных социокультурных и исторических знаниевых суперуниверсумов (О. де Бальзак, Т. Шевченко, А. Пушкин, А. Островский, Г. Мопассан, Ф. Достоевский, Ч. Диккенс), продемонстрировал, что письма могут быть успешно и эвристично проанализированы как знаниевые агрегаты, в которых имплицированы знаниевые универсумы и субуниверсумы, а также (до определённой степени) вышеупомянутые знаниевые суперуниверсумы.

В частности, нам удалось вычленивать, установить и описать следующие операции:

- операция установления (инсталляции, экспликации) протокола взаимодействия на уровне работы эпитетов или базовых категорий, систем статусов, на уровне синтаксиса и лексики, грамматики, апелляции к практикам, протокольных шаблонов, техник серьёзности / юмора, публичности / интимности, хронотопа, искренности / официальности, социальной ритуальности;
- структурирование знаниевого взаимодействия посредством апелляции к практикам, институтам, экспектациям, вещам, хронотопам, фрагментам знания в различных режимах - режимах хронологического структурирования, императивного структурирования, интернально-коммуникативном, интимности и официальности;
- (вос)производства неравенства в знаниевых упаковках;
- (ре)конституирования очевидностей (или доксы) (причём, как мы обнаружили, доксыны контекст, система практик, система вещей, совместный опыт, история коммуникации, экспектации, стереотипы, ограничения, смысловые горизонты, системы ценностей, нормативности и правила, эмоциональные схемы, схемы восприятия и оценивания, сети знания и незнания);
- коммуникативных экономий (и, в частности, такие техники коммуникативных экономий, как уплотнение композиции знания, калейдоскоп фрагментов знания, непроговаривание, тематическое переключение, контекстуализация, апелляция к истории знаниевых фрагментов, устойчивые рутины);
- знаниевого приращения на базе уже имеющегося знания;
- агрегирования знания с практиками (что зачастую оперируется как перформативное агрегирование);
- фабрикация хронотопа;
- переключения между «градями справедливости» (в терминологии Л. Болтански и Л. Тевено [21]);
- дистанцирования и сближения, а если точнее, то знаниевого производства пространства вообще (и отдельно мы анализировали один из инструментов этого производства, а именно подпись);
- (про)дления социального знаниевыми инструментами;
- апелляции к Третьему;
- конструирования (со)участия.

Все эти (и не только эти) знаниевые операции мы обнаруживали как в сравнении различных

стилистических техник и социальных режимов эпистолярности, так и в сравнении социокультурно обусловленных практик написания и восприятия письма, так и, наконец, в сравнении текстов «интимной эпистолярности» в сравнении с текстами «публичной эпистолярности» (открытые письма, выступления, мемуары).

Основные методологические замечания и проблемы, которые при этом наблюдаются, мы бы подытожили в следующих заключениях.

Во-первых, исследование принципиально должно быть сравнительным. Сравнение может осуществляться хронологически, культурно, топически, однако оно должно осуществляться. Именно в сравнении писем как знаниевых агрегатов возникает возможность выделить, с одной стороны, типичное (как такое, что встречается независимо от хронотопа или социокультурных ограничений), с другой же – специфичное / уникальное, с третьей – тенденции, с четвёртой – свойства.

Во-вторых, исследование не может ограничиваться каким-либо одним методом анализа текста. Более того, опробованные нами методы дискурс-анализа, качественного контент-анализа, grounded theory, этнографического анализа текста, конверсационного анализа, а также герменевтические приёмы давали свой результат только в сочетании и соотносённости друг с другом.

В-третьих, исследование писем с позиций социологии знания вынуждено концентрироваться не на исследовании содержания, а на исследовании структур и форм. Более того, осведомлённость (компетентность) в содержании писем может оказаться лишней и мешающей исследователю, тогда как восприятие текста письма исключительно как структурно детерминированной практики специфичного структурирования предварительно объективно структурированного материала помогает избежать подобной «методологической слепоты». В том числе и этим взгляд социолога на знаниевые агрегаты на примере писем отличается от взгляда историка, этнографа, филолога и т.д.

В-четвёртых, обнаруживаемые в знаниевых агрегатах закономерности и устойчивые связи (коммуникативного, практического, вещно-материального или знаково-символического порядка) далеко не всегда подлежат исчерпывающей и полной типологизации. Особенно это касается случаев применения техник case-study. Каждый знаниевый агрегат представляет собой специфичную композицию знаниевых фрагментов (суждений и категорий), которая далеко не обязательно будет включать в себя всю сумму технологий производства и воспроизводства универсума или универсумов, в которых спродуцирован анализируемый агрегат. Именно поэтому в случае с анализом знаниевых агрегатов (на примере писем) действует требование достижения насыщения.

В-пятых, при анализе знаниевых агрегатов оказывается существенным и важным обнаруженное нами разделение субстратов, на базе которых произведено знание. Иначе говоря, знаниевые фрагменты, на которые аналитически раскладывается знаниевый агрегат, могут быть произведены на субстратах практическом (что не синонимично, но неизбежно подразумевает «*деятельностное*»), коммуникативном, вещно-материальном, знаково-символическом. И хотя социология долгое время анализировала актора и его действие как нерасторжимое единство всех этих аспектов, вызов, брошенный социологии акторно-сетевой теорией, «прагматическим поворотом», функциональной прагматикой и «критикой и обоснованием справедливости», не мог остаться без ответа. С нашей точки зрения, таковым ответом может и должно быть исследование социального как ткани, конституированной полностью или преимущественно различными текстурами (как «специфичными ориентациями элементов, составляющих материал»), но при этом «встречающихся» в точке знания.

Таким образом, интерпретируя общество как возможность взаимодействия (каким бы это взаимодействие ни было и в каких бы формах ни представало, оно подразумевает прежде всего сотрудничество как согласование осуществляемой работы), в условиях гетерогенизации общества и тканей общественного, в условиях проблематизации общественного согласия и понимания, мы получаем совершенно новую оптику взгляда на эту возможность взаимодействия, конституированную различными знаниевыми текстурами – объективированными и инкорпорированными, институционализированными и проблематичными с точки зрения их статуса. При этом анализ знаниевых агрегатов с позиции их знаниевой структуры, соотносённости этой знаниевой структуры с субстратом знания, позволяет обнаружить и типологизировать способы, которым акторы осуществляют работу по производству и поддержке этих возможностей и шансов.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Социология вещей. Сборник статей / под ред. В. В. Вахштайна. – М.: «Территория будущего», 2006. – 392 с. 2. Кнорр-Цетина К. Объектная социальность: общественные отношения в постсоциальных обществах знания // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2002. – Т. 5. – № 1. – с. 101-124. 3. Баскакова Ю. М. и др. Американские практики электорального прогнозирования. Доклад по результатам исследования. – М.: ВЦИОМ, 2016. – 40 с. 4. Кед А. П., Агаева П. М. Интернет-опрос как метод социологического исследования // Проблемы современной экономики. – 2015. – № 27. – С. 112-116. 5. Султанов Т. Р. Преимущества интернет-опросов и дальнейшие перспективы их применения // Молодёжь

третьего тысячелетия: сборник научных статей. – Омск, 2016. – с. 231-234. **6.** Борисенко Е. А., Голиков А. С. Интернет-конституирование социального: Ирвинг Гофман о знании между социальным Вторым и социальным Третьим // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Випуск 35. – Х.: Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – с. 18-26 **7.** Деррида Ж. Состояние постмодерна. – СПб., 1998. – 185 с. **8.** Джеймсон Ф. Постмодернизм, или логика культуры позднего капитализма // Философия эпохи постмодерна. – Минск, 1996. – 346 с. **9.** Липовецки Ж. Эра пустоты. Очерки современного индивидуализма. – СПб.: Владимир Даль, 2001. – 332 с. **10.** Шестаков В. П. Мифология XX века. Критика теории и практики буржуазной «массовой культуры». – М.: Политиздат, 1988. – 413 с. **11.** Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. – Екатеринбург, 2000. – 167 с. **12.** Пэнто Л. Докса интеллектуала // Socio-Logos'96. Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. – М.: Socio-Logos, 1996. – С. 32-38. **13.** Зубарев А. Возможности и перспективы использования концепции М. Бахтина в социологической интерпретации жизненного мира / А. Зубарев // Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология. – 2014. – № (19). – С.102-109. **14.** Ганжа А. О., Зотов А. А. Гуманистическая социология Флориана Знанецкого // Социологические исследования. – 2002. – № 3. – с. 112-120. **15.** Гоманюк Н.А. Социально-антропологическая специфика частной эпистолы / Н.А. Гоманюк // Габітус. – 2016. – Вип. 1. – С. 16-20. **16.** Козлова Н., Сандомирская И. «Наивное письмо» и производители нормы // Вопросы социологии. – 1996. – № 7. – с. 152-186. **17.** Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по феноменологической социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 323 с. **18.** Вахштайн В. Социология повседневности и теория фреймов. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2011. – 334 с. **19.** Вахштайн В.С. Драматургическая теория Ирвинга Гофмана: два прочтения // Социологическое обозрение. – 2003. – Т. 3. – № 4. – с. 104-118. **20.** Голиков А.С. Изменяемое и неизменяемое в социальном: к понятию протокола (по результатам качественного исследования) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – Вип. 38. – 2017. – с. 13-19. **21.** Болтански, Л., Тевено, Л. Критика и обоснование справедливости: Очерки социологии градов / Люк Болтански, Лоран Тевено; пер. с фр. О. В. Ковенево; науч. ред. перевода Н. Е. Копосов. – М.: Новое литературное обозрение, 2013. – 576 с.

УДК: 316.2

ЭВРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ АКТОРНО-СЕТЕВОЙ ТЕОРИИ В ИЗУЧЕНИИ ИЕРАРХИЧЕСКИХ СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ И СТРУКТУР**Бойко Дмитрий Николаевич** – аспирант социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Статья посвящена изучению роли и места вещей в процессах символического насилия в (пост)современном обществе. В ней проводится критический обзор эвристического потенциала акторно-сетевого подхода в рамках исследований по вышеуказанной теме. Осуществляется анализ основных положений и принципов концепций Б. Латура и Дж. Ло, анализ применимости для изучения иерархических социальных отношений. Приводится критика акторно-сетевого подхода зарубежными и отечественными авторами, а также попыток интерпретаций данной теории в различных теоретико-методологических направлениях. Предлагается авторская теоретико-методологическая схема, построенная на синтезе акторно-сетевой теории и конструктивистского структурализма. Сопоставляются концепты сети и поля, фрейма и позиции, связи и диспозиции и др. для универсализации постструктуралистской методологии в изучении материальных объектов в социальных взаимодействиях.

Ключевые слова: акторно-сетевая теория, ANT, социология вещей, Б. Латур, Дж. Ло.

Стаття присвячена дослідженню ролі і місця речей у процесах символічного насильства у (пост)сучасному суспільстві. У ній проводиться критичний огляд евристичного потенціалу акторно-мережевого підходу в рамках досліджень з вищевказаної теми. Здійснюється аналіз основних положень і принципів концепцій Б. Латура і Дж. Ло, аналіз можливостей до застосування ANT для вивчення ієрархічних соціальних відносин. Наводиться критика акторно-мережевого підходу зарубіжними і вітчизняними авторами, а також спроб інтерпретацій даної теорії в різних теоретико-методологічних напрямках. Пропонується авторська теоретико-методологічна схема, побудована на синтезі акторно-мережевої теорії та конструктивістського структуралізму. Співставляються концепти мережі і поля, фрейму і позиції, зв'язку та диспозиції і ін. для універсалізації постструктуралістської методології у вивченні матеріальних об'єктів у соціальних взаємодіях.

Ключові слова: акторно-мережева теорія, ANT, соціологія речей, Б. Латур, Дж. Ло.

The article deals with the study of the role and place of things in the processes of symbolic violence in (post)modern society. It provides a critical review of the heuristic potential of the actor-network approach for the researches on the above topic. There is the analysis of the main provisions and principles of the concepts of B. Latour and J. Lo, and the analysis of applicability for the study of hierarchical social relations. The criticism of the actor-network approach by foreign and domestic authors is given, as well as attempts of interpretations of this theory in various theoretical and methodological directions. We propose an author's theoretical and methodological scheme, built on the synthesis of the actor-network theory and constructivist structuralism. The concepts of the network and field, the frame and position, link and disposition are compared, for the universalization of poststructuralist methodology in the study of material objects in social interactions.

Keywords: actor-network theory, ANT, sociology of things, B. Latour, J. Lo.

– У меня есть один знакомый, – сказал Эдик. – Он утверждает, будто человек – это только промежуточное звено, необходимое природе для создания венца творения: рюмки коньяка с ломтиком лимона.
АБС, ПНвС

Вероятно, возникая в «долгий XIX век» во Франции, социология буквально in utero переняла ряд особенностей своей родины того периода ее истории: это и единство и борьба революционного романтизма с буржуазным прагматизмом, и вера в человека как венца природы, и мировоззренческий поиск между инновационностью и консерватизмом. И, возможно, еще с тех времен в нашей науке зародилось пристрастие ко всякого рода «переворотам», «поворотам» и «сдвигам», которое воплощается уже в новейшее время. Их («поворотов») было (и будет) несметное множество, разного масштаба и характера: от парадигмальных (напр., лингвистический [2, с. 276-278] или экзистенциальный [23], [17]) до частных (эмоциональный (он же аффективный) [18] или рискологический [13]), от специфических для социологии

(культуральний [1]) до междисциплинарних (визуальний [9], прагматический [21] или гуманистический [12]). Но в рамках данной статьи нас интересует один из наиболее радикальных и, в то же время, влиятельных поворотов в социальной науке конца прошлого века – материалистический¹.

Как правило, вокруг отдельно взятого «поворота» формируется подход или направление, довольно часто институционализируясь в виде теории среднего уровня (например, социология рисков, визуальная социология или социология вещей), которые слабо связаны как с фундаментально-теоретическими, так и эмпирическими работами. Это все больше усугубляет мультипарадигмальное состояние социологии, уменьшая вероятность превращения эклектичного набора разнородных знаний в разветвленную многоуровневую эпистемологическую структуру. Безусловно, дух научного свободолобия и бунтарства, лежащий в основании множества «поворотов», противоречит современным представлениям о структуре научного знания и куда ближе к постмодернизму («смерть метанарративов», «мозаичность культуры» и специфика «науки социального типа»). Зато такого рода множественность и аналитичность современного социологического знания несколько не противоречит возможности следовать другой метапарадигмальной тенденции социальных наук XX-XXI века – созданию синтетических теорий. И, несмотря на эксклюзивность и дистанцирование тех или иных «поворотных» концепций, они оставляют возможность «плодотворного сотрудничества» с другими теоретико-методологическими подходами. Использование методологии АНТ в чистом виде на практике маловероятно и малопродуктивно, особенно для изучения сложных, многоуровневых процессов или иерархических групп. Потому необходим если не синтез идей акторно-сетового подхода с другими концепциями, то переосмысление и интерпретация. Таким образом, **целью** данной работы является описание эвристического потенциала акторно-сетевой теории для изучения иерархических социальных отношений и структур.

Вопрос о соотношении материальной и семиотической составляющей в объектах вещной среды никогда не был принципиальным для социологии по ряду причин: во-первых, основное внимание всегда уделялось субъекту и тому, что конституирует его субъектность (социальные (взаимо)действия, связи, сети и пр.), либо объекту, который не имеет прямого материального воплощения (социальные институты, группы, отношения и т.п.); во-вторых, в рамках многих подходов (напр., символический интеракционизм, формальная социология и др.) этот вопрос был изначально решен радикально в пользу символической составляющей. И этот вопрос не проблематизировался и принимался по умолчанию вплоть до 1980-х годов, когда усилиями Бруно Латура, Джона Ло, Мишеля Каллона, Эннмари Мол и др. была предпринята попытка развенчания пансемиотического подхода, получившая название «поворот к материальному». Нельзя сказать, что до этого социология напрочь игнорировала вещи как элементы социальности. Г. Зиммель рассматривал вещи (как и всю социальность) в контексте «мира смыслов», как «комплексы [социальных] свойств... со всеми законами их взаимосвязи и развития» [Цит. по 20, с. 82]. В рамках его подхода важно не то, что вещь «есть», а то, что она «говорит взгляду», то, как она «прочитывается», а ее социологическое изучение сводится к поиску «социальной логики» внутри и вокруг нее. Такой взгляд на роль и место вещей в социальности реализуется и в творчестве И. Гоффмана, который в рамках фрейм-анализа рассматривал вещи как медиаторы, связующие «внутреннее» (деятельность, вычленимую фреймом) и «внешнее» (подвижный, изменчивый мир за его пределами), вводя понятие «оснащения» («equipment») – всей совокупности опосредующих социальное взаимодействие материальных объектов, которые формируют интеракцию, закрепляют ее, наделяют объективностью [6 с. 14], и в работах Г. Гарфинкеля, который, основываясь на концепции «оснастки» («Zeug») М. Хайдеггера, рассматривает вещи как становящиеся инструментальными в ходе практического действия объекты, занимающие место в пространстве и времени, и выполняющие те или иные функции в ситуации взаимодействия здесь и сейчас [Там же, с. 15-16]. Основываясь на таком прочтении классиков микросоциологии, Б. Латур критикует предшествующие и современные ему социологические теории, которые в полном соблюдении принципа социологизма Э. Дюркгейма, объясняя социальное социальным, «редуцируют» вещи к их социальным функциям.

В противовес этому, Б. Латур, основываясь на монадологии Г.В. Лейбница и Г. Тарда, предлагает фундаментально иное рассмотрение вещей. Они рассматриваются как самодостаточные тождественные себе в онтологическом смысле участники (актанты²) взаимодействий, в том числе социальных. Именно вещи в понимании Б. Латура являются критериальным признаком человеческой жизни, отличающей ее от жизни животных³, они не просто опосредуют интеракции, но являются их равноправными участниками. В меру своих свойств и качеств вещи ограничивают (фреймируют) различные взаимодействия, тем самым

¹ Также именуемый «объектологическим» [10] или, в широкой перспективе, «онтологическим» [19].

² Б. Латур заимствует термин «актанты» из структуралистской теории А.-Ж. Греймаса, под которым понимаются «существа или предметы, участвующие в процессе в любом виде и в любой роли, пусть даже в качестве простых фигурантов или самым пассивным образом» [8, с. 483].

³ «Когда я покупаю на почте марки и обращаюсь к кассиру через окошко, рядом со мной нет моей семьи, коллег или начальников, дышащих мне в затылок. И, слава богу, официант в этот момент не рассказывает мне историй о теще или зубах своей благоверной! Такое счастье недоступно бабуину. Любой другой бабуйн может вмешаться в любое взаимодействие» [15, с. 181].

обеспечивая их относительную устойчивость и независимость, а также связывают их между собой (образуя сети), что гарантирует относительную типичность и одновременность. Тем самым автор выводит нас на парадоксальность роли вещей в человеческой жизни: они ее, с одной стороны, ограничивают, выступая редуторами интеракций, и, с другой стороны, распространяют, тем самым являясь дистрибьюторами. Суть парадокса, указанного выше, кроется в особенном понимании объектов: обладающие продолжительностью в пространстве и времени (соответственно, ограниченностью и относительной независимостью), они существуют лишь в связи с другими объектами. Таким образом, локализованные и глобализованные взаимодействия организовываются в структуры, напоминающие «спиралевидную сеть с множеством самых различных дат, мест и людей» [15, с. 182], изучением которых и занимается акторно-сетевая теория (ANT).

Другой теоретик ANT – Дж. Ло – говорит, что «объекты являются «производными» некоторых устойчивых множеств или сетей отношений» [16, с. 223]. Соответственно, они «сохраняют свою целостность до тех пор, пока отношения между ними стабильны и неизменны» [Там же]. Дж. Ло делает следующий логический шаг, говоря о том, что не только объекты невозможны вне сети, но и сети невозможны вне объектов, и в той же работе дает другое определение: «объекты представляют собой пересечения характеристик неизменности формы в разных топологиях» [16, с. 231]. Объекты в своей постоянности формы и неразрывности с сетью гарантируют устойчивость и повторяемость социальных отношений, при этом они не сводятся лишь к элементам «оснастки» на микроуровне или «среды» на макроуровне. То есть социология открыла для себя свойства агентности и перформативности вещей как материальных объектов. Тем самым теоретики ANT проводят попытку «пересборки социальности», претендуя не (с)только на методологический сдвиг, но на изменение социально-научной картины мира в целом.

Достаточно претенциозный проект конца XX в. подвергся небезосновательным нападкам со стороны коллег-современников. Лейтмотивом критических выпадов стала переоценка терминологии и системы понятий: «Эклектичный и философски заряженный словарь вызвал обвинения в непонятности и эзотеричности» [3, с. 7], дополненные упреками в тавтологичности и внутренней противоречивости из-за неоднозначности выбора «между языком реальности и языком репрезентации» [24, с. 498], метафорой и метонимией [11]. Основной удар нанесли представители тех концепций, которые изначально оказались под критическими выпадами самих теоретиков ANT – Эдинбургская и Батская школы социологии научного знания. Сначала Г. Коллинс и С. Йерли [26], а потом и Д. Блур [5], не только отбивали латуровские диатрибы, но и отвечали тем же. И их претензии были нацелены в сторону принципа симметрии, который был предложен в контексте ANT⁴. «В глазах сторонних наблюдателей акторно-сетевой подход превратился в проповедь равенства людей и нечеловеков» [3, с. 9], но при более детальном рассмотрении можно выйти на парадоксальное сочетание в акторно-сетевом подходе идеалов либеральной демократии и нищестанства: все актаны изначально равны, что не мешает им вести друг с другом борьбу за власть [25]. Эти и многие другие теоретико-методологические упреки в сторону акторно- сетевого подхода заставили во многом переосмыслить свои позиции, результат чего довольно иронично подытожил сам Б. Латур: «...есть четыре элемента, не работающих в акторно-сетевой теории: слово «актор», слово «сеть», слово «теория» и дефис!» [14, с. 202].

Для того, чтобы выйти из теоретико-методологического тупика, в котором оказалась ANT на рубеже веков, были предприняты попытки реинтерпретации некоторых концептов данного подхода при сохранении его ключевых посылов. В родной для ANT англо- и франкоязычной социологической среде куда больше внимания уделяет критике ее идей, нежели ее реанимированию, в то время как в русскоязычном социологическом дискурсе существует несколько ключевых фигур, идущих в том числе в фарватере акторно-сетевой теории, но несколько корректируя ее курс на свой манер: В. Вахштайна, предложивший свой вариант фрейм-анализа, основанного на концепциях Б. Латура и И. Гоффмана, и О. Хархордин, который попытался вклинить работы все того же Б. Латура в свою теорию практик. Так, первый попытался соединить воедино гоффмановское понятие фрейма в его когнитивном смысле с понятием материального фрейма в латуровском смысле, представив свою схему фрейм-анализа. Предложенный подход, хоть и разрабатывался довольно масштабно и получил серьезную эмпирическую апробацию, все же был воспринят неоднозначно, а сам подход потерял пафос всеохватывающей, парадигмальной концепции, оставаясь на среднем уровне социологической теории, если не сказать теорией ad hoc, и вскоре сам В. Вахштайн предложил спасти социологию вещей от ANT [7, с. 14]. Второй же, используя традиционную англоязычную вариацию термина «network», акцентировал внимание не на первом корне этого слова («сеть»), а на втором – «труд» [22, с. 49-50], представляя данный концепт уже не в постструктуралистском, а акционистском прочтении. При этом роль идей ANT в предложенной О. Хархординим теории практик оставалась невелика, и автор с явным удовольствием отдавал предпочтение методологии так нелюбимого Б. Латуром П. Бурдьё.

На наш взгляд, основным козырем акторно-сетевой теории является возможность, используя ее теоретико-методологические инструменты, учитывать и изучать весь охват отличных по характеру и масштабам

⁴ Методологическое требование рассматривать субъект и объект как равнозначных действующих лиц.

(соціальних) зв'язей между разнородними и разноуровневими актантами в хитросплетениях (соціальної) сети. При этом аксиоматический характер вышеупомянутого принципа симметрии также резко ограничивает эвристические преимущества данного подхода: ANT в ее изначальном виде применима для изучения соціальних структур лишь в их горизонтальной перспективе, напроць игнорируя необходимость вертикального среза. Инструменты, которые предоставили Б. Латур, Дж. Ло, М. Каллон и другие, не предназначены для изучения аспектов иерархии, власти, стратификационных систем и любых других аспектов соціальности, в которых проблематизируется неравенство. И в апологетике равенства в изучении роли людей и вещей в соціальних сетях авторы забывают, что «некоторые животные равнее других».

Рассмотрим, например, фрейм лекционного занятия. При использовании классических подходов социологии повседневности изучение сведется к взаимодействию между ключевыми акторами (преподавателем и студентами) в когнитивно и символически определенных условиях, тогда как инструментарий ANT позволяет выделить объекты вещной среды, включенные во фрейм, как полноценных участников (актантов) взаимодействия. Место (чаще всего помещение), преломляющее внешнее воздействие на фрейм, также и определяет специфику интеракций внутри: четко обозначена преподавательская и студенческая зоны (за счет расположения столов, доски, трибуны и т.п.) – аудитория таким образом является фоном, на котором производятся различные практики. Основной силой акторно-сетевой теории для нашего примера является изучение изменений взаимодействий, вызванных технологизацией фрейма, то есть возникновение качественно новых актантов, включающихся в интеракции: упрощение практик изложения материала преподавателем (мультимедийная презентация, микрофон и пр.), фиксирования материала студентами (ноутбуки, смартфоны), распространения готовых конспектов (электронные носители информации) и др. И принцип симметрии выступает прорывным, если рассматривать то, как включенный диктофон или видеочамера дополняют восприятие студентом информации живую либо вовсе замещают его.

Но при всем при этом такое рассмотрение упускает огромный пласт соціальности, который воплощается и воплощает саму деятельность людей-участников. При симметричном рассмотрении человека и вещей в сетях отношений мы вынужденно пренебрегаем уникальными свойствами однотипных объектов, обращая внимания на различия лишь тогда, когда они заметно выбиваются из совокупности («ручка» останется «ручкой», покуда не приобретет характеристику «сломанная», «красная» или «моя»; соответственно, человек будет абстрактным до того, как ему будет приписаны те или иные эпитеты). С традиционно-социологическим изучением человека ситуация обратная: вслед за измерением индивидуальности и уникальности идет обобщение и типизация. И это не просто методологический принцип, а мировоззренческая установка, воплощаемая в огромной массе концептов, будь то жизненная траектория, конфигурация ценностей или ансамбль капиталов. ANT в попытках оживить вещи просто «убивает» человека, тем самым наступая на те же грабли, что и ранний позитивизм или структурный-функционализм.

Другое «слепое пятно» оптики ANT станет очевидным, если разобрать альтернативный пример: любой структурно подобный лекционному⁵ фрейм, места в котором являются собственностью (и, соответственно, товаром) – например, театральное представление, сеанс в кинотеатре, публичные спортивные соревнования и т.д. В этом случае внутри фрейма происходит топологическая дифференциация уже внутри зоны «наблюдающих», носящая иерархический характер, воплощающаяся в объектах вещной среды. Боковые места противопоставляются местам по центру, приближенные к «выступающим» – отдаленным, а уединенные театральные балконы и VIP-ложи стадионов – партеру и фанатской трибуне, при этом отличия таких мест не сводятся к тому, насколько удобно «наблюдать», а поляризуются по многим другим признакам: комфортабельность («мягкие» и «жесткие» кресла), обслуживание (различный персонал и дополнительные услуги в разных зонах), логистика (отдельные входы в помещение, транспортная развязка) и др. Собственность на место таким образом превращает в товар и сам доступ к фрейму, формируя неравенство уже и за его пределами, а ограниченность фрейма в пространстве и времени влияет на его «стоимость»⁶ как товара (так, закрытый предпремьерный показ или последний концерт известного исполнителя «ценятся» больше, чем регулярные выступления, даже идентичные по наполнению). Подобные социальные структуры, имея иерархический порядок внутри, также включены в более масштабные иерархические структуры (например, классовое культурное потребление, индустрию культуры и т.д.), что остается незамеченным при использовании инструментария акторно-сетевого подхода в чистом виде. Потому будет логичным дополнить концептуальную схему ANT наработками других подходов (пост)структуралистской парадигмы, позволяющих изучать вертикальную дифференциацию. Но для этого необходимо привести к общему знаменателю некоторые теоретико-методологические принципы, о которых шла речь выше.

⁵ Имеющий отчетливое ролевое и топологическое деление на «выступающих» и «наблюдающих».

⁶ Стоимость в данном контексте подразумевается скорее метафорически, как совокупность ценностно-смысловых характеристик, поддающихся количественному измерению (в том числе экономических, социокультурных, символических и др.).

«Возвращение человека» в его привычном для социологии понимании в предложенную теоретиками акторно-сетевую модель радикально меняет всю суть методологии, но это остается безальтернативным вариантом для ее универсализации. Рационалистические модели (например, «субъект») сами по себе крайне ограничены, потому не просто не привнесут ничего нового, но и обрушат старое, тогда как конструктивистские модели (например, «актор») упускают связь между человеком и онтологически независимой социальной структурой, которая является ключевой для ANT. Потому, на наш взгляд, наиболее подходящей моделью социологической репрезентации *homo sapiens* в данном контексте является модель агента как одновременно творения и творца социальной структуры (в нашем случае – сети). Агент, занимая определенное место (позицию) в пространстве (как физическом, так и социальном), неразрывно связан с другими элементами сети. Эти связи по сути являются его диспозициями, то есть конфигурация (будь то случайная или системная) этих связей формируют габитус агента. Системы позиций и диспозиций формируют фреймы, в которых, беря во внимание вышеупомянутое замечание О. Хархордина, и реализуются практики. В таком понимании фрейм является вариацией поля (в понимании П. Бурдьё), при этом акцент делается не на отношениях символической борьбы, а на горизонтальных символических и несимволических взаимодействиях. Объекты вещной среды, будучи узлами социальных отношений, являются носителями различных форм капиталов, и данный «разворот» в горизонтальную плоскость позволяет изучать то, как непосредственно материальные свойства вещей влияют на конструирование капитальных отношений и, соответственно, символическую борьбу в поле. Традиционно модель фрейма используется в микросоциологической перспективе для изучения повседневных структур взаимодействия, тогда как модель поля более универсальна и применяется в исследовании социальных взаимодействий всех уровней. Для нас соотношение фрейма и поля в методологическом плане достаточно условно (они могут отождествляться, противопоставляться, являться частью друг друга), но эмпирически это является одним из ключевых индикаторов. И если в структуралистском конструктивизме поле является конкретным, исторически обособившимся и относительно автономным элементом социального пространства, то фрейм можно рассмотреть уже как отдельный конкретный элемент физического пространства, обладающий относительной продолжительностью и независимостью.

Такой подход позволяет, с одной стороны, решить несколько теоретико-методологических проблем акторно-сетевой модели («вернуть» в схему человека, учитывать вертикальную дифференциацию внутри сети) и, с другой стороны, – дополнить структуралистский конструктивизм инструментами для изучения материальной составляющей социальных отношений. Это позволит более разнопланово изучать такие явления, как столкновения различных полей в одном фрейме (например, теледебаты ученого и политика), соотношение телесной и культурной составляющих человека (вопрос «мастерства» спортсмена или работника физического труда), влияние физических свойств объектов на иерархические социальные отношения (роль и место вещей в символической борьбе или символическом насилии) и многие другие.

Подытоживая, можно сказать, что акторно-сетевая модель, претендующая на поворотный в социологии, заслуженно получила шквал критики. Будучи в большей мере идеологическим проектом, чем рабочей научной концепцией, ANT остается частной и применимой только в узком сегменте проблемного поля методологией. Кроме того, из-за понятийной, концептуальной, теоретико-методологической путаницы наработки данного подхода в чистом виде применять практически невозможно, потому необходимо переосмысление и интерпретация в каждом конкретном случае. Тем не менее, хоть и основной акцент теории сделан именно на технологических объектах (в особенности, миниатюризацию технических средств), важнейшим эпистемологическим достижением данного подхода является именно акцентирование внимания мировой социологической общественности на упрощенное и утрированное представление о роли и месте материальных объектов как таковых и изменение социологического взгляда на вещи. Сам акторно-сетевой подход, хоть и является весьма узким и в некоторой степени «сырым», все же оставляет большие возможности и для других интерпретаций или синтеза с другими теоретическими подходами: будь то соотношение актанта-вещи, способного полностью или частично заместить человека в социальной сети, с идеями симулякрала и подмены социального, либо попытка преодоления исключительной эгалитарности через сопоставление сети в понимании ANT с социальными системами в понимании Н. Лумана, включающее рассмотрение неравных коммуникаций, кодов доступа в систему и т.д., или же анализ согласия и несогласия (в духе Л. Болтански и Л. Тевено) в сетевых интеракциях и т.д. – но это уже тема для дальнейших исследований.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Александер Дж. Сильная программа в культурсоциологии: пер. с англ. / Джеффри Александер, Филипп Смит // Социологическое обозрение. – 2010. – №2. – С. 11-30. 2. Аналитическая философия: учеб. пособие / под ред. М. В. Лебедева, А.З. Черняка. – М.: ИПК РУДН, 2006. – 622 с. 3. Астахов С. С. Критическая рецепция акторно-сетевой теории: от макиавеллизма к проблеме Иного. / Астахов Сергей Сергеевич // Философская мысль. – 2016. – № 10. – С.1-15. 4. Астахов С. С. Критическая рецепция акторно-сетевой теории: от макиавеллизма к проблеме Иного. / Астахов Сергей Сергеевич // Философская мысль. – 2016.

- № 10. – С.1-15. **5.** Блур Д. Анти-Латур / Дэвид Блур // ЛОГОС, Т. 27, 2017. – №1. – С. 85-134. **6.** Вахштайн В. Социология вещей и «поворот к материальному» в социальной теории / В. Вахштайн // Социология вещей. Сборник статей / Под. ред. В. Вахштайна – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С. 7-42. – С. 14. **7.** Вахштайн В.С. К микросоциологии игрушек: сценарий, афорданс, транспозиция. /В.С. Вахштайн // ЛОГОС, 2013 – №2 (92). – С. 3-37. **8.** Греймас А.-Ж. Семиотика. Объяснительный словарь: пер. с англ. / А.-Ж. Греймас, Ж. Курте. – М.: Радуга, 1983. – 550 с. **9.** Зенкова А. Ю. Визуальные исследования как интегральная область социально-гуманитарного знания / Анна Юрьевна Зенкова // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук – 2004. – С. 184-193. **10.** Катерный И. В. Социальная реальность в дискурсе «объектологического поворота» / И.В. Катерный // Вестник МГИМО. – 2014. – №4 (37). – С. 264-273. **11.** Константинова М.В. Метонимический поворот. Социология вещей против социологии технологий / Мария Владиславовна Константинова // Социология власти. – 2015. – №1. – С. 90-107. **12.** Кравченко С. А. Востребованность гуманистического поворота в социологии / Сергей Александрович Кравченко // Социологическая наука и социальная практика – 2013. – № 1 – С. 12-23. **13.** Кравченко С. А. Сложный социум: востребованность поворотов в социологии / Сергей Александрович Кравченко // Социологические исследования. – 2012. – № 5. – С. 19-28. **14.** Латур Б. АСТ: вопрос об отзыве / Бруно Латур // ЛОГОС, 2017. – №1 – С. 201-216. **15.** Латур Б. Об интеробъективности / Б. Латур // Социология вещей. Сборник статей / Под. ред. В. Вахштайна – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С. 169-198. **16.** Ло Дж. Объекты и пространства / Дж. Ло // Социология вещей. Сборник статей / Под. ред. В. Вахштайна – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С. 233-244. **17.** Мельников А. Экзистенциальный поворот у сучасній соціології / А. Мельников // Соціологія: теорія, методи, маркетинг: Науково-теоретичний часопис. – 2011. – № 2. – С. 160-177. **18.** Симонова О.А. Эмоциональный поворот в социологии: развитие теории и отдельных исследовательских областей / О.А. Смирнова // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 11: Социология. Реферативный журнал. –2016. – Т.3. № 3. – С. 105-130. **19.** Степанищев С. Онтологический поворот в социологии [Электронный ресурс] / Сергей Степанищев // Новостная служба портала ГУ-ВШЭ – Режим доступа: <https://www.hse.ru/org/hse/innovation/news/260511.html> **20.** Филиппов А. Ф. Теоретические основания социологии пространства. / А.Ф. Филиппов – М.: Канон-Пресс-Ц, 2003. – 285 с. **21.** Хархордин О.В. Прагматический поворот: социология Л. Болтански и Л. Тевено / Олег Валерьевич Хархордин // Социологические исследования. – 2007. – № 1. – С. 32-42. **22.** Хархордин О. В. Предисловие редактора к кн. Латур Б. Нового ремени не было. Эссе по симметричной антропологии / пер. с фр. Д. Я. Калугина; Науч. ред. О. В. Хархордин. – СПб.: Изд-во Европ.ун-та в С.-Петербурге, 2006. - 240 с./ Вадим Волков **23.** Штомпка П. В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии / П. Штомпка // Социологические исследования – 2009. – №8 – С. 3-13. **24.** Amsterdamska O. Surely you are joking, Monsieur Latour! / O. Amsterdamska // Science, Technology, & Human Values. – 1990 – №4 (15). – P. 495–504. – P. 498. **25.** Brown S. Otherness and the Actor Network: The Undiscovered Continent / S. Brown, N. Lee // American Behavioral Scientist, 1994, – №6 (36). – P. 772-790. **26.** Collins H. Epistemological chicken / H. Collins, S. Yearley// Science as practice and culture (Pickering A., ed). – Chicago, 1992. – P. 301-326.

УДК 316.77:659.1

ЗАСТОСУВАННЯ ДИСКУРС-АНАЛІТИЧНОГО ПІДХОДУ У ДОСЛІДЖЕННІ КОМЕРЦІЙНОЇ РЕКЛАМИ

Герус Ольга Ігорівна – кандидат соціологічних наук, асистент кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету «Львівська політехніка»

У статті здійснено порівняльну характеристику сучасних методик дискурс-аналізу. Визначено, що особливого значення в контексті конструювання соціальних практик набувають дослідження невербальних елементів комунікації, які вимагають від соціолога навичок розпізнавання сигналів. Розглянуто ряд шкіл і напрямів, що утвердилися в ролі самостійних дослідницьких практик та володіють своєю методологією. Кожен підхід характеризується теоретичними положеннями, що включають в себе особливе розуміння дискурсу, дискурсивної та соціальної практики. Використання цих теорій дозволило визначити оптимальну теоретико-методологічну схему дослідження соціальних практик споживання та їх конструювання в сучасному полі комерційної реклами.

Ключові слова: дискурс, дискурс-аналіз, критичний дискурс-аналіз, дискурсивні практики, реклама.

В статье осуществлена сравнительная характеристика современных методик дискурса анализа. Особое значение в контексте конструирования социальных практик приобретают исследования невербальных элементов коммуникации, которые требуют от социолога навыков распознавания сигналов. Рассмотрено ряд школ и направлений, утвердившихся в качестве самостоятельных исследовательских практик и обладают своей методологией. Каждый подход характеризуется теоретическими посылами, включающих в себя особое понимание дискурса, дискурсивной и социальной практики. Использование этих теорий позволило определить оптимальную теоретико-методологическую схему исследования социальных практик потребления и их конструирования в современном поле коммерческой рекламы.

Ключевые слова: дискурс, дискурс-анализ, критический дискурс-анализ, дискурсивные практики, реклама.

The article contains a comparative characteristic of modern discourse analysis methods. The study of non-verbal communication elements is of particular importance in the context of constructing social practices. Such studies require from a sociologist the ability to recognize signals. The author considered a number of schools and trends that have been established as independent research practices with their own methodology. Each approach is characterized by theoretical references, including a special understanding of discourse, discourse and social practice. The use of these theories allowed to determine the optimal theoretical and methodological scheme for the study of social consumption practices and their constructing in the modern commercial advertising field.

Keywords: discourse, discourse analysis, critical discourse analysis, discursive practices, advertising.

На попередніх етапах розвитку суспільства, саме коли виробництво та споживання не були відокремлені, для споживача був характерний низький рівень стилізації життя, відсутність різноманіття споживчих практик, незначна кількість відмінних моделей споживчої поведінки, а сама поведінка споживачів була чітко детермінована соціальним статусом індивіда. Проте із трансформацією суспільства та явища споживання як такого, відбулися істотні зміни в структурі, мотивах та ролі феномену споживання, а особливо поглибилась його комунікативно-символічна функція. Саме засоби масової комунікації набули настільки масового характеру, що перетворились на потужних рушіїв суспільства споживання [1, с. 17–18].

Зокрема у контексті інформаційного розвитку споживання особливої ваги набуває реклама. Індивід, потрапляючи в поле реклами, формує свій вибір, орієнтується на цінності, норми, зразки, що циркулюють у цьому полі, співставляє те, що пропонує поле реклами із своїми власними соціальними патернами, установками та цінностями. Тим самим він [індивід] засвоює специфічну, пропоновану рекламою, модель поведінки.

Особливого значення у контексті конструювання споживчих практик набувають дослідження елементів комунікації, оскільки реклама через формування дискурсів задає і формує певні цінності і норми споживчої поведінки, тим самим «програмує» споживчі практики як на індивідуальному, так і на груповому рівнях.

Теоретичний аналіз реклами як економічного інструменту, механізму для розвитку і підтримки економічного благоустрою суспільства здійснено у працях Ч. Сендіджа, В. Фрайбургера, К. Ротцолла, Ф. Котлера, А. Філіної, С. Матвеева, Л. Лясоти. Як символічно-знакову систему в комунікації рекламу розглядали П. Бурдьє, Ж. Бодрійяр, Ю. Шмига, К. Сичева, А. Кошкін. Місце реклами в системі соціальних

відносин розкрито у працях О. Савельєвої, А. Макарової, Л. Федотової, Н. Удріс, Н. Лисиці, К. Цимбал, зокрема крізь призму соціокультурних функцій реклама проаналізована в працях А. Лященко, Н. Чаган, О. Курти, В. Теременко, Ю. Літвінової, П. Чукреєва, І. Чудовської-Кандиби, Я. Зоськи, І. Набруско. Як інструмент комунікації у своїх працях рекламу розкривають Д. Огілві, У. Уеллс, Дж. Бернет, С. Моріарті, Ю. Бернадська, Е. Головлева, Ю. Миронов, Р. Крамар, В. Музикант та ін. Дискурс та контент аналіз рекламних повідомлень застосовано у працях М. Пайнік, П. Лесяк-Тусек, Д. Фенг, П. Вігнелл, Г. Кук, С. Коваленко, О. Зелінської, Є. Куликової, Н. Коваліско, Я. Яненко та ін.

Серед усього різноманіття поглядів та підходів не спостерігається запропонованої чіткої теоретико-методологічної схеми для аналізу процесу формування дискурсивних та соціальних практик, зокрема у дискурсивному полі комерційної реклами. Тому, *метою* нашої статті є обґрунтування використання дискурс-аналітичного підходу до дослідження формування дискурсивних та соціальних практик у полі реклами. Для цього необхідно виконати ряд наступних *завдань*: здійснити порівняльний аналіз різних версій дискурс-аналізу та обґрунтувати вибір тих з них, які будуть доцільні при аналізі дискурсивного поля реклами; обґрунтувати теоретико-методологічну схему формування дискурсивних та соціальних практик споживання у полі комерційної реклами.

Дискурс-аналіз (discourse-analysis) розпочинався як наука про вивчення використання мови у соціальній взаємодії – тобто, як люди використовують слова спілкуючись один з одним. Дискурс-аналіз є не стільки методом, скільки методологією, яка базується на міцній соціально-конструктивістській точці зору на соціальну реальність. Відтак дискурс-аналіз є не лише комплексом технік структурованого якісного дослідження текстів; він базується на ряді припущень про конструктивні ефекти мови [2, с. 39].

Традиційні якісні підходи часто спрямовані на виявлення сенсу цього світу для учасників. Натомість дискурс-аналіз пов'язаний зі спробами вивчення того, як створюються соціально вироблені ідеї та об'єкти, що становлять соціальний світ, і як вони підтримуються і актуалізуються у тимчасовому аспекті [3].

На відміну від класичних лінгвістичних підходів, соціологічний підхід у ході проведення дискурс-аналізу передбачає вивчення та аналіз не лише синтаксичної або семантичної структури тексту (мовних одиниць), але й розглядає і соціокультурний контекст формування та функціонування дискурсів. Головна методологічна особливість дискурс-аналізу полягає у виявленні прихованого значення тексту, контексту його створення, вірогідних інтерпретацій читачем/ слухачем тощо [4, с. 322].

У статті *дискурс* розглядається як певна комунікативна подія, що складається із вербальних структур, представлених у різних формах (візуальній, аудіальній, письмовій чи усній тощо), смислових формацій, що складаються із змісту, смислів та понять, що вкладаються у текст, та формується і функціонує в межах певного середовища, обмежується рамками характерних для суспільства соціальних, політичних, культурних та інших норм. Дискурси є невід'ємною частиною соціального середовища, які, з одного боку відтворюють ціннісну картину суспільства. Проте з іншого, – є засобом конструювання цінностей та норм. Внаслідок їхнього переосмислення та інтеріоризації споживачами, дискурси перетворюються на індивідуальні дискурсивні практики, диспозиції, зразки діяльності – габітус, що знаходить своє подальше відтворення у вигляді соціальних практик [2, с. 42].

Дискурсивні практики – це детерміновані часом і простором комунікаційні паттерни, які напряму пов'язані із контекстом дискурсу [5]. Образно кажучи, життя тексту в нашій свідомості, це накладання інформації, отриманої з цього тексту, і власного знання про обставини. Це ті диспозиції, які формуються в свідомості реципієнтів дискурсу. Таким чином, дискурсивна практика виступає важливим механізмом становлення індивіда як члена суспільства, тобто виступає вагомим елементом процесу соціалізації реципієнта дискурсу.

Дискурсивні практики мають місце у повсякденному житті та проявляються у процесах виробництва і споживання тексту. Це тягне за собою процеси виробництва знання, його розподілу і споживання (прийому та інтерпретації) [6, с. 113].

Результатом дискурсивного діалогу між кількома учасниками комунікації, в ході якого відбувається формування та перетворення змістів дискурсів є *соціальна практика*. Так, наприклад, поки учасник комунікативного діалогу перебуває в ситуації спілкування з іншими учасниками, він, незалежно від свого бажання, демонструє сприйняті інформаційні змісти, відтворює власні рефлексії, тим самим продукує дискурсивні практики [7, с. 13–15].

Головні питання, на які повинен відповісти дискурс-аналіз, стосуються радикальних змін, що відбуваються в сучасному житті, того, яку роль відіграє дискурс у трансформаційних процесах, а також того, які зміни відбуваються у відносинах між знаковою сферою та іншими соціальними елементами в рамках соціальних практик. Значення і роль дискурсу може мінятися залежно від тієї чи іншої соціальної практики [2, с. 43].

Вибір моделі дискурс-аналізу для дослідження практик споживання та дискурсів реклами, ускладнюється існуванням різноманітних трактувань поняття «дискурс», підходів до його вивчення [8] та відсутністю конкретних методологічних схем дискурс-аналітичних досліджень.

У творчому доробку М. Фуко поняття дискурсу займає провідне місце [9]. Для Фуко дискурс – це складна диференційована практика, яка підпорядковується доступним для аналізу практикам та їх модифікаціям. Сферою застосування дискурсу автор визначає історичний аналіз – описування дискурсу як матеріальної практики, аналіз систем та сфер життя суспільства з точки зору переважання певних дискурсів, підпорядкування різних дискурсів один одному [10]. Загалом Фуко переходить від питання про те, що таке суб'єкт, до питання про те, як суб'єкти створюються в конкретному соціально-історичному суспільстві.

У 70–80-х роках соціально-гуманітарні дослідження дискурсу проводилися більш-менш незалежно і автономно один від одного, проте на початку нового тисячоліття активізується інтеграція різних наукових підходів дискурсивних теорій. Зокрема, у соціально-гуманітарній традиції вивчення дискурсів можна виділити ряд шкіл і напрямів, які мають власну теоретичну базу і які утвердилися як самостійні дослідницькі практики та володіють своєю методологією. Кожен підхід має свої власні теоретичні положення, які включають в себе особливе розуміння дискурсу, дискурсивної та соціальної практики і т. д. [11].

Головна відмінність у цих підходах полягає у трактуванні самого дискурсу, у його дослідженні та вивченні механізмів його впливу на суспільство [6, с. 115]. Так, наприклад, у теоретичній концепції дискурс-аналізу Е. Лакло і Ш. Муфф та в дискурсивній психології дискурс визначається дещо вужче, тобто як певне використання мовних конструктів у певній області, а його вплив обмежується мовними практиками [13, с. 352]. Натомість в теорії критичного дискурс-аналізу Н. Феркло (*critical discourse analysis*), дискурсу надається особлива роль у конструюванні соціального світу [14, с. 90–95].

Застосування соціології в дискурс-аналізі дає перевагу, оскільки дозволяє враховувати той факт, що соціальні практики формуються соціальними структурами та перерозподілом влади.

Лінгвістичний дискурс-аналіз. Серед представників варто виділити таких науковців, як Е. Лакло, Ш. Муфф, Т. А. ван Дейк. Характерним для лінгвістики є насамперед інтерес до узагальненого матеріалу, в якому вивчають усі аспекти мовленнєвої діяльності та взаємодії одиниці мовлення – тексту й одиниці мовленнєвої діяльності – дискурсу. Відтак дискурс є реалізацією мовної компетенції в процесі мовленнєвої діяльності, сукупність вияву двох головних функцій мови, тобто епіфункцій – комунікативної та когнітивної. [15, с. 253–254]. Тобто дискурс – це фіксовані значення у межах специфічної області. Згідно положень цього підходу суб'єкт набуває свою ідентичність у дискурсивних практиках, а дискурс, самостійно повністю формує соціальний світ.

Головними завданнями лінгвістичного аналізу дискурсу є: опис та пояснення внутрішньої когнітивної структури й динаміки того, хто говорить, і того, хто слухає, вивчення комунікативних і когнітивних універсалій, опис мови як процесу відтворення соціально, культурно і лінгвістично значущих типових ментальних моделей, які відображають універсальне і спеціальне [16].

Дискурсивна психологія розглядає дискурс як ситуативне використання мови та мовлення у повсякденній практиці спілкування. Дж. Поттер, Р. Уоффіт, М. Білліг, М. Уетерелл концентруються на розгляді психічних феноменів з боку учасників комунікативного процесу загалом. Дискурсивна психологія підкреслює мовну та комунікативну природу психічних процесів. Вона заперечує штучний поділ мови і психічних процесів, пропонуючи натомість інтегративний холистичний підхід [17]. Дискурс розглядається як конструктор психологічної реальності, яка проживається. Особлива увага у дискурсивній психології приділяється аналізу культурних, історичних та соціальних контекстів спілкування. Головними об'єктами її дослідження виступають установки, наміри учасників комунікації та групові конфлікти. [18, с. 8–9]. Мета дискурс-аналізу полягає у вивченні того, як люди за допомогою дискурсивної практики створюють конструкції про світ, групи і ідентичності.

Критичний дискурс-аналіз концептуалізує мову як форму соціальної практики і намагається довести неусвідомлений взаємний вплив мови та соціальної структури [8]. Він передбачає аналіз взаємозв'язків між конкретним використанням мови та більш широкими соціальними та культурними структурами. Зокрема Н. Феркло, Р. Водак визначають критичний дискурс-аналіз як такий, що концептуалізує мову як форму соціальної практики. Цей метод спрямований на те, щоб показати, що мова та соціальна структура чинять постійний взаємний вплив один на одного, непомітний для людського сприйняття, та покликаний сприяти соціальній зміні і більш рівномірному розподілу влади в процесах комунікації і суспільстві в цілому.

Культурологічний дискурс-аналіз та дискурс-аналіз у галузі соціології знання є похідними від критичного дискурс-аналізу, тому оперують схожими визначеннями понять, проте при цьому формулюють свої власні методи, предмети, цілі та принципи дослідження.

На відміну від критичного дискурс-аналізу, який прагне спрямувати результати своїх досліджень на вирішення соціальних проблем, *культурологічний аналіз дискурсу* розглядає простір міжкультурної комунікації, виявляючи головні та другорядні дискурси різних культур з метою формування більш терпимої і вільної міжкультурної взаємодії [11]. Серед основних проблем культурологічного аналізу дискурсу є проблема сучасної міжкультурної комунікації, яка в її нинішньому вигляді «не тільки не допомагає зблизити розділений світ, але, навпаки, віддаляє різні культури одну від одної» [11]. Відтак метою дискурс-аналізу згідно цього підходу є сприяння розвитку принципів культурного «існування» і гармонізації суперечливих дискурсів різних культур.

Представники культурологічного аналізу дискурсу, зокрема Ши Сюй, визначають дискурс як невід'ємний інтегративний елемент культури.

Ця теоретична перспектива акцентує, що мова, в процесі комунікації, не тільки описує якусь реальність за його межами, але навпаки, сама є агентом трансформацій сенсу, формуючи і змінюючи культурні значення явищ, предметів і об'єктів в конкретних історичних рамках.

Відповідно до положень *дискурс-аналізу у галузі соціології знання*, дискурс-аналіз спрямований на дослідження суспільних практик і процесів комунікативного конструювання, стабілізації і трансформації символічних порядків, а також їхніх наслідків: законів, статистики, класифікацій і т. п. Практики в цьому сенсі є одночасно результатом дискурсу і передумовою для нових дискурсів [Ушанова, 2003]. Найяскравішим представником дискурс-аналізу у галузі соціології знання є Р. Келлер [19]. На думку Р. Келлера, дискурс-аналіз є «мультиметодичним», оскільки поняттям «дискурс-аналіз» найчастіше позначають не якийсь спеціальний метод, а скоріше точки зору на предмет дослідження, що трактується як певний дискурс.

Метою дискурс-аналізу у галузі соціології знання є дослідження суспільних практик і процесів комунікативного конструювання, стабілізації та трансформації символічних порядків.

Зазначимо, що дискурс-аналіз спрямований на вивчення конструктивних ефектів дискурсу в рамках структурованого і систематичного дослідження текстів [6, с. 115]. Дискурси є соціальними, суспільно значимими, утворюються із взаємодії між соціальними групами і складними соціетальними структурами, в які інтегровані дискурси. Відповідно, щоб зрозуміти дискурс і його ефекти передусім необхідно зрозуміти контекст, в якому він виникає.

На основі аналізу теоретичних доробків та визначених підходів особливий наголос у нашій статті ми хотіли б зробити на такому методологічному підході як дискурс-аналіз в рамках соціології економіки. Його метою є дослідження процесу формування соціальних практик і процесів комунікативного конструювання цінностей та норм у рекламних повідомленнях.

Із формуванням знаково-символічної складової дискурсивного поля реклами пов'язані основні можливості впливу на уявлення та поведінку аудиторії споживачів. Реклама окрім вироблення певної системи уявлень, є і своєрідним ідеологічним конструктом, що формує систему зразків поведінки, символічним відображенням цінностей суспільства, в якому вона створюється, ретранслюється та відтворюється.

Поєднуючи підходи критичного дискурс-аналізу (Н. Феркло, Р. Водак) та дискурс аналізу в галузі соціології знання (Р. Келлер) [6, с. 116], дискурс можна визначити як комплексну структуру, що складається із вербальних та смислових формацій, які утворюються і функціонують у межах певного середовища та обмежуються характерними для суспільства нормами.

Зауважимо, що у нашій статті ми оперуємо двома поняттями: рекламний дискурс та дискурси реклами. Перше – доволі широке поняття, яке власне означає те комунікативне середовище, в якому формуються окремі комунікативні та соціальні події. У цьому випадку рекламний дискурс будемо розглядати як інформаційне середовище – поле, у якому через лінгвістичні та візуальні засоби формуються та задаються специфічні рамки поведінки. Натомість дискурси реклами – це окремі комунікативні та соціальні події, які відтворюють у своєму змісті характерні для суспільства цінності, еталони поведінки, суспільні настрої тощо [20, с. 39].

Формування дискурсу постає як процес, за якого соціальна реальність будується через символічну систему. Конструювання соціального світу відбувається через процеси виробництва та споживання тексту – дискурсивну практику.

Отже, серед характеристик дискурсу виділимо такі:

1. Дискурси та соціум є діалектично взаємопов'язаними. З одного боку, суспільство конструює дискурс. Проте, з іншого – суспільство та його складові (наприклад, цінності, культура) зазнають впливів дискурсів та формуються ними. Тобто, дискурси відтворюють ціннісну картину суспільства, і водночас під впливом дискурсів формуються індивідуальні диспозиції, зразки діяльності (габітус), які відтворюють індивіди через соціальні практики.

2. Елементи дискурсу (текст, зображення) можуть носити ідеологічний характер, для визначення якого необхідно проаналізувати тексти та дослідити їх інтерпретацію, сприйняття та соціальний вплив.

3. Дискурси є історично визначеними. Вони повинні розглядатися у тісному взаємозв'язку із тим контекстом (зовнішнім середовищем), в якому вони формуються та функціонують.

Кожному дискурсу притаманний набір рис фізичної та соціальної ситуації, які є доречними для творення та тлумачення відповідного тексту і накладають відбиток на структури самого тексту. Це так званий контекст дискурсивної події, до якого можна віднести фізичних носіїв дискурсу, способи існування чи передачі текстів, музики та зображення, особливості інтонацій, жестів тощо [1, с. 24].

Процес формування дискурсивних та соціальних практик відбувається на трьох рівнях: 1) макрорівні та 2) мезо- і 3) мікрорівні (рис. 1.1.) [2, с. 118–119].

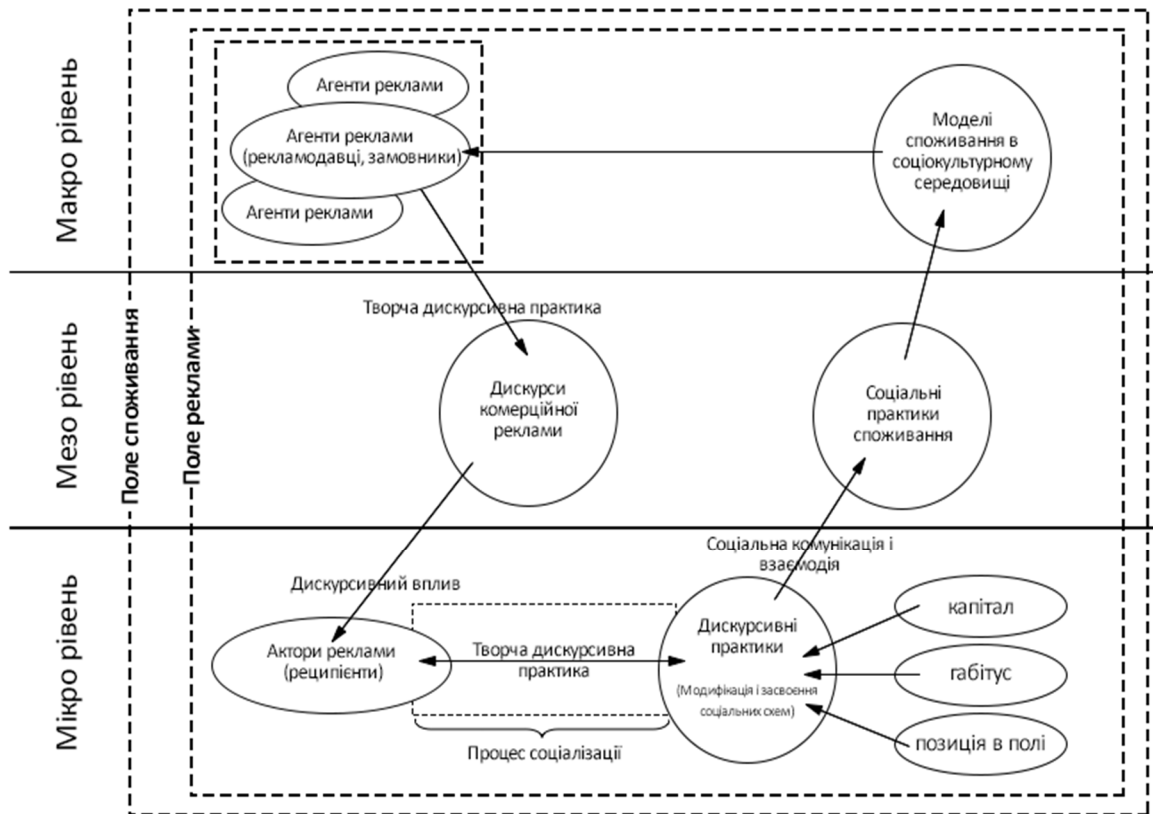

Рисунок 1.1. Авторська схема формування дискурсивних та соціальних практик в полі комерційної реклами

Макрорівень – це рівень соціокультурного середовища суспільства. На цьому рівні функціонують агенти реклами, від яких залежать процес формування реклами. Також до цього рівня віднесено процес формування та функціонування моделей споживання в соціокультурному середовищі.

На мезорівні відбувається суспільна взаємодія. Внаслідок творчих дискурсивних практик у рекламі формуються дискурси, які як самостійні утворення чинять вплив на кінцевого споживача. Соціальна комунікація та взаємодія виводять та мезорівень соціальні практики споживання які є інтеріоризованими дискурсами.

Мікрорівень пояснює рівень індивідуального засвоєння, інтеоріоризації та інтерпретації пропонованих рекламою дискурсів та описує функціонування окремих агентів (споживачів) як суб'єктів поля реклами. На цьому рівні внаслідок входження актора в поле реклами відбувається трансформація індивідуальних уявлень у дискурсивні практики.

Складовими елементами процесу формування дискурсивних та соціальних практик є агенти реклами (рекламодавці), реклама, актори поля реклами (споживачі та реципієнти), індивідуальні дискурсивні практики, соціальні практики споживання, моделі споживання у соціокультурному середовищі.

Агенти комерційної реклами – рекламодавці, використовуючи різноманітні технічні та технологічні засоби, керуються цінностями та нормами суспільства, орієнтаціями та преференціями споживачів та цільової аудиторії, створюють рекламні кампанії та рекламні повідомлення яка власне і складає структуру поля комерційної реклами.

Поле комерційної реклами є сукупністю взаємопов'язаних між собою створених агентами (рекламодавцями) дискурсів, які чинять безпосередній соціалізаційний вплив на акторів (реципієнтів) реклами.

Сила впливу кожного конкретного дискурсу в полі реклами визначається:

1) рівнем економічного капіталу, тобто боротьбою рекламних бюджетів за право впливу на споживача;

2) рівнем символічного капіталу певного дискурсу, тобто позицією цього дискурсу в полі, тим, як цей дискурс сприймається акторами, яку вагу він має для них.

Соціалізація проявляється у сприйнятті, засвоєнні та модифікації актором пропонованих рекламних дискурсів, формуванні певних уявлень та переконань, соціальних схем поведінки, відповідно до власних

індивідуальних переконань. У результаті чого реципієнт (актор) формує власні уявлення про ці схеми поведінки, приймає або ж відкидає ті чи інші норми та цінності і відповідно вибудовує власну стратегію розуміння зображеного явища.

Соціалізаційний вплив дискурсів поля реклами проявляється в основному у рамках дискурсивних практик на індивідуальному рівні.

У результаті соціальної комунікації та взаємодії акторів індивідуальні дискурсивні практики перетворюються на соціальні практики споживання. В процесі акту соціальної комунікації відбувається передача засвоєних моделей поведінки, соціальних схем, тобто дискурсу загалом. Таким чином формується система соціальних групових очікувань та диспозицій, а індивідуальні уявлення переходять в розряд суспільних, що зумовлює формування відповідних моделей споживання.

Розглянемо застосування методу критичного дискурс-аналізу у дослідженні дискурсивного поля комерційної реклами на прикладі аналізу телевізійної реклами операторів мобільного зв'язку України. Для відбору випадків було використано дослідницьку стратегію case study (метод практичних ситуацій). Об'єктом дослідження обрано телевізійні рекламні ролики операторів мобільного зв'язку України в період з 2011 по 2012 роки [21, с. 140 – 144].

Отже, згідно критичного дискурс-аналізу в межах дослідження було визначено ряд дискурсів, які формують певні норми, очікування та схеми поведінки, передають певні ціннісні орієнтації: «дискурс ціннісно-нормативних орієнтацій», «дискурс безкоштовного спілкування», «дискурс турботи», «дискурс інноваційності».

«Дискурс ціннісно-нормативних орієнтацій» передбачає пропагування тих цінностей, які функціонують в суспільстві. Цей дискурс є соціально зумовленим та доволі чітко окресленим, часто визначається контекстом, в якому формується повідомлення. Тут цінності виступають як незамінне, дещо ідеалізоване, явище суспільства. У рамках «дискурсу ціннісно-нормативних орієнтацій» можна виділити кілька підтипів дискурсів, які є його логічними складовими:

- «дискурс сімейності» – передбачає розуміння сім'ї як незамінної об'єктивної цінності. Виходячи з логіки цього дискурсу підтримання сімейних цінностей (добробуту, благополуччя, безпеки рідних, їхнього щасливого життя і т. д.) є головним;
- «дискурс професіоналізму» – пропагує якісне виконання професійних цінностей та норм поведінки, поєднання їх з загальнолюдськими альтруїстичними характеристиками;
- «дискурс патріотизму» – передбачає пропагування патріотичних, зокрема проукраїнських, цінностей. Проявляється цей дискурс у відображенні національних образів, персонажів, використанні пейзажів, репродукції історичних фактів та подій. Загалом цей дискурс спрямований на підтримання національної ідентичності та гордості;
- «дискурс гедонізму» – відображає комфортне забезпечене життя, вищі блага фізичного, духовного, морального, естетичного задоволення. Цей тип дискурсу підтримує матеріально орієнтований, дещо корисливий погляд на життя, розуміння того, що комфорт та доступність благ є головними елементами сучасного життя.

Домінантним в усіх рекламних повідомленнях мобільних операторів є «Дискурс безкоштовного спілкування», оскільки саме цей дискурс тією чи іншою мірою притаманний кожному аналізованому тексту. Кожен оператор наголошує на реалістичності цього явища та укорінює стереотип про його нормальність та прийнятність для українського суспільства. Ще одним особливим проявом цього дискурсу можна вважати «додаткові бонуси», які пропонують оператори за користування їхніми послугами, що в свою чергу ще більше прив'язує користувачів та укорінює в свідомості уявлення про ідеальний «безкоштовний» зв'язок.

«Дискурс турботи» має приховану патерналістичну форму та спрямований на підтримку існування стереотипу «сильного авторитетного керівника» як гаранта безпеки та задоволення різноманітних потреб громадян.

Сталим для всіх мобільних операторів є «Дискурс інноваційності». Надаючи свої послуги оператори таким чином пропонують певні засоби для задоволення потреби в спілкуванні, а отже відповідно обумовлюють її суспільну необхідність та формують дискурс інноваційності. При цьому варто розуміти мобільність не лише як постійне використання мобільного зв'язку, а і більш ширше, тобто як можливість використання реципієнтом новітніх технологій, пристосування до новинок, осучаснення самого реципієнта.

Ключовим серед визначених дискурсів є «Дискурс безкоштовного спілкування», а інші дискурси власними змістами підтримують його, вносячи таким чином поняття «безкоштовності» у інші сфери життєдіяльності. Найбільш взаємопов'язаними з «Дискурсом безкоштовного спілкування» є «Дискурсу патерналізму», «Дискурсу інноваційності» та «Дискурсу гедонізму». Так, наприклад, мобільні оператори пропонуючи послуги «швидкісного безпроводного Інтернету за 1 коп.» тим самим поєднують одночасно пропагування гедоністичних цінностей, задоволення потреби у використанні новітніх технологій та поширюють ідею про безкоштовність наданих послуг.

Таблиця 1.1.

Узагальнений дискурс-аналіз телевізійної реклами операторів мобільного зв'язку України

Змістовна формація		Інтерсеміотика		
		Мовні засоби	Візуальні засоби	Аудіальні засоби
		Слово, Словосполучення, Речення	Сцена, Епізод, Зображення (персонажі, події, факти, місця)	Стиль, Ефекти, Інтонації
1		2	3	4
«Ціннісно-нормативні орієнтації»	«дискурс сімейності»	«Кохана», «любов», «бути ближчими»; «Близькі поруч у потрібну мить»; «ділитися почуттями»; «робить людей ближчими»	«героїчний вчинок» заради коханої; стосунки «батько-син»; підтримка близьких	спокійні інтонації, розмірений темп голосу
	«дискурс професіоналізму»		персонаж вдало демонструє роль відповідального вчителя та турботливої жінки; лікар демонструє турботу про тварину і обдзвонює всіх пацієнтів у пошуках хазяїна	впевненість в голосі мовця, рішучість, турбота
	«дискурс патріотизму»	«Україна»; «А як добре Ви(!) знаєте Україну?!» «Поділіться любов'ю до України», «Знай Україну»	<ul style="list-style-type: none"> відомі постаті: Б. Ступка (образ досвідченої людини, для якої «вся краса світу не зрівняється з унікальністю України»), О. Скрипка (патріотичний образ супроводжується розповіддю про великих українців), О. Усик (політ в літаку: хлопчик дивиться відео – гопак О. Усика на Олімпіаді, біля нього сідає сам боксер, ділиться з ним досвідом перемоги); історичні події: реконструкція битви під Корсунем, часів національно-визвольної війни 1648 — 1654 років, заклик підтримати українську збірну на Літній Олімпіаді 2012, Євро 2012; використання пейзажів України; 	використання російських акторів, озвучення яких відбувається українською мовою (7 роликів з 11)
	«дискурс гедонізму»	«домашній Інтернет»; «завжди перемагали», «найкращий», «краще»; «він може стати стильним аксесуаром»; «Взагалі робить Ваше життя комфортним»; «отримуй більше»	старша людина, яка розбирається в новітніх технологіях, вміє користуватися Інтернетом; діалог молодих людей про спілкування в соціальних мережах; порівняння можливостей мобільного Інтернету від Life:) та від інших мобільних операторів	використання популярної музики, зокрема музики іноземних виконавців
«Дискурс безкоштовності»		«за копійку», «гривня», «нуль»; «гроші не потрібні»; «без плати за з'єднання»; «0 в мережі без обмежень»; «безкоштовні»; «дешевше не буває»; «гроші на рахунку»; «доплачуємо за розмови»; «повертайте 50%»;	використання образів експерта «Нулів», «Нуля від Life» порівняння «нуля-ненажери» (тариф іншого оператора) та «нуля від Life:)); описується річна стратегія компанії безкоштовного спілкування абонентів	впевнений, експертний голос промовця
«Дискурс патерналізму»		«З думкою про Вас»; «Ми потурбувалися, щоб...»	допомога від МТС різним категоріям людей у вирішенні їхніх життєвих питань(діловій людині, людям пенсійного віку, працівникам і т.д.)	авторитетний, рішучий, впевнений голос; інтонації з наголосами

1	2	3	4
«Дискурс мобільності»	«Домашній Інтернет»; «мобільний (телефон, оператор)»; «смартфон»; «безпроводний Інтернет»; «Світ спілкування»; «...він доставляє пошту...ділиться новинами...шукає та знаходить...завантажує... френдить...качає...», «Підключи опцію БТ і знайди відповідь в безлімітному Інтернеті», «МТС – на крок попереду»	одинока жителька села, яка добре розбирається в новітніх технологіях, має новий смартфон та вміє користуватися Інтернетом урок української мови в Китаї; побачення по телефону двох людей на відстані (Україна – Китай) символічне відображення якісного та повсюдного покриття від МТС емоційно напружена поїздка, в стилі екшин (з ремаркою «Не намагайтеся відтворити в реальному житті»)	
Емоційна формація		Інтерсеміотика (Істотність)	
«Дискурс ціннісно-нормативних орієнтацій»; «дискурс сімейності»; «дискурс професіоналізму»; «дискурс патріотизму»; «Дискурс патерналізму»		Емоційна спрямованість, значимим є використання емоційно забарвлених слів та словосполучень: <i>почуття (любов, увага), кохана / любий, потурбувалися</i> тощо, та оперування сімейними образами (<i>закохана молода пара, стосунки батька і сина</i>). Стиль мовлення – публіцистичний, частково розмовний, діалогічний що репрезентує буденну взаємодію індивідів та вказує на «спорідненість» стилю мовлення оператора із буденною мовою індивідів.	
«Дискурс безкоштовності»		Рациональна спрямованість: оперує поняттями ціни (<i>За копійку, гривня, нуль</i> тощо), покриття, 3G Інтернет, бонус (<i>повертайте 50%; гроші на рахунок подвоюються; доплачуємо за розмови</i>). Ілюстрація способу підключення тих чи інших послуг, демонстрація переваг користування Інтернетом. Здебільшого монологічний тип мовлення підкреслює раціональне спрямування повідомлень.	
«дискурс гедонізму» «Дискурс мобільності»		Поєднання емоційної та раціональної складової проявляється у наголошенні на раціональності використання мобільного зв'язку (<i>краще відвідувати з вигідним оператором; без обов'язкових поповнень; Ваш смартфон стає справді смартфоном</i>) та ірраціональної складової – спеціально створеного особливого мовного конструкту та візуального образу – «Світ спілкування».	

Простежується взаємодія інших дискурсів, зокрема, наприклад, пропагування патерналістичних орієнтацій через «Дискурс сімейності» тощо. Тому можна говорити про інтердискурсивний характер поля комерційної реклами, тобто про функціонування в полі реклами взаємопов'язаних між собою дискурсів, підтримка яких суспільством полягає у орієнтації на задані дискурсами схеми поведінки, норми та цінності.

Отже, символічне поле реклами формує особливий символічно-комунікативний дискурс, в процесі якого соціалізація відбувається через транзакцію ціннісних орієнтацій, норм, практик та поведінкових реакцій, соціальних схем поведінки, притаманних лише даному полю. Реклама звертається не до всіх, а до кожного, і таким чином прагне скоротити дистанцію між речима та актором. Зокрема, під впливом реклами споживання перестає бути лише утилітарним процесом, воно набуває символічного забарвлення.

Висновки. Споживчі практики через інституційні механізми споживання, зокрема, і рекламу, та соціокультурне поле споживання загалом надають товарам та послугам символічного значення, а споживачам – можливість самоідентифікації через споживання товарів та здійснення соціальної комунікації.

Процес формування дискурсивних та соціальних практик у полі реклами становить замкнутий цикл, оскільки реципієнти (споживачі), входячи в поле реклами, не лише переймають пропоновані дискурсивні практики, а і привносять власне розуміння дискурсів і таким чином модифікують їх.

Застосування теоретико-методологічних положень дискурс-аналізу у дослідженні поля реклами надає можливість не лише визначити та декодувати ідеологічні заклики, що містяться в рекламних повідомленнях, а і визначити їхній вплив на засвоєння та формування певних цінностей та культурних зразків поведінки, правил та норм, тобто вплив дискурсу реклами на процес соціалізації споживачів, формування ними власного набору практик споживання [22, с. 436–437].

Цілеспрямований смисловий вплив поля реклами привносить у світ споживання нові смислові зв'язки і перетворює споживача на дієвого агента. Діючи в контексті соціально-інформаційного середовища, реклама не просто відтворює інтереси, потреби рекламодавців і споживачів товарів та послуг, вона переводить інформацію зі сфери знань у систему нормативно-ціннісних орієнтацій особистості, впливаючи на соціалізацію особистості, на соціальні відносини та практики.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / В. Кулик. – К.: Критика, 2010. – 657 с. 2. Коваліско Н. В. Комерційна реклама і споживання: соціологічний дискурс : монографія / Н. В. Коваліско, О. І. Герус. – Львів, 2017. – 183с. 3. Филлиппс Н. Что такое дискурс анализ? [Электронный ресурс] / Н. Филлиппс, Н. С. Харди; пер. с англ. Е. Кожемякина. – 2002. – Режим доступа: <http://discourseanalysis.org/ada1/st4.shtml>. – Загл. с экрана. 4. Семигіна Т. В. Використання дискурс-аналізу в дослідженнях із соціальної роботи / Т. В. Семигіна // Наукові записки. Том 19, Спеціальний випуск : у двох частинах. Частина 2/ Національний університет «Києво-Могилянська академія». – 2001. – Том 19. – С. 322 – 325. 5. Keller R. Entering Discourses: A New Agenda for Qualitative Research and Sociology of Knowledge [Web resource] / R. Keller // Qualitative Sociology Review. – 2012. – No. 8(2). – P.46 – 75. – Access mode: http://www.qualitativesociologyreview.org/ENG/Volume22/ QSR_8_2_Keller.pdf. – The title from the screen. 6. Герус О. И. Дискурс-анализ практик потребления в социологической перспективе: концептуальные подходы / О. И. Герус // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 5. Эканоміка. Сацыялогія. Біялогія. – Гродно: ГрГУ, 2015. – №1(188). – С. 111–119. – Режим доступа: http://vesnik.grsu.by/s_n/pre_188_ru.pdf. – Загл. с экрана. 7. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність / К. Серажим; за ред. В.Різуна. – К., 2002. – 392 с. 8. Ушанова И. А. Возможности применения методов дискурс-анализа в междисциплинарных проектах [Электронный ресурс] / И. А. Ушанова // Новгородский МИОН. – Великий Новгород, 2003. – Режим доступа: http://mion.novsu.ac.ru/display_analyticsitem?id=300250072608. – Загл. с экрана. 9. Фуко М. Дискурс и истина [Электронный ресурс] / М. Фуко; Перевод с англ. А. Корбута // Логос. – № 2 (65). – 2008. – Режим доступа: http://www.intelros.ru/pdf/logos_02_2008/07.pdf. – Загл. с экрана. 10. Горелов В. Анализ дискурса в социальной теории: Мишель Фуко и Тьюен А. ван Дейк [Электронный ресурс] / В. Горелов – Москва: Моск. обществ. науч. фонд. – 2000. – серия «Научные доклады». – Режим доступа: http://eccoman.hse.ru/data/746/693/1219/glava_6.pdf. – Загл. с экрана. 11. Переверзев Е. Современный культурологический анализ дискурса [Электронный ресурс] / Е. Переверзев // Современный дискурс-анализ. Электронный журнал. – 2009. – Выпуск 1, том 1. – Режим доступа: <http://discourseanalysis.org/ada1/st5.shtml>. – Загл. с экрана. 12. Кожемякин Е. Дискурсный подход к изучению культуры [Электронный ресурс] / Е. Кожемякин // Современный дискурс-анализ. Электронный журнал. – 2009. – Выпуск 1. – Том 1. – Режим доступа: <http://discourseanalysis.org/ada1/st6.shtml>. – Загл. с экрана. 13. Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ. Теория и метод / М. В. Йоргенсен, Л. Дж. Филлиппс. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2008. – 352 с. 14. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с. 15. Куранова С. І. Дискурс-аналіз як інтегративний комунікативно орієнтований метод у лінгвістиці / С. І. Куранова // Сучасні дослідження з іноземної філології. – 2011. – Вип. 9. – С. 253-263. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sdzif_2011_9_41. – Загол. з екрану. 16. Павленко Н. О. Основні підходи та методи дослідження дискурсу / Н. О. Павленко // Вісник Житомирського держ. університету ім. І.Франка. – 2005. – № 22. – С. 126 – 128. 17. Переверзев Е. Дискурсивная психология [Электронный ресурс] / Е. Переверзев // Современный дискурс-анализ. Электронный журнал. – 2009. – Выпуск 1, том 1. – Режим доступа: <http://discourseanalysis.org/ada1/st3.shtml>. – Загл. с экрана. 18. Шерстюк Н. В. Дискурс: від становлення поняття до соціально-конструкціоністських теорій дискурс-аналізу / Н. В. Шерстюк // Нова парадигма. – 2013. – Вип. 114. – С. 50-58. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nopa_2013_114_8. – Загол. з екрану. 19. Keller R. Sociology of Knowledge Approach to Discourse Analysis. A Research Programm for the Analysis of Social Relationships of Knowledge and Politics of Knowledge [Web resource] / R. Keller. – 2011. – Access mode: <http://link.springer.com/article/10.1007/s10746-011-9175-z#page-1>. – The title from the screen. 20. Герус О. І. Реклама як соціокультурне поле: дискурсивна складова / О. І. Герус // Альманах «Грані». – Дніпропетровськ, 2015. – № 5 (121). – С. 37 – 41. – Режим доступа: <http://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/200>. – Загол. з екрану. 21. Герус О. І. Специфіка соціалізаційних дискурсів комерційної реклами на прикладі операторів мобільного зв'язку України [Текст] / О. І. Герус // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збірник наукових праць ДонДУУ. Т. XIV. Вип. 258, Серія «Соціологія». – Донецьк: ДонДУУ, 2013. – С. 435 – 441. 22. Герус О. І. Дискурси в полі комерційної реклами: ціннісний аспект [Текст] / О. І. Герус // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент: збірник наукових праць / Ред. кол.: Євтух В. Б. (гол. ред.) – К.: Фенікс, 2013. – С. 138 – 145. – Режим доступа: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/4434>. – Загол. з екрану.

УДК: 303.2, 303.62, 303.71

АНАЛІЗ РАНГОВИХ ШКАЛ У МАСОВИХ ОПИТУВАННЯХ

Костенко Ярослав Олександрович – бакалавр соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Сидоров Микола Володимир-Станіславович – кандидат фізико-математичних наук, доцент, завідувач кафедри методології та методів соціологічних досліджень, факультет соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Проблема вимірювання у соціології є завжди актуальною. Особливо це відчутно при конструюванні інструментарію для анкетного опитування. Один з типів шкал, які намагаються оминати у паперових опитуваннях – рангові. У електронних опитуваннях застосування рангових шкал є значно простішим. Відкритим залишається питання інтерпретації відповідей на такі шкали. У роботі проаналізовано набір з 14 преференцій абітурієнтів вибору спеціальності при вступі до ВНЗ. Спочатку цей набір розглядається як 14 порядкових ознак, потім – як одна рангова ознака з 14 альтернативами, які респондентам потрібно було виставити за зростанням важливості. Далі на основі відповідей на порядкові ознаки був побудований рейтинг преференцій. Для аналізу рангової ознаки було застосовано два методи: метод Шульце та метод Борда. Для кожного з методів було побудовано рейтинги та пояснено принципи, за якими здійснюється аналіз у кожному з цих підходів. Результати було записано у зведені таблиці та здійснено порівняння цих результатів: як аналізу порядкових шкал з методами Шульце та Борда, так і самих методів між собою. У кінці роботи сформульовано рекомендації щодо застосування цих методів у соціальних дослідженнях.

Ключові слова: рангові шкали, метод Борда, метод Шульце, вимірювання.

Проблема измерения в социологии всегда актуальна. Особенно это ощутимо при конструировании инструментария для анкетного опроса. Один из типов шкал, которые пытаются обойти стороной в бумажных опросах - ранговые. В электронных опросах применения ранговых шкал значительно проще. Открытым остается вопрос интерпретации ответов на такие шкалы. В работе проанализированы набор из 14 преференций абитуриентов выбора специальности при поступлении в ВУЗы. Сначала этот набор рассматривается как 14 порядковых признаков, затем – как один ранговый признак с 14 альтернативами, которые респондентам нужно было выставить по возрастанию важности. Далее на основе ответов на порядковые признаки был построен рейтинг преференций. Для анализа рангового признака были применены два метода: метод Шульце и метод Борда. Для каждого из методов было построено рейтинги и объяснено принципы, по которым осуществлялся анализ в каждом из этих подходов. Результаты были записаны в сводные таблицы и проведено сравнение этих результатов: как анализа порядковых шкал с методами Шульце и Борда, так и самих методов между собой. В конце работы сформулированы рекомендации по применению этих методов в социальных исследованиях.

Ключевые слова: ранговые шкалы, метод Борда, метод Шульце, измерения.

The problem of measurement in sociology is always relevant. This is especially noticeable in design a questionnaire for survey. One of the types of scales that are trying to avoid in paper surveys is ranked scale. In electronic surveys, the use of ranking scales is much simpler. The question of interpretation of responses to such scales remains actual. In the paper there is analysis of a set of 14 of entrant's preferences of the choice of specialty when joining to HEI. At first, this set is considered as 14 ordinal questions, then – as one ranked question with 14 alternatives, which respondents had to set ascending importance. Then, based on responses to the ordinal questions, a rating of preferences was constructed. For analysis of the rank question, two methods were applied: the Schulze method and the Borda count. For each method, ratings were constructed and the principles were underlying the analysis in each of these approaches were explained. The results were written in a consolidated table and a comparison of these results was performed: as an analysis of the ordinal scale questions with the Schulze and Borda methods, and the methods themselves. At the end of the paper recommendations for the application of these methods in social studies were formulated.

Keywords: rank scales, Borda count, Schulze method, measurement.

Однією із центральних проблем в соціології є проблема вимірювання. Більшість соціальних явищ і властивостей не мають кількісної визначеності. Більшість простих ознак мають номінальну або порядкову

структуру і виступають спробою прямого вимірювання, а застосування непрямого вимірювання приводить до розростання і так не малих анкет. Отже, маємо справу з нечисловим вимірюванням.

У соціологічних дослідженнях частою є задача визначення рівня ставлення респондента до об'єкту дослідження чи виявлення його преференцій. Найбільш розповсюдженими у цьому випадку є застосування порядкових шкал з одинарним вибором, номінальних ознак з сумісними альтернативами або ж рангові шкали [1, с. 24-25]. І саме рангові шкали дозволяють отримати найбільше інформації адже вони вміщують в себе інформацію, що надаються одинарним чи множинним вибором й додають до цього додаткову інформацію – стосовно впорядкованості усіх або частини елементів такої множини вибору. Шляхом ранжування, для будь-яких двох елементів множини можна сформуванати відношення формату «більше», «менше» та «дорівнює».

У соціальних дослідженнях рангові шкали можуть використовуватись при електоральних опитуваннях, дослідженнях преференцій, пріоритетів, тощо. Окрім цього, рангові шкали можна застосовувати при необхідності отримання рішень на основі оцінок групи експертів. Але, як правило, у масових опитуваннях (РАPI) досить рідко використовуються рангові шкали через складність їх аналізу, а класичні підходи, можуть достатньо сильно викривляти результати, тобто свідчити про їх низьку валідність та про необхідність залучення більш комплексних підходів до аналізу ранжування у низці випадків.

Не існує єдиного підходу до аналізу рангових шкал, оскільки, як буде наведено пізніше, жоден із методів не є ідеальним й не задовольняє принаймні один із групи критеріїв. Окрім методологічного аспекту, методи аналізу рангових шкал є вразливими до більш психологічного їх аспекту: тактичного голосування, тобто навмисного спотворення власної позиції із раціональною метою максимізації вигоди із голосу. В такому випадку можна лише констатувати недосконалість системи – причому, як нижче буде показано, всі системи аналізу рангових шкал є вразливим до тактичного голосування. Окрім того, в соціології не існує, як зазначає Толстова, сформованої теорії щодо підходів до аналізу рангових шкал [1].

Метою даної роботи є продемонструвати пізнавальний потенціал рангових шкал, показати особливості їх застосування при побудові рейтингу преференцій студентів у виборі спеціальності, порівняти застосування найбільш популярних підходів до аналізу рангових шкал – методи Шульце та Борда із аналізом порядкових шкал на прикладі аналізу результатів опитування студентів 1 курсу факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Опитування «Мотивація абітурієнтів при виборі спеціальності на прикладі студентів 1 курсу факультету соціології КНУ імені Тараса Шевченка» проводилось у квітні-травні 2017 року методом електронного анкетування за допомогою оболонки LimeSurvey [2]. Серед типів запитань, які можна використовувати у цій оболонці, є «Табличне запитання» (або оцінка за шкалою) та «Рейтинг». Перший тип запитань дозволяє обрати 1 відповідь у порядковій шкалі, другий – побудувати рейтинг вказаних у запитанні альтернатив (всіх або частини). Тобто для нашого дослідження за допомогою першого типу ми будували порядкові ознаки (14 факторів, значення кожного приймає значення від 1 до 5, тобто квазіметрична шкала), за допомогою другого – рангові (ранжування факторів від найважливішого до найменш важливого, тобто присвоєння пріоритету кожному з них від 1 до 14).

Однією з цілей дослідження було порівняти результати, отримані різними методами аналізу пріоритетів у факторах впливу й проаналізувати через такі результати методи аналізу даних рангових шкал у масових опитуваннях, описати їх сильні та слабкі сторони.

Генеральна сукупність складалась з 75 студентів першого курсу 2016/2017 року навчання факультету соціології й формувалась за базою даних студентських електронних адрес. Дослідження було суцільним, через незначний розмір генеральної сукупності, низьку затратність проведення одного інтерв'ю (шляхом масової розсилки за релевантними електронними адресами) й прогнозовано низький response rate. Було отримано 75 відповідей, проте лише 45 респондентів пройшли опитування до кінця (зокрема, рангові шкали повністю пройшли 43 респонденти – 2 пройшли частково). Таким чином таке дослідження не можна вважати репрезентативним і ми будемо розглядати його як пілотне.

Фрагмент анкети, що відповідає за питання оцінки установок щодо факторів:

Порядкова шкала:

1. Наскільки важливими були для Вас такі причини під час вибору спеціальності, за якою Ви зараз навчаєтесь? Дайте оцінку кожній із причин за шкалою від 1 до 5, де 1 – не важливо, 5 – дуже важливо.

Рангова шкала:

2. Проранжуйте у порядку пріоритетності наступні причини вибору спеціальності до обраного Вами ВНЗ

Перелік факторів у обох шкал був ідентичним:

1. Бюджетна форма навчання (Budget)
2. Наявність гуртожитку (Dorm)
3. Високий престиж ВНЗ (Rankings)

4. Маленький конкурс при вступі (Lowcomp)
5. Можливості для саморозвитку (Self)
6. Можливість емігрувати за кордон (Emigrate)
7. Широкі можливості працевлаштування (Wide)
8. Можливість принести користь суспільству (Help)
9. Власне покликання (Own)
10. Поради близьких (Advice)
11. Припущення про легкість навчання (Easy)
12. Можливість уникнення військового обов'язку (Army)
13. Висока оплата роботи (Payment)
14. Можливість отримати високий соціальний статус (Status)

Аналіз преференцій через квазіметричні шкали

Отримані результати, перш за все, були проаналізовані більш традиційним, але гіпотетично менш інформативним методом – через аналіз оцінок, наданих респондентами щодо факторів та їх значущості.

У даному випадку респондентам пропонувалось оцінити фактори по п'ятибальній шкалі по мірі їх важливості. У таблиці 1 наведений аналіз рангів факторів на основі їх медіан та, для порівняння – середні та ранги за середніми, хоча для порядкових шкал це не зовсім коректно.

Таблиця 1.

Зведені результати ранжування за порядковими ознаками

	Медіана	Ранг за медіаною	Середнє	Ранг за середнім
Бюджетна форма навчання	5	1	4,32	1
Високий престиж ВНЗ	5	1	4,29	2
Можливості для саморозвитку	4	3	3,93	3
Широкі можливості працевлаштування	4	3	3,56	4
Можливість принести користь суспільству	4	3	3,44	5
Можливість емігрувати за кордон	4	3	3,29	7
Можливість отримати високий соціальний статус	3	7	3,37	6
Висока оплата роботи	3	7	3,22	8
Власне покликання	3	7	3,12	9
Поради близьких	3	7	2,8	10
Припущення про легкість навчання	2	11	2,56	11
Маленький конкурс при вступі	2	11	2,54	12
Наявність гуртожитку	1	13	2,39	13
Можливість уникнення військового обов'язку	1	13	1,83	14

Аналіз преференцій через рангові шкали

Для аналізу рангових шкал, як вже зазначалось вище, не існує єдиного обґрунтованого методу підрахунку остаточних рангів. У 1951 р. американський економіст Кеннет Ерроу сформував теорему, суть якої полягає в тому, що в рамках ординалістського підходу не існує методу об'єднання індивідуальних вподобань для трьох чи більше альтернатив, який задовольняв би деякі повністю справедливі умови та завжди давав би логічно несуперечливий результат.

Теорема формулюється наступним чином (формулювання 1963 р.)

Нехай є $N \geq 2$ виборців, які голосують за $n \geq 3$ кандидатів. У кожного виборця є упорядкований список альтернатив. Система виборів - функція, що перетворює набір з N таких списків (профіль голосування) до загального упорядкованого списку.

Система виборів може мати такі властивості:

1. Універсальність: для будь-якого профілю голосування існує результат - впорядкований список з n альтернатив.

2. Відсутність диктатора: немає виборця, перевагу якого визначав би результат виборів незалежно від уподобань інших виборців.

3. Незалежність від сторонніх альтернатив: якщо профіль голосування зміниться так, що альтернативи x і y у всіх N списках залишаться в тому ж порядку, то не зміниться їх порядок і в остаточному результаті.

4. Оптимум Парето, або принцип одноголосності: якщо у кожного виборця альтернатива x в списку стоїть вище за y , то це має бути і в остаточному результаті.

Для $N \geq 2$ і $n \geq 3$ не існує системи голосування, яка відповідає всім чотирьом умовам. [3]

Відповідно, не існує ідеальної системи остаточного підрахунку рангів, що відповідає усім вимогам, сформованим в теоремі.

Доцільно зупинитись ще на одній теоремі, що формулює другу сторону недосконалості будь-якого методу із використанням ординалістського підходу. Теорема Гіббарда-Саттертвейта є наслідком теореми Ерроу, та формулюється наступним чином:

Одне із трьох наступних правил має виконуватись:

1. Правило голосування є диктаторським (тобто один індивід детермінує переможця).
2. Є кандидати, які ніяк не можуть виграти за даного правила голосування.
3. Правило голосування є вразливим до тактичного голосування. [4]

Методи, які тим чи іншим шляхом намагаються побудувати результуючу систему рангів можна розділити на кілька груп: методи, основані на парних порівняннях: Кондорсе[5], Шульце[6], Балдіна[7] та ін; методи, основані на обчисленні рангів: Борда[7], Доджсона[8] та ін, методи побудови найбільш ймовірного ранжування: медіана Кемені[9]; інші методи.

З точки зору простоти застосування та пояснення результатів ми обрали для порівняння два методи: метод Шульце та метод Борда.

Метод Шульце є розвитком методу Кондорсе, у якому ранжуються усі альтернативи із набору, використовуючи метод парних порівнянь, але, на відміну від методу Кондорсе, уникає самого парадоксу Кондорсе, при якому не можливо визначити переможця (порушення правила транзитивності). Метод Шульце зараз використовують, зокрема, при виборах в різні органи влади в США, Італії, Нової Зеландії, Швейцарії, Мексики тощо

Для використання цього методу спочатку потрібно побудувати матрицю парних порівнянь Кондорсе, що вказує на кількість респондентів, для яких одна альтернатива (розташована по рядкам) є більш важливою за іншу (розташовану у стовпчиках), має наступний вигляд (табл.2. Тут ми використовуємо аббревіатури, наведені вище у переліку факторів, що аналізуються):

Таблиця 2.

Матриця парних порівнянь

	Advice	Army	Budget	Dorm	Easy	Emigrate	Help	Lowcomp	Own	Payment	Rankings	Self	Status	Wide
Advice		33	10	27	22	15	19	19	20	16	4	12	10	13
Army	8		9	13	8	6	9	8	9	6	6	8	7	9
Budget	31	32		32	31	28	30	29	25	30	17	21	26	26
Dorm	14	28	9		14	10	15	12	12	11	7	10	10	11
Easy	19	33	10	27		15	18	22	16	19	4	13	14	14
Emigrate	26	35	13	31	26		22	24	20	24	11	15	18	16
Help	22	32	11	26	23	19		19	19	20	11	11	20	12
Lowcomp	22	33	12	29	19	17	22		14	19	6	13	18	12
Own	21	32	16	29	25	21	22	27		23	12	11	17	16
Payment	25	35	11	30	22	17	21	22	18		10	13	16	9
Rankings	37	35	24	34	37	30	30	35	29	31		24	29	26
Self	29	33	20	31	28	26	30	28	30	28	17		26	24
Status	31	34	15	31	27	23	21	23	24	25	12	15		21
Wide	28	32	15	30	27	25	29	29	25	32	15	17	20	

Перш за все треба розглянути, чи є переможець за принципом Кондорсе – тобто той фактор, який є більш бажаним за будь який інший у парах. Дійсно, аналізуючи всі пари, бачимо, що є фактор, більш бажаний за будь-який інший. Цим фактором є «Високий престиж ВНЗ (Rankings)», що виграє в усіх парних порівняннях. Така ситуація також демонструє завчасну перемогу цього кандидата за методом Шульце. Втім, питання ранжування усіх кандидатів вимагає використання інших методів, оскільки далі за рейтинговими списками транзитивність (тобто властивість, де з того, що $A > B > C$ випливає, що $A > C$ і випадок $A > B > C > A$ є не можливим) перестає виконуватись.

Після побудови матриці парних порівнянь, за методом Шульце будується матриця найсильніших шляхів, у якій аналізується не тільки пари порівнянь, а і ланцюги послідовних порівнянь. Ця матриця має вигляд (табл.3.):

Таблиця 3.

Матриця найсильніших шляхів

	Advice	Army	Budget	Dorm	Easy	Emigrate	Help	Lowcomp	Own	Payment	Rankings	Self	Status	Wide
Advice		33	17	27	22	20	22	22	20	20	17	17	20	20
Army	13		13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13
Budget	31	32		32	31	28	30	29	25	30	17	21	26	26
Dorm	15	28	15		15	15	15	15	15	15	15	15	15	15
Easy	22	33	17	27		20	22	22	20	20	17	17	20	20
Emigrate	26	35	17	31	26		22	24	20	24	17	17	20	20
Help	22	32	17	26	23	20		22	20	20	17	17	20	20
Lowcomp	22	33	17	29	22	20	22		20	20	17	17	20	20
Own	23	32	17	29	25	21	22	27		23	17	17	20	20
Payment	25	35	17	30	22	20	22	22	20		17	17	20	20
Rankings	37	35	24	34	37	30	30	35	29	31		24	29	26
Self	29	33	20	31	28	26	30	28	30	28	17		26	24
Status	31	34	17	31	27	23	22	24	24	25	17	17		21
Wide	28	32	17	30	27	25	29	29	25	32	17	17	20	

Порівняння в силі цих шляхів однозначно детермінує результат кожної переваги.

Результати можна відобразити у вигляді списку переваг (табл. 4):

Таблиця 4.

Ранги переваг за Шульце

Ранг за Шульце	Фактор
1	Високий престиж ВНЗ (Rankings) (+1)
2	Бюджетна форма навчання (Budget) (-1)
3	Можливості для саморозвитку (Self)
4	Можливість отримати високий соціальний статус (Status) (+2)
5	Широкі можливості працевлаштування (Wide) (-1)
6	Власне покликання (Own) (+3)
7	Можливість емігрувати за кордон (Emigrate)
8	Висока оплата роботи (Payment)
9	Можливість принести користь суспільству (Help) (-4)
10	Поради близьких (Advice)
10	Маленький конкурс при вступі (Lowcomp) (+2)
10	Припущення про легкість навчання (Easy) (+1)
13	Наявність гуртожитку (Dorm)
14	Можливість уникнення військового обов'язку (Army)

Числа у дужках – зміна рангу за Шульце порівняно з рангом за середнім таблиці 1.

Отже, можемо констатувати відмінності за використання ранжування переваг за Шульце порівняно до простого ранжування порядкових ознак. У випадку Шульце, на нашу думку, результати є більш повними через краще, сприйняття запропонованих до оцінки альтернатив. Можна зазначити значний спад у пріоритетності фактору «Можливість принести користь суспільству» та значне зростання пріоритетності фактору «Власне покликання». Це, в свою чергу, може наштовхувати, зокрема, на думки про соціальне схвалення високого балу у альтернативи, через що респонденти завищують бал щодо «користі суспільству» всупереч власним установкам, що є більш індивідуалістичними («власне покликання»).

Розглянемо тепер метод Борда. Цей метод є значно простішим у реалізації і не вимагає побудови матриць парних порівнянь. Для кожного рангу відповідей респондентів приписують певний коефіцієнт так, щоб альтернатива з самим низьким рангом мала коефіцієнт 0, а з самим високим – 13 з кроком у 1. Тобто, якщо для 10 респондентів ранг 1 отримала альтернатива «Рейтинг ВНЗ», то їх внесок у сумарний бал для цієї альтернативи дорівнює $10 \cdot 13 = 130$. Аналізуючи всі ранги альтернатив всіх респондентів, маємо (табл. 5):

Таблиця 5.

Бали за методом Борда

Ранг за Борда	Бал	Альтернатива
1	401	Високий престиж ВНЗ
2	358	Бюджетна форма навчання
3	350	Можливості для саморозвитку
4	324	Широкі можливості працевлаштування
5	302	Можливість отримати високий соціальний статус
6	281	Можливість емігрувати за кордон
7	272	Власне покликання
8	249	Висока оплата роботи
9	245	Можливість принести користь суспільству
10	236	Маленький конкурс при вступі
11	224	Припущення про легкість у навчанні
12	220	Поради близьких
13	163	Наявність гуртожитків
14	106	Можливість уникнення військового призову

Переходячи до завдання – порівняння різних підходів до аналізу рангових шкал, порівняємо методи Борда й Шульце для наших результатів опитування та зведемо їх у таблицю (табл. 6):

Таблиця 6.

Співставлення результатів методів Борда та Шульце
(у дужках вказана відмінність від рангу за середнім)

	Ранг за Шульце	Ранг за Борда
Бюджетна форма навчання	2(-1)	2(-1)
Високий престиж ВНЗ	1(+1)	1
Можливості для саморозвитку	3	3
Широкі можливості працевлаштування	5(-1)	4
Можливість принести користь суспільству	9(-4)	9(-4)
Можливість емігрувати за кордон	7	6(+1)
Можливість отримати високий соціальний статус	4(+2)	5(+1)
Висока оплата роботи	8	8
Власне покликання	6(+3)	7(+2)
Поради близьких	10	12(-2)
Припущення про легкість навчання	10(+1)	11
Маленький конкурс при вступі	10(+2)	10(+2)
Наявність гуртожитку	13	13
Можливість уникнення військового обов'язку	14	14

У таблиці наведені кінцеві результати обрахунку рангів із одного масиву даних за методами Шульце й Борда. В дужках наведені відмінності у порівнянні з методом ранжування 14 ознак за середніми.

Видно, що відмінності в методах Борда та Шульце не є надто значущими: відхилення у результатах сягає +/- 1 позиції. З іншого боку, крайні ранги ознак за методом рангів середніх також є близькими до цих методів, а от у середині рангового списку присутні суттєві відмінності.

Розглянемо відмінності між результатами за методами Шульце та Борда. Метод Шульце поставив нижче в рейтингу альтернативу «Можливість емігрувати за кордон», аніж «Власне покликання» через те, що більшістю респондентів варіант «Власне покликання» розглядався як більш пріоритетний. Метод Борда ж, в свою чергу, не зважає на парні порівняння й ранжує варіанти відповідно до загального балу, за яким з цих двох більш пріоритетним є варіант «Можливість емігрувати за кордон».

Як можна бачити із таблиці парних порівнянь (табл. 2), «Можливості еміграції» має лише на 1 прихильника менше, аніж «Власне покликання» ($Emigrate > Own = 20$, $Own > Emigrate = 21$), що в свою чергу забезпечило перемогу варіанту «Власне покликання». Варіант «Можливість емігрувати за кордон» «закріплює високі позиції» у методі Борда через значні переваги над менш популярними варіантами, де перевага варіанту «Власне покликання» не є такою значущою. Відповідно, сумарна позиція варіанту «Можливість емігрувати за кордон» виходить вищою, проте цей варіант програє у порівнянні з «Власне покликання». Саме в цьому протиставленні можна побачити ключову різницю між різними методами в їх підходах до аналізу рангових шкал.

Ще більш значущою різниця стає при порівнянні варіантів «Можливість отримати високий соціальний статус» та «Широкі можливості працевлаштування». При порівнянні таких варіантів, маємо ситуацію, де наявність переваги варіанту «Отримання високого соціального статусу» над «Можливість отримати високий соціальний статус» в одного респондента надає першому більш високого місця за методом Шульце, в той час як метод Борда пропонує надати перевагу варіанту, що здобув сумарно більш високі місця, причому сумарно «Широкі можливості працевлаштування» набирає на 22 бали більше, аніж «Можливість отримати високий соціальний статус», тобто кожен респондент у середньому ставив цей варіант на 0,5 позицій вище. Втім, як просто метод Кондорсе, так і метод Шульце ставлять варіант «Широкі можливості працевлаштування» на 4 місце замість 3-го (табл. 6).

Важливо зазначити, що метод Борда надає меншу ймовірність рівних місць, ніж метод Шульце. Відповідно до методу Шульце, усі три альтернативи «Маленький конкурс при вступі», «Припущення про легкість навчання» та «Поради близьких» отримують одне й те ж місце, в той час як метод Борда їх диференціює. Дискусійним є й питання надійності такої диференціації, оскільки альтернативи не мають високих позицій, більшість респондентів їх ранжувала ближче до кінця. Як правило, аналіз таких альтернатив є досить неточним через відсутність стійких установок у респондентів щодо їх порядку, на відміну від декількох перших альтернатив, тому підхід, що пропонується методом Шульце, можна вважати за придатний для адаптації в соціологічних дослідженнях.

З іншого боку, «тактичне голосування» вбачається більш загрозливим у методі Борда, оскільки такі стратегії, як «захоронення» є більш сильними саме за використання даного методу аналізу даних, аніж методу Шульце. Метод Шульце, в свою чергу, є більш стійким до такої стратегії, що якраз можна бачити на прикладах відмінностей: ключовим є саме сила шляхів, що визначається у парних порівняннях, і меншою мірою безпосередньою позицією кандидатів. Важливо зауважити, що ймовірність «тактичного голосування» за використання рангових шкал в соціальних не електоральних дослідженнях є мало ймовірне, оскільки відсутня пряма вигода від такого голосування, і, як правило, у респондентів відсутня мотивація щодо його застосування. У випадку тактичного голосування варто зважати увагу, і, відповідно, обирати методи, де ефективність тактичного голосування є нижчою.

Метод Борда є значно простішим для обчислення, й не потребує складних математичних операцій. Метод Шульце потребує спеціальної автоматизованої методики й є менш інтуїтивним для сприйняття. Як і у випадку тактичного голосування, в соціальних дослідженнях роль простоти методу є значно меншою, ніж у електоральній сфері.

Таким чином, відмінність у підходах до аналізу рангових шкал може продукувати різні кінцеві результати. В той час як метод Шульце базується на парних порівняннях, тобто за методу Шульце всі альтернативи ранжуються за «бажаністю» на основі таких порівнянь, метод Борда замість цього пропонує обраховувати, з одного боку більш абстрактну, з іншого - більш об'єктивну «загальну бажаність», що відповідає за загальну кількість набраних балів тією чи іншою альтернативою. Врахування таких нюансів при виборі методу аналізу є ключовим для соціолога-дослідника для подальшої інтерпретації результатів дослідження.

Підходи до аналізу рангових шкал у соціальних дослідженнях не є достатньою мірою вивченими, особливо в Україні. Методи, за якими рангові шкали є можливим аналізувати, були розроблені не так давно, й націлені на електоральну сферу, маючи значно менше спільного із соціологією, аніж з формальною логікою, дискретною математикою тощо. Втім, дані, що надаються ранговими шкалами, мають ширший зміст й можуть надавати значно більший обсяг інформації досліднику, ніж використання простого множинного вибору, і, достатньо часто, ця інформація є більш валідною, за інформацію, отриману через опосередковане ранжування – тобто ранжування альтернатив окремо одна від одної.

Отже, можна сформулювати такі висновки:

1. Загалом, найбільш доцільним з точки зору інтерпретації результату методом для аналізу рангових шкал виглядає метод Шульце. Він стійкий до тактичного голосування, альтернативи ранжуються за «бажаністю» на основі парних порівнянь. Проблеми, що можуть виникнути за використанням даного методу: ймовірність «нічийх», важкість інтуїтивної інтерпретації отриманих результатів, невідповідність принципу «локальної незалежності», як правило, не відіграють значної ролі за умови аналізу даних в соціальному дослідженні.

2. Актуальною альтернативою методу Шульце може бути метод Борда. У ньому значно менша ймовірність отримання «нічийх» (тобто ознак з однаковим рангом), більшою мірою враховуються низькі ранги альтернатив для респондентів, що набирають високі місця загалом (це може бути важливо за специфічних умов, де антирейтинг відіграє значну роль). Метод Борда також надає чисельну інтерпретацію рейтингу, що вказує, за припущення про рівність інтервалів ранжування, а не лише на порядок альтернатив. Слабким місцем методу Борда є його висока чутливість до «похорон», що у соціальних дослідженнях може створити проблему, оскільки ранжування перших альтернатив, як правило, є більш важливим, аніж останніх, і у респондентів часто відсутні значні відмінності у перевагах щодо середніх альтернатив й близьких до останніх.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Толстова Ю. Н. Измерение в социологии. / Толстова Юлиана Николаевна – Москва: Инфра-М, 1998 – 224 с. 2. Professional online surveys with LimeSurvey Режим доступу: <https://www.limesurvey.org/> 3. Arrow, Kenneth J. Social Choice and Individual Values. / Arrow, Kenneth J. – New York: Wiley, 1951. – 136 p. 4. Mark Allen Satterthwaite. Strategy-proofness and Arrow's conditions: Existence and correspondence theorems for voting procedures and social welfare functions / Mark Allen Satterthwaite – Journal of Economic Theory, 1975, vol. 10, issue 2 – pp. 187-217 5. Electorama. Condorcet method – електронне джерело. Режим доступу: http://wiki.electorama.com/wiki/Condorcet_method 6. World Heritage Encyclopedia. Schulze method – електронне джерело. Режим доступу: http://www.gutenberg.cc/articles/eng/Schulze_method 7. Numbers and Shapes. Mathematics of Voting: 4. Condorcet and Borda – електронне джерело. Режим доступу: <http://numbersandshapes.net/2010/07/mathematics-of-voting-4-condorcet-and-borda/> 8. J. Bartholdi. Voting schemes for which it can be difficult to tell who won the election / J. Bartholdi, C. A. Tovey, M. A. Trick – Soc Choice Welfare (1989) 6 – 157 p. 9. Орлов А. И. Нечисловая статистика / Орлов А. И. – М.: МЗ-Пресс, 2004. – 513 с.

УДК 316.752:303.622.33

ВАЛІДИЗАЦІЯ УТОЧНЕНОЇ МЕТОДИКИ БАЗОВИХ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ШАЛОМА ШВАРЦА: РЕЗУЛЬТАТИ ДВОХ ПРЕТЕСТІВ**Нагорняк Катерина Миколаївна** – аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія»

У статті представлені результати двох пілотажних досліджень уточненої методики базових індивідуальних цінностей Шалом Шварца, яка була перекладена українською мовою. Методика має більші можливості деталізації і оцінки цінностей людини у порівнянні з попередньою версією. У сучасній версії моделі виділяється 19 базових цінностей, які розміщуються на мотиваційному колі за принципом: сусідні цінності є найбільш сумісні, протилежні знаходяться в конфлікті одна з одною. Англійську версію даної методики було перекладено на українську мову та протестовано в межах двох пілотів. Отримані результати дозволили перевірити концептуальну та емпіричну валідність кожного твердження, що є індикаторами вимірюваних цінностей. В ході двох претестів було отримано відповіді 960 респондентів методом онлайн-опитування та 136 респондентів методом анкетування. Експлораторний факторний аналіз дозволив оцінити, наскільки індикатори кожної з 19 цінностей мали релевантний переклад з англійської версії методики. За результатами претестів було сформульовано рекомендації щодо подальшої адаптації та удосконалення української версії методики PVQ-57.

Ключові слова: базові індивідуальні цінності, шкала цінностей, мотиваційний континуум цінностей, структура цінностей, факторний аналіз, PVQ-57.

В статье представлены результаты двух пилотажных исследований уточненной методики базовых индивидуальных ценностей Шалом Шварца, которая была переведена на украинский язык. Методика имеет большие возможности детализации и оценки ценностей человека по сравнению с предыдущей версией. В современной версии модели выделяется 19 базовых ценностей, которые размещаются на мотивационном кругу по принципу: соседние ценности являются наиболее совместимы, противоположные - находятся в конфликте друг с другом. Английская версия данной методики были переведены на украинский язык и протестирована в двух пилотах. Полученные результаты позволили проверить концептуальную и эмпирическую валидность каждого утверждения, которые являются индикаторами измеряемых ценностей. В ходе двух претестов были получены ответы 960 респондентов методом онлайн-опроса и 136 респондентов методом анкетирования. Эксплораторного факторный анализ позволил оценить, насколько индикаторы каждой из 19 ценностей имели релевантный перевод с английского версии методики. По результатам претестов были сформулированы рекомендации по дальнейшей адаптации и усовершенствования украинской версии методики PVQ-57.

Ключевые слова: базовые индивидуальные ценности, шкала ценностей, мотивационный континуум ценностей, структура ценностей, факторный анализ, PVQ-57.

The problem of data comparison is particularly related to the study of different languages in diverse social and cultural contexts. For international studies, such as the European Social Survey (ESS), the International Program Social Survey (ISSP), the World and European research values (WVS / EVS) and others, formulations of questions, their translation into foreign languages, and their adaptation play a crucial role in a comparative context. The article presents the results of two pilot studies of the refined method of the basic individual values of Shalom Schwartz, which was translated into Ukrainian. The methodology has greater possibilities of detail and evaluation of human values compared to the previous version. In the modern version of the model, 19 basic values are allocated, which are placed on the motivational circle by the principle: the neighboring values are the most compatible, the opposite - conflict with each other. The English version of this technique was translated into Ukrainian and tested within two pilots. The obtained results allowed us to verify the conceptual and empirical validity of each statement, which are indicators of measured values. During the two pretests, 960 respondents were interviewed using an online-survey and 136 respondents by questionnaires. Exploratory factor analysis allowed to estimate how the indicators of each of the 19 values had a relevant translation from the English version of the methodology. According to the results of the pretests, recommendations for further adaptation and improvement of the Ukrainian version of the PVQ-57 methodology were formulated.

Keywords: basic individual values, scale of values, motivational continuum of values, value structure, factor analysis, PVQ-57.

Інтерес дослідників до теми вимірювання та порівняння базових життєвих цінностей пояснюється зокрема тим, що їх виокремлення та обґрунтування дає змогу оцінити напрямок розвитку конкретного суспільства. Крос-культурні дослідження, такі як WVS, ESS, EVS, для порівняння цінностей населення різних країн використовують в своїх дослідженнях різноманітні підходи до вимірювання цінностей. Наприклад, ESS та EVS до своїх опитувальників включають методику «Ціннісний Портрет» (PVQ-21), розроблену соціальним

психологом Шаломом Шварцем, теорія якого постулює існування десяти спільних для різних країн та культур базових цінностей. Шварц стверджує, що всі індивідуальні цінності ґрунтуються на базових умовах людського існування (одному або більше) і є універсальними: потребах людини, її прагненні до соціальної взаємодії та потребі в приналежності до групи [1].

Однією з особливостей теорії Шварца є поєднання 10 (в подальшому 19) основних людських цінностей у ширшу систему цінностей, які розміщуються на круговому (мотиваційному) континуумі, де сусідні цінності є, відповідно до теорії Шварца, найбільш сумісні, тобто доповнюють одна одну в прагненні до задоволення власних потреб та бажанні у соціальній інтеграції [1]. Наприклад, такими є цінності «Досягнення» та «Влада», «Традиція» та «Конформізм».

Цінності, що розміщуються на протилежних частинах кола або далі одна від одної, є менш пов'язаними та перебувають в конфлікті між собою. Наприклад, «Досягнення» та «Добррозичливість» є протилежними цінностями відповідно до концептуальної моделі Шварца. Це означає, що людина, яка прагне до особистого успіху і ставить цю цінність на перше місце, може перебувати у конфлікті з прагненням до благополуччя близьких або намаганням бути відданою своїм близьким та рідним за браком часу або бажанням спершу реалізуватися в професійній сфері тощо.

Важливо зазначити, що відповідно до теорії Шварца, базові цінності, розміщені на мотиваційному континуумі, не є дискретними сутностями, а радше утворюють єдину нерозривну структуру. Відтак, зберігаючи нерозривність структури мотиваційного кола, цінності можна об'єднувати в більш широкі або вузькі ціннісні конструкти [3].

Однією з важливих методичних проблем крос-культурних порівняльних досліджень цінностей є коректний переклад запитань, які входять до дослідницького інструменту [4]. Наприклад, незважаючи на ретельність процедури адаптації скороченої версії методики PVQ-21 в рамках «Європейського соціального дослідження», дослідницька команда постійно вносить корективи щодо формулювання питань шкали через проблему відсутності її інваріантності, що утруднює коректне порівняння досліджуваних країн [5].

Через два десятиліття після розробки методики вимірювання базових цінностей Шварц здійснив спробу подальшого розвитку своєї теорії і поліпшення вимірювальних властивостей шкали цінностей. Уточнена методика PVQ-57 складається із більшої кількості індикаторів, ніж попередня версія, і дозволяє вимірювати вже 19 цінностей, розділяючи мотиваційний континуум на більш детальні змістовні і концептуально відмінні між собою цінності [2].

Уточнену методику PVQ-57 вже перекладено різними мовами та тестовано на даних 11 країн [2]. Наприклад, результати конфірматорного факторного аналізу та багатовимірного шкалювання на даних 10 країн показали, що новий набір із 19 цінностей утворює мотиваційний континуум, саме у тому вигляді, в якому це передбачалося уточненою теорією Ш. Шварца. Також на основі двох об'єднаних вибірок (з використанням 6-ти та 11-бальної шкали відповідей) було доведено, що 19 цінностей дозволяють відображати десять вихідних мотиваційно-ціннісних типів.

Проте, уточнення теорія базових цінностей Шварца PVQ-57 має свої обмеження, про які зазначають дослідники: вибірку для її перевірки складала більшість респондентів з вищою освітою. Країни, на яких перевірялася ціннісна структура, відносяться до розвинених та країн, що розвиваються [2].

Адаптацію PVQ-57 було проведено також російськими дослідниками у 2012 році на вибірці у 506 респондентів (164 дорослих та 342 студентів), більшість яких становили жінки (59 %). Результати дослідження також підтвердили, що уточнена методика Ш. Шварца працює і на російських даних, зокрема порядок цінностей в мотиваційному колі відповідає теорії цінностей [6].

В той же час варто зазначити, що в обох випадках (на прикладі дослідження 10 країн та Росії) дослідникам довелося модифікувати модель цінностей та для підтвердження її відповідності теоретичній моделі не включати ті твердження, які погано спрацювали (наприклад, у порівняльному дослідженні 10 країн не включено до повторного аналізу 9 тверджень, в Росії – 4 твердження) [6].

Англійську версію даної методики було перекладено автором на українську мову та протестовано в межах двох пілотів протягом жовтня-листопада 2016 року (перший претест) та червня 2017 року (другий претест). Отримані результати дозволили перевірити концептуальну та емпіричну валідність кожного твердження, що є індикаторами вимірюваних цінностей.

Мета даної статті полягає в представленні результатів двох претестів української версії методики PVQ-57 на вибірці з 960 та 136 респондентів. Отримані дані дають змогу оцінити валідність перекладеної версії методики для подальших кроків її адаптації.

Методологія дослідження. Перший претест був проведений в межах онлайн-опитування, вибірка якого формувалася методом «снігової кулі»: посилання на опитування було розміщено в соціальній мережі Фейсбук і зацікавлені респонденти мали можливість перейти до сторінки проекту та розповсюджувати запрошення на участь у тестуванні на своїх особистих сторінках у соціальній мережі Фейсбук. Також посилання розповсюджувалося електронною поштою серед оточення дослідників.

Група респондентів першого претесту виявилася доволі специфічною: соціологи, психологи, маркетологи, програмісти, люди бізнес-середовища, зокрема колишні студенти університету НаУКМА. В той же час в опитуванні взяла участь широка вікова група респонденти віком від 17 до 55 та старше років (середній вік становив 34 роки).

Другий претест було проведено методом анкетування серед трьох груп студентів (суцільна вибірка) – соціологів 1-го року навчання трьох найбільш рейтингових університетів України (Київський національний університет імені Тараса Шевченка (58 осіб), Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (28 осіб), Національний університет «Києво-Могилянська академія» (50 осіб)). Наповнюваність груп студентів не є рівномірною, проте вибірка є суцільною (опитано максимально всю групу студентів (за винятком тих, хто відмовився від участі в опитуванні – 14 осіб), що дозволяє перевірити дослідницькій гіпотези на конкретній підвибірці студентів без необхідності генералізації результатів на ширшу групу студентства.

Вибір досліджуваних груп в межах першого та другого претесту частково зумовлений доступністю респондентів для дослідників та мінімізацією витрат на проведення власного опитування.

Аналіз зібраних даних проводився з використанням програмного середовища для статистичних обчислень R (версія 3.3.3).

Результати

Характеристика вибірки. В ході першого претесту було опитано 960 респондентів (229 чоловіків та 731 жінок), середній вік яких становив 34 роки (стандартне відхилення 11). Кожен третій респондент належить до вікової категорії 26-35 років (31 % чоловіків, 34 % жінок), кожен четвертий — до категорії молоді 17-25 років (23 % чоловіків, 25 % жінок). Віковий розподіл серед чоловіків та жінок майже співпадає (рис. 1.1).

В межах другого претесту було опитано 136 студентів (32 хлопців та 94 дівчат)-соціологи 1-го року навчання трьох вищих навчальних закладів України віком від 19 до 20 років (рис. 1.2).

Рисунок 1.1. Віковий розподіл серед чоловіків та жінок (перший претест), %

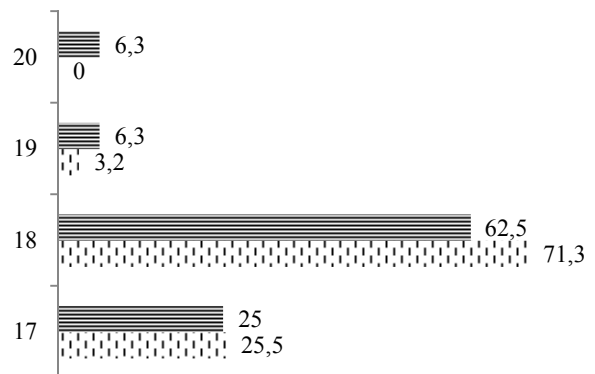

Рисунок 1.2. Віковий розподіл серед чоловіків та жінок (другий претест), %

Концептуальна валідація удосконаленої методики базових індивідуальних цінностей.

Переклад англійської версії удосконаленої методики Шалома Шварца здійснювався за допомогою використання словників перекладу з англійської на українську мову та синонімічних словників для пошуку найкращих слів-відповідників, які б вносили спільний з англійською версією зміст в український переклад. Початкова версія перекладу, яка пілотувалася в межах першого претесту, є прямим перекладом з англійської мови, проте друга версія перекладу містить уточнення, які, на думку дослідників, підсилювали кожне твердження та краще розумілося респондентами.

Внесені зміни до перекладу обґрунтовані тим, що після претесту першої версії перекладеної методики було отримано попередні результати, які дали змогу на наступному етапі вдосконалити та адаптувати індикатори удосконаленої методики вимірювання цінностей. Наприклад, в межах першого претесту більшість респондентів, оцінюючи кожне твердження, зосереджувалися на варіантах відповідей у вузькому діапазоні (напр. 5 – «схожа на мене», 4 – «скоріше схожа на мене», 3 – «скоріше не схожа на мене»¹). Також аналіз розподілу відповідей на питання показав, що загалом респонденти сприймали всі

¹ Шкала вимірювання містить шість варіантів відповіді, де 1 – «дуже не схожа на мене», 6 – «дуже схожа на мене».

запитання в позитивній конотації, тобто обирали варіанти «дуже схожа», «схожа на мене» чи «скоріше схожа». У більшості випадків відповіді респондентів зосереджувалися навколо середини шкали або на її «позитивному» полюсі («схожа на мене», «дуже схожа на мене»). Одне з дослідницьких припущень після першого претесту методики полягало в тому, що запитання респондентами сприймалися як соціально-бажані, тому не було жодного твердження, з якими б респонденти були б повністю не згодні.

Для зменшення ймовірності соціально-бажаних відповідей, у другому претесті кожне формулювання тверджень змінювалося таким чином, щоб кожне з них респондент міг оцінити з точки зору найвищої пріоритетності для себе. Наприклад, *He tries not to draw attention to himself* в першій версії перекладу звучить як «Для неї важливо не привертати до себе увагу», проте в другій версії як – «Вона докладає зусилля, щоб не привертати до себе велику увагу». Таким чином респондент, відповідаючи на кожне запитання, має завжди стояти перед вибором: наскільки точно опис представлена характеристика явної людини відповідає особисто його пріоритетам.

Також кожне твердження було удосконалено з врахуванням змісту цінності, яка знаходиться на протилежному полюсі мотиваційного кола, запропонованого Ш. Шварцом. Відтак, кожне твердження переглядалося з врахуванням принципу розміщення цінностей на мотиваційному колі: сусідні цінності є найбільш сумісні, протилежні – знаходяться в конфлікті один з одним. Наприклад, на протилежному полюсі від цінності «Самостійність-Думки» розміщується цінність «Традиція». В цьому випадку респондент несвідомо стоїть перед вибором: чим я можу пожертвувати заради пріоритетності цієї цінності в моєму житті?

Також для того, щоб кожне твердження не повторювалося та не починалося зі словосполучення «Для неї важливо...», формулювання було переглянуто та доповнено для більшої привабливості без зміни змісту індикатора.

Емпірична валідація удосконаленої методики базових індивідуальних цінностей. Кожна цінність в оригінальній методиці вимірюється трьома індикаторами. В ході аналізу та тестування уточненої методики Ш. Шварца важливо було оцінити, наскільки формулювання, що описують конкретну цінність, корелюють між собою, яку факторну структуру цінностей утворюють та чи існує негативна кореляція між цінностями, які, виходячи з теорії Шварца, є протилежними або знаходяться в конфлікті одна до одної.

За результатами першого претесту було внесено зміни до перекладу методики з врахуванням кореляцій між твердженнями різних цінностей та факторної структури, яка дала змогу перевірити дослідницьку гіпотезу: чи утворюють вимірювані індикатори окремі фактори (цінності).

Другий претест, який був проведений серед студентів 1-го року навчання (соціологи) в трьох університетах м. Києва, показав, що внесені уточнення до тверджень, які респонденти частіше оцінювали користуючись однією частиною шкали або даючи соціально-бажані відповіді, позитивно вплинули на розподіл відповідей. Наприклад, перекладене твердження *It is important to him to make his own decisions about his life* українською — «Для неї важливо самостійно приймати рішення щодо власного життя» за результатами першого претесту мало середнє значення відповідей 5,2. Після уточнення твердження «Для неї важливо одноосібно приймати рішення щодо власного життя» – середнє значення відповідей становить 4,2; Твердження *It is important to him to form his own opinions and have original ideas* «Для неї важливо самій складати думку щодо різних речей і мати оригінальні ідеї» (5,2) – на «Для неї важливо складати власну думку відмінну від інших людей, бути власником ідей» (4,6).

Оцінка внутрішньої узгодженості (надійності) шкали по кожній з вимірюваних цінностей, використовуючи тест Альфа Кронбаха, показала, що за результатами першого претесту найбільш узгодженими між собою є твердження, які вимірюють цінність «Універсалізм-Турбота про природу» = 0,87; «Доброчливість-Турбота» = 0,85; «Традиція» = 0,84; «Самостійність – Дії» = 0,83. Результати другого претесту показали, що найбільш узгодженими між собою є твердження, які вимірюють цінності «Влада-ресурси» = 0,80; «Традиція» = 0,77; «Соціальна безпека» = 0,71; «Особиста безпека» = 0,70. Показники надійності інших цінностей є нижчими, що вказує на слабку узгодженість тверджень, які потребують доопрацювання (табл. 1).

Твердження з першого претесту мають кращі показники надійності, що може бути пов'язано з відбором респондентів або ж особливостями перекладу. Проте отримані результати дозволяють більш детально порівняти дві версії перекладу для прийняття рішення щодо остаточної її версії.

Пошук кореляційних зв'язків між твердженнями, що вимірюють кожну з цінностей, показав, що перша версія перекладу уточненої методики для окремих тверджень була більш точною і вдалою, ніж після уточнення. Аналізовані дані різних підвбірок дозволяють оцінити наскільки переклад методики відтворює зв'язки між твердженнями однієї цінності конкретно на обраній вибірці.

Таблиця 1.

Оцінка внутрішньої узгодженості (надійності) шкали (тест Альфа Кронбаха)

Цінність	Претест 1	Претест 2
Самостійність-Думки	0,60	0,25
Самостійність-Дії	0,83	0,61
Стимуляція	0,60	0,64
Гедонізм	0,73	0,59
Досягнення	0,62	0,59
Влада-ресурси	0,79	0,80
Влада-домінування	0,79	0,75
Репутація	0,52	0,55
Особиста безпека	0,81	0,70
Соціальна безпека	0,74	0,71
Традиція	0,84	0,77
Конформізм-Правила	0,57	0,38
Міжособистісний конформізм	0,72	0,51
Скромність	0,63	0,49
Доброзичливість-Надійність	0,59	0,40
Доброзичливість-Турбота	0,85	0,69
Універсалізм-Турбота про інших	0,70	0,51
Універсалізм-Турбота про природу	0,87	0,67
Універсалізм-Толерантність	0,64	0,51

За результатами кореляційного аналізу, проведеного на даних другого претесту, найменш спрацювали твердження, які вимірюють цінність «Самостійність – Думки»: зв'язок середньої сили на рівні 0,3 ($p < 0,05$) простежується тільки між двома твердженнями вимірюваного конструкту, проте твердження «Для неї важливо змінювати усталені ідеї або правила на щось кардинально інше» не має значущого зв'язку з двома іншими індикаторами (табл.2).

Відсутність кореляції може пояснюватися тим, що переклад даного твердження не є точним та сумісним за змістом з двома іншими: «Для неї важливо складати власну думку відмінну від інших людей, бути власником ідей» та «Для неї важливо знайти час для вивчення чогось для себе та вдосконалення здібностей». Твердження «Для неї важливо змінювати усталені ідеї або правила на щось кардинально інше» стосується радше "виклику" усталеним ідеям, традиціям (що є протилежною цінності до «Самостійності-Думки» і перекладалося з врахуванням цього), проте не відповідає чітко перекладу «Being creative is important to him» у зв'язці з іншими двома твердженнями. Попередній варіант має більш прямий перекладу: «Для неї важливо мислити творчо і нестандартно», який доречно залишити незмінним. Тестування даного твердження на репрезентативній вибірці дозволить підтвердити або спростувати наведені припущення.

Таблиця 2.

Кореляційна матриця індикаторів базових цінностей (метод розрахунку коефіцієнту кореляції - Спірмен)²

1. Цінність «Самостійність-Думки»	Претест 2			Претест 1		
	Сд1	Сд2	Сд3	Сд1	Сд2	Сд3
Сд1. Для неї важливо змінювати усталені ідеї або правила на щось кардинально інше	1			1		
Сд2. Для неї важливо складати власну думку відмінну від інших людей, бути власником ідей	0,02	1		0,43*	1	
Сд3. Для неї важливо знайти час для вивчення чогось для себе та вдосконалення здібностей	-0,01	0,29*	1	0,32*	0,32*	1
2. Цінність «Самостійність-Дії»	Сді1	Сді2	Сді3	Сді1	Сді2	Сді3
Сді1. Для неї важливо одноосібно приймати рішення щодо власного життя	1			1		
Сді2. Діяти незалежно від думки інших та їх сприйняття важливо для неї	0,34*	1		0,55*	1	
Сді3. Для неї важливо самій вирішувати як вчиняти	0,36*	0,36*	1	0,59*	0,69*	1
3. Цінність «Стимуляція»	С1	С2	С3	С1	С2	С3
С1. Для неї важливо постійно перебувати в пошуку нових занять для себе	1			1		

² В таблиці наведено українську версію тверджень, що тестувалися в межах другого претесту.

	Претест 2			Претест 1		
С2. Їй важливо постійно відчувати емоції, викликані подіями чи людьми	0,32*	1		0,29*	1	
С3. Для неї важливо спробувати все у своєму житті**	0,36*	0,52*	1	0,36*	0,35*	1
4. Цінність «Гедонізм»	Г1	Г2	Г3	Г1	Г2	Г3
Г1. Для неї важливо знайти час повеселитися на повну	1			1		
Г2. Для неї важливо зупинитися та насолодитися кожним моментом	0,18*	1		0,37*	1	
Г3. Вона не відмовляє собі в можливості весело розважитися	0,40*	0,45*	1	0,67*	0,35*	1
5. Цінність «Досягнення»	Д1	Д2	Д3	Д1	Д2	Д3
Д1. Для неї важливо досягати завжди високих цілей будь-якою ціною	1			1		
Д2. Для неї важливо в першу чергу бути успішнішою за інших	0,36*	1		0,31*	1	
Д3. Вона готова прикласти максимально зусиль, щоб інші захоплювалися її досягненнями	0,22*	0,47*	1	0,20*	0,54*	1
6. Цінність «Влада-ресурси»	В1	В2	В3	В1	В2	В3
В1. Для неї важливішим за все інше є відчуття значущості, яке надають гроші	1			1		
В2. Для неї важливо за будь-яких умов бути заможною людиною	0,58*	1		0,64*	1	
В3. На першому місці для неї є влада та високий статус у суспільстві	0,45*	0,62*	1	0,49*	0,52*	1
7. Цінність «Влада-домінування»	Вд1	Вд2	Вд3	Вд1	Вд2	Вд3
Вд1. Вона бажає, щоб люди робили те, що вона скаже	1			1		
Вд2. Для неї важливо бути найвпливовішою людиною в будь-якій компанії/колективі**	0,44*	1		0,42*	1	
Вд3. Для неї важливо керувати іншими**	0,53*	0,53*	1	0,59*	0,62*	1
8. Цінність «Репутація»	Р1	Р2	Р3	Р1	Р2	Р3
Р1. Для неї важливо, щоб її ніколи не соромили за слова та/або вчинки	1			1		
Р2. Вона готова прикласти максимально зусиль, щоб мати гарну репутацію серед інших	0,42*	1		0,24*	1	
Р3. Вона відчуває потребу в шанобливому ставленні до себе та повазі інших до її гідності	0,31*	0,22*	1	0,31*	0,29*	1
9. Цінність «Особиста безпека»	Об1	Об2	Об3	Об1	Об2	Об3
Об1. Вона зайвий раз не висловлює своєї позиції, яка може загрожувати її безпеці	1			1		
Об2. Для неї надзвичайно важливо, щоб особисто їй нічого не загрожувало	0,48*	1		0,63*	1	
Об3. Для неї важливо жити в першу чергу в безпечному місці**	0,37*	0,47*	1	0,55*	0,57*	1
10. Цінність «Соціальна безпека»	Сб1	Сб2	Сб3	Сб1	Сб2	Сб3
Сб1. Для неї важливо, щоб країна могла захистити її від загрози	1			1		
Сб2. Вона бажає, щоб держава була сильною та захищала своїх громадян	0,49*	1		0,62*	1	
Сб3. Для неї має велике значення, щоб у суспільстві був порядок та стабільність**	0,44*	0,53*	1	0,29*	0,50*	1
11. Цінність «Традиція»	Т1	Т2	Т3	Т1	Т2	Т3
Т1. Перш за все для неї важливо підтримувати традиційні цінності та переконання (вірування)	1			1		
Т2. Слідувати звичаям своєї сім'ї або поділяти релігійні погляди має вагоме значення для неї	0,60*	1		0,70*	1	
Т3. Для неї мають велике значення традиції своєї культури**	0,44*	0,52*	1	0,56*	0,64*	1
12. Цінність «Конформізм-Правила»	Кп1	Кп2	Кп3	Кп1	Кп2	Кп3
Кп1. Вона чітко переконана, що важливо не перечити людям, які наділені владою	1			1		
Кп2. Для неї важливо слідувати правилам, навіть якщо цього ніхто не бачить**	0,002	1		0,24*	1	

	Претест 2			Претест 1		
Кп3. Вона вважає, що за будь-яких обставин не можна порушувати закон	0,12	0,41*	1	0,19*	0,45*	1
13. Цінність «Міжособистісний конформізм»	Кп1	Кп2	Кп3	Кп1	Кп2	Кп3
Мк1. Вона переймається тим, щоб когось не засмутити	1			1		
Мк2. Вона чітко переконана, що важливо не бути нав'язливим	0,29*	1		0,46*	1	
Мк3. Вона прагне бути тактовною до оточуючих, не дратувати інших	0,36*	0,06	1	0,42*	0,51*	1
14. Цінність «Скромність»	Ск1	Ск2	Ск3	Ск1	Ск2	Ск3
Ск1. Вона докладає зусилля, щоб не привертати до себе велику увагу	1			1		
Ск2. Для неї важливо бути скромною**	0,33*	1		0,42*	1	
Ск3. Для неї важливо отримувати задоволення від того, що має та не бути вибагливою	0,08	0,29*	1	0,32*	0,34*	1
15. Цінність «Доброзичливість-Надійність»	Дн1	Дн2	Дн3	Дн1	Дн2	Дн3
Дн1. Вона за будь-яких обставин віддана своїм близьким людям	1			1		
Дн2. Вона готова поступитися своєю позицією, щоб тільки бути надійним, вірним другом	0,19*	1		0,41*	1	
Дн3. Їй важливо, щоб люди, яким вона приділяє свій час, їй повністю довіряли	0,42*	0,16*	1	0,20*	0,35*	1
16. Цінність «Доброзичливість-Турбота»	Дт1	Дт2	Дт3	Дт1	Дт2	Дт3
Дт1. Вона за будь-яких обставин віддана своїм близьким людям	1					
Дт2. На першому місці у її житті є піклування про близьких людей	0,47*	1		0,68*	1	
Дт3. Вона постійно прагне бути уважною до потреб своєї родини та друзів	0,44*	0,47*	1	0,58*	0,67*	1
17. Цінність «Універсалізм-Турбота про інших»	Дт1	Дт2	Дт3	Дт1	Дт2	Дт3
Ут1. Вона при будь-якій нагоді готова відстоювати права слабких і незахищених людей	1					
Ут2. Вона переконана, що кожен має бути в рівних умовах	0,21*	1		0,37*	1	
Ут3. Вона прагне справедливості до всіх, навіть незнайомих їй людей	0,31*	0,32*	1	0,42*	0,53*	1
18. Цінність «Універсалізм-Турбота про природу»	Уп1	Уп2	Уп3	Уп1	Уп2	Уп3
Уп1. Вона твердо переконана, що дбати про природу є її обов'язком**	1			1		
Уп2. Вона за будь-яких обставин візьме активну участь у боротьбі за збереження дикої природи	0,44*	1		0,63*	1	
Уп3. Для неї має значення захист навколишнього природного середовища від забруднення або знищення	0,50*	0,50*	1	0,72*	0,66*	1
19. Цінність «Універсалізм-Толерантність»	Уп1	Уп2	Уп3	Уп1	Уп2	Уп3
Уп1. Для неї важливо своїми справами сприяти створенню гармонії та миру між групами людей різних поглядів	1			1		
Уп2. Для неї має значення думка інших людей, не схожих на неї	0,30*	1		0,26*	1	
Уп3. Вона завжди намагається зрозуміти точку зору іншої людини, навіть якщо має свою позицію	0,28*	0,25*	1	0,39*	0,47*	1

Примітка: * показник значущості зв'язку на рівні $p < 0,05$

** твердження, які не змінювалися після першого претесту (ідентичний переклад)

Незначущий зв'язок виявився між твердженням, які вимірюють цінність «Конформізм-Правила»: «Вона чітко переконана, що важливо не перечити людям, які наділені владою» з твердженнями «Для неї важливо слідувати правилам, навіть якщо цього ніхто не бачить» та «Вона вважає, що за будь-яких обставин не можна порушувати закон»; цінності «Скромність»: «Вона докладає зусилля, щоб не привертати до себе велику увагу» з «Для неї важливо отримувати задоволення від того, що має та не бути вибагливою». Відсутність зв'язку може бути пояснена перекладом та особливістю вибірки, зокрема припущення полягає в тому, що окремі студенти відповідали не завжди вдумливо, поспіхом, або не розуміли завдання, яке перед ними ставилося. Також вибірка студентів є специфічною оскільки оцінювані цінності можуть бути не актуальними для них, не сприймаються як цінність.

Проте для підтвердження чи спростування припущень варто протестувати ці твердження на більш репрезентативній вибірці.

В той же час, факторний аналіз дає змогу прослідкувати зв'язки тверджень з іншими конструктами для того, щоб в уникнути відсутності зав'язків між індикаторами одного конструкту в остаточній версії уточненої методики.

Структура базових цінностей. З метою дослідження структури методики Ш. Шварца був проведений експлораторний факторний аналіз зібраного масиву даних, мета якого полягає в підтвердженні або спростуванні вже наявного теоретичного уявлення про структуру даних запропонованого Ш. Шварцем. В ході аналізу замовлялося виділення 19 факторів (метод екстракції — мінімальних залишків, метод обертання промакс).

За даними першого претесту «чистих» факторів, на які навантажувалися теоретично визначені твердження однієї цінності (навантаження на фактор $\geq 0,6$) було виявлено вісім: «Самостійність-Дії», «Традиція», «Універсалізм-Турбота про природу», «Особиста безпека», «Універсалізм-Турбота про інших», «Міжособистісний конформізм», «Соціальна безпека», «Влада-Ресурси». Якщо задати критерій навантаження більше або дорівнює 0,5, то таких конструктів, що навантажуються лише на один фактор, виявлено десять, що свідчить про часткову відтворюваність теоретичної структури на зібраних даних.

Другий претест показав, що за результатами факторного аналізу, на отриманих даних можна виділити шість «чистих факторів» (навантаження на фактор $\geq 0,4$) : «Самостійність-Дії» (f02), «Влада-ресурси» (f06), «Особиста безпека» (f09), «Традиція»(f11), «Універсалізм-Турбота про природу» (f18) та «Універсалізм-Толерантність» (f19) (рис.2).

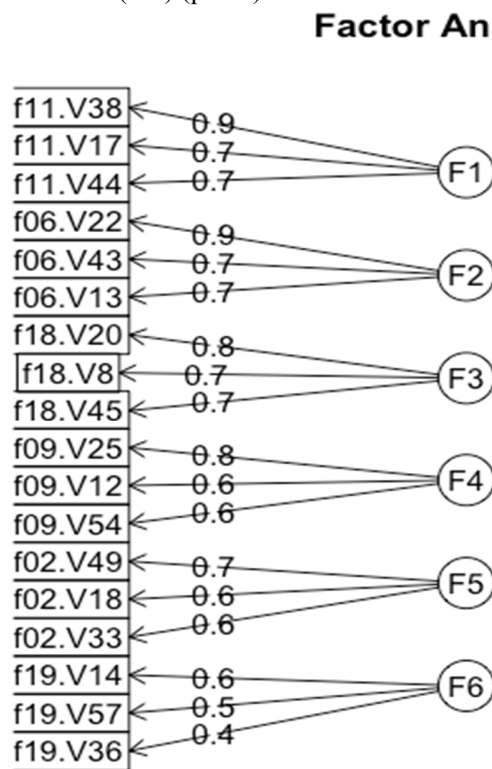

Рисунок 2. Діаграма шести факторних рішень («чистих факторів») на прикладі даних другого претесту (студенти-соціологи першого року навчання)

Перелік факторів, які спрацювали на зібраних даних другого претесту частково збігається з переліком, отриманим в межах першого претесту, що свідчить знову ж таки про відтворюваність окремих конструктів мотиваційного континуума базових цінностей Ш. Шварца на окремих вибірках.

Ті твердження, які навантажуються одразу на декілька факторів або взагалі не мають значущого кореляційного зв'язку з твердженнями вимірюваної цінності, потребують детального аналізу для прийняття рішення щодо подальшої адаптації та валідації формулювання уточненої методики.

За результатами проведених двох претестів уточненої методики Ш. Шварца можна зробити висновок, що концептуальна модель, запропонована Шаломом Шварцом, не відтворюється в повній мірі на отриманих даних. «Чистих» факторів, на які навантажуються теоретично визначені твердження однієї цінності за результатами другого претесту (навантаження 0,4 та більше), виявлено шість: «Самостійність-Дії», «Влада-ресурси», «Особиста безпека», «Традиція», «Універсалізм-Турбота про природу» та «Універсалізм-Толерантність».

Другий претест, проведений серед студентів 1-го року навчання (соціологи) в трьох університетах м. Києва, дозволив зробити висновок щодо розподілу відповідей та структури цінностей. Зокрема, другий претест показав, що після внесення змін за результатами першого претесту, розподіл відповідей респондентів не зосереджувався на крайніх частинах шкали, тобто респонденти, оцінюючи кожне твердження, використовували всю шкалу, а не її частину. З одного боку, такий результат може свідчити про успішність стратегії збільшення важкості тверджень, проте не виключена можливість зростання похибки вимірювання на вибірці студентів через меншу зацікавленість або здатність до рефлексії.

В межах першого претесту в середньому респонденти сприймали всі запитання в позитивній конотації, тобто обирала варіанти відповідей на запитання, які описували ті чи інші життєві пріоритети людини, яка може бути схожа на них. Таким чином на етапі уточнення та внесення змін до перекладеної версії методики вдалося зменшити ймовірність соціально-бажаних відповідей респондентів.

Важливо зазначити, що більшість опитаних респондентів першого претесту становлять окрему соціальну категорію: соціологи, психологи, маркетологи та науковці різних спеціальностей, на відповіді яких міг впливати їх особистий (в деяких випадках науковий) досвід роботи з подібними методиками (припускається, що респонденти звертали увагу більше не на зміст тверджень, а що саме вони можуть чи повинні вимірювати). Другий претест реалізований на більш вузькій групі студентів (суцільна вибірка), які не мали досвіду роботи з подібною методикою. Цілком можливо, що внаслідок більш однорідної сукупності сила кореляційних зв'язків зменшилась через феномен обмеження діапазону варіації.

Результати проведених претестів є першими спробами валідації перекладеної версії уточненої методики цінностей Ш. Шварца. В дослідницькій перспективі розвідок в межах даної теми дослідження визначено подальше вдосконалення методики та перевірки її валідності на репрезентативних даних.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Schwartz S. H. Universals in the content and structure of values: theory and empirical tests in 20 countries / S. H. Schwartz // *Advances in Experimental Social Psychology*; ed. by M. Zanna. – 1992. – Vol. 25. – New York : Academic Press. – P. 1–65. 2. Schwartz S. Refining the theory of basic individual values / S. Schwartz, J. Cieciuch, M. Vecchione, E. Davidov, R. Fischer, C. Beierlein, A. Ramos, M. Verkasalo, J. Lonnqvist, K. Demirutku, O. Dirilen-Gumus, M. Konty // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2012. – Vol. 103, No. 4. – P. 663–688. 3. Davidov E. Bringing values back in: the adequacy of the European social survey to measure values in 20 countries / E. Davidov, P. Schmidt, S. Schwartz // *Public Opinion Quarterly*. – 2008. – Vol. 72, No. 3. – P. 420–445. 4. Ariely G. Can we Rate Public Support for Democracy in a Comparable Way? Cross-National Equivalence of Democratic Attitudes in the World Value Survey / G. Ariely, E. Davidov // *Social Indicators Research*. – 2011. – Vol. 104, No. 2. – P. 271–286. 5. Davidov E. Cross-Country and Cross-Time Comparison of The Human Values Measurements with The Second Round of The European Social Survey / E. Davidov // *Survey Research Methods*. – 2008. – Vol. 2, Issue 1. – P. 33–46. 6. Шварц Ш. Уточненная теория базовых индивидуальных ценностей: применение в России / Т. П. Бутенко, Д. С. Седова, А.С. Липатова // *Журнал Высшей школы экономики*. – 2012. – Т. 9, № 2. – С. 43–70.

УДК: 303.09; 308

МОДЕЛІ ПОШИРЕННЯ ПОВІДОМЛЕНЬ В ОНЛАЙН СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ: ВЛАСТИВОСТІ, СТРУКТУРА, ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ**Черній Поліна Дмитрівна** – аспірант кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена проблемі комплексного застосування теоретичних моделей, які використовуються при дослідженні онлайн-поширення інформації в соціальних мережах. Наведено три теоретичні підходи до дослідження трансформацій у суспільстві, викликаних виникненням та поширенням нових форм комунікації, а також запропоновано формальне моделювання, яке ефективно застосовується до вивчення особливостей онлайн-комунікації в соціальних мережах та може розглядатися в якості четвертого підходу. Виділено три складові формальних моделей поширення онлайн-повідомлень в соціальних мережах: типологія повідомлень, мережева модель, формальна модель поширення сигналів. Описані основні властивості складових елементів моделі та особливості об'єктів моделювання. Окрема увага приділена можливостям застосування двомодальних мережевих моделей. Описано перспективні напрямки розвитку формальних моделей онлайн-поширення інформації у соціальних мережах.

Ключові слова: онлайн соціальні мережі, дослідження комунікацій, моделювання, поширення інформації.

Статья посвящена проблеме комплексного применения теоретических моделей, которые используются при исследовании онлайн-распространения информации в социальных сетях. Указаны три теоретических подхода к исследованию трансформаций в обществе, вызванных распространением новых форм коммуникации, а также предложено формальное моделирование, которое эффективно применяется для исследования особенностей онлайн-коммуникации в социальных сетях и может рассматриваться в качестве четвертого подхода. Выделены три элемента формальных моделей распространения онлайн-сообщений в социальных сетях: типология сообщений, сетевая модель, формальная модель распространения сигналов. Описаны основные свойства этих элементов и особенности объектов моделирования. Отдельное внимание уделено возможностям применения сетевых моделей с разнотипными акторами (двумодальных). Описаны перспективные направления развития формальных моделей распространения онлайн-информации в социальных сетях.

Ключевые слова: онлайн социальные сети, исследование коммуникаций, моделирование, распространение информации.

The article is devoted to the problem of complex application of theoretical models used in the study of information dissemination in online social networks. Three theoretical approaches to the study of transformations in the society caused by the proliferation of new forms of communication are indicated and it is shown that formal modeling, which is effectively used to study the features of communication in online social networks, can be considered as the fourth approach. Three elements of formal patterns of message distribution in online social networks are distinguished: message typology, network model, formal signal propagation model. Described basic properties of these elements and specific properties of modeling objects. Attention is drawn to the perspectives of using two-node network models. Prospective directions of development of formal models of information dissemination in online social networks are described.

Keywords: online social networks, communication, modeling, information diffusion/

Розвиток суспільства та активне поширення інформаційних технологій спричиняють зміни традиційних форм комунікацій. Сьогодні люди часто живуть і взаємодіють в умовах великої кількості джерел інформації. І подальший розвиток суспільства та інтенсивне поширення інформаційних технологій призводить як до збільшення кількості джерел інформації, так і до збільшення частоти оновлення інформації в кожному з них. Все це посилює інформаційне навантаження і впливає на суб'єктивне сприйняття інформації аудиторією.

Інформаційне перевантаження, спричинене великою кількістю джерел інформації та інтенсивністю її оновлення, вимагає нових технічних, технологічних та організаційних рішень для ефективної обробки інформації та допомоги у прийнятті рішень. Крім того, швидкий обмін інформацією (за допомогою мережі Інтернет) зменшує вплив локальних географічних факторів і суттєво збільшує можливості для комунікації, впливаючи на роль традиційних сімейних та сусідських зв'язків. Зазначені явища спричиняють суттєвий вплив на форму і зміст комунікацій, зокрема, на онлайн-комунікації в соціальних мережах.

Все це спрямовує дослідження комунікації та поширення інформації в онлайн соціальних мережах в міждисциплінарне поле, в якому співпрацюють фахівці з різних сфер: аналізу даних, психолінгвістики,

масових комунікацій, математичного моделювання і дослідження суспільних явищ. Різноманіття підходів та інструментів роблять *актуальною* задачу їх узгодження та комплексного застосування при створенні моделей.

Сучасні підходи і технології надають дослідникам широкі можливості для збору і аналізу інформації, перевірки гіпотез, створення прогнозів. Але для прикладних досліджень вже недостатньо тільки набору моделей і технологій, які забезпечують вирішення практичних задач. Потрібні нові теоретично обґрунтовані методики, які зроблять можливим узагальнення результатів емпіричних досліджень для їхнього подальшого теоретичного осмислення.

Метою даної статті є огляд теоретичних та практичних результатів, які є важливими при створенні формальних моделей поширення повідомлень в онлайн соціальних мережах, та виділення основних структурних елементів таких моделей.

За умови потреби в швидкому та ефективному впровадженні суспільних інновацій, якісному і оперативному інформуванні про зміни в житті суспільства саме використання властивостей комунікації в онлайн соціальних мережах може бути новим ефективним інструментом впливу на поширення суспільно значимої інформації.

Фахівці з маркетингу та реклами, спеціалісти зі здійснення інформаційного впливу використовують властивості мереж контактів окремих акторів та специфіку звичок у обміні інформацією в окремих спільнотах як організаційний інструмент при плануванні інформаційних кампаній. Проте у більшості випадків цей процес не є формалізованим і спирається на інтуїцію і досвід конкретних практиків. Тому стає актуальним дослідження можливостей використання особливостей комунікації в онлайн соціальних мережах для впливу на процес поширення інформації в мережі та на сприйняття інформації аудиторією.

Можна виділити дві основні тенденції в комунікації в онлайн соціальних мережах, які мають суттєвий вплив на процеси обміну інформацією. По-перше, в умовах суттєвого інформаційного навантаження стають більш жорсткими вимоги до таких якості інформації, форми повідомлень та часу комунікації. Для того, щоб повідомлення було сприйняте аудиторією, вже недостатньо повторювати його багато разів по різних каналах – потрібно враховувати, у який час та у якій формі воно може бути сприйнятим, тобто змінюються вимоги до організації масової комунікації. По-друге, змінюється ставлення до специфічних форм обміну інформацією, які характерні для мережевих спільнот. З'являються нові можливості для залучення експертів, волонтерів, та спонсорської допомоги від звичайних користувачів мережі Інтернет (так званого *crowdsourcing*), збільшуючи обсяг ресурсів, що можуть бути використані для втілення ідей та збільшується довіра до локальних (обмежених у часі або географічно) форм комунікації, які виконують одразу кілька функцій (поєднуючи дружнє спілкування, розваги, освіту, інформування та мобілізацію).

При організації досліджень із прогнозування та управління процесом поширення інформаційного впливу доцільно враховувати можливі зміни у поведінці при прийнятті рішення, як на рівні окремих осіб, так і на рівні спільнот і соціальних інститутів. В умовах суттєвого інформаційного перевантаження важливо враховувати:

- особливості взаємодії між акторами (особами, сім'ями, соціальними групами, організаціями, державами);
- обмеженість можливостей акторів у сприйнятті та обробці інформації при прийнятті рішень;
- властивості структури соціальних мереж (в рамках яких відбувається взаємодія) та їхній вплив на поширення інформаційних повідомлень;
- можливі емерджентні ефекти взаємодії великої кількості акторів, тощо.

Окремими питаннями для прикладних досліджень є виявлення впливу змін у звичках обміну інформацією на роль слабких зв'язків в загальній структурі соціальних зв'язків, та визначення домінуючих мережевих ефектів, які впливають на процеси онлайн-поширення інформації в соціальних мережах. Також залишається відкритим питання про вплив таких змін на онлайн-комунікацію поза межами соціальних мереж та можливі наслідки цього впливу.

Теоретичні підходи

Можна виділити три теоретичні підходи, які застосовуються для дослідження трансформацій у суспільстві, викликаних виникненням та поширенням нових форм комунікації.

Перший – спирається на теорію масових комунікацій і зосереджений на осмисленні явищ віртуальної реальності та її впливу на сприйняття соціальної дійсності індивідуумом. Основоположниками цього можна назвати М. Маклюєна, що першим звернув увагу на особливості електронних медіа, а також П. Бурдьє, Ж. Дельоз та Ж. Бодріяр, що ввели поняття «симулякра» – особливого простору для взаємодії, що існує виключно у просторі медіа і комунікації з використанням технічних засобів.

Другим можна назвати розгляд трансформацій, викликаних новими формами комунікацій, властивістю нового суспільства. Д. Белл, Е. Тофлер, М. Кастельс та інші теоретики продовжують традиції теорії «постіндустріального суспільства» та розглядають соціо-економічні явища, що спричинені появою та

розвитком нових технологій. До даного підходу варто віднести використання концептів «мережевого», «глобалізованого», «інформаційного» суспільства, «суспільства знань» та інші. М. Кастельс приділив найбільше уваги системному огляду можливих наслідків таких трансформацій, зокрема, він виділяє діяльність що спрямована на створення та обробку інформації у окремий «інформаційний сектор» соціо-економічних відносин. Автор передбачає зміни не лише в формах організації праці а і в її змісті, що відобразиться на структурі підприємств, діяльності ЗМІ, просторі соціального та особистого життя.

Третій – це застосування інструментів мережевого аналізу для дослідження різних структур зв'язків між колективними та індивідуальними акторами та розгляд світу як «мережі мереж». Цей підхід набуває все більшої популярності завдяки роботам Дж. Хоманс, М. Грановеттер, Б. Веллмана та багатьох інших дослідників. Застосування інструментів мережевого аналізу не обмежується дослідженням проблем і явищ, пов'язаних з комунікацією – досліджується співпраця та родинні зв'язки, поширення інновацій, тощо [1, с.32]. І залишається актуальним застосування даного підходу при дослідженнях структур нестійких слабких зв'язків, що виникають в онлайн соціальних мережах, як результат обміну інформацією в мережевих спільнотах.

Незважаючи на популярність та активний розвиток, всі три підходи, що наведені, є незалежними: «...практики мережевої комунікації міжособистісного спілкування, медійні мережі та ЗМІ, що формують мережеву свідомість, інформаційні мережі, що змінюють структуру суспільства і об'єднують його в єдине глобальне суспільство – всі ці феномени з'являються у різних дослідницьких перспективах, які практично «не бачать» одне одного» [2, с. 43].

Водночас, широкий спектр практичних задач, пов'язаних з дослідженням поширення інформації та її можливого впливу розглядалися фахівцями з *формального моделювання*. Це узагальнений підхід до застосування інструментів математичного та комп'ютерного моделювання, що сформувався на межі ХХ-ХХІ сторічч. Широке практичне застосування даного підходу було зумовлено активним розвитком інформаційних технологій та необхідністю розробки автоматизованих систем аналізу даних. Проте, специфічні вимоги до кваліфікації фахівців, які використовують інструменти формального моделювання, стали причиною обмеженого застосування даного підходу фахівцями з суспільних наук. Найбільше поширення і, як наслідок, більш якісні результати застосування даного підходу представлені у окремих галузях природничих наук, інженерії, медицині і традиційних для даного підходу галузях – застосування інформаційних технологій для аналізу даних та розробки автоматизованих систем керування.

В рамках формального моделювання як теоретичного підходу під терміном «модель» розуміють не аналог об'єкта моделювання, а сукупність гіпотез про властивості об'єкта, які є важливими для мети конструювання моделі. Відповідно, залежно від поставленої задачі, мети створення моделі та наявних емпіричних даних гіпотези про властивості об'єкта моделювання можуть перевірятись на відповідність наявним емпіричним даним та змінюватись (з метою спрощення та налаштування моделі). Такий підхід дозволяє виявляти мінімальний набір властивостей об'єкта, які дозволяють відтворити досліджуване явище, і в галузі дослідження поширення та впливу інформації ми вважаємо можливим розглядати його як окремий теоретичний підхід до досліджень.

Незважаючи на помірну популярність в економіці та дослідженні соціальних явищ, застосування інструментів формального моделювання дозволяє виявляти нетривіальні закономірності, вирішує деякі практичні задачі (конкретні приклади наведені у [3] та [4]) і дозволяє виявити нові питання для досліджень [5, с. 13]. Широкі можливості застосування нейронних мереж, агентного моделювання та інших інструментів формального моделювання і значні досягнення фахівців з формального моделювання в інших сферах підтверджують доцільність застосування даного підходу до дослідження соціальних явищ. Водночас складність людської поведінки як об'єкта моделювання вимагає від фахівців уважного ставлення до теоретичних припущень та чіткого розуміння меж застосування формальних моделей¹ і робочих гіпотез, які використовуються в цих моделях. Саме тому для ефективного застосування формального моделювання є важливим узгодження теоретичних підходів і моделей та їхнє комплексне застосування.

Властивості об'єктів моделювання

Фахівець з формального моделювання складних мереж фізик Дж. Е. Ньюман, аналізуючи застосування відомих методів до практичних задач, дає визначення соціальній мережі як об'єкта формального моделювання. Він визначає соціальну мережу як множину акторів, як індивідуальних так і групових, з фіксованою формою контактів, або взаємодії між ними. В якості таких зв'язків можуть розглядатись відносини дружби, знайомства та досвіду спільної роботи, родинні зв'язки, регулярна комунікація та економічна взаємодія [6, с.327].

¹ Тут і надалі в тексті під терміном «формальна модель» мається на увазі повний та однозначний опис всіх властивостей об'єкта моделювання, достатній для відтворення досліджуваного явища за допомогою комп'ютера та аналізу властивостей об'єкта за допомогою математичного моделювання.

З точки зору формального моделювання таке визначення є достатньо вичерпним. Але у практиці дослідження онлайн соціальних мереж таке визначення охоплює одразу, три різні об'єкти. Одним з таких об'єктів є соціальні мережі – набір акторів індивідуальних або колективних, які пов'язані між собою між собою набором сталих соціальних відносин (дружба, родинні зв'язки, спільна діяльність або регулярний інформаційний обмін). Іншим об'єктом є спільнота – множина людей, які пов'язані прямо чи опосередковано спільними цілями, інтересами, поглядами, знаннями, чи обставинами. У цьому випадку зв'язки можуть бути нестійкими і тимчасовими, але грати важливу роль в окремі проміжки часу. Третім об'єктом є відображення певного типу взаємодії в спільноті або в соціальній мережі, яке обумовлено технічними можливостями веб-платформи. Наприклад, веб-сервіс YouTube дозволяє спостерігати лише взаємодії «коментування» та «оцінка» відео-повідомлень, обмежуючи, навіть організаційно, взаємодії пов'язані з приватними обговореннями, міжособистісним спілкуванням поширенням тексту та зображень. Тому, відображення взаємодій, навіть одних і тих самих акторів в мережі You-Tube, та в мережах, орієнтованих не лише на перегляд відео, буде суттєво відрізнятися. Для узгодженого використання та порівняння моделей важливо розрізняти ці три об'єкти які розглядаються як середовище поширення повідомлень та враховувати особливості кожного з них.

В роботах Губанов Д.А., Новиков Д. А., Чхартишвили А.Г. неодноразово описувались *властивості процесу комунікації в онлайн соціальних мережах*, які вважаються апріорними та враховуються при створенні та використанні формальних моделей поширення інформації. Серед основних властивостей: наявність зовнішніх, відносно соціальної мережі, акторів які здійснюють інформаційний вплив, наявність у акторів соціальної мережі власної думки, що може змінюватись, вплив структури (топології) зв'язків у соціальній мережі на процес поширення інформації та значимість зв'язків, а також локалізація груп за подібними інтересами [7, с.10-11].

Моделювання інформаційного впливу – окремий напрям досліджень який тісно пов'язаний з моделюванням поширення інформації. Досить рідко зустрічаються моделі, придатні для використання лише в одному з цих напрямків, проте об'єкти моделювання відрізняються. У випадку з моделюванням поширення інформації мова йде про інформування (про події, явища, можливості, тощо), і результатом інформування є сприйняття та запам'ятовування інформації. Відповідно, ефективність інформування суттєво залежать від того, чи є дана інформація актуальною для даного актора в даний період часу. В поняття інформаційного впливу ми включаємо можливий вплив інформації на поведінку та прийняття рішень, бо результатом інформаційного впливу є конкретна дія актора (наприклад, поширення повідомлення), зміна емоційного стану або зміна ставлення до певного явища.

Зовнішній інформаційний вплив на мережу традиційно вважається менш значущим, ніж обмін інформацією між акторами всередині мережі. ЗМІ, комерційні та некомерційні організації, які здійснюють інформаційний вплив за допомогою тематичного контенту або реклами, розглядаються як джерела інформації, які можуть вплинути на думку акторів лише випадковим чином. А суттєвий вплив на зміну думки акторів всередині мережі може здійснювати лише внутрішній актор мережі, – так званий «лідер думок». Також припускається, що чим більшою є віддаленість актора від джерела впливу, тим меншим буде можливий вплив.

Вважається очевидною різна значимість зв'язків у мережі і, відповідно, неоднорідні можливості впливу акторів на думку один одного. Крім того, враховується індивідуальна стійкість акторів до різних видів інформаційного впливу, існування певного «порогу» чутливості до зміни у стані оточуючих акторів та наявність характерних стадій у зміні думки. Саме ці властивості роблять зміни загального стану мережі складними для прогнозування, бо, в залежності від структури зв'язків та складу мережі, поширення повідомлення в одних фрагментах мережі може бути швидким, а в інших фрагментах – із суттєвим «запізненням» відносно початку інформаційного впливу. Також можливі так звані «каскади» (або «лавиноподібні» ефекти), коли внаслідок активності незначної кількості акторів вплив може отримати швидко поширення у всій мережі.

Суть впливу структури зв'язків у соціальній мережі на процес поширення інформаційного впливу можна пояснити так: чим більше у актора зв'язків, тим більше можливості у нього впливати через своє оточення на всю мережу, але при цьому тим більша його вразливість до чужої думки і, відповідно, – вплив на нього соціальних норм, які є поширеними в даній мережі. Наслідками є дві властивості: «ефект кластеризації» – чим більше щільність зв'язків активних акторів-сусідів, тим більшою є ймовірність зміни стану (рівня поінформованості та думки) пов'язаних з ними акторів, та «локальне посередництво» – за рахунок структурних особливостей мережі у акторів-посередників може бути суттєва роль у поширенні інформації з однієї частини мережі в іншу (роль інформаційного брокера), але чим більша значимість актора як інформаційного брокера, тим менший його вплив на актора-сусіда як «лідера думок» (бо такий зв'язок буде слабким) [7, с. 12].

Якою мірою кожна з цих властивостей об'єкта моделювання буде врахована в моделі, залежить від її призначення і вирішується на етапі вибору робочих гіпотез. Також деякі властивості можуть отримати

відображення в моделі за рахунок особливостей наявних емпіричних даних, які використовуються для налаштування моделі. Повідомлення, які привертають до себе значну увагу, ідентифікують одним з двох способів: аналізуючи частоту згадувань певних інформаційних об'єктів або аналізуючи частоту взаємодій користувачів з конкретними повідомленнями (перегляд, коментування, тощо). Виявлення акторів, які можуть суттєво вплинути на процес поширення повідомлень здійснюється, враховуючи властивості структури мережі зв'язків, за допомогою моделей дифузії або аналізуючи властивості користувачів мережі.

Окремої уваги заслуговує дослідження *«вірусного» поширення інформації*. Це умовна назва випадків стрімкого та широкого поширення онлайн-повідомлень в межах соціальних мереж. Маючи інформацію про структуру мережі і те, як реагують на повідомлення різні користувачі мережі на початковому етапі поширення, можна досить точно прогнозувати, яку кількість користувачів повідомлення охопить за час своєї актуальності. Проте досить важко достовірно визначити, які властивості повідомлення та умов його поширення стали причиною «вірусності».

У дослідженнях «вірусного поширення» розрізняють поняття «соціальне сприяння» та «гомوفілія» [8, с. 2]. Під «соціальним сприянням» мається на увазі те, що повідомлення, яке активно поширюється в зв'язному фрагменті мережі, має більше шансів бути поширеним акторами цього фрагменту, бо вони контактують з ним кілька разів через різних акторів-сусідів. Так звана «гомوفілія» має місце у випадках, коли ймовірність повідомлення бути поширеним між акторами з подібними характеристиками значно вища за ймовірність поширення повідомлення від актора, який відрізняється. Такими відмінностями можуть бути мова, віросповідання, стать, сфера діяльності тощо.

У загальному випадку «гомوفілія» не залежить від структури мережі – це тип реакції між акторами з різними характеристиками, але досить частим є явище подібних характеристик акторів всередині зв'язних кластерів, що ускладнює відокремлення впливу «гомوفілії» від впливу структури зв'язків та ефекту «соціального сприяння» на процес поширення повідомлення. Незважаючи на велику кількість моделей та практичних досліджень, дослідники [8] яскраво ілюструють тезу, що «вірусне поширення» характерне лише для тих повідомлень, які не стикаються з явищем «гомوفілії» і однаково поширюються між різними зв'язними фрагментами мережі

Характерною особливістю випадків «вірусного» поширення можна назвати те, що ці повідомлення активно поширюються у різних зв'язних фрагментах мережі та водночас з високою ймовірністю передаються між різними зв'язними фрагментами. Яскравий приклад продемонстровано у [8, с. 5]. На схемі 1 представлені 2 випадки поширення повідомлень з тематичним хештегом у мережі Twitter. Видно, що у першому випадку повідомлення не лише отримувало поширення в межах окремих зв'язних фрагментів мережі, але й активно поширювалось акторами з сусідніх зв'язних фрагментів. Другий випадок – поширення популярного хештегу, який не отримав активного поширення акторами з сусідніх зв'язних фрагментів.

Складові елементи моделей поширення повідомлень в онлайн соціальних мережах

Соціологи [6] вже склали перелік існуючих формальних моделей поширення повідомлень і виділено три окремі напрямки застосування формального моделювання. Основні практичні задачі, для вирішення яких використовують формальні моделі онлайн-поширення інформації в соціальних мережах: виявлення повідомлень, які за короткий строк привертають до себе значну увагу, моделювання процесу поширення інформації (з метою пояснення явищ або прогнозування) та визначення акторів, що суттєво впливають на процес поширення.

Метою застосування узагальнених змістовних моделей може бути більш широкий клас задач, зокрема, дослідження окремих властивостей процесу поширення інформації, визначення впливу структури зв'язків у мережі та їх властивостей на процес поширення, тощо. Для узгодженого застосування різних моделей ми виділили 3 складові елементи моделей поширення повідомлень у соціальній мережі:

- 1) типологія повідомлень, яка визначається характеристиками повідомлень, значимими для даної моделі;
- 2) правила (формальна модель) поширення сигналу, обрані відповідно до мети та гіпотез дослідження.
- 3) мережева модель (набір позицій акторів та можливі типи зв'язків між акторами), яка використовується для збору даних та їх формалізації;

Кожен елемент має свої особливості і обирається незалежно від інших. Моделювання процесу поширення повідомлень традиційно здійснюється з метою прогнозу та пояснення явищ. Розрізняють моделі для статичних і динамічних мереж. А моделі які використовуються для прогнозування, можуть враховувати всю структуру зв'язків (графові моделі) або лише певні її властивості (не-графові моделі). Детальні приклади наведені у [9, с.19-23].

Зауважимо, що також суттєву роль у дослідженні процесу поширення повідомлень відіграють правила вибору фрагменту мережі та часу спостереження за процесом їх поширення. Доцільно відрізнити

випадки аналізу всієї множини акторів мережі та їх взаємодії, від випадків практичних досліджень, в яких, для спостереження, обирається деяка підмножина акторів онлайн соціальної мережі.

Формальні моделі поширення сигналу

Одні з перших моделей поширення сигналу були запозичені з епідеміології. Так звані моделі «просочення і зараження» (SIR, SIER, SIRS) виділяють 3-4 стадії взаємодії з інформацією у реципієнта які послідовно змінюють одна одну. Основні стадії моделі SIR: S (susceptible) – здатний зацікавитись інформацією, I (infected) – зацікавлений даною інформацією, або поширює її, R (recovered) – більше не зацікавлений у даній інформації.

Стадії змінюються після взаємодії з носієм інформації (повідомленням, подією, людиною) з певною ймовірністю, яка може бути фіксованою для всіх реципієнтів, варіюватись випадковим чином або залежати від характеристик реципієнта (вік, стать, освіта, сфера інтересів тощо.)

Для деяких задач застосовуються модель – SIRS, у якій реципієнт через певний час після припинення інтересу до даної інформації може знову стати здатним зацікавитись деякими її модифікаціями, та модель SEIR, яка доповнена стадією E (exposed) – періодом «латентного інтересу» між першим контактом з інформацією та початком її активного поширення.

Іншим джерелом моделей поширення сигналу стало дослідження поширення інновацій в соціальних мережах – це так звані «каскадні» моделі та «моделі з порогами». Для «каскадних» моделей характерним є врахування неоднорідності впливу акторів мережі один на одного – сигнал, який поширив актор u , може бути поширеним актором v з певною ймовірністю p_{uv} , яка може також враховувати, чи поширили даний сигнал інші актори, які пов'язані з u та v . Моделі в яких сигнал поширюється незалежно «дій оточення» називають «моделі незалежних каскадів», а інші – «узагальненими каскадними моделями».

У «моделі з порогами» для кожного актора визначається певний рівень чутливості до зміни стану акторів, які з ним пов'язані, і певний коефіцієнт впливу кожного з акторів на акторів, які з ним пов'язані. Якщо сумарний вплив всіх акторів-сусідів, які поширили сигнал, вищий за рівень чутливості актора, то він також поширить сигнал, а якщо ні, то сигнал не буде поширеним.

Досить очевидно є можливість комбінацій та спільного застосування існуючих моделей поширення сигналу для врахування різних аспектів процесу прийняття актором рішення про поширення сигналу. Проте практичні задачі, пов'язані з фрагментами мережі, більшими за 500 акторів, вимагають використання спрощених моделей, бо визначення та налаштування коефіцієнтів потребує додаткового аналізу даних, а виконання навіть простих додаткових розрахунків для кожного актора суттєво збільшує витрати часу на аналіз стану фрагменту мережі в цілому.

Властивості повідомлень, що враховуються при моделюванні поширення інформації

При моделюванні поширення інформації поняття «повідомлення» або «тема повідомлення» є достатньо умовними. В більшості моделей розглядають нейтральні сигнали, які передаються від одного актора іншому і не взаємодіють між собою. Для виділення окремих типів серед інформаційних повідомлень, які циркулюють у мережі, використовують ідентифікатори. В якості таких індикаторів можуть слугувати меми, теги, посилання [8], які містить повідомлення, ключові слова (або їхній набір), згадування деяких інформаційних об'єктів, [4, с. 177] тощо.

У типології повідомлень також можуть враховуватись різні види впливу на цільову аудиторію. Наприклад, відокремлено новинарні та тематичні повідомлення [10]: новинарні повідомлення мають обмежений термін актуальності і, відповідно, – обмежену у часі можливість впливу, а тематичні повідомлення таких обмежень не мають, але порівняно з новинами привертають до себе менше уваги. Аналогічну властивість повідомлень враховували у своїх моделях інші автори [11]. Також вважається очевидною можливість врахування форми медіа контенту при створенні класифікації – відео\фото\текст, його емоційного забарвлення тощо.

Різновиди мережевих моделей

Терміном *мережева модель* ми визначаємо набір можливих позицій акторів у мережі та властивості зв'язків між ними. Структура позиції акторів, які використовуються в моделі може враховувати топологічні особливості структури мережі, а також особисті характеристики акторів, зокрема, сферу їх інтересів, особистий та професійний досвід, освіту, вік, гендер тощо. Зв'язки між акторами також можуть розрізнятись за частотою та інтенсивністю контактів, типом зв'язку (сімейні, дружні, професійні), тривалістю, спільністю \ відмінністю інтересів, звичками обміну інформацією тощо. Традиційно зв'язки розрізняють слабкі і сильні (але в кожній окремій моделі існує своє формальне визначення).

Важливо зауважити, що у більшості випадків досліджень поширення інформації у соціальній мережі, як правило, відсутня достовірна інформація про реальну структуру мережі. Існує лише доступ до певних артефактів (взаємних посилань, текстових та візуальних документів, наявність статусів «дружба» або «слідування»), які можуть розглядатись як індикатор наявності зв'язку [12, с. 89].

Властивості акторів, які можуть бути враховані у мережевих моделях онлайн-поширення інформації в соціальних мережах:

- особисті характеристики (стать, вік, національність, сімейний стан, географія (подорожі, місце проживання), тощо);
- інформаційна активність акторів (обсяг контактів, генератор контенту чи ні, сфера інтересів, звички у роботі з інформацією (наприклад, час доби або день тижня));
- фактори, які визначають компетентність акторів у роботі з інформацією (освіта, сфера та вид діяльності, професійний досвід).

Властивості зв'язків у мережевих моделях (які мають кількісні та якісні ознаки):

- технічна можливість «проходження сигналу»;
- інтенсивність взаємодії (частота та ін.);
- звички у обміні інформацією (тематика, емоційне забарвлення);
- історія (тип та тривалість зв'язку);
- «авторитет» (довіра до джерела інформації та його можливий вплив)

Модальність мережевої моделі – одна з характеристик, яка є важливою для випадків аналізу мереж членства. Від того чи обирає одно- або двомодальну мережеву модель залежить можливий тип зв'язку між акторами, склад підгруп, а також правила визначення показників центральності та посередництва акторів мережі.

Одномодальні мережі – це мережі з вузлами одного типу, які пов'язані між собою, або ні. У таких випадках мова йде про явний зв'язок між акторами, наприклад, дружба, досвід спільної діяльності, тощо. В одномодальній мережі особисті характеристики акторів використовуються для визначення та аналізу складу мережі, а також в якості критерію (відбору акторів) для виділення досліджуваного фрагменту мережі із загальної мережі.

Двомодальні мережі – це тип мережевих моделей, де виділяється 2 типи вузлів і зв'язок можливий лише між вузлами різних типів [1, с. 40]. Наприклад, одним типом вузлів можуть бути люди, а іншим – ЗМІ (групи, заходи, публічні сторінки тощо). Якщо людина підписана на новини та тематичні повідомлення конкретного ЗМІ, то зв'язок між цими двома вузлами є. У такій мережі зв'язок між двома однотипними вузлами (наприклад, двома людьми) можливий лише за участі вузла-посередника іншого типу. Тому при використанні двомодальних мереж, йде мова про неявні зв'язки між акторами. Наприклад, 2 користувачі мережі можуть мати подібні вподобання джерел інформації, брати участь у спільних заходах і обговореннях, але не мати між собою явних ознак зв'язку (статусів «дружба», «слідування», спільних друзів).

У практиці дослідження випадків онлайн-поширення інформації в соціальних мережах досить рідким є випадок використання двомодальних моделей. Переважно це аналіз поширення інформації за допомогою коментування та обговорення окремих інформаційних повідомлень, відео або публікацій. В таких випадках актори, які приймають участь у обговоренні, можуть не мати явних ознак зв'язку між собою, а в якості вузла-посередника розглядається повідомлення-коментар.

Значно частіше можна зустріти застосування комбінованих мережевих моделей – випадків аналізу одномодальної мережі з явними зв'язками з використанням класифікації акторів, яка базується на їхніх особистих характеристиках або на зв'язку з деяким джерелом інформації. В такому випадку можна говорити про неявне використання двомодальної мережевої моделі. Наприклад, соціологи [8] зобразили мережу читачів 2х новинних стрічок телеканалів BBC та Fox News, які поширювали повідомлення з хештегами #bbc та #foxnews.

Іншим яскравим прикладом є аналіз зв'язності підгруп користувачів мережі LinkedIn, який здійснювали з метою виявлення можливостей поширення інформації та налагодження взаємодії серед фахівців галузей, які впроваджують технічні інновації в Росії [13]. В цьому випадку також виділили кілька груп користувачів, але класифікація враховувала сферу професійної діяльності та наявність досвіду роботи в різних сферах та різних країнах.

Описане вище використання двомодальних мережевих моделей разом з одномодальними дозволяє виявляти кореляцію особистих характеристик акторів та окремих властивостей процесу поширення інформації. Значну перспективу має також незалежне застосування одномодальних та двомодальних моделей для аналізу одних і тих же випадків поширення інформації з аналізом складу фрагментів мережі які могли поширити повідомлення, але не зробили цього. Такий комплексний підхід дозволить розділяти вплив явищ «соціального сприяння» та «гомофільії» та ширше розглядати конкретні випадки поширення інформації для виявлення домінуючих факторів впливу. Можливий також аналіз різних аспектів взаємодії акторів у мережі, наприклад для порівняння та врахування впливу різних видів зв'язків (сімейних та робочих, явних та неявних, тощо.)

Висновки

В умовах суттєвого інформаційного навантаження використання особливостей онлайн-комунікації в соціальних мережах може бути важливим інструментом поширення інформаційного впливу. Для того, щоб використовувати особливості онлайн-комунікації в соціальних мережах ефективно, сучасні моделі

поширення повідомлень мають враховувати: обмеженість можливостей акторів у сприйнятті та обробці інформації та вплив структури зв'язків на процеси обміну інформацією.

Об'єктом дослідження в рамках формального моделювання поширення інформації в онлайн соціальних мережах є комунікація, яка відповідає ряду апіорних властивостей, а повідомлення при цьому розглядаються як незалежні сигнали, які не взаємодіють між собою. Окрему роль у дослідженнях грають правила вибору фрагменту мережі та періоду спостереження за поширенням сигналів. Виділено три складові формальної моделі онлайн-поширення інформації в соціальних мережах, які можуть використовуватись для класифікації моделей:

- типологія повідомлень;
- мережева модель;
- формальна модель поширення повідомлень.

Важливо розрізняти моделі поширення інформації та поширення інформаційного впливу та враховувати особливості середовища поширення повідомлень. Зокрема, середовищем може бути соціальна мережа зі сталими зв'язками між акторами та спільнота, зв'язки в якій є тимчасовими і нестійкими. Крім того, важливо враховувати технічні обмеження при поширенні інформації які є наслідками властивостей веб-ресурсу за допомогою якого здійснюється інформаційний вплив.

Одним з перспективних напрямків розвитку формальних моделей є врахування особистих властивостей акторів, наприклад, сфери професійної діяльності, при виявленні популярних тем та врахування властивостей тем повідомлень при моделюванні процесу поширення інформації та виявленні впливових акторів.

Також перспективним ми вважаємо незалежне застосування одно- та двомодальних мережевих моделей для відокремлення впливу структури явних зв'язків та «гомофільії» на процес поширення інформації. І аналіз різних аспектів взаємодії акторів у мережі, зокрема враховуючи різні типи зв'язків (дружні \ професійні, тощо).

Однією зі сфер застосування такого комплексного аналізу є застосування формального моделювання для дослідження впливу алгоритмів систем пошуку «аналогічного контенту» та автоматичної фільтрації, відповідно до звичок користувачів, на процеси обміну та онлайн-поширення інформації в соціальних мережах. В мережах YouTube, Facebook, LiveJournal та інших подібні сервіси призначені для зменшення інформаційного навантаження на користувачів, але наслідком їх застосування є також неявне спрямування уваги користувачів на контент певного типу. Такі наслідки можуть мати суттєвий вплив на швидкість онлайн-поширення інформації в соціальних мережах та загалом на ймовірність перегляду певних видів інформаційних повідомлень.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Жулькевська О. В. Специфіка застосування мережевого аналізу в соціології [Текст] / Жулькевська О. В./ Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук, 2003 – 244 с. 2. Сетевое общество и его философское осмысление [Текст] / Назарчук А. В., сборник «Рождение коллективного разума: О новых законах сетевого социума и сетевой экономики и об их влиянии на поведение человека. Великая трансформация третьего тысячелетия»; под ред. Славина Б. Б./ М: ЛЕНАНД, 2013 – 288 с., с. 41-53. 3. Горбулін В. П. Інформаційні операції та безпека суспільства [Текст] / Горбулін В. П., Додонов О. Г., Ланде Д. В/ К.: Інтертехнологія, 2009 – 164 с. 4. Давыдов А.А. Системная социология. Изд. 2е [Текст] / Давыдов А.А./ М.: Изд-во ЛКИ, 2008 – 192 с. 5. Helbing D. Pluralistic modeling of complex systems [Електронний ресурс] / Cornell University Library (physics.soc-ph), 16 Jul 2010; – доступ: <http://arxiv.org/abs/1007.2818> 6. Newman M. E. J. The structure and function of complex networks [Текст] / SIAM Review, 2003 – р. 167-256. 7. Губанов Д. А., Новиков Д. А., Чхартишвили А. Г. Социальные сети: модели информационного влияния, управления и противоборства [Текст] / Губанов Д. А., Новиков Д. А., Чхартишвили А. Г./ Москва, Физматлит, 2010. 8. Weng L. Virality Prediction and Community Structure in Social Networks [Текст] / Weng L., Menczer F. & Yong-Yeol Ahn/ Center for Complex Networks and Systems Research, School of Informatics and Computing, Indiana University, 2013 – 6 с. 9. Guille A. Information Diffusion in Online Social Networks: A Survey [Текст] / Guille A., Hacid H, Favrel C., Zighed D./ SIGMOD Record, June 2013 (Vol. 42, No. 2), 2013 – р.17-28. 10. Весенин В. А. Модели распространения информации в социальных сетях [Текст] / Весенин В. А., Афонин С. А., Панюшкин Д. С. // «Программная инженерия». – 2014. – № 2. – с. 33–42. 11. Xu R. Research on Information Dissemination Model for Social Networking Services [Текст] / Xu R., Li H., Xing H. // International Journal of Computer Science and Application (IJCSA). – Volume 2. – Issue 1. – February 2013. – 6 с. 12. Градосельская Г. В. Сетевые измерения в социологии [Текст] / Градосельская Г. В. / М.: Издательский дом «Новый учебник», 2004. – 48 с. 13. «Инновационное сообщество: найти и проанализировать» [Електронний ресурс] / Информационный блог специалистов веб-сервиса Wobot / Исследования, 16.05.2013; – доступ: <http://wobot.ru/blog/?p=497>

УДК 316.42

**ФОТОГРАФИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ ВКЛЮЧЕНИЯ/ИСКЛЮЧЕНИЯ:
ДЕКОНСТРУКЦИЯ ДОВЕРИЯ****Десенко Дарья Сергеевна** – магистрант социологического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

Статья посвящена рассмотрению фотографии сквозь призму ее способности включать/исключать индивидов в конструируемые образы, сообщества, знания. Фотография создаёт «идеальные» миры, способные как стимулировать желание индивида интегрироваться в сообщество, приобщиться к какой-то практике, так и продемонстрировать обывателю образ исключенных, тем самым закрепив в нем подчинение существующему порядку. Участвуя в производстве знания, фотография используется как сопроводительный материал в этом процессе. Но даже в эпоху цифровых технологий, когда доверие к фотографии уже далеко не абсолютно, фотография и её производные продолжают пользоваться спросом как глобальная технология порождения миров, способная включать(ся) в буржуазный порядок.

Ключевые слова: фотография, включение, исключение, деконструкция доверия

Стаття присвячена розгляду фотографії крізь призму її здатності включати / виключати індивідів в конституовані образи, спільноти, знання. Фотографія створює «ідеальні» світи, здатні як стимулювати бажання індивіда інтегруватися в співтовариство, долучитися до якоїсь практики, так і продемонструвати обивателю образ виключених, тим самим закріпивши в ньому підпорядкування існуючому порядку. Беручи участь у виробництві знання, фотографія використовується як супровідний матеріал в цьому процесі. Але навіть в епоху цифрових технологій, коли довіра до фотографії вже далеко не абсолютна, фотографія і її похідні продовжують користуватися попитом як глобальна технологія породження світів, здатна включати (ся) в буржуазний порядок.

Ключові слова: фотографія, включення, виключення, деконструкція довіри

The article is devoted to the study of photography through the prism of its ability to include / exclude individuals in the constructed images, communities, knowledge. Photography creates «ideal» worlds that can both stimulate the individual's desire to integrate into the community, join in some practice, and demonstrate to the average person the image of the excluded, thereby consolidating in him the subordination to the existing order. Participating in the production of knowledge, photography is used as an accompanying material in this process. But even in the age of digital technologies, when the credibility of photography is far from absolute, photography and its derivatives continue to be in demand as a global technology for the generation of worlds that can include in the bourgeois order.

Keywords: photography, inclusion, exclusion, deconstruction of trust

На сегодняшний день фотография является неотъемлемой частью повседневности современного индивида, и фокус все заметнее смещается от вещей – к образам, от реального – к знакам. Существенно иной стала и конфигурация ткани повседневности: все чаще современный индивид имеет дело не с вещами, а с их от(об)ражениями на внешних носителях. В свою очередь, вторичные образы часто отсылают не к реальности, а к другим образам. Пребывание в мире видимых и зримых образов обусловлено техническим прогрессом современного мира. Освоение культурой такой технической новации, как фотография, происходило постепенно, закономерно порождая сопутствующие социальные процессы. Активное влияние фотографических образов на социальное и личностное приводит к формированию разнообразных визуальных сред, в которых происходит и организуются механизмы трансляции знаний, и «здоровых смыслов». Массмедиа все больше апеллируют к визуальным данным, в частности, к фотографиям, не только подкрепляя подаваемую информацию, но и признавая, что такие медиатексты «лучше продаются»¹. Интенсификация знаковой среды современного индивида приводит к снижению уровня критического мышления до пассивного восприятия, тем самым включая определенные способы мышления, повседневные практики и стереотипы восприятия. Так как в повседневном сознании фотография по-прежнему мыслится как нечто объективное, имея в виду, что фотографическое изображение получается «как результат физико-химического процесса (как бы) без участия человека, а потому оно, это

© Десенко Д. С., 2017

¹ Дэвид Огилви в своей книге, посвященной рекламе, пишет: «Мы установили, что фотографии привлекают больше читателей, в большей степени возбуждают аппетит, вызывают больше доверия, лучше запоминаются, обеспечивают больший возврат купонов и продают больше товаров, чем рисованное оформление»

изображение, (как бы) обладает совершенной объективностью, недоступной в любом другом способе изображения реальности» [1, с. 149], то это открывает широкое пространство для манипуляции со стороны производителей этих образов. Несмотря на публикации о формировании у современных потребителей информации определенных «социальных компетенций» [2] и «визуальной грамотности» [3], фотообразы продолжают активно использоваться в привлечении внимания, и инфляция (обесценивание) фотографии как объективной реальности не умерила ее востребованности в современном мире, ведь идеальное становится более желаемым, чем реальное. Страсть по реальному, – как пишет Славой Жижек, «ключевая черта двадцатого столетия» достигает своей высшей точки в своей очевидной противоположности, а именно театрализации: «Страсть Реального оканчивается чистой видимостью волнующего эффекта Реального... виртуальная реальность переживается как реальность, не будучи таковой» [4, с. 7]. Именно поэтому фотография как инструмент производства социального знания, зачастую не только доксихного, но и рефлекслируемого как ирреальное, и тем не менее востребованного, представляет собой интерес для научного анализа. Цель данной статьи раскрыть феномен фотографии с точки зрения ее свойств включения/исключения индивидов в разнообразные образы, сообщества, практики, знания.

Фотография в процессах включения/исключения

По мнению Жана-Франсуа Лиотара, основная функция средств массовой информации – это «уберечь сознание людей от сомнения», и в этом невозможно переоценить роль создаваемых ими образов. Динамику бытования фотографии можно охарактеризовать как постепенный переход от иллюстративной функции, когда снимок пояснял информационный текст, к торжеству независимого визуального образа. «Фатический образ – образ прицельный, образ, который направляет взгляд и привлекает внимание, – это не только продукт фокусировки в фотографии или кино, но и следствие форсированного, интенсивного и узконаправленного освещения, которым высветляются лишь определенные зоны, а окружение чаще всего погружено в туман» [5, с. 32]. Это акцентирует внимание на том, что при восприятии фотографии важен не только контекст, фрейм фотографии, но и тот, кто делает снимок: тот, кто осуществляет определенную селекцию кадров, ракурса и даже подписи фотографии. Важно не только «что» говорит фотография, но и «кто» говорит, а также «кто» адресат или «кто» это воспринимает. В этом смысле фотография может быть отнесена к поликодовым текстам² или же, как пишет С. Сонтаг (Зонтаг), фотографию следует понимать по аналогии с нарративом — как «текст о» действительности, «прозрачность» которого обусловлена вращением человека с детства в репертуар визуальных изображений своей культуры и усвоением способов конструирования реальности посредством фотографирования и интерпретации его результатов [7].

Именно этим встраиванием и овладением навыком интерпретации кода фотографии обусловлен ее манипулятивный потенциал. Фотография как неотъемлемый элемент современной повседневности, взаимодействовать с которым индивид научается в ходе социализации, фотография как нечто привычное, но способное дифференцировать по множественным осям. За счет считывания кода фотографии индивид включается/исключается в/из определенный образ, сообщество, знание. В рамках данной статьи мы будем рассматривать включение/исключение как нерелфлекслируемую (де)актуализацию одной из множества идентичностей, стереотипов, идеологем, мифов, практик, с целью фокусировки или отвлечения внимания, а также инициализации определенного поведения.

Фотография как инструмент включения в образ

И в первую очередь фотография задействована во включении/исключении в образы. И тут существует определенная двойственность: так как, с одной стороны, она превратилась в средство обретения идентичности (включения в «идеальный» образ и соотнесение себя с ним), а с другой стороны, – легитимировала типизацию субъекта в социуме, являясь основанием для его социальной идентификации (типизация и категоризация субъекта со стороны структур). В отличие от реализации идеи персональной идентичности, когда переживание субъекта направлено на собственное изображение, фотография стала объектом деятельности социальных институтов и специальных служб. Фотография приобрела статус «техники принуждения» [8], если говорить терминологией Мишеля Фуко, и именно в таком качестве осознавалась. Фотография в этом плане сыграла не последнюю роль в опрозрачивании современного общества и становлении «всевидящего ока» культуры.

Фотография превратилась в инструмент, с помощью которого культура идентифицирует своего члена, что обеспечивает решение многих социальных проблем. Учет и каталогизация рядовых обывателей, безусловно, были важны для упорядочивания, стратификации и организации социума. То, что ранее достигалось за счет переписей, записей в церковных книгах, разного рода списков, теперь перешло в ведение в том числе фотографических социальных технологий. Если рассматривать с точки зрения опрозрачивания современного общества, то практики фотографирования и дальнейшее распространение фотографий через социальные сети и интернет становится инструментом «транспарентизации», пусть и

² «К поликодовым текстам в широком семиотическом смысле должны быть отнесены случаи сочетания естественного языкового кода с кодом какой-либо иной семиотической системы»[6].

неконкретно, однако на уровне обобщений и тенденций позволяя опрозрачить структуру общества, происходящие в нём процессы, инструментализовать и прагматизировать их [9].

Эта односторонняя прозрачность позволяет использовать фотографию как метод социальной идентификации. Общеизвестными являются, например, систематические работы Ч. Ломброзо в его попытках сформулировать внешний облик криминального типажа. Несмотря на то, что физиогномические гипотезы о выделении чистого преступного типажа не оправдались, практика составления каталогов лиц, принадлежащих к различным профессиональным группам, продолжает развиваться и в наше время. Модельные агентства, актерские биржи, бюро по трудоустройству располагают фотографическими портфолио соискателей. Именно таким образом фотография учит общество видеть норму и патологию в близком социальном окружении, а также различать «своих» и «чужих». Конкретный человек в рамках этой познавательной стратегии загоняется в рамки фотографического, а потому крайне дифференцированного типа. По сути своей причисление субъекта к определенному типу является включением его в определенную категорию. Неопределенный субъект взаимодействия предполагает неизвестность и соответственно представляет возможную угрозу безопасности и социальному порядку, так как предполагает фактор неопределенности. Индивид без ярко выраженных социальных маркеров представляет потенциальную опасность как на индивидуальном уровне взаимодействия, так и на уровне властных структур. Именно таким определяющим маркером и выступает в современном мире фотография. Включая себя в определенную социальную группу, например, репрезентируя это досуговыми практиками, демонстрируемыми в фотографиях, индивид упрощает свою типизацию со стороны других субъектов взаимодействия. По сути это является упрощением и в условиях размывания культурных маркеров может не соответствовать реальному положению вещей, но подобное включение, как со стороны себя, так и со стороны других, снижает фактор неопределенности.

По мере развития технологии создания фотоснимков возникает возможность не только дублирования видимого мира и каталогизации, но и конструирования иллюзорных миров – идеальных образов:

- а) идеальных с точки зрения желания;
- б) идеальных с точки зрения принуждения.

А) Г. Маклюэн пишет о том как фотокамера склонна превращать людей в вещи, а сама фотография распространяет и размножает человеческий образ в масштабах, свойственных товарам массового производства. «Кинозвезды и популярные кинокарасавцы вовлекаются фотографией в сферу публичности. Они становятся грезами, которые можно купить за деньги. Алчное желание человечества торговать собой не угасает даже перед лицом революционного хаоса» [10, с. 226]. Массовый спрос на фотопортреты знаменитостей выполняет функцию формирования социальной солидарности и сплоченности. Создание своего виртуального окружения из недоступных для реального общения «идеальных», лично высокозначимых и социально признанных субъектов создает новые условия для функционирования механизмов достижения самоидентичности. Если раньше социальная идентичность определялась контактами с ближайшим окружением, то теперь фотографии дают возможность сформировать практически любой социальный ареал, в рамках которого можно строить (и мыслить) свою идентичность. Референтный круг «свои – чужие» может быть относительно произвольно расширен или деформирован за счет фотографий.

Современного индивида постоянно бомбардируют «идеальными» образами с помощью средств массовой информации. Они присутствуют не только в рекламе, но и в фильмах, в социальных сетях, в новостных лентах. Так как информационное потребление возрастает, то можно сказать, что ранее в прошлом не существовало такой концентрации образов, такой плотности визуальной информации. Человек может запомнить или забыть эту информацию, но какое-то мгновение он все-таки воспринимает ее, и она стимулирует его воображение при посредстве либо памяти, либо ожидания.

Мы сегодня совсем привыкли к тому, что эти образы обращаются к нам, и практически не замечаем их совокупного воздействия на нас. Индивид может обратить внимание на отдельную картинку (и на ту информацию, которую она несет), поскольку она отвечает некоему его конкретному интересу. Но система рекламных образов в целом воспринимается просто как постоянный фон. Предполагается, что зритель должен завидовать себе такому, каким он может стать, если купит рекламируемый продукт. Предполагается, что он должен представить себя преобразенным этим продуктом в объект чужой зависти – зависти, которая должна затем оправдать его любовь к самому себе. Можно сформулировать это иначе: рекламный образ крадет у потребителя его любовь к самому себе и предлагает получить ее обратно за цену продвигаемого продукта. Дэвид Бергер пишет, что: «способность тратить деньги позиционируется как жизненная сила. Согласно рекламным максимам те, кому не хватает этой силы, становятся в буквальном смысле безликими. А те, кто ею наделен, привлекают к себе любовь окружающих» [11, с. 134-135]. Так с помощью идеальных рекламных образов, образом определенного образа жизни индивид включается в мир-систему капитализма и потребления. С этой точки зрения становится понятной реклама в общественном

транспорте дорогостоящих машин, которые явно не по карману большинству пользователей общественного транспорта. В большинстве своем дело не только в том, чтобы продать этот конкретный товар, а в том, чтобы актуализировать желание. Сколь бы не был велик разрыв между желаемым и действительным, но этот идеальный образ уже вполне способен стимулировать воспринявшего его подчиняться правилам капиталистического мира, включаться в практики, которые потенциально способны приблизить исполнение мечты. «Вовлеченность процесса соблазна в процесс производства и власти, вторжение в любой необратимый процесс минимальной обратимости, которая втайне его подрывает и дезорганизует, обеспечивая при этом тот минимальный континуум наслаждения, пронизывающего его, без которого он вовсе был бы ничем, – вот что нужно анализировать» – пишет Ж. Бодрийяр [12].

Б) Если же говорить об идеальных образах с точки зрения принуждения и устрашения, то «стоит кому-нибудь увидеть фотографию местных трущоб, как он тут же погружается в невыносимое состояние. Простое соотнесение картинки с реальностью дает новый мотив к изменению, а вместе с тем и новый мотив для путешествий» [10, с. 228]. Фотография буквально сделала миллионы людей «видимыми», сообщая их существованию устрашающую реальность. Например, выставка снимков американского документалиста Джэкоба Рииса под общим названием: «Как живет другая половина», имея в виду население, проживающее за чертой бедности. По мнению Дж. Жарковски, первоначально такие фотографии публиковались специально с целью «пощекотать нервы» благополучной публике. [2, с. 54]. В официальном дискурсе, помимо этой цели, присутствуют также этические и политические коннотации, но не стоит также исключать и функцию создания образа «пугала». Устрашающие фотографические образы исключенных лиц не только стимулируют благотворительность, но и предостерегают законопослушных граждан от неверных решений, которые способны выкинуть их за пределы «островка» спокойствия и благополучия. Поведение, соответствующее интересам господствующего дискурса, поощряется символическими или материальными благами, в то время как маргинальные позиции приводят к менее успешным жизненным стратегиям, серии снимков бедноты отраженных и воплощенных в подобных просветительских выставках, – это один из способов, каким фотография обеспечивает интеграцию и способствует формированию «мы»-сообщества, хотя чаще исследователи говоря о интегративной функции фотографии имеют в виду в первую очередь семейные фотографии и фотографию как средство сохранения воспоминаний.

Фотография как инструмент включения в сообщество

Действительно коммуникативно компетентные индивиды обычно имеют достаточно широкий и постоянный репертуар (авто)биографических историй, которые помогают им налаживать и поддерживать социальные контакты, быть «своими» и любом окружении. Такая мимикрия, базирующаяся на реальных, полуреальных и даже ирреальных автобиографических фактах, показывает себя очень эффективной в современном мире и во многом связана с распространением социальных сетей и возможностью конструировать собственное виртуальное тело и историю. Роль фотографии в данном контексте – удостоверение факта принадлежности к некоей виртуальной социальной общности. Например, хорошим тоном при проверке кандидата на должность при приеме на работу стал просмотр его профиля и фотографий в социальных сетях. Также в интернете можно встретить истории об увольнении, связанных с появлением в профиле фотографий не соответствующих первоначальному реноме сотрудника. Кроме того, фотография позволяет организовать самопрезентацию через интерпретацию контекста (получения) фотографии.

Общие воспоминания позволяют человеку пережить единение с различными социальными общностями: с семьей (семейные легенды и предания), поколением, нацией, человечеством в целом. Характер воспоминаний дает возможность противопоставить свою социальную группу иной, не имеющей сходного опыта («свои» – «чужие»). Именно таким образом фотография становится фундаментом для коммуникации. Для анализа воздействия фотографии важно, какие именно образы тот или иной человек выбирает для создания своего личного пространства (в последние годы – это интернет-пространство). Пьер Бурдьё связывает практики фотографирования с классовыми практиками и, в конечном итоге, – с классовым габитусом, что «есть не что иное, как тот (в самом обычном смысле) опыт, который непосредственно выявляет то или иное упование или притязание как разумное или неразумное, тот или иной потребительский товар как доступный или недоступный, то или иное поведение как приемлемое или неприемлемое» [13, с. 20]. Его изучение реальных групп позволило установить, что смысл и функция, которыми наделяют фотографию, непосредственно связаны со структурой группы, с ее большей или меньшей дифференциацией и, прежде всего, с ее положением в социальной структуре.

Несомненно, некоторые из этих идей с распространением цифровой фотографии уже устарели, как например, гипотеза, что «фотографическая практика существует и сохраняется большую часть времени лишь благодаря ее семейной функции» [13, с. 38]. Не отрицая значимость фотографии в деле запечатления значительных моментов семейной жизни и укрепления сплоченности семейной группы, напомним, что современные технические возможности сдвинули фотографию больше в область индивидуальных практик.

Тем не менее, взаимозависимость фотографических практик и габитуса индивида прослеживается особенно четко. Качественная фототехника и качественные фотографии по-прежнему подобны трофею, это показатель социального влияния и источник престижа, а «мелкие буржуа стремятся любой ценой выделиться, продемонстрировав в доступных им практиках свою добрую культурную волю» [13, с. 28], что выражается в активных «селфи»-практиках, а также тиражировании изображений с помощью предназначенных для этого социальных сетей. Активное конструирование самопрезентаций призвано подчеркнуть активную позицию индивида и его готовность включаться в коммуникативные практики. В то время как демонстративный отказ от маркирования себя можно интерпретировать в том числе как отказ от участия в символической борьбе в данном поле.

Подход к анализу фотографических практик сфокусирован исключительно на фотографии как основополагающей черте современных обществ, опосредующей взаимоотношения человека и мира, конституирующей пролегающую между ними «визуальную реальность», в которой индивиды – «коллекционеры реальности», создающие свою версию действительности, переводя трехмерные реалии в двухмерные изображения, наделенные собственным смыслом [14]. В современном мире все, что стоит увидеть, нужно сфотографировать; все, что сфотографировано, стоит увидеть. Поэтому важной с точки зрения получения прибыли является смена позиции жителя на активную позицию туриста-потребителя. Джон Урри пишет, что за последнее время мир превратился в глобальную сцену, на которую вышли почти все нации, соревнуясь в желании обратить на себя внимание и привлечь как можно больше туристов. Современные мобильные технологии изменили природу видения мира и способствовали развитию «взгляда туриста» – статичного взгляда через фото/видеокамеру [15].

К фотографии как к инструменту включения в определенные сообщества можно также отнести и техники патриотического туризма. Например, в Германии провозглашалось, что «только тот, кто знает свой край, может любить его, и только тот, кто любит свой край, любит свое Отечество и является достойным гражданином своего Отечества» [2]. Провозглашение политики завоевания жизненного пространства требовало формирования особого отношения к своему и чужому (как потенциально своему) географическому пространству. Система общедоступного массового туризма была призвана обеспечить немца автобиографическим опытом относительно его родной страны, а также основных европейских государств. Групповой туризм, субсидируемый государством и снабженный идеологической подоплекой, был настолько совершенно организован, что этим опытом многие страны пользуются до сих пор. Можно сказать, что солдаты армии вермахта, вступающие в пределы Европы, субъективно не пересекали некой психологической границы, а делали еще один шаг в сторону «своего» опыта [2]. В этом смысле фотография сделала немало в конструировании «взгляда туриста», в коммодификации того, что можно хотя бы условно превратить в объект фотографического интереса для приезжих. И уже не непосредственный опыт становится предметом туристического фетиша, а запечатление себя на фоне продаваемых «достопримечательностей». Является ли такой фокус на фотографических трофеях следствием отчуждения памяти современного индивида или стремлением к (вос)производству самопрезентаций? Возможно, что обе гипотезы имеют под собой основание, так как в подтверждение их сейчас довольно распространенными являются практики фальсификации собственных (фото)автобиографий.

Фотография как инструмент включения в знание

И все-таки рефлексия фотографии как документального слежка реальности немедленно порождает спекуляции и игру, основанную на доверии общества к фотографической объективности. На этом строится воздействие фотографии как инструмента включения в знание.

Центральную роль в оформлении идеи достоверности фотографии сыграла практика фоторепортажа. Фотография создает иллюзию прямого, непосредственного взаимодействия наблюдателя с отображаемой посредством этой визуальной модели частью мира. Посредник всегда иносказатель; интерпретатор искажает подлинность объекта. Ощущение исчезновения из поля зрения интерпретатора создает иллюзию абсолютной объективности, достоверности, аутентичности фотографии ее референту. Но если мы скажем, что «фотоаппарат не может лгать», мы тем самым лишь подчеркнем многочисленные обманы, практикуемые ныне от его имени. «Признание того, что сущность невидима человеческому глазу, что все есть иллюзия и что научная теория, как и искусство, есть не что иное, как манипуляция нашими иллюзиями, противоречило политико-философским дискурсам, развивавшимся с потребностью в завоевании как можно большего числа людей, с претензией на непогрешимость и с явной склонностью к идеологическому шарлатанству. Предать огласке формирование ментальных образов, открыть их психофизиологические аспекты – носители их зыбкости и ограниченности – значило бы нарушить государственную тайну, вполне сопоставимую с военной, ибо она окутывает манипуляцию массами, внешне непогрешимую» [5, с. 47]. При этом практика фотомонтажа вошла в историю довольно давно: известные и практически хрестоматийные примеры можно привести из практики и истории советского монтажа. Например, на снимке XIV партийной конференции в апреле 1925 года изначально были изображены слева направо: М. Лашевич, М. Фрунзе, И. Смирнов, А. Рыков, К. Ворошилов, И. Сталин,

Н. Скрыпник, А. Бубнов, С. Орджоникидзе и И. Уншлихт. Трое покончили с собой, пятеро умерли не своей смертью, и лишь Ворошилов дожил до старости. На сильно измененном варианте этой фотографии 1939 года, кроме Сталина, остались только Фрунзе, Ворошилов и Орджоникидзе. Или же фотография, на которой Антипов, Сталин, Киров, Шверник и Комаров засняты после разгрома «ленинградской оппозиции» Зиновьева. Первый вариант фотографии появляется в 1926 году уже без Комарова, в издании «История СССР» от 1940 года вырезан Антипов. А в 1949 году выходит «Иосиф Сталин. Краткая биография» в ретуши фотографии Шверника. Финальным аккордом становится портрет Сталина, написанный И. Бродским с фотографии. Картина, правда, была закончена в 1929 году, то есть когда на официальном снимке не было только Комарова [16].

Разумеется, фальсификацией фотографий занимались не только на советском пространстве. Известной подделкой является знаменитый портрет первого республиканского президента Авраама Линкольна. Все за исключением головы Линкольна на фото принадлежит вице-президенту США Джона Кэлхону, который снялся еще в 1840-х, а головой Линкольна его фотокарточку украсили в 1860 году. Еще одним примером времен Гражданской войны в Америке может послужить фотография Улисса Гранта, ставшего в будущем 18-м президентом США. Для создания «правильной» героической фотографии взяли голову Улисса с фотографии, на которой генерал мирно облакачивается на дерево и соединили с туловищем другого генерал-майора – Александра Маккука, когда-то позировавшего фотографу на лошади. На завершающем этапе фото наложили на изображение лагеря с пленными южанами, захваченными в ходе битвы при Фишерз-Хилл [17]. Монтаж фотографий и на сегодняшний день не остался в прошлом: чего только стоит известный интернет-мем о чудесных часах Патриарха Кирилла. Но современные политтехнологи предпочитают все же действовать более тонко, апеллируя именно к поликодовости фотографии – как, например, британская DailyMail, которая опубликовала статью, посвященную операции в Алеппо [18]. В статье используют реальные фотографии однако, подписи под фотографиями и, соответственно, комментарии к ним в дальнейшем вызвали многочисленные дискуссии. Наиболее иллюстративной в этом аспекте является фотография с подписью «A soldier daubs graffiti written in Russian on a wall in Aleppo, underneath previous graffiti written in Arabic», на которой изображен солдат делающий пометку на стене «Мин нет». На самом-то деле не имеет существенного значения, какие комментарии и подписи в большей степени соответствуют реальности потому как этот пример показывает, насколько вариативно может считываться фотографический код. Р. Барт называет фотографию «посланием без языка», подразумевая, вероятно, указанную выше ее прозрачность, а именно то положение, что «ключ» или способ дешифровки фотографического послания не прилагается автоматически к самому изображению [19]. Иначе говоря, фотографию можно читать и так, и этак, и в борьбе за символическое господство именно прочтение этого кода стремятся если не унифицировать, то, по крайней мере, спрогнозировать его влияние на потенциального адресата.

Апофеозом эксплуатации глубоко укорененного в сознании доверия к реальности фотографии стала эпоха цифровых технологий. Цифровая технология позволила с невиданной ранее свободой манипулировать образами. Тем не менее, зародившись как локальный инструмент запечатления фрагментов мира, фотография преобразуется в глобальную технологию порождения миров, завоевывая на определенном этапе доверие культуры, которое не так-то просто разрушить. М. Маклюэн пишет: «В самом деле, мир кино, подготовленный фотографией, стал синонимом иллюзии и фантазии ... который подменяет реальность «киношным» миром» [10]. Тем самым он обосновывает подход к фотографии сквозь призму деконструкции Жака Деррида: рассматривая фотографию как особый культурный код в котором сокрыты смыслы, обретая мистическое содержание, могут выступать как самостоятельные силы, манипулирующие сознанием людей. Образ по сути синтетичен: он связывает достоверность с иллюзией, а потому - всегда допускает интерпретацию. Новые технологии открывают перед нами все более комплексные возможности, что приводит к деконструкции доверия, в частности – и к фотографии. Технология может преобразить эту вещь до неузнаваемости, перекомпоновать ее, обратить в артефакт. В постфотографическое время уже «не фото, а фотоподобные изображения находятся на переднем крае». И тем не менее, эти фотоподобные продукты современной эпохи представляют собой эффективный инструмент включения в буржуазный порядок.

Современные фотографии широко используются при включении/исключении в образы, одновременно являясь и средством конструирования идентичности, а также инструментом типизации и категоризации. Несмотря на то, что типизация по сути является упрощением и стереотипом, в информационно перегруженном мире она востребована как на уровне повседневности, так и на уровне структур. Обретая свою фотографическую нишу, через фотографические практики индивид включается в сообщество. Этому способствует широкое распространение социальных сетей, некоторые из них, как например, Instagram, полностью построены по принципу написания (фото)автобиографии. И наконец, фотографии являются инструментом производства знания, считывание кода которого обусловлено габитусом индивида. Деконструкция доверия к фотопроизводным в первую очередь связана с

расширившимися техническими возможностями, в то время как сам код становится более комплексным, а фотография способствует опрозрачиванию современного мира для «всевидящего ока культуры».

ЛИТЕРАТУРА: 1. Лапин А. И. Фотография как... / Александр Иосифович Лапин – Изд. 2-е, переработанное и дополненное – М., 2004. – 324 с. 2. Нуркова, В. В. Зеркало с памятью. Феномен фотографии : культурно-исторический анализ / В. В. Нуркова . – М. : Издательский центр Российского гос. гуманитарного университета (РГГУ), 2006. – 287 с. 3. Симбирцева Наталья Алексеевна Визуальное в современной культуре: к вопросу о визуальной грамотности // Политическая лингвистика. – №4. – 2013. – с. 230-233. 4. Жижек С. Добро пожаловать в пустыню Реального / Славой Жижек [пер. с англ. Артема Смирного] – М.: Фонд «Прагматика культуры», 2002. – 160 с. 5. Вирильо Поль Машина зрения / Поль Вирильо; [пер. с фр. А. В. Шестакова; под ред. В. Ю. Быстрова] – СПб. : Наука , 2004 –140с. 6. Большакова Л. С. О содержании понятия «Поликодовый текст» // Вестник НовГУ. – №49. – 2008. – с. 48-51. 7. Сонтаг С. О фотографии / Сюзан Сонтаг [пер. Викт. Гольшева]. – М.: Ад Маргинем Пресс, 2013. – 272 с. 8. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. / Мишель Фуко, [пер. с французского В. Наумова под редакцией И. Борисовой] – М.: Ad Marginem, 1999. – 480 с. 9. Голиков А.С. Укоренённость социального в знании: пределы прозрачности и угрозы опосредования / Александр Голиков // Вісник Одеського національного університету. Серія: Соціологія і політичні науки. Науковий журнал. – Том 18. – Випуск 3 (19). – 2013. – 186 с., с. 46-52. 10. Маклюэн Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / Г. М. Маклюэн [пер. с англ. В. Николаева; Закл. ст. М. Вавилова]. – М.; Жуковский: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с. 11. Бергер Д. Искусство видеть. / Джон Бергер – СПб.: Клаудберри, 2012. – 184 с. 12. Бодрийяр Ж. Соблазн / Жан Бодрийяр [перевод с французского Алексея Гараджи]. – М.: Издательство Ad Marginem, 2000. – 319 с. 13. Бурдьё П., Болтански Л, Кастель Р., Шамборедон Ж.-К.Общедоступное искусство: опыт о социальном использовании фотографии. [пер. с франц. Б. М. Скуратова; послесловие А.Т. Бикбова]. — М.: Издательская и консалтинговая группа «Праксис», 2014. – 456 с. 14. Троцук И. Нарративность визуального, или о пользе несоциологического чтения // Социологическое обозрение. – №1 – 2014. – с. 242-258. 15. Урри Дж. Взгляд туриста и глобализация // Массовая культура: современные западные исследования. – М.: Фонд научных исследований «Прагматика культуры». – 2005. – с. 136-150. 16. Кинг Д. Пропавшие комиссары. Фальсификация фотографий и произведений искусства в сталинскую эпоху / Дэвид Кинг – М.: Контакт-Культура, 2005. – 168с. 17. Мария Микулина, Подвиг ретушера. Самые интересные фальсификации фотографий в истории [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.maximonline.ru/longreads/photogallery/article/photo-fakes/> 18. DailyMail, Look at our handiwork! After months of aerial bombardment, Russian army publishes harrowing photos of the utter devastation caused in Aleppo [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20170103211314/http://www.dailymail.co.uk/news/article-4084990/Look-handiwork-months-aerial-bombardment-Russian-army-publishes-harrowing-photos-utter-devastation-caused-Aleppo.html> 19. Барт Р. Camera lucida. Комментарий к фотографии. / Ролан Барт [пер. с фр. и послесловие Михаила Рыклина]. – М.: Ad margine

УДК 316.25

**ВПЛИВ ПОСТМОДЕРНИХ РЕАЛІЙ НА ЦІННІСНИЙ СВІТ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ
(ЗА М. МАФФЕСОЛІ)**

Плющ Валентина Анатоліївна – магістрантка кафедри соціології Київського національного університету культури і мистецтв

У статті аналізуються ідеї французького соціолога, яскравого представника постмодерністської думки Мішеля Маффесолі. Розглядаються питання трансформації ціннісного світу сучасної людини, співвідношення новітніх феноменів трайбалізму, емоціоналізму та презентизму в сучасному суспільстві. Зазначається, що предметом спостережень французького науковця у контексті соціології повсякденності стали амбівалентні соціокультурні процеси сучасності, які визначають суперечливі наслідки постмодерного розвитку соціальних реалій. Підкреслено, що за висновками М. Маффесолі, суспільство розвивається не лінійно і не циклічно, а за спіраллю, повертаючись до соціокультурних явищ, які частково вичерпали себе в історичному плані, що забезпечує не докорінну трансформацію суспільства, а лише його трансфігурацію, тобто змінену форму і сенс певних соціальних явищ.

Ключові слова: модерн, постмодерні феномени, емоціоналізм, презентизм, прогрес, трайбалізм, локальні ідентичності.

В статье анализируются идеи французского социолога, яркого представителя постмодернистской мысли Мишеля Маффесоли. Рассматриваются вопросы трансформации ценностного мира современного человека, соотношение новейших феноменов трайбализма, эмоционализма и презентизма в современном обществе. Отмечается, что предметом наблюдений французского ученого в контексте социологии повседневности стали амбивалентные социокультурные процессы современности, которые определяют противоречивые последствия постмодернистского развития социальных реалий. Подчеркнуто, что согласно выводам М. Маффесоли, общество развивается не линейно и не циклично, а по спирали, возвращаясь к социокультурным явлениям, которые частично исчерпали себя в историческом плане, что обеспечивает не коренную трансформацию общества, а лишь его трансфигурацию, то есть измененную форму и смысл определенных социальных явлений.

Ключевые слова: модерн, постмодерные феномены, эмоционализм, презентизм, прогресс, трайбализм, локальные идентичности.

The article analyzes the ideas of the French sociologist, Michel Muffesoli, the bright representative of postmodern thought. The questions of the transformation of the contemporary man's values, the correlation between the newest phenomena of tribalism, emotionalism and presenteeism in modern society are revealed. It is established that according to Michel Maffesoli, the society develops not in a linear way, nor in a cyclical one, but by spiral, returning to certain phenomena that seemed to be passed away already from the historical point of view, but they return in present times in a different form of their existence, providing not literally the transformation of the society in its pure sense, but its transfiguration – the different form of the known phenomena. Michel Maffesoli's main theses suggest the shift in post-modern society from individualism to tribalism, from progress to presenteeism, from rationalism to emotionalism, from the universal morality to the ethics of tribes in the postmodern society. The thinker's observations in the sphere of sociology of everyday life help to rethink about the contemporary socio-cultural processes and to see the perspectives of modern social realities.

Keywords: modern, post-modern phenomena, emotionalism, presenteeism, progress, tribalism, local identities.

Сучасна епоха характеризується докорінними змінами в усіх сферах людського життя і визначається багатьма соціологами як постмодерна. Її ознаками є поява нових ціннісних орієнтацій, форм взаємин, моделей соціальності, ідентичностей і солідарностей, що мають суперечливий прояв. Перед соціологами постає необхідність верифікації цих форм, цінностей, соціальних ідеалів, концептуалізації нового розуміння зав'язків людини і суспільства. У ході цього недостатньо лише піддавати критиці імперативи доби Просвітництва, але необхідно віднаходити і пропонувати альтернативи їм. Як варіант таких альтернативних способів побудування соціології можна розглядати ідеї та узагальнення М. Маффесолі.

Епоха постмодерну актуалізувала потребу пошуку нових відповідей на кантівські запитання: хто є людина, що є світ, які місце та роль людини у цьому світі? Відповідно, виникла необхідність артикулювання сучасного морального і етичного простору існування локальних індивіда та спільнот в глобальному суспільстві.

Відбулося зіткнення визначальних тенденцій: з одного боку, формування глобальної культури, з іншого, – пошук локальних ідентичностей. Це зіткнення стало потужним чинником напружень і конфліктів у соціокультурній царині, прикладом чого можна вважати події в сьогodenній Каталонії. Такі конфліктні прояви притаманні й Україні. І саме для цих проблем запропонував своє розуміння французький соціолог, виділивши низку трендів наших днів, що визначають проблемну ситуацію.

Саме тому *мета статті* – в рамках теоретизування М. Маффесолі з'ясувати спрямованість трендів сучасності, що впливають на зміни сучасного соціокультурного простору та ціннісний світ постмодерної особистості.

Соціальні зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві, призводять до появи нових суспільних реалій, руйнування традиційних підвалин і форм свідомості попередньої епохи модерну, а також до появи нових, постмодерних суспільних реалій. Продукти глобальної масової культури проникають в усі сфери нашого життя і стають масовими і персоналізованими водночас. Гомогенність та уніфікація мас і колективної свідомості не викорінює соціокультурну гетерогенність, більше того – вона наголошує на цінності і функціональності феномену індивідуальної неповторності в сучасних реаліях. Ці процеси позначаються на сьогodenньому стані освіти, науки, культури, на загальному моральному і психологічному кліматі суспільств.

Слідом за дослідниками постмодерного стану (Ж. Бодрійяр, Е. Гідденс, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Лютар, М. Маффесолі та ін.) ми звертаємо свою увагу на значення, яке сьогodenні надається постмодерному ірраціональному у ціннісному світі сучасної людини.

Так, за Маффесолі, варто зупинитись на трьох специфічних феноменах: новому трайбалізму, емоціоналізму та презантеїзму в соціальному житті в руслі традиційних постмодерних імперативів антираціоналізму, антипрогресизму і антиуніверсалізму.

Теорія постмодерну, за М. Маффесолі, базується на понятті *трансфігурації* суспільства на противагу ідеям про його трансформацію: трансфігурація передбачає, що суспільство не докорінно перетворюється в абсолютно невідому нам царину, а переживає нову інтерпретацію минулого. Тому суспільство розвивається не лінійно і не циклічно, а за спіраллю, повертаючись до певних феноменів, які здавались вже відмерлими, проте які існують в сьогodenні в іншій формі існування [1].

Так, наприклад, ніби залишені в суспільстві премодерну язичництво та спіритуалізм повертаються в епоху постмодерну у вигляді нео-язичництва, нью-ейдж філософії та неоспіритуалізму, – нових форми світогляду, що виникли на перетині містичних і язичницьких уявлень премодерну та наукового світогляду модерну та сповідують гібридні цінності кожної з цих епох [2, с. 104-105].

Наразі суспільство постмодерну умовно можна поділити на два соціокультурні полюси: перший – морально та ментально продовжує жити ідеалами та цінностями попередньої епохи модерну, а саме індивідуалізму, раціоналізму та прогресизму. Інший – навпаки, адаптується до технологічних та соціальних змін, формуючи та розповсюджуючи нові суспільні цінності трайбалізму, емоціоналізму та презантеїзму [1].

Трайбалізм. Низка сучасних соціологів підкреслюють значущість в сучасному суспільстві явища нового трайбалізму, що являє собою відособленість окремих спільнот в соціальному просторі і пов'язаних з ним структурних соціальних змін.

В рамках трайбалізму змінюється традиційна форма сім'ї, переживають трансформацію освітні інститути на користь кочової їх форми існування, методи управління державою переходять на дистанційну модель взаємодії з суспільством. Кочовий спосіб життя виступає не лише способом соціальної мобільності, але і охоплює сфери ідеології, влади, професії. Структура кочового трайбалізму стає широко поширеною, і цілком природно, що людина наразі за досить короткий термін може декілька разів змінити сім'ю, професію, стиль життя та навіть стать. Така зміна образів людської ідентичності сприймається вже не як розчленування її на фрагменти, а як мозаїка – розмаїття і єдність одночасно [3].

Сучасний австралійський філософ Річард Уотсон висловив гіпотезу, що трайбалізм стає новим способом життя і веде до утворення міст-держав, або ж соціокультурних лакун в містах, що спричиняє зростання значення не тільки індивідуальних, але і певних колективних настроїв, злету нових форм націоналізму і ксенофобії як результату небажання окремих спільнот миритися з наслідками глобалізації [4].

Саме глобалізація виступає причиною відродження локальної культурної ідентичності в багатьох регіонах світу у відповідь на трансконтинентальні глобальні тенденції, створюючи нові економічні та культурні зони всередині однієї країни, або в рамках декількох країн. Серед прикладів – регіон Гонконгу, північ Італії, Силіконова долина в Каліфорнії, Каталонія, Квебек тощо. [5].

Глобальні суспільні процеси перетікають в інші форми локального існування, що базуються не на єдності соціуму в цілому, а на інтересах окремих спільнот, «племінній культурі». Проблеми адекватного взаємоузгодження локального і глобального у постмодерному просторі мають виступати предметом особливої уваги наукової спільноти майбутніх поколінь [6].

Канадський філософ Маршалл Маклюен свого часу пророкував зміну традиційних соціальних спільнот на користь глобальних електронних трайбів, дигітальних угруповань, в яких, наприклад, професор

соціології з однієї країни має набагато більше спільних цінностей з професором соціології на іншому кінці світу, аніж зі своїм власним сусідом в багатоповерховому міському будинку, а отже – може підтримувати частіший соціальний контакт з дигітальною групою професорів зі всього світу, ніж з індивідами зі свого найближчого соціального оточення [7]. В глобальному масштабі однією з основних характеристик електронних трайбів М. Маклуен вбачав в використанні електронного простору як плацдарму розгортання та вирішення економічних, культурних та ідеологічних конфліктів та протиріч [7].

На нашу ж думку, сучасні дигітальні трайби представлені перш за все молодими поколіннями, які з перших років життя пізнають світ через електронні пристрої, вже починаючи з двох-трьох років можуть щоденно їх використовувати як поступовий заміник іграшок та живого спілкування, зі шкільного віку активно спілкується в соціальних мережах замість безпосереднього соціального контакту зі своїми однолітками та дорослими, ще до повноліття починає ходити по вулицях виключно з телефоном в руках, увагою на екран та навушниками, не помічаючи навколо перехожих і не піднімаючи погляд на них, вибірково споживати довільну (дез)інформацію в хаотичному порядку.

Для цього покоління процес дигітальної активності є першим методом пізнання світу, а отже – методом закладення та сприйняття ціннісних патернів через електронні носії, а не через живу людину і живе спілкування. З часом це покоління, яке можна було б назвати «поколінням І» (покоління Інтернет-мереж) буде соціалізуватись лише через екрани своїх пристроїв, виробляючи інтернет-модифіковані цінності, культуру, мову, спілкування, і, в тому числі, – віртуальний інтернет-модифікований трайбалізм. Поняття інтернет-модифікованості впливає автоматично з високого рівня безпосереднього впливу будь-якої відкритої інформації в інтернеті на суспільні цінності, на характер суспільної взаємодії та на соціальну поведінку індивіда.

Інтернет-модифікований трайбалізм тяжіє до віртуального способу соціалізації замість реального, коли індивід, не виходячи з дому, віддає перевагу дистанційним учбовим закладам замість традиційних, починаючи з початкової школи і закінчуючи вищими навчальними закладами чи спеціалізованими курсами по всьому світу, які віртуально будуть створювати, поширювати і модифікувати ціннісні установки молодих людей по всьому світу. Дистанційна інтернет-робота в будь-якій країні буде супроводжуватись дотриманням інтернет-модифікованих правил, стандартів та етикі.

В таких умовах виникає питання не стільки того, в якому напрямку буде зміна ціннісних орієнтацій наступних поколінь, а яким чином можна було б формувати, розповсюджувати і спрямовувати загальнолюдські цінності, направлені на збереження Землі та її населення, турботу про психічне, фізичне та ментальне здоров'я людства через неконтрольований хаотичний потік інформації в інтернет-модифікованому суспільстві.

Емоціоналізм. Зігмунт Бауман у своїх працях наголошував на змінах традиційного суспільства в напрямку товариства споживачів, де інтегруючим початком виступають гедоністичні намагання, орієнтованість на «новий чуттєвий досвід», спільне бажання отримати якомога більше емоційних переживань. Суспільство, за З. Бауманом, перетворилося на «шукачів і колекціонерів» емоційних вражень [8].

Сама безпосередня емпірика соціального життя підтверджує, що на сьогоднішній день спостерігається тенденція масового поширення феномену емоційно забарвленої постправди, - поняття, що виражає обставини, за яких емоції та особисті суб'єктивні переконання мають більший вплив на індивіда, ніж об'єктивні факти. Це несе в собі загрозу деформації цінностей сучасної людини не лише через спотворення сьогоднішніх реалій в засобах масової інформації, а і через масове їх дублювання, імітацію, суб'єктивне трактування і розповсюдження неперевіреними і неконтрольованими ні законодавством, ні цензурою в соціальних мережах [9, с. 15-16].

Як нам відомо з історії, ряд винаходів в фізиці, хімії та медицині використовувались в військових або відверто злочинних цілях. Ця ж доля може чекати і інформаційні постмодерні трайби, озброєні індивідуальною технікою для морального та ментального саморозвитку і самознищення одночасно. Тому одним з завдань постмодерного суспільства може виступати не цензура, і не контроль масової постправди у перевірці недостовірної інформації, що шириться завдяки дигітальним трайбам, а формування нової ціннісної орієнтації в суспільстві на стійкий інформаційний імунітет проти повідомлень в ЗМІ та соціальних мережах.

Презантеїзм. Важливим атрибутом культури постмодерну, на думку М. Маффесолі, буде не прогрес, і не регрес, а інгрес – поняття, що буде базуватись лише на сьогоднішньому, що живе в даному місці в даний час; не на очікуванні майбутнього, але на адаптації до теперішнього, яке М. Маффесолі називає «**презантеїзмом**» в протигагу футуризму. Оскільки людина XXI століття стикається не з історією, яку вона не може повернути і яку вона не в силах опанувати, а з індивідуальною теперішньою реальністю, до якої вона може лише пристосовуватись [1].

Однією з глобальних тенденцій презантеїзму на сьогодні виступає перехід від прогресивного homo economicus до сьогоднішнього homo eroticus, з масовим прагненням постійної імітації образу вічної дитини, копіюванням підліткової культури, зосередження уваги на тілі, перетворенні повсякденного життя на витвір мистецтва, переході від кількісного майбутнього до якісного теперішнього, що супроводжується масовою імітацією однакових матеріальних та соціокультурних продуктів [1].

Нагадаємо, що ще Габріель Тард говорив про закони переходу від ареалу Я до ареалу МІ, коли весь соціальний світ являє собою різноманітні види імітації, - адаптації або ж опозиції: моди чи звички, симпатії чи покірності, освіти або виховання, де суспільство побудоване на основі копіювання поведінки людей, як прояв емоційності світу [10]. Саме в постмодерному суспільстві відбувається обмін захопленнями та інтересами в першу чергу «тут і зараз» на рівні певної соціальної групи, але в масовому імітативному просторі. Одним з наслідків презантеїзму для ціннісного світу сучасної людини, на нашу думку, виступає відрив від фізичного і морального першоджерела. Так, наприклад, ми більше не беремо участь у масових традиційних танцях для безпосереднього фізичного контакту, що має довготривалий період навчання, виховання та практики, але відвідуємо спеціальну контактотерапію, де особисто самі не приймаємо активної участі, але отримуємо безпосередній контакт «тут і зараз» [11, с. 13].

Ці три перераховані тенденції підштовхують сучасне суспільство сформувати власну політику щодо їхнього впливу на ціннісний світ людини. На сьогодні у суспільства постає вибір між тим, чи спрямувати свої зусилля на економічні досягнення, за яких людство почало ставитись до природних та людських ресурсів як до предметів одноразового використання, чи на технічні перегони заради гегемонії зброї масового знищення, чи все ж таки – на формування нових ціннісних орієнтирів нового типу людини, яка зможе зробити висновки як з економічного, так і науково-технічного минулого заради високорозвиненої культури майбутнього. Адже соціальні цінності мають бути врятовані, так само як природа має бути збережена, і не лише заради суспільного саморозвитку, але задля запобігання катастрофічних наслідків у протилежному випадку.

Таким чином, соціальні зміни, що наразі відбуваються в соціокультурному просторі, призводять до руйнування традиційних підвалин і форм свідомості попередньої епохи модерну та появи нових суспільних постмодерних реалій та нових форм усупільнення. Ці процеси позначаються на сьогоднішньому стані освіти, науки, культури та на загальному моральному і психологічному кліматі суспільств.

Сучасна епоха постмодерну характерна тим, що поряд із створенням нових форм соціального життя, відтворюються і старі. Будь-яка з запропонованих теорій сучасними і минулими науковцями у плюралістичному вимірі постмодернізму має не лише право на існування, але і потрапляє в поле вірогідності в будь-який момент реалізуватися завдяки непередбачуваності траєкторії наступного вибору людства між науковим, технічним, економічним чи культурним самовдосконаленням.

Основні тренди постмодерного простору демонструють нам, що на зміну індивідуалізму, прогресизму, раціоналізму епохи модерну приходять трайбалізм, презантеїзм та емоціоналізм доби постмодерну. Наразі виникає питання не стільки в якому саме напрямку буде зміна ціннісних орієнтацій наступних поколінь, скільки яким чином можна було б формувати, розповсюджувати і спрямовувати загальнолюдські цінності, направлені на збереження (а не руйнування) планети та її населення, на турботу про психічне, фізичне та ментальне здоров'я людства.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Маффесолі М. Відкрита лекція в Інституті соціології НАН України «Трансформація політичного в етичне: моральні цінності постмодерного простору», 30 травня 2017 р. [Електронний ресурс] / М. Маффесолі. — 2017. — Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=fxEu2FjiRs0>. 2. Guenon R. L'erreur spirite [Електронний ресурс] / Rene Guenon. — 2010. — Режим доступу до ресурсу: http://www.lelibrepenseur.org/wp-content/uploads/2012/09/Guenon_Rene_-_L_erreur_spirite.pdf. 3. Maffesoli M. La crise est dans nos têtes [Електронний ресурс] / Michel Maffesoli. — 2016. — Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=ua9aJNMSnY>. 4. Watson R. Future Files: a history of the next 50 years [Електронний ресурс] / Richard Watson. — 2010. — Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=pjdvRVNMfxo>. 5. Giddens A. Runaway World. How Globalization is Reshaping Our Lives. [Електронний ресурс] / Anthony Giddens. — 2000. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.public.iastate.edu/~carlos/607/readings/giddens.pdf>. 6. Маффесолі М. Відкрита лекція в НАДУ при Президентіві України «Неотрайбалізм і сучасна політика децентралізації», 29 травня 2017 р. [Електронний ресурс] / М. Маффесолі. — 2017. — Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=zeh3LIn5uNM>. 7. Маклюен М. Галактика Гутенберга [Електронний ресурс] / Маршалл Маклюен. — 2003. — Режим доступу до ресурсу: http://yanko.lib.ru/books/media/mcluhan=galaktika_gutenberg.pdf. 8. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества [Електронний ресурс] / Зигмунт Бауман. — 2004. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.diplomplus.ru/doc/stat/bauman.pdf>. 9. Keyes R. The Post-Truth Era : Dishonesty and Deception in Contemporary Life / Ralph Keyes. — New York: St. Martin's Press, 2004. — 325 с. 10. Tarde G. Les lois de l'imitation. [Електронний ресурс] / Gabriel Tarde. — 1890. — Режим доступу : http://classiques.uqac.ca/classiques/tarde_gabriel/lois_imitation/tarde_lois_imitation.pdf. 11. Baudrillard J. Simulacra and Simulations / Jean Baudrillard. — Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1994. — 164 с.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.485.26

МИРОВАЯ ГИБРИДНАЯ ВОЙНА ИЛИ БУРЖУАЗНЫЙ БЛАНКИЗМ?*Ессе памяти концепта гибридной войны. Пусть покоится с миром*

Кононов Илья Федорович – доктор социологических наук, профессор, заведующий кафедрой философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко (г. Старобельск)

У статті здійснено епістемологічний аналіз концепту «гібридна війна». Показано, що його поширення можна пояснити лише позанауковими факторами, аналіз яких здійснений у даному тексті. Акцентовано увагу на тому, що концепт «гібридна війна» виник у США. З'явившись як технічний термін, це словосполучення за Дж. Буша молодшого стало складовою частиною обґрунтування експорту демократії. Методологічною основою перетворення терміну «гібридна війна» у концепт стала теорія модернізації. Підкреслимо, що в Україні офіційними ідеологами створена метафізика гібридної війни, яка, зокрема, спирається на цивілізаційний підхід. Зазначено, що, з точки зору цього підходу, військовий конфлікт між Росією і Україною є ціннісним конфліктом, який неможливо раціонально розв'язати. Виявлено, що епістемологія «гібридної війни» занурена в інтереси правлячих класів консолідованого Заходу, Росії та України. Доведено, що подібні війни породжує явище, яке автор пропонує називати «буржуазним бланкізмом». Людські ресурси цього явища знаходяться в середовищі прекаріату, особливо його молодих представників, позбавлених реальних життєвих перспектив.

Ключові слова: гібридна війна, буржуазний бланкізм, транснаціональна буржуазія, Україна, Росія, Донбас, світова капіталістична система.

В статье предпринят эпистемологический анализ концепта «гибридная война». Показано, что его распространение может быть объяснено только вненаучными факторами, анализ которых осуществлен в данном тексте. Акцентировано внимание на том, что концепт «гибридная война» возник в США. Появившись как технический термин, это словосочетание при Дж. Буше младшем стало составляющей частью обоснования экспорта демократии. Методологической основой превращения термина «гибридная война» в концепт стала теория модернизации. Подчеркнуто, что в Украине официальными идеологами создана метафизика гибридной войны, основывающаяся, в частности, на цивилизационном подходе. Подчеркнуто, что, с точки зрения этого подхода, военный конфликт между Россией и Украиной является неразрешимым ценностным конфликтом. Выведено, что эпистемология «гибридной войны» погружена в интересы правящих классов консолидированного Запада, России и Украины. Доказано, что подобные войны порождает явление, которое автор предлагает называть «буржуазным бланкизмом». Человеческие ресурсы этого явления черпаются в среде прекариата, особенно его молодых представителей, лишенных реальных жизненных перспектив.

Ключевые слова: гибридная война, буржуазный бланкизм, транснациональная буржуазия, Украина, Россия, Донбасс, мировая капиталистическая система

The article deals with the epistemological analysis of the concept «hybrid war». It is shown that its distribution can be explained only by non-scientific factors, the analysis of which was carried out in this text. Attention is drawn to the fact that the concept of «hybrid war» arose in the United States. Appearing as a technical term, this phrase under J. Bush Jr. became an integral part of the rationale for the export of democracy. The concept of modernization became the methodological basis for the transformation of the term «hybrid war» into a concept. It is emphasized that in Ukraine the official ideologists have created a metaphysics of a hybrid war, based in particular on a civilizational approach. It is emphasized that from the point of view of this approach, the military conflict between Russia and Ukraine is an insoluble value conflict. It has been shown that the epistemology of the «hybrid war» shipped to the interests of the ruling classes of the consolidated West, Russia and Ukraine. It is proved that such wars generate a phenomenon that the author suggests to call «bourgeois blanquism». The human resources of this phenomenon are drawn in the middle of the precariat, especially its young representatives, devoid of real life prospects.

Keywords: Hybrid warfare, bourgeois Blanquism, transnational bourgeoisie, Ukraine, Russia, the Donbass, world capitalist system

«Одним словом, неустанно стремитесь к тому, чтобы разрушить шаткое сооружение рыцарских романов, ибо хотя у многих они вызывают отвращение, но сколько еще перевозноят их! И если вы своего добьетесь, то знайте, сделано немало» (Сервантес) [1, с.10]

Со второй половины XX века войны изменились. Гегемония США в мировой капиталистической системе после завершения Второй мировой войны сделала их маловероятными между ведущими странами, входившими в ядро этой системы. Достижение паритета в обладании оружием массового поражения между СССР и США, осознание самоубийственного для человечества характера масштабной ядерной войны между западным и восточным блоками (обоснование концепции «ядерной зимы» [2; 3, с. 48 - 110]) отодвинули ядерный Апокалипсис как перспективу реальной политики в сферу абстрактных возможностей. Но в результате этого войны в мире не исчезли. Они переместились в страны «третьего мира», которые стали зоной противостояния капитализма и социализма. Войны эти велись под «ядерным зонтиком». Интервенты и повстанцы, диверсанты и рейнджеры, спецслужбы и террористы, двойные агенты и революционеры-идеалисты – обычные субъекты военных конфликтов этого времени. Ситуация еще больше усложнилась с крушением мировой социалистической системы, глобализацией и кризисными явлениями в мировой капиталистической системе. По лику нашей планеты начали расползаться «войны малой интенсивности», в рамках которых практиковались этнические чистки с элементами геноцида. Террористические организации и спецслужбы все больше становились похожими друг на друга. Границы между миром и войной размывались.

В 2014 г. Украина превратилась в горячую точку, и проблемы современной войны утратили для нашей страны абстрактно-теоретический характер. Доминирующей концепцией при объяснении событий на Донбассе стала концепция «гибридная война». Постепенно она превратилась в официальную идеологическую установку, которая, с нашей точки зрения, существенно упрощает действительность и неверно ориентирует практическую деятельность военных. Поэтому мы считаем целесообразным критически рассмотреть концепцию «гибридной войны» и предложить альтернативное понимание реальности, которая скрывается за этим термином.

Исследования новой природы военных конфликтов особую интенсивность приобрели в 1990-е – 2000-е годы. Они развиваются как альтернативные по отношению к идеям прусского военного теоретика Карла фон Клаузевица. Правда, контуры нового подхода к войне были заданы еще в конце 1950-х – в начале 1960-х гг. концепцией «мятежевойны» русского белогвардейца, сотрудничавшего в годы Второй мировой войны в Югославии с нацистами, Е. Э. Месснера [4]. В работах Б. Александра [5], М. Дэйви [6], М. ван Кревельда [7] было показано, что для современных войн характерен дрейф от конвенциональности к неконвенциональности. С технико-тактической точки зрения современными стали считать войны четвертого поколения. Их конвенциональную разновидность назвали сетцентрическими войнами, а неконвенциональную – гибридными.

Концепция гибридной войны в западной военной мысли была тесно связана с концепцией модернизации. Полковник М. Бонд прямо доказывала, что гибридные войны – это название для стабилизационных операций в «несостоявшихся странах» (failing states), когда военным приходится совмещать выполнение военных и гуманитарных задач [8]. Более широкий контекст этому термину задал Фрэнк Гоффман [9], для которого эти войны связаны с глобализацией, распространением политического экстремизма и технологическими новшествами телекоммуникации. Будучи крайне неопределенным, термин «гибридная война» сделал стремительную «карьеру» во всем мире [10; 11]. В качестве модельного события при этом рассматривали Вторую Ливанскую войну 2006 г. и военные операции Израиля в секторе Газа [12]. В названных работах рассматривается сама технология войны, и на задний план отодвигается её социальная природа. На это указывает Мэри Калдор, предпочитающая идеологически нейтральный термин «новая война». Социальной особенностью новых войн она считает насильственное распространение партикулярной идентичности, которая подпитывается чудовищной жестокостью. Главными жертвами подобных войн являются мирные жители [13].

С началом российско-украинской войны на Донбассе концепция «гибридности» стала доминирующей в её описании и объяснении [14; 15]. Постепенно «гибридная война» превратилась в идеологическую доктрину, представляющую войну на Донбассе как прецедентное событие становления «гибридного мирового порядка», в котором Украина должна выступать главным противовесом России [16]. Периодически в украинском научном сообществе раздавались критические голоса, предупреждающие о том, что эта доктрина существенно ограничивает возможности понимания данного конфликта [17, с. 647]. Все чаще социологи [18] и специалисты в области политических наук [19] призывают к конкретному анализу военного конфликта на Донбассе, понимание которого не должно подводиться под некие общие

ідеологічні схеми. Однак концепція гібридної війни продовжує доминувати в політичних дебатах і в дискурсі СМІ. Необхідний спеціальний епістемологічний аналіз цієї доктрини, який до нашого часу не здійснювався.

Цель данной статьи – на основі епістемологічного аналізу доктрини «гібридної війни» виявити соціальні причини її превращення в ідеологічну концепцію і показати можливі шляхи деконструкції цього семантичного утворення.

Ітак, во всьому світі, а в Україні зокрема, сучасні війни, включаючи ту, яка з весни 2014 р. ведеться на Донбасі, більшістю дослідників прийнято визначати як гібридні. В нечіткому визначенні, прикладеному до слова «війна», і в утвореному таким чином понятті усвідомлюється особливий зміст. Скажемо, в нашій країні найбільш поширеним є таке визначення: «Гібридну війну в загальному вигляді розуміють як військові дії, які здійснюються шляхом об'єднання військових, квазій військових, дипломатичних, інформаційних, економічних і інших засобів з метою досягнення стратегічних політичних цілей» [16, с.19]. Але це поєднання можна знайти в будь-якій війні. Порівнював же Карл фон Клаузевиц війну з хамелеоном і зробив висновок: «Ітак ми бачимо, що війна є не тільки політичний акт, але і справжнє зброє політики, продовження політичних відносин, проведення їх іншими засобами. Те, що залишається в ній своєрідного, належить лише до її специфіки» [20, с. 55-56]. Засоби ж варіюються в залежності від обстановки.

Це змушує шукати причини поширеності поняття «гібридна війна» зовсім не в особливостях технічних засобів війни, стратегії і тактики і т.д. Серед цих причин наведемо: 1) утвердження не просто новизни сучасного етапу в військовій справі, але певної невисловлюваної прямою містичної сутності; 2) етична конотація особливої підлоти; 3) самооправдання власних невдач і несприятливих дій. Крім того, містична підоплека охоче розкривається в наступному. Для цього вже створено цілу метафізику гібридної війни, в центрі якої – цивілізаційний підхід, цивілізаційний вибір і ідентичність народу як певної примордиальної вічної сутності. В сучасній Росії цій меті служить культ таких мислителів, як Н. Я. Данилевський, К. Н. Леонтьєв, І. А. Ильин і др. Для цих же потреб використовуються концепції боротьби таласократії і теллурократії. Для загальнонародного використання пропонується спрощена версія антиамериканізму. Росія виглядає островом, який з усіх сторін атакують вороги. Путінська групування всіма силами намагається злитися з образами В. Путіна і Росії. Реальною ж мотивацією інтересу до цієї проблематики є страх «квітичних революцій» і втрати нинішньої елітної групування своєю владою [21].

В Україні в центрі метафізики гібридної війни опинилася Росія. Вона виступає джерелом світового зла, цивілізацією, руйнуючою світовий порядок і несучою загрозу всім іншим цивілізаціям. Росія зображується єдиним джерелом «гібридних загроз» в сучасному світі, бо, як стверджує В. П. Горбулін, «поки що Москва робить те, що вона робила завжди, і достатньо успішно, – знищує існуючу реальність» [16, с.10].

Серед українських соціологів активним сторонником цивілізаційного підходу є І. П. Рущенко, який доводить, що його потенціал дозволяє пояснити особливості російсько-української війни на Донбасі. По думці вченого, «цивілізації є вищою соціальною одиницею. Вони не збігаються між собою в культурних і архетипічних вимірах народів і племен. Діалог між цивілізаціями можливий, але він значно складніше, ніж узгодження інтересів, наприклад, роботодавців і найманих працівників, де присутні тільки економічні інтереси. Відносно конфлікту, який ми розглядаємо, провалиться закладається в архетипах колективного несвідомого, символіко-міфологічної відриченості, ментальної несумісності, різниці світоглядних і ідеологічних установок двох соціальних світів, які історично втілювали Київ і Москва; відповідно, маємо конфлікт цінностей. Протиріччя набуває характеристик статичного конфлікту з відриченною суммою (все в програвші). Статичний конфлікт може зберігатися сотні років, тому що відсутня природна динаміка, а штучне рішення питання шляхом геноциду або етноциду ворожого суспільства не йде на користь агресору» [22, с. 113].

Цивілізаційне розуміння російсько-української війни у Ігоря Рущенко не зводиться до пошуку чіткої просторової межі між російською (яку він вважає «ордынською») і українською (європейською) цивілізаційними системами. В населеннях Росії і України, по його думці, змішуються представники обох цивілізацій. «... І в українському суспільстві, в т. ч. в українському етносі, завжди були шари, предані Москві і ордынській ментальності. Столкновение цивілізацій не може бути чітко позначено на карті, враховуючи змішаний склад прикордонних областей, особистий вибір, який включає як раціональну складову частину, так і неясну і мутну область індивідуального і соціального несвідомого. Однак війна і державні межі є тим моментом істини, коли теоретичні дискусії поступають місцем суворої реальності і встановлюються вже не ментальні, а фізичні межі» [22, с. 114].

И в одном, и в другом случаях мы видим, что понятие гибридной войны переводит понимание происходящих событий из политико-экономической сферы в сферы этнического бытия, культуры, ценностей. Тем самым народы как носители культур противопоставляются друг другу как непримиримые враги. В случае российско-украинской войны политические классы проводят четкие границы своего господства, отрывая народы друг от друга.

Чтобы понять современные войны необходимо принять во внимание, что, как и в былые времена, они окружены плотным идеологическим шлейфом. Всегда существует опасность принять идеологическое обоснование войны за её сущность. Для отделения войны как общественного явления от её идеологического обоснования следует её поместить в более широкий общественный контекст.

Успех предлагаемой операции зависит от её методологической обоснованности. По нашему мнению, сейчас такая методология должна соединять мир-системный анализ, теорию Второго модерна и экологическую социологию [23].

Классик мир-системного анализа Иммануил Валлерстайн уже по крайней мере четверть века говорит о глобальном кризисе мировой капиталистической системы, о перспективах её хаотизации, о повышении в связи с этим конфликтности в современном мире [24].

Сейчас появились работы его последователей, которые еще более конкретно определяют поле возникновения современных военных конфликтов. В связи с этим особо следует указать на исследование Ли Миньци «XXI век: существует ли альтернатива (социализму)?» [25]. В нем ученый показал, что после падения мировой социалистической системы определяющими в глобальном масштабе были два процесса: 1) упадок гегемонии США; 2) численный рост мировой полупериферии. О первом изменении мы будем говорить чуть позже. Сейчас же следует остановиться на втором. Если в середине XX века центр – полупериферия – периферия по численности населения соотносились как 20:20:60, то при сохранении нынешних тенденций к 2020 г. полупериферия охватит 60% населения Земли. Это уже приводит к глобальному перераспределению прибавочной стоимости. Вследствие этого меняется и политический ландшафт нашей планеты: на смену G7 пришло G20, появилось много новых субъектов мировой политики (международные организации, созданные государствами; международные НГО, террористические организации). Из-за этого возникли серьезные проблемы с конструированием и обеспечением мирового порядка. Обостряется конкуренция между слабеющими США и усиливающимся Китаем. Но эта борьба не может быть решена через замену гегемона мировой политики, как это было раньше. Ли Миньци считает, что мир уже не европоцентрический, но проблема центра в нем вообще не имеет решения.

По мнению Ли Миньци, главной проблемой современного мира является экологический кризис. Если человечество не ограничит выбросы углекислого газа в атмосферу до приемлемого уровня, то начнется необратимая деградация биосферы, что, в свою очередь, будет обострять борьбу за ресурсы между странами [25]. Уже сейчас экологические проблемы выступают дестабилизирующим фактором в мировой капиталистической системе, не находя адекватного отражения в действиях ее политических лидеров и идеологов.

Мир-системный анализ дает представление о макроструктурных предпосылках военных конфликтов, но не о механизмах их разворачивания и не об их феноменологии. Чтобы их понять, нужно увидеть, как скрытые причины заставляют действовать политических субъектов. Здесь нам большую помощь могут оказать работы американского геополитика Збигнева Бжезинского. В начале нынешнего десятилетия весь мир читал его работу «Стратегическое видение: Америка и кризис глобальной власти», украинский перевод которой появился в 2012 г. [26]. В этой работе автор реагирует на события, которые он сам определяет как «головкружительный взлет Китая» и «постепенное угасание США». Геополитик дает оценку перспектив: «Это – не конец Запада как такового, это – конец его глобального господства» [26, с. 34]. По его мнению, «...Китай может стать системной альтернативой, если американскую систему считать несоответствующей» [26, с. 35].

З. Бжезинский прибегает к широким сравнениям США с другими странами. Так, в 2010 г. в мировом ВВП доля США составляла 26,3%, Европы – 28,3%, Китая – 7,43%, России – 1,86% [26, с. 138]. Тревогу у него вызывает несоответствие американской социальной модели современным потребностям. Здесь для него главным показателем выступает коэффициент Джинни, измеряющий уровень неравенства в том или ином обществе. В разных странах он имеет разные значения: США – 45,0; Бразилия – 56,7; Россия – 42,2; Китай – 41,5; ЕС – 30,4; Германия – 27,0 [там же]. В США З. Бжезинский фиксировал упадок национальной инфраструктуры и паралич политической власти. Отсюда у него рождался страх перед Китаем: «...Китай не обосновывает своих целей желанием распространить свою идеологию на весь мир. Но они все же свидетельствуют, что Китай является гордым и, пусть пока и тайно, но стремиться добиться мирового господства, заняв место Америки» [там же].

В качестве альтернативы З. Бжезинский предлагал создание объединенного Запада, который бы включал и Россию. В Азии же, по его мнению, нужно стремиться к примирению ее стран. Но, как бы там ни было, Россия нужна для контроля над Китаем. При внешней миролюбивости предложения оно чревато

серьезными конфликтами. По мнению ряда западных социологов, именно здесь завязался узел, ставший одной из причин войны на Донбассе [27, s. 32]. Польский социолог Томаш Зарицкий прямо пишет: «Можно смотреть на конфликт в Украине, используя рамку мир-системной теории, как на «экспортированный» конфликт или войну через посредников (англ. проху war). Кровавое пролитие и другие трагические аспекты названного конфликта могут несколько заслонять процессы, которые можно бы признать за позитивные эффекты стыкового статуса Украины для силы её автономии» [27, s. 135].

Ученые, имеющие дело с анализом военных конфликтов, не считают возможным сводить их к некой мировой гибридной войне. З. Бжезинский не исключал возможность возникновения в современном мире конвенционных войн. Кроме того, он говорит о различных экспедиционных операциях, борьбе с террористами и пр. [26].

В связи с нашими целями, специального анализа заслуживает «карьер» термина «гибридная война». Авторы монографии «Світова гібридна війна: український фронт» утверждают, что он вышел из корпуса морской пехоты США, который по роду своей деятельности вынужден был объединять приемы ведения боя разных родов войск [16, с. 29]. Но позже, при Дж. Буше младшем в США этот термин начал использоваться для обозначения военных операций в «несостоявшихся / павших странах» или в тех, которые приближаются к такому состоянию. Так, полковник Маргарет Бонд доказывала, что в таких операциях армия должна сочетать собственно военные действия с гуманитарными миссиями. По её мнению, военные это сделают более эффективно, чем НГО [8]. Таким образом, гибридные войны рассматривались как механизмы экспорта демократии. Сама же эта политика опиралась на теорию модернизации как воспроизведения в «отсталых» странах западных институтов.

В Украине с 2014 г. термин «гибридная война» приобрел чрезвычайно расширительную трактовку, утратив следы научности. В уже цитированной коллективной монографии Института стратегических исследований читаем: «...Гибридная война заменяет холодную войну как новая форма глобального противостояния» [16, с. 19]. Тем самым в мировую политику вносится некий иррациональный момент, делающий невозможным согласование интересов её субъектов. Сама эта доктрина работает против доверия между странами, ибо в любом действии партнера можно усмотреть элементы гибридной войны.

Часто специфику гибридной войны видят в том, что в ней существенную роль играет информационная война [28]. Однако любая война сочетает в себе насильственную борьбу и войну семантическую, информационную и т.д. Это четко было осознано уже на опыте Первой мировой войны. Эрнст Юнгер описывает, как в направлении вражеских городов регулярно отправлялись воздушные шары с листовками. Было рассчитано, сколько минут нужно, чтобы перегорела бечевка и листовки начали рассыпаться [29]. В романе Роже Мартена дю Гара «Семья Тибо» один из высокопоставленных французских чиновников отвечает на упрек: «Как вы не хотите понять, что регулярное снабжение граждан успокоительными известиями так же необходимо, как подвоз продовольствия или снарядов?» [30, с. 705]. С того времени изменились только средства ведения информационной или, что глубже, семантической войны. И еще неизвестно, какие средства являются более эффективными.

Особенности нынешних войн нужно искать в особенностях современных обществ. Ценной в этом плане является концепция Второго модерна, разрабатывавшаяся Ульрихом Беком [31] и Зигмунтом Бауманом [32; 33; 34]. Ориентируясь на эти тексты, выделю несколько черт современных обществ, которые важны для понимания изменения войн.

Первое. Второй модерн – тип общества с социальной структурой, где высший слой – транснациональная буржуазия – существует, паря над национальными государствами. Он опирается на глобализированные экономические институты (транснациональные корпорации, транснациональные банки и т.д.), которые являются элементами транснационального капитализма. Последний не тождественен сумме национальных рынков. Транснациональная буржуазия стала во многом бесконтрольной. Её деятельность трудно отслеживать территориальным государствам, но она регулярно вмешивается в их функционирование, преследуя партикулярные цели. Это образование неоднородное, внутренне конфликтное. Его фракции могут действовать в связке с разными группами национальных элит, толкая их к внутринациональной борьбе. Деятельность этого слоя является одним из важнейших факторов дестабилизации современного мира.

Второе. В этих условиях произошло ослабление национальных государств, утрата ими многих регулирующих функций. Элитные группы функционально приватизируют государственные институты. Из-за этого достижение общественного блага и социальной справедливости, которые являются двумя сторонами одной сущности, становится неуверенным.

Третье. Общества Второго модерна систематически производят риски. Это происходит во всех сферах их жизнедеятельности. Создание ГМО ведет к угрозе неконтролируемого дрейфа генов в биосфере с непредсказуемыми последствиями. Создание одних лекарств запускает возникновение новых штаммов вирусов, требующих других лекарств. Данные примеры лишь наиболее наглядные. Эксперименты с образованием таят не меньше рисков, чем изобретения, используемые в экономической деятельности.

Одним из рисков стала возможность ядерной войны. Несколько смягчает этот риск возникновение так называемых «войн под ядерным зонтиком», хотя они же создали новые риски.

Четвертое. Общества Второго модерна являются глубоко индивидуализированными. Для людей наёмного труда индивидуализация вылилась в радикальную атомизацию со всеми прелестями случайности и неустойчивости положения в обществе. Вместо пролетариата сформировался прекариат, объединяющей характеристикой которого является «состояние крайней дезинтеграции, пульверизации, атомизации» [34, с. 80]. Такие изменения в социальной структуре ведут к капитализму без демократии, а в плане личной судьбы возлагают всю ответственность за успех и неудачу на самого индивида. Прекариат становится поставщиком наёмников для НГО, создаваемых транснациональной буржуазией. В странах мировой периферии из его представителей формируют частные армии и армии политических партий. Из его же состава мобилизуют солдат для фронтов новых войн.

Образ любой войны можно понять через метафору, лежащую в основе её описания. Войны Первого модерна были войнами государственных машин. Победить – это силой сломать вражескую машину и получить контроль над ее территорией. Во времена Первого модерна существовала метафорическая двойственность механизм/организм. Когда акцент в понимании войны делался на организме, усиливались биологические коннотации борьбы, а образ государства сливался с тем, что П. Сорокин любил называть популяцией, т.е. с народом [35]. Тут открывалась перспектива тотальной войны с геноцидом как своей высшей формой.

Войны Второго модерна связаны с идеями синергетики и с метафорой самоорганизации. В них в военных целях используются взаимопереходы порядка и хаоса. Представляется, что эта связь имеет не только подсознательный характер. Новая концепция войны, очевидно, разрабатывалась с ориентацией на синергетику как науку. Хотя последняя изначально возникла в предметном поле естественных наук, но прикладное применение нашла в общественной практике. Хаотизация общественной жизни с последующими точечными воздействиями с целью канализировать процессы в нужном направлении стали боевым оружием. Уже у основоположника синергетики Германа Хакена мы встречаем разработки, которые касаются политических революций. Он обосновывает представление о стереотипах как возможных параметрах порядка, рассматривая их как «ключевые слова, используемые с целью представить определенное положение вещей» [36, с. 204]. Достаточно определенно он пишет и о СМИ: «Было бы наивно и ошибочно – а кое-кто, по всей видимости, впадает в такое заблуждение – говорить о том, что средства массовой информации суть не что иное, как отражение общественного мнения. Отнюдь! Средства массовой информации обладают собственной динамикой, тесно связанной с основными принципами синергетики» [36, с. 199]. Поэтому войны, называемые гибридными, с большим правом можно было бы назвать синергетическими.

Однако сама по себе синергетика новых войн не создала. Использование её идей в боевых целях связано с иным явлением современной общественной жизни. Его я называю *буржуазным бланкизмом*. Он имеет весьма отдаленное отношение к французскому революционеру XIX в. Огюсту Бланки. Просто этот представитель утопического (романтического) коммунизма считал, что общество всегда готово к революции. Дело за революционерами, за их решимостью и энергией! [37].

Представители транснациональной буржуазии также уверены, что при помощи политтехнологий они способны изменять реальность в любой стране, положение в которой их не удовлетворяет. Именно буржуазия во время Второго модерна использует лозунг революции для запланированных и организованных смен власти. Реально во время этих событий не меняется характер общественного строя, что является главным признаком революции. Отсутствует здесь и идеология радикального обновления. Её заменяет микс модернизационных идей и популистских лозунгов. Из-за этого цепь подобных событий в последние два десятилетия получила название «цветных революций».

Организаторы подобных протестных акций вполне трезво учитывают то обстоятельство, что практически во всех современных обществах существует недовольство низов верхами, растущим неравенством. Этот базовый уровень недовольства обеспечивает присоединение части депривированных граждан к организованным протестным акциям. Кроме того, в каждой современной стране есть достаточный контингент молодых людей, которые лишены реальных общественных перспектив и готовы к протестам. Их с помощью специально созданных НГО превращают в активистов-наёмников, и они становятся ударной силой в борьбе. В остальном буржуазные бланкисты полагаются на тактику заговоров и финансовую подпитку продажных фракций национальных элит, на их ориентацию на разные центры иностранного влияния.

В сущности, в период Второго модерна разница между подобными «революциями / контрреволюциями» и синергетическими войнами исчезает. Их развитие можно представить формулой: хаотизация того или иного общества → процессы самоорганизации, происходящие под влиянием извне, кристаллизация новых организационных структур, появление лидеров, готовых взять на себя

представительство общества → точечные информационные и силовые воздействия, которые должны создать аттракторы в процессе самоорганизации → установление новых параметров порядка.

Безусловно, каждую из войн Второго модерна нужно анализировать конкретно. Вместе с тем анализ каждой новой войны добавляет что-то к пониманию общей природы войн подобного типа. Скажем, Мэри Калдор на основе опыта войн в Афганистане, Ираке и особенно в Боснии и Герцеговине пришла к выводу, что новые войны ведутся под лозунгами партикулярных идентичностей. «В противоположность геополитическим или идеологическим целям прежних войн цели новых лежат в области политики идентичности (*identity politics*). <...> Под политикой идентичности я понимаю притязание на власть на основе партикулярной идентичности – будь то национальной, клановой, религиозной или языковой» [13]. Новые войны нацелены, в первую очередь, на мирное население. «Новая война стремится контролировать насилие, расправляясь с любым носителем иной идентичности (и более того – и иных взглядов) и нагнетая атмосферу террора. Следовательно, стратегическая цель этих войн состоит в том, чтобы мобилизовать политику экстремизма, базирующуюся на страхе и ненависти. <...> ...Здесь речь идет об использовании рассчитанного на внешний эффект, зачастую ужасающего насилия, создающего атмосферу страха и порождающего конфликты» [13].

Российско-украинская война на Донбассе также позволяет сделать некоторые выводы о природе новых войн. Подобные войны являются войнами правящих группировок, в которых население используется как средство. Несмотря на идеологическое обоснование, они выполняют функцию экстернализации издержек в процессе капиталистического производства. И. Валлерстайн давно обратил внимание на то, что условия для этого значительно сузились. Капиталисты не могут экстернализовать издержки за счет их перекладывания на население колониальных стран или за счет хищнического использования природной среды [24]. Именно новые войны стали неожиданной формой экстернализации издержек. Отсюда контрабанда и нелегальные рынки с высокими ценами, которые не могут сложиться в нормальных условиях.

Однако для создания условий, позволяющих экстернализовать издержки, нужно добиться согласия на это хотя бы части населения. Поэтому в Украина подготовка войны была связана со стимулированием региональных противостояний, распространением донбассофобии и галичинофобии. Были сформированы целые бригады интеллектуалов, которые работали на отторжение Крыма и Донбасса. Другие группы занимались раскручиванием галицкого сепаратизма. Создавались отвратительные образы регионов, особенно Донбасса и Галичины. Вот, скажем, пишет луганский журналист Валентин Торба: «Апатичный, беспомощный Луганск. Слово «политика» здесь звучит так же, как «университет» на селе. Бражка. Причем паленая, ядовитая бражка. От неё воняет на метры. Эту вонь хочется обойти, заниматься чем-то практичным, полноценным» [38, с. 27]. Так, умышленно или из любви к искусству, массы людей в регионе подталкивались к тому, чтобы связать свои надежды с агрессором. Готовились условия для того, чтобы именно у него искать защиты и экзистенциальной безопасности. Это одна из предпосылок того явления, которое я уже предложил называть «луганским синдромом» [39].

Первый период войны предполагает рост хаотизации. Для этого используются террористические методы. Скажем, в Луганске пророссийские боевики размещали «Грады» среди жилых домов, возле больниц. Автор этих строк сам был свидетелем стрельбы от автовокзала, из жилого микрорайона. Отстрелявшись, «Грады» уезжали из жилых массивов, а жильцам оставалось ждать «ответку». На свежие трупы, как правило, первыми поспевали российские тележурналисты.

И последнее, *last but not least*. Мирным жителям в подобных войнах сложно сделать однозначный моральный выбор. Эти войны раскалывают единые человеческие общности, заставляя их представителей смотреть друг на друга как на врагов. Но в глубине души при этом, видимо, у большинства сохраняется ощущение ненормальности происходящего.

Исходя из сказанного выше, можно сделать вывод о том, что «гибридная война» используется сегодня как понятие-маска, выполняющее идеологические функции. Его принятие и широкое распространение политиками и журналистами базируется на том очевидном обстоятельстве, что в войнах низкой интенсивности большую роль играют невооруженные формы противостояния. Однако специфика новых войн может быть понята лишь в контексте широких общественных изменений, связанных с дезорганизацией мировой капиталистической системы и становлением общества Второго модерна. Появление особого слоя транснациональной буржуазии, радикальная атомизация людей наемного труда, формирование прекариата подготовили использование идей синергетики в боевых целях. У идеологов и политических представителей транснациональной буржуазии возникла иллюзия, что любое общество можно изменить в соответствии со своими интересами. Это стало предпосылкой возникновения буржуазного бланкизма, который и есть подлинной сущностью общественных процессов, скрытых за неопределенным понятием «гибридные войны».

ЛИТЕРАТУРА: 1. Сервантес Сааведра Мигель де Хитроумный идалго Дон Кихот Ламанский. В 2-х томах. Том 1. – М.: Правда, 1979. – 592 с. 2. Александров В. В. Об одном вычислительном эксперименте, моделирующем климатические

последствия ядерной войны/ В. В. Александров, Г. Л. Стенчиков // Журнал вычислительной математики и математической физики. – 1984. – Том 24- №1. – С. 140–144. **3.** Моисеев Н. Н. Экология человека глазами математика: (Человек, природа и будущее цивилизации) / Н. Н. Моисеев. – М.: Молодая гвардия, 1988. – 254 с. (Серия: Эврика). **4.** Хочешь мира, победи мятежевойну! Творческое наследие Е. Э. Месснера / под общей редакцией В. И. Марченкова. – М.: Военный университет; Русский путь, 2005. – 696 с. **5.** Александер Б. Как выигрывают войны / Бевин Александер / пер. с англ. В. Бельенького. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Транзиткнига», 2004. – 608 с. (Серия: Классическая военная мысль). **6.** Дэйви М. Эволюция войн / Морис Дэйви / пер. с англ. Л. А. Калашниковой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – 382 с. **7.** Ван Кревельд М. Трансформация войны/ Мартин ван Кревельд/ пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес букс, 2005. – 344с. **8.** Bond M. Hybrid War: A New Paradigm for Stability Operations in Failing States. Strategy Research Project / Colonel Margaret S. Bond. – U.S. Army War College, Carlisle Barracks, Carlisle, PA, 2007. – 25 p. [Electronic Resource]. – Mode of access: <http://www.comw.org/qdr/fulltext/0703bond.pdf> **9.** Hoffman F. G. Hybrid Warfare and Challenges / Frank G. Hoffman // JFQ. – 2009. – Issus 52. – 1 quarter. – P.p.34 – 39. **10.** Fleming B. The Hybrid Threat Concept: Contemporary War, Military Planning and the Advent of Unrestricted Operational Art / Major Brian P. Fleming. – Fort Leavenworth, KS: School of Advanced Military Studies (SAMS), 2011. – 69 p. [Electronic Resource]. – Mode of access: <http://indianstrategicknowledgeonline.com/web/2753.pdf> **11.** Buta V. Perspectives on the evolution and influence of the hybrid warfare concept / Brigadier General (r.) Dr Viorel Buta, Colonel Valentin Vasile // Romanian Military Thinking. – 2015. – №3. – P. 11 – 32. [Electronic Resource]. – Mode of access: <http://smg.mapn.ro/gmr/Engleza/Ultimul/buta,vasile-p.11-32.pdf> **12.** Johnson D. E. Military Capabilities for Hybrid War Insights from the Israel Defense Forces in Lebanon and Gaza / David E. Johnson. – Santa Monica: RAND Corporation, 2010. – 20 p. [Electronic Resource]. – Mode of access: http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/occasional_papers/2010/RAND_OP285.pdf **13.** Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / Мэри Калдор / Пер. с англ. А. Апполонова, М. Дондуковского; ред. перевода А. Смиронов, В. Софронов. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – 416 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.etextlib.ru/Book/Details/60723> **14.** Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога / Ігор Петрович Рущенко. – Харків: ФОП Павленко О. Г., 2015. – 268 с. **15.** Требін М. П. Соціологія війни: український контекст / Требін Михайло Петрович // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – Харків. – 2015. – №1148. – Вип. 34. – С. 30 – 34. **16.** Світова гібридна війна: український фронт. Монографія / За загальною редакцією В. П. Горбуліна. – К.: НІСД, 2017. – 496 с. **17.** Лісничук О. Наукові дискусії про національні інтереси /Олесь Лісничук // Політична наука в Україні. 1991 – 2016. У двох томах. – Т. 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень / ред. колегія тому Олег Рафальський, Марія Кармазіна, Олександр Майборода. – К.: Парламентське видавництво, 2016. – С. 635 – 649. **18.** Хобта С. В. Соціологія війни як завдання української соціології / Світлана Вікторівна Хобта // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2016. - № 5 (302). – С. 126 – 150. **19.** Бадер А. В. Трансформація засобів та форм реалізації збройного насилія у сучасному світі / А. В. Бадер // Грані. Науково-теоретичний альманах. – 2016. – №138 (10). – С. 60 – 65. **20.** Клаузевиц К. О войне /Карл фон Клаузевиц / пер. с нем. А. Рачинского. – М.: Издательская корпорация «Логос»; Международная академическая издательская компания «Наука», 1998. – 448 с. **21.** Манойло А. В. Гибридные войны и цветные революции в мировой политике /А. В. Манойло // Право и политика. – 2015. – №7. – С. 918 – 929. DOI: 10.7256/1811-9018.2015.7.15832 **22.** Рущенко І. П. Конфлікти в зоні АТО: зміст і методика виміру / Ігор Петрович Рущенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – Вип. 37. – Харків, 2016. – С. 108 – 114. **23.** Кононов І. Ф. Соціологія в умовах кризи і війни: проблема методологічної спроможності / Ілля Федорович Кононов // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Соціологічні науки / ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка. – №5 (302), травень 2016. – С.5 – 55. **24.** Валлерстайн І. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Иммануил Валлерстайн / пер. с англ. под ред. Б. Л. Иноземцева; Центр исследований постиндустриального общества. — М.: Логос, 2003. — 368 с. **25.** Лі Мінці. XXI сторіччя: чи існує альтернатива (соціалізму)? / Переклав Роман Дрямов // Спільне. Журнал соціальної критики. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://commons.com.ua/ru/chi-isnyue-alternativa-socializmu/> **26.** Бжезінський З. Стратегічне бачення: Америка і криза світової влади / Збігнєв Бжезінський / Пер. з англ. Ганна Лелів. – Львів: Літопис, 2012. – 168 с. **27.** Polska jako peryferie/ redakcja naukowa Tomasz Zarycki. - Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2016. – 356 s. **28.** Позубенков П. С. Гибридные войны в современном информационном пространстве / П. С. Позубенков, С. П. Позубенков // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 11. – С. 1121–1125. – Режим доступа: <http://e-concept.ru/2016/86243.htm>. **29.** Юнгер Е. В стальных грозах /Ернст Юнгер / Переклав з нім. Юрко Прохасько. – Чернівці: Книги – XXI, 2014. – 324 с. **30.** Мартен дю Гар Р. Семья Тибо / Роже Мартен дю Гар / пер. с фр. – Т.2. – М.: Художественная литература, 1972. – 911 с. (Библиотека всемирной литературы. – Т. 167). **31.** Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / Ульрих Бек / пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 383 с. **32.** Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2005. – 390 с. **33.** Бауман З. Текущая современность / Зигмунт Бауман / пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова. — СПб.: Питер, 2008.— 240 с. **34.** Бауман З. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плінній сучасності / Зигмунт Бауман, Леонідас Донскіс / пер. з англ. О. Буценка. – К.: Дух і Літера, 2014. – 280 с. **35.** Сорокин П. А. Забытый фактор войны / П. А. Сорокин // Социс. – 1999. – №.11. – С. 3 – 12. **36.** Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Герман Хакен / Пер. с нем. А. Р. Логунова. – Москва – Ижевск: Институт компьютерных исследований, 2003. – 320 с. **37.** Молчанов Н. Н. Огюст Бланки / Н. Н. Молчанов. – М.: Молодая гвардия, 1984. – 416 с. (Серия: Жизнь замечательных людей. Вып. 10 (650)). **38.** Торба В. Я – свідок. Записки з окупованого Луганська / Валентин Торба. – К.: Українська прес-група, 2015. – 384 с. (Бібліотека газети «День»). **39.** Кононов І. Ф. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни / Ілля Федорович Кононов // Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук-практ. конф. (Харків, 10 квіт. 2015) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ, Ф-т права та масових комунікацій, Кафедра соціології та психології, Соціологічна асоціація України. – Х.: ХНУВС, 2015. - С.10-16.

УДК 316.6:316.485.26(477.61/.62)

ЛІНІЯ РОЗМЕЖУВАННЯ НА ДОНБАСІ: КОРДОН МІЖ «СВОЇМИ» ЧИ З «ЧУЖИМИ»?**Хобта Світлана Вікторівна** – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ)

У статті розглядаються територіальні зміни, викликані війною на Сході України та їхнє сприйняття населенням зони конфлікту. Військовий конфлікт визначається як «заморожений». Доводиться, що війна фрагментувала соціальний простір суспільства. Стійкої реальності набула лінія розмежування (атрибут усіх «заморожених» конфліктів) між підконтрольними та непідконтрольними уряду територіями Луганської та Донецької областей. Вона наразі частково виконує функції державного кордону, обмежуючи поля інституційного впливу України та ЛНР/ДНР і РФ. Це по-новому структурує життєві практики мешканців цього регіону. На основі результатів дослідження в Луганській області доводиться, що лінія розмежування порізала життєвий простір мешканців області, розділивши простори їхнього існування на простір, з яким індивід пов'язує свої перспективи (перспективний простір, Батьківщина), в якому він реалізується і забезпечує своє життя, заробляє (інституційний простір), та простір, в якому він живе (повсякденний простір). Лінія розмежування не сприймається мешканцями області як кордон, що розділяє «своїх» і «чужих». Це тимчасовий бар'єр між «своїми». Мешканці регіону продовжують себе бачити однією спільнотою, сподіваючись на мирне вирішення конфлікту і об'єднання територій. Показано, що політика України стосовно квазідержавних утворень (ЛНР/ДНР) в цілому не відрізняється від політики інших метрополій у «заморожених конфліктах». Ізоляція непідконтрольних територій, відкладення вирішення ситуації, що склалася, може в перспективі лише ускладнювати знаходження компромісу, а пропаганда з обох сторін буде лише поглиблювати розкол.

Ключові слова: військовий конфлікт, «заморожений» конфлікт, лінія розмежування, кордон, соціальний простір, Схід України.

В статье рассматриваются территориальные изменения, вызванные войной на Востоке Украины и их восприятие населением зоны конфликта. Военный конфликт определяется как «замороженный». Показано, что война фрагментировала социальное пространство общества. Устойчивую реальность приобрела линия разграничения (атрибут всех «замороженных» конфликтов) между подконтрольными и неподконтрольными правительству территориями Луганской и Донецкой областей. Она на данный момент частично выполняет функции государственной границы, ограничивая поля институционального влияния Украины и ЛНР/ДНР и РФ. Это по-новому структурирует жизненные практики жителей этого региона. На основе результатов исследования в Луганской области демонстрируется, что линия разграничения «разрезала» жизненное пространство жителей области, разделив пространства их существования на пространство, с которым индивид связывает свои перспективы (перспективное пространство, Родина), в котором он реализуется и обеспечивает свою жизнь, зарабатывает (институциональное пространство), и пространство, в котором он живет (повседневное пространство). Линия разграничения не воспринимается жителями области как граница, разделяющая «своих» и «чужих». Это временный барьер между «своими». Жители региона продолжают себя видеть одним сообществом, надеясь на мирное разрешение конфликта и объединение территорий. Показано, что политика Украины относительно квазигосударственных образований (ЛНР/ДНР) в целом не отличается от политики других метрополій в «замороженных» конфликтах. Изоляция неподконтрольных территорий, отсрочка решения сложившейся ситуации может в перспективе только усложнять поиск компромисса, а пропаганда с обеих сторон будет только углублять раскол.

Ключевые слова: военный конфликт, «замороженный» конфликт, линия разграничения, граница, социальное пространство, Восток Украины.

The article examines the territorial changes caused by the war in the East of Ukraine and their perception by the population of the conflict zone. The military conflict is defined as «frozen». It is shown that the war fragmented the social space of society. The new element of reality – the demarcation line (the attribute of all «frozen conflicts») between the territories of the Luhansk and Donetsk regions controlled and not controlled by the government. Now it function as the state border. It is limiting the fields of institutional influence of Ukraine and the LNR/DNR and Russian Federation. This is a new structure of life practices. Based on the results of the research in the Lugansk region, it is shown that the line of demarcation cut the living space of the inhabitants of the region. It divide the spaces with which the person connects his perspectives (perspective space, Homeland), space in which he realizes and ensures his existence, earns (institutional space) and space, where he lives (everyday life space). The line of demarcation is not perceived by the

inhabitants of the region as a border separating their own and others'. This is a temporary barrier between their own. The inhabitants of the region perceive themselves as one community, hoping for a peaceful resolution of the conflict and unification of the territories. It is shown that the policy of Ukraine regarding quasi-state entities (LDP/DPR) does not differ from the policy of other metropolitan countries in «frozen conflicts». Isolation of uncontrolled territories, postponement of the decision can in the future only complicate the search for a compromise, and propaganda on both sides will only deepen the split.

Keywords: military conflict, «frozen conflict», line of demarcation, border, social space, East of Ukraine.

Війна принесла Україні серйозні територіальні зміни, що спричинили виникнення як ментальних, так і цілком фізичних кордонів з КПП і блок-постами, про які до війни не можна було й подумати. Стійкої реальності набула лінія розмежування, яка розділяє підконтрольні та непідконтрольні українському уряду території Луганської та Донецької областей. Наразі вона взяла на себе частково функції державного кордону.

Очевидно, кордони, що виникли у нашому суспільстві, не зникнуть, навіть за умови припинення військового конфлікту, що, на жаль, найближчим часом і малоймовірно. Навіть фізично зруйновані, кордони не зникають без сліду. Конфлікт прийняв затяжний характер і поповнив перелік так званих світових «заморожених» конфліктів [1, 2].

У цих умовах актуалізується необхідність дослідження соціальних наслідків територіальних змін, викликаних воєнними діями, та досвіду суспільств, що зіткнулись з аналогічними проблемами. Предмет нашого розгляду – територіальні зміни у ситуації «замороженого» конфлікту та їхнє сприйняття населенням зони конфлікту. Метою цієї публікації є визначення специфіки українського випадку у порівнянні із «замороженими» конфліктами, що відбувалися в інших країнах.

Почнемо з загального контексту територіальних змін в Україні. Цим контекстом є ситуація «замороженого» конфлікту, або «відкладеного»/«тліючого» конфлікту. У «заморожених» конфліктах виділяють три суб'єкти: держава-покровитель/донор, держава-метрополія/батьківська та квазідержава/невизнана держава. Останню також називають «де-факто незалежна держава», але ця назва настільки не відповідає реальному стану речей, що заслуговує тільки на іронічне згадування [3]. На пострадянському просторі донорською державою всіх «заморожених» конфліктів є Росія; говорять, що Росія їх колекціонує [4]. Важлива риса невизнаних держав – виникнення через військовий конфлікт. В Україні в ході військового конфлікту на непідконтрольних територіях постали так звані «ЛНР/ДНР», які увійшли в рубльову зону і випали з поля інституційного впливу України.

«ДНР/ЛНР» вирізняються з-поміж інших пострадянських квазідержав багаточисельністю населення. Їх, як правило, порівнюють з Придністров'ям. Обидві території (і Донбас і Придністров'я) є гірничодобувними та промисловими центрами своїх батьківських держав і мають досить схожі людський капітал і сукупність факторів виробництва. Донбас – регіон з традиційно міцною регіональною ідентичністю, який вирізняється індиферентністю до етнічності і підтримкою проекту нації-співгромадянства [5]. Важливою обставиною є те, що Україна, як і Молдова, безпосередньо межує з ЄС.

Насправді, окрім названих суб'єктів «заморожених» конфліктів існує ще один – країна-арбітр, за активного сприяння якої і відбувається «замороження» врегулювання конфлікту. Це, так би мовити, держава-покровитель, але вже для батьківської держави. Наразі в українському конфлікті, як до речі і в багатьох інших, роль арбітра грає т.з. консолідований Захід. Виникнення квазідержав можливо тільки за умови слабкості батьківської держави. Як квазідержава шукає економічної, політичної та військової підтримки у країні-донора, так батьківська держава вимушена шукати постійної підтримки зовнішніх сил, спроможних втихомирити донора. Україна, на жаль, отримавши під час Майдану високу міжнародну підтримку і кредит довіри, швидко втратила свою суб'єктність. Західні аналітики прямо на це вказують: «Уроки Східної України досить різноманітні, що демонструє межі недорогих асиметричних підходів навіть у відносно слабкій та вразливій державі. Росія досягла своїх основних цілей, але набагато дорожче, ніж бажано» [6, с. 77]. Все це змушує шукати пояснення причин «заморожених» конфліктів у змаганні центру і периферії за контроль над периферією.

Підтвердженням цього є моніторинг конфліктів ключовими гравцями капіталістичної системи. Дослідні центри конфліктів є і в Європі, і в США [7, 8, 9]. Так, Центр глобального моніторингу конфліктів (The Center for Preventive Action's (CPA) Global Conflict Tracker) поділяє конфлікти на три групи: а) конфлікти з критичним впливом на інтереси США, тобто конфлікти, які можуть спричинити військове або ресурсне залучення США; б) конфлікти, що впливають на стратегічно важливі для США країни, але не передбачають зобов'язання щодо взаємної оборони (український конфлікт, поруч з ізраїльським і курдським, належить до цієї групи); в) конфлікти, що можуть мати глибокі гуманітарні наслідки, але в країнах з обмеженою стратегічною важливістю для США [8]. Показово, що США ретельно моніторять навіть конфлікти низької, з їхньої точки зору, важливості, зокрема конфлікти на Кавказі [9]. Для РФ, за оцінками українських експертів, підтримка «заморожених» конфліктів пов'язана з бажанням «тримати руку на тих процесах, які відбуваються на пострадянському просторі, і не дати своєму оточенню вийти з орбіти її впливу. Утримання напруженості в зонах «заморожених» конфліктів дає можливість впливати не тільки на внутрішню політику цих держав, а й на політику ЄС і НАТО, куди ці республіки могли б прагнути» [10].

Реальність існування квазідержав – слабка економіка і слабкі інституційні структури. З економічної та політичної точки зору існування цих утворень досить проблематично. Пол Кольсто перераховує основні причини їхніх труднощів. По-перше, квазідержави, як правило, приречені на «поганий старт», бо значна

частина інфраструктури зруйнована після громадянської війни, яка у більшості випадків відбувається на їхній території до її відділення. По-друге, як і будь-яким новим державам, квазідержавам, принаймні спочатку, не вистачає правового механізму, і вони не в змозі збирати податки і виконувати основні функції управління, забезпечуючи особисту безпеку, не кажучи вже про майнові права. Ці труднощі комбінуються з відсутністю міжнародного визнання. Статус квазідержави перешкоджає нормальній легальній торгівлі з зовнішнім світом і потурає веденню незаконного бізнесу, розвитку контрабанди. По-третє, квазідержави інвестиційно не привабливі [11]. Окрім того, ці утворення вимагають постійної силової підтримки. Якщо подивитися на співвідношення кількості військових та чисельності населення, у квазідержав воно перевищує середні європейські цифри Наприклад, у ПНР на 1000 осіб приходится 15 військових, у Південній Осетії – 56 [12], це без врахування російських військ, які там дислокуються, тоді як у Великобританії – 3, Польщі – 4, Угорщині – 3 [13].

Проте, не дивлячись на перераховані несприятливі економічні обставини, жодна з пострадянських квазідержав не розвалилась. Натомість вони функціонують, забезпечуючи внутрішню легітимність, а у випадку ПНР ще й заповнюють експортні квоти батьківської держави [14]. Їхню життєздатність забезпечує висока внутрішня лояльність населення, що підтримується масованою ідеологічною діяльністю, та надприбутковістю нелегальних економік [15].

Соціологічні дослідження показують, що люди в квазідержавих не обов'язково не задоволені їхнім існуванням. Про це говорять результати досліджень, проведених одночасно в Грузії і Абхазії, а також в Молдові і Придністров'ї у 2010 році професором Джоном О'Локліном з Інституту поведінкових наук Університету Колорадо (США) [16]. Зокрема, у мешканців Придністров'я більш високе матеріальне становище, ніж у мешканців Молдови [16, с.15]. Крім того, там більше людей вважають, що їхня країна знаходиться в кращому становищі, ніж Молдова (в порівнянні з часткою молдаван, які вважають, що Молдова знаходиться в кращому становищі, ніж Придністров'я). Звісно, потрібно враховувати рівень демократії у квазідержавих, з яким пов'язана відвертість відповідей респондентів. Проте ця обставина не суттєво впливає на висновки про те, що територіальне розмежування Молдови і Придністров'я створило окремі світи досвіду, однак окремість не спричинила прірви між спільнотами [16]. Те, що відрізняє Молдову і Придністров'я – соціальна пам'ять, комеморіальні практики. Якщо у ПНР актуалізовані свята, пов'язані з радянським минулим, то у Молдові – з антирадянським, наприклад, у 2010 р. започатковано «День соціалістичного окупації». Однак перспектива возз'єднання не витікає з результатів згаданих досліджень. З твердженням «Молдова і ПНР не можуть возз'єднатися» згодні 46% мешканців ПНР та 29% мешканців Молдови [16, с.33]. Автори досліджень роблять висновок, що їхні «результати ускладнюють загальноприйнятій концепції Молдови-ПНР як геополітичної лінії розбіжностей, які бачать жителів з обох сторін як таких, що живуть у різних цивілізаційних вимірах <...>. У регіоні немає розбіжностей, які б утворювали нездоланну прірву. Це забезпечує можливість узгодженого врегулювання конфлікту у разі зацікавленості сторін. Разом з тим, спільні проблеми звичайних громадян навряд чи об'єднують елітних ворогів» [16]. Остання обставина в сучасних умовах ставить під велике питання можливість територіального об'єднання.

Результати дослідження «Масова свідомість у зоні воєнного конфлікту на Донбасі», здійсненого кафедрою філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка в Луганській області, свідчать¹ що мешканці регіону продовжують себе бачити однією спільнотою, сподіваючись на мирне вирішення конфлікту і об'єднання територій. Правда, існують варіанти статусу повернення. Як правило, вважають що треба повернутися до передвоєнного статусу («щоб все було як було раніше, поки не почалися військові дії»), але є такі, хто вважає що без певних поступок (надання регіону особливого статусу, автономії) непідконтрольні території не погодяться повернутися в Україну. Існує також думка, що про непідконтрольні території треба забути як про Крим².

«Луганск и Донецк должны отойти Украине, возможно, с какими-то привилегиями этих регионов, возможно, свой парламент или своя полиция, с какими-то другими правами, на других условиях не согласятся» (чоловік, 34 роки, освіта вища, менеджер).

«Якщо мірове сообщество не поможет, то од них (от ЛНР/ДНР – Хобта С.В.) надо отделиться. В моем понимании, ситуация така: якийсь процент, ясно що вони за ССРСР і живуть ССРСРом, друга частина людей – вони не бачать виходу і ждуть (потому, що під дулами автомата чи то зможеш піднятися), і вони будуть чекати рішення якогось для себе, а треті страшно хотять в Росію. Для мене: я не хочу Донбаса, я не хочу тих людей. Може це я виражаюсь не очень, но вони потеряні для нас який-то період. Пока, возможно, на Україні не стане легше жить і лучше жить. Тому таке моє мненіє, Донбаса пока у нас нема. Як і Крима» (жінка, 64 роки, освіта вища, пенсіонерка).

Війна фрагментувала соціальний простір. Реальністю зони конфлікту стала лінія розмежування. Рух на лінії розмежування стабільно активний. Щоденно її перетинають близько 30-40 тис. осіб та 5-6 тис.

¹ Інформаційна основа – глибинні інтерв'ю, проведені на території Луганської області (окуповані і неокуповані території) навесні 2017 р., та анкетування мешканців Півночі Луганської області (перша хвиля n = 148 чоловік (січень 2017); друга хвиля n = 142 (березень 2017)). Вибіркові сукупності дуже невеликі, тому отримані результати не претендують на репрезентативність, проте вони дозволяють окреслити певні тенденції, які мають місце у зоні конфлікту

² У тексті наводяться фрагменти інтерв'ю зі збереженням мови оригіналу.

транспортних засобів [17]. Це атрибут усіх суспільств з «замороженим» конфліктом. Часто державо-метрополія, намагаючись контролювати ситуацію, робить це через зменшення кількості точок пропуску, обмеження на перетин транспортними засобами, обмеження дозволених товарів [18, 19]. Наприклад, з Луганської області до Луганська можна потрапити через 2 КППВВ*³ Найпопулярніший піший перехід – Станція Луганська – вузьке гирло з розбитим мостом.

Лінія розмежування є подібною до державного кордону з тією різницею, що вона розриває спільноти і звичні життєві практики. При цьому, вона не сприймається як справжній кордон, що розділяє «своїх» і «чужих». Це тимчасовий кордон між «своїми». Про це свідчать як результати анкетування (див. табл.1), так і результати глибинних інтерв'ю.

Таблиця 1.

**Розподіл відповідей на питання: «Як би Ви охарактеризували кордон між Україною та ЛНР/ДНР?»,
% від опитаних**

	Варіанти відповіді	Південь Луганської області, n=142
1	Кордон, що відділяє від «чужих»	7
2	Кордон між «своїми»	57
3	Інше	5
4	Важко відповісти	31

«Для меня это не является границей потому, что я помню эту территорию еще до конфликта. И потому она для меня и на той, и на этой стороне является родиной. И это формальная граница по сложившимся обстоятельствам, так сказать, по ситуации. Я не считаю это границей. Повторюсь, для меня и эта территория, и эта, которая подконтрольная, является моей родиной» (чоловік, 24 роки, освіта середня спеціальна, масажист).

Комусь доводиться їздити до родичів, комусь ходити на роботу, отримувати пенсію чи допомогу на дитину, купувати життєво необхідні ліки і т.п. Причому, ця мобільність – у два боки. Переважна більшість перетинає лінію розмежування з боку непідконтрольних територій, але не можна говорити про односпрямованість руху. Люди з контрольованих територій продовжують працювати в Луганську, а луганчани працюють на підконтрольних територіях. Це, зазвичай, позмінна робота або інші форми графіку, коли не треба кожен день переходити КПП.

«Кто-то старается сюда приехать поработать. Как бы там ни было тяжело, но добираются, ездят. Из Украины сюда (в Луганск – Х.С.). У нас сотрудница работает со Станицы. После смены, работает двое суток через двое, едет домой» (жінка, 40 років, освіта середня, повар)

На підконтрольні території з непідконтрольних постачають дрібні партії окремих товарів (наприклад, в Донецькій області – рибу), і з підконтрольних доставляють замовлені через інтернет/Нову пошту товари (наприклад, Ogriflame, Mary Kay та інше) і т.п. Лінія розмежування стає унаочненням поділу світів. Особливо це кидається у вічі, коли бачиш увесь строкатий трафік переходу: похилі люди на кріслах ЮНІСЕФ/ООН, дитячі коляски, ящики з огірками та помідорами, гроби, клітки з домашніми улюбленцями, черги людей, які шикуються у колони. Самоорганізація на пунктах пропуску заслуговує на окреме слово. Автор цих рядків особисто перетинала лінію розмежування, і кожен раз брав подив, коли люди, потрапивши в однозначно принизливу і безглузду ситуацію, намагалися придати їй сенсу. Наприклад, вони не чекають команди від конвоїрів, а самі шикуються в колони, перевіряють, щоб на умовній лінії старту перетину було по 5 людей (бо і українська, і інша сторона запускають по 5 людей, вишукваних в одних ряд); водночас разом, як по команді, переступають умовну стартову лінію, контролюють чергу, нагадують один одному підготувати документи, пропускають дітей та старих і т.д. Все це нагадує процеси, про які писав Віктор Франкл у своїй книзі «Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі»[20].

Лінія розмежування розрізає життєвий простір багатьох мешканців області, розділивши простори їхнього існування на простір, з яким індивід пов'язує свої перспективи (перспективний простір, Батьківщина), в якому він реалізується і забезпечує своє існування (інституційний простір) та простір, в якому він живе (повсякденний простір). Можливо виділити три основні комбінації цих трьох просторів (рис. 2) в залежності від того, як індивід діє, де він живе і з якою країною пов'язує своє майбутнє.

Ми виходимо з того, що актори сприймають соціальний простір з точки зору намірів і здатності діяти в ньому. З огляду на це, виділяємо три «перспективні» простори: Україна, РФ, ЛНР/ДНР, «інституційний простір» – це зона активності, з якою пов'язані важливі для індивіда практики (постійні/періодичні/потенційні), які забезпечують його коштами для існування та надають можливості для самореалізації, та «повсякденний простір» – поле повсякденних, рутинних практик, місце постійного проживання. На здатність діяти найбільший вплив чинять можливості, які є інституційно зумовленими. Відповідно, важливі, з точки зору забезпечення життєдіяльності, інституції можуть належати до різних просторів дії, збігатися чи не збігатися з простором «повсякденним», тяжіти до різних «перспективних» просторів.

³ КППВВ – контрольно-пропускний пункт в їзда-виїзду.

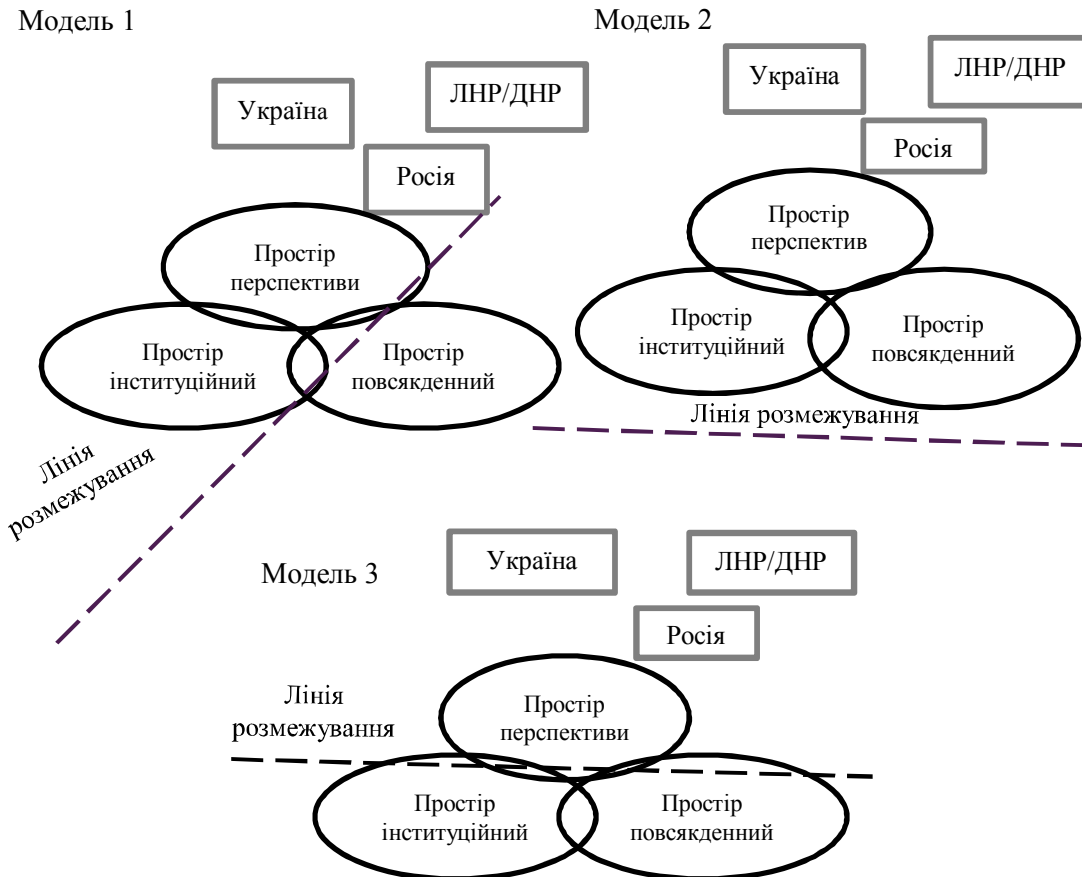

Рисунок 2. Моделі фрагментації соціального простору в зоні конфлікту

Наприклад, індивід що живе в ЛНР, працює на підконтрольній Україні території області, не сприймає ЛНР/ДНР як автономне утворення і чекає на повноцінне повернення території до складу України. Або, навпаки, мешкаючи на підконтрольній території, заробляє в ЛНР, при цьому пов'язує своє майбутнє з Україною (або чекаючи, коли його населений пункт теж приєднається до «руського миру»). Внаслідок цього виникає ситуація, коли між простором життя, простором, з яким пов'язана соціальна реалізація (професійна, громадська), та Батьківщиною можливий дисонанс. Наявність або відсутність такого дисонансу (назвемо його громадянським) і відбито у різних моделях комбінації трьох просторів на рис.2.

Перша модель (назвемо її «ідейна») демонструє невідповідність простору безпосереднього оточення та простору, в якому індивід реалізує себе інституційно і бачить своє громадянське майбутнє.

Друга модель, («послідовна») передбачає узгодженість усіх трьох просторів, відсутність громадянського дисонансу між повсякденним оточенням, місцем соціальної реалізації та уявленням про Батьківщину.

Третя модель, назвемо її («вичікування») передбачає неузгодженість особистісного простору та простору соціальної реалізації з «перспективним» простором. У цьому випадку існує паразитарне або вимушене використання громадянсько чужого простору з надією на приєднання до наразі недоступного «перспективного».

Теоретичне припущення підтвердилось даними глибинних інтерв'ю у зоні конфлікту. Інститути, важливі для забезпечення існування та самореалізації, та повсякденний простір пов'язані для багатьох респондентів як з підконтрольними, так і з непідконтрольними територіями. Це може бути важливою основою для збереження лояльності до України на непідконтрольних територіях. Як правило, «перспективний простір» пов'язаний з «простором інституційним». Це означає, що відчуття єдиного соціального простору, почуття територіальної спільності, приналежності до України («ідейна» модель та модель «вичікування») буде зберігатися у випадку інституційної залежності від України (актуальної чи потенційної), сподівання на соціальну реалізацію саме в її просторі. Тому бар'єри з боку України в цьому напрямі будуть зменшувати кількість лояльного населення на непідконтрольних територіях.

Якщо поглянути на лінію розмежування як на аналог державного кордону, то можна побачити всі передумови для посилення її бар'єрної функції. У таблиці 2 показані фактори та причини, що сприяють підсиленню бар'єрної функції кордону, виділені за П. Ретвелдом [21], та наша адаптація їх до зони конфлікту в Україні (у дужках, курсивом).

Таблиця 2.

Фактори і причини, що сприяють підсиленню бар'єрної функції кордону/лінії розмежування

Фактори	Причини
Внутрішня перевага	Якщо в країні/регіоні створені внутрішні умови, при яких внутрішні зв'язки переважають над зовнішніми (<i>у нашому випадку під зовнішніми зв'язками на непідконтрольній Україні території розуміється насичення ринку продукцією не українського, а російського, білоруського тощо виробництва</i>)
Регулювання з боку держави	Держава створює різного роду обмеження (<i>транспортна блокада Донбасу, КПВВ, реєстрація ВПО</i>)
Інституційні відмінності між сторонами, що межують територіями	Ці відмінності стосуються, наприклад, ринку праці, соціального сектору, системи освіти, системи стандартизації та сертифікації товарів і послуг та ін. (<i>рублева зона в ЛНР / ДНР</i>)
Інформаційний вакуум	Відсутня можливість отримання інформації щодо прикордонних територій на національній мові. Інформаційні кордони - завжди наслідок наявності інших із зазначених бар'єрів (<i>підконтрольні та непідконтрольні території – зона різних ЗМІ, діє заборона сайтів</i>)
Підвищені витрати на послуги транспорту і зв'язку	Якщо витрати на перевезення товару через кордон перевищують допустимі межі (стають економічно не вигідними), інтенсивність таких перевезень різко падає. Підвищені транспортні витрати можуть бути пов'язані з регулюванням з боку державного сектору (створення штучних бар'єрів), інституційними відмінностями прикордонних територій, неефективною роботою пунктів пропуску, неузгодженістю транспортних організацій та ін. (<i>Вартість проїзду (квітень 2017): Київ-Станиця Луганська = 760 грн., Краматорськ-Зайцеве = 700 грн. Використання території Ростовської області Росії для зв'язку підконтрольної і непідконтрольної частин регіону</i>).

Виникає ситуація, коли зовнішні контакти у населення територій, що відокремились, досить обмежені. До цього додаються ще окремі політичні рішення, такі, як пенсійна політика щодо ВПО, заборона російських сайтів. Foreign affairs так прокоментували дії українського Президента: «Звичайно, російська агресія в Україні не обмежується лише боротьбою на своїх кордонах. Російська пропаганда відіграє ще більшу роль у впливі на українську політику, ніж у країнах Заходу. Однак підхід Порошенка до протидії російській пропаганді був непродуманим та неефективним. Замість того, щоб демонструвати розчарованістю українцям, особливо на сході, що постреволюційна держава представляє їхні інтереси, він вводить цензуру на будь-який зміст, пов'язаний з Росією під виглядом національної безпеки»⁴ [22].

Лінія зіткнення ілюструє головну проблему «заморожених» конфліктів. Вона полягає у суперечливій ситуації, коли батьківська країна, декларуючи стратегію реінтеграції, насправді практикує ізоляціонізм. Це можна побачити і в Абхазії, і в Південній Осетії, де, з одного боку, зовнішнє втручання блокує РФ (зокрема на роботу місії ОБСЄ), а з іншого - Грузія Законом про окуповані території. Зі зміною влади у Грузії почалися спроби лібералізації цього Закону [23]. В цілому говорять про його поступове «затухання»: так, за фактом «незаконної економічної діяльності на окупованих територіях» за весь час дії Закону було порушено три справи: в 2011, 2012 і 2016 роках, а за фактом несанкціонованого перетину кордону статистика щорічно згасала, особливо зі зміною влади. Наприклад, якщо в 2009 році розслідування було розпочато по 88 фактам (2010 р. – 83, 2011 р. – 55, 2012 р. – 26, 2013 р. – 45, 2014 р. – 36), то в 2015 р. таких справ було всього 17, а на квітень 2016 р. було зафіксовано один випадок [24]. В Україні такий закон теж розроблявся [25], але поки санкції помагають у блокаді Донбасу та контролі лінії зіткнення. Внаслідок цього, невизнані території знаходять альтернативний шлях отримання ресурсів і отримують аргументи на користь країни-покровителя, зокрема важливості контролю над ситуацією з її боку. Ідеологічна обробка з обох боків завершує справу. Кожна зі сторін змальовує іншу як толкієнівський «Мордор» [26, 27]. Виникає певне замкнуте коло.

Ф. Морар вважає, що нездатність розібратися з «замороженими» конфліктами шляхом стратегічно спрямованих узгоджених дій просто підтримує поточний стан речей, тим самим гарантуючи, що сторони не досягнуть примирення і не врегулюють свої розбіжності [28]. На думку експертів, якщо квазідержави не досягають міжнародного визнання чи не об'єднуються з державою-покровителем, то вони врешті решт будуть змушені абсорбуватися у батьківську державу або увійти на правах автономії у федеративному устрої до батьківської держави [11, с. 273]. У будь-якому випадку, обґрунтування економічної реінтеграції у всіх «заморожених» конфліктних зонах з часом тільки посилюється. Це проявляється в лібералізації

⁴ Переклад – Хобта С.В.

законодавства, комунікації через лінію розмежування, розвитку інфраструктури прифронтових територій. Основа для реінтеграції завжди лишається, бо незважаючи на роки існування, люди в розділених територіях продовжують поділяти однакові базові цінності. Питання лишається за елітами, у яких різні держави-покровителі, а тому немає зацікавленості у компромісі.

Політика України стосовно псевдодержавних утворень («ЛНР/ДНР») в цілому не відрізняється від політики інших метрополій у «заморожених» конфліктах. Лінія розмежування у всіх конфліктах виконує роль державного кордону, відділяючи поля інституційної регуляції метрополії та квазідержавних утворень. Ізоляція непідконтрольних територій, відкладення вирішення конфлікту може в перспективі лише ускладнювати пошуки компромісного рішення, а пропаганда з обох сторін буде лише поглиблювати розкол. На даний час мешканці регіону все ще бачать себе однією спільнотою, сподіваючись на мирне вирішення конфлікту і об'єднання територій. Цьому сприяє те, що інститути, важливі для забезпечення існування та самореалізації, пов'язані для багатьох людей одночасно як з Україною, так і з непідконтрольними територіями.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Замороженные конфликты в мире. От Кашмира до Донбасса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://euroua.com/world/conflicts/8231-zamorozhennye-konflikty-v-mire-ot-kashmira-do-donbassa>. 2. Burrige T. Ukraine Ukraine conflict: Daily reality of east's 'frozen war' [Електронний ресурс] / Tom Burrige // BBC News. – Режим доступу: <http://www.bbc.com/news/world-europe-35990401>. 3. Платонова М. А. Де-факто независимые государства Кавказа: переосмысление терминологии / М.А. Платонова // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. – Сер. 4, Ист. – 2012. – № 1. (21) Регионоведение – С. 98 – 101. 4. Die Zeit: Москва коллекционирует замороженные конфликты [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://point.md/ru/novosti/v-mire/die-zeit58-moskva-kollekcioniruet-zamorozhennye-konflikty>. 5. Кононов И. Ф. Донбасс и Галичина в зеркалах региональных сознаний (по материалам фокусированных групповых интервью) / Илья Федорович Кононов // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. пр. – Вип. 15. – Харків: Харківський нац. у-т ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С.435 – 455. 6. Kofman M. Lessons from Russia's Operations in Crimea and Eastern Ukraine [Електронний ресурс] / Michael Kofman, Katya Migacheva, Brian Nichiporuk, Andrew Radin, Olesya Tkacheva, Jenny Oberholtzer. – Published by the RAND Corporation, Santa Monica, Cali, 2017 – 110 p. – Режим доступу: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR1498.html. 7. Uppsala Conflict Data Program [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucdp.uu.se/>. 8. Global Conflict Tracker [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.cfr.org/global/global-conflict-tracker/p32137#/?utm_medium=cpc&utm_source=foreign_affairs&utm_campaign=GCT. 9. Фонд Карнеги: предотвращение эскалации – приоритет США на Южном Кавказе [Електронний ресурс] // Голос Армении – Режим доступу: <http://golosarmenii.am/article/54133/fond-karnegi-predotvrashhenie-eskalacii-%E2%80%93-prioritet-ssha-na-yuzhnom-kavkaze>. 10. Зачем РФ сохраняет и создает «замороженные» конфликты у своих границ: мнения экспертов, 07.2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/world/zachem-rf-sohranyaet-i-sozdaet-zamorozhennye-konflikty-u-svoih-granic-mnenie-ekspertov-705701.html>. 11. Kolstø P. The Sustainability and Future of Unrecognized Quasi-States [Електронний ресурс] / Pål Kolstø // Journal of peace research. – Volume 43. – Number 6. – November 2006. – P. 723–740. – Режим доступу: http://www.colorado.edu/geography/class_homepages/geog_4712_f07/quasi_states.pdf. 12. Расстановка сил. Сравнение боевого потенциала вооруженных сил Грузии, Южной Осетии и России в зоне конфликта [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://lenta.ru/articles/2008/08/08/forces/>. 13. Список країн за чисельністю збройних сил [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>. 14. Соловьев В. Приднестровский напев [Електронний ресурс] / Владимир Соловьев, Николай Пахольницкий // Коммерсантъ Власть. – 2014. – № 29. – Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=RF_CQAAQBAJ&pg=PA13&lpg=PA13&dq=Квоты++Приднестровье+Власть&source=bl&ots=qxnoylrzG&sig=UppwVxRU_oBSQ26ZGGKOLIfAcmc&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjntJ6l6dTVAhUFDZoKHcprD1sQ6AEIKjAB#v=onepage&q. 15. Украина-Молдова-«ПМР»: золотой треугольник контрабанды [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.economist.com/node/12494503https://anticoruptie.md/ru/rassledovaniya/ekonomika/ukraina-moldova-pmr-zolotoj-treugolnik-kontrabandy>. 16. O'Loughlin J. Comparing the Republics of Moldova and Pridnestrovie (Transnistria) Using Simultaneous Surveys [Електронний ресурс] / John O'Loughlin, Gerard Toal, Rebecca Chamberlain-Creanga // Eurasian Geography and Economics. – V. 54. – № 2. – 2013. – Режим доступу: www.colorado.edu/ibs/intdev/johno/pub/DividedSpace.pdf. 17. Ситуація в контрольних пунктах в'їзду-виїзду на лінії розмежування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dpsu.gov.ua/ua/news/1502513922-Situaciya-v-kontrolnih-punktah-vizdu-viizdu-na-linii-rozmezhuвання/>. 18. Южная Осетия удаляется от Грузии? 09.07.2013 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.georgiatimes.info/analysis/92586.html>. 19. Южная Осетия: государственные границы новопринятой республики. Доклад к. ф. н., доцента кафедры философии Дзугаева К. Г., (Юго-Осетинского госуниверситет, Республика Южная Осетия) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://riss.ru/evgajstvo/4223/>. 20. Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / В. Франкл // – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 160 с. 21. Осмоловская Л. Г. Функции границы как фактор развития приграничных регионов и формирования трансграничных регионов / Л. Г. Осмоловская // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. 2016. Сер.: Естественные и медицинские науки. – № 1. – С. 45 –54. 22. Foxall A. Stalled Revolution [Електронний ресурс]. / Andrew Foxall and Lincoln Pigman – 2017. – June 29. – Режим доступу: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2017-06-29/ukraine-s-stalled-revolution>. 23. Мачаидзе Р. Грузия меняет подход к оккупированным территориям [Електронний ресурс] / Руса Мачаидзе. – Режим доступу: https://ru.hromadske.ua/posts/Gruzija_Menyaet_Podxod%20. 24. Паресишвили М. Как работает закон об оккупированных территориях [Електронний ресурс] / Мзия Паресишвили. – Режим доступу: <https://www.ekhokavkaza.com/a/27649194.html>. 25. В СМІ попав текст закона о деокупации Донбасса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ostrovok.lg.ua/news/alchevsk/v-smi-popal-tekst-zakona-o-deokupacii-donbassa>. 26. Порошенко побував на лінії розмежування у Цхинвальському регіоні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://galinfo.com.ua/news/poroshenko_pobuvav_na_linii_rozmezhuвання_u_tshinval'skomu_regioni_264974.html. 27. Заявление Главы Луганской Народной Республики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://glava-lnr.su/content/zayavlenie-glavy-luganskoj-narodnoy-respubliki-0_19.01.2017. 28. Морар Ф. Миф о «замороженных конфликтах». За гранью иллюзорных дилемм [Електронний ресурс] / Филон Морар // per Concordiam. – 2010. – V. 1. – № 2 – С. 11 – 17. – Режим доступу: http://www.marshallcenter.org/mcpublicweb/mcdocs/files/College/F_Publications/perConcordiam/pC_V1N2_ru.pdf.

УДК 316.6

ПЕРЕДВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Фурман Анатолій Васильович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету

Гірняк Андрій Несторович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету

У статті виокремлено основні історичні етапи становлення та розвитку політичних технологій; досліджено різновиди та сутнісні характеристики найбільш поширених політичних технологій; з'ясовано рівень персоналізації вітчизняної політики та основні принципи формування програм політичних партій, на підставі даних соціологічного дослідження виявлено рівень впливу передвиборчих технологій на зростання/зниження рейтингу майбутніх депутатів під час виборів до Верховної Ради України VII скликання. Публікація відображає результати науково-дослідницької діяльності Тернопільського обласного відділення САУ, що функціонує на базі кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету. Підкреслено, що ці результати можуть бути застосовані політтехнологами, соціологами і соціальними психологами задля розробки політичної доктрини чи концепції розвитку певної партії, моделей її політичної реклами чи пропаганди певних політичних ідей, а також для збагачення арсеналу інструментів соціально-психологічного впливу на свідомість громадян.

Ключові слова: технологія, вибори, політична партія, рейтинг, передвиборча технологія, політична доктрина, політична реклама, пропаганда.

В статье выделены основные исторические этапы становления и развития политических технологий; исследованы разновидности и существенные характеристики наиболее распространенных политических технологий; определены уровень персонализации отечественной политики и основные принципы формирования программ политических партий; на основе данных социологического исследования выявлен уровень влияния предвыборных технологий на рост/снижение рейтинга будущих депутатов на выборах в Верховный Совет Украины VII созыва. Публикация отражает результаты научно-исследовательской деятельности Тернопольского областного отделения САУ, которое функционирует на базе кафедры психологии и социальной работы Тернопольского национального экономического университета. Подчеркнуто, что эти результаты могут быть использованы политтехнологами, социологами и социальными психологами для разработки политической доктрины или концепции развития определенной партии, моделей ее политической рекламы или пропаганды определенных политических идей, а также для обогащения арсенала инструментов социально-психологического воздействия на сознание граждан.

Ключевые слова: технология, выборы, политическая партия, рейтинг, предвыборная технология, политическая доктрина, политическая реклама, пропаганда.

The article is categorical and conceptual analysis of the subject field of scientific knowledge, highlights the major historical stages in the development of political technologies studied species and the essential features of the most common political technologies, defined level of personalization of domestic policy and the basic principles of the programs of political parties, as well as by specific sociological study revealed the level of influence on the growth of pre-election technologies ranking of future elections of deputies to the Supreme Soviet of Ukraine October VII convocation. This article presents the results of the research activities of Ternopil regional branch of the SAU, which is operated by the Department of Psychology and Social Work Ternopil National economic University. They can be applied by spin doctors, sociologists and social psychologists to develop a political doctrine or concept of a certain party, political models of its advertising or promotion of certain political ideas as well as to enrich the arsenal of many tools of social and psychological impact on the minds of citizens.

Keywords: technology, elections, political parties, rating, election technology, political doctrine, political advertising, promotion.

Серед багатьох людських устремлінь і бажань влада є чи не найпоширенішою і найбажанішою. Влада – це добробут, сила, задоволення, слава. Здобувають владу різними способами і шляхами. Але коли йдеться про більш-менш демократичні засади її здобуття, то тут найперше йде мова про конкретні політичні технології. Більшість політичних технологій, які використовуються у боротьбі за владу,

спрямовані на її утримання, розширення і зміцнення. Під виборчими технологіями ми розуміємо певну суму політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади окремого політика або групи політиків, політичної організації, блоку, об'єднання, сили. Без знання суті та особливостей політичних технологій, без умілого використання цих знань досягти успіху в політичній боротьбі практично неможливо. При цьому слід враховувати, що, як і будь-які інші (наприклад, соціальні, управлінські), політичні технології також містять у собі важливі психологічні, педагогічні, управлінські, іміджеві, популістські та інші складові й елементи, що тісно взаємодіють між собою і переважають їх використання, що й зумовлює ступінь ефективності, реалізації окремо взятої технології [1].

На жаль, вітчизняна історія свідчить, що серед універсальних засобів завоювання та утримання влади насильницькі політичні технології переважали, ставали «бабою-повитухою історії». У конкуренції політичних технологій еволюції та політичних технологій кризи дуже часто перемагали революційні технології. Невипадково у вітчизняній науковій літературі значно більше представлені механізми заколотів, терору, різних форм політичного екстремізму, ніж політичні технології еволюції, наприклад, технології парламентаризму тощо. Відтак запропонована проблематика дослідження є винятково актуальною в умовах становлення вітчизняної молоді демократії та розбудови різних інституцій влади.

Мета статті – виявлення особливостей вітчизняних передвиборчих технологій як інструментів соціально-психологічної взаємодії.

Така політична технологія, як вибори, стимулює дослідження проблем проведення та організації виборчих кампаній. Цим аспектам функціонування політичної сфери суспільства та політичної діяльності присвячені праці таких учених, як Р. Абрамсон, Дж. Алдріх, Д. Роде, М. Арзаканян, К. Лоусон, Б. Берельсон, Р. Лазарсфельд, В. Мак-Фі, К. Джемісон, Р. Кац, А. Ковлер, Ф. Левіс, Ф. Ліпсет, Л. Едінгер, Д. Стокмен, Т. Уайт. Зазначені аспекти, але з урахуванням західного досвіду та соціально-політичних і психологічних реалій нових незалежних держав, досліджували Ф. Алескеров, П. Ортешук, А. Демидов, В. Міннібаєв, Г. Осадча, М. Петровська. Також є чимало наукових праць із суміжних проблематик (політичних аспектів масового суспільства, функціонування влади, партійних систем і політичних партій тощо), якими займалися К. Маркс і Ф. Енгельс, Г. Алмонд, В. Корнхаузер, П. Блау, М. Херманн, М. Дюверже, Р. Ентман, Я. Паломбара, П. Вейнер, П. Фрідман, Т. Парсонс, К. Лоусон, Р. Штейнігер, Р. Міхельс, Г. Адамо, А. Грамші, А. Ковлер, Ф. Ардан, С. Вятр та інші. Серед вітчизняних дослідників, які досліджували названі політичні проблеми найбільш відомими є В. Кушерець, В. Півторак, В. Матвієнко, М. Михальченко, В. Андрущенко, Є. Головаха, В. Паніотто та ін.

Примітивні форми влади, що ґрунтуються на силі та страху, були в минулому широко практиковані й певним чином побутують і сьогодні. Водночас прогрес суспільства також виявляється у переході до більш витончених, економічних і соціально-психологічних механізмів примусу, які в усьому світі називають демократичними. Здійснення політичної влади передбачає вплив на ціннісно-нормативні системи, що функціонують у суспільстві — дискредитацію віджилих цінностей і норм, утвердження нових ціннісних пріоритетів та ідеалів, обґрунтування нетрадиційних критеріїв диференціації благ. І, певна річ, ефективне управління немислиме без маніпулювання інформацією, нав'язування інтерпретацій, замовчування тощо, адже нині стійкість влади багато в чому є похідною від її здатності впливати на суспільну думку, тобто на те, що люди мають й можуть знати (див.: [2, 3, 4]).

Першу в історії спеціалізовану службу з проведення політичних (зокрема виборчих) кампаній організували 1933 р. у Каліфорнії журналіст К. Уайтекер і рекламний агент Л. Бакстер. Упродовж 1933-1955 років вони провели 75 політичних кампаній, у 70-ти з яких здобули перемогу. Відтак виборчі кампанії фахівці почали розглядати як такі, що підлягають аналізу, прогнозуванню та регулюються за допомогою застосування тих чи інших політичних технологій. Останні в руках політтехнологів стають потужним інструментом, який дає змогу помітно змінювати електоральні симпатії окремих груп населення. Проте це стає можливим лише за умови, якщо виборчі технології застосовують комплексно, згідно з науково обґрунтованою стратегією виборчої кампанії, якщо вони враховують поведінку політичних суперників, а також реальні процеси, що відбуваються у масовій свідомості [5]. Як показує історія суспільства, найбільших успіхів у політичній діяльності досягали не ті, хто дійсно ніс якісь прогресивні ідеї, а ті, які вміло маніпулювали свідомістю. Причому ефективність цих маніпуляцій була тим вищою, чим нижчим був культурно-освітній рівень електорату [6].

Сам термін «технологія» розглядається як система знань про способи (набір і послідовність операцій, їх режими) розв'язання людиною завдань з допомогою певних засобів, знарядь чи інструментів [7]. Під інформаційно-комунікаційною технологією (*Information and Communication Technologies*) розуміють сукупність методів, виробничих процесів і програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, опрацювання, зберігання, розповсюдження (трансляції), демонстрації (презентації) і використання інформації в інтересах її користувачів [5]. Політична ж технологія тлумачиться як система методів і послідовних дій, спрямованих на досягнення бажаного політичного результату. Вона розглядається як сукупність найбільш доцільних прийомів, засобів, технік, процедур реалізації функцій політичної системи і

спрямована на підвищення ефективності перебігу політичного процесу. Ці технології охоплюють як прийоми досягнення негайних локальних короточасних результатів (тактика), так і отримання глибинного, глобального, тривалого ефекту (стратегія). Використання окремих політичних технологій зумовлює ефективність політичного управління, регулювання політичних процесів і стійкість всієї політичної системи загалом. Політичні технології спричинені, перш за все, конкретним типом суспільства, а також рівнем його розвитку зокрема (переважанням в ньому еволюційних чи революційних процесів), характером політичного режиму (демократичний, тоталітарний тощо) [8].

Водночас Д. Видрін увів у науковий обіг термін «антитехнологія», звертаючись до котрої політики роблять ставку на досягнення часткового або найближчого результату, тобто використовують тактичні засоби без огляду на політичну стратегію. Особливістю «антитехнологій» є те, що вони виходять із парадигми незалежності політики від моралі та ґрунтуються на невдоволенні тих чи інших груп населення. Яскравим прикладом антитехнології є популізм [5].

Аналізуючи суть політичних технологій, слушно відокремити їх від механізмів, технік та засобів діяльності. Технології – це процес застосування технік, способів і прийомів взаємодії, це підсумок певної взаємодії тих прийомів діяльності, що мають місце тоді, коли дії із досягнення цілей продемонстрували більш оптимальні й економічні способи розв'язання відповідних завдань чи проблем. Технології також розглядаються як форма політичної інженерії, що зумовлено як властивостями діючого суб'єкта, так і ресурсами, й одночасно технічними компонентами, що використовуються [9].

Суголосним із попередніми визначеннями є поняття *виборчої технології* як сукупність способів впливу на маси з метою зміни чи закріплення їх електоральної поведінки та спонукання їх до того, щоб віддати свій голос за певного кандидата чи партію. Примітна особливість виборчих технологій – їхня спрямованість на задіяння соціально-психологічних механізмів, які регулюють поведінку виборців, звернення до переконань громадян, їх ціннісних орієнтацій, інтересів, настроїв, прагнень. Тут важливо не лише знати добре відомі методи передвиборчої боротьби, а й розуміти глибинні причини успіху чи невдачі конкретних технологій [5].

Завершальною складовою категорійно-понятійного поля піднятої проблематики є поняття про *piar* або зв'язки з громадськістю (англ. *public relations, PR*). Це мистецтво досягнення порозуміння та злагоди між людьми, соціальними групами, класами, націями, державами на основі цілеспрямованого формування громадської думки та управління нею. У вузькому розумінні – це систематична діяльність певного суб'єкта, спрямована на зміну переконань, ставлення, думок та поведінки різних груп людей (цільових груп) стосовно нього, а також конкретних проблем, ідей та дій. PR водночас може бути оперативним інструментом комунікаційної стратегії, реалізуючи довгострокові завдання зі створення та підтримки корпоративної репутації компанії (політичної партії), налагодження бажаних контактів чи переконання громадськості [7].

У підсумку, на основі аналізу передвиборчої ситуації політтехнологами має бути спроектована певна стратегія виборчої кампанії, яку доречно визначити як сукупність інформаційних тем, розкриттю котрих підпорядковується вся виборча кампанія. При цьому науковці визначають кілька основних напрямів у виборчому процесі: формулювання гасла (короткого заклик), що стає лейтмотивом усієї виборчої кампанії; розробка інформаційних приводів; підготовка та поширення політичної реклами; організація виступів кандидата перед виборцями [5; 10]. Отже, політик, щоб його обрали, має сподобатися виборцю, а для цього йому потрібно знати, що подобається тій чи іншій аудиторії, і вже на основі її смаків вибудовувати образ та модель власних дій [6].

Для того, щоб з'ясувати, яка політтехнологія буде мати найбільший вплив на електорат, нами було проведено соціологічне дослідження, що здійснювалося з липня по вересень 2012 року під керівництвом Тернопільського обласного відділення Соціологічної асоціації України Всеукраїнською службою соціологічного моніторингу ГО «Інститут української служби моніторингу». Опитування громадян України, які мають право голосу, проводилось методом стандартизованого інтерв'ю. Всього за квотною та пропорційною вибірками опитано 48450 респондентів у 22 областях України, місті Києві та АР Крим (допустима похибка 1,1 %). У межах зазначеного дослідження нас цікавили такі питання, як ідеальний образ депутата-мажоритарника, чинники впливу на електоральний вибір респондентів.

У результаті зібраних та узагальнених емпіричних даних, а також виявлених на їхній основі закономірностей, нами змодельовано усереднений образ «ідеального», з погляду виборців України, депутата-мажоритарника. Зокрема, він мав бути висуванцем від впливової політичної сили (31,8%), але «новим обличчям» у політикумі (46,9%). За майновим рівнем він обов'язково повинен належати до «середнього класу» (60,8%) й водночас бути достатньо впливовою людиною для відстоювання інтересів регіону (39,3%). Депутат перш за все мав бути високопрофесійним (59,2 %), з хорошою репутацією (37,1%) та паритетною зовнішньополітичною зорієнтованістю на Західну Європу і Росію (47,1 %). Також він покликаний надавати конкретну допомогу своїй громаді (34,1%) та не спекулювати на питаннях мови. Крім

того, «еталонний» депутат-мажоритарник зобов'язаний більше уваги приділяти боротьбі за матеріальне благополуччя громадян (55,3 %), аніж турбуватися за їхні світоглядні чи ідеологічні переконання.

Розглянемо детальніше з'ясовані у ході дослідження чинники, які найбільше позначаються на виборі респондентами кандидатів у депутати до ВР України.

Найвагоміше впливає на самовизначення виборців «професійність особи як фахівця» (59,2 %). Зазначимо, що у віковому розрізі цьому аспекту надає більшого значення молодь до 30 років, а люди старші за 60 років не вважають його провідним критерієм вибору.

Наступним за значущістю фактором був такий, як «особиста репутація кандидата та його сім'ї» (37,1%), що суперечить сформульованій нами гіпотезі, згідно з якою серед чинників, які зумовлюють симпатію/антипатію виборця до майбутнього депутата-мажоритарника значно переважатимуть його особистісні риси над професійними. Водночас зазначений чинник виявився достатньо вагомим у Чернівцях – 63%, Херсонській області – 49 % та м. Києві (ТВО № 213) – 46%.

Третім за значущістю чинником є «конкретна допомога, яку надав політик Вам, Вашій громаді» (34,1%). Зазначений аспект виявився найбільш актуальним для людей літнього віку і найменш вагомим – для осіб до 30 років. Крім того, на цю змінну найбільш позитивно реагували виборці Партії регіонів і партії Н. Королевської «Україна – вперед», менше – електорат «Нашої України» та «УДАРу» В. Кличка, тоді як респонденти, котрі симпатизували більш радикальним партіям КПУ, «Свободі» та об'єднаній опозиції, майже не реагували на аналізований чинник. Також зауважимо, що у розрізі освіченості чинник «конкретна допомога, яку надав політик Вам, Вашій громаді» найбільше спрацьовує серед неосвіченого електорату.

До четвірки ключових критеріїв оцінювання виборцями майбутніх кандидатів-мажоритарників входить й належність кандидата до певної політичної партії (31,8 %). Відтак, підтвердилась ще одна висунута нами гіпотеза, що рейтинг кандидата у депутати в кожному з регіонів України насамперед залежатиме від того, представником якої політичної партії він є. Виключенням у цьому контексті стала лише підтримка в Алушті і Ялті депутата-мажоритарника від партії «Російська єдність» електоратом «Нашої України» (15 %), а також представника партії «Союз» виборцями «Свободи» (14,3 %).

Також частково підтвердилась гіпотеза, що ініційоване «мовне питання» не дасть провладній коаліції значного приросту рейтингу, оскільки зазначений чинник не був найвагомим для респондентів у східному і південному регіонах країни. Навпаки, було одержано зворотній ефект, до того ж цей чинник відновив консолідацію протестного електорату у Західній Україні. Зокрема, такий критерій вибору депутата, як «підтримка державної (української) мови», знову став максимально актуальним для виборців Тернопільської (56,4 %), Івано-Франківської (48 %) та Волинської (45,8 %) областей. Тоді як до ініціювання зазначеного «мовного питання» цей аспект не входив навіть у першу десятку факторів, які впливають на решту населення країни. Найбільше зважають на критерій підтримки майбутнім кандидатом державної української мови на території всієї України студенти і військовослужбовці.

При цьому 10,1 % громадян при виборі депутата зважають на його віросповідання і приналежність до певної конфесії. Найбільше стежать за цим аспектом представники АР Крим (20 %), що пояснюється максимальною кількістю у цьому регіоні виборців, які сповідують іслам. Деяко парадоксальним є те, що поряд із виборцями «Свободи» зазначеним критерієм найбільше послуговується електорат Комуністичної партії України. При цьому релігійно-ідеологічне питання більше зважають виборці крайніх радикальних політичних сил і частково «Нашої України». Інтерес комуністів до релігії, на наш погляд, є лише тактичним і використовується як інструмент підпорядкування прихожан московському Патріархату, а відтак зближення з Російською Федерацією.

Хоча незначним (8,1 %), проте достатньо локалізованим, виявився такий чинник політичного самовизначення виборців, як «страх втратити роботу». Найбільше цей мотив проявився у Чернівцях (35 %), Чернігівській (15,7 %) і Київській (15,5 %) областях та м. Славутичі (14,3 %). Страх втратити роботу, на наш погляд, пояснюється адміністративним тиском на робітників і політичною доцільністю призначення керівників від провладних партій. Цей фактор здебільшого проявляється у «політично нестабільних» населених пунктах, де часто міняються місцями влада та опозиція. Згідно з цими даними, найбільше мотивується у політичному виборі страхом втрати роботи електорат Партії регіонів і КПУ. При цьому, широкий загал виборців зорієнтований на вільне самовизначення щодо власних політичних пріоритетів і незначно зважає на негативні зовнішні спонуки (заякування чи підкуп).

Останнім за вагомістю є чинник «стать кандидата» (7,9 %). Однак, на наш погляд, відповідь респондента на зазначене пряме запитання соціологічної анкети частково блокується захисним механізмом раціоналізації. Тому всі отримані результати було проаналізовано у розрізі статі респондентів і підтверджено значно більшу психологічну вагомість аналізованого чинника. Скажімо, нами було виявлено жорсткий розподіл прихильників політичних партій за критерієм статі.

В усіх без винятку регіонах держави більшість електорату об'єднаної опозиції (партії «Батьківщина» і «Фронт змін»), а також партії «Україна – вперед» становлять жінки. Це пояснюється тим, що ці дві партії очолюють стильні й харизматичні жінки (Ю. Тимошенко і Н. Королевська). Натомість

переважна частина виборців партій «УДАР» (у всіх без винятку регіонах України) і «Свобода» (у переважній більшості регіонів) є чоловіками. Їх лідери (В. Кличко та О. Тягнибок) володіють яскраво вираженим маскулінізмом (комплекс тілесних, психічних і поведінкових особливостей, які ідентифікуються як винятково чоловічі) образом. Відтак, принаймні за критерієм статі, для партії «Батьківщина» найбільшим конкурентом на електоральному полі є партія «Україна – вперед», а для ВО «Свобода» – партія «УДАР».

Станом на 21-22 липня 2012 р. у передвиборчих перегонях простежувалося сім ключових гравців, котрі мали наступні стартові позиції: Партія регіонів (19,6 %), об'єднані партії «Батьківщина» і «Фронт змін» (18,9 %), КПУ (11,5 %), партія УДАР (10,6 %), ВО «Свобода» (6,2 %), партія Н. Королевської «Україна – вперед» (5,3 %), «Наша Україна» (4,5 %).

Очевидно, що політтехнології лише входили в активну фазу їхнього застосування, адже 19,3 % виборців на той час ще не визначилися із своїми політичними пріоритетами, а 2,4 % не мали наміру йти на вибори. Значний резерв (21,7 %) незадіяного електорату та зростання протестного електорату у двох провідних політичних сил (Партія регіонів – 24,0 %; об'єднана опозиція – 12,8 %) свідчили про неповну зреалізованість задіяних ними передвиборчих технологій. Відтак постала потреба в об'єктивному виявленні не лише ситуативного рейтингу кандидата чи якості політтехнологій, їхнього рівня підготовки передвиборчими штабами й PR-технологіями, а й безпосередньої *ефективності* запропонованих ними заходів у кожному конкретному регіоні чи передвиборчій дільниці. Оперативно зібраний та узагальнений соціологами емпіричний матеріал, а також виявлені ними закономірності дали змогу політтехнологам оперативно з'ясувати доцільність подальшого розгортання обраної передвиборчої стратегії чи терміново коректувати систему подальших, психологічно спроектованих і системно здійснюваних, впливів.

Наші теоретичні та одержані емпіричні дані дозволили нам сформулювати такі висновки:

1. Вибори слугують правовим механізмом реалізації суспільних санкцій або заохочень, замінюючи неформальні акції на кшталт революцій, заколотів, демонстрацій тощо. Політична влада та політична система в цілому реалізують свої сутнісні властивості вираження інтересів, владування, організації, підпорядкування тощо як через відповідні функції, так і через технології. Вони розвиваються, трансформуються з урахуванням конкретно-історичних обставин, відмирають старі, натомість з'являються нові, видозмінюються ті, що існували раніше. Як і елементи, функції, що утворюють технології політичної системи, не є статичними, а перебувають у постійній динаміці та оновленні.

2. У світовому арсеналі політичних дій нагромаджено чималий досвід використання як позитивних, так і негативних засобів досягнення стратегічних цілей і реалізації завдань політики. Для підвищення ефективності політичної діяльності використовують спеціально розроблені й апробовані на практиці політичні технології. Виборчі кампанії фахівці почали розглядати як такі, що підлягають аналізу, прогнозуванню, та регулюються за допомогою застосування тих чи інших політичних технологій. Останні у зреалізуванні фахівців стають потужною зброєю, яка дозволяє помітно змінювати електоральні симпатії тих чи інших груп населення. Проте це уможлиблюється лише за умови, якщо виборчі технології застосовують комплексно, згідно з науково обгрунтованою стратегією виборчої кампанії, якщо вони враховують поведінку політичних суперників, а також перебіг реальних процесів, які відбуваються у масовій свідомості громадян.

3. Політична технологія – це система засобів, технік послідовного досягнення бажаного результату в певній сфері чи у певному сегменті політичної діяльності. Вона розглядається як сукупність найбільш доцільних прийомів, засобів, процедур реалізації функцій політичної системи і спрямована на підвищення ефективності глобального політичного процесу. Політичні технології містять у собі як прийоми досягнення локальних короткочасних результатів (тактика), так і отримання глибинного тривалого ефекту (стратегія). Використання тих чи інших політичних технологій визначає ефективність політичного управління, регулювання політичних дій, акцій, ситуацій, стійкість політичної системи і всього громадянського простору. Політичні технології спричиняються конкретним типом суспільства, а також рівнем його розвитку (домінування в ньому еволюційних чи революційних процесів), характером державного режиму (демократичний, тоталітарний, ліберальний тощо).

5. На основі аналізу передвиборчої ситуації виробляється певна стратегія ведення виборчої кампанії, яку слушно визначити як сукупність інформаційних тем, розкриттю яких має підпорядковуватися вся кампанія. При цьому є підстави вказати на декілька основних напрямів здійснення виборчого процесу: створення гасла, тобто короткого звернення до виборців, яке стає лейтмотивом усієї виборчої кампанії; ініціювання інформаційних приводів; підготовка та поширення політичної реклами; організація виступів кандидата перед виборцями.

6. Кандидату та його команді доводиться здійснювати виборчу кампанію у ситуацію гострої конкурентної боротьби за голоси виборців, яка відбувається принаймні за *трьома напрямками*: просування позитивного іміджу кандидата і його програми; критика, викриття недоліків суперників; захист недоліків кандидата та його програми від критики з боку суперників. Під час будь-якої виборчої кампанії доводиться

УДК 316.62+323.2

ЧИННИКИ НЕРІВНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ БІНАРНОЇ ЛОГІСТИЧНОЇ РЕГРЕСІЇ

Уджмаджурідзе Георгій Гурамович – аспірант кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеса Гончара

У статті здійснюється аналіз чинників формування нерівності політичної участі в сучасному українському суспільстві. Автор актуалізує питання нерівності політичної участі як нової форми прояву соціальної нерівності в українському суспільстві. Підкреслюється взаємозв'язок рівня нерівності політичної участі та загального рівня політичної нерівності в суспільстві. У статті здійснено структурування теоретико-методологічних наробок західної соціології щодо визначення детермінант формування нерівності політичної участі в суспільстві. Для реалізації мети дослідження здійснюється статистичний аналіз значимості та впливовості різноманітних чинників детермінації рівня та типів політичної участі за допомогою процедури бінарної логістичної регресії на основі масиву Омнібусу КМІС за грудень 2015 року. На основі інтерпретації отриманих даних визначаються чинники, які здатні детермінувати нерівність політичної участі в реаліях українського суспільства. За допомогою комплексного аналізу отриманих рівнянь розробляються рекомендації щодо політик зменшення рівня нерівності політичної участі серед населення.

Ключові слова: бінарна логістична регресія, нерівність політичної участі, політична участь, соціальна нерівність, чинники участі.

В статье осуществляется анализ факторов формирования неравенства политического участия в современном украинском обществе. Автор актуализирует вопрос неравенства политического участия как новой формы проявления социального неравенства в украинском обществе. Подчеркивается взаимосвязь уровня неравенства политического участия и общего уровня политического неравенства в обществе. В статье осуществлено структурирование теоретико-методологических наработок западной социологии по определению детерминант формирования неравенства политического участия в обществе. Для реализации цели исследования осуществляется статистический анализ значимости и влияния различных факторов детерминации уровня и типов политического участия с помощью процедуры бинарной логистической регрессии на основе массива Омнибуса КМИС за декабрь 2015 года. На основе интерпретации полученных данных определяются факторы, которые способны детерминировать неравенство политического участия в реалиях украинского общества. С помощью комплексного анализа полученных уравнений разрабатываются рекомендации относительно политик уменьшения уровня неравенства политического участия среди населения.

Ключевые слова: бинарная логистическая регрессия, неравенство политического участия, политическое участие, социальное неравенство, факторы участия.

The article analysed the factors of formation of inequality of political participation in modern Ukrainian society. The author actualizes the issue of inequality of political participation as a new form of manifestation of social inequality in Ukrainian society. The relationship between the level of inequality of political participation and the overall level of political inequality in society is emphasized. In the article, the structuring of the theoretical-methodological developments of Western sociology in determining of formation of inequality of political participation in society is done. To realize the goal of the research, a statistical analysis of the significance and influence factors of determination of the level and types of political participation is carried by using the binary logistic regression procedure based on Omnibus' KIIS array for December 2015. Based on the interpretation of the data obtained, the factors that can determine the inequality of political participation in realities of Ukrainian society are determined. With the help of a comprehensive analysis of the equations obtained, the recommendations of the politics for reducing the level of inequality of political participation among the population are being developed.

Keywords: binary logistic regression, inequality of political participation, political participation, social inequality, factors of participation.

Різкі соціально-політичні зміни останніх років (Євромайдан, анексія Криму, антитерористична операція на Донбасі) посилили трансформаційні процеси в українському суспільстві. Запити в глибоких інституційних перетвореннях української політичної системи для реалізації соціальної агентності, що виявляється в різноманітній участі населення, призвели до впровадження реформи децентралізації країни.

Таким чином, боротьба за політичну владу поступово буде переходити на місцевий рівень, і разом із тим зміниться й обличчя суб'єктів, що боротимуться за неї.

Матеріальні блага, економічно-інституційні можливості, функціонально-системні привілеї будуть належати тим суб'єктам, які будуть краще пристосовані до нових «правил гри», де подібні ресурси будуть належати тим, хто їх «попросить». Ми можемо завбачити перспективу нових соціальних конфліктів між тими, хто виявлятиме активну соціальну, громадську та політичну участь і буде мати державно-інституційну підтримку («громадянами»); і тими, хто буде лише пасивно спостерігати за перерозподілом ресурсів («патерналістами»). Таким чином, актуалізуються нові форми соціальної нерівності в нашому суспільстві – нерівності участі. У межах цього дослідження ми обмежимося визначенням чинників формування нерівності політичної участі.

Питаннями соціальної нерівності займалися: С. Бабенко, Д. Дмитрук, А. Домаранска, Ю. Золотарьова, О. Куценко, Е. Лібанова, С. Макеєв, Л. Малиш, С. Оксамитна, Л. Хижняк. Науковою концептуалізацією феномену політичної участі займалися серед українських вчених: Н. Бойко, Б. Вахула, Л. Герасіна, О. Гончаренко, Е. Ключенко, І. Костенок, О. Лісеєнко, Б. Макаренко, А. Маковієнко, А. Марченко, С. Нуждін, О. Резнік, Н. Ротар, Ю. Савельєв, С. Сальнікова; серед закордонних: С. Вєрба, Р. Далтон, К. Дауєс, Р. Інглґарт, Д. МакФарланд, М. Мирош, Л. Мілбрайт. Орієнтири розвідки проблематики нерівності політичної участі запропонували: Ю. Золотарьова, Ю. Красін, В. Полторак, Ю. Рябухіна, Г. Смольянов та Кл. Армінґеон, Н. Густафссон, М. Краусс, С. Ліпсет, М. Перссон, Дж. Шевчік, М. Шроєдер.

Метою дослідження є визначення чинників формування нерівності політичної участі в сучасному українському суспільстві.

Саме питання причин та ознак нерівності завжди було актуальним у межах соціогуманітарного знання. Нерівність є природним атрибутом поділу людей за певною характеристикою. Але як людина є істотою соціальною, так і нерівність є соціальним феноменом. Основами соціальних нерівностей є соціокультурні та ресурсні відмінності індивідів (груп) [1] – саме вони структурують соціальну реальність, утворюючи стратифікаційну матрицю суспільств і певний соціальний порядок.

Аспекти соціальних нерівностей проявляються й у практиках публічної участі соціальних агентів: «Через участь виявляється соціальна нерівність і розбіжності в цілях діяльності та ціннісних орієнтаціях» [2, с. 78]. З 80-х років ХХ ст. у західних демократичних суспільствах завдяки економічному добробуту змінюється модель цінностей [3] – це призводить до переформатування «правил гри» у політичному полі – тепер повнота влади належить не тільки владним елітам, а й широким масам населення: «Особливі акценти робляться на проблемах децентралізації влади й участі у виробленні рішень» [4, с. 98]. Відбувається становлення так званої демократії партисипативної (участі).

Іншими словами, відбулося зменшення політичної нерівності: індивіди та соціальні групи здобули ширші можливості доступу до політичної сфери й тих привілеїв (ресурсів), що вона надає. Загалом політична нерівність є «традиційною» формою прояву соціальної нерівності. Під політичною нерівністю розуміється ієрархічний розподіл соціальних груп (індивідів) за їх доступом до політичної влади та тих ресурсів (привілеїв), що вона надає. На одному боці такої шкали соціальної нерівності розташовуються суб'єкти, які відсторонені від влади та не мають політичних ресурсів, на іншому – політична еліта, яка володіє найбільшим обсягом влади та політичних ресурсів [5]. Через специфіку функціонування даної нерівності як «ринку» політична еліта схильна монополізувати політичні ресурси та встановлювати обмеження щодо доступу до них інших суб'єктів. Процес демократизації нероздільно пов'язаний зі зменшенням політичної нерівності й включенням у політику широких мас населення [6].

Ще Т. Парсонс вбачав включення акторів у процеси соціальної системи необхідною та обов'язковою умовою подальшого розвитку соціальної системи [7, с. 27]; Р. Дарендорф ототожнював процес суспільного розвитку із процесом поширення громадянських прав, що передбачає «мобілізацію людей та їхніх потреб, намагань і бажань» [8, с. 16]. Використання подібних прав (можливостей) виражається в політичній участі індивідів, їхній інклюзії в політичне життя.

Зі зростанням значимості політичної участі як головного інструменту включення широких мас населення в політичне життя, починає проявлятися й нерівність політичної участі. Нерівність політичної участі можна назвати «ноюю» формою прояву соціальної нерівності. Під нерівністю політичної участі ми розуміємо ієрархічний розподіл соціальних груп (індивідів) за їх доступом до політичної участі. На одному боці такої шкали розташовуються політичні абсентеїсти, на іншому – політичні активісти. Нерівність політичної участі пов'язана із політичною нерівністю, проте є більш вузьким феноменом (рівень нерівності політичної участі є одним із показників рівня політичної нерівності в суспільстві). Відмінною є специфіка формування нерівності доступу індивідів та соціальних груп до політичної участі: політичні активісти не схильні запроваджувати обмеження щодо доступу до політичної участі інших суб'єктів. Сьогодні ми навряд чи зможемо знайти інституціоналізовано-закріплені правила доступу до політичної участі (крім випадків правової недієздатності громадян, перебування у виправних установах, зайнятості у військово-поліцейських структурах), проте не можна стверджувати, що такі правила не будуть існувати в майбутньому. Однак, запровадження обмежень

доступу до політичної участі може свідчити про авторитарні прагнення правлячої політичної еліти [9, с. 133] та призводитиме до соціально-політичної депривації соціальних агентів [10, с. 257]. Загалом таке «штучне» посилення нерівності доступу до політичної участі, за твердженням С. Ліпсета, слугує причиною розповсюдження неконвенціональних форм політичної участі [11].

«Природня» ж нерівність політичної участі є об'єктивним атрибутом демократичного суспільства, а специфіка рівня нерівності політичної участі детермінується соціокультурними та ресурсними відмінностями соціальних агентів (індивідів, груп, класів тощо): «Ресурси, пов'язані із сімейним походженням, освітою й доходами, а також статтю, віком і етнічною приналежністю, грають важливу роль у роз'ясненні не тільки того, хто буде брати участь, а й у яких формах вони братимуть участь» [6, с. 6]. Тож, різноманітні аспекти соціальної нерівності виступають скоріше як чинники детермінації рівня, форми, типу й успіху політичної участі: «Основна проблема сучасних досліджень участі полягає в пошуку чинників, які б пояснювали відмінності в тенденціях і формах участі серед різних соціальних груп» [2, с. 80].

Загалом можна виділити декілька моделей пояснення чинників детермінації нерівності політичної участі (див.: [12; 13; 14]):

1. *Структурна модель* полягає в аналізі впливу детермінант різноманітних стратифікаційних порядків сучасного світу на політичну активність індивідів; представлена наступними підходами:

1) *Класовий підхід* зосереджує свою увагу на приналежності індивідів до великих соціальних груп – класів, – що об'єднують інтереси й бажання індивідів і мобілізують їх під час політичної боротьби [14].

2) *Теорія соціальних розколів* С. Роканна та С. Ліпсета [15] – зосереджується на аналізі конфліктного потенціалу різних соціальних груп; детермінація політичної поведінки пояснюється ідентифікацією та солідаризацією індивідів із групами, до яких вони належать, та інтереси яких вони намагаються втілити через політичний конфлікт.

3) *Соціально-економічний підхід* пояснює домінуючу роль соціально-економічного статусу індивіда (SES), цей статус визначається через рівень доходу, освіти, престижу професії індивіда [16].

II. *Культурно-ціннісна модель* фокусує свою увагу на суб'єктивних чинниках людської природи в детермінації політичної участі; представлена наступними підходами:

1) *Соціально-психологічний підхід* представлений наробками Р. Даля [17]: можливість масової політичної участі індивідів Даль пов'язує з індикаторами: політичної ефективності (впевненість у можливість впливу на політичну систему), політичної залученості (інтерес до політики) та політичної довіри (рівень довіри до політичних інститутів та політичної системи в цілому).

2) *Культурно-ціннісний підхід* оперує до концепції політичної культури С. Верби та Г. Алмонда [18]. На їх думку, значимість мають політичні орієнтації, що містять установки на сприйняття політичної системи та власної ролі (участі) у цій системі. Можна відділити такі рівні орієнтацій: когнітивні – охоплюють знання та моделі пізнання політичної дійсності; афективні – пояснюють емоційний фон сприйняття політичної сфери та всіх її суб'єктів; аксіологічні – об'єднують оціночні судження індивідів щодо політичної сфери, її суб'єктів.

3) *Ціннісно-мотиваційний підхід* пов'язаний із моделлю постматеріалістичних цінностей Р. Інглгарта. Постматеріалістичні (емансипаційні) цінності продукують розвиток демократичних інституцій, громадянського суспільства та самої активної участі в політичних діях [3, с. 24].

III. *Ресурсна модель* пояснює аспекти політичної участі індивідів на основі здобутків структурної та культурно-ціннісної моделей; представлена наступними підходами:

1) *Теорія мобілізації ресурсів*: політична участь трактується як цілеспрямована і скерована діяльність раціонально орієнтованих соціальних груп для задоволення своїх потреб та інтересів [19]. Ресурсами виступають освіта, гроші, вік, соціальні зв'язки, спеціальні навички, вільний час, соціальний статус тощо.

2) *Модель громадянського волюнтаризму* С. Верби та Г. Бреді [20] включає здобутки ресурсного й соціально-психологічного підходу. Ресурсами виступають гроші, час, навички, статус тощо; мотиваційною складовою виступають когнітивні індикатори політичного інтересу та політичної ефективності (віра у власні сили щось змінити), відчуття громадянського обов'язку; мобілізаційною складовою виступає готовність індивіда брати участь у різноманітних формах політичної активності (участі).

3) *Теорія соціального капіталу* представлена наробками Р. Патнама: довіра допомагає індивідам зі схожими цінностями об'єднуватися в соціальні групи; саме такі групи (об'єднання) виступають основними агентами соціальних перетворень у суспільстві [21].

У цілому вищезазначені підходи можна об'єднати у дві групи – підходи, основані на соціальному поділі можливостей та підходи, основані на особистісній мотивації індивідів.

Для реалізації мети нашого дослідження на основі статистичного аналізу даних Омнібусу КМІС за грудень 2015 року¹ ми визначимо вплив вищезазначених чинників (що наявні в масиві) на можливу² політичну

¹ Польовий етап дослідження тривав з 1 по 14 грудня 2015 року. Вибірка: стохастична чотириступенева, репрезентативна для населення України (без АР Крим) віком від 18 років. Опитано 2022 респонденти. Статистична похибка вибірки (з

участь індивідів за допомогою процедури бінарної логістичної регресії³.

Для створення залежних змінних ми, насамперед, зменшимо шкали деяких змінних масиву⁴ за допомогою перекодування – це дозволить нам дихотомізувати змінні до аспекту участі/неучасті. На основі цього ми створимо дві залежні змінні: «Політична участь» та «Політична неучасть». Перша приймає значення 1, якщо респондент позначив готовність до участі хоча б в одній із форм політичної активності, і значення 0, якщо жодної не позначив; друга приймає значення 1, якщо респондент позначив хоча б один із варіантів відповіді, де йдеться про неготовність брати участь у політичній активності, і значення 0, якщо такі варіанти не позначені. Аналіз таких змінних дозволить визначити значимі чинники детермінації рівня нерівності політичної участі серед населення.

Крім цього, перспективним вважаємо аналіз чинників детермінації типів політичної участі – як ми вже зазначали, специфіка рівня нерівності політичної участі проявляється у відтворенні конвенціональних чи неконвенціональних форм політичної участі в суспільстві: «Нерівність також має тенденцію бути менш вираженою щодо більш конвенціональних або інституалізованих форм політичної участі» [6, с. 1]. Проте, для створення подібних змінних нам потрібен критерій типологізації форм політичної участі. «Базова» класифікація форм політичної участі на конвенціональні та неконвенціональні Л. Мілбрайта [22] засновується на критерії дотримання норм права (закону) та/або норм традицій (моралі) щодо участі в політичному житті [23, с. 283]. На нашу думку, наведений критерій типологізації занадто спирається на наявні в суспільстві норми й традиції, що темпоральні за своєю природою.

Тож, для створення змінних, що відображають релятивні типи політичної участі, ми об'єднаємо усю множину представлених форм можливої політичної активності у декілька однорідних груп за допомогою процедури факторного аналізу (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Факторний аналіз форм політичної участі⁵

	Фактор			
	Помірковано-протестна участь (16,54%)	Громадянський активізм (13,56%)	Електоральна участь (9,92%)	Радикально-протестна участь (9,35%)
Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	0,781			
Участь у страйках	0,734			
Несанкціоновані мітинги і демонстрації	0,673			
Загроза страйком	0,544			
Голодування	0,479			
Збір підписів під колективними вимогами (вимогами, закликами)		0,789		
Участь у виборчій кампанії		0,709		
Санкціоновані мітинги і демонстрації		0,687		
Участь у референдумі		0,38	0,369	
Участь у виборах			0,785	
Порча виборчого бюлетеня			-0,708	
Створення незалежних від владних структур збройних формувань				0,737
Пікетування державних установ				0,656
Захоплення будівель				0,513

Було побудовано чотири фактори, кожен з яких описує певний тип політичної участі індивідів. Перший фактор пояснює близько 16,54% дисперсії та об'єднує низку протестно-неконвенціональних форм політичної участі. Але такі форми активності не характеризуються надто радикальним і відкритим спротивом владі. Другий фактор пояснює близько 13,56% дисперсії, загалом характеризує форми

ймовірністю 95%) не перевищує: 3.3%. Метод: особисте інтерв'ю за місцем проживання респондента. Режим доступу: <http://ukraine.survey-archive.com/app/serve?blob-key=112669>.

² Тут і надалі мається на увазі можлива політична участь, оскільки питання респондентам ставилися у конотації готовності до участі.

³ Для обробки та статистичного аналізу емпіричних даних використовувався пакет SPSS v. 23 для Windows.

⁴ Змінні: V6; V7; V8. Зі змінної V6 створено окрему дихотомічну змінну «Порча бюлетеня» на основі варіанту відповіді: «Закреслив би всі політичні партії у бюлетені/зіпсував бюлетень».

⁵ Застосовувався метод головних компонент та обернення за методом Varimax. Побудовані фактори пояснюють близько 49,37% дисперсії. Критерій Кайзера-Мейера-Олкіна дорівнює 0,723, що свідчить про прийнятну адекватність застосування факторного аналізу. У таблиці наведені значення, що перевищують 0,30.

громадянського активізму. Третій фактор пояснює 9,92% дисперсії та об'єднує форми участі населення в масових виборчих (електоральних) подіях. Як бачимо, змінна «Участь у референдумі» потрапила в обидва факторні рішення, це пояснюється геополітичною конотацією питання в анкеті, тож визначення геополітичного майбутнього України через референдум є ознакою як громадянського активізму, так і електоральної участі. Четвертий фактор пояснює 9,35% дисперсії та об'єднує найбільш радикальні й протестні форми політичної участі, спрямовані на активну конфронтацію із владою.

Таким чином, процедура факторного аналізу дала нам чотири типи політичної участі. Основуючись на цих типах, ми створимо відповідні фіктивні дихотомічні змінні: «Помірковано-протестна участь», «Громадянський активізм», «Електоральна участь», «Радикально-протестна участь» – кожна з цих змінних може приймати значення 1, якщо респондент позначив готовність до участі хоча б в одній із форм, що підпадає під відповідний фактор (див. табл. 1) або значення 0, якщо жодної із відповідних форм не було позначено.

Як незалежні змінні, для рівнянь бінарної логістичної регресії, виступають такі, що наведені в табл. 2.

Таблиця 2.

Опис незалежних змінних для рівнянь бінарної логістичної регресії

Незалежна змінна	Індикатор	Шкала
Авторитаризм	Зараз нам більше потрібне сильне керівництво, ніж демократія	0 - Зовсім не згодні; 1 - Скоріше не згодні; 2 - Скоріше згодні; 3 - Повністю згодні
Патерналізм	Для мене не має значення, у якій країні жити. Все, що я хочу – це мати гарну зарплату, а потім пенсію	0 - Зовсім не згодні; 1 - Скоріше не згодні; 2 - Скоріше згодні; 3 - Повністю згодні
Політичний екстремізм	Бувають обставини, коли для досягнення політичних цілей виправдане використання тероризму	0 - Зовсім не згодні; 1 - Скоріше не згодні; 2 - Скоріше згодні; 3 - Повністю згодні
Донбас-конфлікт	Жертви й руйнування на Донбасі настільки великі, що зараз неможливо говорити про примирення людей по обидві сторони лінії розмежування в найближчій перспективі.	0 - Зовсім не згодні; 1 - Скоріше не згодні; 2 - Скоріше згодні; 3 - Повністю згодні
Ставлення до РФ	Якими б Ви хотіли бачити відносини України з Росією?	0 - такими ж, як з іншими державами - із закритими кордонами, візами, митницями; 1 - Україна й Росія мають бути незалежними, але дружніми державами - з відкритими кордонами, без віз і митниць; 2 - Україна й Росія мають об'єднатися в одну державу
Оптимізм	Як, на вашу думку, буде змінюватися курс долара стосовно гривні протягом найближчих 3 місяців?	0 - Буде рости; 1 - Буде коливатися на нинішньому рівні; 2 - Буде знижуватися
Довіра Волонтерам	Наскільки Ви довіряєте: Волонтерам?	0 - Зовсім не довіряю; 1 - Скоріше не довіряю; 2 - Важко сказати; 3 - Скоріше довіряю; 4 - Повністю довіряю
Довіра ВР	Наскільки Ви довіряєте: Верховній Раді України?	0 - Зовсім не довіряю; 1 - Скоріше не довіряю; 2 - Важко сказати; 3 - Скоріше довіряю; 4 - Повністю довіряю
Довіра Президенту	Наскільки Ви довіряєте: Президенту України?	0 - Зовсім не довіряю; 1 - Скоріше не довіряю; 2 - Важко сказати; 3 - Скоріше довіряю; 4 - Повністю довіряю
Довіра Нац. Поліції	Наскільки Ви довіряєте: Національній поліції (колишня міліція)?	0 - Зовсім не довіряю; 1 - Скоріше не довіряю; 2 - Важко сказати; 3 - Скоріше довіряю; 4 - Повністю довіряю
Довіра Патруль. Поліції	Наскільки Ви довіряєте: Патрульній поліції?	0 - Зовсім не довіряю; 1 - Скоріше не довіряю; 2 - Важко сказати; 3 - Скоріше довіряю; 4 - Повністю довіряю
Довіра Переселенцям	Наскільки Ви довіряєте: Переселенцям?	0 - Зовсім не довіряю; 1 - Скоріше не довіряю; 2 - Важко сказати; 3 - Скоріше довіряю; 4 - Повністю довіряю
Довіра Укр. ЗМІ	Наскільки Ви довіряєте: Українським ЗМІ?	0 - Зовсім не довіряю; 1 - Скоріше не довіряю; 2 - Важко сказати; 3 - Скоріше довіряю; 4 - Повністю довіряю
Довіра Рос. ЗМІ	Наскільки Ви довіряєте: Російським ЗМІ?	0 - Зовсім не довіряю; 1 - Скоріше не довіряю; 2 - Важко сказати; 3 - Скоріше довіряю; 4 - Повністю довіряю
Довіра СБУ	Наскільки Ви довіряєте: СБУ?	0 - Зовсім не довіряю; 1 - Скоріше не довіряю; 2 - Важко сказати; 3 - Скоріше довіряю; 4 - Повністю довіряю
Вікова група	Вік (6 вікових груп)	0 - 18-29; 1 - 30-39; 2 - 40-49; 3 - 50-59; 4 - 60-69; 5 - 70 +
Мова спілкування	Мова опитування	0 - Російська; 1 - Українська
Національність	Я прошу Вас відповісти ще на одне запитання стосовно національної приналежності, щоб записати її по можливості точніше.	0 - Тільки українцем (кою), 1 українцем (кою) і росіянином (кою), але більше українцем (кою); 1 - Тільки росіянином (кою), 1 росіянином (кою) і українцем (кою), але більше росіянином (кою)
Регіон проживання	Макрорегіони	0 - Центрально-Західний; 1 - Південно-Східний
Конфесія	Скажіть, будь ласка, чи належите Ви до якоїсь церкви чи релігійної конфесії, і якщо так, то	0 - Українська православна церква (Київський патріархат), Українська автокефальна православна церква; 1 -

	до якої саме?	Українська православна церква (Московський патріархат)
Розмір поселення	Тип та розмір населеного пункту	0 - Село; 1 - Селище міського типу; 2 - Маленьке місто (до 20 тисяч мешканців); 3 - Середнє місто (20-49 тис.); 4 - Місто з населенням 50-99 тис.; 5 - Велике місто (100-499 тис.); 6 - Дуже велике місто (більше 500 тис.)
Тип поселення	Міське та сільське населення	0 - Сільське населення; 1 - Міське населення
Доходи	Будь ласка, подивитися на картку і скажіть мені, яке з тверджень найточніше відповідає фінансовому становищу Вашої сім'ї?	0 - Нам не вистачає грошей навіть на їжу; 1 - Нам вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко; 2 - Нам вистачає грошей на їжу, одяг і ми можемо дещо відкласти; 3 - Ми можемо дозволити собі купувати деякі коштовні речі; 4 - Ми можемо дозволити собі купити все, що захочемо
Освіта	Яка у Вас освіта?	0 - Початкова (менше 7 класів); 1 - Неповна середня (менше 10 класів); 2 - РУ, ФЗУ, ПТУ після 7-8 класів; 3 - Повна середня, загальна (10-11 класів); 4 - СПТУ, ПТУ після 10-11 класів; 5 - Середня спеціальна (технікум тощо); 6 - Неповна вища (3 курси і більше); 7 - Повна вища
Інтернет домашній	Чи користуєтеся Ви Інтернетом у себе вдома?	0 - Ні; 1 - Так
Інтернет мобільний	Чи користуєтеся Ви Інтернетом за межами свого помешкання (в інших місцях)?	0 - Ні; 1 - Так
Робітник	Робітник, сільськогосподарський робітник	0 - Ні; 1 - Так
Службовець	Службовець (заняття нефізичною працею, для якої не вимагається вища освіта)	0 - Ні; 1 - Так
Спеціаліст	Спеціаліст (заняття нефізичною працею, для якої вимагається вища освіта)	0 - Ні; 1 - Так
Самозайнятий	Зайнятий індивідуальною трудовою діяльністю	0 - Ні; 1 - Так
Підприємець	Підприємець, господар своєї справи, фермер	0 - Ні; 1 - Так
Військовослужбовець	Військовослужбовець, службовець правоохоронних органів	0 - Ні; 1 - Так
Фермер	Веду домашнє господарство	0 - Ні; 1 - Так
Пенсіонер	Перебуваю на пенсії (за віком, через інвалідність)	0 - Ні; 1 - Так
Студент	Навчаюся (учень, студент)	0 - Ні; 1 - Так
Безробітний	Шукаю роботу (безробітний)	0 - Ні; 1 - Так

Маючи всі необхідні елементи, нами були побудовані рівняння бінарної логістичної регресії⁶ (див. табл. 3).

Таблиця 3.

Бінарна логістична регресія⁷ для залежних змінних: «Політична участь», «Політична неучасть», «Помірковано-протестна участь», «Громадянський активізм», «Електоральна участь», «Радикально-протестна участь»

	Політична участь	Політична неучасть	Помірковано-протестна участь	Громадянський активізм	Електоральна участь	Радикально-протестна участь
Авторитаризм	-0,548*	-0,051	-0,165	0,121	-0,375	1,289*
Патерналізм	-0,323	0,297**	-0,416*	-0,162	-0,358*	-1,684**
Політичний екстремізм	-0,009	0,204	0,342	-0,009	-0,259	-0,377
Донбас-конфлікт	-0,336	0,383**	-0,023	-0,233	-0,178	-0,334
Ставлення до РФ	-0,315	0,394*	0,506	-0,427	-0,317	0,591
Оптимізм	-0,072	0,131	0,496	-0,093	-0,473	0,380
Довіра Волонтерам	0,619*	-0,193	-0,243	0,330	0,330	0,499
Довіра ВР	-0,242	0,160	0,408	-0,373	-0,313	0,374
Довіра Президенту	-0,134	-0,127	0,136	-0,132	0,238	-0,578
Довіра Нац. Поліції	-0,405	0,072	-0,355	-0,588	-0,130	-1,080
Довіра Патруль. Поліції	0,781	-0,150	0,927***	0,966**	0,587	1,543*
Довіра Переселенцям	-0,385	0,100	-0,022	-0,139	-0,316	-0,952
Довіра Укр. ЗМІ	0,520	-0,235*	0,030	0,244	0,150	-0,426
Довіра Рос. ЗМІ	-1,260***	0,083	-0,172	-0,845***	-1,095***	1,472*
Довіра СБУ	-0,377	0,075	-0,816***	-0,068	-0,307	-0,085
Вікова група	0,526*	-0,122	-0,107	0,172	0,402*	0,493
Мова спілкування	-0,271	-0,059	1,120	-0,329	0,349	1,649
Національність	1,795	0,050	0,143	1,696*	2,022*	-1,350

⁶ Параметри по-замовчанню; для побудови рівнянь використовувався метод «Enter».

⁷ У таблиці наведені значення коефіцієнту регресії В; * – p<0.05, ** – p<0.01, *** – p<0.001.

Регіон проживання	-0,403	0,331	0,256	0,359	0,541	1,347
Конфесія	-0,412	-0,192	0,455	-0,409	-0,294	0,854
Розмір поселення	-0,010	0,078	-0,266	-0,049	-0,115	0,329
Тип поселення	0,658	-0,543	1,209*	0,279	0,738	-3,755
Доходи	-0,214	0,231	-0,045	0,119	-0,070	-0,411
Освіта	0,095	-0,078	0,001	-0,005	0,032	0,618
Інтернет домашній	-0,374	0,602*	-0,090	-0,225	-0,297	0,701
Інтернет мобільний	0,491	-0,879***	0,156	0,231	0,637	1,845
Робітник	0,459	1,313	-1,582	1,467*	0,347	16,761
Службовець	1,346	1,826**	-1,167	1,567*	0,735	-0,998
Спеціаліст	1,996	1,585*	-1,230	1,830*	2,245*	15,766
Самозайнятий	18,685	1,124	-1,718	1,653	19,561	18,455
Підприємець	20,126	0,701	0,210	20,853	1,511	-4,277
Військовослужбовець	-19,318	21,124	-19,186	-19,247	-20,488	1,576
Фермер	2,162*	1,432*	-1,776	2,796***	1,066	15,185
Пенсіонер	0,088	1,282	-2,154*	1,524	0,393	15,511
Студент	20,231	-0,735	0,555	21,417	20,339	18,769
Безробітний	1,741	1,615*	-1,912*	2,463**	1,540	17,349
Константа	2,618	-1,325	-1,161	0,089	1,870	-27,947
R ² Нейджелкерка	0,454	0,241	0,306	0,307	0,370	0,503
Класифікації %	94,7	68,6	90,6	87,3	90,1	98,5

Побудовані рівняння для різних залежних змінних відрізняються як прогностичною якістю (про що свідчать показники R² Нейджелкерка та відсотки правильно класифікованих об'єктів), так і значимістю незалежних змінних у детермінації кожної залежної.

Перейдемо до інтерпретації отриманих даних. У детермінації загальної політичної участі (активізму) значимість мають наступні фактори: недовіра до російських ЗМІ, відсутність орієнтацій на авторитарний політичний устрій, довіра до волонтерів, окрім того, значимими є чинники належності до старших вікових груп і робота у власному домашньому господарстві.

У детермінації політичної неучасті (абсентеїзму) значимими виявилися наступні чинники: відсутність можливості виходу в Інтернет за межами дому, наявність патерналістських орієнтацій, відсутність орієнтацій щодо консенсусу заради миру на Донбасі, робота службовцем. Менш значимими виявилися: орієнтації на зближення з Російською Федерацією, недовіра до українських ЗМІ, наявність удама виходу в Інтернет, відсутність роботи, зайняття спеціалізованою працею, і ведення домашнього господарства.

Перейдемо до інтерпретації результатів детермінації типів політичної участі. Для помірковано-протестної участі впливовими виявилися наступні детермінанти: недовіра до СБУ, проте наявність довіри до патрульної поліції, відсутність патерналістських орієнтацій, належність до міського типу населення, відсутність статусу безробітного або пенсіонера.

Для громадянського активізму значимими є наступні чинники: недовіра до російських ЗМІ, робота у власному домашньому господарстві, довіра до патрульної поліції та пошук нової роботи; окрім цього, до такої участі більш схильні робітники, службовці та спеціалісти, а також ті, хто визначає себе як росіянина за національністю.

У рівнянні «Електоральна участь» значимими виявилися наступні змінні: недовіра до російських ЗМІ, водночас визначення себе як росіянина, спеціалізована трудова діяльність, приналежність до старших вікових груп та відсутність патерналістських орієнтацій.

Для радикально-протестної участі детермінуючими є наступні чинники: відсутність патерналістських орієнтацій, проте наявність чітких прихильностей до авторитарного устрою, довіра до патрульної поліції та російських ЗМІ.

Аналіз перших двох моделей (які описують чинники формування рівня нерівності політичної участі) чітко демонструє вплив факторів ціннісних орієнтацій (індивіди із патерналістськими й авторитарними цінностями не схильні до політичної участі), чинників довіри до ЗМІ (ті, хто довіряє російським і не довіряє українським ЗМІ не схильні брати участь у політичному житті); схожим є вплив чинника ставлення до РФ (ті, хто бажає зближення України з РФ, не схильні до політичної участі). Важливим є чинник довіри до волонтерів (така довіра сприяє політичній участі), наявності ресурсних можливостей виходу в Інтернет (ті, хто не мають можливості користуватися інтернетом поза домом, схильні до політичного абсентеїзму). Впливовим виявився й чинник віку (до політичної участі більш схильні старші вікові групи). Окрім того, значимим є позиція з урегулювання конфлікту на Донбасі (ті, хто не бажає компромісу сторін, не схильні до політичної участі). Непрогностичними (проте значимими) є чинники професійної діяльності (особливо якщо зіставити результати із моделями типів політичної участі) – вочевидь, є обставини, здатні штовхати пасивних громадян на активну політичну участь.

Аналіз других моделей (які описують чинники відтворення типів політичної участі) демонструє такі тенденції: по-перше, громадяни із російською національною самоідентичністю є більш мобілізованими й згуртованими як у громадянській так і в електоральній участі. Крім того, простежується типаж радикально налаштованих громадян, які довіряють російським ЗМІ та бажають авторитаризму. По-друге, простежується взаємозв'язок практик громадянського активізму та структури професійної зайнятості: вочевидь, існує запит на зміну прийнятих «правил гри» у цих сферах діяльності. Загалом простежується впливовість факторів довіри до патрульної поліції, а також, як і в попередніх моделях, довіри до ЗМІ та специфіки ціннісних орієнтацій.

Підсумовуючи результати дослідження, можемо виділити наступне: усі побудовані рівняння не мають абсолютної прогностичної сили через недостатні значення R^2 Нейджелкерка, який слугує показником частки пояснення дисперсії. Проте завданням даного дослідження була перевірка самого факту впливу показників вищевикладених теоретико-методологічних моделей на рівень політичної участі населення в реаліях українського суспільства, а не пошук вичерпного переліку таких детермінант: такі пошуки можуть бути здійснені в подальших розвідках цієї проблематики. Загалом, серед усіх моделей, трохи більшу пояснювальну можливість продемонстрували чинники довіри й ціннісних орієнтацій, ніж стратифікаційні та ресурсні чинники; не підтвердилася значимість чинників соціально-психологічної та соціально-економічної моделей.

Тож, для зменшення нерівності політичної участі можна висунути наступні рекомендації: по-перше, сприяти поширенню демократичних та активістських (громадянських) цінностей серед населення (особливо серед молоді та мешканців сіл); по-друге, сприяти розвитку довіри до державних інституцій, українських ЗМІ, громадських та волонтерських організацій; по-третє, виробити нові політики взаємовідносин із російською національною меншиною; по-четверте, сприяти розповсюдженню мобільного Інтернету (очевидно, що мобільність можливості виходу в Інтернет сприяє політичній участі). Крім того, повинна бути чітка політика відносин із Російською Федерацією та вирішення конфлікту на Донбасі.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бабенко С. С. Соціальне сприйняття життєвого успіху: соціокультурна проекція соціальних нерівностей / С. С. Бабенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2012. – № 999, Вип. 30. – С. 99-107. 2. Савельєв Ю. Б. Участь як прояв соціального включення в процесі модернізації: Україна в європейському контексті (1999-2010 рр.) / Ю. Б. Савельєв // Український соціум. – 2013. – № 2. – С. 77-98. 3. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель. – М.: Новое издательство, 2011. – 464 с. 4. Куценко О. Д. Суспільство нерівних. Класовий аналіз нерівностей в сучасному суспільстві: Спроби західної соціології / О. Д. Куценко. – Харків: Вид. центр Харк. ун-ту, 2000. – 316 с. 5. Красин Ю. А. Социальное неравенство как политическая проблема / Ю. А. Красин // Полития. – 2007. – №2. – С. 83-91. 6. Armingeon K. Social Inequality in Political Participation: The Dark Sides of Individualisation / K. Armingeon, L. Schadel // West European Politics. – 2015. – Vol. 38, №1. – P. 1-27. 7. Parsons T. The system of modern societies / T. Parsons. – N. J.: Prentice-Hall, 1971. – 152 p. 8. Dahrendorf R. Democracy and modernity: notes on the European experience / R. Dahrendorf // Democracy and Modernity / S. N. Eisenstadt. – Leiden, 1992. – P. 15-19. 9. Полторак В. А. Політична стратифікація сучасного демократичного суспільства та соціально-політичні групи / В. А. Полторак // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2013. – Т. 18, Вип. 2(18). – С. 131-140. 10. Смольянов Г. И. Социальная депривация как фактор политического неравенства / Г. И. Смольянов // Государственное и муниципальное управление. Ученые записки СКАГС. – 2015. – №4. – С. 255-258. 11. Липсет С. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии / С. Липсет, С. Кен-Рюн, Дж. Торрес // Международный журнал социальных наук. – 1993. – №3. – С. 5-33. 12. Резнік О. С. Пояснювальні можливості теоретичних підходів до вивчення чинників громадянських практик / О. С. Резнік // Український соціум. – 2009. – № 4 (31). – С. 150-159. 13. Савельєв Ю. Факторы и взаимосвязь политического, гражданского и социального участия в европейских обществах / Ю. Савельєв // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2014. – № 3. – С. 56-72. 14. Куценко О. Д. Сохраняют ли значение классовые основания политического участия? / О. Д. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 92-115. 15. Lipset S. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments / S. Lipset, S. Rokkan // Consensus and Conflict: Essays in Political Sociology. – New Brunswick: Transaction Publishers, 1985. – P. 113-186. 16. Verba S. Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison / S. Verba, N. Nie, J. Kim. – New York: Cambridge University Press, 1978. – 420 p. 17. Dahl R. Who governs?: Democracy and power in an American city / R. Dahl. – New Haven: Yale University Press, 1961. – 355 p. 18. Almond G. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond, S. Verba. – Princeton: Princeton University Press, 1963. – 574 p. 19. Klandermans B. Mobilization and Participation: Social-Psychological Expansions of Resource Mobilization Theory / B. Klandermans // American Sociological Review. – 1984. – Vol. 49. – № 5. – P. 583-600. 20. Brady H. Beyond SES: A Recourse Model of Political Participation / H. Brady, S. Verba, K. Schlozman // American Political Science Review. – 1995. – Vol. 89. – № 2. – P. 271-294. 21. Патнам Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Патнам. – К.: Основи, 2001. – 302 с. 22. Milbrath L. Personality Correlates of Political Participation / L. Milbrath, W. Klein // Acta Sociologica. – 1962. – Vol. 6. – №1. – P. 53-65. 23. Лисеєнко Е. В. Политическое участие населения Украины: особенности, характер, формы / Е. В. Лисеєнко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2010. – Вип. 16. – С. 281-284.

УДК 332.122(1-77):339.94(477:438-04)

POLISH-UKRAINIAN PROJECTS AS A SOURCE OF SOLVING THE SOCIO-ECONOMIC INEQUALITIES OF THE BORDER REGIONS

Sławomir Partycki – The John Paul II Catholic University of Lublin

Agnieszka Drewniak – Center for the Meeting of Cultures in Lublin

Dawid Błaszczak – Pope John Paul II State School of Higher Education in Biała Podlaska

An article look at EU programs as a tool for soliciting the effects of socio-economic inequalities that occur in the territories of Poland and Ukraine may be solved or minimized. The characteristics of the cooperation undertaken by the countries concerned are described. The inhibitory factors are also shown and analyzed, but also the activating communities of the studied areas. Border areas, due to their importance in the development of regions or states, are a key element of development policy both within the European Union and in the individual countries forming it. Cross-border cooperation has become an important element in equalizing inequalities and increasing the level of development of the regions participating in it. It is instrumental in the development of activities in the sphere of economy, the development of local communities and the strengthening of ties between inhabitants of given areas, promotion of the region and its cultural values. Analysis was made on the basis of documents on financing cooperation during the analyzed period and analysis of economic projects. Analyzed data were used to analyze the networks created on the basis of the resources of the economic projects.

Keywords: cross-border cooperation, social inequalities, EU programmes in financial perspective 2004-2013

Стаття розглядає програми ЄС як інструмент пильної уваги до ефектів соціально-економічних нерівностей, що спостерігаються на території Польщі і України, а також як засіб їх вирішення і мінімізації. Охарактеризовані характеристики співробітництва, розпочатого розглянутими країнами. Показані і проаналізовані фактори, що гальмують, а також ті, що активують спільноти досліджуваних районів. Прикордонні райони, завдяки їх важливості у розвитку регіонів або держав, розуміються як ключовий елемент політики розвитку як в рамках Європейського Союзу, так і в окремих його країнах. Прикордонне співробітництво стало важливим елементом вирівнювання нерівності і підвищення рівня розвитку регіонів, що беруть участь у ньому. Воно відіграє важливу роль у розвитку діяльності в сфері економіки, розвитку місцевих громад і зміцненні зв'язків між жителями даних районів, просуванні регіону і його культурних цінностей. Аналіз проводився на основі документів з фінансування співпраці в аналізованій період і аналізу економічних проектів. Отримані дані були використані для аналізу мереж, створених на основі ресурсів економічних проектів.

Ключевые слова: трансграничное співробітництво, соціальні нерівності, програми ЄС у фінансовій перспективі 2004-2013.

Статья рассматривает программы ЕС как инструмент пристального внимания к эффектам социально-экономических неравенств, наблюдающихся на территории Польши и Украины, а также как средство их решения и минимизации. Охарактеризованы характеристики сотрудничества, предпринятого рассматриваемыми странами. Показаны и проанализированы тормозящие факторы, а также те, которые активизируют сообщества исследуемых районов. Приграничные районы, благодаря их важности в развитии регионов или государств, понимаются как ключевой элемент политики развития как в рамках Европейского Союза, так и в отдельных его странах. Приграничное сотрудничество стало важным элементом выравнивания неравенства и повышения уровня развития регионов, участвующих в нем. Оно играет важную роль в развитии деятельности в сфере экономики, развитии местных общин и укреплении связей между жителями данных районов, продвижении региона и его культурных ценностей. Анализ проводился на основе документов по финансированию сотрудничества в анализируемый период и анализа экономических проектов. Полученные данные были использованы для анализа сетей, созданных на основе ресурсов экономических проектов.

Ключевые слова: трансграничное сотрудничество, социальные неравенства, программы ЕС в финансовой перспективе 2004-2013.

Introduction

The border between Poland and Ukraine is over 535 km and runs in Podkarpackie voivodships (239 km) and Lublin voivodships (296 km), bordered by Ukrainian provinces (in the nomenclatura of the Ukrainian oblasts):

Volyn, Lviv and a small section of Transcarpatian [6]. Border areas, due to their importance in the development of regions or states, are a key element of development policy both within the European Union and in the individual countries forming it. Cross-border cooperation has become an important element in equalizing inequalities and increasing the level of development of the regions participating in it. It is instrumental in the development of activities in the sphere of economy, the development of local communities and the strengthening of ties between inhabitants of given areas, promotion of the region and its cultural values. «An important challenge for regional policy in this area is shaping active pro-development policies, especially in regions along borders with non-member states. Lubelskie voivodship bordering the Ukrainian-Lviv and Volyn Oblast belongs to such areas» [1, p.45]. The areas on both sides of the border are characterized by a relatively low level of socio-economic development, which may give rise to various social inequalities. This area is also the external border of the European Union, which determines the type of cooperation. The closed status of this border may increase the negative impact of existing socio-economic links. An additional deterrent is the relatively poorly developed technical and service infrastructure in this area. Researchers therefore underline the necessity to carry out actions that will reduce the periphery of the discussed areas while at the same time affecting their development and reducing the socio-economic inequalities of the regions.

It is important from the point of view of this article to define the date of the cross-border region, which will refer to the projects discussed below. The cross-border region is a fragment of socio-economic space that crosses at least one national border [2, p.114]. From the point of view of cross-border cooperation, projects will be discussed within the framework of EU funds. Researchers' attention will focus on the two project implementation periods 2004-2006 and 2007-2013 from selected programs aimed at initiating and implementing projects to reduce socio-economic inequalities in the discussed areas.

Characteristics of Polish-Ukrainian cooperation

Polish-Ukrainian cooperation since 1991 has entered a phase of coexistence and the beginning of cooperation. At the moment, the economic premises and the activation of border regions, which due to their location are less developed, were essential. One can therefore speak of several areas in which this cooperation has taken on more crystallized forms:

- cooperation in the field of technical infrastructure (transport and communication network, border crossing system, joint ventures and utilities, energy systems);
- protecting the environment from disasters (monitoring systems common protection objects);
- development of tourism (development of tourist base);
- workforce flow;
- resulting from cross-border trade (development of entrepreneurship, creation of small producers, trade and services) [2, p.117]

The actions that are taken between Poland and Ukraine can not be fully determined by the full cooperation, because it is important to work out its strategic objectives, identify barriers and limitations that this cooperation encounters. Among the factors that inhibit the development of Polish-Ukrainian co-operation, there are basically three groups of factors: economic, legal and social. «Economic factors include the different levels and nature of the transformation of the economies of Poland and Ukraine and the resulting economic potential of these countries» [2, p.117]. An important issue here is the notion of the periphery of the border areas referred to above, which has a significant impact on the economic development of these regions. Interestingly, these areas, in the case of Poland, contribute insignificantly to the creation of Poland's national income; these are low-urban areas, with a high proportion of the population employed in agriculture. Interestingly, both Polish and Ukrainian areas located near the border do not attract many foreign investments. The underlined many obstacles to trade with Ukraine are too limited and poorly developed border infrastructure, there are too few border crossings so that the traffic can take place freely and smoothly. «Economic barriers to the development of cross-border co-operation include limited financial possibilities, including local government budgets for active cross-border cooperation, lack of banking infrastructure for financial settlements, lack of investment protection for joint projects and working capital. Significant reduction of cross-border co-operation is also a lack of developed private entrepreneurship, low efficiency of financial settlement systems, lack of institutions of the so-called. Business environment and pathological phenomena threatening economic transactions» [3, p.67].

Legal obstacles include the lack of legal mandates, international agreements and cooperation agreements, the norms and regulations governing such cooperation, the instability of economic legislation. Apart from the economic and legal barriers, there are also social barriers resulting from negative historical experiences, lack of psychological readiness of inhabitants for such cooperation and differences in mentality. Factors that interfere with this cooperation are the existing stereotypes that are slowly being replaced, and cooperation is best placed in the sphere of tourism and culture, where the resources of both regions are used. «The importance of cross-border cooperation is recognized both on the Polish and Ukrainian sides. The Ukrainians believe that thanks to cooperation they can gain more information about the mechanisms of EU functioning, that cooperation changes the attitude of

citizens towards the Union, helps to acquire new experiences, technologies, know-how etc. Poles emphasize above all economic benefits resulting from economic exchange» [4, p.200].

European Union projects used in Polish-Ukrainian cooperation in the years 2004 – 2013

European Union programs can significantly influence the reduction of social inequality in the surveyed areas. Between 2004 and 2013, two programs have played a key role in building this cooperation. The first was the Poland-Belarus-Ukraine Neighborhood Program INTERREG IIIA / Tacis CBC 2004-2006, which was formally approved by the European Commission on 5 November 2004 by European Commission decision C (2004) 4366. The Neighborhood Program used 37.8 million EURO from the European Regional Development Fund (hereinafter the ERDF) and EUR 8 million from the Tacis CBC program throughout its implementation period. The eligible area includes 8 NUTS III regions in Poland: Białostocko-Suwalski and Łomżyński (Podlaskie Voivodeship); Białkopodlaski, Chełm-Zamość and Lubelskie (Lublin Voivodeship); Rzeszów-Tarnobrzeg and Krosno-Przemysl (Subcarpathian Voivodeship); Ostrołęka-Siedlce (part of Mazovia Province); For the Lublin and Rzeszów-Tarnobrzeg subregions, the so-called flexibility principle is 20%; In Belarus: the districts of Grodno, Brest and the 7 western districts of the Minsk region, in Ukraine: the Volyn, Lviv and Transcarpathian regions [5, p.7]. Common Polish-Belarusian-Ukrainian working group. Has determined the following Program Priorities and Actions:

Priority 1 Increasing the competitiveness of border regions through modernization and expansion of cross-border infrastructure:

Action 1.1: Modernization and extension of existing transport systems to improve the accessibility of the region.

Action 1.2: Development of a common cross-border environmental protection system

Measure 1.3: Development of business-related infrastructure and tourism

Priority 2: Development of human capital and cross-border institutional cooperation

Including security at the borders of the European Union

Action 2.1: Strengthen institutional cross-border cooperation and improve quality

Human capital

Action 2.2: Support local community initiatives

Priority 3: Technical assistance

Action 3.1: Management, implementation and control

Measure 3.2: Evaluation and promotion of the program.

Continuation of cooperation within the framework of the program was planned to be followed by another program in the financing of the 2007-2013 Cross-Border Cooperation Program Poland-Belarus-Ukraine, which was approved by the European Commission on 6 November 2008.

The main objective of the Program is to support cross-border development processes. The purpose of the Program will be realized through non-commercial projects within the following priorities: Priority 1. Increased competitiveness of the border area. Priority 1 focuses on actions that promote and support the creation of better conditions for entrepreneurship, tourism development and transport links. Under priority 1, the following activities will be implemented:

Action 1.1 Better conditions for entrepreneurship

Action 1.2. Tourism development

Action 1.3. Improving accessibility of the region [2.1]

Priority 2. Improving quality of life, which focuses on managing environmental threats and promoting sustainable use of natural resources, the development of renewable energy sources and energy saving. The aim is also to increase the effectiveness of border infrastructure and procedures and increase security at borders. Under priority 2, the following actions will be implemented:

Action 2.1. Environmental protection in the border area

Action 2.2. Efficient and safe borders

Objective of Measure 2.1. is to protect and improve the quality of the environment. Improving the quality of the environment leads to an increase in the standard of living of the inhabitants and to the attractiveness of the area as a tourist and investment destination. This will be achieved primarily by investing in regional or local environmental infrastructure and improving cross-border environmental cooperation. The purpose of Measure 2.2. Is to increase the efficiency of border infrastructure and procedures and increase security at borders. Increased border capacity and their security condition fulfill the remaining objectives of the program. The utilization and expansion of the social and economic potential of the program area requires, above all, the removal of administrative, institutional and infrastructural obstacles to the smooth flow of goods, services and people across borders [7].

Priority 3 Networking and local community initiatives focused on actions promoting and supporting cross-border cooperation through institutional capacity building as well as supporting local initiatives in the field of cooperation. Under priority 3, the following activities will be implemented:

Action 3.1. Development of regional and local opportunities for cross-border co-operation

Action 3.2. Local community initiatives.

The program was implemented in the following areas: administrative units: krośnieńsko- Przemysl (in the Podkarpackie province), Białystok-suwalski (in Podlaskie) bialskopodlaski and chełmskozamojski (in Lublin province), sub Ostrołęcko-Siedlce (in Mazowieckie) as well as regions adjacent: Rzeszowsko-tarnobrzeski (province. podkarpackie) łomżyński (in Podlaskie) and Lublin (province. Lublin), Belarus: Grodno, Brest, seven western districts of Minsk Oblast: Miadel, Vileyka, Molodechno, Valozhyn, Stołpce, Nesvizh, Kletsk and as adjacent: Minsk (city) and the eastern part of the Minsk Oblast (15 districts) and Gomel Oblast; Ukraine: Lviv region, Volyn, Transcarpathian and as adjoining regions: Ternopil, Rivne, Frankivs'k. Described programs contributed significantly to the cooperation initiated and sometimes have supported the already existing activities by providing funds financed the completion of emerging ideas. In the next subsection, specific projects will be presented, with partners using network analysis. This analysis will allow to show certain correctness of undertaken actions, directions.

Analysis of relations between Poland and Ukraine within European projects in the years 2004-2013

The presented analysis deals with Polish-Ukrainian cross-border co-operation implemented within the framework of European projects in the years 2004-2013, mainly concerning economic cooperation and improving the competitiveness and accessibility of the Polish-Ukrainian border region. The spatial coverage of the projects includes the Lubelskie, Mazowieckie, Podkarpackie and Podlaskie voivodships, and the Ukrainian, Lviv, Ivano-Frankiivski, Ternopilski, Volynski and Transcarpatian regions.

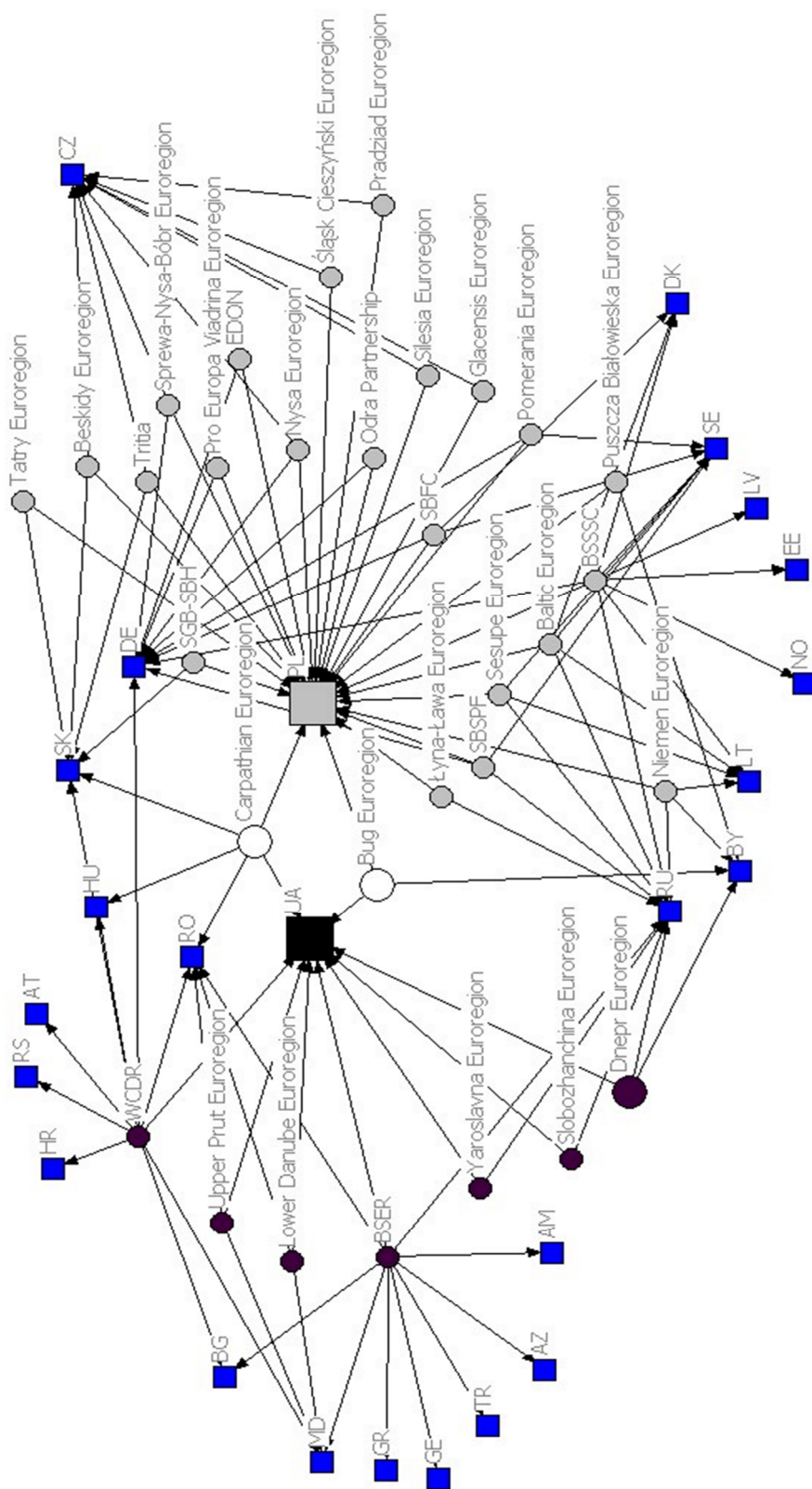
Operational programs aimed at cross-border economic cooperation have carried out 42 projects, involving 130 entities, both public (self-government units, universities, centers of culture and tourism) and non-state (non-governmental organizations). Individual projects ranged from 2 to 8 partners, with the largest number of initiatives being two, three, or four. The largest number, that is four projects, realized the office of the city of Lublin, in three initiatives was attended by Janka Kupala State University of Grodno. Two projects have been implemented, among others: the office of Chełm and Kowel, the marshal's office in Lublin. Seven entities cooperated in two projects (networks 1-2, 13-14-15 – Figure 2, 13-119 – Figure 3).

Information on projects classified and implemented in particular program perspectives was analyzed in the years 2004-2006 (INTERREG III C Program) and in the period 2007-2013 (Cross-border Cooperation Program Poland-Belarus-Ukraine). The analysis focused on formal (institutional) connections. The list of project participants was compiled on the basis of the data contained in the website and information brochures. Co-operative relationships are entered into the data matrix, encoding them numerically: «0» – no co-operation, «1» – co-operation in one project, «2» – co-operation in two projects, etc. numbers (from 1 to 130), which was justified by the legibility of the presented graphs. The data collected was developed using Ucinet and NetDraw software, which made network visualizations.

The analysis shows that the network of Polish-Ukrainian cooperation has a structure of the so-called microsities, composed of 2-3 actors, cooperating with each other in a specific project. In most cases we are dealing with microsities that are not a fragment of a large network. Moreover, institutions involved in projects do not create a large, compact network structure. In the analyzed systems, there may be brokers, i.e. network brokers, that is, intermediaries in network relations, controlling flows and connections in the network, thus having a large network authority. There are nodes marked with numbers: 72 (Lublin Regional Tourist Organization), 90 (Volyn Association of Scientists and Innovations), 38 (The Grodzka Gate - NN Theater Center), 32 (Yanka Kupala State University of Grodno - Fig 3). Figure 3 also shows the bridge connection (between the 32 nodes - Yanka Kupala State University of Grodno and 38 - The Grodzka Gate - NN Theater Center), which may cause the disassembly of the network into smaller components.

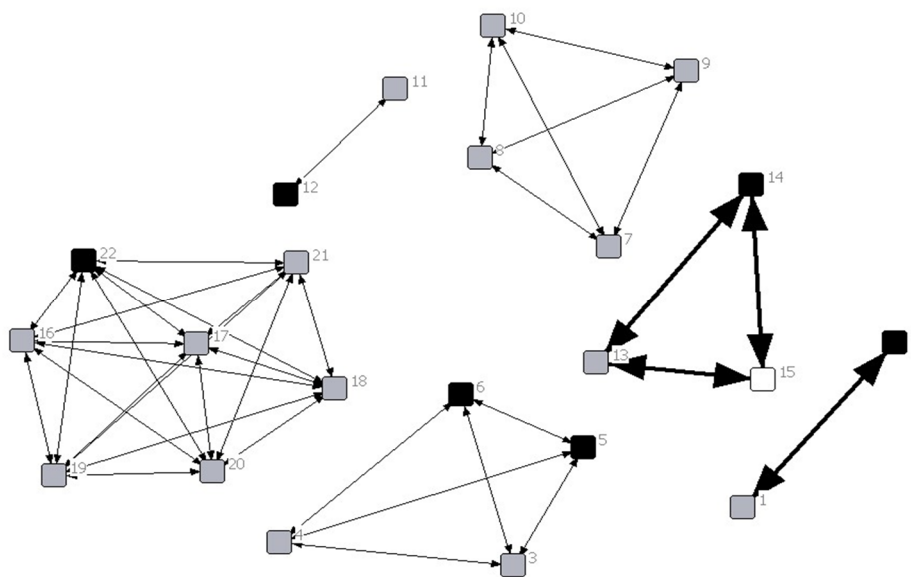
Network structures initiated for participation in projects are characterized by a large number of cohesive groups in which each actor is linked to another («each with everyone»). The presence of cohesive groups in cross-border projects is conditional on the specificity of links within programmatic initiatives that require reciprocal links and flows. From the point of view of the significance of a particular node in the network (central network) measured by its number of connections with other nodes, attention should be paid to 72 (Lublin Regional Tourist Organization), 38 (The Grodzka Gate – NN Theater Center), 32 (Yanka Kupala State University of Grodno) 90 (Volyn Association of Scientists and Innovations – Figure 3).

In summary, the analyzed network initiated at the Polish-Ukrainian border meets several properties, a specific structure, including the distribution of nodes and the nature of the links. First of all, it is dominated by microspheres composed of small number of nodes, which are often dictated by the terms and conditions of the technical secretariat of the programs. Secondly, the key nodes of the network are primarily public and economic entities, with greater resources and cooperative capabilities than small non-public social organizations. Third, the strong presence of public entities is related to the specificity of the area of cooperation, in particular the centralization and the hierarchisation of structures on the Ukrainian side. Fourthly, network brokers and nodes with a high degree of centrality are particularly important. The potential of social capital that they have and the extent of their power in the network can be important not only for the current participants in the network structure, but also future prospective entities interested in collaborating.

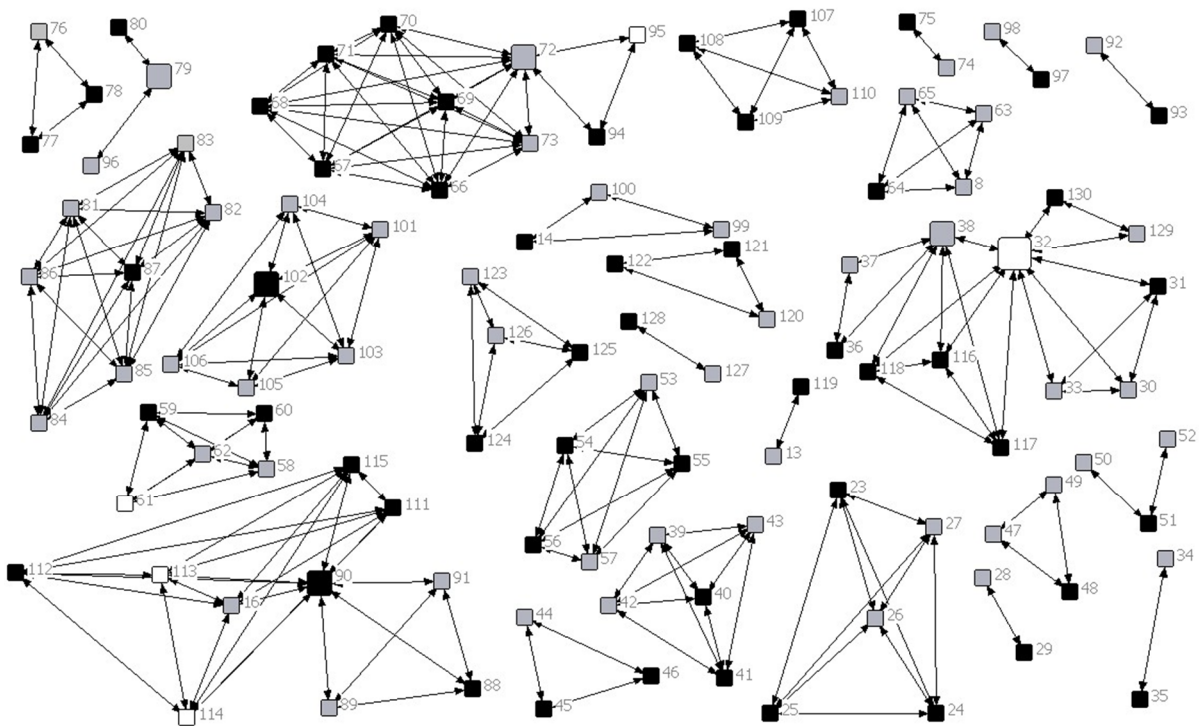
Source: own elaboration

Figure 1. Poland and Ukraine borderlands in transnational networks territorial

Source: own elaboration

Figure 2. Analysis of relations between Poland and Ukraine in European economic projects in 2004-2006

Source: own elaboration

Figure 3. Analysis of relations between Poland and Ukraine in European economic projects in 2007-13

Legend:

- 1 – Municipality Chelm
- 2 – Municipality Kovel
- 3 – Voivodship Labor Office in Lublin
- 4 – Labor Office in Poviats of Chelm
- 5 – Volyn Labor Centre in Łuck
- 6 – Labor Office in Kowel
- 7 – Lublin Monument Restoration Foundation
- 8 – Lublin University of Technology
- 9 – The Monument Protection Office of the City of Lviv
- 10 – Foundation for Protection Historical and Architectural Heritage in Lviv
- 11 – Poviats of Łęczna
- 12 – Żółkiewka Raion
- 13 – Municipality Lublin
- 14 – The Executive Committee of the Town of Lutsk
- 15 – Municipality Brest
- 16 – Marshal Office of the Lubelskie Voivodship in Lublin
- 17 – Maria Curie Skłodowska University in Lublin
- 18 – Roztoczański National Park in Zwierzyniec
- 19 – Lubycza Królewska Community
- 20 – Association „JKL» in Józefów
- 21 – Polish Tourist and Touring Company in Biłgoraj
- 22 – District Lviv State Administration
- 23 – Mountains Guides Association „ROVIN»
- 24 – Lviv Oblast Control –Rescue Service of the Ukrainian Tourist and Sport Union
- 25 – Lviv Tourist Board
- 26 – Polish Tourist Association of Country Lovers – Department in Przemyśl
- 27 – Bieszczadzka Mountains Voluntary Rescue Group
- 28 – Lubaczów Municipality
- 29 – Yavoriv City Council
- 30 – Rzeszow Regional Development Agency
- 31 – Lviv Regional Center for Investment and Development
- 32 – Yanka Kupala State University of Grodno
- 33 – Małopolska Institute of Economy
- 34 – The State Higher Vocational School in Krosno
- 35 – Ivan Franko National University of Lviv
- 36 – Office of Historical Environment Preservation of Lviv City Council
- 37 – Municipality of Rzeszów
- 38 – The Grodzka Gate – NN Theatre Centre
- 39 – Powiat Hrubieszów
- 40 – Khorobiv Commune Council
- 41 – Sokal District Council
- 42 – Dołhobyczów Commune
- 43 – Mircze Commune
- 44 – Commune Horyniec – Zdrój
- 45 – Morshyn Town Council
- 46 – Agency for Regional Development and European Integration
- 47 – Society of Jesus Monastic Home in Stara Wieś
- 48 – State Historical and Architectural Reserve in Zhovkva
- 49 – Brzozów Municipality
- 50 – Łaszczów Commune
- 51 – Town Council of Zhovkva
- 52 – Spiczyn Commune
- 53 – Lubaczów Municipality
- 54 – Yavoriv Raion Council
- 55 – City Council of Novyi Rozdil
- 56 – The Institute of Regional Development
- 57 – Commune Lubaczów
- 58 – The Town and Commune Łosice
- 59 – Executive Committee of Peremysljany City Council
- 60 – Gałychany Foundation
- 61 – Executive Committee of Rayon Ivanava
- 62 – Culture Centre of Łosice
- 63 – Higher School of Management and Administration in Zamość
- 64 – Lviv Polytechnic National University
- 65 – The Bohdan Dobrzański Institute of Agrophysics of the Polish Academy of Science
- 66 – Public Organization Tourist Association of Ivano-Frankivsk Region
- 67 – Tourism Office of the Department «Euro 2012» of Lviv City Council
- 68 – Executive Committee of Ivano-Frankivsk City Council
- 69 – Kolomyia City Hall
- 70 – Department of Economic Development and Integration of Executive Committee Ivano-Frankivsk City Council
- 71 – Department of Economy of Kolomyia City Hall
- 72 – Lublin Regional Tourist Organisation
- 73 – Foundation Akademia Obywatelska
- 74 – Solina Commune
- 75 – Schidnytsia Town Council
- 76 – Bieszczady District
- 77 – Regional Council in Stary Sambir
- 78 – Urban Council in Stary Sambir
- 79 – The Urban Commune of Hrubieszów
- 80 – Town of Volodymyr Volynskiy
- 81 – Rossosz Community
- 82 – Local Government Unit Zabrody Rural Council
- 83 – Jabłoń Community
- 84 – Sosnówka Community
- 85 – Podedwórze Community
- 86 – Wisznice Community
- 87 – Stradziec Rural Council of Deputies
- 88 – Volyn Oblast Council
- 89 – Hremyache Village Council
- 90 – Volyn Association of Scientists and Innovators
- 91 – Biszczka Commune
- 92 – Poviats Road Authority in Włodawa
- 93 – Shatsk Village Council
- 94 – Ecological Tourism Club
- 95 – Brest Regional Agro-industrial Union
- 96 – Executive Committee of Volodymyr Volynskiy
- 97 – Volyn Oblast Business Support Fund
- 98 – Innovation and Development Promotion Centre in Białystok
- 99 – The Town of Zamość
- 100 – The City of Rzeszów
- 101 – Municipality Leśniowice
- 102 – Rural Council of Huszcza
- 103 – Municipality Żmudź
- 104 – Municipality Dorohusk
- 105 – Municipality Wojślawice
- 106 – Association of Local Action Group «Ziemia Chełmska»
- 107 – Gorokhiv District Council
- 108 – Volyn Regional Charitable Foundation «European Vector»
- 109 – Volyn Agricultural Advisory Service
- 110 – Lublin Agricultural Advisory Centre in Konskowola
- 111 – Unitary «Dnepro-Bug» Waterway
- 112 – Volyn Regional Departments of Water Resources and Water Managements
- 113 – Brest Oblast Executive Committee
- 114 – Foundation INTERAKCIA
- 115 – Association for Regional and Local Development «Progress»
- 116 – Centre for Social and Business Initiatives in Yaremcha
- 117 – Rivne Marketing Research Centre

118 – Navahrudak Museum of History and Regional Studies	128 – Executive Committee of Khust City Council
119 – Executive Committee of Rivne City Council	129 – BFKK
120 – Krosno Country	130 – Fund in Transborder Cooperation and Special Economic Zones Development
121 – Uzhgorod City	BSSSC – Baltic Sea State Subregional Cooperation
122 – Baranynci Country	BSEK – Black Sea Euroregion
123 – Municipal Commune Jarosław	EDON – Eurodistrict Oderland Nadodrze
124 – Executive Committee of Uzhgorod City Centre	SBFC – South Baltic Four Corners
125 – Centre for Innovation Development, Investment and Tourism Agency of Uzhgorod	SBSPP – Southern Baltic Sea Parliamentary Forum
126 – Powiat of Jarosław	
127 – Lesko Commune	

Conclusions

Polish-Ukraine co-operation have been taking shape in the last years. From the point of view of eliminating social inequalities, it is important to act in the economic sphere. Improvement of this type of relationship is made through EU funds which allow to initiate and develop this cooperation in the aforementioned area.

REFERENCES: 1. Kawalko B. Development challenges of the Polish-Ukrainian borderland – in the light of strategic documents / B.Kawalko // Development challenges of the Polish-Ukrainian border; ed. A.Miszczyk, Lublin 2017. 2. Mikuła-Bączek E. Factors limiting and activating cross-border cooperation between Poland and Ukraine / Mikuła-Bączek E. – Available at: <https://www.ur.edu.pl> 3. Mierosławska A. Factors activating and inhibiting the development of cross-border cooperation, Territorial Self-government / Mierosławska A., 2004. 4. Krok K. Polish-Ukrainian cross-border cooperation / K. Krok, M.Smętkowski // New frontiers of the European Union – cooperation or exclusion?; red. G.Gorzela, K.Krok. – Warszawa: Wyd. Naukowe SCHOLAR, 2006. 5. Neighborhood Program Poland-Belarus-Ukraine INTERREG III A / Tacis CBC 2004-2006. 6. Characteristics of poviats included in the Polish-Ukrainian composition border zone, Statistical office in Rzeszow. 7. Cbc program cross-border cooperation Poland-Belarus-Ukraine. 8. H. Dumala, Transnational Networks Territorial in Europe, Lublin 2012.

УДК 321 (438)

ВЗАЄМОДІЯ ТРЕТЬОГО СЕКТОРУ ТА ВЛАДИ У РЕГУЛЮВАННІ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ В СУЧАСНІЙ ПОЛЬЩІ**Лесняк Віталій Юрійович** – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та соціології Рівненського державного гуманітарного університету

У статті досліджується проблема співпраці між органами державного управління та громадськими організаціями в Польщі. На основі аналізу наукової літератури та законодавчих норм вирішено основні завдання дослідження. Окреслено умови розвитку громадянського суспільства в Польщі, визначено правові основи співпраці між владною адміністрацією та громадськими організаціями в Польщі у регулюванні соціальних проблем. Особливу увагу приділено визначенню основних засад партнерства та форм фінансової і позафінансової співпраці між органами державного управління і неурядовими організаціями в Польщі у вирішенні питань соціальної політики. У результаті дослідження з'ясовано, що основним правовим інструментом співпраці між органами державного і місцевого управління та неурядовими організаціями є Закон про діяльність суспільної користі і волонтеріат, що визначає насамперед механізми взаємодії та правову базу для дотування суспільно корисної діяльності, яку здійснюють громадські організації. У процесі аналізу узагальнено ефективні елементи польського досвіду в створенні механізмів співпраці між громадськими організаціями та владними інститутами в сфері регулювання завдань соціальної політики.

Ключові слова: взаємодія, владні інститути, третій сектор, соціальні проблеми, Польща

В статье исследуется проблема сотрудничества между органами государственного управления и общественными организациями в Польше. На основе анализа научной литературы и законодательных норм решены основные задачи исследования. Определены условия развития гражданского общества в Польше, определены правовые основы сотрудничества между администрацией и общественными организациями в Польше в урегулировании социальных проблем. Особое внимание уделено определению основных принципов партнерства и форм финансового и нефинансового сотрудничества между органами государственного управления и неправительственными организациями в Польше в решении вопросов социальной политики. В результате исследования определено, что основным правовым инструментом сотрудничества между органами государственного, местного управления и неправительственными организациями является Закон о деятельности общественной пользы и волонтерият, который определяет прежде всего механизмы взаимодействия и правовую базу для дотирования общественно полезной деятельности, осуществляемой общественными организациями. В процессе анализа обобщены эффективные элементы польского опыта в создании механизмов сотрудничества между общественными организациями и институтами в сфере регулирования социальной политики.

Ключевые слова: взаимодействие, властные институты, третий сектор, социальные проблемы, Польша

The article is devoted to the issue of cooperation between power institutions and civil society organizations in Poland. Due to the analysis of scientific literature, legislation, normative regulations it was completed basic research tasks. Contemporary conditions for the development of civil society in Poland are identified, the legal basis of cooperation between government and the notion of the third sector in Poland in regulation of social problems are determined. Special attention is paid to the principles of partnership between the public administration and non-governmental organizations in Poland in social politics. During our investigation activity we came to the conclusion that the basic legal instrument of collaboration and financial and non-financial cooperation forms between the state administration and non-governmental organizations is the Act of Law on Public Benefit and Volunteer Work. These mechanisms define interaction practice and legal framework for subsidies in the whole range of performance from public activities to the NGO. During the process of analysis are generalized the positive elements of Polish experience in creation of mechanisms of cooperation between NGO and power institutions in regulation of social politics.

Keywords: interaction, public administration, third sector, social problems, Poland

Трансформаційний досвід постсоціалістичних держав Центрально-Східної Європи засвідчує, що участь громадських об'єднань у процесі прийняття політичних рішень сприяє більшій ефективності державного управління, підвищує рівень довіри громадян до політичних еліт. В Україні подібна взаємодія є вкрай необхідною, оскільки країна перебуває в умовах кардинальних змін. Тим не менше, роль інститутів

громадянського суспільства не стає ключовою в організації суспільно-політичного життя та вирішенні соціально-економічних проблем населення. Ставлення влади до громадських організацій залишається досить вибірковою, залежно від поточних пріоритетів. Політичні еліти, як правило, заохочують громадські організації до співпраці, маючи мотивацію прагматично задовольнити лише власні потреби. Тому для виявлення можливих шляхів вдосконалення взаємодії влади та суспільства у питаннях соціальної політики потрібно опиратись на світовий досвід реформування такої співпраці. Польща, як відомо, стала на шлях демократизації однією з перших серед країн Центральної та Східної Європи. Здобуті ж польською нацією результати у сфері соціальної політики багато в чому є успішними, як і досвід у вирішенні соціальних проблем.

Одним із ключових принципів регулювання соціальних викликів в Україні є забезпечення повноцінної взаємодії влади з громадськістю, що ґрунтувалася б насамперед на прозорих принципах двосторонньої співпраці між адміністрацією та громадськими організаціями. Адже ефективна реалізація соціальної політики, що передбачала б зняття соціальної напруженості, не можлива без посиленого впливу та контролю за нею з боку громадянського суспільства. Саме тому для досягнення ефективної двосторонньої співпраці між владою та українськими громадянами слід вивчати зарубіжний європейський досвід взаємодії органів державного управління та громадських організацій, впроваджуючи найбільш ефективні його принципи та механізми в українську практику регулювання соціальних проблем.

Практичні питання механізмів взаємодії владних інституцій та організацій громадянського суспільства в сучасній Польщі найбільш ґрунтовно розглянуті саме польськими дослідниками. Я. Косовські у праці «Співпраця одиниць територіального самоврядування з неурядовими організаціями» [1] детально висвітлив проблему правових аспектів співпраці між владою та третім сектором на регіональному та місцевому рівнях влади. У колективній праці М. Римші, П. Фрончака, Р. Скшипца, З. Веймана [2] здійснено експертизу стандартів співпраці публічної адміністрації з неурядовими організаціями в сучасній Польщі. У посібнику «Як співпрацювати з адміністрацією публічною» [3] Р. Скіба та Р. Нечіковска окреслили широкий комплекс порад та практичних прийомів успішної співпраці з інститутами державного управління. Аналізуючи вказані та інші публікації з проблематики дослідження варто підкреслити необхідність акцентування на тих основних принципах взаємодії, які становлять вагомий практичний інтерес для України в умовах ліквідації негативних наслідків економічної кризи, подолання соціальної нерівності та зняття соціальної напруженості.

Основна *мета та завдання* наукової статті передбачають конкретизацію основних засад взаємодії третього сектору та влади в сучасній Польщі при вирішенні основних соціальних проблем, з'ясування ефективних елементів польського досвіду у побудові системної співпраці між владними інституціями та громадськими організаціями у розв'язанні завдань соціальної політики.

В умовах проведення наукового дослідження застосовувалися такі основні наукові методи: статистичний, порівняльний, формально-правовий; також було використано соціологічний, історичний, системний та інституційний наукові підходи. Особливої уваги надано узагальненню статистичної інформації щодо розвитку третього сектору у Польщі, а також аналізу нормативно-правового регулювання у системі польського законодавства взаємодії влади та неурядових організацій.

Владні інституції сучасної Польщі утворюють розгалужений комплекс центральних та територіальних органів державної та місцевої влади, котрі покликані служити задоволенню потреб, що виникають в результаті співіснування людей у соціумі. Структуру влади можна охарактеризувати, використовуючи принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Проте, аналізуючи проблему реалізації сфери соціальної політики, бачимо, що ключову роль у цьому питанні відіграє саме центральна урядова адміністрація, до якої належить уряд, прем'єр та його канцелярія; міністри та міністерства; керівники центральних державних відомств і комітетів. Структура ж урядової адміністрації на місцях представлена: воєводою, загальною територіальною адміністрацією; іншими суб'єктами урядової адміністрації на місцях. Самоврядна ж адміністрація з організаційної точки зору є «комплексом інституцій, що займаються публічними справами локальних спільнот». У гміні та повіті самоврядна адміністрація є «самостійним суб'єктом, що виконує публічні функції», а у воєводстві — суб'єктом, що «спільно приймає рішення з урядовою адміністрацією в справах публічних» [4, s.30].

Третій сектор традиційно асоціюється з неурядовими організаціями, які займаються неприбутковою діяльністю. Таке визначення пов'язане з поділом суспільства на державний сектор (перший сектор, що уособлюється з центральною та місцевою владою), сектор бізнесу (другий сектор, що діє задля прибутку), а також сектор неурядових організацій (третій сектор, діючий на користь суспільства, а не для прибутку). У Польщі ж основними правовими формами неурядових організацій є фундації та товариства.

Сучасні параметри системної взаємодії органів державного управління та неурядових організацій формують кілька основних засад такої співпраці. Серед них можна виокремити такі найважливіші [5, s. 9]: органи державного управління повинні уникати порушення незалежності громадських організацій, при тому, що адміністрація має право вимагати звітність щодо діяльності неурядових організацій; владні

інститути у визначенні політичних пріоритетів повинні поважати і полегшувати діяльність громадських організацій як захисника інтересів громадськості; законодавчо адміністрація повинна чітко окреслити принципи регулювання співробітництва з громадськими організаціями з метою гарантування необхідної прозорості, особливо в умовах використання державних коштів; неурядові організації повинні служити загальносуспільним інтересам на відміну від вузькоприватних; громадські організації зобов'язані регулярно інформувати про свою діяльність та фінансові справи на тому ж рівні відкритості, яким є рівень їхньої підтримки суспільством; добровільні організації повинні управлятися в демократичний спосіб і спрямовувати зусилля для суспільно корисних справ.

Важливим напрямом діяльності організацій третього сектору є поступове перебирання від першого сектору функцій соціальної допомоги та підтримки громадян. Причиною цьому є тривалий досвід системної співпраці влади та третього сектору, що залежить від рівня поширення в суспільстві взаємної довіри, добродійності, благодійності та волонтерського духу. Для поліпшення справ у сфері довіри до основних соціальних інститутів та залучення громадськості до вирішення наслідків затяжної соціально-економічної кризи здійснюються кроки до порозуміння з ключових соціальних проблем.

Згідно Загальнодержавного урядового реєстру суб'єктів національної економіки Польщі (REGON) станом на 31 грудня 2014 року було зареєстровано близько 7 тисяч фондів, а також 100 тисяч товариств [6]. Варто зазначити, що 117 тисяч зареєстрованих у Польщі організацій не здійснюють свою діяльність постійно. Товариство «Klon/Jawor» на основ результатів досліджень стверджує, що біля 70% організацій, які є у реєстрі, здійснюють свою діяльність [7, с.4]. Якщо у 1997 році діяло 27,4 тисяч організацій третього сектору, у 2005 році – 67,5 тисяч, в 2010 – 80,4 тисяч, то в 2012 році було їх вже 83,5 тисяч. Серед останніх у 2012 році 69,6 тисяч мали форму товариств, 8,5 тисяч – фондів, 3,6 тисяч – добровільні економічні, професійні спілки та об'єднання працевлаштувачів, а 1,8 тисяч – релігійні організації [8]. Що свідчить про стійке зростання кількості неурядових організацій.

Головними сферами діяльності організацій є: спорт, туризм, відпочинок, хобі (34%), навчання та виховання (15%), культура та мистецтво (13%), соціальні послуги та соціальна допомога (8%), охорона здоров'я (7%), місцевий розвиток (6%) [7, с.5].

На даний час у Польщі досить вдало реалізовано програми та проекти, спрямовані на поглиблення співпраці між владою та суспільством («Громадянський бюджет», «Фонд громадянських ініціатив», «Людський капітал» тощо), реалізуються загальноєвропейські стандарти партнерства між інститутами державного і місцевого управління та громадськими організаціями.

Основним чинним правовим актом, який регламентує співробітництво між адміністрацією і громадськими організаціями у Польщі є Закон про діяльність суспільної користі і волонтерів від 24 квітня 2003 року [9], який перш за все визначає механізми взаємодії і правові межі фінансування діяльності організацій суспільної користі з державних фондів. До організацій суспільної користі належать ті неурядові організації, котрі, згідно ст. 3 і 4 Закону про діяльність суспільної користі і волонтерів [9], проводять діяльність у сфері: соціальної допомоги; підтримки родини; професійної реінтеграції осіб, котрі перебувають на межі суспільного виключення; благодійної діяльності; охорони здоров'я; діяльності в інтересах неповносправних осіб, безробітних, осіб пенсійного віку; розвитку підприємництва; місцевих спільнот; допомоги жертвам катастроф та збройних конфліктів; діяльності з охорони материнства, батьківства, захисту прав дитини; протистояння шкідливим звичкам та суспільним патологіям тощо. Крім того, згідно Закону, органи публічної адміністрації зобов'язані співпрацювати з усіма громадськими організаціями, а не лише організаціями, які володіють статусом організацій суспільної користі [3, с. 5].

Завдяки регламентованим у Законі правовим основам системного співробітництва попередні практики уряду і місцевих органів влади, котрі самостійно розподіляли державні кошти, були замінені обов'язком владної адміністрації співпрацювати з організаціями в напрямку забезпечення загальносуспільних інтересів. Таким чином вони створили основу для реальної конкуренції в сфері реалізації суспільних завдань [3, с. 4].

Згідно зі ст. 5 Закону про діяльність суспільної користі і волонтерів, співпраця між державними та місцевими органами влади та громадськими організаціями відбувається, зокрема, у таких формах [9]: доручення громадським організаціям реалізації суспільних завдань; взаємного інформування щодо планованих напрямів діяльності; консультування з неурядовими організаціями з приводу узгодження проектів нормативних актів в сферах, що стосуються їхньої статутної діяльності; консультування щодо розроблення проектів нормативних актів, що стосуються сфери публічних завдань спільно з радами суспільно корисної діяльності при відповідних територіальних утвореннях; створення спільних органів дорадчого і консультаційного характеру, що складаються як з представників неурядових організацій, так і представників відповідних владних інституцій; партнерського договору про виконання місцевої ініціативи; партнерського договору, зазначеного в ст. 28 а, п.1 Закону про засади проведення політик розвитку від 6 грудня 2006 року [10], а також домовленості або договору про партнерство, окреслених у ст. 33 п. 1 Закону

з дня 11 липня 2014 р. про принципи реалізації програм в сфері політики фінансового згуртування у фінансовій перспективі 2014-2020 [11].

Ужитий в ст. 5 Закону про діяльність суспільної користі і волонтеріат зворот «зокрема» свідчить про те, що перераховані в цьому положенні форми співпраці не мають закритого характеру. Тому перелік зразкових форм співпраці є лише прикладом можливих зразків співпраці, коли співпраця може відбуватися також й в інших формах, а не лише згаданих в цьому Законі. Саме тому, як вдало зазначає Марта Жолендовська, «перелік форм співпраці, визначений у ст. 5 п.2 має відкритий характер» [12, s. 18].

У цілому ж до стандартних форм співпраці адміністрації з громадськими організаціями прийнято відносити фінансову (у результаті якої здійснюється трансфер фінансових засобів — дотацій) і позафінансову співпрацю (інші форми співпраці) [12, s. 18], до яких також можуть відноситись різні форми організаційної підтримки [1, s. 36-37]: адміністративна допомога; безкоштовне надання громадським організаціям приміщень для здійснення діяльності відповідно до статуту; участь представників громадських організацій у засіданнях державних органів та інституцій місцевого самоврядування; співпраця у сфері громадської оцінки тендерних процедур; співучасть неурядових організацій в процесі розробки бюджетів відповідних територіальних одиниць; співробітництво у сфері оцінки реалізації проектів тощо.

Щодо вибору форм співпраці владними інституціями істотне значення має процес підготовки річних програм співпраці, розроблених спільно з громадськими організаціями. Стаття 5а, п. 1 Закону про діяльність суспільної користі і волонтеріат зобов'язує владні органи приймати до 30 листопада відповідні річні програми співпраці з громадськими організаціями [9]. Тому саме в рамках виконання таких програм співпраці здійснюються різноманітні заплановані форми співпраці між адміністрацією та неурядовими організаціями.

Однією з основних тенденцій сучасної соціальної політики та функціонування владної адміністрації є зростаюча взаємодія публічної влади з неурядовими організаціями у сфері надання громадянам публічних послуг [5, s. 7]. Третій сектор, маючи неприбутковий характер, переймає на себе надання таких послуг: індивідуальна соціальна допомога; піклування за хворими особами, емігрантами, біженцями, навчання, надання послуг у сфері культури; прав людини; охорона навколишнього середовища. Сфера такої діяльності постійно розширюється та передбачає охоплення нових галузей. Роль держави а особі різних вданих інституцій зводиться до визначення принципів надання організаціями третього сектора соціальних послуг, їх фінансування та здійснення контролю за їх виконанням.

Основним правовим документом, що регулює співпрацю між адміністрацією і неурядовими організаціями у Польщі, є Закон про діяльність суспільної користі і волонтеріат, який визначає сталі механізми взаємодії, а також правові основи дотування адміністрацією суспільно корисної діяльності, що проводиться неурядовими організаціями. Розвинена співпраця між першим і третім сектором відбувається на засадах: взаємодопомоги, незалежності сторін, партнерства, ефективності, чесної конкуренції та прозорості. Встановлюючи статус організації суспільної корисності, Закон 2003 року має за мету спрямовувати третій сектор проводити діяльність, котра важлива для держави та передбачає вирішення насамперед соціальних проблем. Крім того, Закон зобов'язує органи публічної адміністрації налагоджувати співпрацю зі всіма громадськими організаціями, а не тільки з організаціями, що володіють статусом організації публічної користі. У питаннях вибору та планування інституціями влади форм співпраці з громадськими організаціями істотне значення мають річні програми співпраці державних інститутів та органів місцевого самоврядування з громадськими організаціями, що зобов'язують практично втілювати відповідні стандарти співпраці на рівні різних територіальних утворень. Саме тому планове співробітництво з громадськими організаціями у Польщі не є пріоритетом діяльності лише найбільш прогресивної та відкритої до співпраці частини політикуму та службовців, а характеризується як законодавчо закріплений обов'язок владних інституцій планувати та здійснювати співпрацю, і в результаті — звітуватись про її результати перед громадськістю.

Перспективи подальшого аналізу наукової проблеми можуть полягати у продовженні системного збору та інтерпретації емпіричних даних щодо ефективності впровадження існуючих принципів співпраці публічної адміністрації з громадськими організаціями у різних регіонах та місцевостях Польщі з метою узагальнення польського досвіду та можливого його використання в українській практиці реформування системи державного управління. Адже перспективним напрямом для України є розроблення шляхів ефективного діалогу органів влади з громадськістю на принципах партнерства та довіри, зокрема у сфері реалізації державних цільових програм, обласних програм сприяння розвитку соціальної сфери.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Kosowski J. Współpraca jednostek samorządu terytorialnego z organizacjami pozarządowymi / J. Kosowski. — Warszawa: Wolters Kluwer Polska. — 2012. — 222 s. 2. Rymśza M. Standardy współpracy administracji publicznej z sektorem pozarządowym. Ekspertyza przygotowana na zlecenie MPiPS / M. Rymśza, P. Frączak, R. Skrzypiec, Z. Wejmann. — Warszawa: MPiPS, 2007. — 69 s. 3. Skiba R. Jak współpracować

z administracją publiczną? / R. Skiba, R. Niecikowska. — Warszawa: Stowarzyszenie Klon/Jawór, 2005. — 28 s. **4.** Zieliński E. Administracja rządowa i samorządowa w Polsce / Zieliński E. — Warszawa: Wyższa Szkoła Administracyjno-Społeczna, 2013. — 438 s. **5.** Współpraca administracji rządowej z organizacjami pozarządowymi w 2001 r. ze szczególnym uwzględnieniem prawa organizacji pozarządowych do informacji o działalności organów władzy publicznej RP 2001 r. Raport. — Warszawa: Departament Analiz Programowych Kancelarii Prezesa Rady Ministrów, 2001. — 265 s. **6.** Liczba NGO w Polsce. — Режим доступу до ресурсу [Access to the resource]: <http://fakty.ngo.pl/liczba-ngo>. **7.** Piotr Adamiak, Beata Charycka, Marta Gumkowska, Polskie organizacje pozarządowe 2015, Stowarzyszenie Klon / Jowór, Warszawa, 2015. — 20 s. **8.** GUS: rośnie liczba organizacji pozarządowych. — Режим доступу до ресурсу [Access to the resource]: <http://wiadomosci.onet.pl/kraj/gus-rosnie-liczba-organizacji-pozarządowych/11q6t>. **9.** Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (tekst jedn.: Dz.U.2016. Nr 239 z późn. zm.). — Режим доступу до ресурсу [Access to the resource]: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=wdu20030960873>. **10.** Ustawa z dnia 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju (Dz. U. z 2016 r. poz. 383). — Режим доступу до ресурсу [Access to the resource]: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20062271658>. **11.** Ustawa z dnia 11 lipca 2014 r. o zasadach realizacji programów w zakresie polityki spójności finansowanych w perspektywie finansowej 2014-2020 (Dz. U. poz. 1146, z późn. zm.). — Режим доступу до ресурсу [Access to the resource]: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20160000217>. **12.** Żołędowska M. Ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie. Praktyczny komentarz, stan prawny 30 maja 2011 r. / M. Żołędowska. — Warszawa: Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, 2011. — 102 s.

УДК 316.334

СЕМАНТИКА «РАДЯНСЬКОГО/ПОСТРАДЯНСЬКОГО/УКРАЇНСЬКОГО» В ПРОСТОРІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО МІСТА: ДОСВІД МЕНТАЛЬНОГО КАРТОГРАФУВАННЯ

Міхно Надія Костянтинівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Основна увага в даній статті зосереджена на виявленні особливостей семантичного простору сучасного українського міста в умовах зміни ідеологічних конструкцій, шляхом змін у топологічному оформленні та перекодифікуванні об'єктів міського простору. Методологічними орієнтирами виступають положення конструктивістської парадигми та семіотичного підходу. Висновки, представлені в статті, базуються на результатах досліджень, проведених із залученням якісної стратегії соціологічного дослідження – ментальне картографування та візуальний аналіз фактичного матеріалу. Об'єктом емпіричної експлікації теоретичних конструкцій виступає міський простір Дніпра. Зафіксовано та представлено, що зміни в загальній знаковій структурі ментально-символічного простору Дніпра відображають процеси, які протікають на національному, пострадянському та глобальному рівні. Виявлено, що міський простір Дніпра в радянську добу відзначається дуже високим рівнем ідеологізації, що проявлялося у меморіалах, топонімах та навіть в архітектурних забудовах. На сьогоднішній день відбулося збільшення національного історичного дискурсу, завдяки конструюванню в рамках міського простору ландшафтів пам'яті, які відображають націоцентричну модель історичної пам'яті.

Ключові слова: міський простір, історична пам'ять, ландшафти пам'яті, символічний центр, публічний простір міста, міська семантика.

Основное внимание в данной статье сосредоточено на выявлении особенностей семантического пространства современного украинского города в условиях изменения идеологических конструкций, путем изменений в топологическом оформлении и перекодицировании объектов городского пространства. В качестве методологических ориентиров выступают положения конструктивистской парадигмы и семиотического подхода. Выводы, представленные в статье, базируются на результатах исследований, проведенных с привлечением качественной стратегии социологического исследования – ментальное картографирование и визуальный анализ фактического материала. В качестве объекта эмпирической экспликации теоретических конструкций выступает городское пространство Днепра. Зафиксировано и представлено, что изменения в общей знаковой структуре ментально-символического пространства Днепра отображают процессы, которые протекают на национальном, постсоветском и глобальном уровне. Выведено, что городское пространство Днепра в советские времена отмечалось очень высоким уровнем идеологизации, что проявлялось в мемориалах, топонимах и даже в архитектурных застройках. На сегодняшний день состоялось увеличение национального исторического дискурса, благодаря конструированию в рамках городского пространства ландшафтов памяти, которые отображают нациоцентрическую модель исторической памяти.

Ключевые слова: городское пространство, историческая память, ландшафты памяти, символический центр, публичное пространство города, городская семантика.

Basic attention in this article is concentrated on the exposure of features of semantic space of the modern Ukrainian city in the conditions of change of ideological constructions, by fixing changes in topological registration and recodification objects of public space in cities. Positions of constructivism paradigm and semiotic approach come forward as methodological reference-points. The conclusions in the article are based on the results of the researches conducted with bringing in of quality strategy of sociological research, is the mental mapping and visual analysis of actual material. Municipal space of Dnepr comes forward as an object of empiric explication of theoretical constructions. It is fixed and presented that change in the general sign structure of mentally-symbolic space of Dnepr represent processes that flow at national, post-soviet and global level. It is educed, that municipal space of Dnepr in soviet years had a very high level of ideologizing, that showed up in the structure of memorials, toponyms and even in architectural building. The increase of national historical discourse took place to date, due to constructing within the framework of municipal space of landscapes of memory that represent the national-accented model of historical memory.

Key words: municipal space, historical memory, landscapes of memory, symbolic center, public space of city, municipal semantics.

В сучасній Україні відбувається процес конструювання етнічно-національної історичної пам'яті, що призводить до витіснення та ліквідації радянського ідеологічного пласту як рудиментарного та в деяких випадках полярного щодо актуальної національної моделі минулого. Цей загальнонаціональний процес відображається на рівні міського простору у вигляді конструкції або деконструкції певних ландшафтів пам'яті міста, які є елементами, за допомогою яких відбувається трансляція містом історичної пам'яті. Ландшафти пам'яті символічно кодують міський простір. Вони, на думку низки вчених, проектують моделі минулого у соціокультурні практики сьогодення. Тому перейменування вулиць, площ, проспектів, зведення або демонтаж різних пам'ятних споруд є свідченням процесів постійного символічного кодування й перекодування міського простору, що є ідеологічною деколонізацією історичної пам'яті. Це стосується, перш за все, країн з авторитарним або тоталітарним минулим, де еліти починають звертатися до традиційної (примордіальної) пам'яті. До цих країн відноситься й Україна, в якій зараз за умов незалежності відбуваються процеси деколонізації. В межах цих процесів здійснюється не тільки видалення радянської символіки, але також очищення міського простору для включення до нього нових (легітимних) символів. [1, С. 6 – 8]. Тобто в Україні відбувається позбавлення ідеологічних конструкцій Радянського союзу в структурі історичної пам'яті на користь національного та етнічного наративів.

З початку ХХ століття соціальні дослідники звернулися до з'ясування змісту феномена пам'яті, що знайшло своє відображення в наукових концепціях Е. Дюркгейма (комеморативний ритуал), М. Хальбвакса (соціальні рамки пам'яті), Т. Адорно (травматична пам'ять), Я. Ассмана (концепція «культури, що пам'ятає»), П. Коннертона (концепція «пам'яті-звички»), П. Нора («місця пам'яті»). Проблематику, пов'язану з історичною пам'яттю як соціальним явищем вивчали вітчизняні дослідники О. Бойко, С. Хутка, І. Наумова, Ю. Зерній, В. Жадько, О. Фостачук, П. Тронько, Л. Зашкільняк, М. Козловець, російські дослідники І. Чурсанова, Д. Анікін, Д. Гігаурі, І. Савельєва, А. Полетаєв, Л. Репіна. Проблематику простору, міського простору та міста загалом з соціологічної точки зору розглядали А. Барковська, А. Філіпов, В. Лаврік, Д. Буланова, А. Денисюк, С. Касаткіна, В. Серєда, О. Міхеєва, О. Мусієздов, І. Трегубенко та ін. Напрацювання цих та інших авторів уможливають вивчення особливостей зміни міських просторів в контексті зміни векторів ідеологічних конструкцій в сучасному українському суспільстві.

Головною метою даної статті є фіксація семантики «радянського/пострадянського/українського» в просторі сучасного українського міста на основі застосування методики ментального картографування. Виходячи із семіотичного напрямку з його акцентуванням на знаковості об'єктів, логічним є твердження про існування конкретних точок або композицій в міському просторі, які на символічному рівні транслюють повідомлення про певні сконструйовані варіації образу минулого. Відповідно, базуючись на теоріях історичної пам'яті як конструкту та спираючись на окремі положення конструктивістської парадигми, в процесі дослідження були залучені методики якісної стратегії соціологічних досліджень – ментальне картографування, візуальний аналіз фоторядів та дискурс-аналіз.

Ландшафти пам'яті сучасних міст України мають три чіткі хронологічні пласти:

1) Дорадянський пласт. Найбільш сталий та незмінний. Найчастіше це меморіали культурним, історико-літературним персоналіям ХІХ-ХХ ст.;

2) Радянський пласт. Це значна та невід'ємна частина вітчизняних ландшафтів пам'яті. Сьогодні цей пласт зазнає значних реконфігурацій, які загалом векторно відтісняють його на периферію. Часткова деколонізація реалізовувалася впродовж усього періоду незалежності, особливо у західних регіонах. Поточна деколонізація за своїм розмахом, є тотальним меморіальним заходом періоду незалежності;

3) Національний пласт. Має націоцентричний контекст: увічненням пам'яті про Голодомор як геноцид українського народу, практики «показаченої пам'яті», увічнення героїв Небесної Сотні. Після Революції Гідності вона почала домінувати над іншими пластами. В рамках вітчизняних ландшафтів пам'яті відбувається прискорений процес переходу від неорганічного існування різних хронологічних нашарувань до структурованої системи гомогенного характеру. Ядром українського мемо-простору стає комплекс ландшафтів пам'яті, які символічно відсилають до державної самостійності України сьогодні, а також прагнення до цього від раннього Нового часу [2, С. 4 – 7].

На думку відомої української дослідниці В. Серєди, практики давати назви вулицям, площам, проспектам відіграють важливу роль у символічному кодуванні міського простору і трансляції історичної пам'яті в щоденному житті. Певною мірою вони відіграють навіть більшу роль у методах політики пам'яті ніж меморіали. Меморіали у випадку відсутності комеморативних заходів коло них, або якщо вони не включені в громадське життя міста, можуть стати «німими» об'єктами міського простору, втративши функцію трансляції минулого. Водночас топоніми більш інтегровані в повсякденність мешканців міста, які часто до них звертаються, коли заповнюють документи, просять водія зупинитися, пояснюють місце знаходження певних об'єктів [3, с. 87 – 89]. М. Азар'яну виділяє утилітарну і символічну функції комеморативних топонімів. Він вказує на виняткову важливість символічної функції топоніма у політиці

пам'яті. Дослідник зазначає, що будучи водночас історичним свідченням і просторовим маркером, топонім виступає як найважливіше місце пам'яті в міському просторі, вписуючи певні сконструйовані версії історії в повсякденність [4, с. 79 – 80].

Також слід наголосити на перетині проблематики досліджень ландшафтів пам'яті та публічного простору міста, як такого, що існує на межі фізичного та соціального рівнів. Публічний простір, визначений фізично, пов'язує між собою розрізнені елементи міського середовища, які розраховані для спільного перебування різних груп населення. Публічний простір в соціальному вимірі має важливу роль, яка полягає в інтеграції населення міста, забезпечуючи при цьому умови для анонімної взаємодії незнайомих людей. Отже публічний простір являє собою консолідаційним елементом, який забезпечує цілісність міста на фізичному та соціальному рівнях та відображає його соціальну складову [5, с. 37 – 38].

Підкреслимо, що в межах даного дослідження важливим є фіксація специфіки взаємозв'язку ландшафтів пам'яті та публічного простору міста. Досить ілюстративною в даному випадку є концепція «права на місто» А. Лефевра. В його основі сприйняття міста як твору, який існує та видозмінюється за допомогою колективної художньо-соціальної творчості його жителів. Вони колективно формують публічні місця в місті, де беруть участь у суспільному житті задля інтересів розвитку свого населеного пункту [6]. Так само і ландшафти пам'яті можуть бути включені в процес обговорення.

Виходячи з нашої наукової позиції, щодо соціальної сконструйованості простору, досить важливою є думка Е. Сойа, який вказує на його подвійну сконструйованість. Окрім того, що певні об'єкти (місця) відтворені фізично, вони також інтерпретуються, сприймаються, і уявляються. Можна вважати, що саме конструювання простору і є в деякому роді створення його образу. Тому завдяки властивості простору бути відчутим, ми можемо говорити про існування певних колективних загальних образів, які пов'язані з одним конкретним просторовим утворенням. В нашому випадку таким просторовим об'єктом є місто. На думку Кевіна Лінча, узагальнений образ міста складається з індивідуальних образів. Попри те що вони можуть кардинально відрізнятись, все одно існує спільне (усереднене) ядро, за допомогою якого і виникає можливість створення загального образу [7, С.174]. Отже, сукупний образ міста являє собою конструкт, створений на основі результатів індивідуального сприйняття міського простору всіма його мешканцями, але з виключенням унікальних його елементів. Тобто загальний образ міста це результат найбільш соціально типових моделей його сприйняття.

З метою дослідження особливостей зміни семантики міста методом ментального картографування проведено дослідження на тему: «Ментальна карта Дніпра: сприйняття простору міста студентами ДНУ імені Олеса Гончара» в період з 10 по 25 квітня 2017 року (N=105). Для виявлення неформалізованого образу міста в уявленні студентів ДНУ інформантам пропонувалося намалювати будь-якими кольорами місто, як вони його уявляють. Для виявлення специфіки сприйняття образу міста були використані реальні карти міста Дніпро. Локальні карти міста були обрані за критерієм високої концентрації в них культурних, історичних, розважальних та споживацьких об'єктів міського простору.

Отримані результати свідчать, що для студентів сукупний образ міста заповнений об'єктами споживацьких практик. Також в загальний ментальний простір міста включені культурні, рекреаційні об'єкти та місця дозвіллевих практик. Водночас ландшафти пам'яті практично не представлені в уявному просторі міста Дніпро. Це говорить нам про те, що для студентів як сегменту молоді образ міста конструюється з переважанням комерційного (ТРЦ, магазини), рекреаційно-дозвіллевого (Парки, Набережна) та культурно-символічного відтінку (наприклад культурний центр «Менора», а також з включення певних асоціативних об'єктів-символів міста: готель «Парус», житловий комплекс «Вежі»). Ці елементи відтісняють ландшафти пам'яті із загального образу міста.

У міському просторі Дніпра відбулися певні зміни ландшафтів пам'яті, які спричинені, як загальнонаціональною політикою пам'яті, так і діяльністю місцевих акторів. Особливо потрібно зазначити, що міський простір Дніпра в радянську добу мав в фізичному та символічному плані дуже високий рівень ідеологізації, що проявлялося у меморіалах (пам'ятники Леніну, Петровському, Калініну та ін.), топонімах (на честь різних радянських політичних і революційних діячів) та навіть в архітектурних забудовах. Тобто Дніпро був концентрованим містом «радянської типовості», містом, фізичний простір якого був жорстко внесений в ті ідеологічні рамки яким мало відповідати кожне місто СРСР. Після утворення України як самостійної держави ці ідеологічні рамки миттєво зникають, але так миттєво не зникає той меморіальний текст, який був написаний в міському просторі.

Конкретно локальним об'єктом даного дослідження є окрема зона міста – центр, оскільки тут найбільша інтенсивність культурно-символічних об'єктів, та в першу чергу ландшафтів пам'яті (особливо в радянський період). Критеріями фіксації центру міста виступало конкретно просторове та асоціативне сприйняття його меж мешканцями, а також символічна насиченість (до нього повинні входити об'єкти міста, які мешканці вважають історичними та сучасними символами міста)

текстово-мовної та меморіальної структури за допомогою контент-аналізу фотоальбомів радянського і сучасного періоду, в кожному з яких зафіксовані ті самі місця в аналогічному ракурсі. При аналізі загально-знакової структури було визначено, що в сучасному архітектурному просторі у порівнянні з радянським, пріоритетні місця починають займати знаки комерційно-споживацького та національно-центричного характеру. Висока пріоритетність саме знаків національно-центричного характеру говорить про те що сучасний простір міста Дніпро відображає процес актуалізації етнічної та національної тематики в Україні загалом. Це підтверджується також в текстово-мовній структурі де об'єм української мови як одного з елементів національної тематики, вдвічі більший ніж російської та англійської мови.

На фоні загальних змін в знаковій та мовній структурі відбулися зміни й серед ландшафтів пам'яті, які в своїй більшості в архітектурному просторі переважно представлені меморіалами. У порівнянні з радянським періодом, відбулося збільшення національного історичного дискурсу, завдяки конструюванню в рамках міського простору ландшафтів пам'яті які відображають націоцентричну модель історичної пам'яті. В межах цієї моделі транслюються події та персоналії, які в першу чергу акцентують увагу на представленості «України та українців» в історичній перспективі. Меморіали, пов'язані з радянським історичним дискурсом, не зазнали кардинальних змін на відміну від внутрішньо-міських топонімів, надалі залишаючись найбільш широко представленими в просторі міста, особливо кризово-деструктивна тематика яка практично повністю сконцентрована на подіях Другої світової війни. Проте радянські меморіали, які пов'язані з суспільно-політичною тематикою, в першу чергу радянськими політичними діячами, зазнали деконструкції в рамках реалізації процесу декомунізації.

Найбільш стійким хронологічним пластом ландшафтів пам'яті виявилися дорадянські меморіали, змін серед яких не було зафіксовано. Вони відображають культурно-творчу тематику, яка представлена російськими письменниками. В рамках локальної структури ми фіксуємо збільшення меморіалів безпосередньо пов'язаних з містом Дніпро за рахунок персоналій національної моделі історичної пам'яті. Меморіали радянського періоду, які відображають події чи персоналії пов'язані з містом Дніпро, доповнюються дорадянськими меморіалами національного характеру, що вказує на збільшення хронологічних рамок трансляції історичної пам'яті пов'язаної з містом в самому ж міському просторі.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Ганаба С. О. Символічний простір міста як простір пам'яті [Текст] / С. О. Ганаба // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2016. – №6. – С. 4 – 10. 2. Кислюк К. В. Трансформації меморіального простору і меморіальних практик в Україні періоду незалежності [Текст] / К. В. Кислюк // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2016. – № 2. – С. 3 – 7. 3. Серeda В. В. Місто як lieu de mémoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова [Текст] / В. В. Серeda // Вісник Львів. Ун-ту. – 2008. – №2. – С. 73 – 99. 4. Терентьев Е. А. Топонимические практики как объект социологического исследования: аналитический обзор [Текст] / Е. А. Терентьев // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2014. – №3. – С. 73 – 86. 5. Грищенко М. Публічний простір міста як об'єкт соціологічного дослідження [Текст] / М. Грищенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2016. – №1(7). – С. 31 – 38. 6. Шаповалов Р. О. Публичное пространство и места памяти: точки соприкосновения и различия. [Электронный ресурс] / Р. О. Шаповалов // Название с экрана. – Режим доступа: – URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2016/data/8456/uid71779_report.pdf. 7. Мокроусова А. К. Образы города как ресурс анализа социального пространства [Текст] / А. К. Мокроусова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2012. – № 3. – С. 173 – 181.

УДК [316.624:316.354:351.74](477.54)

SOCIOLOGICAL MONITORING «PUBLIC SAFETY AND TRUST TO LAW ENFORCEMENT AGENCIES» AS A STEP TO DEVELOPING COMMUNITY POLICING IN KHARKIV REGION

Serdyuk Alexey – PhD in sociology, senior lecturer, Deputy Head of Scientific-Research Lab of Crime Enforcement, Kharkiv National University of Internal Affairs

Timothy G Shilston Master of Philosophy of Philosophy, Regional Presence Coordinator. European Union Advisory Mission – Ukraine

Sokurenko Valerii – Doctor of Science in Law, senior lecturer, Rector, Kharkiv National University of Internal Affairs

У статті представлені результати опитування жителів Харкова і Харківської області з проблем публічної безпеки і довіри до правоохоронних органів, проведеного Харківським національним університетом внутрішніх справ у співпраці з Головним управлінням Національної поліції Харківської області за підтримки Консультативної місії Європейського Союзу, в рамках «Щорічної програми безпеки Харківської області» і «Регіональної програми публічної безпеки і порядку в Харківській області 2016 - 2017». Автори проаналізували проблеми оцінки роботи поліції за допомогою якісних і кількісних методів. Автори підкреслюють важливість вивчення громадської думки як основного елементу оцінки поліцейської діяльності. Серед компонентів ком'юніті полісінг (поліцейської діяльності спрямованої на потреби місцевої громади) автори виділяють наступні: близькість, видимість і доступність поліції; рішення довгострокових проблем; проактивна профілактика; багатосторонні партнерські відносини; активну участь громадян в правоохоронній діяльності. Автори стверджують, що подібні дослідження повинні бути регулярними, і результати повинні впливати на складання «Щорічної програми безпеки регіону». Результати досліджень та щорічних звітів за програмою безпеки повинні відкрито публікуватися, щоб громадяни бачили, що проблеми безпеки їхнього регіону відображені в пріоритетах не тільки поліції, але і інших відомств. У дослідженні проаналізовано ряд суб'єктивних та поведінкових показників, таких як: сприйняття публічної безпеки, оцінка діяльності поліції в дзеркалі громадської думки, довіра до правоохоронних органів, взаємодія з поліцією, віктимологічні показники, проблеми правоохоронної діяльності в місцевій громаді і очікування місцевих жителів від правоохоронних органів. Автори розглядають це дослідження як крок від «реактивної поліцейської діяльності» до проактивної поліцейської діяльності заснованої на моделі «ком'юніті полісінг» в Харківській області.

Ключові слова: соціологічне дослідження, ком'юніті полісінг - поліцейська діяльність спрямована на потреби місцевої громади, публічна безпека, довіра до правоохоронних органів, оцінка роботи поліції.

В статье представлены результаты опроса жителей Харькова и Харьковской области по проблемам публичной безопасности и доверия к правоохранительным органам, проведенного Харьковским национальным университетом внутренних дел в сотрудничестве с Главным управлением Национальной полиции Харьковской области при поддержке Консультативной миссии Европейского Союза, в рамках «Ежегодной программы безопасности Харьковской области» и «Региональной программы публичной безопасности и порядка в Харьковской области 2016 - 2017». Авторы проанализировали проблемы оценки работы полиции с помощью качественных и количественных методов. Авторы подчеркивают важность изучения общественного мнения как основного элемента оценки полицейской деятельности. Среди компонентов комьюнити полисинг (полицейской деятельности направленной на потребности местной общины) авторы выделяют следующие: близость, видимость и доступность полиции; решение долгосрочных проблем; проактивная профилактика; многосторонние партнерские отношения; активное участие граждан в правоохранительной деятельности. Авторы утверждают, что подобные исследования должны быть регулярными, и результаты должны влиять на составление «Ежегодной программы безопасности региона». Результаты исследований и ежегодных отчетов по программе безопасности должны открыто публиковаться, чтобы граждане видели, что проблемы безопасности их региона отражены в приоритетах не только полиции, но и других ведомств. В исследовании проанализирован ряд субъективных и поведенческих показателей, в том числе: публичная безопасность, оценка деятельности полиции в зеркале общественного мнения, доверие к правоохранительным органам, взаимодействие с полицией, виктимологические показатели, проблемы правоохранительной деятельности в местном сообществе и ожидания местных жителей от правоохранительных органов. Авторы рассматривают это исследование как шаг от

«реактивной полицейской деятельности» к проактивной полицейской деятельности основанной на модели «комьюнити полисинг» в Харьковской области.

Ключевые слова: социологическое исследование, комьюнити полисинг – полицейская деятельность направленная на потребности местной общины, общественная безопасность, доверие к правоохранительным органам, оценка работы полиции.

The results of sociological survey of Kharkiv and Kharkiv oblast citizens regarding public safety and trust to law enforcement agencies conducted by Kharkiv National University of Internal Affairs in cooperation with the Main department of the National Police in the Kharkiv region, supported by the European Union Advisory Mission in the frames of «Annual safety program of the Kharkiv region» and «Regional program of public safety and order in the Kharkiv region 2016 – 2017» are presented. The authors have analyzed a problems of assessment of police work through purely technical and quantitative measures. Authors emphasized the importance of gathering and responding to public perceptions as a basic Community policing elements among which are the following: proximity, visibility, approachability of police; long term problems solving; proactivity, prevention; multi agency partnerships; active citizen involvement. The authors noticed that research should be frequent and the outcome should influence the drafting of an annual multi-agency community safety strategy (CSS). The results of the consultation, together with the CSS itself should then be published openly so that citizens can be reassured that their concerns are reflected in the priorities not just of the police but of other related agency stakeholders. The authors have analyzed a number of subjective and behavioral indicators, including: Public Safety, Evaluation of police activity in the mirror of public opinion, Trust to law enforcement agencies, Interaction with police, Victimological indicators, Problems of law enforcement activity in the local community and Expectations from law enforcement agencies. Authors consider this survey as a step from «Response Driven Policing» towards authentic «Community Policing» in Kharkiv region.

Keywords: survey, community policing, public safety, trust to law enforcement agencies, performance of law enforcement.

Introduction

Assessment of police work through purely technical and quantitative measures is often problematic [7, 12]. Traditionally in post – soviet Ukraine the system has been elaborate, somewhat arbitrary and highly mechanistic, with the threat of punishment linked to perceived under performance [13]. Such a regime inevitably leads to the manipulation of figures and a distortion of police activity in pursuit of outcomes deemed favourable. The needs of the public become marginalised and subordinated to this numbers game, process becomes all important whilst outcomes as seen from the public perspective are of secondary concern at best.

We must be clear that quantitative measures are not intrinsically poor means of measuring police performance, however the argument here is that to be effective in meeting public needs they must be rigorously associated with what the public seeks from their police services. This in turn implies that the police, and other law enforcement agencies, must, when planning activities, first proactively engage with the public in order to establish their concerns and hence their needs. Once completed the results of this public consultation can be reflected in police activity and that activity can be assessed in part by quantitative measures. The difference being that now police managers can be confident that pursuit of numbers is authentically aligned with public needs and achievement of targets will boost public confidence.

This requirement sits well with the recent Law of Ukraine «On National Police» [13]. It is specified in part 3 of article 11 that «... the level of the population's trust in police shall be the main criterion for assessing efficiency of operation of police agencies and units».

Community policing: the importance of gathering and responding to public perceptions

According to Stenson [10] the methods of what today we would call «community policing» can trace their origins to 19th century Britain. However, most authors state a more recent birth. Nalla [4], as part of a summary of the history of policing in the USA, describes how during the 1980s police agencies across the country recognised that the so called «professional model» of policing, with its emphasis on crime statistics, response times and technology had created a problematic distancing between police and the public they serve. In its place came «community policing» with its now familiar rhetoric of crime prevention, community engagement, problem solving and decentralisation. Brogden and Nijhar [1], Kempa [3] and Terpstra [5] are amongst those who agree that community policing has become the dominant policing business model in western nations for at least the last three decades.

Friedmann [2] offered the first concerted attempt at a definition of community policing to appear in the academic literature:

Community policing is a policy and strategy aimed at achieving more effective and efficient crime control, reduced fear of crime, improved quality of life, improved police services and police legitimacy, through a proactive reliance on community resources that seek to change crime-causing conditions. It assumes a need for greater accountability of police, greater public share in decision- making and greater concern for civil rights and liberties [2, p.4]

Central to this definition is the notion that the public should be offered a greater share in decision making and by implication that the police should respond to their legitimately expressed concerns. Friedmann was by no means

the last to define community policing and two years later Trojanowicz and Bucqueroux [6] offered what, perhaps because of its brevity and simplicity, has become a frequently cited definition:

... a philosophy of full-service, personalized policing where the same officer patrols and works in the same area on a permanent basis, from a decentralized place, working in proactive partnership with citizens to identify and solve problems [6, p.6]

Again there is an overt acceptance that citizens should be involved in policing, indeed that policing is something that should be done WITH the public not TO the public. In this concept police officers become servants of the people and not instruments of the state.

Continuing that theme Skogan and Hartnett [9] identified several basic components of the community policing model and in doing so they place even more emphasis on citizen involvement [9, p.5]:

... organizational decentralization and a reorientation of patrol in order to facilitate two-way communication between police and the public. It [community policing] assumes a commitment to broadly focused, problem oriented policing and requires that police be responsive to citizens' demands when they decide what local problems are and set their priorities

Finally, Terpstra [5, p.67] as part of a meta analysis reviewed the international literature up to 2009 and he identified five recurrent elements in the descriptions of community policing which can be summarised thus:

- 1 Proximity, visibility, approachability of police
- 2 Long term problems solving
- 3 Proactivity, prevention
- 4 Multi agency partnerships
- 5 Active citizen involvement

When taken together, what these various commentaries demonstrate is that at the heart of the community policing model lies a reciprocal relationship; the active involvement of citizens in policing, or at least setting police priorities, and the eager responsiveness of the police to those concerns [8, p.359]. It follows that police first need to establish what those concerns are. This consultation can be done in a variety of ways from the routine conversations between residents and patrolling police officers to the more formal and structured use of focus groups and interviews with citizens as part of a carefully planned public survey. Such research should be frequent and the outcome should influence the drafting of an annual multi-agency community safety strategy (CSS). The results of the consultation, together with the CSS itself should then be published openly so that citizens can be reassured that their concerns are reflected in the priorities not just of the police but of other related agency stakeholders.

In Kharkiv region, beginning in February 2017, representatives of several local law enforcement agencies and other stakeholders have been meeting with the aim of creating a CSS for the Kharkiv region for the calendar year 2018. The European Union Advisory Mission for security sector reform has acted as a consultant throughout, and its experts have been sharing experience and expertise gained from similar exercises in western Europe. This is the first such exercise in Ukraine.

One of the first actions of the group was to commission the Kharkiv National University of Internal Affairs to conduct a formal survey of public opinion concerning community safety and policing issues.

Method

The annual monitoring sociological survey «Public safety and trust to law enforcement agencies» is investigated taking into account pilot studies conducted by the University and Main Department of National Police of Ukraine in the Kharkiv region in 2013, 2016 and 2017 by Serdiuk O. and Buhaichuk K. [11].

The objective is to assess key indicators of the performance of law enforcement agencies in the Kharkiv region from the public perspective (public trust to law enforcement agencies, level and dynamics of crime, public safety and order).

Method of data collection – «face to face» individual structured interviews at the residence of respondents, using a paper questionnaire.

Sample – we use a two-stage quota sampling (N=4287): at the first level - the selection of the settlement, at the second level – a quota based on gender and age in the settlement. The survey of Kharkov region residents (N=2956) carried out during the period from 25/04/2017 to 29/05/2017. The survey of Kharkov city residents (N=1331) carried out during the period from 11/05/2017 to 31/05/2017. Sample Error (with a confidence level of 95%) is: for figures close to 50 % $\pm 2,68$ %; to 20 % $\pm 2,15$ %; to 5 % $\pm 1,17$ %.

For a correct understanding of the obtained data, there is a need to identify two peculiarities of public opinion:

2. public opinion is not «what exists», but «how it is perceived by citizens». Regarding the crime situation and public opinion, these are not a «direct indicator» of law enforcement activities (such as number of detainees, or the percentage of disclosure), it is a «consequence» of police work and is distant in time.

2. public opinion is rather stable phenomenon and changes slowly, if to change it than it should be six months - year, therefore, an interval for assessing public opinion about the work of law-enforcement agencies was selected one year.

Results

Public Safety

The subjective perception of the level of crime, compared with 2016, reflects increasing. 18% of respondents

report about high crime rate (8% in 2013, 14% in 2016). About the low crime rate report 24% of respondents (46% in 2013, 36% in 2016). In Kharkiv, the level of crime is perceived as slightly higher than in the settlements of the region.

Fears of crime compared with 2016 decreased. 8% of respondents (18% in 2013, 12% in 2016) seriously alarmed and feared by crime. The averages are between «Slight Concern» and «Significant Concern».

The desire to avoid some places in the area of residence in order not to become a victim of the offender, in comparison with the previous one, remains unchanged. As in previous years, about 45% of respondents report about such places. About absence - 28% (33% in 2013, 31% in 2016). At the same time, inhabitants of settlements of the region show less desire to avoid certain places, feel safer than residents of Kharkiv.

Changes in the behavior of citizens during the dark time is one of the basic indicators for assessing the crime situation. The obtained data show a decrease in the proportion of citizens who do not change their behavior in comparison with previous years in Kharkiv (from 36% in 2013, 30% in 2016 to 29% in 2017) and an increase in the region (from 42% in 2013, 38% in 2016 to 48% in 2017). It was paid attention to the increase of the proportion of citizens taking passive security measures (from 24% in 2016 to 32% in 2017) and active security measures (from 12% in 2016 to 21% in 2017).

In Kharkiv, the proportion of those who take passive security measures has increased – people do not leave their houses without any needs, choose someone to accompany them, feel alert (from 21% in 2016 to 35% in 2017). In the region the percentage of such persons remained stable (28%).

Both in the city and in the region, there were considerably more people taking active safety measures - they carry the means of self-defence, or take a dog with them. We see an increase in 1.5 times in Kharkiv (from 15% in 2016 to 24% in 2017) and 3 times in the Kharkiv region (from 5% in 2016 to 15% in 2017). The percentage of people taking other security measures has also increased.

Approximately two-thirds of inhabitants of Kharkiv and the region, if they become the object of criminal offenses, contact police. At the second place - relatives and friends, that one third of respondents will contact. A small percentage of respondents (13% - 15%) will defend themselves on their own. The inhabitants of Kharkiv more than residents of the regional districts are counting on the help of the prosecutor's office, local authorities and public organizations. Inhabitants of the region express more intentions to go to the court than Kharkiv residents.

Data on the subjective perception of the dynamics of crime indicate that inhabitants of the Kharkiv region are experiencing its increase compared with 2013 and 2016, reflecting the general criminal situation and it's confirmed by the quantitative data of statistical reporting.

Evaluation of police activity in the mirror of public opinion

Data on the subjective perception of police success in carrying out their tasks indicate an increase of positive assessments of activities in general and in territorial units of the Kharkiv region apart. In Kharkiv, compared with previous years, the situation remained practically unchanged. About 18% of the respondents (15% in 2016, 13% in 2013) are evaluating excellent police work and better than worse - 46% (33% in 2016, 34% in 2013).

Among law enforcement agencies, inhabitants of the Kharkiv region consider police work to be the most successful (Table 1). Less successful than the work of the police in Kharkov city, they consider the work of the new patrol police. According to the degree of satisfaction there is Security Service of Ukraine (SSU) work, prosecutor's office, and the least successful respondents consider the work of court. In general, residents of the region are more satisfied with the activities of law enforcement agencies than Kharkiv residents.

Table 1.

Index score* successful accomplishment of law enforcement tasks (The index ranges from «-1» - Very bad to «+1» - Excellent)

Law enforcement agencies	Kharkiv	Regional police stations	Kharkiv region in total
Police	0,22	0,25	0,23
Prosecutor's office	0,14	0,18	0,16
Court	0,13	0,17	0,13
SSU (Security Service of Ukraine)	0,15	0,19	0,17
New Patrol Police**	0,08	-	-

* To simplify the comparative assessment of the answers, they are calculated in the index. The index ranges from «-1» - Too bad to «+1» - Excellent. The recalculation is carried out by assigning answers to the question «How do you think local ... police, prosecutor's office, court, SSU and the new patrol police?»: Very bad – «-1»; Rather bad – «-0,5»; Difficult to answer – «0»; Rather good – «+0,5»; Excellent – «+1».

** Only for residents of Kharkiv.

The subjective successful perception of public order protection in the streets, squares, and other public places indicates a slight decrease in the positive assessments of this task, both in Kharkiv and in the Kharkiv region.

The subjective successful perception of citizens health protection from criminals indicates a significant improvement in the Kharkiv region and deterioration in Kharkiv. In general, the successful perception of citizens lives and health protection from criminals has deteriorated.

The subjective successful perception of citizens property and accommodation protection from criminals also indicates a significant improvement in the Kharkiv region and deterioration in Kharkiv. In general, successful perception of citizens property and accommodation protection from criminals has deteriorated.

The subjective successful perception of the fight against illegal drugs distribution shows a deterioration of the overall situation compared with 2016. It is noted the significant reduction of positive assessments in this task accomplishments in Kharkiv city and improvement in the Kharkiv region.

The subjective successful perception of juvenile delinquency prevention also indicates a deterioration of the overall situation compared with 2016. There is a very significant decrease in the positive assessments of this task accomplishment in Kharkiv and a slight decrease in the Kharkiv region.

The subjective successful perception of hooliganism and vandalism prevention indicates about deterioration of the overall situation compared with 2013 and 2016. There is a significant decrease in the positive assessments of this task accomplishment in Kharkiv, and increase in the Kharkiv region.

The subjective perception of the fight against prostitution, as in the previous cases, shows a deterioration of the overall situation compared with 2013 and 2016. There is a significant decrease in positive assessments of this task accomplishments in Kharkiv and decrease in the Kharkiv region. It should be noted that public opinion of settlements inhabitants of the region regarding this task may reflect the general situation but not the situation in a certain village or district center.

The subjective successful perception of the fight against corruption and bribery indicates about negative assessments of this task accomplishments as a whole and does not show positive changes compared with 2013 and 2016 both in Kharkiv and the Kharkiv region.

The subjective successful perception of road safety indicates about deterioration of the overall situation compared with 2013 and 2016, both in Kharkiv and in the Kharkiv region. The biggest deterioration took place in Kharkiv.

The subjective successful perception of rapid response and contacts from citizens who need the assistance, indicates a significant deterioration of the overall situation compared with 2016. There is a very significant decrease in the positive assessments of this task accomplishments in Kharkiv and some improvements in the Kharkiv region.

Best of all in public opinion, police manage with the protection of public order; citizens health advocacy from criminals, informing and interacting with citizens, as well as rapid and timely response.

Worst of all, Kharkiv residents assess fight against corruption and bribery. It is also negatively assessed fight against drug trafficking, prostitution and counteraction to hooliganism and vandalism. It should be noted that these problems (along with property crimes, thefts) were announced by the Kharkiv region inhabitants, as the most challenging.

Trust to law enforcement agencies

Trust to police (Picture 2), compared with previous years, has increased. There is an increase of trust to police both in Kharkiv and the Kharkiv region. In Kharkiv and in the Kharkiv region, trust to police in 2017 is almost the same.

About 65% of the Kharkiv region inhabitants fully and partially trust to police (57% in 2016, 64% in 2013), prosecutor's office - about 55%, but SSU, court and the new patrol police - about 52%.

According to the index rate (Table 2), trust to police is the highest among all law enforcement agencies. Prosecutors, SSU and courts are less trusted. Inhabitants of Kharkov city trust the new patrol police the least.

It should be noted that indicators of trust to law enforcement agencies (except police) are higher among inhabitants of the Kharkiv region. This is more likely due to the fact that they are less in contact with the prosecutor's office and SSU than their actual awareness of the activities of these services.

Table 2.

Index score* trust to law enforcement agencies

Law enforcement agencies	Kharkiv	Regional police stations	Kharkiv region in total
Police	0,30	0,28	0,29
Prosecutor's office	0,19	0,24	0,22
Court	0,16	0,23	0,19
SSU (Security Service of Ukraine)	0,19	0,25	0,21
New patrol police**	0,13	-	-

* To simplify the comparative assessment, answers are calculated in the index. The index ranges from «-1» - I do not trust to «+1» - I totally trust. Calculation was carried out by assigning answers to the question «Do you trust your local law enforcement agencies (police, prosecutor's office, court, SSU and new patrol police)?»: I totally do not trust -1; To some extent I do not trust - «-0,5»; Difficult to answer - «0»; To some extent I trust - «+0,5»; I totally trust - «+1».

** Only for residents of Kharkiv.

The fears of police, compared with 2016, have slightly decreased. 25% of respondents (27% in 2016, 40% in 2013). are strongly and partially afraid of police - in Kharkiv and in the Kharkiv region, rates of police fear are practically the same. About 69% of residents are not afraid of the police at all, for all years of the survey, this percentage is unchanged.

Respondents are afraid of new patrol police more than police. 64% of respondents are not afraid of new patrol police, 27% - are strongly and partially afraid.

Interaction with police

The awareness about the district police inspector is middle, and slowly decreases year by year. In all types of settlements, about third of citizens did not hear about the district inspector or his activities. The percentage of those who are personally in contact with the district inspector decreases, and the percentage of those who heard something about his activity from others is increasing. In Kharkiv the awareness about the district police inspector has deteriorated, in the region it has improved.

Among the ways to approach police, there is emergency telephone number 102, three quarters of respondents are ready to use this method if necessary. About third of respondents are ready personally to come to the police station. The fifth part knows the district inspector telephone number and is ready to call him and about 14% know where the district inspector is located and are ready to come to him personally. 9% know other police phone numbers and 4% know how to do it through Website / Internet.

Approximately 20% of respondents contacted the police during the year, it should be noted that the percentage of those who contact police increases year by year - 19% in 2016, 12% in 2013.

Satisfaction with communication with police officers, as compared with 2016, has decreased in all types of settlements. About 16% of respondents are fully satisfied with communication with police officers (24% in 2016, 23% in 2013). In Kharkiv and in the Kharkiv region, it is approximately the same. The averages are positive and are grouped between the average zero and the «Rather satisfied» score. It should be added that, among expectations of law enforcement agencies, respondents separately distinguish expectations of attention to their cases and courtesy of the law-enforcement agencies themselves, which significantly affects the positive professional image of law-enforcers.

The percentage of persons that faced with unlawful police actions, compared to 2017, increased to 2 percentage (from 7,6% to 9,2%). In Kharkiv (8,7%) it has not changed and is lower than in the Kharkiv region (10,8%), due to which this growth took place.

The willingness to assist law enforcement agencies is very high. This readiness is slightly higher in the settlements of the region. In total 40% of respondents are ready to help law enforcement agencies, and under certain conditions - another 40%. Respondents who are not ready to assist only 20%.

Problems of law enforcement activity in the local community

Victimological indicators show that in Kharkiv more people became victims of unlawful encroachments than in settlements of the Kharkiv region. In addition, percentage of those who reported about it to police is higher in Kharkiv - 40%, than 13% in the Kharkiv region.

Among respondents, interviewed in Kharkiv, there are twice more people who were detained by the police or were taken to the police station - such persons are about 6% in the city, and 3% in the region. This situation remained the same during all survey years.

Among the reasons for not reporting about crime to the police are the stereotypes prevailing that it will be useless, as well as trying to solve everything on their own.

By identifying issues, there were investigated problems related to the protection of public order of the local community (Table 3) and the expectations of the local community from law enforcement agencies (Table 4).

Among the problems which are often referred to there are violations of public order (hooliganism and vandalism, fights and debaucheries), property crimes (theft, robbery), corruption, and the use of alcohol and drugs (Table 3).

Table 3.

**Problems of law enforcement activity
(% of responses, grouped by categories)**

Law enforcement agencies	Kharkiv	Regional police stations	Kharkiv region in total
Property crimes	17,1	28,0	24,7
<i>Incl. Thefts</i>	<i>11,5</i>	<i>21,4</i>	<i>18,4</i>
<i>Incl. burglaries</i>	<i>3,1</i>	<i>3,2</i>	<i>3,1</i>
<i>Incl. robberies</i>	<i>2,4</i>	<i>3,3</i>	<i>3,0</i>
<i>Incl. banditism</i>	<i>0,2</i>	<i>0,1</i>	<i>0,1</i>
Public order	17,1	13,3	14,5
<i>Incl. hooliganism</i>	<i>12,9</i>	<i>5,9</i>	<i>8,1</i>
<i>Incl. vandalism</i>	<i>2,6</i>	<i>3,8</i>	<i>3,4</i>
<i>Incl. fights and debaucheries</i>	<i>1,7</i>	<i>3,6</i>	<i>3,0</i>
Drugs	10,5	13,5	12,6
Alcohol	6,8	11,8	10,2
Corruption	5,0	3,9	4,2
Prostitution	2,4	4,0	3,5
Juvenile delinquency	1,4	1,7	1,6
Traffic	0,8	1,5	1,3

Table 4.

**Expectations from law enforcement agencies
(% of responses, grouped by categories)**

Law enforcement agencies	Kharkiv	Regional police stations	Kharkiv region in total
Protection	7,3	12,1	10,6
Work	9,2	9,3	9,3
Order	5,9	8,2	7,5
Assistance	2,1	5,2	4,3
Guard	1,6	4,9	3,9
Patrolling	1,3	4,3	3,3
Fairness	2,3	3,5	3,1
Human attitude	1,4	2,7	2,3
Duty fulfillment	2,0	1,6	1,7
Justice	1,4	1,3	1,3
Rapid response	2,6	0,6	1,2
Nothing	2,9	2,4	2,6

Among the expectations of law enforcement agencies (Table 4) there are expectations of public order and high-quality performance of their duties (work), citizens also expect justice from law-enforcement agencies, honesty and courtesy of the law-enforcers themselves. In some places, among the expectations, there are requests for patrolling during the dark time.

Discussion

Based on the results, it is possible to distinguish three priority directions of improvement of law enforcement agencies work in the Kharkiv region:

1. Information and interaction. The inhabitants of the city and the region are experiencing an increase level of crime, they are worried about it and respond to changes by their behavior (firstly, they use different measures for the personal security and security of their own property). The vast majority of citizens are ready to help law enforcement (80%) and trust them (55-65%). Based on it, the law enforcement agencies should engage public and inform them about criminal risks and necessary security measures.

Awareness. In this perspective, citizens should be assisted how to make their behavior safer and what better ways to protect themselves and their property from criminal encroachments. Citizens also need to know how to contact police, other law enforcement agencies, who should be addressed and in what cases, to know the location of the police stations and telephone numbers of district inspectors.

Interaction. Local residents should be encouraged to inform about crimes and offenses in places of residence and to simplify the ways of reporting about criminal and other threats to public security (or to expand such opportunities).

2. Professional image and trust to law enforcement officers. Reduction of regional residents satisfaction with communication with police officers, increase of police misconduct, negative assessment of the fight against corruption, and indications of poor professional qualities of law enforcement officers themselves, along with citizens expectations of honesty, courtesy and indifference to their duties from law enforcement officers themselves - requires measures directed to improving the professional image of officers and increasing the level of trust in the entire system of law enforcement.

Professional image. The process of police interaction with citizens needs to be improved. The ethical, polite and indifferent attitude of the police and other law enforcement officials to the problems of the inhabitants comes to the first place. Appearance, uniformed clothing, equipment, compliance with ethics and communication are a representative components of law enforcement functions that significantly affects the perception of citizens by law enforcement as defenders of rights and freedom of citizens.

Trust. Rapid and timely response to citizens complaints is one of the basic components of trust to law enforcement agencies (along with the accomplishment of other law enforcement functions). This creates public feeling that they will receive response to their contacts that law enforcement officers are not indifferent to their problems etc. At the same time, according to the results of the survey, residents of Kharkiv region identify deterioration of rapid and timely response by law enforcement agencies to their applications, requests and complaints, which require all interested parties to improve this area of work.

3. Public safety. Public opinion and trust are the direct consequence of how successfully the law enforcement agencies deal with their direct tasks. The biggest attention should be paid to the prevention and counteraction of offenses that inhabitants of specific settlements are most worried about. For this purpose in the annexes, we gave a list of problems and expectations from inhabitants of specific settlements, and it is necessary to pay attention by the heads of the relevant territorial units.

The targeting of law enforcement activities to the most acute problems in specific territorial units should be done taking into account the local specifics and wishes of local residents.

According to the results of the study, the most acute problems for the inhabitants of the Kharkiv region are violations of public order (hooliganism and vandalism, fights and debaucheries), property crimes (theft, robbery, burglaries), corruption, and the use of alcohol and drugs.

Among all areas of work, Kharkiv residents assessed the fight against corruption and bribery the worst. The fight against drug trafficking, prostitution, hooliganism and vandalism is also negatively assessed. There was a deterioration in the assessment of the success of road safety and the prevention of juvenile delinquency.

Based on this, it can be listed the *most problematic areas of law enforcement activities* that residents concern about the Kharkiv Region:

- counteraction to property crimes (theft, robbery, burglaries);
- counteracting violations of public order;
- fight against corruption;
- consumption of alcoholic beverages. The counteraction of this phenomenon is interagency character, it requires efforts to reduce the number of places where alcohol has been selling, to reduce the time frame of alcohol trade, to prevent counterfeiting trade and bootlegging, and to control the sale of alcohol to minors. Since the concentration of violations of public order occurs along with the places of alcohol sale- from the realization of this task it should be expected to have a positive impact on countering violations of public order, violent and other crimes;
- combating drug trafficking;
- the fight against prostitution;
- ensuring road safety;
- prevention of juvenile delinquency, including consumption of alcohol and drugs by juveniles.

Security feeling. This indicator, which directly depends on the presence of law enforcement officers in the respective area of service. If citizens see law enforcement officers in the streets, in uniform, they feel more secure. The results of the survey directly indicate the need for patrolling during the dark time in some territorial units. This expectation has been expressed along with the general safety and security wishes.

Conclusion

In the final conclusion we should say that this survey represents a step from «Response Driven Policing» towards authentic «Community Policing» and expect that our results help the law enforcement agencies of Kharkiv region to obtain 4 tasks:

1. Consideration of a level of population's trust in police as the main criterion for assessing performance indicators of police agencies and units in certain locality;
2. Targeting certain assignments in police work in accordance with the needs of local community (detected by the survey) and improve of public security as a consequence of such targeting;
3. Setting interaction between police and local citizens, building «positive professional image of policemen»;
4. Implementing basics of «Community Policing» in the work of practical units.

REFERENCES: 1. Brogden M. E. and Nijhar P. Community Policing: National and International Models and Approaches. Portland, OR: Wilan, 2005. 2. Friedmann R. R. Community Policing: Comparative Perspectives and Prospects. New York: St Martin's Press, 1992. 3. Kempa M. Tracing the diffusion of policing governance models from the British isles and back again: some directions for democratic reform in troubled times // Police Practice and Research. vol. 8 (2), 2007. P. 107-123. 4. Nalla M. K. Democratic policing: a comparison of police officers' perceptions of their role and functions in transitional societies // Journal of Criminal Justice and Security. vol. 4, 2009. – P. 520-535. 5. Terpstra J. Community policing in practice: ambitions and realization // Policing: A Journal of Policy and Practice. vol. 4 (1), 2009. P. 64-72. 6. Trojanowicz R. and Bucqueroux B. Community Policing: How to get it started. – Cincinnati, OH: Anderson, 1994. 7. Shilston, T. G. Black Box: A Qualitative Method for Improving Public Confidence in Policing through Micro-Analysing Service Delivery // Policing: A Journal of Policy and Practice. vol. 5 (2), 2011. P. 125-131. 8. Shilston T. G. One, two, three, what are we still counting for? Police performance regimes, public perceptions of service delivery and the failure of quantitative measurement. // Policing. vol. 2 (3), 2008. – P. 359-366. 9. Skogan W. G. and Hartnett S. M. Community Policing Chicago Style. New York: Oxford University press, 1997. 10. Stenson K. Community policing as a government technology / Stenson K. // Economy and Society. vol. 22 (3), 1993. P. 373-389. 11. Сердюк О. О. Публічна безпека та довіра до правоохоронних органів : За результатами досліджень 2013–2017 років, проведених в Харківській області : [монографія / Сердюк О. О., Бугайчук К. Л. ; за заг. ред. Сокурєнка В. В.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Голов. упр. Нац. поліції в Харків. обл. – Харків : ХНУВС, 2017. – 360 с. 12. Сердюк О.О., Баранник О. Б., Щербакова І. В. Публічна безпека та довіра до поліції: результати соціолого-кримінологічного дослідження громадської думки // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи» : Збірник наукових праць. Випуск 37. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна. – 2016. С. 129-135. 13. Закон України «Про Національну поліцію» // Голос України : газета Верховної Ради України, 06.08.2015.

НЕРІВНОЦІННОСТІ ТІЛЕСНОСТІ: СТАН ЗДОРОВ'Я, ПОДАЧА ЇЖИ ТА ТРАНСПОРТНИЙ РУХ НА ВАГАХ МОРАЛІ

Яковенко Алла Казимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, м. Київ;

Ташченко Анна Юріївна – кандидат соціологічних наук, викладач кафедри соціології та політології, Національний авіаційний університет, м. Київ

У статті представлена спроба створення типології суб'єктів у стані вирішення моральних дилем, пов'язаних з темами стану здоров'я, подачі їжі і транспортного руху, на основі вторинного аналізу результатів емпіричних досліджень Ф. Тромпенаарса і Ч. Хемпдена-Тьорнера. Ця типологія складається з чотирьох типів («непохитливі раціоналісти», «поціновувачі майстерності», «чесні громадяни» і «мовчазні друзі») критерієм виокремлення яких стала міра домінування раціональної (модерністської) моралі, що ґрунтується на повазі до держави, громадянського суспільства, нації, класу і професійної спільноти. Ця мораль протистоять постраціональній (постмодерністській) моралі, яка ґрунтується на повазі до індивіда, який сповідує партикулярний патріотизм, та його близького оточення. Запропоновано пояснювати відмінності між типами та диспропорції всередині них з огляду на структуралістсько-конструктивістське бачення кодифікації практик поведінки у потенційно небезпечних, соціально різномірних та символічно вигідних ситуаціях, представлених П. Бурдьє. Зростання інтенсивності очікування символічної антивигоди від дотримання універсалістської орієнтації у медобслуговуванні, організації ресторану та транспортному пересуванні, як припускають автори, і зумовлює перехід до постраціональної моралі.

Ключові слова: тіло, тілесність, мораль, здоров'я, їжа, транспорт, моральні дилеми, соціологія тілесності, соціологія моралі, кодифікація.

В статті представлена попытка создания типологии субъектов в состоянии решения моральных дилемм, причастных к темам состояния здоровья, подачи пищи и транспортного движения, на основе вторичного анализа результатов эмпирических исследований Ф. Тромпенаарса и Ч. Хэмпдена-Тёрнера. Эта типология состоит из четырех типов («несгибаемых рационалистов», «ценителей мастерства», «честных граждан» и «молчаливых друзей») критерием выделения которых стала мера доминирования рациональной (модернистской) морали, основанной на уважении к государству, гражданскому обществу, нации, классу и профессиональному сообществу. Эта мораль противостоит пострациональной (постмодернистской) морали, основанной на уважении к индивиду, исповедующему партикулярный патриотизм, и его близкому окружению. Предложено объяснять различия между типами и диспропорции внутри них, учитывая структуралистско-конструктивистское видение кодификации практик поведения себя в потенциально опасных, социально разнородных и символически выгодных ситуациях, поданное П. Бурдьё. Рост интенсивности ожидания символической антивигоды от соблюдения универсалитской ориентации в медобслуживании, организации ресторана и транспортном передвижении, как предполагают авторы, и обуславливает переход к пострациональной морали.

Ключевые слова: тело, телесность, мораль, здоровье, еда, транспорт, моральные дилеммы, социология телесности, социология морали, кодификация.

The article presents a typology of subjects in the state of solving moral dilemmas involved in the themes of health status, food serving and transport traffic, based on the secondary analysis of results of empirical studies by F. Trompenaars and C. Hampden-Turner. This typology consists of four types – «adamant rationalists», «connoisseurs of workmanship», «honest citizens» and «silent friends», – which were determined through the measure of dominance of rational (modernist) moral, based on respect for the state, civil society, nation, class and professional community. It opposes post-rational (postmodern) moral, based on the respect for individual practicing particularistic patriotism and his close enclave. It's suggested to explain the differences between types and disproportions within them considering the structural-constructivist vision of the codification of practices of behaving themselves in potentially dangerous, socially dissimilar and symbolically profitable situations, submitted by P. Bourdieu. The increase in the intensity of expectation of symbolic anti-gains from observing universalist orientation in medical service, restaurant organization and movement in transport, as the authors presume, causes a transition to the post-rational moral.

Keywords: body, bodily, moral, health, food, transport, moral dilemmas, sociology of bodily, sociology of moral, codification.

Ми підходимо до характеристики проблеми з предметної області, суміжної для соціології моралі та соціології тілесності. Представники соціології моралі висловлюють думки щодо необхідних умов подальшого розвитку цієї галузі, в світлі котрих найважливішим є налагодження зв'язку між дослідженнями моралі в широкому й абстрактному контексті (результатами яких є різноманітні класифікації видів моралі, а також видів її визначення) та дослідженнями моральних зіткнень на мезорівні соціального порядку в конкретних сферах та підсферах суспільної діяльності, а також зміни значень моралі в окремих інституційних порядках [1, с. 93-100]. Використання ж так званої «перспективи тілесності» (актуалізованість якої сьогодні, на нашу думку, доводити немає потреби), як свідчить вже існуючий досвід її поєднання як з очевидно близькими, так і з опосередковано наближеними до вивчення тіла предметними областями (напр., із соціологією харчової поведінки [2, с. 303] чи соціологією соціальної політики [3]), виявляється продуктивним і корисним у тому випадку, коли призводить до розкриття різнобічних інтерпретацій тілесного досвіду і прихованих у ньому владних відносин та нерівностей, що входять у суперечність із прагненням до справедливості [3, с. 134]. Логічність і нефальшивість можливого тандему соціології моралі та соціології тілесності для нас безсумнівна, оскільки у моральних дилемах, що повсюдно виникають (що за сутністю своєю є ситуаціями вибору між альтернативами поведінки, вихід із котрих в будь-якому разі порушить ті чи інші соціальні норми, а необхідність вибору і дії згідно з ним залишається так само, як залишаються і уявлення про нормативну поведінку, в результаті чого соціальні норми набувають ієрархізованості та нерівноцінності у множині ймовірних варіацій), непересічно задіяні питання, що торкаються особливостей поводження з власним і чужим тілом – переконатися у цьому легко, освіживши у пам'яті типові «задачі з етики» або/та ознайомившись із спеціалізованими джерелами щодо моральних дилем (напр., [4]). Однак, доречі, сумнопоказово для соціологів те, що в інтенсивному вивченні людей у стані цих дилем першість і нині тримають філософи та психологи, здобуваючи дані для наукових висновків і суспільно важливих дискусій переважно у гіпотетично-лабораторних умовах, а соціологам частіше залишається роль «тих, хто сподівається» на міждисциплінарну співпрацю борців із філософським та психологічним редукціонізмом. Тож наукову проблему ми вбачаємо у тому, що наявне соціологічне знання про тілесне у сфері моралі та мораль у сфері тілесного не є достатньо повним і взаємопов'язаним для того, щоб ґрунтовно відображати багатомірне реальне формування і функціонування тілесно-причетної моралі.

Оскільки нами був зафіксований «наздоганяючий» характер соціологічної рефлексії моралі, в тому числі і призначеної для контролю реалізації власної тілесності й тілесності інших людей, то, звісно, увагу привертають насамперед ті публікації, в яких автори здійснюють спроби спрямувати результати своїх досліджень моральних дилем у поле соціологічних інтерпретацій. Одним із таких випадків є книга «4 типи корпоративної культури» авторитетних крос-культурних дослідників Ф. Тромпенаарса і Ч. Хемпдена-Тьорнера [5], що перекладена по виданню з більш загальною назвою «Riding the Waves of Culture: Understanding Cultural Diversity in Business» («Їдучи хвилями культури: Розуміння культурного розмаїття у бізнесі») і у 2012 р. вийшла вже третім виданням як «бізнес-класика». Шукаючи засоби для полегшення перипетій у корпоративних взаємодіях, свої висновки і рекомендації Тромпенаарс і Хемпден-Тьорнер викладають з опором на загальну теорію дії Т. Парсонса, доповнюючи її теоретичними напрацюваннями А. Шютца, Ф. Клакхона, Ф. Л. Строрбека та ін., тож у них, по-перше, має місце об'єднання аналізу загальнокультурного та посферного рівнів прояву моралі на основі ґрунтовного масиву емпіричних даних, а по-друге – відповіді їхніх респондентів щодо своєї поведінки за умов потрапляння у морально-дилематичну ситуацію, незважаючи на умоглядну постановку запитань (слід зазначити, що майже сумнозвісні «гіпотетично-лабораторні» умови в даному випадку частково врівноважені постійним живим обговоренням дилем на семінарах, котрі ці автори проводять для менеджерів, не уникаючи поділитися результатами дискусійних зіткнень), вписані у рамки застосування системних та інтрепретативних соціологічних теорій, а не теоретичних засобів загальної етики. Та є одна «незадача»: помічаючи, що одні і ті ж країни в залежності від центрального об'єкту, котрий провокує виникнення дилеми, організуються у неоднакові «топи» лідерів з вибору тієї чи іншої відповіді-рішення, Тромпенаарс і Хемпден-Тьорнер час від часу опускають заглиблення у цю обставину, втрачаючи таким чином важливу ланку між одномірним порівнянням і типологією. Це відбувається, наприклад, за розгляду трьох моральних дилем під кодовими назвами «Лікар і страхова компанія», «Посередній ресторан» та «Автомобіль і пішохід» в контексті парсонівської опозиції «Універсалістська vs. Партикулярістська орієнтація», при цьому ми ще детально не зупиняємося на деяких висновках, що дивують, згідно із якими, наприклад, японці та індонезійці, країни яких щодо двох дилем («Посередній ресторан», «Автомобіль і пішохід») продемонстрували відсоток універсалістів вищий за 50%, чомусь у обох випадках названі «прибічниками партикулярістської етики» [5, с. 84]. Між тим, від теоретиків пропозицій для типологізації – чи не з надлишком (і, відмітимо, більшість з відомих нам зроблена у англійських джерелах): їхніми напрацюваннями забезпечено можливості розрізняти мораль на універсальну і формальну, насичену і ненасичену, абсолютивістську і релятивістську, індивідуальну і

суспільну, належну і сутнісну, природну (традиційну), раціональну (модерністську) і постраціональну (постмодерністську) [1, с. 92-94; 7, с. 12-14; 8; 9] тощо.

Отже, цілі статті – створити типологію суб'єктів у стані вирішення моральних дилем, в котрих задіяно причетні до стану здоров'я, подачі їжі і транспортного руху питання, та запропонувати соціологічне пояснення причин відмінностей між виокремленими типами і диспропорцій всередині них.

Методами дослідження з огляду на вищеписані раніше не вирішені частини загальної проблеми будуть вторинний аналіз результатів емпіричних досліджень Тромпенаарса і Хемпдена-Тьорнера з приводу трьох вищевказаних моральних дилем [5, с. 75-85; 6, р. 12-14], доповнений аналогічним методом щодо зведених даних про право і мораль з «Європейського соціального дослідження» [10, с. 83-93], та аналіз джерел.

Коротко перекажемо сутність взятих до уваги дилем – це потрібно не лише для загального ознайомлення непосвячених у деталі дослідження Тромпенаарса і Хемпдена-Тьорнера читачів, а й для обґрунтування вибору критеріїв побудови нашої типології. Розпочнемо з «Лікаря і страхової компанії»: сутність уявної ситуації під цією назвою полягає в тому, що треба поставити себе на місце лікаря, який працює у такій компанії та одного разу має вирішити, чи скласти своєму другу неадекватний медичний висновок, що дозволить отримати додаткове страхування, проте справжні результати медичного огляду в цілому свідчать про хороший стан організму друга. У «Посередньому ресторані» йдеться про ситуацію, де треба уявити себе в ролі репортера газети, зобов'язаного написати про всі нові ресторани міста: дилематичність виникає, коли в умови вводиться подруга, яка вклала всі свої гроші в один із таких ресторанів, проте враження він на репортера справляє негативне, а отже, треба вибрати – чесно розкритикувати ресторан подруги чи обдурити читачів. І, нарешті, «Автомобіль і пішохід» заставляє задуматися над ситуацією, коли уявний ви і ваш друг їдете в автомобілі, яким керує ваш друг, і збиваєте пішохода. Справа доходить до суду – адвокат друга каже, що якщо ви, як свідок, під присягою скажете неправду, заниживши показник швидкості пересування автомобіля, то ваш друг з високою ймовірністю уникне серйозного покарання. Очевидно, що основними об'єктами цих дилем є, відповідно, якість професійної оцінки стану здоров'я, якість професійної організації подачі їжі та безпека транспортно-опосередкованого пересування, що охороняється державою. В будь-якому разі, універсалістська орієнтація, згідно із Тромпенаарсом і Хемпденом-Тьорнером, передбачає, що ви 1) вважаєте, що друг/подруга не має підстав або лише частково має підстави очікувати від вас вирішення дилеми на їхню користь, і 2) вчините адекватно щодо обов'язків лікаря/репортера/свідка у суді; а партикуляристська орієнтація – що ви 1) вважаєте, що друг/подруга має усі підстави або частково має підстави очікувати від вас вирішення дилеми на їхню користь, і 2) вчините в інтересах друга/подруги. Отже, у справі створення типології найдоречніше ґрунтуватися на розрізненні моралі, що стверджує природний (традиційний), раціональний (модерністський) і постраціональний (постмодерністський) її види, оскільки в центрі лише цього розрізнення знаходяться відмінності, що породжуються пріоритетністю потреб первинних чи вторинних соціальних груп: традиційна мораль стоїть на службі насамперед у так званих «природних» спільнот (як-то сім'я, клан, плем'я, громада, комуна, каста, прихід, етнос тощо) та «природної» ієрархії на основі статі, віку, походження і власності; модерністська мораль – у держави, громадянського суспільства, нації, класу і професійної спільноти, вимагаючи поваги насамперед до ієрархії на основі патріотичності, успіху у ринковій конкуренції та професійних знань і навичок; постмодерністська мораль – насамперед у «людини для себе», тобто в індивіда, який сповідує «партикулярний патріотизм», та його близького кола, пов'язаного вузькими фамілістичними відносинами, що і знаходяться на вершині ієрархії чинників морально-орієнтованої дії [8, с. 9-19; 9, с. 29-31]. Керуючись цим, пропонуємо виокремити чотири типи суб'єктів у стані вирішення моральних дилем, в яких задіяно теми здоров'я, їжі і транспорту:

1) перший тип – **«непохитні раціоналісти»**: для них різною мірою, але однозначно важливішим, виглядає збереження свого морального обличчя і перед професійною спільнотою, і перед державою та іншими громадянами, тому це є ознаки домінування раціональної (модерністської) моралі, котра «спрацьовує» відносно і до стану здоров'я, і подачі їжі, і пересування на транспорті. Країни, більшість опитаних представників з яких підпадають під цей тип, зазначені на рис. 1.

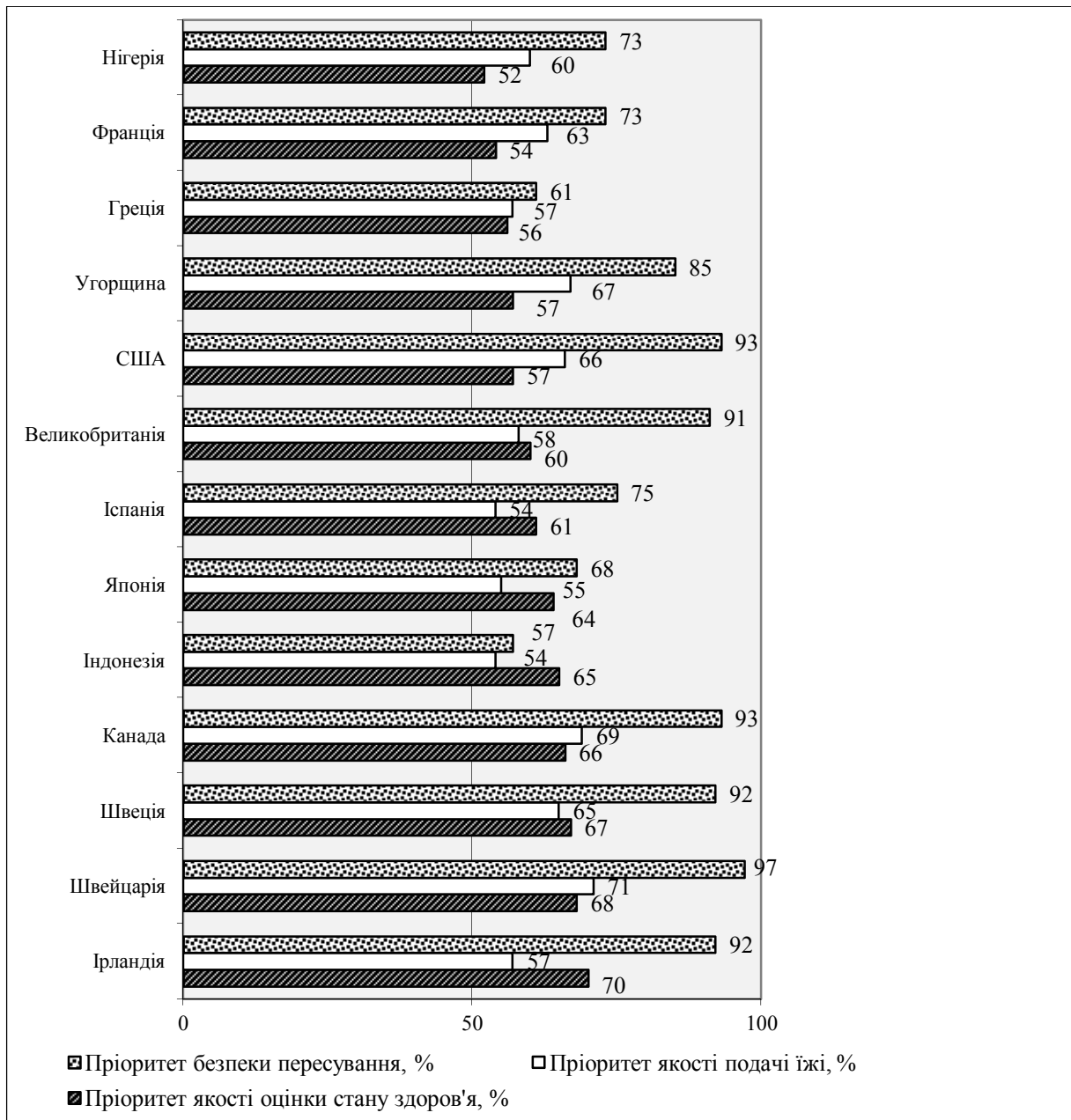

Рисунок 1. Країни, в яких пріоритетність допомоги друзям у разі загрози порушення цим громадянської та професійної етики поступається універсалістським пріоритетам

2) другий тип – «*поцінювачі майстерності*»: вони також не уникають додержуватися раціональної (модерністської) моралі, АЛЕ лише у відповідях на ті питання, що стосуються професійної етики, а про це йдеться у дилемах, споріднених з темами здоров'я та їжі. На їхню думку, медичною діагностикою і ресторанним бізнесом мають займатися кваліфіковані фахівці, результати діяльності яких навіть у разі зіткнення з інтересами особисто-близького кола фахівця не мають суперечити мистецтву «розбирання і збирання тіла» (згідно з метафорою Фуко) і «хорошому смаку» як таким (адже ресторанна їжа – це не просто їжа, а продукт соціальний куди більше, ніж фізико-хімічний; так само як і послуги з оцінки здоров'я – це значним чином реалізація дисциплінарної «біовлади» лікарів [2, с. 282-285; 11; 12, с. 31-44; 13; 14]), в той час як виконанням громадянських обов'язків заради друзів можна поступитись. Ядро цього типу складають країни, представники яких демонструють домінуючу універсалістську орієнтацію у виході і з дилеми «Лікар і страхова компанія», і з дилеми «Посередній ресторан», у той час як з дилеми «Автомобіль і пішохід» вони у більшості виходять як партикуляристи – це *Фінляндія* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я у 68% представників, якості подачі їжі – у 75%, безпеки пересування – менш ніж у 32%), *Данія* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я у 60% представників, якості подачі їжі – у 62%, безпеки пересування – менш ніж у 32%), *Італія* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я у 58% представників, якості подачі їжі – у 66%, безпеки пересування – менш ніж у 32%) та *Китай* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я у 57% представників, якості подачі їжі – у 50%, безпеки пересування – у 47%). У других рядах цього типу знаходяться виключно «ресторанні універсалісти»,

представлені *Бельгією* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я у 42% представників, якості подачі їжі – у 62%, безпеки пересування – менш ніж у 32%) та *Малайзією* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я менш ніж у 20% представників, якості подачі їжі – у 62%, безпеки пересування – менш ніж у 32%), і виключно «медичні універсалісти», представлені *Філіпінами* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я у 56% представників, якості подачі їжі – менш ніж у 24%, безпеки пересування – менш ніж у 32%) та *Бахреїном* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я у 50% представників, якості подачі їжі – менш ніж у 24%, безпеки пересування – менш ніж у 32%);

3) третій тип – **«чесні громадяни»**: на відміну від другого типу, їхня непослідовність у дотриманні раціональної (модерністської) моралі розподіляється на користь громадянської етики, про котру йдеться у дилемі, спорідненою з темою транспортного руху. Ядро цього типу складають країни, представники яких демонструють домінуючу універсалістську орієнтацію у виході з дилеми «Автомобіль і пішохід», в той час як і з дилеми «Лікар і страхова компанія», і з дилеми «Посередній ресторан» вони у більшості виходять як партикуляристи – це *Болгарія* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я у 35% представників, якості подачі їжі – менш ніж у 24%, безпеки пересування – у 54%), *Чехія* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я у 24% представників, якості подачі їжі – у 49%, безпеки пересування – у 83%), *Бразилія* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я менш ніж у 20% представників, якості подачі їжі – менш ніж у 24%, безпеки пересування – у 79%), *Аргентина* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я менш ніж у 20% представників, якості подачі їжі – менш ніж у 24%, безпеки пересування – у 70%) та *Куба* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я менш ніж у 20% представників, якості подачі їжі – менш ніж у 24%, безпеки пересування – у 65%). У других рядах цього типу знаходяться виключно «ресторанні партикуляристи», представлені *Польщею* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я у 59% представників, якості подачі їжі – у 43%, безпеки пересування – у 74%) та *Індією* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я у 53% представників, якості подачі їжі – у 48%, безпеки пересування – у 54%), і виключно «медичні партикуляристи», представлені *Сингапуром* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я у 48% представників, якості подачі їжі – у 52%, безпеки пересування – у 69%), *Румунією* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я у 44% представників, якості подачі їжі – у 68%, безпеки пересування – у 88%), *Австралією* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я менш ніж у 20% представників, якості подачі їжі – у 69%, безпеки пересування – у 91%), *Німеччиною* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я менш ніж у 20% представників, якості подачі їжі – у 61%, безпеки пересування – у 87%), *Нідерландами* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я менш ніж у 20% представників, якості подачі їжі – у 61%, безпеки пересування – у 90%) та *Мексикою* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я менш ніж у 20% представників, якості подачі їжі – у 59%, безпеки пересування – у 64%);

4) четвертий тип – **«мовчазні друзі»**: для них різною мірою, але однозначно важливішим виглядає збереження свого морального обличчя перед друзями і подругами, тож це ознаки домінування постраціональної (постмодерністської) моралі, котра «спрацьовує» відносно і до стану здоров'я, і подачі їжі, і пересування на транспорті. Країни, більшість опитаних представників з яких підпадають під цей тип – це *Південна Корея* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я у 44% представників, якості подачі їжі – у 45%, безпеки пересування – у 37%), *Венесуела* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я у 39% представників, якості подачі їжі – менш ніж у 24%, безпеки пересування – у 32%), *Єгипет* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я у 36% представників, якості подачі їжі – менш ніж у 24%, безпеки пересування – менш ніж у 32%), *Росія* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я у 29% представників, якості подачі їжі – у 47%, безпеки пересування – у 44%), *Сербія* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я у 20% представників, якості подачі їжі – у 24%, безпеки пересування – менш ніж у 32%) та *Непал* (пріоритет якості оцінки стану здоров'я менш ніж у 20% представників, якості подачі їжі – менш ніж у 24%, безпеки пересування – у 36%).

Чим же пояснити подібні диспропорції, що інколи призводять до доволі несподіваних «зустрічей» країн всередині одних і тих же типів? До того ж, якщо ми звернемося до даних із «Європейського соціального дослідження», то зможемо знайти ще деякі цікаві незбігання: наприклад, випадок Росії, що у нашій типології потрапила до низки країн із переважанням морального постраціоналізму, в контексті уявлень її представників про людську мораль в цілому (котрі виміряні в «ЄСС») не дивує, оскільки уявляючи людей переважно такими, що в основному дбають про власний інтерес, а не намагаються допомагати іншим, легше і самому дозволити собі аналогічну першопланову турботу – але в оцінці загальнолюдської моралі від Росії майже не відрізняються і Франція, і Греція, й Угорщина, й Іспанія, які в нашій типології потрапили до поборників морального раціоналізму, хоча Великобританія, Швеція, Швейцарія й Ісландія, їхні сусіди по типу, згідно з даними «ЄСС» більш послідовні у раціоналістичному баченні світу. Ще один приклад – розбіжність між європейським лідерством у довірі до судово-правової системи (виміряно в «ЄСС») та прагненням підкріпити цю довіру власною доброгоромадянською поведінкою у Фінляндії та Данії [10, с. 83, 93]. Припускаємо, що тут не обійтися без, так би мовити, «теореми Бурдьо» (по аналогії з «теореомою Томаса») з приводу кодифікації: чим більше ситуація сприймається як потенційно небезпечна, чим більше ймовірна у цій ситуації взаємодія представників різнопрестижних соціальних груп і чим більше очікувана від цієї взаємодії символічна вигода, тим більше

прагнення людей кодифікувати практику поведінки себе у цій ситуації [15]. Кодифікація у Бурдьо виступає протилежністю габітуалізації, оскільки кодифікуюча діяльність має за мету створення і використання породжуючих принципів соціальних практик, приведення їх до символічного ладу та підтримання символічного порядку, що зазвичай асоціюється із спеціалізацією вищих державних бюрократій, а за мету у габітуалізації – імпробізоване конфронтування з невизначеними ситуаціями, що підпорядковується «відчуттю гри» і практичній логіці «чогось на кшталт...» та робить неможливим повне покладання на габітус у критичних та небезпечних станах оточуючого середовища. Практики поведінки, пов'язані з транспортним рухом, Бурдьо відносить до найбільш кодифікованих, як і, скажімо, ситуації дипломатичних перемовин, і він не самотній у своєму переконанні: транспорт і його окремі різновиди часто розглядають як «неприручену небезпеку» [16, с. 87], найбільшу загрозу найменшим членам суспільства – дітям – і найпоширенішу фобію у них та їхніх батьків [17, с. 148-149], поле регулярних численних спонтанних та емоційно насичених конфліктів [18] тощо. Цікаво, що в українців, як свідчать дані моніторингу «Українське суспільство», серед побутових конфліктів, котрі помітно виводять із душевної рівноваги, незмінно одне з лідерських місць за часткою посідають ті, що виникають на вулиці й у транспорті, інколи випереджаючи навіть абсолютних лідерів – конфлікти з чоловіком/дружиною [19, с. 554]. Тож цілком правомірно захищати точку зору, що транспортний рух дійсно є рухом, котрий потужно зіштовхує безліч соціальних світів на тонкій межі приватного і публічного таким чином, як і де вони рідко зіштовхуються, через що транспорт і стає небезпечним (а, звісно, не сам по собі). Однак варто пам'ятати, що «...якщо правила дорожнього руху... і змушують визнати себе без особливої дискусії, то це тому, що, за деякими винятками, вони знаходять рішення між можливостями відносно довільними (навіть якщо одного разу встановлені в об'єктивності і в габітусі, як ліво- або правостороннє водіння, вони, ці можливості, припиняють існувати) і тому, що немає великої вигоди в грі з тієї чи іншої сторони... В цьому випадку колективні вигоди від калькульованості і прогнозованості, пов'язані з кодифікацією, безперечно, беруть гору над вигодами – нульовими або слабкими, – які пов'язуються з тим чи іншим вибором» [15]. А значить, у разі відсутності значної символічної вигоди від слідування універсальним правилам, будь то участь у транспортному русі, ресторанний бізнес чи якісна медична робота, або її рівноцінності порівняно з символічною вигодою від слідування партикулярним правилам логічно очікувати переходу від раціональної до постраціональної (або й навіть традиційної) моралі.

Так, якщо ми звернемося, зокрема, до прикладу Індії, яка продемонструвала виключно «ресторанний партикуляризм», то причина такої диспропорції безпроблемно вписується у «теорему Бурдьо»: ризик отримати в Індії несподіваний моральний збиток від неякісного ресторанного сервісу – повсюдний і достатньо високий [20] для того, щоб перекрыти ризик від одного проступку відданого подрузі репортера перед його професійною спільнотою та читачами, й отже, вигода від універсалістської орієнтації стосовно якості подачі їжі в Індії є символічною скоріше у сенсі «невеликою». Або гляньмо на Швейцарію: вочевидь, жодна з дилем «Лікар і страхова компанія», «Посередній ресторан» та «Автомобіль і пішохід» не заторкнули в уяві її представників ті сфери життєдіяльності, де кодифікація (або універсалізація – за смыслом майже одне і те ж) не вигідна чи ризикованіша за ризиковані ситуації, котрі призначена контролювати. Але, як ми можемо інтерпретувати на основі результатів інших досліджень [21], відхід швейцарців від раціональної моралі відбувається тоді, коли мова заходить про надання банківських послуг. А. Пріходкін, на якого ми щойно послалися, провів експеримент щодо ставлення до імігрантів у Швейцарії, довівши розходження офіційних та реальних стандартів успішності соціальної інтеграції імігрантів. Згідно із результатами цього експерименту, якщо запропонувати рядовим швейцарцям оцінити записи з ідеальним французьким мовленням від імені нібито потенційного кандидата на посаду співробітника зі зв'язків з громадськістю у швейцарському банку, подавши одні і ті ж записи по декілька разів із різними відомостями про ім'я та прізвище, то оцінки придатності до цієї роботи будуть з боку рядових швейцарців на користь «кандидатів», які представлені під іменами і прізвищами, типовими для корінних франкомовних швейцарців, а типові імена і прізвища португальських та арабських імігрантів спровокують зниження відповідних оцінок. Пріходкін трактує цю обставину як упередженість щодо імігрантів, проте звідки береться ця упередженість? Ми вбачаємо чинник подібної актуалізації традиційної моралі (оскільки справа стосується пріоритету спільноти на кшталт етнічної, а не національної) саме в очікуваних ризиках від толерантності до імігрантів, які навіть не з власної волі, а внаслідок мовних звичок (котрі, як відомо, є «другим характером») можуть не виправдати покладених надій на бездоганне спілкування при обійманні доволі престижної і відповідальної посади у банку, що як такий для швейцарців є одним із значущих символів їхньої країни. Можна вдатися до аналогічного аналізу і з приводу усіх інших країн із нашої типології, проте дане потребуватиме окремої статті.

Отже, слідування цілям даної статті дозволило нам розробити типологію суб'єктів у стані вирішення моральних дилем, тематично причетних до здоров'я, їжі і транспорту, котра була складена з чотирьох типів («непохитних раціоналістів», «поціновувачів майстерності», «чесних громадян» і «мовчазних друзів») – і пояснити відмінності між типами та диспропорції всередині них різною інтенсивністю очікування символічної

антивигоди від дотримання універсалістської орієнтації замість партикулярістської в справах надання кваліфікованого медичного обслуговування, організації гарного ресторанного сервісу та безпечної участі у транспортно-опосередкованому пересуванні. Звісно, для подальших розвідок варто врахувати, що дані, котрими ми послуговувались для створення типології, були, судячи з презентації Тромпенаарса 2014 р. [6, р. 14], зібраними одномоментно і залишеними без оновлення як мінімум з часу другого видання «Їдучи хвилями культури...», до того ж, отриманими шляхом формалізованого анкетування, а різницю між «заміром і опитуванням» соціальні епістемологи підкреслюють, підкреслюють і ще раз підкреслюють [22]. Також виникають певні небезпідставні сумніви з приводу повноти представлення соціальних прошарків усіх проаналізованих країн, а отже – з приводу справжності домінування універсалізму в деяких країнах (як, напр., у випадку з Нігерією – цілком можливо, що з огляду на «менеджерський» акцент дослідження Тромпенаарса і Хемпдена-Тьорнера результати більшою мірою презентували думки представників «нижньо-вищого» нігерійського соціального підкласу або/та іноземних для нігерійців спеціалістів, оскільки в соціальних низах Нігерії, значно переважаючи чисельність яких над верхами і серединою забезпечила нафтова держава цієї країни [23], навряд чи процвітає раціональна мораль як в цілому, так і конкретно щодо якості оцінки здоров'я, якості подачі їжі й безпеки транспортного руху). Та в першу чергу ми сподіваємося на продовження загального соціологічного поступу у напрямку зняття наукової проблеми, про котру говорили на початку статті, оскільки для цього є усі підстави – і теоретичні, й емпіричні, потрібно лише з'єднати їх славнозвісним мертонівським «середнім радіусом дії».

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бьзов А. А., Хитлин С., Вэйзи С. Новая социология морали / А. А. Бьзов, О. А. Симонова // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 11: Социология. Реферативный журнал. – 2014. – № 3. – С. 89-100. 2. Романенко Ю. В. Етнічні ідентичності в тілесності та культурах харчування / Ю. В. Романенко, І. О. Святненко // Етнічні ідентичності в дзеркалі тілесності та практик харчування. – Монографія 5-ти авторів. – К.: Вид-во ДУТ, 2015. – С. 195-304. 3. Романов П.В. Социология тела и социальной политики / П. В. Романов, Е. А. Ярская-Смирнова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Т. VII, №2. – С. 115-137. 4. Разин А. В. Моральные дилеммы / А. В. Разин // Вестник РУДН, серия «Философия». – 2014. – № 2. – С. 66-82. 5. Тромпенаарс Ф. 4 типа корпоративной культуры / Ф. Тромпенаарс, Ч. Хемпден-Тернер; [пер. с англ. Е. П. Самсонова]. – Минск: Попурри, 2012. – 528 с. 6. Trompenaars F. Riding the Waves of Culture: Taking advantage of challenging circumstances / Fons Trompenaars. – Lisbon, 28 October 2014. – Access mode: [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-riding-the-waves-of-culture/\\$FILE/ey-riding-the-waves-of-culture.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-riding-the-waves-of-culture/$FILE/ey-riding-the-waves-of-culture.pdf) 7. Соколов В. М. Социология морали: теория и практика / В. М. Соколов // Социология власти. – 2004. – №2. – С. 5-27. 8. Бакштановский В. И. Социология морали: нормативно-ценностные системы / В. И. Бакштановский, Ю. В. Согомонов // Социологические исследования. – 2003. – № 5. – С. 8-19. 9. Кошовец М. К. Мораль в контексте социокультурной эволюции: характеристики видоизменения / М. К. Кошовец // Грані. – 2014. – № 1 (105). – С. 28-32. 10. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011 / Є. Головаха, А. Горбачик. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – 119 с. 11. Зиммель Г. Социология трапезы / Г. Зиммель; [пер. с нем. В. Бурлачука] // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – №4. – С. 187-192. 12. Бурдьё П. Различение: социальная критика суждения / П. Бурдьё; [пер. с франц. О. И. Кирчик, науч. ред. Н. А. Шматко и В. В. Радаев, подбор стр. Д. Граски] // Экономическая социология. – 2005. – Т. 6, № 3. – С. 25-48. 13. Бурлачук В. Ф. Власть и тело: история любви / В. Ф. Бурлачук // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – №2. – С. 24-37. 14. Пйонтковский В. Социология тіла як новий напрям соціології медицини / В. Пйонтковский, І. М. Мажак // Вісник Львівського університету: сер.: Соціологічна. – 2009. – Вип. 3. – С. 170-188. 15. Бурдьё П. Кодификация [Электронный ресурс] / Пьер Бурдьё; [пер. с франц. Шматко Н. А.] // Начала. – М.: Socio-Logos, 1994. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/publicdoc/2009/2610> 16. Суровцева І. Ю. Транспорт та просторова мобільність в реаліях лінії розмежування / І. Ю. Суровцева // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2016. – Випуск 37. – С. 85-90. 17. Сибирева М. Ю. Влияние мегаполиса на социализацию ребенка / М. Ю. Сибирева // Социологические исследования. – 2010. – № 7. – С. 147-150. 18. Кузнецов А. Маршрутное такси на перекрестке режимов справедливости / А. Кузнецов, Л. Шайтанова // Социология власти. – 2012. – № 6-7 (1). – С. 137-149. 19. Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – 660 с. 20. Сингх С. Особенности индийского менталитета, или каков он, этот индиец-индус? [Электронный ресурс] / Светлана Сингх. – 7 сентября 2015 г. – Режим доступа: <http://svetasingh.ru/2015/09/07/%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8-%D0%B8%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82%D0%B0/> 21. Приходкин А. «Вы действительно говорите не так, как мы»: влияние этнической принадлежности имен собственных на ожидания слушающего / А. Приходкин // Антропологический форум. – 2014. – № 21. – С. 109-119. 22. Яковенко Ю. Ідентифікація громадської думки в контексті соціальної епістемології / Ю. Яковенко, А. Яковенко // Психологія і суспільство. – 2013. – № 1. – С. 48-56. 23. Нигерия: как живут элита, хипстеры и «средний класс» [Электронный ресурс] // «Спільне: журнал соціальної критики», 17 декабря 2010 г.; «Украинская правда», 14 января 2013 г. – Режим доступа: <http://commons.com.ua/ru/nigeriya-kak-zhivut-elita-hipstery-i-sr/>, <http://www.epravda.com.ua/rus/publications/2013/01/14/356166/>

УДК 316.648.4:81'373.21(477.75)

ПАНАЦЕЯ ТАВРИИ: ТОПОНИМ «ПРИЯТНЫЙ ВО ВСЕХ ОТНОШЕНИЯХ»

Гоманюк Николай Анатольевич – кандидат социологических наук, доцент кафедры социально-экономической географии Херсонского государственного университета

В статье рассматриваются процессы распространения топонима «Таврия» и расширения границ восприятия таврийского региона. Делается предположение, что если в советские времена причины этого явления имели идеологический смысл, то в годы украинской независимости они стали приобретать маркетинговый характер. В ходе этого процесса сменился и неформальный центр региона – сейчас на него претендует Херсон, хотя историческим центром Таврии/Тавриды является Симферополь. По мнению автора, широкое использование «таврийской» лексики в самых различных сферах может привести к распространению «таврийской» идентичности в южных областях Украины.

Ключевые слова: Таврия, исторический регион, территориальная идентичность, социальная перцепция пространства

У статті розглядається процес поширення топоніма «Таврія» і розширення сприйняття кордонів таврійського регіону. Робиться припущення, що якщо в радянську добу причини цього явища мали ідеологічний сенс, то в роки української незалежності вони почали набувати маркетингового характеру. В ході цього процесу змінився і неформальний центр регіону – зараз на нього претендує Херсон, хоча історично центром Таврії/Тавриди є Симферополь. На думку автора широке використання «таврійської» лексики в різних сферах може призвести до поширення «таврійської» ідентичності серед населення південних областей.

Ключові слова: Таврія, історичний регіон, територіальна ідентичність, соціальна перцепція простору

The article deals with the process of spreading the toponym «Tavria/Taurida» and enlargement of Taurian/Tauridian's region borders. The author think for during Soviet times the reasons of this phenomenon had ideological meaning and in the years of Ukrainian independence this causes got the marketing character. Within of this process the informal geographical center of the region has also changed. Although historically Simferopol is the center of Tavria/Taurida now Kherson profess for this status. According to the author, the wide use of Tauridian vocabulary in various spheres of social life can lead to the diffusion of the Tavrian/Tauridian identity amongst inhabitants of South-Ukrainian oblasts.

Keywords: Tavria/Taurida, historical region, territorial identity, social perception of space

В 2016 г. В Херсоне опять короновали самую красивую и умную женщину Юга Украины. Именно здесь с 2004 года проходит конкурс «Мисс Херсон – Мисс Таврия». А если вы въезжаете в Одессу, то перед первой же крупной развязкой вас встретят метровые буквы вывески торгового центра «Таврия В». А еще названия, где есть слово «Таврия» или «таврийский» вы можете встретить в Николаеве, Запорожье, Геническе, Мелитополе, Симферополе, Армянске и даже в оккупированных районах Донецкой области. И если мы соединим эти точки, то получим карту самого крупного исторического региона Украины. В XXI веке Таврия явно вышла далеко за свои традиционные границы, и, судя по всему, не столько физические, сколько ментальные.

В большинстве случаев физические границы Таврии как украинского историко-географического или этнографического региона (земли) определяются примерно одинаково различными географами и историками. Если взять базовые атласы Украины, например, под редакцией Руденко И. или Марченко Л. [14, 23], соответствующие статьи в различных словарях и энциклопедиях (Волобуев О., Голубев А., Янко М. [2, 7, 28]), монографии и работы этнографов и краеведов (Голобородько Я., Дидык О., Дяченко С., Заставный Ф., Черемис Н. и Яковлев А. [5, 6, 13, 16, 22, 27]), то в вопросах расположения Таврии, по большому счету, наблюдается на сегодняшний день единомыслие. Устоявшиеся границы Таврии начинают трансформироваться тогда, когда речь заходит о социальной перцепции этого региона и о региональных идентичностях, как, например, в работах Гнатюка А., Мезенцевой Н. и Мезенцева К., Мельничука А. и Растворовой М. [4, 19, 20]. И вот тут возникает несостыковка академической и школьной картографии с перцепционными границами и центром региона.

Целью статьи является определение направлений и причин перемещения границ и центров Таврии, отраженных в различных проявлениях социальной перцепции, и моделирование некоторых возможных процессов и ситуаций, которые могут возникнуть в связи с этим.

В качестве индикаторов перемещения границ и центров будут использоваться различные топонимы, в частности ойконимы и названия административно-территориальных единиц, популярные бренды (названия популярных товаров, СМИ, ежегодных массовых мероприятий, футбольных клубов и т.д.), – то есть те, несущие «таврийский» корень понятия, которые постоянно «на слуху» у широких слоёв населения, и поэтому обладающие формирующим эффектом.

Словарь топонимов УССР гласит: *«Таврида (Таврика, Таврия) – антична назва Кримського п-ова, а в XIX ст. на початку XX ст. і прилеглих до нього з Пн. районів, що входили до Таврійської губернії. Назва від кіммерійських племен таврів, що населяли в минулому передгірні і гірські райони Криму»* [28]. Как известно, происхождение топонима «Таврия» – греческое. Впервые оно встречается у Геродота Галикарнасского. Изначально это название относилось только к части Крымского полуострова или ко всему Крыму [3]. *«По Геродоту, сев. граница Т. проходила по линии современных Евпатории-Симферополя-Феодосии, т.е. Т. включала все три гряды Крымских гор. Позже, по свидетельству Страбона и Плиния Старшего, произошло сокращение терр. Т. Термин «Т.» встречается и в ср.-век. источниках, обозначая понятие скорее чисто географическое, чем этногеографическое; исчез с образованием Крымского ханства и утверждением в юго-зап. Крыму и на побережье турок»* [2].

«Выход» Таврии за «ворота Тавриды» [28], то есть за пределы Крымского полуострова начался с завоевания Северного Причерноморья Российской империей, и создания в 1784 г. Таврической области, включавшей в себя кроме Крыма-Тавриды еще Днепровский и Мелитопольский уезды, т.е. всю территорию Крымского ханства, принадлежавшую ему по условиям Константинопольской конвенции 1779 г., за исключением Кубани [24]. Впоследствии Таврическая область была реорганизована в Таврическую губернию, просуществовавшую с 1802 по 1921 г., в том числе и в составе Украинской Народной Республики (но без Крыма) и Украинской ССР. В 1918 году часть губернии входила в состав Таврийской округи Украинской Державы гетмана Скоропадского, который пытался присоединить к ней и Крым [1]. Эти исторические факты закрепляют за четырьмя регионами Украины: АР Крым, Херсонской, Запорожской и Николаевской областями (западная часть Кинбурнского полуострова) право использовать топоним «Таврия» и его производные в отношении своих территорий.

Активный дрейф Таврии в северном направлении продолжился уже в советские времена. Это хорошо просматривается на примере переименований населённых пунктов на территории Херсонской области, которые произошли после выхода Указа Президиума Верховного Совета СССР «Об упорядочении дела присвоения имен государственных и общественных деятелей административно-территориальным единицам, населённым пунктам, предприятиям, учреждениям, организациям и другим объектам» от 11 сентября 1957г. Именно тогда советский юг материковой Украины начал насыщаться «таврийской» топонимикой. На Херсонщине в первую волну переименований 1958 г. попало с. Хрущёвка (бывшее с. Крестовоздвиженка) Калининского района (сейчас это село Бериславского р-на), которое решением исполкома Херсонского областного совета депутатов трудящихся было переименовано в с. Таврийское [9].

Вторая волна этого же года привела к переименованию села Щербиновка Новотроицкого района (сейчас это село находится в Каховском р-не) в село Тавричанка и посёлка Тарасовской МТС в пос.Таврия (Скадовский р-н) [8]. В отличие от практики переименования снизу, т.е. путем ряда ходатайств от сельсоветов и райсоветов, все эти переименования произошли решением областных властей. В этих трёх случаях принципиальным является переименование Хрущёвки. Это первое появление «таврийского» ойконима на правом берегу Днепра.

Появление следующего «таврийского» топонима связано не с переименованием, а с созданием нового населённого пункта. В 1983 г. на территории Херсонской области создаётся город Таврийск [11, 12]. На первый взгляд такой аномальный интерес советского руководства к несистемной (не связанной с названием области) топонимике не понятен. Но это на первый взгляд, при более пристальном рассмотрении в интересе к Таврии можно найти отчётливый идеологический смысл. Можно предположить, что он был связан с глорификацией последнего периода Гражданской войны – уничтожением Русской армии генерала Врангеля, которое началось именно с Каховского плацдарма. В Советской исторической энциклопедии в довольно обширной статье «Северная Таврия» 99% текста – это описание военной операции по разгрому Врангеля. «Насажение» топонима «Таврия» в Херсонской области сопровождалось и физическим увековечиванием Каховского плацдарма – установке памятных знаков на линии плацдарма, созданием постоянных экспозиций в музеях, возведением памятников.

Непосредственных указаний, что Таврийск был назван в честь военных действий в Северной Таврии, найти не удалось. Но этой мыслью пропитана масса источников. Об этом говорят партийные лидеры, пишут в газетах и книгах. *«На легендарному Каховському плацдармі народилося третє місто», «Символ нового міста – пам'ятник учасникам Громадянської війни», «Территория нынешнего Таврийска в 1920 г. входила в зону легендарного Каховского плацдарма. Именно поэтому улицы Таврийска носят названия, связанные с героическим прошлым нашей родины, – им. Фрунзе, им. Солодухина, им.Пархоменко, Перекопская, Каховская»* [17, 18, 23]. Поскольку к тому времени на территории бывшего Каховского

плацдарма уже существовало три Каховки: Каховка (Старая Каховка), Новая Каховка и село Малокаховка, называть новый город похожим названием уже было нельзя. В запасе оставался только «таврийский» топоним.

Очередное «таврийское» название начало создаваться на Херсонщине еще в советское время, а появилось уже в независимой Украине. В июле 1991 г. жители западной части села Гладковка Голопристанского района на сходе приняли решение об отделении от Гладковки и создании нового села и, соответственно, сельсовета. Все 452 участника проголосовали за то, чтобы назвать создающееся село «Таврическим». В протоколе схода указано: *«Нами предварительно проведена работа в трудовых коллективах и по месту жительства, где выносились два предложения по названию населенного пункта, а именно: с.Келегеи – это историческое название, и село Таврическое, как более современное, но также связанное с историческим названием нашего региона»*. Решение схода было сначала утверждено в октябре 1991 г. решением Голопристанского районного совета народных депутатов, а в марте 1992 г. Херсонским областным советом [11].

В результате можно сказать, что именно в послевоенной СССР был взят курс на «отавривание» всей Херсонщины. Этот курс планомерно реализовывался вплоть до перестройки. Практически во всех городах и многих других населенных пунктах Херсонской области «таврические» названия присваиваются магазинам, домам быта, предприятиям общепита, гостиницам, санаториям и т. д. К «таврийской» урбанонимике можно еще добавить Таврические улицы, переулки, проезды и т.д. имеющиеся во многих городах и посёлках городского типа Херсонской обл.

По отдельным фактам можно судить, что подобные процессы, похоже, проходили и в Запорожской области, большая часть которой входила в состав Таврической губернии. До 1991 г. количество «таврийских» ойконимов здесь было такое же, как и в Херсонской области. Это населённые пункты: пос.Новотаврическое Ореховского р-на, с.Таврийское Приазовского р-на, с.Таврия Токмакского р-на, пос.Таврия Веселовского р-на и железнодорожная станция Таврическ-Грузовой, находящаяся в г.Васильевка.

Расширение Таврии происходило также за пределами Запорожской и Херсонской областей. Кроме упомянутого выхода «таврического» ойконима на правый берег Днепра в пределах Херсонской области, «таврийская» топонимика появляется и в Днепропетровской области (с. Таврийское Никопольского района). Отдельные «языки» Таврии доходят до Тельмановского района Донецкой области (с. Таврическое), до Новоазовского района (с. Новая Таврия) и даже до Луганской – это поселок Тавричанское Кировского горисполкома (основан в 1965 г.).

Интересно, что в Крыму за весь советский период появилось только один «таврийский» ойконим. Это село Карт-Казак №3 (Qart Qazaq) Красноперекоского района Крымской области, переименованное в село Таврическое (Таврийское) 18 мая 1948 года – в день годовщины депортации крымских татар. И это притом, что после депортации крымских народов полуостров был в значительной мере «очищен» от оставшейся после потёмкинской волны переименований средневековой топонимики.

Парадоксально, но очередной мощный толчок распространению в Украине «таврической» ойконимики дала декоммунизация 2015-2016 гг. Парадоксально, потому что первая волна «таврических/таврийских» переименований имела имперский, а вторая скрытый коммунистический характер. В соответствии с Законом Украины «Об осуждении коммунистического и национал-социалистического (нацистского) тоталитарных режимов в Украине и запрет пропаганды их символики», который был принят Верховной Радой Украины 9 апреля 2015 г., [15] в Запорожской и Херсонской областях появилось еще пять сел с названием Тавриское.

Так или иначе, а «таврическая» эпопея, начатая в России и продолжившаяся в СССР, не остановилась после распада Союза. В 90-х гг. возникают новые денотаты и медиаторы, закрепляющие Таврию на правом берегу Днепра. Одним из самых важных шагов на этом пути стало уже практически свершившееся отождествление всей Херсонской области с Таврией. Во многом этому способствовали различного рода медиаторы – объекты, объединяющие в себе «херсонское» и «таврическое» начала.

Говоря о постепенном отождествлении Таврии и современной Херсонщины нельзя не отметить изначальное сходство гербов Таврической губернии и города Херсона со времени их принятия вплоть до геральдической реформы 1856 г. В обоих случаях это был православный крест на византийском двуглавом орле. Разница существовала лишь в нюансах. У «таврийского» орла в лапах скипетр и держава, а у «херсонского» – оливковая ветвь и пламя. Эти детали, бесспорно, имеют большее значение для геральдистов, но для неискушенного человека – это один и тот же герб. Сложно оценить влияние этого сходства на дрейф топонима «Таврия», но, видимо, как-то это все-таки сказалось на этом процессе.

Герб Таврической губернии, 1784 г.

Герб Херсона, 1803 г.

Важными являются и религиозные медиаторы. Например, Херсонская епархия, основанная в 1837 г. и включавшая приходы Херсонской и Таврической губерний. Границы и названия кафедральных городов южно-украинских епархий неоднократно менялись как в царской России, так и в СССР, пока 11 февраля 1991 г. не была учреждена Херсонская епархия с кафедрой в Херсоне и титулом правящего архиерея «епископ Херсонский и Таврический». Епархия функционирует и по сей день, причем и в составе Украинской православной церкви (Московского патриархата), и в составе УПЦ-Киевского патриархата (с тем же архиерейским титулом). Учитывая, что титул правящего архиерея звучит в диптихе (списке упоминаемых имен) на каждой литургии, религиозный медиатор тоже играет свою роль в распространении топонима «Таврия» в Херсонской области. Структурной единицей Украинской автокефальной православной церкви выступает Таврийский деканат Харьковско-Полтавской епархии, окормляющий прихожан Николаевской, Херсонской и Кировоградской областей.

Одним из каналов распространения «таврической» топонимики являются названия предприятий и организаций. В своем исследовании А. Гнатюк приводит цифру «341» [4] – именно столько предприятий и организаций носит название, связанное с топонимом «Таврия»: от стандартного «таврический/таврийский» имярек, до экзотического «Панацея Таврии» (медицинский центр). С конца 80-х таврийские наименования присваиваются промышленным изделиям и товарам (от автомобиля «Таврия» до печенья «Сонячна Таврія»), газетам (даже краевая газета Народного Руха Украины – «Голос Таврії») сельскохозяйственным культурам (сорт арбузов «Таврийский»), футбольным клубам (новокаховская, новотроицкая, новониколаевская «Таврии», роздольненская «Таврия-Скиф»), учебным заведениям (Херсонский Таврический лицей искусств, Таврийский христианский институт, Таврийский государственный агротехнический университет и др.). «Таврийские» названия при этом как бы увеличивают размеры денотата. Они как бы выводят их на межобластной уровень, выделяют их из множества «херсонских» или «запорожских» тезок, а также искусственно «состаривают» вновь созданные. Похожие вещи наблюдаются и в других областях, но с меньшим размахом.

А если сюда добавить ещё названия мероприятий: фестивалей, слётов, форумов, конкурсов, соревнований и т. д., то показатель этот станет еще внушительнее. Одними из наиболее «шумных» таких названий, связывающих Херсонскую область с Таврией, являются фестивали: Международный музыкальный фестиваль «Рок-н-ролл Таврический» (г. Новая Каховка, с 1986 г. с перерывами), Международный фестиваль «Таврийские игры», проходивший в 1992-2008 гг. преимущественно в Каховке, Международный театральный фестиваль «Мельпомена Таврии» (Херсон, с 1999 г.), Всеукраинский фестиваль национальных культур «Таврийская семья» (г. Генічеськ, с 2005 г.), Областной фестиваль-конкурс «Таврийское разнообразие» (Херсон, с 2012 г.), а также международный инвестиционный форум «Таврийские горизонты», проходящий с 2008 г. в разных населенных пунктах Херсонщины, фестивали «Таврійські сурми», «Софійські зорі Таврії», турнир «Зірки Таврії» в Мелитополе и др.

Во второй половине XX в. начинается постепенный процесс смещения центра Таврии в Херсонскую область – сначала в район Каховки-Новой Каховки, который после строительства Каховской гидроэлектростанции становится важным транспортным узлом и исходной точкой водоснабжения Большой Таврии, а потом и в областной центр Херсон. В 2013 г. слоган «Херсон – столица Таврии» сначала появляется на билбордах, а в 2014 г. на официальном сайте городских властей [26]. О Херсоне как столице Таврии пишут песни и стихи, на бульваре Мирном появляется скульптура «Царица Таврии», местная кондитерская фабрика выпускает печенье «Королева Таврии».

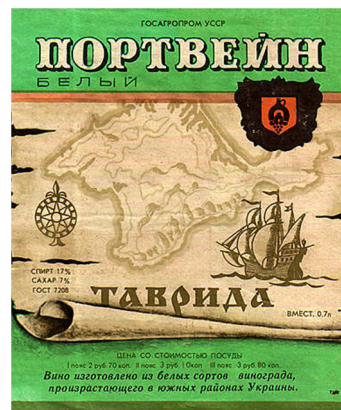
Символический перенос «столицы» Таврии в Херсон говорит и о разрыве былого двуединства Северной Таврии и Южной Таврии-Крыма, которое носит уже вполне оформившийся топонимический характер, выражающийся в географическом разделении единого до сих пор топонима «Таврия-Таврида» на два самостоятельных. Начнём с очень наглядного алкогольного примера. Ещё в советские времена херсонский коньяк разливается под именем «Таврия», в то время как крымские вина выпускаются с названием «Таврида» – портвейн белый «Таврида», мадера «Таврида». На этикетках этих спиртных напитков изображены географические карты одноименных регионов. Это сохраняется и после распада СССР. Причем на коньяке, произведенном на фирме «Таврия», изображены Крым и вся Херсонская область, а на портвейне «Таврида» –

только Крымский полуостров.

Етикетка коньяка
«Борисфен *****»,

ОАО «Агропромислова фірма Таврія», 2011 г.

Етикетка портвейна «Таврида»,
80-90-е гг.

Очень важным вопросом для понимания процессов перемещения и раздвоения топонима «Таврия-Таврида», является его распространение на исходной территории – в нашем случае в Крыму. Здесь наблюдается два процесса. Первый – это упомянутое расщепление исходного топонима «Таврия-Таврида» на два самостоятельных. Намечившееся еще в советское время размежевание Таврии и Тавриды продолжилось в современном Крыму. Различные структуры и мероприятия с названием «Таврида» – фестивали, конкурсы, агентства, отели, пансионаты, издания и т. д. распространены преимущественно в Крыму. Например, фестиваль «Звёзды Тавриды» (проводится с 2007 г. в пос. Морское Судакского горисполкома), Всероссийский молодежный образовательный форум «Таврида» (Раздольненский р-н, с 2014 г.). С 1991 г. издается журнал Союза писателей Крыма «Берега Тавриды». Если взять за индикатор популярности количество ссылок в поисковой системе Google, то самым популярным вариантом является вариант «Таврия» – 1 080 000 упоминаний в Google, на втором месте «Таврида» – 420 000 ссылок, и на третьем – «Таврика» – 136 000 ссылок. Причем вариант «Таврия» распространен в Северном Причерноморье и Приазовье, а варианты «Таврида» и «Таврика» – в Крыму (за исключением обанкротившегося банка «Таврика» с офисом в Киеве).

Очень важным является понимание того, где заканчивается Таврида для жителей Крыма, по крайней мере, для какой-то их части. В этом смысле показательным является название местной газеты самого северного города Крыма – Армянска. Еще в 1992 г. газета «Новости Армянска» была переименована в газету «Северная Таврида» [25]. Это означает, что на Перекопском перешейке Таврида заканчивается. Дальше начинается уже другая территория и это, судя по названию газеты, уже не Таврида. Название этой «другой» территории в свою очередь также отражено в названии местной газеты граничащего с Крымом Чаплынского района Херсонской области. Называется эта газета «Голос Таврії».

Исходя из изложенного материала, можно сделать несколько выводов. Во-первых, топоним «Таврия» является прогрессивным, то есть постепенно увеличивающим свой ареал, выходя далеко за его исторические пределы. Это подтверждается выводами А.Гнатюка о том, что «таврическая» топонимика распространена на территории шести регионов: «Спостерігається потужне розширення ареалу ідентичності з Таврією на північ, захід та схід. Так, окрім Криму, півдня Запорізької області та півдня Херсонської області до Дніпра, що представляють собою історичну Таврію, пов'язані з Таврією назви перейшли на правий берег Дніпра і поширилися на північ Херсонщини, південь Миколаївщини, Одещини та Дніпропетровщини, а також охопили всю Запорізьку область» [4]. К этому списку можно даже добавить Кировоградскую область. Однако результаты опросов населения Одесской и Николаевской областей не подтверждают такого «мощного расширения ареала идентичности», – никто из респондентов в Одессе и Николаеве не подтвердил своей «таврийской» идентичности. Да и в Херсоне она закопана где-то очень глубоко [29].

Во-вторых, XX в. распространение топонима «Таврия» на территории Украины генетически связано с насаждением определенной версии исторической памяти, связанной с победой Красной армии над Русской армией генерала П.Врангеля в советский период (начиная с середины 50-х годов). В XXI в. причиной распространения «таврийских» названий стала маркетинговая деятельность различных промышленных предприятий и предприятий сферы услуг, а причиной возникновения новых ойконимов и урбанонимов – политика декоммунизации.

В-третьих, различные варианты топонима Таврия/Таврида/Таврика характеризуются как минимум разной популярностью и разной территориальной концентрацией, и как максимум фактически уже разделились на два однокоренных топонима: Таврии и Тавриды. Таврия стала топонимом Северного

Причорномор'я і частини українського Приазов'я, а Таврида-Таврика осталась, хоть і второстепенним, топонимом Кримського півострова.

В-четвертих, топоним «Таврия» прочно закріпився і фактично інституалізувався на території всій Херсонській області і більшій частині Запорізької. І на Херсонщині, і за її межами йде отождествлення Таврії і Херсонщини. При цьому саме Херсон позиціонується як центральний місто Таврійського регіону. Це також підтверджується висновками А. Гнатюка, який називає Херсон «перцепційним ядром» Таврії [4].

Пока єсть основания полагать, что таврийская идентичность является своеобразным интеллектуальным продуктом, но это как раз и создает благоприятную ситуацию, когда она может войти и в массовое сознание. Если ты просыпаешься в доме на Таврическом микрорайоне, пьешь чай с «Таврийской» булочкой, жарить картошку на подсолнечном масле «Золото Таврии», едешь на автобусе «Таврийских линий» на работу, читаешь новости на сайте «Tavria Daily», строишь дачу из кирпичей Таврийской строительной компании и цемента Таврия-Клинкер, вечером после посещения выставки Таврийский барвограй» расслабляешься с вином «Мускат Таврии» и угощаешь деток конфетами «Таврийский метеорит», то у тебя может возникнуть идея прибавить к списку своих «Я» еще и тавричанина. И этот тавричанин вряд ли будет конфликтовать с другими идентичностями, так как опыт показывает, что топоним «Таврия» оказался «приятным во всех отношениях» – он удобен и для коммунізації, і для декоммунізації, для медицини і для того, що руйнує здоров'я, для дітей і для дорослих, для патріотів і непатріотів.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) / Бойко О. // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – 2009. – Випуск 3. – С.217-232. 2. Волобуев О. В. Таврика. Советская историческая энциклопедия. – Т.19 / [гл. ред. Е.М.Жуков]. – М.: ГНИ «Советская энциклопедия», 1973. – С.19. 3. Геродот. Геродота Турійця з Галікарнасса «Історій» книг дев'ять, що їх називають музами. – Ред. колегія: Толочко П. М. (відп. ред.), А. С. Русяєва, М. В. Скржинська, Є. В. Черненко, А. О. Білецький, переклад, передмова. – К.: Наукова думка, 1993. – 576 с. 4. Гнатюк О. М. Назви підприємств та організацій України як маркер територіальної ідентичності населення / Гнатюк О. М. // Київський географічний щорічник. – 2014. Вип. № 9. – С. 67-77. 5. Голобородько Я. Ю. Поліси інтелектуальної Таврії: Сучасні акценти таврізнавства: Монографія / Голобородько Я. Ю. – Херсон, 2000. – 220 с. 6. Голобородько Я. Ю. Літературний процес Таврійського краю: Навчально-методичний посібник / Голобородько Я. Ю. – Херсон: Айлант, 2000. – 228 с. 7. Голубев А. В. Северная Таврия. Советская историческая энциклопедия. – Т. 12 / [под ред. Е. М. Жукова]. – М.: ГНИ «Советская энциклопедия», 1969. – С.654-655. 8. Государственный архив Херсонской области. – Фонд №Р-1979. – Опись №8. – Дело №217. 9. Государственный архив Херсонской области. – Фонд №Р-1979. – Опись №1. – Дело №117 (фотоплёнка П-2103). 10. Государственный архив Херсонской области. – Фонд №Р-1979. – Опись №16. – Дело №62. 11. Государственный архив Херсонской области. – Фонд №Р-1979. – Опись №14. – Дело №10. 12. Государственный архив Херсонской области. – Фонд №Р-1979. – Опись №14. – Дело №28. 13. Дідик О.Б. Топоніми Бериславщини / Дідик О.Б. – Херсон: Айлант, 2014. – 92 с. 14. Загальногеографічний атлас України / [відп. ред. Марченко Л.]. – К.: ДНВП «Картографія», 2004. – 112 с. 15. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» / Відомості Верховної Ради. – № 26. – 2015. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-viii> 16. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі / Заставний Ф. Д. – Львів: Світ, 1993. – 176 с. 17. История городов и сел Украинской ССР. Херсонская область / [под ред. Мельникова А.Т.]. – К.: Институт истории Академии наук УССР, 1983. – 668 с. 18. Иванов В. Стяг над Таврійськом // Нова Каховка. – №52 (2050). – 1 травня 1983 г. – С. 1. 19. Мезенцева Н., Мезенцев К. Перцепційні портрети регіонів України / Мезенцева Н., Мезенцев К. // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирський, 2005. – С. 208-213. 20. Мельничук А. Л., Растворова М. О., Територіальна ідентичність населення м. Запоріжжя: історичні виміри формування / Мельничук А. Л., Растворова М. О. // «Регіон-2013»: Матеріали науково-практич. конф. з міжнарод. участю. – Т. 1. – Харків: ХНУ ім.В.Каразіна, 2013. – С. 139-146. 21. Таврійськ працює, мріє... // Нова Каховка. – №56 (2054). – 14 травня 1983 г. – С.2. 22. Павлюк А. Херсон – столиця Херсонщини // Газета «Вгору». – 8 лютого 2013 г. – Режим доступу: <http://vgoru.org/index.php/all-news/society/item/2693-capital-kherson> 23. Політико-адміністративний атлас України / [відп. ред. Руденко І.]. – К.: ДНВП «Картографія», 2006. – 120 с. 24. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Отв. ред. Л.В.Черепнин. – Т. 29 / Соловьев С. М. – М.: Мысль, 1966. – 774 с. 25. «Северная Таврида» (г.Армянск). Офіційний сайт газети. – Режим доступу: <http://gazeta-st.ru/> 26. «Херсон – столиця Таврії» / Офіційний сайт Херсонського міського ради. – 20 грудня 2014 г. – Режим доступу: <http://www.city.kherson.ua/news/detail/herson-stolitsya-tavriyi> 27. Черемис Н.С. Основа. Украинская Шампань. 120 лет. / Черемис Н. С., Яковлев А.А. – Н.Каховка: ПИЕЛ, 2009. – 476 с. 28. Янко М. Т. Топонімічний словник-довідник Української СРСР / Янко М. Т. – К.: Радянська школа, 1973. – 180 с. 29. Гоманюк Н. Таврия без тавричан: особенности региональной идентичности жителей Северного Причерноморья / Гоманюк Н. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – Випуск № 37. – 2016. – С.79-84.

УДК 316.334.2:331.556(477.7)

ПІВДЕННИЙ РЕГІОН УКРАЇНИ ЯК ЦІЛІСНИЙ ПРОСТІР ЕКОНОМІЧНОЇ АКТИВНОСТІ НАСЕЛЕННЯ: СПЕЦИФІКА, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Чорна Вікторія Олександрівна – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології Чорноморського національного університету імені Петра Могили

У статті здійснено характеристику сучасного південного регіону України (Одеська, Миколаївська, Херсонська області) як цілісного економіко-демографічного простору, його господарства та рекреаційної сфери, етнічної та статеві-вікової структури населення. Це дозволило автору визначити та проаналізувати наявну на даний час економічну активність населення регіону, включаючи дані про зайнятість, міграцію та безробіття за останні роки (2015–2016 рр.), а також оцінити перспективи його розвитку.

Ключові слова: Південний регіон України, Причорноморський економічний район, соціально-економічний простір, економічна активність населення, зайнятість, безробіття, міграція.

В статье осуществлена характеристика современного южного региона Украины (Одесская, Николаевская, Херсонская области) как целостного экономико-демографического пространства, его хозяйства и рекреационной сферы, этнической и половым-возрастной структуры населения. Это позволило автору определить и проанализировать имеющуюся в настоящее время экономическую активность населения региона, включая данные о занятости, миграции и безработицы за последние годы (2015-2016 гг.), а также оценить перспективы его развития.

Ключевые слова: Южный регион Украины, Причерноморский экономический район, социально-экономическое пространство, экономическая активность населения, занятость, безработица, миграция.

Southern Ukraine (Odessa, Mykolayiv, Kherson provinces (oblasts)) as an integral economic and demographic area, its economy, recreational sphere, ethnic and age-sex structure of the population is described in the article. This allowed the author to identify and analyze the current economic activity of the population, including data on employment, migration and unemployment in recent years (2015-2016) and evaluate the prospects for its development.

Keywords: Southern Ukraine, Black Sea economic region, socio-economic area, economic activity of the population, employment, unemployment, migration.

Після анексії Російською Федерацією АР Крим навесні 2014 р. Південний регіон України нині об'єднує Одеську, Миколаївську та Херсонську області в межах Причорноморського економічного району. Територіальна трансформація за рахунок зміни чисельності підпорядкованих субрегіонів спричинила суттєві зміни соціально-економічного устрою Причорноморського економічного району, передусім за рахунок наявності активно рухливого ринку праці. Одним з найважливіших механізмів його розвитку виступає трудова міграція населення внутрішнього характеру. Вона органічно включається до контексту територіальних проблем, перетворюючись на невід'ємну складову системи регіонального господарювання.

З урахуванням усіх детермінант, зауважимо, що, перш ніж пропонувати певні пропозиції щодо удосконалення державної міграційної політики на рівні регіону, необхідно визначити специфіку його географічного розташування, соціально-економічного розвитку, окреслити соціальні індикатори вивчення окремих видів внутрішніх трудової міграції, характерних для даного регіону, адже кожен з них вимагає специфічного регулювання, націленості на згладжування суперечностей інтересів територіальних спільнот сільського й міського типів, великих і малих міст, між автохтонними мешканцями та переселенцями.

Дослідження й комплексний аналіз демографічних і соціально-економічних характеристик представлені в працях І. Прибиткової, Е. Лібанової, І. Майданік, О. Малиновської, С. Пирожкова, О. Позняка, Ю. Римаренка, О. Хомри, Б. Юськіва, А. Лобанової, В. Онищука, В. Полторака, Н. Варги та ін. Науковий аналіз проблем, пов'язаних із процесами виникнення й розвитку трудових міграцій громадян України в різних аспектах міграційних процесів, пропонують у своїх роботах М. Ожеван, Т. Петрова, В. Нагорний, О. Примак та ін.

Мета статті – проаналізувати сучасний південний регіон України як цілісний специфічний простір економічної активності населення.

Північне Причорномор'я є найбільш економічно розвиненим і заселеним регіоном Півдня України, який простягнувся від Дністра до Дніпра і включає прибережні частини трьох областей (Одеської, Миколаївської, Херсонської). Економіко-географічне положення Причорноморського району характеризується межуванням на півночі з Центральним, на сході – з Придніпровським районами, на заході з Молдовою і Румунією, наявністю виходу до Чорного та Азовського морів.

Так, Херсонська область з кількістю 1 066 444 мешканців, площа якої становить 28,5 тис. км² – 4,7 % від

території України, на сході межує із Запорізькою, на півдні по Сивашу та Перекопському перешийку – із Кримом, на північному заході – з Миколаївською, на півночі – із Дніпропетровською областями України. Омивається на південному сході Чорним, на південному заході – Азовським морями [3].

В свою чергу, Миколаївська область, в якій проживають 1 163 627 осіб, площа якої становить 24,6 тис. км² – 4,1 % від загальної території держави, на заході межує з Одеською, на півночі – з Кіровоградською, на сході та північному сході – з Дніпропетровською, на півдні – з Херсонською областями [1].

Нарешті, Одеська область з населенням 2 385 382 осіб, площа – 33,31 тис. км² – 5,5 % від території України, на півночі та сході межує з Вінницькою, Кіровоградською, Миколаївською областями, на півдні – з Румунією, на заході – з Молдовою. З півдня омивається водами Чорного моря [2].

Найбільш віддаленим куточком Півдня України є місто Рені, розташоване на кордоні з Румунією і Молдовою. Його потенціал транспортного вузла обмежується браком залізничних під'їзних колій по території України. На кордоні з Молдовою знаходиться м. Болград, більшість мешканців якого складають болгари, кількість яких є майже у 10 разів вищою за кількість українців. П'яту частину територіальної громади цього міста складають гагаузи, а десяту – росіяни [4].

Специфіка історичного освоєння території має свій визначений відбиток – етнічну строкатість населення регіону. Дані у таблиці 1 відображають наявний національний склад півдня України на момент проведення останнього перепису населення у 2001 р., свіжі ж дані можуть суттєво відрізнятися, насамперед через наявні міграційні тенденції в регіоні, пов'язані з соціально-політичною, соціально-економічною ситуацією в країні, зокрема окупацією Росією АР Крим, ситуацією в АТО.

Таблиця 1.

Етнічний склад областей півдня України (за даними Перепису населення 2001 р.)

Область / Представництво національних громад у %	Українці	Росіяни	Болгари	Молдовани	Гагаузи	Євреї	Білоруси	Вірмени	Цигани	Татари	Кримські татари
Одеська	62,8	20,7	6,1	5,0	1,1	0,5	0,5	0,3	0,2	–	–
Миколаївська	81,9	14,1	0,4	1,0	–	0,3	0,7	0,3	–	–	–
Херсонська	82,0	14,1	–	0,4	–	–	0,7	0,4	–	0,5	0,2

Джерело: [6]

Загальний адміністративно-територіальний поділ областей півдня України представлено у таблиці 2, а вікова структура населення – у таблиці 3.

Таблиця 2.

Адміністративно-територіальний поділ областей півдня України (на 01.01.2015 р.)

Область	Міст обласного значення	Міст районного значення	Селищ міського типу	Сільських населених пунктів	Кількість районів
Одеська	9	10	33	1124	26
Миколаївська	5	4	17	894	19
Херсонська	4	5	31	658	18

Джерела: [1; 2; 3]

Вікова структура населення (на 01.01.2015 р.)

Вікові категорії	Одеська область	Миколаївська область	Херсонська область	Разом	
Міське					
0–15	243043	118198	102171	463412	15,32
16–59	1000810	498537	405362	1 904709	62,96
60–64	100598	53877	43338	197813	6,54
65–69	77436	38892	31201	147529	4,88
70 і старше	162958	80455	68185	311598	10,30
Разом	1 584845	789959	650257	3 025061	100,00
Сільське					
0–15	162573	68806	74114	305493	19,21
16–59	484125	226736	257074	967935	60,86
60–64	47049	21056	25525	93630	5,89
65–69	29007	14641	16199	59847	3,76
70 і старше	77783	42429	43275	163487	10,28
Разом	800537	373668	416187	1 590392	100,00

Джерело: [7]

Відзначимо, що південний регіон заселений значно менше, ніж інші регіони України, середня щільність населення становить 62 особи/км². Щільність сільського населення степової частини регіону не перевищує 20 осіб/км². У містах проживає трохи більше 64 % населення [8, с. 10–64]. Варто зазначити, що чисельність населення Нового Півдня налічує 4 615 453 осіб, що складає 10,79 % від загальної чисельності населення України.

Також специфічною рисою статеві-вікової структури населення Півдня є те, що доля осіб старшої вікової групи регіону є найнижчою в порівнянні з іншими регіонами країни (20 %), а працездатного населення – найвищою (72,7 %). Більшість працездатних осіб зайнята у сфері матеріального виробництва (52 %), тоді як кількість зайнятих у невиробничій сфері становить 48 %, і до того ж постійно зростає.

Загальна економічна активність населення регіону проілюстрована даними, наведеними у таблиці 4.

Таблиця 4.

Загальна економічна активність населення (на 01.01.2016 р.)

Область	Економічно активне населення				Середньомісячна заробітна плата
	у віці 15–70 років		працездатного віку		
	у середньому, тис. осіб	у % до населення відповідної вікової групи	у середньому, тис. осіб	у % до населення відповідної вікової групи	
Одеська	1 086,3	61,2	1 048,7	70,2	3 814,50
Миколаївська	558,2	64,0	540,9	74,4	3 984,33
Херсонська	496,6	62,5	487,2	73,4	3 122,64

Джерела: [1; 2; 3]

На початок 2016 р. чисельність зайнятого населення працездатного віку в Миколаївській області є найвищою, порівняно з іншими областями регіону, і становить 67,6 % від населення відповідної вікової групи, трохи менше – в Одеській (65,8 %) та Херсонській (65,7 %) областях, тоді як по Україні в цілому цей показник становить 64,7 %. Що стосується чисельності безробітного населення, то найвищий показник безробіття спостерігається в Херсонській області – 10,4 % населення працездатного віку, тоді як у Миколаївській і Одеській областях цей показник дорівнює 9,2 % та 6,7 % відповідно, тоді як кількість безробітних з числа осіб працездатного віку в цілому по Україні становить 9,5 % (див. табл. 5).

Таблиця 5.

Співвідношення зайнятого/безробітного населення (на 01.01.2016 р.)

Область	Зайняте населення				Безробітне населення				Середня тривалість пошуку роботи, місяців
	У віці 15–70 років		Працездатного віку		У віці 15–70 років		Працездатного віку		
	у середньому, тис. осіб	у % до населення відповідної вікової групи	у середньому, тис. осіб	у % до населення відповідної вікової групи	у середньому, тис. осіб	у % до економічно активного населення відповідної вікової групи	у середньому, тис. осіб	у % до економічно активного населення відповідної вікової групи	
Одеська	1016,2	57,3	978,6	65,8	70,1	6,5	70,1	6,7	4
Миколаївська	508,7	58,4	491,4	67,6	49,5	8,9	49,5	9,2	5
Херсонська	445,8	56,1	436,4	65,7	50,8	10,2	50,8	10,4	5
Україна	16443,2	56,7	15742,0	64,7	1654,7	9,1	1654,0	9,5	7

Джерела: [1; 2; 3]

Більша частина робочої сили Одеської області зосереджена у сфері транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності (29,95 %), промисловості (20,22 %), оптової та роздрібною торгівлі, ремонту автотранспорту (14,49 %), тоді як у Херсонській та Миколаївській областях, відповідно – у сфері промисловості (35,83 % і 40,26 %) та сільському господарстві (26,34 % і 18,6 %). Аналіз даних про динаміку зайнятості працівників за видами економічної діяльності свідчить, що за останні 5 років суттєвих змін не

відбулося, за винятком сфери сільського господарства, у якому спостерігається збільшення чисельності зайнятих осіб. Зазначимо наявність певних зрушень відсоткового співвідношення зайнятих в окремих сферах економічної діяльності: в Одеській області – у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (з 3,97 % у 2012 р. до 5,17 % у 2015 р.); охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (з 1,58 % у 2012 р. до 1,78 % у 2015 р.); мистецтва, спорту, розваг та відпочинку (з 0,34 % у 2013 р. до 0,48 % у 2015 р.); у Миколаївській області – у сфері фінансової та страхової діяльності (з 0,12 % у 2011 р. до 0,31 % у 2015 р.); освіти (з 0,31 % у 2011 р. до 0,22 % у 2015 р.); охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (з 0,83 % у 2011 р. до 0,92 % у 2015 р.); мистецтва, спорту, розваг та відпочинку (з 0,15 % у 2011 р. до 0,21 % у 2015 р.) (див. табл. 6).

Подібні тенденції на тлі скорочення демографічної чисельності населення можуть свідчити про наявний притік робочої сили, зокрема за рахунок внутрішньої трудової міграції.

Таблиця 6.

Кількість зайнятих працівників у різних сферах економічної діяльності (2015 р.)

Сфери економічної діяльності / Облaсті	Одеська	Миколаївська	Херсонська
Разом, у тому числі:	308256	118178	94957
сільське, лісове та рибне господарство	31936	21978	25017
промисловість	62315	47581	34021
будівництво	16125	5469	4453
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	44665	17448	12724
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	92313	10529	6685
тимчасове розміщування й організація харчування	5278	1468	1540
інформація та телекомунікації	6106	1012	905
фінансова та страхова діяльність	1460	365	244
операції з нерухомим майном	12837	3053	2997
професійна, наукова та технічна діяльність	8852	2716	1788
діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	15952	4398	2254
освіта	1379	260	295
охорона здоров'я, соціальна допомога	5478	1091	1320
мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	1485	243	117
надання інших видів послуг	2015	567	597

Джерела: [1; 2; 3]

У загальнонаціональному поділі праці Південний регіон вирізняється наявністю галузі машинобудування, зокрема виробництва суден та сільськогосподарських машин, харчової промисловості, сільського та рекреаційного господарства. У сфері машинобудування зайнята майже третина промислово-виробничого персоналу (див. рис. 1). Галузь має високий рівень спеціалізації, особливо в суднобудуванні. Потужності верфей Миколаєва та Херсона дають змогу будувати кораблі будь-яких типів, у тому числі й унікальні (наприклад, авіаносці).

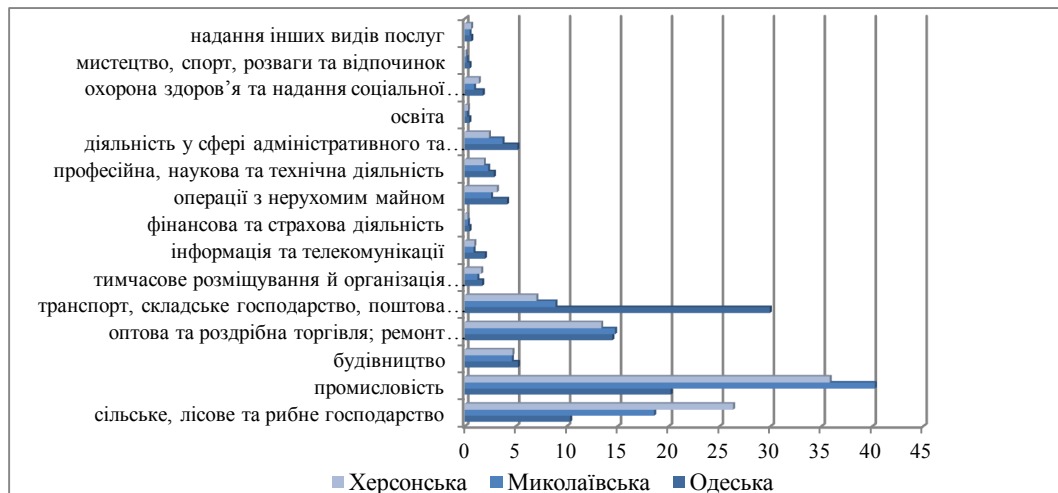

Рисунок 1. Структура зайнятості за сферами економічної діяльності у 2015 р. (у розрізі областей, %)

У зв'язку з евакуацією флоту з Криму його розміщення, утримання та реконструкція здійснюється саме на території Причорномор'я (Одеса, Миколаїв, Очаків, Іллічівськ).

Сільськогосподарське машинобудування, зосереджене в Одесі й Херсоні, спеціалізується на виробництві знарядь обробки ґрунтів (плугів, культиваторів, сівалок), іригаційного устаткування. Набуває розвитку автоскладальне виробництво (Іллічівськ, Одеса), виготовлення електроприладів та електрообладнання (Нова Каховка, Первомайськ, Одеса).

Харчове виробництво Південного регіону відіграє провідну роль у господарському комплексі всієї України, адже тут виробляється 10 % м'ясної продукції (Одеса, Миколаїв, Херсон, Первомайськ, Вознесенськ), 15 % молочної продукції (Балта, Одеса); 35 % плодоовочевих консервів, 90 % вина (Одеса, Херсон, Коблево), 21 % олії від загальнонаціонального обсягу вироблення продукції.

Легка промисловість Півдня України характеризується наявністю текстильної галузі: в регіоні виробляється 20 % української тканини. Безпосередньо ця галузь представлена такими підприємствами, як Херсонський бавовняний комбінат, Одеська канатно-джгутова фабрика, вовняні фабрики Одеси і Татарбунарів. Окрім того слід наголосити увагу на наявності у великих і малих містах Півдня розвинутої швейної промисловості.

Основна територія Причорноморського економічного району знаходиться у степовій зоні, яка майже повністю розорана (за рівнем розораності сільськогосподарських угідь Південь посідає одне з перших місць в Україні). Земельні ресурси регіону є виключно важливими для його соціально-економічного розвитку, більшу частину території цього економічного району займають чорноземи, що на півдні переходять у каштанові ґрунти, які, за умов належного зрошення та дотримання високого рівня агрокультури, щиро відрізняються родючістю, а це особливо важливо для вирощування сільськогосподарських культур, зокрема пшениці й соняшнику. Сільське господарство району доволі потужне й виробляє 1/5 сільськогосподарської продукції країни, характеризується виробництвом пшениці, соняшнику, кукурудзи, овочів, винограду, ефіроолійних, баштанних культур.

В Одеській області в агропромисловій сфері зосереджена понад половина виробничих фондів, тому в ньому виробляється 42 % валового суспільного продукту Одещини. Земельний фонд області складає 3,331 млн. га, у тому числі 2,594 млн. га (78,0 %) – сільськогосподарські угіддя, що закріплені за землекористувачами, які займаються сільськогосподарським виробництвом. На початок 2016 р. в області функціонує 934 агроформування ринкового типу, із них 15,4 % складають приватні підприємства, господарські товариства – 31,2 %, сільськогосподарські кооперативи – 29,2 %, селянські (фермерські) господарства – 20,8 %, інші суб'єкти господарювання – 3,4 %. Основний напрям виробничої сільськогосподарської спеціалізації області – зерно-скотарський з розвиненим виробництвом соняшнику, винограду, птахівництвом та свинарством. В області розвинена система підприємств харчової та переробної промисловості, що забезпечує переробку сільськогосподарської продукції та сировини. Значного розвитку набули зернопереробна, плодоовочева, виноробна, молочна та м'ясопереробна галузі. Помітну роль у збільшенні виробництва товарної продукції відіграють підсобні цехи сільськогосподарських підприємств, які виробляють значну частку продукції: виноматеріали, олію, м'ясо-молочну продукцію та ін. [2].

На Миколаївщині зосереджено 2,12 млн. га сільськогосподарських угідь, що становить 5 % орної землі в Україні. У виробничій структурі сільського господарства області переважає рослинницько-тваринницьке господарство, у ньому задіяні 750 сільськогосподарських підприємств, 3,9 тис. фермерських господарств та понад 220 тис. господарств населення. Внесок області в загальнодержавне виробництво зернових культур складає 5–6%, соняшнику – 7 % та більш ніж 3 % овочів, молока та яєць – 2,4 % [1].

Загальна площа сільськогосподарських угідь Херсонської області складає 1,969 млн. га, з них 1,776 млн. га – рілля, 26,6 тис. га – багаторічні насадження, 10,4 тис. га – сіножаті, 155,7 тис. га – пасовища. У галузевій структурі валової продукції сільського господарства провідне місце належить рослинництву. Область є одним з національних лідерів у вирощуванні овочів і баштанних культур. В області активно розвивається тваринництво, зокрема функціонує дослідне господарство «Асканійське» Національної академії аграрних наук України, що спеціалізується на м'ясному тваринництві. На його племінному заводі вирощується велика рогата худоба, а також вівці асканійської тонкорунної породи. Серед нових напрямів розвитку птахівництва – і незвичні види, які тим не менш вже користуються попитом: розведення перепелів і страусів [3].

Близькість розташування до морів, поєднання сприятливих кліматичних умов, лікувальних вод та грязей створює унікальні можливості для розвитку наявних рекреаційних ресурсів на всьому узбережжі Причорноморського економічного району.

Туристично-рекреаційна сфера Одеської області представлена 92 природно-заповідними зонами, зокрема: Дунайським біосферним заповідником, Дунайським та Дністровським плавнями, ландшафтним парком «Гилігульський», ботанічним садом Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, 19 парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва, 2 заповідними урочищами. Справжнім природним багатством області можна вважати наявні унікальні лікувальні грязі та мінеральні води. На Одещині функціонують 704 курортно-оздоровчі установи та заклади, що приймають і обслуговують туристів та відпочиваючих, зокрема серед них: санаторно-курортні заклади, дитячі оздоровні, пансіонати, будинки та бази відпочинку, готельні господарства, які одночасно можуть вмістити близько 100 тис. осіб [5].

Курортно-рекреаційний комплекс Миколаївщини представлений трьома розвинутими курортними зонами відпочинку – с. Коблево, Рибаківка, м. Очаків. Миколаївщину можна відвідувати не тільки через її Чорноморське узбережжя. Від с. Мигії до легендарного острова Березань у Чорному морі територією області пролягли туристичні маршрути, які включають автобусні переїзди, пішохідні переходи, водний

слалом, кінні переходи, рафтинг, яхтинг [4].

Справжньою окрасою області є її природно-заповідний та природоохоронний фонд, зокрема, на її території знаходяться: частина Чорноморського біосферного заповідника, два Національних природних парки «Бузький Гард» (регіональний ландшафтний парк «Гранітно-степове Побужжя») та «Білобережжя Святослава» (регіональний ландшафтний парк «Кінбурнська коса»), природний заповідник (Сланецький степ), регіональні ландшафтні парки (Приінгульський та Тилігульський) та 46 заказників [4].

Херсонщина вирізняється з-поміж інших областей Південного регіону України наявністю сприятливих природних рекреаційних умов, зокрема за рахунок присутності великої кількості солоних озер, ропа і грязі яких мають лікувальні властивості. Серед іншого специфіка Херсонської області визначається наявними можливостями масового відпочинку на узбережжі таких водойм, як Чорне та Азовське моря, Каховське водосховище, Дніпровський лиман, долини річок Дніпро й Інгулець. У Херсонській області налічується 69 територій та об'єктів природно-заповідного фонду (загальна площа понад 123 тис. га), у тому числі біосферні заповідники (Асканія-Нова та частина Чорноморського біосферного заповідника), заказники (Бакайський, Березові колки, Джарилгацький, Лгорлицький, Саги), пам'ятники природи, парки-пам'ятники садово-паркового мистецтва та заповідні урочища місцевого значення.

Південний регіон характеризується також наявністю транспортних коридорів міжнародного значення, зокрема:

1) Пан-Європейського № 9, який сполучає Фінляндію, Росію, Литву, Білорусь, Україну, Молдову, Румунію, Болгарію та Грецію;

2) Іданськ – Одеса (Балтійське море – Чорне море), учасники: Італія, Словенія, Угорщина, Словаччина, Україна;

3) Європа – Кавказ – Азія (ТРАСЕКА), учасники: Україна, Молдова, Болгарія, Румунія, Туреччина, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Туркменістан, Узбекистан, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан;

4) Пан-Європейського № 7 Дунайського (водного), що поєднує Німеччину, Австрію, Словаччину, Угорщину, Хорватію, Югославію, Болгарію, Румунію, Молдову, Україну [10].

Мабуть, найбільший потенціал для сталого розвитку має Ізмаїл – місто обласного підпорядкування, розташоване на кордоні з Румунією. Саме через це місто проходять міжнародні транспортні коридори, зокрема Пан-Європейський, що сполучає між собою Західну і Східну Європу. Водночас Ізмаїл є культурним центром Бессарабії і навіть має статус історичного центру. Також м. Кілія має усі можливості для розвитку багатогалузевого господарства: сільськогосподарського виробництва, промисловості, транспортної системи, будівництва, туризму. Насамперед воно славиться своїм суднобудуванням та судноремонтом завдяки роботі Чилійського суднобудівельно-судноремонтного заводу, який виробляє судна класу «ріка-море», у тому числі, для судновласників Бельгії, Голландії, Німеччини.

Поділяючи думки вітчизняних дослідників (А. Єрмолаєв, В. Лупацій, О. Маркєєва, Л. Поляков, В. Потапенко, І. Клименко, В. Романова, С. Таран, В. Ємець, С. Денисенко), зазначимо, що серед перспективних напрямів розвитку соціально-економічної інфраструктури регіону як чинників внутрішніх трудовіграційних процесів слід виділити такі:

1. Потенціал розвитку Південного регіону як морського оплоту держави визначається високим індексом транзитивності, наявністю потужних портів, значним зовнішньоторговельним оборотом, значною довжиною морських кордонів та площею водного простору, сприятливими кліматичними умовами. Розбудова портової інфраструктури, оновлення морського торгового флоту, розвиток транспортно-логістичної інфраструктури, відновлення рибного господарства є потужним поштовхом нового витка розвитку стратегічної бази Нового Півдня України.

2. Реіндустріалізація виробничої сфери регіону (суднобудування, машинобудування, агропромислового комплексу) відкриває можливості для розвитку Півдня. Зокрема, високий агровиробничий та експортний потенціал Причорномор'я, зумовлений наявністю великих земельних ресурсів з високою родючістю та біологічних ресурсів моря, лиманів, великих річок, ресурсів біосфери, повинен стати основою для розвитку обсягів зернового господарства, вирощування соняшнику й ріпаку, овочівництва, виноградарства, садівництва.

3. З іншого боку, Південь України є найперспективнішим регіоном для розвитку зеленої енергетики, зокрема будівництва сонячних електростанцій, упровадження біоенергетичних технологій на основі відходів сільського господарства (тваринництва, сільськогосподарських рослин), біомаси заплавлених зон, очерету тощо.

4. У Причорномор'ї сьогодні сконцентровано ліву частку морського туристично-рекреаційного потенціалу країни, що включає значну кількість оздоровчо-рекреаційних та лікувально-профілактичних закладів; розвинену мережу культурних закладів (музеїв, театрів тощо), пам'яток історії та архітектури, морські та лиманні пляжі, унікальні поклади лікувальних грязей (Куяльницький лиман), мінеральних вод, заповідні ландшафти. При цьому анексія Криму актуалізувала значення приморських територій як головного туристично-рекреаційного регіону країни. Це створює нові можливості для розвитку сектора й вимагає реалізації заходів, спрямованих на підвищення його привабливості для українських та іноземних

туристів, оновлення та розширення туристичної та соціально-культурної інфраструктури [10, с. 28].

Узагальнюючи, зазначимо, що основні статистичні показники соціально-економічного розвитку Причорноморського економічного району у розрізі областей дозволив виділити субрегіони, функціонування яких і визначає специфіку Південного регіону України:

– Одеський субрегіон, що характеризується низьким рівнем міграційних відтоків, високою міграційною привабливістю і значним економічним потенціалом (додатне значення сальдо міграції; найнижчий у регіоні показник безробіття; друге місце в Україні за кількістю зареєстрованих нелегальних мігрантів; найвищий у регіоні рівень життя населення);

– Херсонський субрегіон міграційного відтоку з низьким рівнем соціально-економічного розвитку (від'ємне значення сальдо міграції; найвищий у регіоні показник безробіття; найнижчий у регіоні рівень життя населення);

– Миколаївський субрегіон високої міграційної привабливості з середнім рівнем соціально-економічного розвитку (від'ємне значення сальдо міграції; середній показник безробіття; найвищий у регіоні рівень розвитку житлового будівництва, капіталовкладень та інвестицій).

ЛІТЕРАТУРА: 1. Головне управління статистики в Миколаївській області [Електронний ресурс]: Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.mk.ukrstat.gov.ua>; 2. Головне управління статистики в Одеській області [Електронний ресурс]: Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.od.ukrstat.gov.ua>; 3. Головне управління статистики в Херсонській області [Електронний ресурс]: Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.ks.ukrstat.gov.ua>; 4. Миколаївська обласна державна адміністрація [Електронний ресурс]: Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.mk.gov.ua/ua/myko/touri/>; 5. Одеська обласна Рада [Електронний ресурс]: Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://oblrada.odessa.gov.ua/odeska-oblast/pasport-oblasti/>; 6. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>; 7. Розподіл постійного населення за статтю та віком: статистичний збірник. – К. : Державний комітет статистики, 2015. – 349 с.; 8. Розвиток Південного регіону України: соціально-управлінський аспект : наук. розробка / [авт. кол. З. В. Балабаєва (наук. кер.), І. Л. Росколотько, С. В. Овчаренко та ін.]. – К. : НАДУ, 2011. – 64 с.; 9. Романенко І. О. Вплив трудової міграції на формування людського капіталу в глобальному конкурентному середовищі / І. О. Романенко // Фінансування інноваційного розвитку України: стан, проблеми та перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (7 листопада 2013 року) / МОН України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К. : КНЕУ, 2013. – С. 356-359; 10. Український Південь: сучасні виклики та стратегічні пріоритети розвитку / [А. Єрмолаєв, В. Лупацій, О. Маркеєва, Л. Поляков, В. Потапенко, І. Клименко, В. Романова, С. Таран, В. Ємець, С. Денисенко]. – К. : Інститут стратегічних досліджень, 2014. – 46 с.; 11. Шульга Н. А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. А. Шульга. – К. : ИС НАНУ, 2002. – 700 с.

УДК 355.01:94(100)1939/1945(=512.19)

ПОСЛЕДСТВИЯ ГЕНОЦИДА КРЫМСКОТАТАРСКОГО НАРОДА В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ, ЭТНИЧЕСКИХ ОГРАНИЧЕНИЙ В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ДЕСЯТИЛЕТИЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЭТНОСОЦИАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ СОВРЕМЕННОГО КРЫМА

Куртсеитов Рефик Джаферович – кандидат социологических наук, доцент, заведующий кафедрой социально-гуманитарных дисциплин Крымского инженерно-педагогического университета

У статті аналізується етнодемографічна ситуація в довоєнній Кримській АРСР, вплив наслідків Другої світової війни на загальну чисельність населення півострова. Акцентується увага змінах етнічної структури населення в результаті репресій за національною ознакою, виселенні кримськотатарського народу та інших етнічних груп, на політиці радянського тоталітарного режиму щодо репресованих народів у післявоєнний період. Розглядається вплив законодавчих і нормативних актів СРСР щодо репресованих народів на правове становище, етнокультурний і національний розвиток кримських татар. Визначаються негативні наслідки їхнього тривалого утримання в місцях спецпоселень: ліквідація етноніма, виключення з реєстру народів і мов СРСР, жорстка заборона на повернення та проживання в Криму, репресивні заходи щодо учасників національного руху. Зазначається, що зміна становища народу у зв'язку з демократизацією в СРСР і початком масового повернення на Батьківщину супроводжувалась непослідовністю у прийнятті та виконанні рішень держави щодо кримськотатарського народу. Робиться висновок про існування комплексу невирішених проблем у різних сферах життєдіяльності кримських татар.

Ключові слова: Друга світова війна, репресовані народи, кримські татари, Кримська АРСР, національна політика, геноцид.

В статье анализируется этнодемографическая ситуация в довоенной Крымской АССР, влияние последствий Второй мировой войны на общую численность населения полуострова. Акцентируется внимание на изменениях этнической структуры населения в результате репрессий по национальному признаку, выселении крымскотатарского народа и других этнических групп, на политике советского тоталитарного режима в отношении репрессированных народов в послевоенный период. Рассматривается влияние законодательных и нормативных актов СССР в отношении репрессированных народов на их правовое положение, этнокультурное и национальное развитие крымских татар. Определяются негативные последствия их длительного удержания в местах спецпоселений: ликвидация этнонима, исключение из реестра народов и языков СССР, жесткий запрет на возвращение и проживание в Крыму, репрессивные меры в отношении участников национального движения. Подчеркивается, что изменение положения народа в связи с демократизацией в СССР и началом массового возвращения на Родину, сопровождалось непоследовательностью в принятии и выполнении решений государства в отношении крымскотатарского народа. Сделан вывод о существовании комплекса нерешенных проблем в различных сферах жизнедеятельности крымских татар.

Ключевые слова: Вторая мировая война, репрессированные народы, крымские татары, Крымская АССР, национальная политика, геноцид.

The article analyzes the ethnodemographic situation in the pre-war Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic, the impact of the consequences of the Second World War on the total population of the peninsula. The change in the ethnic structure of the population as a result of repression on the ground of ethnicity, eviction of the Crimean Tatar people and ethnic groups is shown. The policy of the Soviet totalitarian regime in relation to repressed peoples in the post-war period. The influence of legislative and normative acts of the USSR on repressed peoples, on the legal status, ethnocultural and national development of the Crimean Tatars is considered. Negative consequences of prolonged retention in the places of special settlements, the elimination of the ethnonym, the exclusion from the register of peoples and languages of the USSR are studied. A rigid ban on return and residence in the Crimea is revealed. Repressive measures against members of the national movement are revealed. The change in the position of the people in connection with democratization in the USSR and the beginning of mass return to their homeland is pointed out. Inconsistency in the adoption and implementation of decisions of the state concerning the Crimean Tatar people is indicated. The complex of unresolved problems in various spheres of people's life is evidenced.

Keywords: the Second World War, repressed peoples, Crimean Tatars, Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic, national policy, genocide.

Насильственные переселения народов и этнических групп накануне и в годы Второй мировой войны являются одной из самых трагических страниц истории СССР. В 1945 году на спецпоселении в СССР находилось 2 230 500 человек, значительную их часть составлял этнический «спецконтингент», высланный по национальному признаку [1, с. 102]. Социально-политические, этнокультурные, правовые последствия массовых преступлений по этническому принципу не преодолены в полной мере. Комплекс проблем, связанных с восстановлением прав репрессированных народов, не теряет своей актуальности и в настоящее время, особенно в свете тех сложных процессов, которые происходят в современном Крыму. Различные аспекты данной проблемы рассматривались в работах А. Некрича, П. Поляна, Н. Бугая, В. Евтуха, И. Прибытковской, Г. Бекировой, Р. Хаяли и других авторов.

В качестве объекта нашего исследования мы рассматриваем репрессированный крымскотатарский народ, как часть «крымского спецконтингента» (крымские татары, армяне, греки, болгары) высланный в мае-июне 1944 года и насчитывавшего в то время 195 200 человек. К этой цифре необходимо добавить 61 000 немцев, высланных с началом войны (август-сентябрь 1941 г.) из Крымской АССР.

Основное внимание мы уделим крымскотатарской проблеме как одной из острых и сложных по своим последствиям, длительности существования, а также вызванному к нему в настоящее время повышенному интересу из-за крымского кризиса.

Национальная политика советского государства в отношении репрессированного крымскотатарского народа на протяжении всего послевоенного времени имела различные формы и изощренные попытки «решения». Анализ политики советского тоталитарного режима в отношении одного из репрессированных народов позволит выявить арсенал методов, принимавшихся для «решения» крымскотатарской проблемы, а также комплекс негативных последствий и проблем, унаследованных современным обществом.

Цель данной статьи показать основные этапы формирования и эволюции крымскотатарской проблемы в СССР и в постсоветское время; показать государственную политику СССР в отношении одного из репрессированных народов; выявить этносоциальные факторы и формы сопротивления крымскотатарского народа, которые не позволили советскому режиму «укоренить» и ассимилировать его в местах спецпоселений.

Ко времени выселения крымского «спецконтингента» репрессивная машина тоталитарного государства уже имела значительный опыт в аналогичных операциях, приобретенный на Северном Кавказе, в Калмыкии и других регионах страны, который в полной мере был применен в Крыму. Крымский полуостров с октября 1941 по май 1944 года был ареной постоянных боев. Длительная с конца октября 1941 по май 1944 года оккупация Крыма принесла неимоверные страдания населению полуострова. Десятки тысяч людей были уничтожены нацистами за участие и содействие партизанскому движению и подполью, за принадлежность к коммунистической партии и партийно-хозяйственному руководящему составу до оккупационного периода, независимо от этнической принадлежности. В соответствии с нацистской идеологией, по национальному признаку тотально уничтожались евреи, цыгане, крымчаки. Нацистами было сожжено 127 крымских сел (из них 105 крымскотатарских поселений предгорной и горной части полуострова), за содействие партизанскому движению. Крымскотатарские села Улу-Сала, Тав-Бадрак были сожжены вместе с населением, сгорели сотни взрослых и детей. В селе Баксан нацистский карательный отряд сжег 11 человек. Длительная оборона г. Севастополя превратила в руины не только город, но и прилегающие поселки и села. Партизанское движение на очень ограниченной территории с постоянными ее прочесами немецкими и румынскими войсками несло большие потери. Нацистский террор в отношении мирного населения, постоянные облавы и угон населения на принудительные работы в Германию (более 80 тысяч человек), захват и удержание в качестве заложников гражданского населения при размещении немецких военных частей в населенных пунктах делали жизнь людей на оккупированной территории невыносимой.

К 9 мая 1944 года Крымская АССР была полностью освобождена от нацистских оккупантов. Одновременно с освобождением полуострова восстанавливалась система советского управления. Органами НКВД и других структур, как и на всех освобожденных территориях, проводилось выявление тех, кто сотрудничал с оккупационным режимом в различной форме (воевал с оружием в руках, работал в городских управах, на предприятиях, которые функционировали в годы оккупации, выполнял обязанности старосты или полицая и т. д.). Наряду с этими мероприятиями была проведена перепись населения, как впоследствии выяснилось, чтобы определить численность тех, кого планировалось выселить.

За несколько дней до выселения 11 тысяч крымскотатарских мужчин, достигших совершеннолетия за годы войны, а также тех, кто по разным причинам не был призван в действующую армию летом 1941 г., были мобилизованы в трудовую армию, для работы на шахтах Подмосковья и Тулы). Из них 3 тысячи были направлены на строительство Гурьевского нефтеперерабатывающего завода в Казахскую ССР.

Общая численность населения автономии до начала войны составляла 1 126 429 (перепись 1939 года). Крымские татары насчитывали 218 тысяч человек или 19,4 % населения Крымской АССР (без учета

крымских татар, которые проживали вне республики, обучались в учебных заведениях, служили в армии и т.д.). С началом войны было объявлено о мобилизации четырнадцати возрастов, включая рожденных в 1923 году. К середине августа 1941 года из Крыма ушли на фронт 74 240 чел. К этому числу добавим 21 тысячу тех, кто проходил срочную службу за пределами полуострова.

Не подлежали мобилизации в Красную Армию представители ряда этнических меньшинств – диаспор, чьи материнские государства находились в союзнических отношениях с Германией или по другим причинам. Крымский историк В. Брошеван в этой связи пишет: «Применительно к Крыму следует отметить, что в соответствии со специальным указом, в РККА не призывались военнообязанные: болгары, греки, иранцы, итальянцы, китайцы, корейцы, латыши, немцы, поляки, румыны, турки» [2, с. 126]. Весной 1944 года после освобождения Крыма от нацистов мобилизовали в действующую армию еще 40 тысяч человек, не подлежали мобилизации уже крымские татары и армяне. В то же время анализ наградных документов, где обязательно указывается время призыва в армию, свидетельствует о том, что мобилизация крымских татар и армян в это время частично проводилась.

Из архивных данных и данных исследований В. Полякова известно, что к началу войны в Крыму проживало только 15 938 крымских татар в призывном возрасте от 18 до 45 лет, к ним необходимо добавить тех, кто проходил срочную службу в рядах Красной армии, а это примерно 4 200 человек. Общая численность крымских татар, мобилизованных только из Крымской АССР и находящихся на срочной службе составила 20 138.

После окончания войны в 1945–1946 годах в местах спецпоселений на спецучете состояли 8 995 крымских татар-ветеранов войны, в том числе 524 офицера и 1392 сержанта, 7079 рядовых [3, с. 202–203]. К этому числу необходимо добавить тех, кто не последовал в места спецпоселений и по этой причине не состоял на спецучете, а также тех, кто продолжал службу как кадровый военнослужащий Советской армии, флота и других военных формирований. Общая численность офицерского состава (живых и погибших) за весь период войны составила более 2300 человек из них более 100 человек подполковники и полковники. Необходимо также учесть тех, кто продолжал службу в строительных частях инженерного управления ВМФ, куда были направлены после окончания войны, часть военнослужащих старшинского и рядового состава воевавших на кораблях надводного и подводного флота, частях морской пехоты. Таковые выявлены нами по Актам награждения медалью «За победу над Германией» в 1946 году.

Часть военнослужащих-победителей крымских татар, других репрессированных народов вместо демобилизации была отправлена из действующих частей на лесоповал. В итоге общая цифра вернувшихся живыми превышает более 12 тысяч человек. Остальные погибли на фронтах войны, начиная с июня 1941 года и до окончания войны с Японией, пропали без вести (фактически погибли), попали в плен и умерли в концлагерях.

За два дня до полного освобождения полуострова 11 мая 1944 года под грифом «Совершенно секретно» было издано Постановление № 5859 ГКО СССР «О крымских татарах», в котором говорилось о массовом предательстве крымских татар во время оккупации Крыма. «Всех татар выселить с территории Крыма и поселить их на постоянное жительство в качестве спецпереселенцев в районах Узбекской ССР ... Выселение закончить до 1 июня 1944 года». Формальной основой для данного постановления служила докладная наркома НКВД Л. Берии, основывающаяся на докладной заместителя наркома НКГБ СССР Б. З. Кобулова и заместителя наркома НКВД СССР И. А. Серова (аналогичные полностью сфальсифицированные докладные были по всем репрессированным народам). Там, в частности, указывалось, что «...все призванные в Красную Армию составляли 90 тыс. чел., в том числе 20 тыс. крымских татар... 20 тыс. крымских татар дезертировали в 1941 году из 51-й армии при отступлении ее из Крыма...» [3, с. 121–122], что являлось полнейшей дезинформацией.

С 18 по 20 мая 1944 года, через неделю после освобождения Крыма, ответственный за «очистку» Л. Берия с использованием войск НКВД организовал в самой жестокой форме тотальное выселение крымских татар, в основном женщин, стариков, детей, инвалидов в республики Средней Азии, Казахстан и на Урал. Выселение производилось с особой жестокостью. Ранним утром 18 мая, еще было темно, по заранее разработанному плану все населенные пункты были окружены войсками НКВД. По их периметру были установлены станковые пулеметы. В дома спящих, ничего не подозревающих людей, в основном это были женщины, дети и старики, врвались трое вооруженных военных, старший из них зачитывал постановление ГКО на русском языке, который не все понимали. Объявлял, что на сборы дается 15 минут. Разбудить детей, одеть их, собрать больных и немощных стариков за это время в условиях психологического шока было очень трудно. Многие впоследствии, вспоминая это утро, изменившее судьбу целого народа, говорили о том, что первая мысль, которая приходила в голову была «будут расстреливать, как евреев». Ничего, кроме священной книги мусульман Корана, репрессированные с собой не брали. Солдаты, подталкивая прикладами автоматов, сгоняли людей к кладбищам. Привыкшие за годы войны к расстрелам, люди прощались друг с другом, дети плакали. Мародерство в оставленных домах во многих случаях, начиналось уже во время выселения [5].

Во втором пункте Постановления ГКО от 11 мая 1944 г. говорилось: «а) разрешить спецпереселенцам взять с собой личные вещи, одежду, бытовой инвентарь, посуду и продовольствие в количестве до 500 килограммов на семью» [3, с. 122–125]. Однако солдаты НКВД в большинстве случаев не позволили взять с собой даже самые необходимые продукты питания, одежду. 20 мая Кобулов и Серов отправили телеграмму Л. Берии, в которой доложили, что операция успешно завершена, последний состав отправлен к местам спецпоселений, выселено и погружено в вагоны 180 014 человек, кроме того, райвоенкоматы Крыма мобилизовали 6 000 татар призывного возраста, которые направлены в города Гурьев, Рыбинск и Куйбышев и еще 5 000 в распоряжение «Московуголь». Из Крымской АССР была вывезена 191 044 крымских татарина [3, с. 131].

Операция, начало которой было запланировано на 21 мая, а завершение на 1 июня, была начата на три дня раньше (18 мая) и вместо 10 дней проведена за 3 дня.

21 мая выходит Постановление ГКО № 5937СС, в п. 1 которого говорится «Разрешить НКВД СССР (т. Берия) направить в целлюлозно-бумажную промышленность и леспромхозы Наркомлеса, обеспечивающие целлюлозно-бумажные комбинаты древесиной, в Молотовскую, Горьковскую, Свердловскую области и Марийскую АССР 10000 семейств переселяемых крымских татар». Далее в Постановлении говорилось о том, что НКВД СССР в районах размещения необходимо создать спецкомендатуры [3, с. 138]. Кроме вышеназванных областей, в леспромхозы Костромской области было направлено еще 6 347 крымских татар. На 1 января 1953 года в Марийской АССР числилось 7 652 спецпереселенца крымскотатарской национальности. В докладной Л. Берии на имя И. Сталина предлагалось расселить всех спецпереселенцев крымских татар в Узбекской ССР, фактически, кроме десяти областей данной республики, география расселения охватила еще 42 области, края, автономной республики РСФСР и Казахской ССР.

В местах спецпоселений, по данным двух самопереписей крымскотатарского народа в середине 60-х годов прошлого века, за первые 2 года (1944–1945 и часть 1946 гг.) от голода и болезней умерло 46,2% крымских татар, в основном женщин, детей, стариков. Переписи проводились тайно в условиях жесткой конспирации под руководством лидеров национального движения. Только после обработки и систематизации полученной информации, ее результаты были официально переданы в ЦК КПСС, Верховный Совет СССР и другие государственные инстанции. Руководство СССР не смогло опровергнуть полученные результаты и применить карательные меры к организаторам этого мероприятия со стандартными обвинениями в действиях, порочащих советский государственный и общественный строй. Крымскотатарский народ в первые два года нахождения в местах спецпоселений был поставлен в ужасающие условия дисперсного геноцида.

Дисперсный геноцид – одна из форм осуществления геноцида, когда жертв не уничтожают в концентрационных лагерях или содержат в нечеловеческих условиях в гетто, убивая методично по времени и плану. Дисперсный геноцид осуществляется рассеянием на определенной территории, где уже существуют условия для массовой гибели от голода и болезней, в условиях запрета на передвижение. Дисперсный геноцид в отношении крымскотатарского народа в основном был совершен на территории Узбекской и Таджикской ССР. В условиях войны на территориях республик, находящихся в экстремальных климатических, социально-экономических условиях, испытывающих значительные демографические изменения из-за большого притока эвакуированных предприятий, различных учреждений, тыловых госпиталей, беженцев. На этой территории (в основном сельской местности) расселяется изможденная долгой дорогой, недоеданием, испытывавшая эмоциональный и физический стресс этническая общность (фактически без мужской части населения), не располагающая каким-либо материальным ресурсом, полностью ограбленная в материальном отношении. Её начинают использовать на самых тяжелых и малооплачиваемых работах. Все эти факторы в комплексе создают условия для распространения эпидемических заболеваний и голода. К этому можно добавить морально-психологическую обстановку, созданную государственными органами в отношении спецпереселенцев как «врагов, предателей и т.д.». Высокая неестественная смертность в таких условиях становится нормой. Люди умирают по месту своего дисперсного проживания, их хоронят без фиксации мест погребения. В этих условиях нет возможности соблюсти все формальности с захоронением умерших и их учета. Следы такого преступления определить трудно, но это невозможно стереть из памяти выживших людей.

После выселения коренного народа были ликвидированы все национально-государственные институты крымскотатарского народа (Крымская АССР, государственный статус татарского (крымскотатарского языка), система образования, научные учреждения, СМИ на родных языках). Была сожжена вся литература, в том числе научная, общественно-политическая, художественная, школьные и вузовские учебники и вся печатная продукция, включая газеты и журналы на крымскотатарском языке. Тотальному уничтожению и разграблению подверглись архивные и музейные фонды, памятники архитектуры и культуры. Тремя Указами Президиума Верховного Совета (ПВС) Союза ССР 1944, 1946, 1948 гг. были переименованы более 1200 населенных пунктов, подавляющее большинство из которых

крымскотатарские, в результате чего Крым лишился значительной части своего историко-культурного наследия. Самым негативным образом на состояние крымскотатарского народа и его языка в послевоенный период повлияло его дисперсное расселение в местах спецпоселений, жесткие правовые ограничения, запрет на возвращение и проживание на родной земле. Трудно оценить разрушительные последствия от удаления крымскотатарского народа и крымскотатарского языка из реестра народов и языков СССР, продлившегося вплоть до 1989 года.

Очередной Указ ПВС Союза ССР от 26 ноября 1948 года не иначе, как садистским, не назовешь. Он констатировал, что при выселении народов не оговаривались сроки их нахождения в местах спецпоселений: «установить, что переселение в отдаленные районы Советского Союза указанных лиц проведено навечно, без права возврата их к прежним местам жительства»; наказание за самовольный выезд, побег из мест обязательного поселения определялось «20 годами каторжных работ» [3, с.196-197].

Начиная с первых послевоенных лет, в последующие десятилетия в СССР было издано огромное количество различных книг, статей, художественных романов и повестей с открытой дискриминацией крымскотатарского народа. Писатели П. Павленко за роман «Счастье», А. Первенцев за роман «Честь смолоду» удостоились Сталинской премии. Начиная с 1952 года, с выездного заседания отделов истории и философии АН СССР в Симферополе, стала системно фальсифицироваться история Крыма и крымскотатарского народа.

После смерти И. Сталина (март 1953г.) (почти через год, в феврале 1954 года) издается постановление Верховного Совета СССР о передачи Крымской области (после ликвидации 30 июня 1945 г. Крымской АССР) из состава РСФСР в состав Украинской ССР. Это было за два года до осуждения преступлений Сталина и сталинизма. Репрессированные народы все еще находились в местах спецпоселений, в абсолютно бесправном положении. Крымская область находилась в состоянии послевоенной разрухи, население Крыма за время войны сократилось более чем в три раза. Послевоенные переселенцы из различных областей РСФСР и других республик, которыми заселили дома крымских татар, буквально бежали из Крыма. В это время происходит одно из самых аморальных действий советского государства: незаконно выселенный коренной народ, подвергнутый политике геноцида, не только не возвращают на его историческую землю, а, наоборот, усложняют его возвращение. Для этого используют как дар территорию его исторического проживания. Одна из союзных республик (РСФСР) передает в состав другой союзной республики (Украинской ССР) Крымскую область. В составе РСФСР было реализовано право на самоопределение крымскотатарского народа в виде образованной в 1921 году автономной республики – Крымской АССР. Крымские татары, имевшие многовековую государственную традицию, Крымское ханство, которое было аннексировано Российской империей в 1783 году.

Передачу области приурочивают к 300-летию воссоединения Украины с Россией. «Только в СССР один братский народ может передать другому братскому народу, целую область», – так писали в это время различные советские издания. При этом напрочь «забыв» о коренном народе этой земли, который создал здесь свою уникальную культуру.

Союзная республика имела право передать часть своей территории другой республике, такое в СССР происходило не раз, но не территорию незаконно ликвидированной АССР (это прямо противоречило положениям конституций АССР, РСФСР, СССР). РСФСР совершило фактически предательство в отношении Крымской АССР и его коренного народа.

На состоявшемся с 14 по 25 февраля 1956 года XX съезде КПСС, в его заключительный день на закрытом заседании с докладом «О культе личности и его последствиях» выступил руководитель государства и партии Н. Хрущев. По преступлениям в отношении целых народов сказал следующее: *«Так, уже в конце 1943 года, когда на фронтах Великой Отечественной войны определился прочный перелом в ходе войны в пользу Советского Союза, принято было и осуществлено решение о выселении с занимаемой территории всех карачаевцев. В этот же период, в конце декабря 1943 года, точно такая же участь постигла все население Калмыцкой автономной республики. В марте 1944 года выселены были со своих родных мест все чеченцы и ингуши, а Чечено-Ингушская автономная республика ликвидирована. В апреле 1944 года с территории Кабардино-Балкарской автономной республики выселены были в отдаленные места все балкарцы, а сама республика переименована в Кабардинскую автономную республику. Украинцы избежали этой участи потому, что их слишком много и некуда было выслать. А то он бы и их выселил. (Смех, оживление в зале.)»* [4].

Н. Хрущев в своем докладе не упомянул о крымских татарах и Крымской АССР, хотя при упоминании Чечено-Ингушской АССР, он должен был назвать Крымскую АССР. Указ ПВС СССР «О преобразовании Крымской АССР в Крымскую область в составе РСФСР» был принят 30 июня 1945 года. Следующим этапом стало принятие 25 июня 1946 года единого закона «Об упразднении Чечено-Ингушской АССР и о преобразовании Крымской АССР в Крымскую область» [3, с. 181–182].

ПВС Союза ССР издает 28 апреля 1956 г. Указ о снятии со спецучета крымских татар, но в нем же прописано, что «они не имеют права возвращаться в места, откуда они были выселены», т.е. в Крым.

Высший законодательный орган страны официально лишил целый народ своей Родины, всего его прошлого и будущего [3, с. 249].

После XX съезда КПСС начался процесс реабилитации репрессированных народов, но не всех и в том числе крымскотатарского. Президиум ЦК КПСС 24 ноября под грифом «сов. секретно» принимает Постановление «О восстановлении национальной автономии калмыцкого, карачаевского, балкарского, чеченского и ингушского народов». В тот же день, уже ЦК КПСС принимает одноименное постановление, под тем же грифом, с разработанным механизмом возвращения репрессированных народов и восстановления их автономных образований. Из названия постановления явствует, что автономии крымскотатарского народа и немцев Поволжья по нему не восстанавливаются (Крымскую АССР и АССР немцев Поволжья).

Для крымских татар в этом приложении к Постановлению важное значение имеет пункт № 6. Привожу его полностью. «Признать нецелесообразным предоставление национальной автономии татарам, ранее проживавшим в Крыму, имея в виду, что бывшая Крымская АССР не была автономией только татар, а представляла из себя многонациональную республику, в которой татары составляли менее одной пятой части всего населения, и что в составе РСФСР имеется татарское национальное объединение – Татарская АССР, а также то, что в настоящее время территория Крыма является областью Украинской ССР.

Вместе с тем, учитывая стремление части татар, ранее проживавших в Крыму, к национальному объединению, разъяснить, что все, кто пожелает, имеют право поселиться на территории Татарской АССР.

Обязать Совет Министров Татарской АССР и Татарский обком КПСС оказывать необходимую помощь в хозяйственном и трудовом устройстве татарскому населению, которое будет прибывать на постоянное место жительства в республику» [3, с. 253–256].

Рассмотрим каждое высказывание:

1. «Признать нецелесообразным предоставление национальной автономии татарам, ранее проживавшим в Крыму».

Говорить о предоставлении автономии народу в 1956 году, которому она была предоставлена 18 октября 1921 года является полным абсурдом, который рассчитан на обывателя, не информированного в этом вопросе. Называть крымскотатарский народ «...татарами, ранее проживавшими в Крыму», также является нелепым и абсурдным. Создавать новый этнос только по одному признаку, из-за того, что его насильно вывезли с места его исторического формирования и постоянного проживания, изменять партийным постановлением самоназвание народа «крымские татары» на «татары» также является абсурдным. Эти народы являются самостоятельными этносами, со всеми этническими признаками.

2. «...имея в виду, что бывшая Крымская АССР не была автономией только татар...».

Автономии различного уровня предоставлялись в СССР всем народам бывшей Российской империи в соответствии с принципом «права народов на самоопределение», даже самым малочисленным. Во всех документах по национально-государственному строительству в СССР Крымская АССР приводится как национальная автономия крымских татар. Необходимо привести в качестве примера высказывания на этот счет первых лиц советского государства.

Из выступления Председателя ВЦИК СССР М.И. Калинин в 1932 году, который прямо заявил: «... у нас в Крыму только 26 % татар. Однако у нас существует Крымская республика, которая является Татарской Республикой!!!» [6, с.5]

При принятии Конституции СССР (5 декабря 1936 года) на VIII Чрезвычайном съезде Советов часть АССР (автономных республик) была переведена в разряд ССР (союзных республик), это отражено в докладе председателя конституционной комиссии И.Сталина по поправкам к Новой Конституции. Было предложение по переводу и Крымской АССР в союзную республику (как Казахской АССР, Киргизской АССР, Таджикской АО), так и других АССР.

Конституционной комиссией были определены три условия для перевода:

1) наличие границы с иностранным государством (для реализации права на самоопределение, т.е. выхода из СССР; 2) коренное население должно было составлять большинство или 1 млн. человек; 3) республика не должна быть маленькой.

В сборнике работ И. Сталина «Вопросы ленинизма» читаем: «Во-вторых, необходимо, чтобы национальность, давшая советской республике свое имя, представляла в республике более или менее компактное большинство. Взять, например, Крымскую Автономную Республику. Она является окраинной республикой, но крымские татары не имеют большинства в этой республике, наоборот, – они представляют там меньшинство. Стало быть, было бы неправильно и нелогично перевести Крымскую Республику в разряд союзных республик...» [7, с.567].

Крымскую АССР в разряд союзных республик не перевели, но никто, включая И. Сталина, не ставил под сомнение, что эта крымскотатарская автономия.

Необходимо особо отметить то, что И. Сталин, будучи Народным комиссаром по делам национальностей совместно с В. Лениным был одним из идеологов и автором структуры национально-государственного устройства страны.

В 1937 году были опубликованы очередные тома большой советской (БСЭ) [8] и малой советской энциклопедии (МСЭ) со статьей «Крымская АССР», где дается обширная информация об истории, культуре, языке и литературе народа, которому предоставлена автономия. В МСЭ фиксируется, что коренными народами в Крымской АССР являются крымские татары, караимы и крымчаки [9, с. 543-547].

О том, что из себя представляла советская автономия, есть исчерпывающая информация в статьях юридических энциклопедий, документах коммунистической партии и советского государства.

Национальный состав союзных и автономных республик, автономных областей и округов был полиэтничным. Во многих союзных и тем более автономных республиках коренное население, которому предоставлялась автономия, составляло меньшинство.

Татары как один из народов Российской империи, чье государство – Казанское ханство – было захвачено в 1552 году Московским царством, также реализовали в советское время свое право на самоопределение: в мае 1920 года была образована Татарская АССР.

В СССР между союзными и автономными республиками не было государственных границ. Украинская ССР не находилась за «железным занавесом». Любой гражданин СССР мог свободно переезжать из одной республики в другую. Запрет устанавливали исключительно для крымских татар.

Как уже подчеркивалось, с точки зрения советского руководства, «новосозданный» этнос – *«татары, ранее проживавшие в Крыму»*, может *национально объединиться*, только с коренным народом Татарской АССР. Все предельно просто: нет крымскотатарского народа, нет крымскотатарской проблемы в СССР, нет ответственных за совершенный геноцид в 1944–1945 гг. – преступление, которое не имеет срока давности.

Государство приняло курс на ассимиляцию крымскотатарского народа в местах спецпоселений, а желающие могли добровольно «объединиться» с татарским народом.

После XX съезда КПСС и принятых им решений начался процесс возвращения к местам исторического проживания большинства репрессированных народов Северного Кавказа, им были восстановлены автономии. В то же время крымскотатарский народ, немцы Поволжья, этнические группы армян, болгар, греков, турки-месхетинцы не были возвращены в исторические места проживания.

СССР 28 апреля 1956 г. издает Указ о снятии со спецучета крымских татар и других репрессированных народов и этнических групп, но в нем же указывается, что «они не имеют права возвращаться в места, откуда они были выселены», т.е. в Крым [3, с. 249]. Высший законодательный орган страны официально лишал целый народ своей Родины, всего его прошлого и будущего. Действие указа распространялось на территорию Крыма. Получив право перемещаться и покидать места спецпоселений, крымские татары стали переезжать в области, прилегающие к полуострову, но не тут-то было.

В нарушение Указа СССР 28 апреля 1956 г. (о запрете проживания в Крыму) Совет Министров Украинской ССР 16 декабря 1956 года под грифом «секретно» принимает Постановление «О расселении татар, немцев, греков, болгар, армян, которые ранее проживали на территории Крымской области (не Крымской АССР), которые возвращаются из мест поселений». В соответствии с этим Постановлением запрещается проживание во всех областях Украинской ССР. Текст документа, полностью противоречит заглавию, в нем указывается «Признать нецелесообразным их расселение на территории Херсонской, Запорожской, Николаевской и Одесской областях» [3, с. 256–257]. Облисполкомам вменялось принять все меры по выдворению их из этих областей и Украинской ССР в целом.

В принимаемых законодательных и нормативных актах после 1956 г., этноним «крымские татары» заменяется «татарами» или «татарами, ранее проживавшими в Крыму», и, соответственно, «крымскотатарский язык» на «татарский язык».

Пройдет еще 11 лет пребывания народа в местах спецпоселений, и 5 сентября 1967 года будет опубликован очередной Указ ПВС СССР «О гражданах татарской национальности, проживавших в Крыму». Указ, вышедший после многих лет борьбы крымскотатарского народа за возвращение на Родину и восстановления его прав, оказался очередным обманом [3, с. 288–289].

Основным противником восстановления прав крымскотатарского народа, подвергшегося геноциду, возвращения его на родную землю было высшее руководство КПСС и советского государства, коммунистическая верхушка Украинской ССР и ее структурная подконтрольная организация – Крымский обком КПУ.

За десятилетия борьбы, в ЦК КПСС и Верховном Совете СССР в общей сложности накопилось более 300 томов с обращениями и документами. Под обращениями были собраны миллионы подписей крымских татар и представителей других народов СССР. Подписи собирались многократно, в том числе к съездам партии, юбилейным датам. Обращения ветеранов войны к руководству страны направлялись постоянно, в том числе обращения тех, кто осмелился самостоятельно вернуться после указа от 5 сентября 1967 г. в Крымскую область, подвергаясь политике национальной сегрегации (иначе это явление не назовешь).

Одним из первых было обращение 13 ветеранов войны — крымских татар в 1957 году, оно было адресовано к первому секретарю ЦК КПСС Н. С. Хрущеву, Председателю Совета Министров СССР Н. А. Булганину, Председателю Президиума Верховного Совета СССР К. Е. Ворошилову, Министру обороны СССР Г. К. Жукову. Обращение содержало информацию о положении крымскотатарского народа и завершалось просьбой о встрече [10]. Текст обращения на 20 страницах включал анализ военных заслуг крымских татар в годы второй мировой войны, примеры тех оскорблений и издевательств, которым подвергаются крымские татары в послевоенное время. Обращение заканчивалось словами: *«Настало время положить конец атмосфере недоверия, подозрительности, оскорблению национальной чести и унижения человеческого достоинства честных, преданных крымских татар, граждан Советского Союза. Мы просим и надеемся, что Вы измените положение крымско-татарского народа и приложите усилия к скорейшему возвращению его на родную землю – в Крым. Просим Вас уделить нам несколько минут внимания и принять нас для личного изложения дополнительных фактов по данному вопросу»* [10].

Ни у одного из руководителей не нашлось нескольких минут для встречи. Как и тогда, долгие десятилетия после этого обращения руководство страны боялось открытого диалога на эту тему. Среди сотен томов с документами, сданных в ЦК КПСС, Верховный Совет СССР, были отдельные тома с фотодокументами, фотографиями военнослужащих крымских татар с описанием их подвигов. Была написана работа «Крымские татары в Великой Отечественной войне» и передана в ЦК КПСС и Верховный Совет СССР, а также в редакции газет и журналов, в ЦК и Верховные Советы союзных республик, общественности. За эти десятилетия была проведена скрупулезная и огромная по своим масштабам работа.

Идеологами национального движения за возвращение на Родину стали комиссар Южного соединения крымских партизан Мустафа Селимов, партизанский разведчик Бекир Османов, большой вклад в эту борьбу внес комиссар Восточного соединения Рефат Мустафаев. Неоценим вклад дважды Героя Советского Союза Амет-Хана Султана, Героев Советского Союза Абдураима Решидова, Сеитнафе Сеитвелиева, Узеира Абдураманова и многих других ветеранов войны, а также вступивших на путь борьбы широких слоев крымскотатарского народа. Вернувшимся с войны воинам-победителям пришлось заново «подняться в атаку» и повести бой за свою честь и достоинство с куда более изощренным противником.

Запрет на проживание в Крыму для крымских татар распространялся тотально на всех, в том числе на ветеранов и инвалидов войны, независимо от их военных заслуг. Из всех Героев Советского Союза, полных кавалеров ордена «Славы», только один Абдураим Решидов пробился на родную землю после длительной и упорной борьбы. Перед последним своим решительным шагом он направил телеграмму на имя маршала авиации К. А. Вершинина, командовавшего во время войны воздушной армией, в составе которой А. Решидов воевал и дважды представлялся к званию Героя Советского Союза. В своей телеграмме он писал, что если его не пропишут на Родине в Крыму, откуда он уходил на войну, он покончит жизнь самоубийством на площади им. Ленина в Симферополе в парадном мундире со звездой Героя. А. Решидов умер и похоронен в Крыму в г. Симферополе.

Из всех (более 12 тысяч ветеранов крымских татар), вернувшихся живыми и искалеченными с фронтов войны на родную землю в Крым, начиная с конца 1960-х годов, смогли возвратиться не более четырехсот человек. Участниками национального движения крымских татар за десятилетия борьбы с тоталитарным режимом были собраны фамилии тысяч солдат и офицеров из числа крымских татар, награжденных высокими правительственными наградами, в том числе представленных к званию «Герой Советского Союза».

В истории этнического террора, организованного советскими властями по отношению к крымскотатарскому народу, особое место занимает 1979 год [11]. Руководители Крымской области докладывают в Киев и Москву о том, что в результате принятых мер переезд крымских татар в область остановлен, не прописанные семьи выдворены за пределы полуострова. Выдворяют с применением силы, сносят бульдозерами купленные дома. Многодетные семьи вывозят за пределы Крыма, людей вместе с их имуществом бросают в степях Херсонской области. Суды массово фабрикуют дела «за нарушение паспортного режима», осуждают на 2–3 года заключения тех, кто не желает покидать Родину. Летом 1978 года, не выдержав издевательств крымской власти, под угрозой повторного тюремного заключения Муса Мамут – глава многодетной семьи из с. Донское (Беш-Терек) Симферопольского района совершает акт самоубийства. Самопожертвование было совершено в знак протеста против издевательств над ним и членами его семьи.

По данным Всесоюзной переписи населения 1989 года, которая впервые за весь послевоенный период стала учитывать крымских татар как самостоятельный этнос, численность крымских татар, проживающих в приграничных с Крымом областях Украинской ССР и Краснодарском крае РСФСР, превышала 30 тысяч человек. Абсолютное большинство из них составляли те, кто был выдворен из Крыма за период с 1967 по 1989 гг.

Синхронно с развязанным этническим террором 1979 года в Крыму последовала очередная провокация. Политбюро ЦК КПСС в июне 1979 года с целью окончательного решения «крымскотатарского

вопроса), а также проблемы советских немцев, принимает решение о создании вместо ликвидированных Крымской АССР и АССР немцев Поволжья автономий в местах высылки [9]. Было принято решение о создании автономной области для немцев в Казахской ССР. Подготовительная работа велась секретно на протяжении трех лет под руководством Ю. Андропова и М. Сулова. После того, как информация о создании немецкой автономии стала доступна широкой общественности, начались массовые протесты местного населения. Реализация немецкого «этнического проекта» с первых дней столкнулась с серьезными трудностями. Принятое решение по немецкой автономии были вынуждены отменить.

Вторым этническим проектом было создание автономного округа для крымских татар в Узбекской ССР, куда они в большинстве своем были выселены. Основной целью данного проекта было подавление национального движения крымскотатарского народа и увеличение дисперсности проживания крымских татар, создание условий для ускорения их этнической ассимиляции. Эксперимент с крымскотатарским народом был более длительным по времени, целенаправленным и жестким по исполнению. Для «крымскотатарской автономии» в Узбекской ССР выделили два пустынных района в Кашкадарьинской области – Мубарекский и Бахористанский. Используя рычаги партийного давления, всю номенклатуру руководства двух районов и города Мубарек назначили крымскотатарских коммунистов, развернули строительство совхозов, стали издавать районные газеты на крымскотатарском языке. Действия властей вызвали решительные протесты со стороны крымских татар, начались голодовки студентов-выпускников вузов из числа крымских татар, которых помимо их воли пытались направить в эту «автономию». Бойкот и массовое сопротивление против навязываемой «автономии» привел к тому, что очередной советский этнический эксперимент полностью провалился. Крымскотатарская проблема обострялась с каждым годом, несмотря на массовые репрессии, судебные процессы, этнические ограничения, требуя своего справедливого решения.

В местах спецпоселений функции крымскотатарского языка свелись до бытового уровня. Только с 1965 г. (По приказу Министерства просвещения Узбекской ССР) в общеобразовательных школах Узбекской ССР в очень ограниченных объемах и с минимальным охватом учащихся крымских татар стал изучаться предмет «татарский язык». Слова «крымскотатарский язык», этноним «крымские татары» и еще 600 слов, связанных с крымскими татарами, были запрещены, в том числе для упоминания на страницах единственной газеты на крымскотатарском языке, издававшейся в Ташкенте с мая 1957 года. Научная проблематика, связанная с крымскотатарским народом, была строго запрещена. Только благодаря гражданской позиции д.ф.н. Э. В. Севоротяна (Институт языкознания АН СССР) стало возможным обучение двух аспирантов и защита их кандидатских диссертаций в 1984 году, через 40 лет после выселения из Крыма.

С началом перестройки и демократизации в СССР активность и массовость национального движения крымскотатарского народа за возвращение на Родину достигает своего пика. Летом 1987 года в Москве на Красной площади крымские татары, съехавшиеся со всех мест проживания, проводят многотысячные митинги с требованием встречи с главой государства М. С. Горбачевым, организованного государственного возвращения на Родину, восстановления автономии, отмены преступных актов, принятых в отношении народа. Требования крымских татар находят поддержку у представителей других народов СССР. Особенно активную поддержку оказывают известные советские писатели, представляющие многие народы. После долгих десятилетий организованной борьбы народа партийное руководство страны вынуждено создать Государственную комиссию по проблемам крымских татар во главе А. Громыко. Власти с целью подавления движения крымских татар и «замораживания» проблемы организуют «Сообщение ТАСС» от 23 июля 1987 года с фальсификацией событий в Крыму во время войны и новыми клеветническими оскорблениями всего народа [3, с. 374–376]. «Сообщение ТАСС», переданное по первому телевизионному каналу в информационной программе «Время», было опубликовано в центральных и республиканских газетах, вызвав настоящую бурю протеста со стороны крымских татар, окончательно похоронило всякое доверие к власти. Протестные акции усилились. Центральное телевидение СССР, в передачах которого за десятилетия его существования ни разу(!) не был упомянут крымскотатарский народ (цензура в отношении крымских татар была жесточайшая), на всю страну поведало «о зверствах крымских татар». Составители додумались до того, что включили в текст сообщения информацию, что «при содействии немцев в Симферополе был созван мусульманский съезд, на котором сформировано крымское правительство во главе с ханом Асановым Белялом». Чтобы додуматься до мифического хана, никогда в природе ни существовавшего, необходимо было иметь фантазию времен судов инквизиции и бериевских палачей. Попытка властей опубликовать «Сообщение ТАСС» в единственной газете, издававшейся на крымскотатарском языке (в выходных данных не указывался язык издания) «Ленин байрагы» («Ленинское знамя»), которая была органом ЦК КП Узбекистана, Верховного Совета и Совета Министров Узбекской ССР, не увенчалась успехом. Редакция партийной газеты впервые в истории СССР объявила забастовку, отказалась публиковать лживое «Сообщение ТАСС». В «Сообщение ТАСС» все преступления нацистов и коллаборационистов всех национальностей приписывали исключительно крымским татарам.

После жестких выяснений авторства текста был получен ответ, что окончательный текст был утвержден А. Громыко. В «Сообщении ТАСС» говорилось: «С учетом продолжающихся обращений в ЦК КПСС и правительство и для рассмотрения всего комплекса проблем, которые поднимаются в заявлениях граждан из числа крымских татар, создана комиссия во главе с Председателем Президиума Верховного Совета СССР А. А. Громыко». Для оказания помощи и содействия Государственной комиссии в союзных республиках были созданы республиканские комиссии, в которые обратились буквально все взрослые представители крымскотатарского народа с желанием вернуться на Родину. Через год после образования комиссия, в которую не включили ни одного представителя крымскотатарского народа, она пришла к выводу, что восстанавливать Крымскую АССР нет оснований, как и возвращать народ, который якобы «укоренился» в местах спецпоселений.

После такого заключения Государственной комиссии десятки тысяч крымскотатарских семей, полностью разочаровавшись в справедливости государства, начинают самостоятельно возвращаться на Родину, где их не только никто не ждал, но и чинил всякого рода препятствия.

Лишь с усилением демократических процессов в СССР и проведенных первых демократических выборов в парламент страны стало возможным принятие Верховным Советом СССР Декларации от 14 ноября 1989 года «О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечению их прав». В ней говорилось: *«Память с особой горечью возвращает нас в трагические годы сталинских репрессий. Беззаконие и произвол не обошли стороной ни одну республику, ни один народ. Допущенные в прошлом массовые аресты, лагерное мученичество, обездоленные женщины, старики и дети в переселенческих зонах продолжают взывать к нашей совести, оскорбляют нравственное чувство. Об этом забыть нельзя.*

Варварскими акциями сталинского режима явилось выселение в годы второй мировой войны из родных мест балкарцев, ингушей, калмыков, карачаевцев, крымских татар, немцев, турок-месхетинцев, чеченцев. Политика насильственного переселения отразилась на судьбе корейцев, греков, курдов и других народов.

Верховный Совет СССР безоговорочно осуждает практику насильственного переселения целых народов как тяжелейшее преступление, противоречащее основам международного права...

Верховный Совет СССР считает необходимым принять соответствующие законодательные меры для безусловного восстановления прав всех советских народов, подвергшихся репрессиям» [3, с. 415–416].

После принятия Декларации была создана новая «Государственная комиссия по проблемам крымскотатарского народа», в которую включили представителей репрессированного народа. Через две недели работы комиссия, проанализировавшая все обращения народа, начиная с середины 1950-х годов, подготовила выводы и предложения. Верховный Совет СССР единогласно принял Постановление по выводам и предложениям работы «Государственной комиссии по проблемам крымскотатарского народа», которое должно было стать правовой основой для возвращения народа и восстановления его национальной автономии. За это Постановление единогласно проголосовали все депутаты Верховного Совета СССР, в том числе избранные от Украинской ССР и ее Крымской области. Пункт № 4 Выводов и предложений гласил: «Восстановление прав крымскотатарского народа не может быть осуществлено без восстановления автономии Крыма, путем образования Крымской АССР в составе Украинской ССР, это соответствовало бы интересам как крымских татар, так и представителей других национальностей, проживающих в Крыму» [3, с. 416–421]. Совет Министров СССР создал комиссию по реализации данного постановления. Несмотря на принятые законодательные акты СССР, крымские власти с согласия руководства Украинской ССР, до этого десятилетиями выступавшие против восстановления Крымской АССР, провели референдум о «воссоздании Крымской АССР», в отсутствие закона о его проведении, основываясь на временном положении о проведении референдума, принятого Крымским областным советом.

Парламент Украины 12 февраля 1991 года принял закон «О восстановлении Крымской АССР» [3, с.432]. Мнение и интересы крымскотатарского народа были проигнорированы. Воссозданная/восстановленная таким образом Крымская АССР не восстанавливала как индивидуальные, так и коллективные права крымскотатарского народа.

Несмотря на яростное сопротивление тоталитарной системы, прежде всего крымских властей, самостоятельное возвращение, начавшееся в 1960-х годах, в начале 1990-х годов приобрело массовый характер: около 300 тысяч крымских татар вернулись в Крым, более 100 тысяч все еще оставались в местах ссылки. В сложнейших социально-экономических и политических условиях еще раз проявилась высочайшая созидательная сила народа: 95% крымских татар собственными силами стали строить себе жилье, обулаивать быт. Начался сложный процесс интеграции в уже существующие образовательные, научные, профессиональные структуры Крыма, а также во вновь создаваемые. Государство не приняло ни одного законодательного акта по урегулированию правового статуса крымскотатарского народа, решения острейшей земельной проблемы, языкового вопроса, приватизации имущества. Дважды принятые Верховной Радой Украины законы о восстановлении прав лиц, депортированных по национальному признаку, были ветированы президентами Л. Кучмой и В. Ющенко.

После воссоздания/восстановления Крымской АССР (1991г.), Конституция которой провозгласила три государственных языка (крымскотатарский, русский, украинский), появилась надежда на реанимацию крымскотатарского языка. Однако в связи с ее отменой и принятием новой в 1995 году, но уже без статуса крымскотатарского языка как государственного, языковая ситуация в этой сфере стала ухудшаться. Одним из индикаторов этого состояния является система образования Крыма. Что из себя представляет дошкольное и школьное образование говорят следующие цифры. К началу 2016-2017 учебного года в Крыму функционировало по официальным данным 463 дошкольных образовательных учреждения, в которых обучалось 69,9 тыс. детей. Из них только 1 детское учреждение с крымскотатарским языком и еще 1 с крымскотатарским и украинским языками. Всего на полуострове функционирует 38 групп с крымскотатарским языком обучения и воспитания (915 детей), или 1,4% от общего контингента, и 5 групп с украинским языком обучения и воспитания (116 детей, 0,2% от общего контингента). Дети крымскотатарской национальности дошкольного возраста составляют более 26% от численности дошкольного контингента. Процентная численность детей украинской национальности, которая является второй по численности в Крыму, также значительна. По существу современная система дошкольного образования Крыма выполняет функции постоянно действующего механизма языковой ассимиляции детей крымскотатарской и других национальностей.

По данным официальных крымских источников, к началу 2016-2017 учебного года в Крыму функционировала 561 общеобразовательная школа, где обучалось 187,6 учащихся. Численность учащихся, по сравнению 2006-2007 учебным годом, сократилась на 40,4%. Из 561 школы 16 с крымскотатарским языком обучения и 1 с украинским языком обучения (к началу 2014г. было 7 школ и 1 образцовая гимназия). На русском языке обучается 177 183 учащихся (96,9%), на крымскотатарском – 4 835 (2,6 %), на украинском – 894 (0,5 %). Школы с крымскотатарским языком обучения и единственная школа с украинским обучением не являются таковыми, поскольку, учебный процесс на родных языках (по новым требованиям) осуществляется с 1 по 9 классы, а в 10-11 классах учебный процесс переводится на русский язык.

В 2015-2016 учебном году в общеобразовательных организациях с русским языком обучения изучали как предмет: крымскотатарский язык – 10402 человек, украинский – 9316, новогреческий – 62, немецкий – 50.

Официальная информация по факультативному изучению, в рамках кружковой деятельности выглядит в следующем виде: крымскотатарский изучают 11869 учащихся, украинский – 13661, армянский – 122, болгарский – 86, новогреческий – 73, немецкий – 18. В существующем законодательстве отсутствует факультативная форма изучения языка, есть внеурочная кружковая форма после основных занятий. Исходя из ежегодной рождаемости (4,5 - 5,5 тысяч детей крымских татар в год), в среднем с 1 по 11 классы должно обучаться от 49,5 до 60,5 тысяч учащихся. Если взять минимальную численность 49,5 тысяч человек учащихся, то она составит 26,3% от всей численности учащихся школ Крыма. Это вполне достаточно для комплектования классов с крымскотатарским языком обучения, но этого не происходит.

Все это резко контрастирует с достижениями в научной сфере. За последние 25 лет усилиями ученых-филологов было защищено около 40 кандидатских и 4 докторских диссертаций по крымскотатарскому языку и литературе, а также методике преподавания. Создана значительная учебно-методическая база как для школьного, так и высшего образования в Крыму, подготовлены специалисты-филологи.

В 2015 г. в Крыму был принят «Закон об образовании», который ограничил образование на крымскотатарском и других родных языках только с 1 по 9 класс. Отсутствие полного среднего образования на крымскотатарском, равно как и на других языках, нарушает принцип непрерывности образования. В довоенной Крымской АССР функционировала полная средняя школа на крымскотатарском языке, где обучалось 87% крымскотатарских детей, а также сеть среднеспециальных и высших учебных заведений. До начала 2014-2015 учебного года не было законодательных ограничений на полное среднее образование на украинском, крымскотатарском и других языках.

Таким образом, осуществленный нами ретроспективный анализ трагической судьбы крымскотатарского народа во второй половине XX – начале XXI веков свидетельствует о преступной этнической политике советского тоталитарного режима, осуществившего в отношении нашего и многих других народов геноцид, с последующим переводом его в этноцид с целью полной ассимиляции в местах спецпоселений. Репрессированные народы СССР до 1956 года (XX съезда КПСС) в одинаковой мере были подвержены беззаконию тоталитарной советской системы. После реабилитации и восстановления автономии части из них (чеченцев, ингушей, калмыков, балкарцев, карачаевцев) в местах спецпоселений были оставлены крымские татары, немцы Поволжья, турки-месхетинцы и ряд других этнических групп. По отношению к нереабилитированным народам советское государство применяло различные меры по удержанию в местах спецпоселений, несмотря на их стремление вернуться в места исторического проживания.

Крымскотатарский народ подвергался наиболее изощренным методам подавления. Среди них: запрет на возвращение на историческую Родину, отказ в восстановлении национально - территориальной автономии (Крымской АССР), массовые преследования в судебном и несудебном порядке, изменение

этнонима, удаление народа и его языка из реестра народов и языков СССР, фальсификация истории и этногенеза народа, запрет на научные исследования крымскотатарской проблематики и др.

Основной целью всего комплекса незаконных действий со стороны государства было недопущение возвращения народа в Крым и восстановления его прав. С целью морально-психологического подавления государственными службами тиражировались мифы о массовом коллаборационизме крымских татар в годы Второй мировой войны. И всё это несмотря на военные заслуги крымских татар, их массовый героизм, в годы войны, отражение в военных наградах. Основой национального движения стали ветераны войны. Сформировавшееся в середине 1950-х годов национальное движение крымскотатарского народа стало массовым; оно было основано на глубоко гуманистической, демократической идеологии, позволившей достичь одной из главных целей крымских татар – возвращение народа на Родину.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Бугай Н. Ф. Депортация народов Крыма / Н. Ф. Бугай. — М.: ИНСАН, 2002 — 240 с. 2. Брошеван В. М. Военная мобилизация в Крыму / В. М. Брошеван. — Симферополь, 2005 — 126 с. 3. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : документи. Факти. Свідчення. (1917 — 1991) / Держ. комітет України у справах національностей та міграції ; упоряд. : Ю. Білуха, О. Власенко. — К. : Музична Україна, 2004 — 464 с. 4. Доклад Н. С. Хрущева на закрытом заседании XX съезда КПСС 24-25 февраля 1956 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.agitclub.ru/spezhran/hruzev1.htm>. 5. Депортация крымских татар 18 мая 1944 г. Как это было (воспоминания депортированных). Симферополь: Оджак, Т. 1. 2004. 252 с.; Т. 2. 2005. 304 с.; Т. 3, 2008. 316 с. 6. Калинин М.И. Евреи в СССР.- М.: издание ЦС ОЗЕТ, 1932.- 16 с. 7. Сталин И. Доклад председателя конституционной комиссии на VIII Чрезвычайном съезде Советов «О проекте Конституции Союза ССР: Доклад на Чрезвычайном VIII Всесоюзном съезде Советов 25 ноября 1936 года». Вопросы ленинизма. XI изд. М.: Госполитиздат, 1953. С. 545—573. 8. Большая советская энциклопедия: в 66т. Т.35 / ред. О. Ю. Шмид — М.: Советская энциклопедия, 1937. 9. Малая советская энциклопедия: II-изд. Т.5 / ред. С. Б. Ингулов, Н. Л. Мещеряков — М.: Советская энциклопедия ОГИЗ РСФСР, 1937. С.543-547. 10. РГАНИ (Российский государственный архив новейшей истории). Ф. 5. оп. 31. Д. 56. Л. 180–206. 11. Ханья Сиро. Целиноград, 1979 г.: К вопросу о несостоявшейся немецкой автономии в Казахстане. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://src-h/slav/hokudai/ac/jp/pub0-resnotes.pdf>.

УДК 316.347

ЕТНОКУЛЬТУРНА ДИВЕРСИФІКАЦІЯ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ НА ШЛЯХУ ДО МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ

Паронікян Анжела Арменівна – аспірантка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Автором розкриті реалії та перспективи в Україні на шляху до мультикультуралізму у контексті етнокультурної диверсифікації вітчизняного суспільства. Визначено, що українське суспільство є вельми диверсифікованим. Автор зауважує, що розмаїття етнокультурних спільнот, які складають український народ, очолює низку проблемних питань, котрі стосуються майбутнього України. В Україні етнокультурне різноманіття спостерігається як стан етнічної «мозаїчності» зі слабкими чи конфліктними горизонтальними зв'язками між різними етнічними групами. Автор виділяє основні проблемні тенденції етнокультурної диверсифікації в Україні: повільний процес формування уніфікованої нації та одночасна дезінтеграція та прекарізація етнокультурних спільнот. В Україні означені процеси є змішаними і тому у соціумі створюються несприятливі перспективи щодо толерантного ставлення до етнічних спільнот. Констатується, що мультикультурний вектор, який має стати основою подальшої побудови вітчизняного суспільства, має бути включений у державну політику та громадський дискурс одночасно із посиленням процесів консолідації української нації.

Ключові слова: глобалізація, етнічність, етнокультурна диверсифікація, мультикультуралізм, прекарізація.

Автором раскрыты реалии и перспективы в Украине на пути к мультикультурализму в контексте этнокультурной диверсификации отечественного общества. Определено, что украинское общество является весьма диверсифицированным. Автор отмечает, что разнообразие этнокультурных сообществ, составляющих украинской народ, оголяет ряд проблемных вопросов, которые касаются будущего Украины. В Украине этнокультурное многообразие наблюдается как состояние этнической «мозаичности» со слабыми или конфликтными горизонтальными связями между разными этническими группами. Автор выделяет основные проблемные тенденции этнокультурной диверсификации в Украине: медленный процесс формирования унифицированной нации и одновременная дезинтеграция и прекарнизация этнокультурных сообществ. В Украине обозначенные процессы являются смешанными и поэтому в социуме создаются неблагоприятные перспективы относительно толерантного отношения к этническим сообществам. Констатируется, что мультикультурный вектор, который должен стать основой дальнейшего построения отечественного общества, должен быть включен в государственную политику и общественный дискурс одновременно с усилением процессов консолидации украинской нации.

Ключевые слова: глобализация, этничность, этнокультурная диверсификация, мультикультуралізм, прекарізація.

The author reveals the realities and perspectives in Ukraine on the way to multiculturalism in the context of ethnocultural diversification of domestic society. It's determined that Ukrainian society is highly diversified. The author observes that the diversity of ethnocultural communities that make up the Ukrainian people reveals a number of problematic issues concerning the future of Ukraine. In Ukraine, ethnocultural diversity is observed as a state of ethnic «mosaicism» with weak or conflicting horizontal ties between different ethnic groups. The author highlights that the main problem trends of ethnocultural diversification in Ukraine are the slow process of formation of a unified nation and the simultaneous disintegration and the prekarization of the ethnocultural communities. In Ukraine these processes are mixed and, therefore, create an unfavorable prospect of a tolerant attitude towards ethnic groups in society. It's noticed that the multicultural vector that should be the basis for the further construction of domestic society must be immediately included in the public policy and public discourse, along with the strengthening of the consolidation processes of the Ukrainian nation.

Keywords: globalization, ethnicity, ethnocultural diversification, multiculturalism, prekarization.

Сучасні глобалізаційні виклики потребують відповідного реагування з боку держави та громадянського суспільства. Одним з таких викликів є зменшення ролі національної держави та концепту нації у вимірі ідентичностей (на що вказують такі провідні соціологи сучасності, як З. Бауман, У. Бек, Е. Гідденс, М. Кастельс, М. Хардт та ін.). Одним із парадоксів сучасного глобалізованого світу стає актуалізація етнічності як фактора самовизначення спільнот і окремих індивідів, а також як чинника консолідації усередині держави. Будучи розпорощеними у формальному та смислому середовищі

національних держав, етнічні спільноти потребують згуртування та одночасної взаємодії з іншими групами для реалізації своїх інтересів. У суспільствах, які прийнято називати поліетнічними, цей аспект взаємодії стає визначальним для виживання та розвитку усього соціуму. Відповідно, Україна як поліетнічна держава повинна віднайти структурні резерви для врегулювання на тлі компромісу та мультикультурної толерантності співробітництва багатьох етнокультурних спільнот, котрі проживають на її території. Для здійснення цієї місії актуальним є вивчення специфіки етнокультурної диверсифікації в Україні.

Розробкою проблематики мультикультуралізму займалися такі зарубіжні науковці як В. Кимлічка, Ч. Кукатас, Ч. Тейлор, А. Блум, А. Шлезінгер, Е. Паїн, І. Валлерстайн, С. Хантінгтон, А. Тойнбі, Е. Тоффлер та ін. Вивченням проблематики мультикультуралізму та його втілення в Україні займалися: О. Батіщева, Л. Горбунова, А. Гордієнко, О. Грищенко, С. Дрожжина, Т. Кулікова, І. Соломадін, В. Сусак, М. Стріха, Н. Висоцька, А. Колодій та ін.

Питання різноманіття етнічних спільнот та етнічної диверсифікації досліджується у роботах провідних зарубіжних науковців, таких як А. Бастіан, Дж. Беррі, Ю. Бромлей, П. Ван ден Берг, М. Кастельс, А. Коен, Д. Ротшильд, Е. Сміт, К. Янг та ін. У вітчизняній науковій літературі до аналізу тематики етнічної диверсифікації звертались такі науковці як О. Антонюк, К. Вітман, В. Євтух, В. Арбеніна, О. Картунов, О. Кривицька, О. Маруховська, М. Обушний, І. Онищенко, А. Кіссе, Г. Перепелиця та ін.

Натомість питання впливу етнокультурної диверсифікації в Україні на перспективи впровадження в Україні концепції мультикультуралізму були розроблені лише почасти. Відповідно виникає потреба ґрунтовного аналізу даної проблематики з огляду на актуальність впливу глобалізаційних та націєтворчих процесів на стан етнічних спільнот.

Автор має на меті розкрити специфіку етнокультурної диверсифікації українського суспільства в контексті перспектив реалізації державної політики мультикультуралізму.

Для розкриття специфіки етнокультурної диверсифікації в Україні нами використовуються наступні методологічні підходи, запропоновані свого часу українською вченою Н. Висоцькою [1, с. 116-117]: 1) демографічно-описовий – для опису етнокультурного різноманіття; 2) соціально-трансформативний – для визначення специфіки взаємодії явищ націєтворення та мультикультуралізму в умовах значної етнічної диверсифікації.

Термін «етнокультурна диверсифікація» (від лат. *diversus* – різний і *facere* – робити) у науковій літературі ще не здобув уніфікованого тлумачення. Однак основою інтерпретації цього явища переважна кількість дослідників вважає факт наявності на території одного етнополітичного чи етносоціального організму представників різних народів і культур, згуртованих у спільноти на основі етнічного походження їх членів, або відтворення факту наявності на одній території різних етнічних спільнот. На переконання Г. Бейкер, етнокультурна диверсифікація охоплює культурні відмінності етнічних і расових меншин, релігійних груп, мовні, гендерні розбіжності, вікові особливості та особливості, зумовлені економічним станом, фізичними й розумовими рисами [2, с. 12]. Тобто термін «етнокультурна диверсифікація» може означати як процес «розрізнення», так і фіксацію факту етнічної різноманітності. Відповідно, вітчизняний вчений В. Євтух пропонує розуміти етнокультурну диверсифікацію як наявність у рамках одного етнополітичного організму або структурованої людської спільноти з окресленими географічними межами груп населення чи окремих осіб, які є носіями різних етнічностей» [3, с. 278]. Таким чином, етнокультурна диверсифікація представляє собою явище, котрим обумовлюється розрізнення єдиного соціокультурного та етнополітичного середовища на основі об'єктивних та суб'єктивних факторів, що мають етнічне походження.

Найбільш повні дані про етнокультурну диверсифікацію населення України можна почерпнути з національного перепису, що відбувався у 2001 р. За переписом, у країні мешкають представники 134 національностей. Українці та росіяни разом складають 95,1% всього населення України, проте 99,33% формують представники 22 національностей [4]. С. Мельник вказує, що до незалежності України чисельність російського населення постійно зростала, а українського, навпаки, зменшувалася. Однак на час, коли проводився перепис, становище докорінно змінилося: кількість українців зросла, а росіян – зменшилася. Така ж ситуація спостерігається і з іншими національними меншинами, виняток становлять лише окремі національні громади (румуні, цигани, гагаузи тощо). Значне скорочення чисельності єврейського населення можна пояснити масовою еміграцією: 400 тис. євреїв виїхали з України протягом 1989-1996 рр. [5, с. 13].

Регіональний розподіл національних меншин України також не є однорідним. Окрім двох великих етносів країни (українців та росіян), 12 меншин досягають 0,1% від усього населення України. Українці та росіяни мешкають у всіх регіонах. Сімнадцять інших національностей досягають 1,15% від усього населення адміністративної одиниці в одній чи більше областях. Відсоток білорусів складає як мінімум 1,15% від усього населення у всіх областях України, окрім Тернопільської, Івано-Франківської та Закарпатської областей. Вірмени досягають 1,15% від усього населення у 13 областях, євреї – у 12, поляки – у 10, молдовани – у 9, татари – у 6, азербайджанці – у 5, болгарі – у 4, кримські татари – у 3, румуні,

цигани та грузини – у 2, гагаузи, греки, німці, угорці та словаки – в одній області [6]. Етнічні росіяни становлять найчисельнішу національну меншину в усіх регіонах України, за винятком Закарпатської та Чернівецької областей. У Закарпатській кількісно переважають угорці та румуни, а у Чернівецькій – румуни та молдовани. Слід також згадати і про русинів, які проживають у Закарпатській області.

Етнокультурне різноманіття України доводить не тільки демографічний, але й мовний фактор диверсифікації. Згідно перепису населення 2001 р. 67,53% населення України вважає українську своєю рідною мовою, 29,59% віддає перевагу російській. Дані перепису свідчать про те, що етнічна самоідентифікація не завжди збігається з лінгвістичною. Так, 14,77% етнічних українців вважає своєю рідною мовою російську. Така ж ситуація простежується у білорусів (62,46%), болгар (30,34%), євреїв (82,98%) та греків (88,47%). Натомість українська є рідною мовою для 70,96% поляків, 21,1% циган, 22,1% німців тощо [4]. Варто констатувати, що з часу перепису 1989 р. кількість українців зросла (з 72,73% у 1989 р. до 77,82% у 2001 р.), як зросла і кількість носіїв української мови (з 64,67% до 67,53%) [6].

Як бачимо, етнічна приналежність громадян України не завжди підкріплюється відповідною лінгвістичною складовою. Високий рівень мовної стійкості (збереження колективної або індивідуальної вірності своїй рідній мові) спостерігається, насамперед, у росіян, угорців, кримських татар, румунів, українців, гагаузів та молдован. Ці показники цілком відмінні для етнічних євреїв, білорусів, поляків, греків, німців тощо, які засвідчують значний рівень мовної асиміляції. У цілому ж представники не української і не російської національності в Україні становлять лише 4,9%. Відносно значна кількість населення вважає себе представниками іншого етносу (не українцями і не росіянами) у Чернівецькій (20,9%), Закарпатській (17,0%), Одеській (16,5%) областях та в Автономній Республіці Крим (17,4%), а найвищі показники іншомовного населення зафіксовані у Чернівецькій (19,6%), Закарпатській (16,1%), Одеській (11,8%) областях та в АР Крим (12,9%) [4].

Отже, демографічний та мовний фактори етнокультурної диверсифікації в Україні зображують суттєве регіональне розпорошення у місцях проживання етнічних українців, етнічних росіян й російськомовних українців, що створює конфліктогенний потенціал при відповідному рівні політизації етнічності, яка, наприклад, мала місце на початку 2014 р. та стала однією з причин початку Антитерористичної операції на Донбасі. Насамперед, відсутність системної взаємодії між найбільшими та найвпливовішими етнокультурними групами України опосередковується досить великим значенням індексу соціальної дистанційованості і середнім рівнем етнокультурної толерантності. Відомий вітчизняний соціолог Є. Головаха наводить інтегральний індекс національної дистанції, шкали якого розподіляються від низького рівня соціальної дистанції (1 бал) до високого (6 балів). За показниками, наведеного соціологом графіку, інтегральний індекс національної дистанції в Україні з 2008 по 2012 рр. залишався на рівні 5,2 бали (тобто рівень національної дистанційованості був критично значним), а у 2014 р. пішов на спад (рівень національної дистанційованості у 2016 р. склав 4,7 бали, що все одне 0,3 вище, ніж показники 1994 р.). При чому Є. Головаха прогнозує у найближчі роки збільшення національної дистанційованості до рівня 2012 р. і вище. Соціолог констатує, що в Україні наявні дуже великі дистанції між нами і тими, кого ми вважаємо іншими. Ми не можемо відкритися, хоча орієнтуємося на західне суспільство, в якому відкритість – одна з визначальних цінностей. Відкритість і довіра взаємопов'язані. Деякі живуть за принципом «треба довіряти, але перевіряти». Але без довіри немає еволюції і нормального розвитку [7].

Така ситуація диктується й різним соціально-економічним розвитком західних, центральних та східних областей України, а також організацією політичних структур, здебільшого сформованих на етнічній основі. За цих умов інші менш чисельні та менш впливові етнокультурні групи знаходяться у вразливому стані, обираючи між закриттям у традиційно-архаїчному середовищі спільноти, або позиціонуючи себе у постмодерністському напрямку, споконвічно ризикованому для етнокультурних груп, заснованому на деконструкції соціокультурних смислів. У цьому сенсі Ч. Ламажаа, яка пише, що архаїзація етнічних спільнот як процес масового стихійного звернення до архаїчної етнокультурної спадщини в умовах кризи соціальної трансформації проявляє себе по-різному у різних регіонах світу, де відбувається злам традиційних цінностей і обирається курс на модернізацію, вестернізацію [8, с. 11]. На означені тенденції звертає увагу відомий британській соціолог З. Бауман, на переконання якого невід'ємною частиною процесів глобалізації є наростаюча просторова сегрегація, відділення та відчуження. Неотрайбалістські та фундаменталістські тенденції, що відбивають і виражають досвід людей, що відчувають на собі вплив глобалізації, – такі ж «закононароджені діти» останньої, як і «гібридизація» верхівкової культури – культури на глобалізованій вершині соціальної піраміди [9, с. 12].

Значно диверсифіковані етнічні групи, що проживають на території України, й за конфесійним фактором. Якщо на 1 січня 2014 р. в Україні було зареєстровано 35646 громад, то 2015 р. їх вже було 33781, після цього починається поступовий зріст до 34183 у 2016 р. та 34385 протягом 2017 р. [6]. Що ж до регіонального розподілу, то найбільше релігійних організацій зосереджено у Львівській області – 2928, більше половини з яких (1503) – греко-католицькі церкви. Православні у цій області представлені в основному Київським патріархатом (265) та Автокефальною Церквою (228), Московському патріархату тут

належить 19 храмів. Друге місце посідає Вінницька область, де налічується 1893 зареєстрованих, діючих громад, і ще 222 є незареєстрованими. З великим відривом домінує УПЦ (МП) – 716 храмів, далі йдуть римо-католики (85), УПЦ КП (80) та неопротестантські громади євангельського спрямування (76). На третьому місці знаходиться Закарпаття, де офіційно функціонують 1726 громад та ведуть свою діяльність без реєстрації ще 113. Конфесійне різноманіття тут має наступний вигляд: з невеликим відривом лідирує УПЦ (МП) – 585, далі йдуть греко-католики – 358, а вже за ними Реформаторська Церква (113), євангельські протестанти (111) та римо-католики (84) [10]. Щодо регіональних особливостей, то окрім Закарпаття слід наголосити й на Галичині. Регіональною церквою-лідером тут є УГКЦ (2868 храмів), 96% громад якої припадають на Тернопільську, Івано-Франківську та Львівську області. Менше за всіх храмів мають Сумська (184), Миколаївська (224) та Запорізька (247) області. Лідером за кількістю церков тут є УПЦ (МП) [11].

Як бачимо, сучасна Україна є поліконфесійною державою. Вже сам факт співіснування численних конфесій потенційно є каталізатором етнокультурної роз'єднаності й конфліктів. Спектр релігійних конфронтацій обумовлений затяжним міжправославним конфліктом, конфліктом між православною і греко-католицькою церквами, історично успадкованими суперечностями між православними і протестантськими конфесіями, протистоянням православних і мусульман у південних регіонах України, конфліктними відносинами між традиційними і нетрадиційними для України релігіями, культурами, сектами, іноземними місіями. Крім того, об'єктивним наслідком етноконфесійної регіоналізації стає формування територій домінування однієї з церков не лише в духовному, етнокультурному, а й у політико-правовому сенсі. Така роз'єднаність церков відображає етнокультурну сегментованість українського суспільства.

До того ж гіперболізація регіональних етнокультурних чинників, політизація мовних питань етнічних груп та етноконфесійних проблем відбувається на тлі жорсткої конкуренції націоналістичної, ліберальної і соціал-демократичної ідеології.

Отже, окреслені реалії етнокультурного різноманіття підкреслюють традиційну поліетнічність України, однак не дають можливості назвати вітчизняне суспільство мультикультурним.

М. Контос пише, що мультикультурне суспільство – це не просте співіснування індивідів, що мають різне етнічне походження, але соціальна система, у рамках якої етнічні соціальні структури є частиною соціальних структур суспільства [12, с. 89]. На переконання І. Семененко, мультикультуралізм слід розглядати як політичну ідеологію і як соціальну практику, яка організовує і підтримує загальний для держави простір політичної та соціальної комунікації. Така культура, що включає в себе різноманіття культур, може виникати тільки в результаті їхньої взаємодії і повинна підтримувати особливості кожної з них. Для тих, хто звик розглядати культуру як більш-менш однорідне ціле, ідея культури, до складу якої входить велика кількість культур, може уявлятися непослідовною, дивною. Але в дійсності така культура і характерна для суспільства, де існує культурне різноманіття [13, с. 59]. Отже, мультикультуралізм можна визначити як ідеологічну концепцію та соціальну практику етнокультурно диверсифікованого суспільства, спрямовану на офіційне визнання та реальне забезпечення прав меншин як на суспільному, так і на державному рівні, а також на підтримку відтворення й розвитку різних культурних систем.

У свою чергу, в Україні етнокультурне різноманіття спостерігається як стан етнічної «мозаїчності» зі слабкими чи конфліктними горизонтальними зв'язками між різними етнічними групами. Адже в Україні процеси глобалізації відбуваються паралельно з процесами етнічної сепарації і дисперизації. На них накладаються процеси етнорегіоналізації та конфесійного розмежування, що створює протилежно спрямовані вектори етнічного розвитку – як інтеграційні, так і дезінтеграційні. При зростанні соціальної напруги етнокультурна згуртованість посилюється.

Як вказує О. Кривицька, Україна являє собою нетиповий за європейськими мірками зразок держави з неповторними ознаками системи етнічних кордонів, що проявляється у наступному: 1) етнічна карта України складається як з дисперсних, так і з компактних груп, що може бути підставою для вимог як для національно-культурної, так і для національно-територіальної автономії; 2) кількісно найбільший етнос – українці – мають дискримінований статус рідної мови; 3) асиміляційну загрозу являє собою не етнічна більшість, а етнічна меншість – росіяни: йдеться про асиміляцію у російську культуру; 4) зосередження основних продуктивних сил в регіонах, де домінує культура (мова) національної меншини; 5) суспільно-політичне розчленування має виразний регіональний вимір [14]. Такі риси етнокультурного простору сформувались через «наздогоняючий» розвиток України як національної держави, хоча деякі з них (зокрема, дискримінований статус української мови) останнім часом втрачають свою актуальність. Однак варто констатувати, що відновлення української державності, яке відбувалося в умовах виникнення у розвинутих країнах світу постмодерної реальності, з притаманною для неї «детериторіалізацією» та денацифікацією особистісного культурного світу, за логікою вимагало та вимагає втілення принципу «територіалізації»: наповнення новоутвореного простору новим єдиним змістом, що актуалізувало б пошук національної ідеї.

Д. Вовк підкреслює, у розвитку України відбулося накладання у часі та просторі процесів модерну та постмодерну. Постмодерн вимагав закріплення плюральності та діалогічності від країни, що намагалася

залишитися суб'єктом процесів світосистемної інтеграції, глобалізації, але розбудова державності вимагала центрованої логіки модерну. Співіснування, нашарування та конфлікт протилежних принципів структурування простору віддзеркалювала і внутрішня регіональна та соціокультурна фрагментація країни, що демонструвала проблема формування національної ідентичності [15, с. 56].

Невідворотність окреслених проблем в умовах наздогоняючого розвитку підтверджує Р. Дженкінс, який констатує, що уніфікація – риса епохи модерну: уніфікуються речі, місця, процедури, інститути. Диверсифікованість – риса епохи постмодерну: диверсифікуються люди, об'єкти, практики, думки [16, с. 87]. Тобто унаслідок нерівномірності та асинхронності розвитку регіонів України виникла ситуація «допостмодерну», коли співіснують різні системи етнокультурних цінностей та світоглядів – від архаїчних до постмодерних, породжуючи етнокультурні, соціальні й регіональні конфлікти. Ситуація ускладнюється з огляду на процеси глобалізації, які ставлять під сумнів існування національних держав, етнокультур із відповідними ціннісно-нормативними системами, ставлячи їх у прекарне [17] (перманентно нестійке) положення.

Відповідно, в Україні проблематично розвивати мультикультуралізм у відповідь на націєбудівництво (В. Кимлічка [18]), адже сам цей процес знаходиться на початковій стадії, а для забезпечення національної інтеграції за умов збереження можливостей суспільного й приватного вираження індивідуальних і колективних відмінностей відсутні структурні передумови. Адже по своїй суті мультикультуралізм є політикою дискримінації більшості, що надломлює сам базис існування нації – культурну уніфікацію. Тому у ситуації, коли націєтворення прагне до загальної уніфікації й нівелювання культурного різноманіття, мультикультуралізм санкціонує контрольоване змішування культур, що базується на взаємоповазі, збереженні культурної специфіки, забезпеченні рівних можливостей брати участь у суспільному житті представників усіх етнічних груп, що сприяє їх інтеграції у громадянському суспільстві. В Україні означені процеси є змішаними і тому у соціумі створюються несприятливі перспективи щодо толерантного ставлення до етнічних спільнот.

Висновки. Українське суспільство на сьогодні є вельми диверсифікованим, а уповільнений процес створення уніфікованої політичної нації одночасно із дезінтеграційними та прекарізаційними тенденціями в етнокультурних спільнотах створює складності для реалізації мультикультурного вектору, який мав би стати основою державної політики та громадського дискурсу, забезпечуючи посилення процесів консолідації української нації. Подальші дослідження у цьому напрямку мають бути спрямовані на розкриття етнокультурного становища окремих спільнот для винайдення способів їх інтеграції в українське суспільство та його основні соціальні, економічні та політичні структури.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Висоцька Н. Концепція мультикультуралізму і питання естетики / Н. Висоцька // Питання літературознавства: Науковий збірник. – Чернівці: Рута, 2009. – Вип. 77. – С. 110-121. 2. Baker G. Planning and Organizing for Multicultural Instruction / G. Baker. – Addison-Wesley Publishing Company, USA, 1994. – 217 p. 3. Євтух В. Б. Етнічність: Енциклопедичний довідник / В. Б. Євтух. – Київ: Фенікс, 2012. – 396 с. 4. Національний склад населення України 2001 відповідно до перепису населення України 2001 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://pop-stat.mashke.org/ukraine-ethnic2001.htm> 5. Мельник С. Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації. Монографія / С. Мельник. – Ужгород: Полі-Прінт, 2010 – 164 с. 6. Національний склад населення України (1959-2001) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.uncpd.kiev.ua/uicpr/ukr/stat/census/01/01.pdf> 7. Головаха Є. Українське суспільство: вектори трансформації / Є. Головаха [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://dniprograd.org/2016/12/03/ukrainske-suspilstvo-vektori-transformatsii_51863 8. Ламажаа Ч. К. Региональные модели архаизации: масштабы и перспективы / Ч. К. Ламажаа // Новые исследования Тувы. – 2012. – № 2. – 11-29. 9. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман. – М.: Издательство «Весь Мир», 2004. – 188 с. 10. Горевой Д. Релігійна мережа України: загальні тренди vs локальні особливості / Д. Горевой. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/social_studies/67367/ 11. Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2016 рік (релігійні організації): Наказ Міністерства культури України від 29.03.2017 р. № 260 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=245234272 12. Kontos M. Etnische Kolonien und multikulturelle Gesellschaft // Migration und Ausländerfeindlichkeit / Hrsg. G. Böhme, R. Ghakraborty, F. Weiler. Darmstadt, 1994. 13. Семенов І. Інтеграція інокультурних сообществ в развитых странах / І. Семенов // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 10. – С. 58-68. 14. Кривицька О. Дезінтегративна складова етнічної маркеризації України / О. Кривицька // Політичний менеджмент. – 2010. – № 2. – С. 80-97. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/pm/pm_41/kryvytska_dezinterhratyvna.pdf 15. Вовк Д.О. Мультикультуралізм як проблема ідеологічного вибору в Україні: конфлікт логіки «модерну» з «постмодерністською» риторикою / Д. О. Вовк // Актуальні проблеми політики. – 2013. – Вип. 48. – С. 50-58. 16. Дженкінс Р. Глобализация и идентичность: теоретический обзор / Р. Дженкінс // Человек. Сообщество. Управление. – 2007. – № 4. – С. 81-93. 17. Новіков Д. О. Pluralitas non est ponedata sine necessitate або місце теорій прекаріату у науці трудового права / Д.О. Новіков // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2015. – Вип. 34. – Т. 2. – С. 22-26. 18. Kymlicka W. Can Liberal Pluralism Be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe / W. Kymlicka. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 439 p.

УДК 316.621.395:746+625.4

**МОБІЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ У ТРАНЗИТНОМУ ПРОСТОРИ МЕТРОПОЛІТЕНУ:
СОЦІОЛОГІЧНИЙ НАРИС****Петренко-Лисак Алла Олександрівна** – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри галузевої соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття висвітлює тему вивчення міського транспорту в рамках соціологічного дискурсу. Для вивчення обрано метрополітен, як специфічний вид міської просторової мобільності. У тексті йдеться про особливості простору метрополітену, як транзитного. Розглядаються артефактні та просторові особливості метрополітену як міського підземного простору високої пересувної мобільності, якому притаманна просторова гібридність в межах дихотомії приватне vs. публічне. Окремим аспектом розглянуто комунікативні практики користувачів метрополітену – пасажирів, які використовують мобільні пристрої під час перебування в просторі метрополітену. З'ясовано особливості використання такого пристрою, як смартфон. Зокрема, описано практики та особливості поведінкових стратегій пасажирів метро, які заповнюють час перебування в просторі метрополітену читанням, прослуховуванням музики чи аудіо літератури, переглядом відео, іграми тощо. Звернено увагу на таке явище як «ввічлива неувага» або «етика байдужості». Охарактеризовано роль культурних заходів самого метрополітену, що спрямовані сформуванню не тільки ставлення до простору метрополітену, але й вплинути на почуття і відчуття пасажирів в їхніх буденних практиках міських переміщень.

Ключові слова: метрополітен, транзитний простір, мобільний телефон (смартфон), підземний простір, комунікації.

Статья освещает тему изучения городского транспорта в рамках социологического дискурса. Для изучения избран метрополитен, как специфический вид городской пространственной мобильности. В тексте речь идет об особенностях пространства метрополитена, как транзитного. Рассматриваются артефактные и пространственные особенности метрополитена как городского подземного пространства высокой передвижной мобильности, которому присуща пространственная гибридность в рамках дихотомии приватное vs. публичное. Отдельным аспектом рассмотрены коммуникативные практики пользователей метрополитена – пассажиров, использующих мобильные устройства во время пребывания в пространстве метрополитена. Определены особенности использования такого устройства, как смартфон. В том числе описано практики и особенности поведенческих стратегий пассажиров метро, которые заполняют свое время пребывания в пространстве метрополитена чтением, прослушиванием музыки или аудио литературы, просмотром видео, играми и т.п. Обращается внимание на такое явление как «вежливое невнимание» или «этика равнодушия». Охарактеризовано роль культурных мероприятий непосредственно метрополитеном, нацеленных на формирование не только отношения к пространству метрополитена, но и повлиять на чувства и ощущения пассажиров в их обыденных практиках городских перемещений.

Ключевые слова: метрополитен, транзитное пространство, мобильный телефон (смартфон), подземное пространство, коммуникации.

The article covers the topic of studying urban transport within the framework of sociological discourse. The subway is chosen as a specific type of urban spatial mobility. The text deals with the features of the metropolitan area as a transit space. The artifact and spatial features of the subway as the urban underground space of high mobile mobility are considered. It is inherent in spatial hybridism within the dichotomy of a private vs. public. A special aspect is considered communicative practices of underground users - passengers who use mobile devices while staying in the underground space. The peculiarities of using such device as Smartphone are revealed. In particular, practices and peculiarities of behavioral strategies of underground passengers are described, which fill the time of stay in the underground space by reading, listening to music or audio literature, watching videos, games, etc. Attention is drawn to such a phenomenon as «polite ignorance» or «ethics of indifference». The role of the cultural activities of the metro itself is described, aimed at forming not only the attitude to the metropolitan area, but also to affect the feelings and feelings of passengers in their everyday practices of urban displacements. So, the Subway is a place traditionally considered as a space of loneliness combining physical and cyber-virtual mobility, allowing people to do two things at the same time - moving in the city, staying in the cyber-media field and to be on a communicative connection.

Keywords: Subway, transit space, mobile phone (Smartphone), underground space, communications.

«Своєю успішністю модерне місто в багатьом зобов'язане підземному світу», – це радикальне твердження Розалінди Вільямс [1] задає міським дослідженням новий напрямок пошуку. «Сучасні міста вже не здатні обійтись без використання підземного простору, котре може постати ключем до збереження оточуючого середовища та покращення умов життя людей» [2, с. 12]. Тільки-но в місті з'являється метрополітен, він одразу постає чинником зміни темпоритму життя міста, впливає на його структуру, як архітектурну, так і соціальну. Кожна станція метрополітену зрештою змінювала ситуацію на поверхні, перетворюючи міські структури, котрі до появи метрополітену склалися за іншими законами.

Метрополітен (скорочено – метро) є частиною міського підземного простору, який сформований широким спектром об'єктів та місць. Якщо говорити узагальнено, то «міське підземелля» багатопланове та є складовою багаторівневого переплетіння тканини міського життя. Підземний світ сучасного міста і сьогодні, як і тисячоліття назад, продовжує мати шлейф фантазій або бути втіленням міських страхів – від пацюків-мутантів до масштабних технологічних катастроф, і досить нечасто – проєкцією міських сподівань та можливостей. В художній літературі та кінопродукції метрополітен переважно зображений як середовище небезпеки, вмістилище невідомих істот та переховування чи перебування злочинців, місце катастрофи та практик пошуку шляхів виживання. Проте в буденному плінні міського життя метро скоріше виступає типовим прикладом надто, з одного боку, знайомого, з іншого боку, маловідомого фрагменту міського життя.

Соціологічний погляд на підземний простір міста не може оминати знання та досвід підземної урбаністики, що прагне віднайти та наблизити до забезпечення оптимальних умов праці, побуту та відпочинку мешканців мегаполісів, сприяти збільшенню площ відкритих зелених громадських зон в містах, а також формуванню здорового, зручного та естетично привабливого міського середовища.

Метро не тільки розвантажило пасажиропотік міських вулиць (наприклад, на Київський метрополітен припадає близько 50% міських пасажирських перевезень, середньодобові перевезення складають 1,38 млн. пасажирів, пасажирські перевезення за рік близько 504 млн. пасажирів¹), але стало «конвеєром» міського життя, котрий творить особливе «концентроване» місто (за означенням О. Запорожець, відомої дослідниці метрополітену). Метро внесло значний внесок у формування міської культури та правил комунікації містян, посилюючи ефекти «ввічливої неуваги» («етики байдужості», за визначенням Ф. Тонкіс [3; 4], – неписаних правил мовчазної співприсутності на основі права містянина зберігати свою анонімність та автономність в публічних просторах міста, коли міські мешканці ідентифікують себе один з одним, проте залишаються сторонніми, ніби зберігаючи близькість у віддаленості), зміцнюючи відчуженість містян знаковою опосередкованістю комунікації, сприяючи формуванню монотонного емоційного ландшафту міста.

Метро є одним із різновидів транзитних просторів – просторів переходу, середовищ, що пов'язують точку А та точку Б. Метро відноситься до типу транзитного простору, який знаходиться в межах міського середовища (на відміну від тих, які існують поза межами міст, або є локалізованими в інших просторах). Метро артефактичне. Метро, або як його ще називають «міська підземка», один з найважливіших міських винаходів модерності, – є не стільки видом транспорту, скільки «лабораторією» міського життя в цілому: місцем виробництва міського простору, типів комунікації, загальних та особливих правил та навичок міського життя. Вперше з'явившись в світі наприкінці XIX століття, метро XXI століття поступово втрачає статус дивини, і сьогодні лише спеціалісти та «метрофанати» здатні назвати всі 188 міст світу, де діє метро. Поступово підземки та «надземки» метрополітену втрачають свій флер «прогресивності» та спрямованості в майбутнє, але набувають статусу середовища пригод міського сталкера.

Транзитність простору метро є специфічним культурним феноменом. «Транзитний простір можна означити як зону контактної взаємодії людини і міста, в якій концентрація властивостей адаптивності максимальна; зона, за посередництва якої реалізується «невізуальне», чуттєве сприйняття і переживання простору в його мінливості та розмаїтті. Структура транзитних просторів містить в собі прихований потенціал: потужне скупчення фізичних, візуальних, духовних, просторових, смислових та інших зв'язків. <...> Це структура, за посередництва якої відбувається комунікація та взаємодія елементів, просторів, спільнот, культур та епох» [5]. Метро внесло значний внесок у формування міської культури та правил комунікації містян, посилюючи «ввічливу неувагу», зміцнюючи роз'єднаність містян знаковою опосередкованістю комунікації, сприяючи формуванню монотонного емоційного ландшафту міста [6; 7].

Метою даної статті є аналіз простору метрополітену, як підземного транспортного середовища міських практик городян, а також опис комунікативних практик користувачів метрополітену на основі використання ними мобільних пристроїв, в тому числі культурних заходів самого метрополітену, що спрямовані сформуванню не тільки ставлення до простору метрополітену, але й вплинути на почуття і відчуття пасажирів.

¹ <http://www.metro.kiev.ua/node/90>

Метро є не тільки зручним транспортним засобом мегаполісів, метрополітен причетний до творення «людини мобільної» – нового містянина для нового міста, для якого звичною та невід’ємною є повсякденна практика пересування містом на великі відстані. Інтенсивна технологізація міського простору, створення масштабного багаторівневого міста за рахунок освоєння раніше не задіяних просторів, впровадження нових швидкісних режимів і масових ритмів міста – ці та інші зміни складають основу «метроінтервенції» та визначають значення метро в міському житті. За час свого існування простір метрополітену накопичує широкодоступну множину технологічних новинок, включаючи новітні системи інформації, просторового оздоблення, різного роду автоматів, постаючи своєрідною виставкою технологічних досягнень, поступово привчаючи містян до користування «метродевайсами». Окрім, найпомітнішого ефекту, того, що «у великих містах поєднання будівництва метрополітенів з перенесенням завантажених внутрішніх автодоріг під землю, перетворення залізничних ліній у високошвидкісні підземні траси, й нарешті, розміщення в підземному просторі цивільних та промислових об’єктів дозволяє істотно зекономити значні площі вартісної земної поверхні, особливо у щільно населених районах великих промислових міст» [2, с. 13], метро значно розширює границі міського простору, відкриваючи нові вертикальні та горизонтальні реєстри, воно долучає до міської орбіти підземні простори, з’єднує множину віддалених чи слабо пов’язаних територій.

Метрополітен це реально-уявне місце, – простір, що являє собою гетерогенне рухоме поле різного роду символічних смислів і значень. Подвійна природа підземелля визначена, з одного боку тим, що підземні простори є суворо та жорстко регламентованими, там варто коритися законам фізики, геофізики та людської фізіології, з іншого боку, чимала кількість соціальних практик з використання підземних просторів свідчить про прагнення до реальної або уявної свободи, про дії з волі до володарювання (над надрами, над людьми, над скарбами, над собою). Метрополітен будь-якого міста як простір підземний, небезпечний, техногенний містить очевидний культурний символічний потенціал. Свого часу в аналізі московського метро Михайлом Риклінім був запропонований термін «метродискурс» для позначення сукупності різного роду мовленевих практик щодо образу метро і ставлення до нього. Щоправда, в поле його уваги потрапив московський метрополітен, архітектурна історія якого досить різниться з метрополітенами світу.

Метро є контрольованим та регламентованим підземним *простором*. «Якщо все більше людей стають мандрівниками (неважливо, мандрівниками на роботу, в офіс або по справах), якщо люди втрачають фіксовану прив’язку до свого місця проживання, змінюючи його декілька разів протягом життя, а іноді й декілька разів протягом року, то старі логіки контролю, основані на осілості, на тому, що людина легко досяжна в місцях роботи або в місцях проживання, більше не працюють. Людина стабільно протягом тривалого часу припиняла бути присутньою в фіксованих *просторах*. Саме тому виникає необхідність у контролюючих структур, органів в створенні нових мобільних форм, котрі б дозволяли фіксувати людину в русі. Це можуть бути всі засоби мобільності: мобільні телефони, виписки з банківських рахунків, камери на вулицях. Але це також можуть бути й особливого типу *простори*, де люди стають легко досяжними масовим чином, зокрема мобільні *простори*» [8]. Метрополітен є мобільним *простором*, і *простором* високої мобільності. Він надто придатний для контролю та культурної, політичної, економічної, соціальної регламентації.

Простір метро – гібридний, – він водночас представлений як публічним спільним простором загального користування, так і мережею індивідуальних просторів, де кожен індивід є поодиноким суб’єктом власного транзитного перебування в процесі швидкісного переміщення простором міста. Метро як середовище взаємодії володіє трьома принциповими характеристиками:

- 1) в метро переважають незнайомі люди;
- 2) в метро шумно;
- 3) в метро небагато місця [9].

Від того відносини між людьми, їхні відчуття і почуття метрополітенівського простору визначено такими правилами як допустимі відстані (від товчії до вільного простору), досяжність звуків, запахів, безперешкодність споглядання одне одного поряд з можливістю повного ігнорування інших. «В метро соціальні взаємодії «втягують» в себе не тільки інших людей, але і матеріальну обстановку. Очікуючи потяг, ви обираєте місце на платформі не тільки виходячи з того, хто де розташований, але й з врахуванням краю платформи та лінії, за якою повинні знаходитись пасажири до зупинки потягу. Увійшовши всередину вагону, ви вирішуєте, де вам залишитися стояти або сісти, орієнтуючись на наповненість вагону, на наявність вільних місць, на те, з ким ви йдете (якщо ви не один або одна), а також виходячи зі знання про те, що різні місця всередині вагону мають різні характеристики. <...> Ми не просто наділяємо середовище певними значеннями, але й в певному сенсі створюємо його» [9]. Тож положення людини в метро (як в просторі вагону, так і в просторі станції) – це завжди положення відносно інших людей. Проте, з появою мобільних пристроїв (смартфонів, електронних книг, нетбуків, планшетів тощо) ці характеристики здобули нового оформлення і відносини між людьми в просторі метрополітену почали змінюватися. Смартфони позбавили

вимушеності звертати увагу на людей, які оточують індивіда в просторі метрополітену. Смартфони та інші гаджети перевели увагу і сконцентрували дії людини на себе. Смартфон перетворив метро в транзитний простір перепочинку від міської метушні, – адже мобільні пристрої дозволяють людині абстрагуватися від оточення, але при тому не полишати зв'язку з ним. Вони своєрідно долають рівень шуму, занурюючи людину у себе, або в звуковий ряд музики, аудіо книги чи відео.

Метро – це публічний простір самотності. Людина в метро здатна в одну мить вийти з власної ізоляції та підключитися до ситуації, що сталася в її просторовому метро-оточенні, – тобто водночас бути як присутньою, так і відсутньою для безпосереднього соціального оточення. Якщо первинний досвід перебування в громадських місцях та одночасному користуванні мобільними пристроями викликав певну просторову дезорієнтацію у людини, яка була сконцентрованою на мобільному пристрої, то тепер спостерігається процес формування навичок і звичок поліфонових практик перебування людини. Особливо в ситуаціях, коли вкрай необхідно привертати увагу пасажирів з боку адміністрації метрополітену. В транзитному просторі метро людина досить спокійно поєднує увагу до власного зацікавлення в мобільному пристрої і реагує на оголошення репродуктора та подій чи ситуацій навколишнього оточення.

Сучасне технологізоване місто привчає містян до користування метрополітеном, перетворює його не тільки на буденність, але й на необхідність. О. Запорожець звертає увагу на той факт, що життя в місті постійно ускладнюється і метро поступово проявляє себе як технологія що «старіє», а не як технологічна новинка або міський атракціон [10]. Сучасне метро використовується містянами не тільки як транспортний засіб, але й як інструмент регулювання власного міського досвіду, адже сучасні мешканці міст надто чутливі до власних емоційних станів та досвідом, що їх викликає чи формує, й вже не тільки адаптувалися до новітніх впливів міського середовища, але й навчилися керувати цими емоціями і станами. Метрополітен, на думку Запорожець, іноді виступає як «міський транквілізатор», інструмент спрощення міського середовища та зниження інтенсивності міських досвідів, може стати «останнім прихистком» – простором легітимної виключності з повсякденних занять та контактів, постати дієвим способом протистояння технологічно насиченому суспільству в режимі цілодобової активності.

Використання містянами метро не тільки як транспортного засобу, але і як інструменту «управління досвідами» формує у них здатність регулювати свої стани, займаючи час пересування підземною магістраллю певними справами, або просто закриваючи очі та поринаючи у власні думки, адже розглядати можна хіба що оточуючих людей (що неприйнятно етикою) та рекламні оголошення, бо у вікно окрім зникаючого темного тунелю, освітленого світлом з вікон вагонів не видно нічого. Пасажир доступний постійному погляду інших, незнайомих людей, котрі, в свою чергу, постійно досяжні його погляду. В метро складно сховатися, та й люди особливо не користуються можливістю спостереження без перепон за іншими, адже тривале розглядання іншої людини одразу ж викликає на себе увагу. В цьому сенсі зануритись в книгу чи мобільний телефон — значить дати зрозуміти оточуючим, що ви не дивитесь на них. Щоправда, практики підглядування у читиво чи відео сусіда є досить поширеними.

Метро привчило містян до швидкого та практично неперервного руху, створивши еталон швидкісної мобільності в місті, увійшло в образ переміщення «в один клік» подібно до кіберпростору Інтернету. Опинившись в метро, люди змушені пристосовуватись до його умов. Проте, з іншого боку, метро є простором, нехай і обмежених, але маневрів. Мобільні пристрої доповнили і розширили можливості комунікацій (зокрема, найпоширеніших: візуальних комунікацій та практик читання літератури і періодики). Відносна свобода дій в метро особливо добре усвідомлюється та промовляється так звані «метропрофесіоналами» — тими, хто прагне використовувати можливості метро для своїх цілей, будь то розробники міських квестів, що використовують метро як ігровий майданчик, або торговці чи музиканти, або міські жебраки. Сучасний простір метрополітену не є виключно транспортним транзитним коридором. В просторі метро облаштовують картинні галереї, книжкові полиці електронних книг, виставки репродукцій художників, твори сучасних митців-постмодерністів, простір метро використовується для проведення флеш-мобів та соціал-мобів (нічні читання, покази, вечірки), окрім традиційного розміщення реклами та плакатів соціальних проєктів. Якщо людина не прихопила власну, то цифрову інформацію вона може отримувати за допомоги сервісів мобільного зв'язку та Інтернету (wi-fi та QR-кодів).

Окремо слід зазначити акції, які влаштовує метрополітен. Метро – це своєрідна історія комунікації. Так, прес-служба київського метрополітену проводила конкурс «Метро об'єднує серця»: люди мали поділитися власними історіями про те, як вони познайомились в метро і, звісно, про те, чим це знайомство закінчилось. У київському метро постійно діє фотовиставка картин нео-імпресіоніста А. Тартаковського (проєкт «Метромусей»), облаштовано зони бук-кросингу (вільного обміну книгами), періодично простір метрополітену надається для соціальних фотопроєктів, соціальної реклами. Київськими міськими активістами пропонуються різноманітні акції в просторі метрополітену, є ідеї і досвід використання нефункціональних зон (тунелів, недобудованих станцій тощо) з музейною або подієвою метою, але для деяких нереалізованих на перешкоді стоїть висока вартість (ризик неокупності проєктів) та технічні умови реалізації проєкту.

Метро досить впевнено стає простором повсякденної міської творчості, містяни використовують простір метро, оминаючи традиційні сценарії поведінки в метро, або використання його виключно як транзитного простору. Метро стає місцем зустрічей та спілкування, творчих акцій та виставок. Містяни формують особливий «подовжений» простір метро на різноманітних тематичних сайтах, де воно більш рухоме та емоційно насичене, ніж «реальний» підземний простір. Особливо в цьому випадку показовим і виразним є рух шанувальників «львівського метро», якого в реальності не існує, але його уявне та кібервіртуальне втілення досить промовисте і активне².

Дигіталізація змінила ставлення до громадського транспорту, зокрема, до метрополітену. Місце, яке традиційно вважалося простором сумування та самотності, набуло популярності, поєднавши фізичну та кібервіртуальну мобільності, дозволивши людям робити дві справи водночас – пересуватися міським простором і при тому активно читати, проглядати відео, фіксувати нотатки, пограти в ігри, проглянути фото і таке інше. Час перебування в метро набув оновленої наповненості, він вже не сприймається настільки тяглим, адже варіації його переочікування розширилися. Не можна сказати, що це зовсім новітня практика, – ще з часів своєї появи простір вагонів метрополітену сприймався і рекламувався як комфортний та придатний для проведення часу за читанням під час пересування містом.

Отже, метро стимулює і підтверджує вміння сучасних містян досить свідомо обирати та вибудовувати свої відносини з містом, варіюючи залежно від ситуації. Метрополітен в цьому випадку стає одним з інструментів, який дозволяє містянам «налаштувати місто на свою хвилю», надаючи можливість, безумовно, не безкінечно, але варіювати ступінь самостійності в прийнятті рішень, регулювати інтенсивність міських досвідів, особливо візуальних, обирати настрої. З іншого боку, простір метрополітену, будучи транзитною зоною, надто прийнятний для реалізації владних практик, впливових акцій з боку політичних та фінансових структур. Містян не лякає простір метрополітену, їх не засмучує необхідність перебування в ньому тривалий час, адже способи проведення часу в дорозі розширилися, а поява у підземному просторі метро Інтернету (wi-fi) та мобільного зв'язку знівелювала проблему очікування і необхідності/бажання бути на зв'язку, додавши можливість використовувати його не тільки як транспортно-вузловий транзитний простір, але як місце зустрічей та культурних акцій.

ЛІТЕРАТУРА 1. Williams R. Notes on the Underground. An Essay on Technology, Society, and the Imagination / R. Williams. – Cambridge : The MIT Press, 2008. – 304 p.; 2. Лысков Б. А. Использование подземного пространства : Монография / Б. А. Лысков, А. А. Каплюхин. – Донецк : Норд-Компьютер, 2005. – 390 с.; 3. The ethics of indifference: an exchange [Електронний ресурс] / F. Tonkiss, L. Gherardi. – Режим доступу: <http://www.lse.ac.uk/sociology/pdf/Tonkiss%20-%20The%20Ethics%20of%20Indifference.pdf>; 4. Tonkiss F. The Ethics of Indifference: Community and Solitude in the City / F. Tonkiss // International Journal of Cultural Studies. – Volume: 6 issue: 3. – P. 297-311; 5. Костина Д. А. Феномены архитектурного пространства мегаполисов [Електронний ресурс] / Дарья Александровна Костина // Архитектон: известия вузов. – № 32 (Декабрь). – 2010. – Режим доступу: http://archvuz.ru/2010_4/2/; 6. Запорожец О. Настроить город на свою волну: метрополитен и управление городскими опытами / Оксана Запорожец // Теория моды. Одежда. Тело. Культура № 33 (Осень 2014) . – М. : Новое литературное обозрение, 2014. – С. 143-162; 7. Запорожец О. Открытие метропользователя: антропология городской подземки [Электронный ресурс] / Оксана Запорожец : препринт WP6/2013/07 / О. Запорожец ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – Электрон. текст. дан. (450 КБ). – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. – (Серия WP6 «Гуманитарные исследования»). – 28 с.; 8. Запорожец О. Особенности транзитных пространств [Электронный ресурс] / Оксана Запорожец // ПостНаука. – Режим доступу: <http://postnauka.ru/video/37962/>; 9. Корбут А. Как пространство метро влияет на поведение людей? [Электронный ресурс] / Андрей Корбут // ПостНаука. – Режим доступу: <http://postnauka.ru/faq/44980/>; 10. Zaporozhets O. Becoming a Subway User: Managing Affects and Experiences [Електронний ресурс] / Oksana Zaporozhets. – Режим доступу: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2433951

² <http://metro.lviv.ua>

УДК 316.774:004.738.5(477)

ПРИНЦИПИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ МАС-МЕДІА

Назаренко Катерина Сергіївна – аспірантка кафедри медіакомунікацій соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Стаття присвячена визначенню принципів соціальної відповідальності у діяльності сучасної української медіаспільноти. Соціальну відповідальність мас-медіа визначено як соціальну позицію та поведінку суб'єктів мас-медіа (медійників, медійних спільнот та організацій), що спрямовані на дотримання у професійній діяльності стандартів журналістської роботи і дій, які сприяють задоволенню потреб суспільства та налагодженню суспільного діалогу. Представлені фактори, якими зумовлена соціально-відповідальна поведінка медійників: індивідуальні переконання медійника, спрямовані на виконання громадського обов'язку; професійні орієнтації медійної спільноти, засновані на законах журналістської етики; корпоративні стратегії медійної спільноти, що базуються на редакційних принципах і націлені на вирішення соціально-значущих проблем. З огляду на положення професійної журналістської етики визначено принципи соціальної відповідальності у діяльності сучасних українських мас-медіа. Представлено результати емпіричного дослідження, які дозволили з'ясувати уявлення журналістської спільноти Харкова про соціальну відповідальність українських мас-медіа.

Ключові слова: соціальна відповідальність, мас-медіа, принципи соціальної відповідальності мас-медіа, медіаетика.

Статья посвящена определению принципов социальной ответственности в деятельности современного украинского медиасообщества. Социальная ответственность масс-медиа определена как социальная позиция и поведение субъектов масс-медиа (медийщиков, медийных сообществ и организаций), направленные на соблюдение в профессиональной деятельности стандартов журналистской работы и действий, которые способствуют удовлетворению потребностей общества и налаживанию общественного диалога. Представлены факторы, которыми обусловлено социально-ответственное поведение медийщиков: индивидуальные убеждения медийщика, направленные на выполнение общественного долга; профессиональные ориентации медийной сообщества, основанные на законах журналистской этики; корпоративные стратегии медийной сообщества, основанные на редакционных принципах и нацелены на решение социально-значимых проблем. Учитывая положения профессиональной журналистской этики определены принципы социальной ответственности в деятельности современных украинских масс-медиа. Представлены результаты эмпирического исследования, которые позволили выяснить представления журналистского сообщества Харькова о социальной ответственности украинских масс-медиа.

Ключевые слова: социальная ответственность, масс-медиа, принципы социальной ответственности масс-медиа, медиатека.

The article is devoted to the definition of the principles of social responsibility in the activities of modern Ukrainian mediacomunity. The social responsibility of the mass media is defined as the social position and behavior of the media (media, media communities and organizations) aimed at adhering to the professional standards of journalistic work and actions that contribute to meeting the needs of society and to establish a public dialogue. Presented are the factors that determine the socially responsible behavior of mediators: the individual convictions of the mediator, aimed at fulfilling the public duty; professional orientations of the media community, based on the laws of journalistic ethics; corporate media strategies based on editorial principles and aimed at addressing socially significant issues. Given the provisions of professional journalistic ethics, the principles of social responsibility in the activities of contemporary Ukrainian mass media are defined. The results of the empirical research, which allowed to find out the representation of Kharkiv journalistic community about the social responsibility of the Ukrainian mass media, is presented.

Keywords: social responsibility, mass media, principles of social responsibility of the mass media, media ethics.

Характерною рисою сучасного українського суспільства є посилення ролі соціального інституту мас-медіа. Сьогодні інформація та медіа займають одні з головних позицій у житті українського суспільства, охоплюють різноманітні сфери діяльності та особистий простір людини. Актуальність теми дослідження зумовлена, з одного боку, недостатнім рівнем вивченості проблеми соціальної відповідальності мас-медіа в українських реаліях, а з іншого — потребою підвищення рівня

відповідальності мас-медіа в умовах трансформації сучасного українського суспільства. Проблема соціальної відповідальності засобів масової комунікації характеризується складністю вивчення, потребує обговорення в публічній дискусії, відрізняється новизною і, відповідно до цього, потребує опрацювання засобами соціологічного аналізу. А відтак, набуває актуальності дослідження принципів соціальної відповідальності мас-медіа як у теоретичному, так і у практичному аспектах. Визначення принципів соціальної відповідальності у діяльності сучасної української медіаспільноти дозволить покращити якість роботи журналістів та підвищити рівень їх професіоналізму.

Аналіз досліджень і публікацій з теми. Дослідження окремих аспектів соціальної відповідальності мас-медіа отримали активний розвиток у ХХ столітті. Основні ідеї теорії соціальної відповідальності засобів масової комунікації сформували американські дослідники Д. Мак-Квейл, Т. Пітерсон, Ф. Сіберт, У. Шрамм, Р. Хатчинс та ін. Теорія соціальної відповідальності мас-медіа набула розвитку у роботах С. Фенглера, Т. Ебервайна, Дж. Маззолени, К. Порлецца, С. Рус-Мола, М. Сандовал та ін.

Питання етичної культури, професійних принципів і норм діяльності медійників розкриваються у роботах українських та російських дослідників В. Іванова, С. Корконосенка, О. Кузнецової, Г. Лазутіної та ін. Глибоке соціологічне дослідження проблеми соціальної відповідальності належить О. Безруковій, також до цієї проблематики звертались соціологи А. Андрющенко, Т. Іванова, А. М. Колот, І. Косуля, О. Охріменко та ін. Проте, проблема соціальної відповідальності мас-медіа, особливо в українських реаліях, залишається поза увагою дослідників, відчувається брак емпіричних досліджень із цієї проблематики. Залишаються недостатньо з'ясованими дефініції поняття соціальної відповідальності мас-медіа, питання соціологічного аналізу принципів відповідальності мас-медіа перед суспільством, що зумовлює необхідність проведення нових досліджень та пошуків нових ракурсів інтерпретації.

Мета даної статті полягає у визначенні принципів соціальної відповідальності українських мас-медіа початку ХХІ століття.

Поняття «соціальна відповідальність» має широке семантичне поле та застосовується в різноманітних сферах суспільного життя. Не дивлячись на розмаїття підходів до визначення соціальної відповідальності, дослідження окремих точок зору цього поняття залишається нез'ясованим та потребує деталізації. У широкому розумінні поняття «соціальна відповідальність» трактується як обов'язок і готовність соціального суб'єкта відповідати за свої дії та їхні наслідки. Це зобов'язання людини перед кимось і за щось. На нашу думку, поняття «відповідальність» не обмежується лише певним «боргом» людини; відповідальність — це здатність, можливість або необхідність відповідати, а «соціальна відповідальність» — це здатність, можливість або необхідність відповідати за те, що має відношення до життя людей та їх відносин у суспільстві. Поняття «соціальна відповідальність» можна розглядати і як активну життєву позицію особистості, що сформована на основі соціокультурного досвіду людини, і як засіб підтримання цілісності суспільства, і як дії, що направлені на розвиток соціуму. Одне з найбільш повних змістовних та предметних тлумачень даного поняття наводять автори словника-довідника «Соціологія: терміни, поняття, персоналії»: «Соціальна відповідальність — ступінь відповідності дій соціальних суб'єктів (особистостей, соціальних груп, спільнот, держави) взаємним вимогам, діючим правовим та іншим соціальним нормам, загальним інтересам; виступає засобом підтримання цілісності суспільства, суспільної злагоди, соціальної інтеграції» [1, с. 42]. У наведеному визначенні соціальний суб'єкт відповідальності постає у широкому розумінні, у той час, як в інших джерелах поняття соціальної відповідальності співвідноситься лише з діями особистості. Глибоке соціологічне дослідження проблеми соціальної відповідальності належить О. А. Безруковій. Дослідниця дає наступне визначення: «Соціальна відповідальність – це властивість (стан) акторів різного рівня, яка, актуалізуючись певним чином залежно від сприйняття ситуації, в якій перебуває актор, змушує брати на себе зобов'язання щодо інших акторів, подій, об'єктів, процесів, умов життєдіяльності, соціального й природного оточення» [2, с. 12]. Автор розділяє соціальну відповідальність і відповідальність соціуму, однак додає, що це розходження дуже тонке: коли говориться про «соціальну відповідальність», у якості суб'єкта відповідальності виступають організації, окремі спільноти, а предметом є проблеми соціуму, соціальні потреби; коли ж говориться про «відповідальність соціуму», суб'єктом виступає сам соціум, що має атрибуцію відповідальності за людей, з яких і складається цей соціум. Як соціологічна категорія соціальна відповідальність має тісний зв'язок з економічним, політичним, культурним факторами розвитку суспільства. Наявність високого рівня соціальної відповідальності у кожного індивіда говорить про зрілість соціуму та його розвиток. У той же час, особисту відповідальність варто розглядати як виражену позицію соціального суб'єкта відносно до суспільства, що є наслідком прояву вимог суспільства до особистості взяти на себе відповідальність за певні дії.

Проблема соціальної відповідальності мас-медіа займає важливе місце серед актуальних питань теорії масової комунікації, проте окремі аспекти цієї проблеми залишаються поза інтенсивною увагою дослідників. Ще у 1940-х рр. проблема свободи і відповідальності мас-медіа набула розвитку у результаті роботи, проведеної президентом Чиказького університету Робертом Хатчинсом та його колегами, що створили Комісію з питань свободи преси у США. Результати серії досліджень Комісії увійшли до книги, що отримала назву «Вільна та відповідальна преса. Загальна доповідь про масову комунікацію».

Представники Комісії розглянули роль засобів масової комунікації в освічуванні народу щодо суспільних проблем, де особлива увага приділялася питанню відповідальності власників і менеджерів преси перед соціумом при формуванні суспільної думки. У праці «Вільна та відповідальна преса» зазначається, що свобода преси важлива для політичної свободи, адже саме вільне висловлювання активізує і захищає інші свободи. Проте, відбувається парадоксальна ситуація: з одного боку, головним захисником свободи висловлювання є держава, з іншого боку, на шляху розповсюдження вільної інформації стоять впливові політичні групи. А отже, влада здатна як захистити свободу, так і наразити на небезпеку. «Щоб свобода слова могла стати реальністю, уряд повинен накласти обмеження на своє право втручатися, регулювати або пригнічувати голос преси і маніпулювати даними, за допомогою яких формується громадська думка» [3, с. 17]. Серед інших питань праці, зокрема, піднімається проблема межі між свободою та відповідальністю мас-медіа. У цьому аспекті свобода тісно пов'язана з відповідальністю, тому як це гарантує забезпечення суспільства інформацією, доступ кожного індивіда до інформаційних потоків, створення умов для обміну думками різноманітних груп суспільства. А отже, свобода преси може бути тільки підзвітною суспільству. Таким чином, концепція, яку підготувала Комісія з питань свободи преси у США, підкреслює питання свободи слова преси та проблему відповідальної діяльності, які є взаємозалежними. У дослідженні «Вільна та відповідальна преса» наведені важливі пропозиції, які дозволять мас-медіа стати провідником інформації та ідей, що необхідні суспільству. При цьому зазначається, що мас-медіа повинні самостійно взяти на себе зобов'язання у забезпеченні кількості та якості інформації: «Ми пропонуємо пресі вважати служіння суспільним інтересам головною професійною якістю» [3, с. 86]. Серед вимог, які пов'язані з потребами суспільства відносно до засобів масової комунікації, концепція вільної та відповідальної преси містить наступні: правдивий, всеосяжний і компетентний звіт про події дня; функція форуму для обміну коментарями та критикою; проекція репрезентативного зображення груп, що складають суспільство, створення умов для обміну думок і поглядів цих груп; представлення та роз'яснення цілей і цінностей суспільства; вільний доступ до повної інформації дня, до інформаційних потоків [3, с. 27–34]. Так, автори концепції вважають, що преса сама повинна взяти на себе відповідальність за свою діяльність. З цією метою працюють професійні спільноти, творчі об'єднання, спілки та асоціації. Особливо важливу роль у питанні саморегуляції мас-медіа грають професійні етичні кодекси, які містять «правила гри», тобто важливі рекомендації у діяльності медійників. Особиста відповідальність працівника сфери мас-медіа, наприклад журналіста, не менш важлива за відповідальність керівника та власника засобу масової комунікації. Відповідальність — сутність професії, що базується на професійній совісті.

Сучасний внесок у розробку теорії соціальної відповідальності належить американському теоретику масових комунікацій, досліднику нормативних теорій медіа Денісу Мак-Квейлу. Розділ «Нормативні теорії медіа та суспільства» у книзі Мак-Квейла «Теорія масової комунікації» присвячено таким важливим нормативним питанням як організація мас-медіа та очікування від їхньої організації, особливості діяльності на користь громадським інтересам, права та обов'язки мас-медіа, способи досягнення засобам масової комунікації обраних або призначених їм завдань. Автор розмірковує над поняттям «громадський інтерес» і зазначає, що згідно з цим поняттям мас-медіа мають низку важливих і визначальних завдань у сучасному суспільстві, належне виконання яких відповідає громадським інтересам. Це передбачає, що медійна система діє за тими принципами, якими керується суспільство. Проте, Мак-Квейл підкреслює, що це просте поняття водночас є суперечливим. Адже «більшість медій організовані не для служіння громадським інтересам як таким, а для власних цілей» [4 с. 144]. Автор пояснює, що здебільшого «власні цілі» зводяться до здобування прибутків, перетинаючись із сферами культури, політики тощо. Якщо ж засоби масової комунікації ґрунтуються на комерційних засадах, робить висновок Мак-Квейл, то громадські інтереси прирівнюються до громадських зацікавлень. Зміст головних вимог громадських інтересів до мас-медіа, за Мак-Квейлом, наступний: різні форми власності на медіа; свобода публікацій; розмаїття інформації для громадськості; представлення різноманітних поглядів; майже загальна досяжність; адекватна підтримка демократичних політичної системи; повага до правової системи; повага до особистості та загальних людських прав [4, с. 146]. Якісне виконання обов'язків ЗМК можливо при дотриманні стандартів журналістики, адже медіа виконують важливі функції у суспільстві. Мак-Квейл пропонує робоче визначення відповідальності: «Усі зумисні та невмисні процеси, якими медіа прямо чи опосередковано звітують перед суспільством за якість і наслідки публікацій, зважаючи на загальногромадський добробут» [4, с. 182]. При цьому Мак-Квейл розмежовує поняття відповідальності і зобов'язаності. Автор пояснює це тим, що поняття зобов'язаності стосується очікувань та належної поведінки, а відповідальність передусім пов'язана з дотриманням певних обов'язків. Варто погодитись з автором, який стверджує, що «згідно з принципом відкритості, ми повинні віддавати перевагу прозорим, добровільним формам відповідальності, які ґрунтуються на активних зв'язках, на діалозі та дебатах» [4, с. 189]. Роль соціальної відповідальності мас-медіа підкреслюється і у формуванні громадської думки. Зокрема, від діяльності засобів масової комунікації залежать настрої, думки, позиція і свідомість мас щодо

суспільно значущих питань. Якщо говорити про соціальну відповідальність мас-медіа, то це, перш за все, відповідальність за формування суспільної думки та, звісно, відповідальність за якість контенту.

Західні науковці, говорячи про проблему відповідальності мас-медіа, віддають перевагу терміну «accountability», який у перекладі з англійської мови означає «підзвітність», що є рідковживаним у багатьох мовах. Поняття «відповідальність» та «підзвітність» є спорідненими відносно до діяльності мас-медіа, адже бути соціально відповідальними дорівнює бути підзвітними суспільству. У праці «Журналісти і підзвітність мас-медіа: міжнародне дослідження новинарів в епоху цифрових технологій» за авторством С. Фенглер, Т. Ебервайна, Дж. Маззоліні, К. Порлецца та С. Рус-Мола зазначається, що «підзвітність» знаходиться у порядку денному серед інших дискусій стосовно мас-медіа. Варто погодитись з тим, що «відповідальність є передумовою свободи преси» [5, с. 2]. Варто звернути увагу і на наукову роботу британської дослідниці М. Сандовал, у полі інтересу якої знаходиться корпоративний аспект соціальної відповідальності засобів масової комунікації у XXI столітті, а саме — фактичні корпоративні практики соціальної відповідальності у медіасекторі, що показує суперечність між корпоративними інтересами та соціальною відповідальністю. Концепція корпоративної соціальної відповідальності заснована на ідеї соціально відповідальних корпорацій, робота яких несе гуманний та етичний характер, на протизагу агресивній, асоціальної діяльності. У наукових працях Сандовал намагається з'ясувати, яким чином діяльність медіакорпорацій впливає на вирішення проблеми соціальної відповідальності засобів масової комунікації у їх щоденній роботі і які наслідки має цей вплив. Варто погодитись з соціологом, що «бізнес-інтереси компаній, як правило, підривають створення соціально-відповідальної медіасистеми» [6, с. 46]. Соціолог пропонує замінити приватно-контрольовану комерційну медіасистему на соціально-контрольовану некомерційну медіасистему. Розширення демократичного соціального контролю над корпоративною поведінкою може бути досягнуто за допомогою державного та громадянського регулювання.

З огляду на вищезазначене, ми можемо дійти висновку, що соціальна відповідальність мас-медіа є соціальною позицією та поведінкою суб'єктів мас-медіа (медійників, медійних спільнот та організацій), спрямованими на дотримання у професійній діяльності стандартів журналістської роботи і дій, що сприяють задоволенню потреб суспільства та налагодженню суспільного діалогу.

На нашу думку, соціально відповідальна поведінка медійника зумовлена низкою наступних факторів:

- індивідуальні переконання медійника, що спрямовані на виконання громадського обов'язку;
- професійні орієнтації медійної спільноти, які засновані на законах професійної етики;
- корпоративні стратегії медійної спільноти, що базуються на редакційних принципах і націлені на вирішення соціально-значущих проблем.

Детально зупинимось на розгляді компонентів, або ж факторів, які у комплексі формують соціально відповідальну поведінку медійника. По-перше, це *індивідуальні переконання* медійника — його світогляд як система поглядів та уявлень про місце та роль людини у соціумі, життєві принципи, ідеали, ціннісні орієнтації, засновані на індивідуальному усвідомленні зобов'язання людини перед соціумом, відчутті обов'язку, розумінні впливу повідомлень на аудиторію, що спонукає медійника до якісного виконання ним професійного боргу. Хоча медійники й прагнуть до об'єктивності, суб'єктивний фактор має місце у роботі засобів масової комунікації. Особистісні переконання встановлюють рамки дозволеного в діяльності журналіста, в першу чергу, як громадянина, а потім — як медійника.

По-друге, це *професійні орієнтації*, які формуються під час навчання та знайомства з професією. Засвоєння професійних вимог неможливе без успішного освітнього процесу. Під час навчання відбувається знайомство з професійними стратегіями, моральними установками, які є загальноприйнятими у медійній спільноті. Ефективне засвоєння правил поведінки, положень медійної етики, професійних стандартів діяльності мас-медіа впливає на формування відповідальності як важливого критерію професійної майстерності.

По-третє, це *корпоративні (редакційні) стратегії*, які засвоюються медійником під час його практичної діяльності. Потрапляючи в редакцію, медійник, вже маючи свої уявлення про професійну відповідальність, морально-етичні норми та стандарти роботи, знайомиться з особливостями редакційних принципів соціальної відповідальності та корпоративними правилами, які діють у конкретному засобі масової комунікації та стосуються відповідальності перед суспільством. Це важливий етап, під час якого власні уявлення та знання про соціальну відповідальність мас-медіа можуть корегуватися і доповнюватися. Саме на етапі засвоєння корпоративних стратегій закріплюються норми та правила відповідальної поведінки медійника, сформовані на основі особистого досвіду і набутих знань. Якщо медійна організація, в якій працює журналіст, має чітко сформовану корпоративну стратегію, засновану на принципах соціальної відповідальності, то це змушує і медійника працювати відповідально до інтересів і потреб аудиторії, відповідаючи на суспільні вимоги. Тож, врахування у праці медійника власних, професійних та суспільних інтересів формує основи соціально відповідальної поведінки медійника та дає стимул розвитку професійно-моральної культури у діяльності засобів масової комунікації.

Щоб визначити принципи соціальної відповідальності, виявляється необхідним звернутись до етики професійної діяльності засобів масової комунікації. Морально-етичні орієнтири, що містяться у кодексах медіаетики, направлені на якість та ефективність роботи журналістської спільноти. Для виявлення принципів соціальної відповідальності мас-медіа звернемося до аналізу професійно-етичних цінностей у діяльності журналістів та інших творців медійного контенту. З метою систематизації уявлень про професійний обов'язок медійників існують професійні норми журналістського кодексу, тобто положення медіаетики, які регулюють поведінку журналістів. Вони відображають принципи соціальної відповідальності мас-медіа та є важливим критерієм якості роботи українських засобів масової комунікації. «Медійну етику можна розглядати як набір правил і норм поведінки, яких мають дотримуватися всі, хто збирає, обробляє та поширює масову інформацію» [9, с.16]. Варто погодитись з українськими дослідниками журналістської етики Валерієм Івановим і Володимиром Сердюком, які зазначають, що поняття етики значно глибше, ніж регламентація поведінки та норм прийнятного та неприйнятного. Автори зазначають, що завдання етики — бути не тільки інструментом регуляції, а й стратегічним орієнтиром, а її норми є не тільки поведінковими, а й світоглядними. Етика зароджується у суспільстві як результат усвідомлення ролі та суті моральних відносин і в розвиненому стані являє собою науку про мораль. Моральні представлення журналістської спільноти визначають основу професійної журналістської позиції як прояв самосвідомості. Рівень усвідомлення цих обов'язків та певні моральні установки, а також суб'єктивні спонукання до професійної діяльності складають етичну культуру журналіста. Так, Г. В. Лазутіна у праці «Професійна етика журналіста» підкреслює, що саме особистісна рефлексія «підштовхує» рефлексію колективну. Автор також зазначає, що функціонування моралі у журналістській спільноті — це багаторівневий та багатогранний процес, який «спирається на фіксовані професійно-моральні приписання, вироблені трудовою групою і підлягає освоєнню кожним її членом; орієнтує на відповідальний вибір рішень професійних задач у відповідності з цими приписаннями; включає у себе в якості обов'язкового моменту контроль суспільних професійних організацій за додержання приписань та застосування санкцій у випадку їх порушення; супроводжується особистісною та колективною рефлексією, що стимулює подальший професійно-моральний розвиток спілки» [10]. Джерела журналістської етики — це не просто документи, що фіксують певні етичні вимоги, а ще результат особистісних та колективних переконань у правилах професії. Не тільки журналістська спільнота впливає на професійно-етичні засади діяльності. Рівень професійно-моральної свідомості також визначає суспільство. Реакція на журналістські матеріали як суспільства, так і професійного кола журналістів впливає на формування етики засобів масової інформації. Варто погодитись з Вольфгангом Донсбахом, який зазначає, що у повсякденній роботі журналістів не вистачає спеціальної або прикладної етики, якою можна було б користуватись у щоденній редакційній роботі. «Для цього насамперед необхідні центральні цінності, яким повинна слугувати журналістика... Центральною цінністю основного закону є людська гідність» [11, с. 232]. Автор стверджує, що плюралістична демократія є тим політичним устроєм, який найкраще відповідає цим принципам.

Моральні орієнтири, що містяться в професійно-етичних документах, є нормами, які направлені на підвищення якості та ефективності роботи журналістської спільноти. Виконання їх медійниками є підтвердженням їх професіоналізму та усвідомлення ними принципів соціальної відповідальності перед суспільством. Варто зазначити, що деякі морально-етичні норми Кодексу не підкріплені законом, вони лише містять професійні рекомендації щодо окремих аспектів журналістської діяльності. «Якщо право побудоване повністю на писаних нормах і на примусі (тобто за недотримання норм права має бути обов'язкове покарання), то етика в основному ґрунтується на неписаних нормах, які склалися внаслідок накопичення досвіду протягом тривалого часу» [12, с.113–114]. Проте, деякі норми професійного Кодексу пов'язані з правовим регулюванням і передбачають суворі покарання за їх порушення засобами масової комунікації. Так, законодавство багатьох країн передбачає покарання за передачу неправдивої інформації чи наклеп. Згідно до українського законодавства, «праву на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань відповідає обов'язок не поширювати про особу недостовірну інформацію та таку, що ганьбить її гідність, честь чи ділову репутацію», що зазначено у статті 68 Конституції України. Стаття 32 Конституції України передбачає судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї. «Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини» [13]. У Законі України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» зазначається, що висока соціальна відповідальність за свою працю та її результати має бути специфічною рисою та однією з умов журналістської діяльності. Таким чином, апелювання до принципів соціальної відповідальності представниками мас-медіа під час виконання ними своєї роботи є одним із важливих аспектів медійної етики, джерелами якої є професійні кодекси.

Для виявлення основних принципів соціальної відповідальності мас-медіа звернемося до

детального аналізу основних положень української медіаетики, яка є механізмом саморегулювання професійної спільноти. Професійна етика українських мас-медіа керується міжнародним та українським законодавством, а також загальноприйнятими міжнародними етичними документами і Кодексом етики українського журналіста [14]. Медійна етика пройшла складний етап формування, і важко однозначно та впевнено сказати, що він завершився. Українська законодавча база, що стосується інформації, друкованих засобів масової комунікації, телебачення і радіомовлення, а також інформаційних агентств, формувалась у період з 1992 по 1995 роки. У цей період вже в незалежній Україні активно розвиваються приватні мас-медіа, які є абсолютно новою практикою для медійників нашої країни. Дослідники української журналістської етики В. Іванов і В. Сердюк характеризують цей період «ерою хаосу»: «Із газетних шпальт, екранів телевізорів, з радіоефіру на споживачів інформації ринули бруд, «чорнуха», потік неперевіреної, а часто відверто брехливої інформації» [9, с. 21]. Відбулися злам моральних настанов журналістів та падіння довіри аудиторії. «Поступово прийшло розуміння, що норми етики є не ідеологічною абстракцією, а необхідним інструментом саморегулювання» [9, с. 22]. Задля вдосконалення та сприяння розвитку журналістики в Україні були розроблені джерела етики. Довгий період часу, близько 10 років, існувало два таких документи. Перший з них — «Кодекс професійної етики українського журналіста», який був прийнятий Національною спілкою журналістів України у 1997 році. Другий документ — «Етичний Кодекс українського журналіста», прийнятий всеукраїнською громадською організацією «Комісія з журналістської етики», що була зареєстрована у 2003 році. Професійні Кодекси відрізнялись один від одного, але так чи інакше, з незначними варіаціями, повторювали одні й ті ж стандарти журналістики. Відсутність єдиного загальноприйнятого джерела професійної етики протягом багатьох років свідчила про невизначеність української журналістської спільноти у стратегіях соціально-відповідальної поведінки. Однак у 2013 році все ж таки було прийнято спільний етичний документ, який отримав назву «Кодекс етики українського журналіста». Наразі це єдиний підтриманий професійною спільнотою документ, яким користуються українські журналісти. У Кодексі стверджується: «Керуючись Загальною декларацією прав людини, Всесвітньою Хартією свободи преси ООН, Декларацією принципів поведінки журналіста МФЖ, Конституцією та чинним законодавством України, Кодекс професійної етики українського журналіста визначає основні морально-етичні орієнтири, яких журналіст має дотримуватися при виконанні своїх професійних обов'язків з тим, щоб його діяльність всіляко сприяла якнайкращому і найефективнішому виявленню власних творчих можливостей в ім'я утвердження добра і справедливості» [14]. Кодекс етики українського журналіста містить 19 пунктів, де описані основні вимоги до діяльності журналіста. Опираючись на положення Кодексу, визначимо основні принципи соціальної відповідальності українських журналістів (див. рис.1).

Рисунок 1. Принципи соціальної відповідальності мас-медіа, згідно до джерел професійної етики українських журналістів

Варто звернути увагу і на професійні стандарти спільноти електронних мас-медіа. Українська онлайн-спільнота створила незалежний орган саморегулювання сфери Інтернету, який має назву «Інформаційна ініціатива з питань захисту свободи слова», та описала основні принципи суспільного функціонування інтернет-ЗМК в документі «Регламент спільноти професійних електронних медіа» [15]. У цьому документі професійні стандарти електронних медіа визначають норми поведінки журналіста, який займається збиранням, передачею, розповсюдженням інформації в Інтернеті. Регламент визначає професійні стандарти електронних медіа, які базуються на загальних положеннях медіаетики. Велика увага у цьому документі приділяється питанню авторського права в Інтернеті. Зазначається, що при посиланні в журналістському матеріалі на джерела, розміщені в мережі Інтернет, потрібно подавати гіперпосилання на джерело. Якщо електронне медіа копіює матеріали з іншого веб-сайту, також потрібно розміщувати гіперпосилання на відповідну сторінку, згідно з вимогами правил редакційної політики даного джерела. Ще одним важливим принципом роботи інтернет-журналіста є дотримання етичних правил у розміщенні дозволеного законом контенту. Редакція не повинна розміщувати контент, що законом заборонений. Серед принципів соціальної відповідальності функціонування інтернет-ЗМК є «незалежність журналістів від будь-яких груп впливу» [15]. Особливу увагу у «Регламенті спільноти професійних електронних медіа» приділено інтересам аудиторії та її правам на отримання достовірної інформації. «Інформаційна ініціатива з питань захисту свободи слова» вважає ключовим завданням українських інтернет-ЗМК «сприяти створенню позитивного іміджу Інтернету як інформаційного ресурсу та сприяти утвердженню в суспільній свідомості і правовій практиці поняття про те, що права і свободи повинні дотримуватися незалежно від медіасередовища» [15]. Створення органу саморегуляції є серйозним кроком розвитку українських засобів масової комунікації в Інтернеті. Онлайн-ЗМК та конвергентні мас-медіа, на відміну від інших, є інтерактивними та можуть підтримувати безпосередній зв'язок зі своєю аудиторією, мають можливість залучати аудиторію до обговорення інформаційних матеріалів, досліджувати суспільні настрої та бачити потребу соціуму у тих чи інших темах. На відміну від традиційних медіа, інтернет-ЗМК оперативні, вони мають можливість швидко реагувати на події та найпершими передавати інформацію. З цим пов'язано і багато порушень у сфері професійної етики. Наприклад, намагаючись оприлюднити інформацію якомога швидше, журналісти нехтують таким важливим етапом як перевірка новини на точність і достовірність. Далі цю інформацію копіюють інші онлайн-видання, так само у гонитві за оперативністю не перевіряючи її. Наслідком цього є те, що неправдива або неточна інформація швидко розповсюджується в інтернет-просторі. Цей процес схожий на безкінечний ланцюг, який важко обірвати. Захист свободи слова та висловлювань є актуальним для інтернет-ЗМК, так само, як і для традиційних медіа. Дотримання чинного законодавства України в інформаційній сфері — одна з головних умов розвитку українського суспільства на демократичних засадах.

З метою з'ясувати уявлення журналістської спільноти про принципи соціальної відповідальності мас-медіа у лютому 2017 року ми провели анкетування журналістів Харкова методом експертного опитування (n=32), що дозволяє інтерпретувати отримані дані як результат пілотажного дослідження. Респонденти добиралися за цільовою вибіркою методом снігової кулі. Учасники опитування є експертами у сфері журналістики з різним досвідом роботи. Переважна більшість опитаних мають досвід роботи більше 10 років, що характеризує їх як поважних метрів-професіоналів. Респонденти являються представниками різних типів засобів масової комунікації: газет, радіо, телебачення, інформаційних агентств, інтернет-ЗМК. Більша кількість опитаних працюють на посаді редактора та кореспондента, які виконують функції збирання, обробки та розповсюдження інформації. Більшість респондентів є спеціалістами вузького профілю та працюють у сфері політики та соціальної журналістики. Варто зазначити, що результати анкетування демонструють невисокий рівень обізнаності журналістів у медіаетиці. Майже половина опитуваних експертів не впевнені у своїх знаннях або знайомі не у повній мірі з положеннями «Кодексу етики українського журналіста». Більшість експертів зазначили, що «недостатньо добре» знайомі з редакційними статутами мас-медіа, де вони працюють. Серед найважливіших професійно-етичних стандартів роботи є об'єктивність та достовірність, серед найменш важливих — відокремлення фактів від коментарів та оперативність. За результатами різноманітних моніторинрів, у тому числі тих, які проводять регулюючі органи українських мас-медіа, таким стандартом як «відокремлення фактів від коментарів» журналісти нехтують дуже часто. Більшість відповідей відкритого питання «Перерахуйте професійно-етичні стандарти, які Ви вважаєте важливими» були короткими і неповними. Експерти концентрували свою увагу лише на декількох морально-етичних аспектах роботи. І лише 2 з 32-х експертів назвали усі стандарти журналістської діяльності важливими. У рамках дослідження ми намагалися виявити причини порушення експертами стандартів журналістики. На думку експертів, заробіток грошей, тиск з боку влади/власників/керівництва, робота на пошук сенсацій чи заради високих рейтингів — основні причини нехтування професійними стандартами.

Поняття «соціальна відповідальність» більшість опитуваних експертів розуміє як «слідування стандартам журналістської діяльності» (21 з 32-х) та «обов'язок і готовність журналістів відповідати за свої дії та їх наслідки» (19 з 32-х). Ми звернулись до експертів з проханням дати розгорнуту відповідь на питання: «Яким чином проявляється соціальна відповідальність журналістів?». Проаналізувавши відповіді респондентів, ми розподілили їх відповіді на декілька груп:

1. Дотримання стандартів журналістики та професійної етики.
2. Розуміння наслідків журналістської діяльності.
3. Виконання боргу перед суспільством.
4. Реалізація соціальних проектів.

1. *Дотримання стандартів журналістики та професійної етики.* Термін «соціальна відповідальність» експерти даної групи (17 з 32-х) розуміють як прагнення до виконання встановлених стандартів засобів масової комунікації. Прикладом такого розуміння шляхів реалізації принципів соціальної відповідальності журналістів є наступне твердження експерта: «Соціальна відповідальність журналіста проявляється у його роботі, слідуванням журналістським стандартам і всебічному висвітленні тем», «максимальне дотримання принципів об'єктивності в журналістиці — повнота, точність, достовірність, неупередженість, наявність мінімум двох точок зору, недопущення викривлення дійсності». Респонденти розуміють, що демонстрація соціальної відповідальності — це дотримання морально-етичних норм журналістської діяльності. Респонденти вважають, що серед головних принципів соціальної відповідальності мас-медіа — «Надавати людям інформацію, що є перевіреною і якомога всебічнішою», «Не публікувати неперевірену або заздалегідь неправдиву інформацію, не «нагнітати» ситуацію, перевіряти інформацію у, як мінімум, двох джерелах», «Правдиве висвітлення проблемних соціальних тем», «Бути об'єктивним та писати тільки правду», «Перевіряти інформацію. Незалежність. Свобода слова», «Особисто я намагаюсь просто, щоб подані мною факти відповідали дійсності». Таким чином, дана група опитуваних вважає, що принципи соціальної відповідальності диктує професійна журналістська етика.

2. *Розуміння наслідків журналістської діяльності.* Термін «соціальна відповідальність» експерти даної групи (5 з 32-х) розуміють як виконання зобов'язань перед суспільством. Це означає, що журналіст розуміє відповідальність за свою діяльність. Прикладом може слугувати такий коментар: «Обов'язок і готовність журналістів, засобів масової комунікації відповідати за свої дії та їх наслідки». Дана група респондентів акцентує увагу на тому, що журналісти діють в інтересах соціуму в цілому та виготовляють контент, який є суспільно значимим. Як приклад можна навести такий коментар: «правдивість, актуальність для суспільства, відповідальність за наслідки публікації». Один з експертів наголошує на свідомому виконанні журналістської роботи: «У якісній роботі, у точному розумінні того, що робить журналіст, у розумінні наслідків своєї роботи, у меті працювати чесно і обережно (не нашкодити)». Таким чином, на думку респондентів даної групи, журналіст несе відповідальність за можливі наслідки від новин, які розповсюджуються у мас-медіа.

3. *Виконання боргу перед суспільством.* Цей аспект розуміння соціальної відповідальності журналістської спільноти демонструють відповіді (5 з 32-х) експертів, які схильні до думки, що робота заради задоволення інтересів аудиторії і є проявом соціальної відповідальності журналістської спільноти. На думку респондентів, соціальна відповідальність проявляється таким чином: «Потреба відповідати вимогам суспільства. Робота на благополуччя суспільства, задоволення суспільних потреб», «Робота на суспільство», «В повній мірі розуміти проблеми суспільства». До цієї групи ми також віднесли відповіді експертів, які розуміють соціальну відповідальність як елемент прояву «відкритості» та «спілкування з аудиторією»: «Соціальна відповідальність журналіста та ЗМК проявляється в першу чергу через діалог з читачем, що направлений на пояснювальну, інформуючу та допоміжну функцію у багатьох питаннях та проблемних ситуаціях». Цікаво, що один з респондентів співвідносить прояв соціальної відповідальності з громадянським боргом: «Власне, вона проявляється у відповідальності, яка встановлена законом та у дотриманні банальних норм етики, відчуття громадянського боргу перед країною, суспільством. У розумінні того, що є речі, якими інколи слід жертвувати. У розумінні того, що журналіст не може бути поза життям своєї країни». Таким чином, соціальна відповідальність мас-медіа розуміється експертами даної групи не лише як аспект особистої професійної відповідальності, а ще й як громадянська позиція та поведінка, що направлені на розвиток сфери державної політики.

4. *Реалізація соціальних проектів.* Деякі експерти зазначили, що для соціальної відповідальності мас-медіа характерна «реалізація соціальних проектів та ініціатив». У повсякденній роботі журналісти залучаються до різноманітної соціальної активності, у тому числі створюють спеціальні проекти, що направлені на вирішення різноманітних глобальних проблем суспільства. Нерідко підтримка суспільних ініціатив є частиною стратегії корпоративної соціальної відповідальності мас-медіа. Таким чином, дана група респондентів вважають, що проявом соціальної відповідальності є підтримка соціальних проектів.

Проводячи опитування, ми звернулись до експертів з проханням дати розгорнуту відповідь на питання: «Який стан має сучасна журналістика у Харкові з огляду на проблему соціальної відповідальності?». При цьому експерти могли обрати декілька варіантів відповідей. Проаналізувавши позиції респондентів щодо цього питання, ми з'ясували, що більшість опитуваних експертів-журналістів (23 з 32-х) охарактеризували харківську журналістику як «залежну» (23 з 32-х) та як «орієнтовану на задоволення потреб політичних та бізнес-еліт» (20 з 32-х). Серед причин цієї ситуації, на нашу думку, є те, що більшість засобів масової комунікації в Харкові знаходяться у приватній власності і виступають як бізнес-організації, метою яких є прибуток. Припускаємо, що те ж саме відбувається і в інших регіонах країни, а також на всеукраїнському рівні. Бізнес-еліти тісно пов'язані з

політичними елітами, а інколи представники уряду є безпосередніми власниками медійних компаній. У такій ситуації неможливо говорити про «незалежний» інформаційний простір. При цьому *більшість з опитуваних експертів усвідомлюють значимість відповідальності журналістів перед аудиторією та вважають це одним з найважливіших критеріїв професійної майстерності*. Варто зазначити, що проблеми, які пов'язані з низьким рівнем відповідальності мас-медіа перед суспільством, криються не тільки у самій журналістській спільноті, а у соціальній організації суспільства в цілому.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, варто відмітити, що незважаючи на активний розвиток теорії соціальної відповідальності мас-медіа в американському та європейському науковому знанні, в українському контексті окремі аспекти соціальної відповідальності засобів масової комунікації ще потребують глибокого дослідження. Відкритим залишається і питання визначення поняття «соціальна відповідальність мас-медіа», яке б враховувало основні проблеми діяльності засобів масової комунікації. Соціальна відповідальність мас-медіа розуміється нами як соціальна позиція та поведінка суб'єктів мас-медіа (медійників, медійних спільнот та організацій), що спрямовані на дотримання у професійній діяльності стандартів журналістської роботи і дій, що сприяють задоволенню потреб суспільства та налагодженню суспільного діалогу. На нашу думку, соціально відповідальна поведінка медійника зумовлена низкою наступних факторів: індивідуальні переконання медійника, спрямовані на виконання громадського обов'язку; професійні орієнтації медійної спільноти, засновані на законах професійної етики; корпоративні стратегії медійної спільноти, що базуються на редакційних принципах і націлені на вирішення соціально-значущих проблем. Нами проаналізовано основні положення джерел професійної медійної етики та згідно до них визначено принципи соціальної відповідальності у діяльності сучасних українських мас-медіа, які полягають у наступному: дотримання права на свободу слова, повага до приватного життя, конфіденційність джерел, обов'язкове маркування реклами, відокремлення фактів від коментарів, відмова від вибіркового цитування, законні способи отримання інформації, «ні» дискримінації, відмова від хабарів, незалежність, неупередженість у роботі, принцип повноти та об'єктивності, відмова від монтажу інформації, дотримання балансу думок, принцип виправлення помилок, уникнення плагіату, «ні» тиску на журналістів, принцип поваги прав неповнолітніх. Наведені принципи виступають важливими елементами регуляції поведінки українських медійників, критеріями якості та високого професіоналізму у роботі сучасних українських мас-медіа. У роботі представлені результати емпіричного дослідження, мета якого — з'ясувати уявлення журналістської спільноти про принципи соціальної відповідальності мас-медіа. Експерти зазначили, що соціальна відповідальність журналістів проявляється у наступному: дотриманні стандартів журналістики та професійної етики, розумінні наслідків журналістської діяльності, виконанні боргу перед суспільством, реалізації соціальних проєктів. Продовження нашого дослідження стане корисним для подальшого соціологічного аналізу проблеми соціальної відповідальності мас-медіа.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Соціологія : терміни, поняття, персоналії : навч. словник-довідник / укладачі : В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін. ; за заг. ред. В. М. Пічі. – 2-ге вид., стереотип. – Львів : Новий Світ–2000, 2002. – 480 с. 2. Безрукова О. А. Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві : соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження / Ольга Анатоліївна Безрукова; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя : Б. в., 2015. – 36 с. 3. Свободная и ответственная пресса / пер. Н. Е. Евдокимовой ; ред. перевода и науч. ред. к. ф. н. М. Макеенко. – М. : ВК, 2005. – 132 с. 4. Мак-Квейл Д. Теорія масової комунікації / Деніс Мак-Квейл ; пер. з англ. О. Вольна, Г. Сташків. – Львів : Літопис, 2010. – 538 с. 5. Fengler S. Journalists and Media Accountability : An International Study of News People in the Digital Age (Mass Communication and Journalism) / Susanne Fengler, Tobias Eberwein, Gianpietro Mazzoleni, Colin Porlezza, Stephan Russ-Mohl. – Peter Lang Inc., International Academic Publishers, 2014. –313 p. – (Series : Mass Communication and Journalism). 6. Sandoval M. Corporate Social (Ir)Responsibility in Media and Communication Industries. [Електронний ресурс] // Javnost – The Public : Journal of the European Institute for Communication and Culture. – 2013. – Vol. 20. – No. 3. – P. 39–58. – Режим доступу : <http://openaccess.city.ac.uk/2906/1/Sandoval%20Javnost%203-2013-4%283%29.pdf>. 7. Закон України Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів. Розділ IV. Організація соціального захисту журналістів та особливості трудових відносин. Стаття 12. Особливості соціального захисту журналістів : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/540/97-%D0%B2%D1%80>. 8. Журналістика та медіа : довідник / Зігфрід Вайшенберг, Ганс Й. Кляйнштойбер, Бернгард Пьюрксен ; пер. з нім. П. Демешко та К. Макеєв ; за загал. ред. В. Ф. Іванова, О. В. Волошенко. – К. : Центр Вільної Преси, Академія Української Преси, 2011. – 529 с. 9. Іванов В. Ф. Журналістська етика / Іванов В. Ф., Сердюк В. Є. ; передмова В. П. Мостового. – 2-ге вид., випр. – К. : Вища шк., 2007. – 231 с. 10. Лазутина Г. В. Професіональна етика журналіста / Г. В. Лазутина. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 208 с. 11. Публіцистика. Масова комунікація : медіа-енциклопедія / за загал. ред. В. Ф. Іванова. – К. : Академія Української Преси, Центр Вільної Преси, 2007. – 780 с. 12. Медіаосвіта та медіаграмотність / ред.-упор. В. Ф. Іванов, О. В. Волошенко ; за наук. ред. В. В. Різуна. – К. : Центр вільної преси, 2012. – 352 с. 13. Журналістська етика / за ред. В. П. Мостового та В. В. Різуна. – К. : ТзОВ «ЗН УА», 2014. – 224 с. 14. Кодекс професійної етики НСЖУ [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://nsju.org/page/196> 15. Регламент спільноти професійних електронних медіа. Професійні стандарти електронних медіаетики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.inau.org.ua/162.1051.0.0.1.0.phtml>.

УДК 316.77:379.828:004.9

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНИХ ІГРОВИХ КОМП'ЮТЕРНИХ ПРАКТИК (НА ПРИКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ М. КАМ'ЯНСЬКЕ)**Шеломовська Оксана Миколаївна** – кандидат наук з державного управління, доцент кафедри соціології Дніпровського державного технічного університету

Представлені основні положення і результати дослідження особливостей функціонування комп'ютерних ігор в сучасному соціокультурному просторі та виявлення специфіки ігрових комп'ютерних практик українців на підставі емпіричного соціологічного опитування. Запропоноване розуміння комп'ютерної гри як виду ігрової діяльності, який здійснюється із застосуванням електронних пристроїв та інтерактивних мультимедійних технологій і призводить до створення віртуального (альтернативного) простору соціальних і соціокультурних взаємодій, у який занурюється людина, що грає. Встановлено основні риси і ознаки комп'ютерної гри. Аналіз результатів анкетування населення м. Кам'янське дозволив визначити час, який пересічна людина приділяє комп'ютерним іграм, тривалість захоплення ними, наявність випадків гри замість навчання або роботи. На основі цих критеріїв удосконалено типологію гравців у комп'ютерні ігри. Проаналізовано існуючі різновиди ігор, визначені їх характерні риси та рівень популярності серед аудиторії. Виявлені основні критерії для вибору гри споживачами та рівень асоціювання гравців з комп'ютерними персонажами. Окреслені проблеми віртуальної реальності, ігрової залежності та виокремлені показники ігрової ідентичності комп'ютерних гравців.

Ключові слова: комп'ютерна гра, відеогра, гравець, геймер, ігрові практики, віртуальна реальність, ігрова ідентичність, ігрова залежність, ігровий персонаж.

Представлены основные положения и результаты исследования особенностей функционирования компьютерных игр в современном социокультурном пространстве и выявления специфики игровых компьютерных практик украинцев на основании эмпирического социологического исследования. Предложено понимание компьютерной игры как вида игровой деятельности, который осуществляется с применением электронных устройств и интерактивных мультимедийных технологий и приводит к созданию виртуального (альтернативного) пространства социальных и социокультурных взаимодействий, в которые погружается игрок. Определены основные черты и признаки компьютерной игры. Анализ результатов анкетирования населения г. Каменское позволил определить время, уделяемое компьютерным играм, продолжительность увлечения, наличие случаев игры вместо учебы/работы. Усовершенствована типология компьютерных игроков. Проанализированы существующие разновидности игр, установлен уровень их популярности среди аудитории. Выявлены критерии для выбора потребителями игры и уровень ассоциирования игроков с компьютерными персонажами. Рассмотрены проблемы виртуальной реальности, игровой зависимости и выделены показатели игровой идентичности геймеров.

Ключевые слова: компьютерная игра, видеоигра, игрок, геймер, игровые практики, виртуальная реальность, игровая идентичность, игровая зависимость, игровой персонаж.

The main provisions and results of the study of the peculiarities of the functioning of computer games in the modern socio-cultural space and the identification of the specific gaming computer practices of Ukrainians on the basis of empirical sociological research are presented in this paper. Definition of a computer game as a kind of gaming activity, which is carried out with the use of electronic devices and interactive multimedia technologies and leads to the creation of a virtual (alternative) space of social and socio-cultural interactions which the player is immersed are proposed. The main features and attributes of a computer game was analyzed. The time that an average person pays for computer games, the duration of capture, the presence of cases of playing instead of study or work are revealed on the analysis of the results of the population survey in Kamianske. Based on these criteria, the typology of players in computer games has been improved. The existing types of games are analyzed, the characteristics are determined and the level of their popularity among the audience are determined. The main criteria for choosing a game and the level of association of players with computer characters are revealed. The problems of virtual reality, game dependence and isolated indicators of gaming identity of players in computer games are outlined.

Keywords: computer game, video game, player, gamer, game practices, virtual reality, game identity, game addiction, game character.

Невід'ємним елементом соціокультурного простору сучасної інформаційної епохи стали комп'ютерні ігри (відеоігри), які пронизують усі сфери суспільного життя – від традиційної для них

дозвіллевій до професійної та навчальної. З одного боку, такі ігри дають можливість перенестися у сферу фантазій, а з іншого – отримати знання і удосконалити необхідні навички. Вони допомагають відволіктися від реальності, заповнюють час і дарують приємні емоції, сприяють комунікації та об'єднують людей, долаючи національні кордони. Вже з упевненістю можна говорити, що комп'ютерні ігри стали трендом глобальної масової культури і дозволяють моделювати соціальну реальність, формувати ідентичність і керувати свідомістю індивідів. Набуває поширення також їх культуроформуюча функція, адже кожна відеогра – це своєрідний соціокультурний простір з власними звичаями, символами, традиціями, політичними та економічними факторами, який багато в чому відображає існуючу реальність. З соціокультурної точки зору, комп'ютерні ігри є важливим репрезентативним феноменом електронної культури, безпосередньо пов'язаної з інтенсифікацією технічного прогресу і розвитком комп'ютерних та інтернет-технологій. Вони вже змінили структуру суспільства і призвели до життя нові субкультури мережевих гравців, створили нові традиції і ритуали, сформували нові поведінкові та комунікативні стилі. На цьому фоні широкого розповсюдження набули суперечки між прихильниками і супротивниками комп'ютерних ігор, яку наголошують відповідно на їх позитивних та негативних наслідках, як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях. Наявність таких суперечок зайвий раз свідчить про суспільну значущість та актуальність дослідження комп'ютерних ігор, спрямованого на встановлення їх ролі і значення в житті сучасного українського соціуму та виявлення особливостей ігрових комп'ютерних практик сучасного українського суспільства.

Істотний внесок у дослідження різноманітних аспектів комп'ютерних ігор і особливостей їх споживання здійснили зарубіжні вчені: К. Андерсен, Н. Богацьова, О. Болескіна, С. Вайнштейн, Х.-Т. Вей, О. Войскунський, Д. Галкін, О. Геллоуей, М. Гріффітс, С. Давидов, Дж. Джуул, Н. Добичіна, М. Іванов, Н. Йі, Р. Кайлоіс, О. Кирюшин, А. Кнорре, Х. Коул, Г. Кунц, Н. Куртов, А. Ліндлі, Ф. Мюле, Т. Немудрова, М. Придатченко, О. Савинська, А. Смірнова, О. Степанцева, В. Тармаєва, Дж. Фромм, В. Шоташвилі та ін.

Щодо дослідження комп'ютерної гри соціологічною наукою в Україні слід відзначити наявність низки публікацій, у яких досліджуються різноманітні аспекти цього феномену. Зокрема, К. Кислюк розглянув перспективи комп'ютерних ігор у медіа-культурі XXI ст. [1]. І. Кузнецова, А. Мараховський і О. Вишневська розробили класифікацію комп'ютерних ігор та визначили, яким основним стилістичним напрямом вони підпорядковані [2]. О. Шерман досліджував комп'ютерні ігри як засіб впливу на масову свідомість та проаналізував їх можливості у впровадженні та закріпленні політичних стереотипів [3]. Н. Стратонова встановила особливості формування ідентичності в комп'ютерному ігровому просторі [4]. О. Алієва та М. Жукова, у свою чергу, з позицій культурологічного підходу визначили значення віртуальних ігор в постіндустріальному суспільстві та розглянули проблему їх штучно сконструйованої псевдореальності [5]. Д. Кінашевський на прикладі геймерів виокремив технології соціального освоєння комп'ютерних ігор [6]. Ю. Романенко і А. Ташенко проаналізували особливості візуалізацій тілесності у комп'ютерних іграх як індикаторів етнічних ідентичностей і засоби їх конструювання [7]. О. Щербина зосередила увагу на комунікативному аспекті субкультури мережевих ігрових спільнот [8]. А. Рябчук і А. Прокопенко виявили взаємозв'язок між специфічною комунікацією у онлайн-іграх і спілкуванням у реальному житті, а також позитивні наслідки онлайн-ігор [9]. Разом з тим, беручи до уваги існуючий науковий доробок з проблематики соціології гри, не можна не констатувати той факт, що наявні дослідження не розкрили повноти даної теми. В українській соціологічній науці відсутнє комплексне дослідження комп'ютерних ігор у сучасному соціокультурному просторі та особливостей ігрових комп'ютерних практик, засноване на аналізі саме українських реалій із застосуванням соціологічного матеріалу.

Мета статті полягає у виявленні особливостей ігрових комп'ютерних практик сучасного українського суспільства на прикладі аналізу результатів емпіричного соціологічного дослідження населення м. Кам'янське.

Теоретичною базою дослідження слугували праці таких науковців, як Е.Берн, Л. Вітгенштайн, Г.-Г. Гадамер, Й. Гейзінга, Г. Гессе, А. Гомм, К. Грос, Р. Кайуа, І. Кант, К.Леві-Строс, А. Мердок, Р. Колінгвуд, О.Фінк та ін. Зазначені науковці розробили поняття гри та виокремили сутність цього феномену з позицій гуманітарного знання, визначили ознаки гри, запропонували класифікації різноманітних типів гри тощо. Значний внесок у розробку поняття гри та визначення її ключових ознак здійснили представники постмодерністського напрямку, а саме Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, У. Еко, Ж. Ліотар, Р. Барт. Саме на здобутках зазначених вчених ґрунтуються сучасні дослідження комп'ютерних ігор та особливостей їх впливу на гравців.

Методологічною основою дослідження є системний і соціокультурний підходи. При написанні роботи автором комплексно використовувалися декілька методів наукового пізнання, а саме аналіз і синтез, порівняльний, типологічний і компаративний аналіз. Емпіричну базу статті становлять результати соціологічного дослідження поширення комп'ютерних ігор в соціокультурному просторі сучасності, проведеного за участі автора кафедрою соціології Дніпровського державного технічного університету (м. Кам'янське), а також вторинний аналіз результатів всеукраїнських соціологічних опитувань.

Єдиного загально визнаного тлумачення поняття «комп'ютерна гра», зважаючи на багатоаспектність цього феномену, у соціології поки що не створено і наявні декілька підходів до його аналізу. Так, ґрунтовний аналіз наукової літератури з зазначеного питання дозволив виявити, що комп'ютерна гра визначається як:

- своєрідний інтерактивний мультимедійний віртуальний простір [5, с. 64];
- вид ігрової діяльності, що застосовує мультимедійні та технології віртуальної (альтернативної) реальності [10];
- принципово відмінний від інших видів ігор своєрідний спосіб моделювання соціальних і соціокультурних взаємодій і ставлення до них [11, с. 48];
- спеціальна програма, яка використовується для організації ігрової діяльності, забезпечення зв'язку між ігровими партнерами або сама виступає у якості такого ігрового партнера [12, с. 35];
- різновид популярного мистецтва, заснованого на масовому виробництві художньої продукції.

Прихильники цієї позиції наголошують на культурному значенні гри і зазначають, що тією самою мірою, якою популярна культура за сучасних умов «є чинником соціалізації і організує повсякденне життя людей у сучасних суспільствах, ці функції беруть на себе і електронні ігри» [13].

Однак, вище наведені визначення не дають змоги сформулювати комплексне уявлення про комп'ютерну гру як соціальний феномен, оскільки зосереджують увагу лише на певному її аспекті – або на технологічних можливостях, або ж на культурологічному значенні. Ми ж вважаємо, що ці два аспекти треба розглядати без відриву один від одного. Саме тому комп'ютерну гру (відеогру) пропонуємо визначити як вид ігрової діяльності, який здійснюється із застосуванням електронних пристроїв та інтерактивних мультимедійних технологій і призводить до створення віртуального (альтернативного) простору соціальних і соціокультурних взаємодій, у який занурюється людина, що грає.

Для визначення суттєвих рис феномену комп'ютерної гри вважаємо за доцільне звернутися до класичного визначення гри, наданого Й. Гейзінґом. У своїй роботі «*Homo Ludens*» під грою він розуміє «добровільну дію або заняття, яке здійснюється всередині встановлених меж місця і часу за добровільно прийнятим, але абсолютно обов'язковими правилами з метою, що полягає в ній самій, і супроводжується почуттям напруження і радості, а також усвідомленням «іншого», відмінного від звичайного життя» [14, с. 41]. Ґрунтуючись на цьому, можемо стверджувати, що комп'ютерна гра являє собою добровільну діяльність, яка відбувається в межах специфічного ігрового простору і часу та виходить за межі справжнього повсякденного життя в тимчасову (віртуальну) сферу діяльності, де панують особливі обов'язкові для усіх гравців правила, які не підлягають ніякому сумніву. Комп'ютерна гра передбачає вільну діяльність, що усвідомлюється як «несправжня», але цілком здатна захопити того хто грає.

Будучи важливим елементом сучасної культури комп'ютерні ігри виконують важливу культурно-рекреаційну функцію, оскільки будучи засобом проведення дозвілля вони не лише допомагають відволіктися від повсякденних справ, а й прикрашають життя, надають йому повноти, дозволяють дати вихід негативним емоціям, задовольнити потреби у розрядці і навіть сформувати необхідні навички, які стануть у нагоді у подальшій професійній діяльності. Новітні досягнення у сфері комп'ютерних ігор спричиняють подальше їх проникнення й інтеграцію в саму структуру культури. З соціокультурної точки зору, комп'ютерна гра являє собою інформаційний продукт, який має важливе значення для розвитку суспільства. Перші покоління комп'ютерних ігор 1980–2000-х рр. досліджувалися тільки у контексті набуття символічного досвіду, спеціальних навичок розширення кругозору [1, с. 41]. Ці продуктивні результати підвищували самооцінку особистості, її здатність до вирішення складних і різноманітних завдань людського буття, хоча, зрозуміло, вкрай обмежено й суб'єктивно. Зважаючи на це, слід відзначити, що комп'ютерна гра є витвором певного часу, продуктом роботи авторів, які відобразили у грі власні ідеї та емоції та певним чином вплинули на гравців (так само, як і кінострічки, книги), а отже і елементом культури, який залишається в пам'яті гравців, передається далі, стає традицією, тобто продуктом культури певного суспільства, де художній формі відображаються його головні риси. Попри виразну казковість сюжетів і героїв змістовно комп'ютерні ігри насправді відображають «глибинно-архетипові структури і проблеми людського буття, вкорінені в найдавніших міфах, ритуалах, традиціях та соціальних інститутах, наприклад, церкві та армії» [1, с. 40]. Тобто головна перевага індустрії відеоігор одночасно є і їх істотною проблемою як специфічного виду мистецтва: «зведення до мінімуму потреби користувача в розвитку фантазії, адже розробниками вже заздалегідь визначені ролі, зовнішній вигляд персонажів» комп'ютерної гри, прописаний сюжет, змонтований відповідний відеоряд, звуковий супровід. У деяких випадках відеогра виявляється більш реальною для гравців, ніж справжнє життя [5, с. 65].

Комп'ютерна гра, чи не найбільше з усіх різновидів ігор, сприяє об'єднанню гравців у стійкі і тривалі за часом групи, які продовжують існування навіть після закінчення гри. Ще Й. Гейзінґа наголошував, що «партнерів по грі об'єднує почуття перебування в такому собі винятковому положенні, спільного зайняття важливою справою, відокремлення від інших, вихід за рамки загальних норм життя. Ці почуття зберігають свою чаклунську силу далеко за межами ігрового часу» [14, с. 23]. Можна говорити про

існування субкультури геймерів, які об'єднуються не лише у віртуальному просторі, а й у реальному житті. Вони розвивають кіберспорт, проводять різноманітні національні та світові чемпіонати, які набувають значного розголосу і тим самим впливають на соціалізаційні процеси і свідомість не лише молоді та активних геймерів, а й усього суспільства. Широке поширення отримали молодіжні ігрові спільноти, які складають з гравців у рольові ігри (RPG). Вони, зазвичай, виникають стихійно, самоорганізуються та існують як у реальному, так і у віртуальному просторах. Сьогодні мережеві ігрові спільноти вже можуть впливати на економічну, політичну та соціальну сфери суспільного життя шляхом формування ціннісних установок, притаманних даній субкультурі. Вони беруть участь у політичних виборах різних рівнів, формують наднаціональні комунікативні структури і завдяки цьому здійснюють інформаційний вплив на окремих індивідів, соціальні групи і навіть, держави [8, с. 200].

Індустрія відеоігор активно розвивається у інтернеті, де майже щодня з'являються новинки. За результати всеукраїнських соціологічних досліджень, основною метою використання інтернету майже для кожного четвертого-пятого дорослого українця (22,3%) є саме комп'ютерні ігри. Про це свідчать дані соціологічного моніторингу «Українське суспільство – 2014 р.», проведеного у липні-серпні 2014 р. Інститутом соціології НАН України (n=1800 жителів усіх регіонів України за винятком Криму, похибка – 2,5%). У порівнянні з даними аналогічного дослідження 2012 р. простежується тенденція до зниження ігрової активності користувачів та збільшення потреби в отриманні новинної інформації онлайн (з 26,3% у 2012 р. до 22,3% у 2014 р.), однак у порівнянні з даними 2009 р. – 14,4%, 2010 р. – 20,4% і 2011 р. – 18,4% спостерігається значне підвищення кількості осіб, які грають у комп'ютерні ігри в інтернеті. Найбільша частка осіб, які використовують інтернет для можливості грати онлайн у 2012 р. спостерігалася у західному регіоні, а у 2014 р. – у східному (рис. 1). Захід, південь та Донбас підтверджують загальноукраїнську тенденцію зниження рівня ігрової активності на противагу центральному та східному регіонам, де з 2012 по 2014 р. навпаки збільшилася частка осіб, які грають у комп'ютерні ігри онлайн [15].

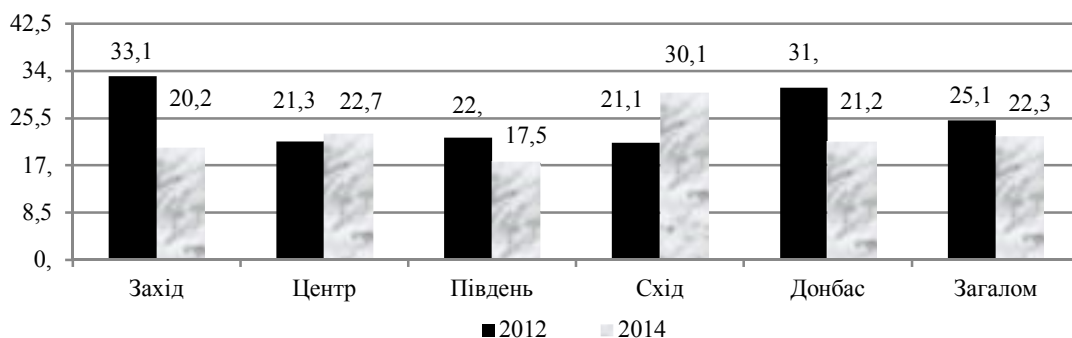

Рисунок 1. Динаміка кількості осіб, які грають у комп'ютерні ігри онлайн залежно від регіону (за даними соціологічного моніторингу «Українське суспільство – 2014 р.» [15]), у %

Аудиторія комп'ютерних ігор вкрай неоднорідна – це і люди, які цікавляться комп'ютерними іграми для розваги, і люди, які відчувають підвищену тягу до комп'ютерних ігор, і люди, які виявляють патологічну пристрасть до комп'ютерних ігор, що викликає соціальні і комунікативні дисфункції особи. За даними компанії Intel (Intel Developers Forum 2015), «з усього населення земної кулі 1,8 млрд. осіб можна вважати геймерами (йдеться про людей, які коли-небудь в житті хоч раз грали в комп'ютерні ігри). Близько 711 млн. із них є активними гравцями. Середній вік геймера в США становить 35 років, а співвідношення чоловіків і жінок – близько до 50/50» [16].

В Україні ж встановилася зовсім протилежна ситуація. За даними дослідження Д. Кінашевського (опитування учасників і глядачів турніру з комп'ютерних ігор – Starladder, 2013 р.), середній вік гравців становить 19 років. Як правило це студенти і школярі, серед яких переважають чоловіки (94%) і лише 6% – це жінки-геймери [6, с. 114]. Водночас, результати опитування комп'ютерних гравців, проведеного у 2016 р. українським сайтом www.opengamer.com.ua свідчать, що український геймерце не школяр, оскільки переважну більшість з них (66,1%) становлять особи віком 18 – 25 років [17].

Для визначення особливостей ігрових комп'ютерних практик українців нами було проведено відповідне соціологічне дослідження. Збір первинної інформації здійснювався у травні 2017 р. шляхом анкетування населення м. Кам'янське. Відповідно до класифікації, місто належить до середніх міст, а отже результати можуть бути екстрапольовані на міста даної категорії. Використана випадкова вибірка за методом простого ймовірного відбору. Всього опитано 474 людини (жінок – 53,4%, чоловіків – 47,6%; у віці від 18 до 35 років – 61,3%, від 35 до 60 років – 38,7%). У ході дослідження респондентам пропонувалося відповісти на низку питань, які передбачали виявлення кількості часу, який проводиться за грою; тривалість захоплення комп'ютерними іграми; жанрів ігор, яким віддається перевага; факторів, які найбільше приваблюють у іграх; цілей, що переслідуються гравцями тощо.

Здійснений нами аналіз результатів авторського соціологічного дослідження довів, що більш ніж 80% українців хоча б раз у житті грали у комп'ютерні ігри. Щодо часу, який сучасна пересічна людина приділяє цьому заняттю встановлено, що найбільша кількість осіб, а саме 33,6%, грає у відеоігри від 1 до 3-х годин на день (рис. 2). При цьому майже кожен четвертий кам'ячанин (24,3 %) грає у комп'ютерні ігри декілька разів на тиждень, а кожен п'ятий (20,1%) – декілька разів на місяць. Із загальної чисельності респондентів 15,6% приділяють комп'ютерним іграм більше чотирьох годин на день, а 5,3% – до однієї години на день.

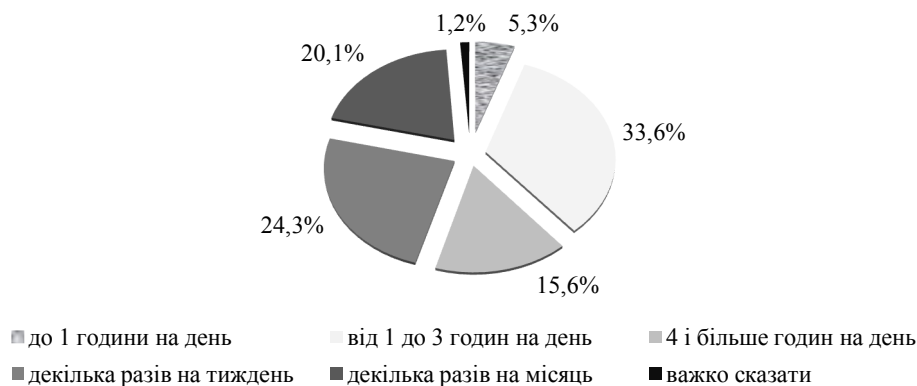

Рисунок 2. Час, який присвячується комп'ютерним іграм, у %.

На основі розподілу часу, який приділяється відеоіграм можна сформулювати типологію гравців. Так, пропонуємо віднести осіб, які грають у комп'ютерні ігри кожний день до групи активних гравців; тих, які грають декілька разів на тиждень – до групи гравців середньої активності; тих, хто грає декілька разів на місяць і рідше – до групи неактивних гравців. На цей час частка активних гравців (54,7%) становить переважну більшість кам'ячан, щоправда така велика їх кількість досягається за рахунок підвищеної зацікавленості комп'ютерними іграми молодими людьми (школярами і студентами), які мають більше вільного часу, володіють смартфонами і планшетами, які дають змогу грати у будь-який вільний момент, навіть на перерві або в поїздках у громадському транспорті. Представники цієї групи цікавляться усіма новинками зі світу ігор, обговорюють їх з друзями, адже для них комп'ютерні ігри – важлива частина життя. Група гравців середньої активності (24,4%) у порівнянні з попередньою групою характеризується значним зменшенням кількості часу, що відводиться іграм; вони виявляють інтерес до ігор різних жанрів і використовують їх переважно лише як засіб цікаво зайняти вільний час. Найменше кількісне представлення має група неактивних гравців (19,9%), представники якої віддають перевагу перевіреним, улюбленим іграм, не женуться за новинками і не вважають відеоігри важливою частиною свого життя.

Активні геймери витрачають значний відрізок часу на ігри кожен день, при цьому не приділяючи увагу іншим видам діяльності. У захоплені іграми вони скорочують час для спілкування або для активного відпочинку, що може згодом привести до збіднення соціальних зв'язків або навіть до розриву вже встановлених. Зрозуміло, що це багато в чому залежить від різновидів комп'ютерних ігор, тривалості та рівня захоплення, а також включеності у ігровий віртуальний простір. Так, за даними нашого дослідження було встановлено, що більшість респондентів (51,4%) захоплюється комп'ютерними іграми вже понад 10 років. Також доволі висока частка осіб, які відзначили, що грають від 6 до 9 років – їх нараховується 37,8%; від 3 до 5 років грають 7,4% опитаних; менш ніж 2-річний досвід ігрових комп'ютерних практик мають 2,3% городян, а 1,1% кам'ячан не змогли дати точну відповідь. Такий розподіл свідчить, що ігрові комп'ютерні практики є поширеним і сталим явищем, адже існуючі жанри ігор сприяють задоволенню будь-яких цілей – від розважальних до навчальних.

Розвиток мультимедійних технологій сприяє створенню новітніх комп'ютерних ігор із сучасними спецефектами, які активно обговорюються у ЗМІ, і тим самим захоплюють аудиторію до купівлі або скачування ігор у інтернеті. Для задоволення прагнення пограти у гру вже не треба виділяти спеціальний час, йти додому, де є комп'ютер зі встановленою грою, адже через акаунт у інтернеті або соціальній мережі можна зайти у гру з будь-якого пристрою і продовжити грати. Саме тому набувають поширення практики відеоігор у робочий та навчальний час. Згідно проведеного нами опитування більшість українців (45,4%) ніколи дозволяють собі проводити час за грою замість роботи або навчання. Водночас, 35,4 % опитаних ніколи так не вчиняли, але 13,5% зізнаються, що робили це часто (рис. 3).

На жаль слід констатувати, що майже 60% українці мали досвід ігрових практик у робочий і навчальний час, але той факт, що кожний третій українець не мав такого досвіду свідчить про наявність розуміння сучасними гравцями того, що комп'ютерні все ж таки є засобом проведення дозвілля або зайняття вільного часу, яким не слід підміняти професійну або навчальну діяльність. Зрозуміло, що комп'ютерні ігри як і будь-який соціальний феномен, мають як позитивні, так і негативні наслідки, щоправда кількість і значимість останніх значно вища. До їх переваг варто віднести розвиток уваги, пам'яті, мислення, логіки,

вміння орієнтуватися у надзвичайних ситуаціях і швидко приймати рішення, особливо у таких іграх, як головоломки, стратегії, різноманітні логічні ігри. Пілоти, водії, військовослужбовці використовують симулятори для тренування своїх навичок і умінь. В ігрових світах люди часто розкривають свій комунікативний потенціал набагато краще, ніж у реальному житті та знайомляться з новими людьми, знаходять друзів, нову роботу, однодумців, нову професію і вдосконалюють свої навички. З іншого боку, деякі сучасні комп'ютерні ігри формують жорстокість, прагнення вирішувати проблеми силовими методами, копіюючи дії ігрового персонажа. Головним недоліком ігор вважаються формування залежності, коли людина не мислить свого життя без гри, живе вже не своїм життям, а життям комп'ютерного героя, весь час приділяє відеогрі. Багато в чому, позитивні та негативні ефекти від комп'ютерних ігор детермінуються їх жанрами, завданнями гри, цілями та діями головних дійових персонажів тощо.

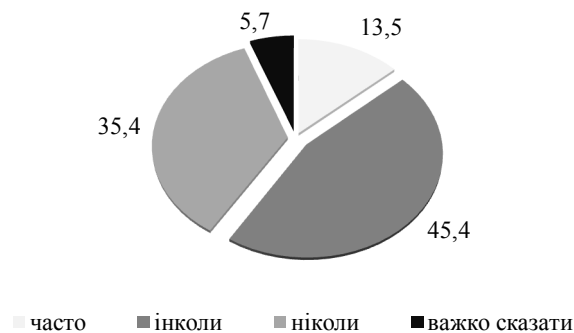

Рисунок 3. Наявність випадків проведення часу за комп'ютерною грою на робочому місці або під час навчальних занять, у %.

Жанрова класифікаціями відеоігор є недостатньою доопрацьованою у зв'язку з відсутністю однозначних критеріїв для віднесення гри до певного типу. В основному виділяють такі різновиди комп'ютерних ігор, залежно від їх цільової спрямованості [2; 18]:

- action (shooter) – 3D-шутери, файтинги, стелс-екшен, ігри-бойовики – передбачають активне подолання деяких перешкод і бойові дії з ворогами, керованими комп'ютером або іншими гравцями. Головне завдання – знищити ворогів, уникнути переслідування або вразити якомога більше мішеней. Вони засновані на використанні рефлексів, швидкості реакції і здатності оперативно приймати рішення для подолання ігрових обставин, які передбачають агресивні дії щодо супротивників чи оточення. Саме екшн-ігри вважаються одним із базових жанрів і водночас найпоширенішим у світі;

- аркади – ігри з примітивним сценарієм та геймплеєм, які вимагають високої швидкості прийняття рішень і реакції. Як правило, їх головне завдання полягає у необхідності зібрати всі особливі об'єкти на рівні, знайти вихід, потрапити в певну точку, вчасно натискати клавіші тощо. В них практично відсутній розгорнутий сюжет, вони досить абстрактні, їх рівні нетривалі і, зазвичай, вимагають короткочасної концентрації зусиль, з подальшим підвищенням складності. Система заохочення є основним стимулом в аркадних іграх – за кожне значуще досягнення гравець отримує додаткові бали, які підсилюють його зацікавленість і азарт. Часто такі ігри нескінченні, а метою гри є набір максимальної кількості балів і / або мінімального часу проходження гри;

- симулятори, менеджери – технічні, спортивні, економічні – імітаційні ігри певної області реальності: процесу керування технікою, життям сім'ї, спортивною командою тощо. Їх характерною особливістю є точне відтворення фізичних законів реального світу, властивостей предметів, процесів та подій. Першочергово, симулятори були розроблені для відпрацювання військовослужбовцями навичок керування спеціальною технікою. Від жанру «перегони» симулятори відрізняються більш реальним процесом управління та відсутністю компоненту змагання гравців один з одним;

- стратегії, пов'язані з побудовою власного світу або управління ситуацією, містом, країною шляхом розробки і реалізації певного плану дій. Як правило, це ігри з військовим або економічним сюжетом, успіх в яких залежить від вироблення певної стратегії і тактики діяльності. Гравці тут керують якоюсь організацією, армією, містом, країною і, навіть, всесвітом, ане окремим ігровим персонажем;

- пригодницькі, адвенчура або квести – текстові і графічні квести, головоломки, адвенчури, бродилки. Гравець виконує сюжетні завдання, у яких головну роль відіграють уважність та вміння логічно мислити. Вони передбачають пошуки підказок і вирішення головоломок, спрямованих на пошук виходу з певної ситуації або пошук предметів;

– рольові ігри – розважальні та навчальні. Їх дія відбувається у вигаданому світі, що відповідає певному художньому твору або придуманий авторами гри. В цій фантазійній реальності гравцеві необхідно керувати діями героя для досягнення чіткої цілі, а навколишнє віртуальне середовище реагує на його дії. У свою чергу, рольові ігри поділяються на два типи: ММОРПГ – масові рольові онлайн-ігри з великою кількістю гравців, які взаємодіють один з одним і елементами віртуального світу гри, та тактичні RPG (role playing game), де наявність багатьох користувачів не є обов'язковою;

– головоломки, логічні ігри, пазли, у яких гравцеві пропонується вирішити певне завдання. Це може бути створення об'єкту правильної конфігурації або вибір з багатьох варіантів одного правильного;

– музичні ігри, в основу яких закладена ідея в правильному натисканні клавіш, показаних на екрані під ритм музики;

– традиційні настільні ігри – віртуальні версії реальних ігор, наприклад шахи, карти, шашки, «Монополія», серія ігор «Warhammer»;

– текстові (Interactive Fiction), де гравці спілкуються за допомогою тексту.

Щодо поширення означених різновидів відеоігор і захоплення ними аудиторією у результаті опитування жителів м. Кам'янське встановлено, що перевага віддається жанру екшену – шутерам, фартингам, іграм-бойовикам, «бродилкам-стрілялкам», прихильність до яких виявили 45,2% опитаних респондентів (рис. 4). Другими за популярністю серед гравців є ігри пригодницького характеру та квести (38,8%), а третіми – стратегії (27,3%). При цьому слід відмітити доволі високий показник осіб (23,5%), які віддають перевагу рольовим іграм. Ігри-симулятори різних типів (життя, спортивної гри, техніки) є цікавими для 20,3% опитаних, в той час, як аркади – для 17,7% респондентів. Разом з тим, ігри-перегони, прихильність яким висловили 9,6%, також можуть віднесені до стимуляторів, однак наявність у них змагального аспекту дозволяє виділяти їх в нашому дослідженні як окрему ігрову категорію. Серед ігор традиційного характеру найбільша кількість респондентів відзначає логічні ігри та головоломки – 15,6%. Грати в настільні ігри на комп'ютері, планшеті, смартфоні або телефоні любляють 10% опитаних, а у карточні – 5,5% респондентів. Зазвичай, інтерес до всіх ігрових жанрів і комп'ютерних ігор знижується з віком, але логічні і настільні ігри демонструють протилежну тенденцію, адже інтерес до них з віком лише збільшується.

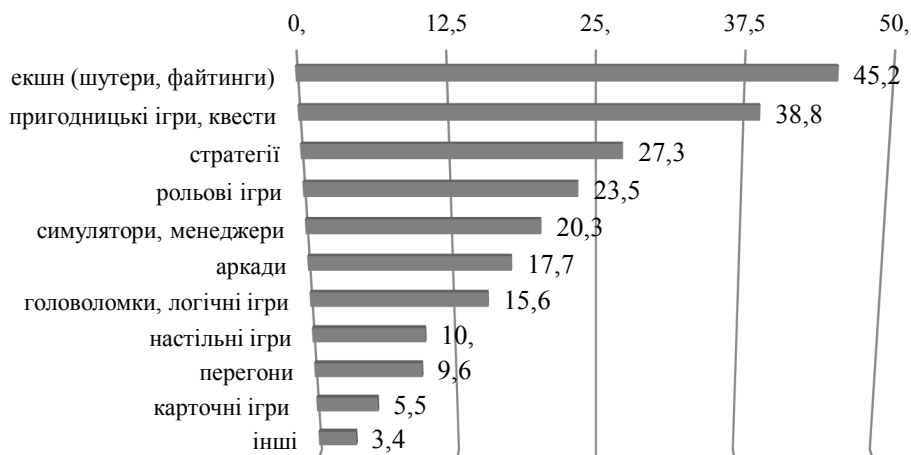

Рисунок 4. Найпопулярніші жанри комп'ютерних ігор, у %.

Як бачимо, наведений розподіл прихильності до різновидів відеоігор підтверджує вище наведену тезу про те, що екшн-ігри є найпопулярнішими і найпоширенішими у світі. Популярність комп'ютерних ігор у жанрі екшн, як ми вважаємо, детермінується їх можливостями допомогти гравцеві відчути себе «супергероем», дати вихід агресивній енергії, позмагатися з іншими геймерами, продемонструвати навички, реакцію та довести переваги гри. Квести та ігри пригодницького характеру сприяють задоволенню жаги до пригод, активізують кмітливість та спостережливість, що робить їх гарними стимуляторами для розвитку розумових здібностей. У таких відеоіграх, зазвичай, відсутня жорстокість, притаманна шутерам, файтингам і бойовикам, результативність залежить від уважності та вміння використовувати логічні зв'язки, аналізувати ситуацію з різних ракурсів, а тому серед прихильників цього жанру чимало жінок. Стратегічні ігри, у свою чергу, завдяки історичній, фантастичній, космічній, літературній тематикам об'єднують у собі переваги екшену і пригодницьких ігор – завоювання територій і ресурсів у ході військових операцій, облаштування території та її благоустрій тощо. Стратегії та рольові ігри більш ніж інші тяжіють до поєднання традиційних різновидів комп'ютерних ігор, тим самим створюючи ефект повного занурення і претендують на створення нової культурної (віртуальної) реальності [1, с. 42].

Жанрові вподобання у сфері відеоігор дозволяють сформувати загальну картину ігрових комп'ютерних практик українців і окреслити основні мотиви і потреби, які ці ігри задовольняють. При цьому слід зазначити, що для вибору комп'ютерної гри найголовніше значення має не її жанр, а, насамперед, наявність цікавого сюжету – це стверджують 24,6 % респондентів. Водночас, для 18,3% кам'ячан важливе значення при виборі гри має наявність можливості здійснювати певні дослідження у грі, а для 14% – отримання інтелектуального задоволення. Разом з тим, 12,5% відзначають, що для них гра є цікавим способом проведення дозвілля, від якого вони насамперед бажають отримати емоційне задоволення. На такому мотиві, як можливість отримання додаткових умінь при розв'язанні ігрових задач зосереджують увагу 12,1% респондентів, а бажання досягти цілей гри (перемога над суперником, змагання) є важливим для 11,5% опитаних. Можливість розвитку творчих здібностей, як основний мотив при виборі гри, відзначили лише 7% жителів.

Досліджуючи особливості функціонування комп'ютерних ігор в сучасному соціокультурному просторі та специфіку ігрових комп'ютерних практик українців неможливо оминати увагою проблематику віртуальної реальності та ігрової ідентичності, що створюється їх засобами. «Ігрова ідентичність у мережевому просторі передбачає входження в мережу в «масці» і створення відповідного образу або навіть міфу про самого себе, тобто виступає формою самоідентифікації, що складається з набору бажаних уявлень про себе». (прибрати Найбільше схильні до такого роду містифікацій підлітки, для яких занурення у віртуальний світ найчастіше пов'язане з проблемами в реальному житті. Чим довше триває їх перебування у віртуальному просторі гри, тим ближче і зрозуміліше стають закони інформаційно-комунікативного середовища. Можливо, саме тому програмісти всього світу працюють сьогодні не стільки над досягненням більшої реалістичності зображень, скільки над підвищенням «когерентності» середовища, посиленням ефекту присутності в іншій реальності») [6, с. 114]. В умовах зміни вікових характеристик геймерів від підлітка до людини віком 25 – 30 років, які вже мають широкий вибір альтернативних розваг і, водночас, наявність часових і соціальних обмежень для ігрових комп'ютерних практик, відбувається підвищення вимог до ігор. Виникає потреба у їх більшій складності, сильному сюжеті, переконливості і залученості з одночасною легкістю і зручністю. Зважаючи на це, для забезпечення живих і переконливих емоцій комп'ютерних персонажів до озвучування ігор залучаються справжні кіноактори. В наш час не тільки сюжети гри беруться з кінострічок або літературних творів, а й навпаки – комп'ютерні персонажі стають героями популярних кінофільмів.

Комп'ютерна гра виникає під час контакту з глядачем, залежить від його ігрової активності і реалізується тільки в процесі цього контакту, а все інше є його результатом. Активність учасників, залучених в створення і освоєння нової багатоваріативної реальності, залежить саме від спільних дій гравця та ігрового персонажа, що, мабуть, і неможливо здійснити без асоціювання геймерів з комп'ютерними героями. За даними нашого дослідження встановлено, що більшість гравців – а саме 37,6 % – скоріше асоціюють себе з персонажем, за якого грають (таблиця 1). При цьому, 21,5% респондентів дотримуються протилежної точки зору і відзначають, що скоріше не асоціюють себе з ігровим персонажем. Українців, які повністю занурені у гру і живуть життям комп'ютерного героя нараховується 16,3%, а тих, які не мають такої схильності – 19,9%. Загалом, відзначимо, що все ж таки кількість гравців, які різною мірою асоціюють себе з персонажем комп'ютерної гри на 12% перевищує чисельність гравців, яким не властива така практика (53,9% і 41,4% відповідно).

Таблиця 1.

Показники ігрової ідентичності геймерів

	Асоціювання з персонажем, за якого грають	Використання комп'ютерних ігор як засобу відволіктися від проблем або поганого настрою
Так	16,3%	45,8%
Скоріше так	37,6%	32,4%
Скоріше ні	21,5%	11,4%
Ні	19,9%	8,6%
Важко відповісти	4,7%	1,7%

Ідентифікація з віртуальною особистістю, єдиною в зовнішніх і внутрішніх проявах, дозволяє відійти від повсякденних турбот і звичного соціально-бажаного спілкування (базікати, допомагати іншим, заводити друзів) і конкурувати з іншими гравцями (кидати виклик, провокувати, домінувати). Така ідентифікація передбачає постійне переживання ігрової фрустрації – чим більше людину цікавлять внутрішні і зовнішні характеристики ігрового персонажа, і чим більше сама гра дозволяє піти від реальності і проявити агресивність, тим частіше людина відчуває неадекватне ситуації бажання грати. Частоту виникнення бажання грати пророкує глибина ідентифікації з аватаром (збіг інтересу до

внутрішньої логіки і зовнішніми проявами розвитку персонажа), при прагненні до відходу від реальності і конкуренції з іншими гравцями [19, с. 128 – 129].

Відносно використання сучасним українським суспільством комп'ютерних ігор для того, щоб відволіктися від проблем або поганого настрою, було встановлено, що 45,8% – так, використовують, 32,4% – скоріше використовують, 11,4% – скоріше не використовують, 8,7% – не використовують (табл. 1). Грунтуючись на аналізі отриманих нами даних, можна сказати, що у більшості випадків комп'ютерні ігри допомагають людям відволіктися від проблем у реальному житті, змінити навколишній світ і поринути у сконструйоване власними силами віртуальне життя і таким чином стати іншими особистостями, наділеними унікальними здібностями і креативними можливостями самореалізації. Привабливість відеоігор у цьому аспекті полягає у їх можливості задовольнити потреби людини у емоційній розрядці або налаштувати її на певний емоційний стан, змінити настрої і емоції. Розвинені комп'ютерні технології створюють ігри з реалістичними графічним і звуковим оформленням, тим самим повністю залучаючи гравця до світу віртуальної реальності, де комп'ютерні супергерої поглинають особистість гравців. Вибираючи рівень складності, гравець програмує характер ставлення до себе ігрових персонажів – своєрідний спосіб підвищення самооцінки.

Опція «збереження» і наявність багатьох життів дає можливість перегравати декілька разів ігрову ситуацію з метою пошуку оптимальної тактики і стратегії вирішення проблеми. Однак, у реальному світі гравець не може використовувати свої комп'ютерні суперможливості через наявність обмежень і прагне повернутися в роль віртуальну, яка з часом займає все більше місце в його особистості, а отже всі свої бажання і цілі переносить з повсякденного життя у віртуальний світ. У цьому контексті викликає занепокоєння той факт, що більшість опитаних кам'янчан (32,6%) за наявності можливості вибрати між комп'ютерними іграми і іграми в реальному житті скоріше обрали б комп'ютерні ігри. Підкреслимо, що це свідчить про те, що за сучасних умов люди віддають перевагу іграм зі штучним інтелектом, а не звичним іграм з друзями та родичами у реальному житті. До активних прихильників відеоігор слід беззаперечно віднести і категорію осіб, які віддали б абсолютну перевагу комп'ютерним іграм – 20,4%. Разом з тим, 21,7% опитаних беззаперечно обрали б ігри у реальному житті та 14,4% скоріше обрали б цей варіант подій. Ще 10,9% поки що не змогли визначитися з вибором. Такий розподіл підтверджує той факт, що однією із характерних рис сучасності є проникнення комп'ютерних ігор у реальне життя. Наприклад, для прихильників рольових комп'ютерних ігор є звичною справою проведення зборів-фестивалів, на яких вони примірюють на себе образ комп'ютерного героя – надягають відповідні речі, користуються зброєю і поведуть себе так, як улюблений персонаж. У свою чергу, ігри-квести також отримали продовження у реальному світі – створюються спеціальні квест-кімнати, де люди мають виконувати завдання і шукати підказки для виходу з кімнати. Тут маємо наголосити на перевагах таких кімнат у соціальному контексті, так як вони сприяють відлученню людей від комп'ютерів і сприяють їх безпосередній комунікації та згуртуванню для вирішення завдань.

Як засвідчило наше дослідження, комп'ютерні ігри спрямовані не лише на отримання задоволення в чистому вигляді, а й сприяють формуванню відчуття непередбачуваності, небуденності життя. Гри створює в людини ілюзію емоційного «насичення», коли здається, що час витрачено даремно, а ігровий момент сприймається як щось важливе, серйозне, значуще. З одного боку, позитивними наслідками включеності людини в ігровий світ є розвиток потенційної здатності до швидкого сприйняття змін і нових ідей, а також підвищення здатності до соціальної адаптації. Однак гра має позитивний і реальний сенс тільки в тому випадку, якщо суб'єкт віддаляється від реальності для того, щоб знову повернутися до неї з новим досвідом. Для гравців, які живуть повноцінним життям, мають розвинені соціальні контакти комп'ютерна гра виступає лише одним із способів проведення дозвілля, який дозволяє отримати позитивні емоції та нові вміння, розвинути власні здатності і не призводить до формування ігрової залежності.

Отже, підводячи підсумки даного дослідження необхідно відмітити наявність декількох підходів до визначення сутності феномена комп'ютерної гри, які втім потребують подальшого удосконалення у соціологічному напрямі. Встановлено, що комп'ютерна гра являє собою вид ігрової діяльності, який здійснюється із застосуванням електронних пристроїв та інтерактивних мультимедійних технологій і призводить до створення віртуального (альтернативного) простору соціальних і соціокультурних взаємодій, у який занурюється людина, що грає. Соціологічне дослідження ігрових практик сучасного українського суспільства (на прикладі населення м. Кам'янське) дозволило виявити, що більшість городян грає у відеоігри від 1 до 3-х годин на день або декілька разів на тиждень, захоплюється ними вже більше 6 років, інколи дозволяє собі проводити час за грою замість роботи або навчання. Найбільший інтерес викликають ігри таких жанрів, як екшн, пригоди і квести, стратегії, рольові ігри та симулятори різних типів (життя, спортивної гри, техніки). При виборі гри найбільше значення для гравців має наявність цікавого сюжету, можливості дослідницької діяльності у грі та прагнення отримати інтелектуальне задоволення. Гравці, як правило, асоціюють себе з комп'ютерним персонажем та вважають комп'ютерні ігри кращими за ігри у реальному житті, часто використовують відеоігри для того, щоб відволіктися від проблем або поганого

настрою. Позитивні наслідки від комп'ютерних ігор виявляються в їх можливості заповнити вільний час, тренувати навички, відволіктися від проблем на нетривалий час, знайти друзів і навіть стати фінансово забезпеченим. З іншого боку, їх негативний вплив виявляється у ігровій залежності та втраті вміння жити у реальному світі, проблемах зі здоров'ям, роботою і навчанням, а також невтримному бажанні постійно купувати нові ігри та вкладати грошові ресурси в онлайн-ігри для отримання бонусів. Комп'ютерні ігри використовуються у рекламних, політичних і пропагандистських цілях, і тому можна припустити, що у подальшій перспективі цей феномен набуватиме все більшої популярності, адже вони дійсно мають величезний економічний, політичний і соціокультурний потенціал. Разом з тим, хочеться наголосити, що в сучасних умовах розробники відеоігор повинні приділяти більше уваги їх освітній складовій для розвитку інтелектуальних і соціальних якостей гравців, адже сьогодні саме комп'ютерні ігри мають величезний потенціал впливу на сучасну молодь.

Перспективним напрямом подальших розвідок вдається контент-аналіз комп'ютерних ігор, які користуються найбільшою популярністю, для визначення їх цільової спрямованості, тематичного наповнення та характеристик основних персонажів.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Кислюк К.В. Перспективи комп'ютерних ігор у медіа-культурі XXI ст. / К. В. Кислюк // *Культура України*. – 2014. – Вип. 47. – С. 40-48. 2. Кузнецова І. О. Застосування кольорової гама комп'ютерних ігор в інтер'єрах торговельно-розважальних комплексів / І. О. Кузнецова, А. А. Мараховський, О. В. Вишневецька. – Режим доступу: <http://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/11973/1/26.pdf>. 3. Шерман О. Комп'ютерні ігри як засіб впровадження політичних стереотипів / О. Шерман // *Укр. нац. ідея: реалії та перспективи розвитку*. – 2008. – Вип. 20. – С. 150 – 154. 4. Стратонова Н.О. Антропологія відеоігри : соціокультурний аспект формування ідентичності / Н.О. Стратонова // *Актуальні проблеми філософії та соціології*. – 2016. – С. 150 – 152. 5. Алієва О. Віртуальні ігри як феномен сучасної культури / О. Алієва, М. Жукова // *Схід*. – 2016. – № 5. – С. 64 – 67. 6. Кінашевський Д.О. Комп'ютерні ігри як соціальна технологія дозвілля / Д.О. Кінашевський // *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. – 2013. – Вип. 59–60. – С. 111 – 116. 7. Романенко Ю. Візуалізації тілесності у комп'ютерних іграх як індикатори етнічних ідентичностей та засоби їх конструювання / Ю. Романенко, А. Ташенко // *Етнічні ідентичності в дзеркалі тілесності та практик харчування*. – Монографія 5-и авторів / Ю. В. Романенко, І. О. Святненко, А. О. Поцелуйко, А. Ю. Ташенко, Ю. Ю. Медведєва. – К. : Вид-во ДУТ, 2015. – С. 92–194. 8. Щербина О. Мережеві ігрові спільноти як комунікативне явище сучасного інформаційного простору / О. Щербина // *Український інформаційний простір*. – 2013. – Вип. 1. Ч. 2. – С. 199 – 204. 9. Рябчук А. М. Спілкування в онлайн-іграх як чинник покращення комунікативних навиків у реальному житті / А. М. Рябчук, А. Ю. Прокопенко // *Вісн. Нац. техн. ун-ту України «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. – 2013. – № 4. – С. 85 – 91. 10. Ярина С.Ю. Обучающие компьютерные игры / С.Ю. Ярина // *Мастерство online*. – 2015. – 4(5). – Режим доступу: <http://gpo.unibel.by/index.php?id=917>. 11. Кирюшин А.Н. Компьютерные игры: торжество симуляции над действительностью / А. Н. Кирюшин // *Власть*. – 2012. – № 11. – С. 48–51. 12. Федоров А.В. Комп'ютерна гра «Перший мільйон» як елемент навчального середовища «Атомна фізика» / А. В. Федоров, В. Д. Шарко // *Інформаційні технології в освіті*. – 2011. – Вип. 10. – С. 34 – 40. 13. Галкин Д. Компьютерные игры как феномен современной культуры: опыт междисциплинарного исследования / Д. Галкин // *Междисциплинарный электронный журнал «Гуманитарная информатика»*. – 2007. – Вип. 4. – Режим доступу : <http://huminf.tsu.ru/e-journal/magazine/4/gal2.htm>. 14. Хейзинга Й. Homo ludens. Опыт определения игрового элемента культуры/ пер. В. Ошиса // Хейзинга Й. Homo ludens. В теннисавтрашнего дня. – М. : Прогресс, 1992. – 464 с. 15. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 1 (15), Т. 1 / гол. ред. В.М.Ворона, М.О.Шульга. – К. : Інститут соціології НАН України, 2014. – 650 с. 16. Факти про комп'ютерні ігри та геймерів. – Режим доступу: <https://techtoday.in.ua/news/fakti-pro-komp-yuterni-igri-ta-gejmeriv-51185.html>. 17. Український геймер: результати опитування. – Режим доступу: <http://www.opengamer.com.ua/ukrajinskyj-hejmer-rezultaty/>. 18. Аветисова А. А. Психологические особенности игроков в компьютерные игры / А. А. Аветисова // *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. – 2011. –Т. 8. – № 4. – С. 35–58. 19. Вайнштейн С. В. Фрустрация игрового желания и мотивация участников многопользовательских ролевых игр: эмпирические основания для стратегий психологического консультирования // С. В. Вайнштейн, А. С. Смирнова // *Вестник Пермского университета. Серия: Философия. Психология. Социология*. – 2012. – Вип. 2 (10). – С. 121 – 133.

УДК 316.472.43

**СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МОБИЛЬНЫХ ГАДЖЕТОВ:
ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ПОВОРОТ VS АКТОРНО-СЕТЕВАЯ ТЕОРИЯ****Дикань Богдан Александрович** – аспирант социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статті пропонується авторський варіант відповіді на питання, як може соціологія вивчати предмет, з яким читач взаємодіє кожен день: носить у кишені, тримає в руках і навіть під час читання цих рядків має при собі – мобільний гаджет. З огляду на рівень поширеності таких пристроїв у повсякденності соціальних акторів, їхній вплив на соціальні взаємодії не можна обійти стороною. Соціологами вже вивчається дана проблематика, проте в основному в рамках кількісних досліджень. Автором пропонується розглянути мобільні гаджети у контексті соціальних взаємодій крізь призму теорій Б. Латура, а також Л. Болтанські і Л. Тевено. Вибір підходів зумовлений як увагою авторів до речей в рамках соціологічної моделі, так і можливістю вивчення об'єкта на макро- і мікрорівнях. У ході розгляду можливостей застосування зазначених теорій до вивчення гаджетів, проводиться також їх порівняння: чи не є вони суперечливими, чи можливо їх одночасне застосування. Ставиться питання, які ризики і проблеми криються в експансії мобільних гаджетів у повсякденне життя; які нові нерівності вони породжують і як змінюють звичні повсякденні практики.

Ключові слова: мобільні гаджети, прагматичний поворот, акторно-мережева теорія, «соціологія градусів», соціологія повсякденності

В статье предлагается авторский вариант ответа на вопрос, как может социология изучать предмет, с которым читатель взаимодействует каждый день: носит в кармане, держит в руках и даже во время чтения этих строк имеет при себе – мобильный гаджет. Учитывая уровень распространенности таких устройств в повседневности социальных акторов, их влияние на социальные взаимодействия нельзя обойти стороной. Социологами уже изучается данная проблематика, однако в основном в рамках количественных исследований. Автором предлагается рассмотреть мобильные гаджеты в контексте социальных взаимодействий сквозь призму теорий Б. Латура, а также Л. Болтански и Л. Тевено. Выбор подходов определен как вниманием авторов к вещам в рамках социологической модели, так и возможностью изучения объекта на макро- и микроуровнях. В ходе рассмотрения возможностей применения указанных теорий к изучению гаджетов, проводится также их сравнение: не являются ли они противоречивыми, возможно ли их одновременное применение. Ставится вопрос о том, какие риски и проблемы кроются в экспансии мобильных гаджетов в повседневную жизнь; какие новые неравенства они порождают и как изменяют привычные повседневные практики.

Ключевые слова: мобильные гаджеты, прагматический поворот, акторно-сетевая теория, 2социология градусов», социология повседневности.

An author's version of the answer to the question of how sociology can study the subject with which the reader interacts every day: carries it in his or her pocket, holds it in his or her hand, and even while reading these lines he or she has this nearby – a mobile gadget, is offered in the article. Given the prevalence of such devices in the everyday life of social actors, their impact on social interaction can not be ignored. Sociologists are already studying this problem, but mostly in the framework of quantitative research. The author proposes to consider mobile gadgets in the context of social interactions through the prism of the theories of B. Latour, as well as L. Boltanski and L. Theveno. The choice of the approaches is defined as the attention of the authors to things within the framework of the sociological model, and the possibility of studying the object at macro and micro levels. The possibilities of applying these theories to the study of gadgets are also compared: whether they are contradictory, whether their simultaneous application is possible. Other questions are also considered: to what risks and problems the expansion of mobile gadgets into everyday life can lead; what new inequalities they generate and how they change the usual everyday practices.

Keywords: mobile gadgets, pragmatic turn, actor-network theory, «sociology of grads», sociology of everyday life.

По данным Международного союза электросвязи за 2016 год, количество пользователей интернета в мире составляет 3,5 миллиарда человек [1], и это число продолжает неустанно расти. Сегодня этими данными никого уже не удивит (разве что кто-то может наивно спросить, почему еще не все 7,5 миллиарда населения планеты включены в глобальную сеть). Тот факт, что интернет стал неотъемлемой частью

общества, стал заметен и социологам. Об этом свидетельствует возросшее за последние несколько десятилетий количество социологических исследований проблематики глобальной сети и смежных ей (социальные сети, потребление интернет-контента и прочие).

Более же любопытным является показатель 70%. Именно на такую величину выросло потребление *мобильного* интернет-трафика за последний год [2]. В этом же году количество пользователей операционной системы Android перевесило количество пользователей операционной системы Windows [3]. Учитывая, что последняя в основном используется в так называемых «десктопных» устройствах, а первая – в мобильных, данные свидетельствуют о том, что люди стали чаще заходить в интернет через мобильный гаджет, чем через стационарный компьютер¹. Но если для этих показателей необходимо учитывать погрешность в силу их косвенности, то данные StatCounter напрямую сообщают, что во второй половине 2016 года уровень мобильного трафика впервые превысил уровень посещения интернет-сети посредством персональных компьютеров и ноутбуков [4].

На первый взгляд, социологи, которые, как мы отмечали вначале, уже в течение нескольких десятилетий изучают интернет-практики, в качественном плане не должны обнаружить изменений в результатах исследований, только в количественном. Например, такой признак, как количество проводимого в интернете времени, предположительно, должен демонстрировать более высокие показатели. Однако пристальное изучение тематики позволяет обнаружить, что в последние годы интернет-практики претерпели изменения качественного характера. При этом вопрос в анкете о количестве времени, которое ежедневно проводится респондентом в глобальной сети, не просто не позволяет уловить эти изменения, но и во всё большем количестве случаев перестает соответствовать критерию валидности².

Чем же вызвано такое несоответствие? «Где недостающая масса?»³. Как и задавший этот вопрос Б. Латур, ответ мы предлагаем искать среди «нечеловеков», а именно обращая внимание на современные компактные электронные устройства, которые используются акторами в их повседневной (не в первую очередь профессиональной) жизни – мобильные гаджеты.

Справедливости ради необходимо отметить, что социологами уделено внимание и непосредственно практикам использования мобильных гаджетов, в частности смартфонов и так называемых «планшетов». В первую очередь, это отражено в массовых количественных опросах, обращение к результатам которых даст нам возможность не только указать в настоящей работе на опыт наших предшественников в изучении намеченной темы, но и еще раз проиллюстрировать актуальность проблематики на основе данных о распространённости гаджетов среди украинского населения.

Так, исследование «Использование смартфонов в Украине» (2016 год) позволило установить, что каждый третий житель государства (33%) является обладателем смартфона с сенсорным экраном. Причем прирост, в сравнении с 2015 годом, составляет 7%⁴ [7].

В некоторых опросах внимание уделяется молодому населению Украины, в среде которого, как считается, практика использования мобильных гаджетов более распространена, чем среди взрослого и пожилого. В ходе одного из таких исследований было выяснено, что 83% учеников старших классов украинских школ имеют смартфоны, более 50% – планшеты⁵. При этом 44% старшеклассников обладают одновременно тремя гаджетами⁶ [8].

Как можно убедиться, существующие в украинской социологии исследования на тему мобильных гаджетов сосредоточены на количественном анализе. В то время как попытки теоретической

¹ Поскольку данные получены именно за счет подключенных к интернету устройств. К пользователям Windows, справедливости ради, следует добавить также тех, на чьи компьютеры установлены операционные системы Mac OS и Linux, что уменьшает долю пользователей мобильных устройств. С другой же стороны, к владельцам Android-гаджетов необходимо приплюсовать использующих iOS, что все-таки даёт нам право говорить о большем количестве потребляемого именно мобильного интернет-трафика.

² Российский социолог П. Колозарида в своей видеолекции «Как гаджеты превращают город в большую деревню» описывает случай, когда во время исследования интернет-практик подростков обнаружилось, что респонденты в определенных случаях подключение к интернету через мобильное устройство не рассматривают, как акт пребывания в интернете. Это привело к тому, что количество времени, затраченное на пребывание в интернете, отмеченное в анкете, не соответствовало реальному. Подробнее см. [5].

³ Здесь мы ссылаемся на идентичный вопрос Бруно Латура, который автор задает в «Социологии одной двери». Он отмечает, что, по расчётам физиков, вселенной недостает некоторого количества массы для того, чтобы её космологическая модель была верной. Такая же недостача, по мнению Б. Латура, наблюдается и с позиций социологической модели общества.

⁴ Исследование проведено Киевским международным институтом социологии в мае 2016 года на тему «Использование смартфонов в Украине». Всего было опрошено 2014 респондентов, которые проживают во всех областях Украины и в г. Киев (кроме АР Крым).

⁵ Исследование проведено Украинским центром изучения гражданской мысли населения «Социнформ» в 2016 году. В нём приняли участие 2153 ученика 7-11 классов со всех областей Украины (кроме временно оккупированных территорий).

⁶ 1% опрошенных же не владеет ни одним гаджетом. Последствия отсутствия мобильного гаджета у социального актора мы планируем рассматривать в рамках одного из направлений наших последующих исследований.

реинтерпретации проблематики в отечественной социологии нами выявлены не были. Если таковы и встречаются, то лишь в связке с другими темами (например, социология молодежи, социология досуга).

Немного иная ситуация наблюдается в российской социологии. Однако и российские исследователи развивают тему гаджетов в контексте других социологий (например, об изучении мобильных гаджетов в рамках социологии города см. [9]).

Мы же планируем уделить внимание *непосредственно* мобильным гаджетам в социальном контексте, что является объектом данной работы.

Хотя, как мы выше указали, исследование мобильных гаджетов российскими социологами проводится как часть исследования городского пространства, в его описании обнаруживается попытка выхода на социологическую теорию, применимую именно к гаджетам. Однако в этой попытке наблюдается значительный перекося в сторону социологии повседневности, что ограничивает возможности исследователя.

Нами не исключается, что и в рамках социологии повседневности проблема мобильных гаджетов представляет собой необъятное поле неизученных тем. В частности, можно обратиться к уже существующему опыту, когда экспансия новых технологий в повседневную жизнь стала темой для социологического изучения. Мы имеем в виду наработки Эммануэля Щеглова, последователя этнометодолога Г. Гарфинкеля, которые были посвящены анализу телефонного разговора (подробнее об этом а также о других способах разговорного анализа с позиций социологии повседневности см. [10]).

Таким образом, оставляя за собой право обращаться к социологии повседневности, но не ограничиваясь им в изучении мобильных гаджетов в контексте социальных взаимодействий, мы продолжаем поиски оптимальной для нашего исследования социологической теории. Более подходящим нам представляется подход, который справился бы с необходимостью изучения объекта на макро- и микроуровне общества, способный стать «средним путем между анализом «объективных» структур общества и «субъективных» значений, которые индивиды вкладывают в свои действия» [11, с. 9]. Именно так описывают свой подход французские социологи Люк Болтански и Лоран Тевено. Он был создан в противостоянии тенденции «измельчения» социологической проблематики, что было свойственно (французской) социологии 1980-х годов, и в поисках альтернативных оснований социологического обобщения [11, с. 7]. Л. Болтански и Л. Тевено, как представителям прагматического поворота в социологии, удалось соединить воедино социологический анализ ситуаций и изучение этических основ существования общества. И только подтверждает правильность нашего выбора то, что далеко не последнее внимание социологи уделяют роли вещей в анализируемых ими ситуациях.

Последний критерий стал основанием для обращения также к уже упоминавшемуся Бруно Латуру и другим авторам акторно-сетевой теории.

Соответственно, предметом нашей работы выступают мобильные гаджеты в социальном контексте в рамках прагматического поворота в социологии и акторно-сетевой теории.

Нас интересует, каким образом возможно рассмотреть мобильные гаджеты в социальном контексте через призму указанных теорий, выяснение чего стало *целью* работы. Мы также хотим уяснить, необходимо ли наличие слова «versus» между теориями в названии нашей статьи или их синтез при изучении мобильных гаджетов в социальном контексте имеет право на существование?

Позицию как Б. Латура, так Л. Болтански и Л. Тевено можно выразить словами первого автора о том, что «...вещи незаслуженно обвиняются в том, что они — просто «вещи» [12, с. 354]. Но если представители прагматического поворота сетовали бы на то, что ошибочно не принимать во внимание велосипеды при столкновении велосипедистов, то более радикальные в этом плане сторонники акторно-сетевой теории утверждали бы, что велосипеды сами по себе являются вполне социальными участниками столкновения⁷.

Аргументация Б. Латура отталкивается от того, что люди относятся к вещам, как к другим социальным субъектам. Это и делает последних полноправными участниками социальных взаимодействий.

Этот социолог уже в 1992 году обратил внимание на антропоморфизм гаджетов в восприятии людей, говоря о своём компьютере. Мы можем хвалить своё электронное устройство, если оно быстро выполняет команды, или гневаться на него (иногда всерьёз пытаюсь причинить физическую боль), если система зависает. Таким образом, говорит Б. Латур, «мы смогли делегировать нечеловекам не только усилие, но также и ценности, обязанности и этику» [6]. При этом речь шла об устройстве, которое стоит у нас на столе, к которому мы время от времени подходим (носить постоянно с собой компьютер в 1992 году было проблематично). Насколько же мы тогда очеловечиваем мобильный гаджет, который постоянно находится у нас в кармане, в руках с которым мы засыпаем и просыпаемся?

⁷ Здесь мы намекаем на классический пример М. Вебера о столкновении двух велосипедистов, которое, с позиций социолога, не носит социальный характер, а, скорее, подобно природному явлению [13, с. 103].

Антропоморфизм – далеко не единственная причина, по которой мобильные гаджеты, через призму теории Б. Латура, являются полноценными социальными акторами. На сегодняшний день возможности подобных устройств таковы, что они могут дать совет владельцу, каким путем удобнее добраться в этот конкретный день на работу, какова будет погода и какой наряд будет соответствовать, у кого сегодня день рождения, и какие деловые встречи на сегодня запланированы (мы пока не упоминаем так называемых голосовых помощников, которые могут озвучивать вышеупомянутую информацию и отвечать на другие вопросы, имитируя диалог). Другие носимые гаджеты скандуют, что владельцу следует прекратить свою пробежку, поскольку его или её пульс превысил норму⁸, либо, наоборот, сообщить, что норма физических упражнений на сегодня невыполненная. Некоторые мобильные гаджеты выполняют эти функции лучше, некоторые – хуже, но при этом они делают то же, что могли бы делать люди: личный ассистент, персональный тренер, врач и другие. С точки зрения Б. Латура, между ними разницы нет: «Я... вижу только акторов – людей, нечеловеков, квалифицированных, малоквалифицированных – которые обмениваются своими свойствами» [6].

Таким образом, гаджеты завладевают нашими компетенциями: помнить даты (они записаны в электронном календаре), рассказывать впечатления об увиденном (теперь достаточно просто сфотографировать «симпатичного котика» в любой момент времени, а не описывать его словесно), пересказывать прочитанную информацию (вместо этого есть кнопка «репост») и так далее. Из этого следует, что социальный актор-человек не может существовать ныне сам по себе, а должен сопровождаться целой «свитой делегированных персонажей» [6]. Правда, о «свите» Б. Латур писал, когда еще не был изобретен и широко распространен универсальный гаджет. Теперь же мы не можем быть связаны с той или иной частью нашего мира, не имея при себе одного (иногда, конечно, нескольких) гаджета. Мы забываем, что у брата день рождения, не знаем, какой курс валют, не способны опубликовать фотографию, если при себе нет устройства. Указанные примеры выбраны нами не случайно, поскольку мы подходим к обнаруженной нами точке, в которой подход Б. Латура соприкасается с теорией Л. Болтански и Л. Тевено.

Подробному изложению подхода Люка Болтански и Лорана Тевено мы еще уделим внимание в наших дальнейших работах. Сейчас же обрисовываем основные моменты, которые позволят выйти на роль вещей в их теоретической модели и на то, как это соприкасается с изложенным выше Бруно Латуром.

Л. Болтански и Л. Тевено выделяют шесть «градов» (или миров), к которым социальные акторы обращаются, когда нужно обосновать справедливость своей позиции в тех или иных жизненных ситуациях: «патриархальный», «рыночный», «научно-технический», «гражданский» грады, а также град «вдохновения» и «репутации»⁹. Во время обращения к принципам этих градусов акторы могут задействовать не только абстрактные понятия, но и, что нас интересует больше в данном случае, конкретные предметы. Например, ссылаясь на принципы патриархального града, актер, для усиления эффекта, может продемонстрировать семейную фотографию [11, с. 334-335]. Главное, чтобы такое использование вещи было уместным, гармонировало с ситуацией и с самим актором. Вещь должна быть тесно связана с человеком, чтобы обращение с ней было «естественным» [11, с. 255]. Кроме того, вещи должны быть согласованы с ситуацией, составлять ансамбль [11, с. 225-226]. Неуместность и неестественность вещи может разрушить порядок града [11, с. 251].

Какое же кардинальное изменение внесли мобильные гаджеты в эту модель? Дело в том, что пользователи делегировали гаджетам столько компетенций, что он может стать «уместным» и «естественным» при обращении к таким градам, для которых ранее потребовались бы совершенно разные предметы. Ваш гаджет «знает», когда у брата день рождения (патриархальный град); сообщает Вам актуальный курс валют (рыночный град); позволяет опубликовать фотографию в социальной сети (град репутации); даёт возможность в любой момент времени написать текст стихотворения или создать рисунок (град вдохновения); с помощью встроенного в аппарат уровня Вы можете проверить, ровно ли установлено половое покрытие рабочими, делавшими в Вашем доме ремонт (научно-технический град). Даже апеллирование к гражданскому граду с такими мобильными приложениями, как *civic media* («интернет-платформы, которые позволяют жителям решать проблемы благоустройства самого разного рода, от кучи мусора во дворе до ремонта дома» [9]), возможно через гаджет.

В книге американского урбаниста Адама Гринфилда «Радикальные технологии: устройство повседневной жизни»¹⁰ рассказывается об исследовании 2005 года этнографов из Университета Кэйо¹¹,

⁸ Подробнее о подобном случае см. [14].

⁹ В некоторых переводах вместо «патриархального», говорят о домашнем мире, вместо научно-технического – промышленности (или индустриальный [15]), град репутации обозначен как мир мнения [16, с. 36]. Не исключая верности данного перевода, мы все-таки склоняемся к употребляемому нами варианту, который одобрен авторами. Град, который авторы добавили в более поздних работах, мы рассмотрим в рамках нашего последующего исследования.

¹⁰ Научно-популярный стиль изложения свидетельствует, что данная тема остается пока еще маргинальной для научных социологических кругов

которые интересовались, что люди обычно предпочитают носить с собой в карманах и сумках для того, чтобы нормально себя чувствовать в течение дня, что необходимо им иметь с собой каждый день для успешного выполнения повседневных задач [17]. Особенно удачным в этом исследовании предстает время его проведения, так как уже через три-четыре года в широкий обиход вошли смартфоны, которые, как мы увидим далее, в определенной мере вытеснили некоторые из этих предметов.

Результаты эксперимента, в частности, обнаружили, что испытуемые носили с собой фотографии близких, ключи, удостоверения, деньги. То есть, как минимум, в 2005 году акторы имели при себе вещи, которые бы позволяли апеллировать к патриархальному граду (фотография родственников), рыночному (деньги), гражданскому (удостоверение) а также, в некоторой степени, – научно-техническому (ключи). О том, что мобильный гаджет вполне справляется с функцией хранения фотографии, мы уже говорили. Но пока не упоминалось, что современные гаджеты могут полностью заменить и средства оплаты (правда, такие сервисы, как Android Pay, Apple Pay и прочие доступны пока только в ограниченном числе регионов).

Складывается впечатление, что подход Л. Болтански и Л. Тевено прекрасно подходит для анализа мобильных гаджетов в контексте социальных отношений и не требует дополнений. Тем не менее, их теория ограничена своей нейтральностью, которую они провозгласили. Они не позволяют выйти на критические моменты (некоторые из которых мы уже негласно отобразили), тогда как акторно-сетевая теория позволяет выполнить эту задачу.

Акторно-сетевая теория даёт возможность увидеть, что гаджет остается гаджетом, только пока над этим работает множество других акторов. Сотрудники мобильной компании должны поддерживать сеть в рабочем состоянии, владельцы облачных «ферм» должны следить, чтобы ничего не перегрелось, и файлы пользователей были им всегда доступны, разработчикам приложений необходимо устранять «баги». Из этого следует: как бы нам ни казалось, что наш смартфон самостоятельно даёт нам советы, присылает подборки новостей, необходимо осознавать, что за этим в большей или меньшей степени стоят социальные акторы (как люди, так и компании, корпорации) со своими интересами и целями.

В своих поздних работах Б. Латур обращает внимание и на то, что окружающие нас гаджеты коммуницируют также в обратном направлении. Социолог предупреждает, что мы оставляем «цифровые следы» [18]. Информацию о наших предпочтениях, перемещениях, увлечениях собирают маркетологи и спецслужбы посредством наших электронных «помощников». А мы делегируем мобильным гаджетам иногда даже самую интимную информацию, для более подробного исследования чего в дальнейших наших работах мы обратимся к работам Л. Тевено о режимах вовлеченности или задействованности (подробнее с чем можно ознакомиться здесь [19]).

Именно поэтому мы утверждаем, что слово «versus» в названии этой работы мы можем оставить в скобках или вовсе убрать. Акторно-сетевая теория позволяет рассмотреть мобильные гаджеты как социальных акторов, ведь люди делегировали им значительную часть своих компетенций. Опосредованность социальных связей мобильными гаджетами приводит к тому, что они не просто «отражают» общество, а «в значительной мере представляют собой то самое вещество, из которого складывается «социальность» [12, с. 350]. Но полностью это отобразить позволяет подход Б. Латура лишь в сочетании с теорией Л. Болтански и Л. Тевено. Через призму работ последних возможно увидеть, что обращение к гаджетам стало возможным и даже необходимым в наиболее значимых областях жизни социальных акторов.

Отдельное внимание в дальнейших разработках требуется уделить рискам и проблемам, которые связаны с экспансией мобильных гаджетов в повседневность. Помимо уже отмеченных рисков «программирования» поведения владельца устройства, а также сбора интимной информации, гаджетизация приводит к возникновению новых неравенств. Население, которое не может позволить себе приобретение подобной техники не просто не будет пользоваться теми преимуществами, которые она даёт, но и во всё большем количестве случаев просто исключается из общества. Государства делают те или иные сервисы доступными через гаджеты (электронные декларации, подача заявлений в электронном виде, оплата проезда в городском транспорте через устройство NFC), однако не обеспечивают население бесплатным доступом к этим гаджетам. Поскольку рассмотренные нами теории не позволяют выйти на описанные проблемы, дальнейшее исследования требует включения в анализ дополнительных социологических подходов.

Тема гаджетов, помимо упомянутых аспектов, требует также выхода на проблематику повседневности (например, каким образом такой гаджет, как наушники, изменил правила общения, какие правила этикета создал) и потребления. Следовательно, изучение роли мобильных гаджетов в контексте социальных взаимодействий может опираться на рассмотренные нами теории, однако не должно ими ограничиваться, а дополняться другими подходами.

¹¹ Исследование проводилось в сотрудничестве с Группой по практике управления людскими ресурсами компании Intel. Исследование, проводившееся в Лондоне, Токио и Лос-Анджелесе.

- ЛИТЕРАТУРА:** 1. Пользователи интернета в мире [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.bizhit.ru/index/polzovateli_interneta_v_mire/0-404 2. Потребление трафика продолжает экспоненциально расти [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://mumeizuclub.ru/news/potreblenie-trafika-prodolzhaet-eksponencialno-rasti> 3. Маляревский А. Android всех сделал [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.crimea.kp.ru/daily/26668/3690588/> 4. Мобильный трафик впервые в истории превзошёл ПК и ноутбуки [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://dev.by/lenta/main/mobilnyy-trafik-vpervye-v-istorii-prevzoshol-pk-i-noutbuki> 5. Колозариди П. Как гаджеты превращают город в большую деревню [Электронный ресурс] / П. Колозариди. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=6OaU6SLB30A> 6. Латур Б. Где недостающая масса? Социология одной двери [электронный ресурс] / Б. Латур. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2004/34/lat1.html> 7. Використання смартфонів в Україні [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://lead9.com/slide/slide.pdf> 8. Як школярі використовують медіа: соціологічне дослідження «Соцінформ» та MyMedia [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/kids/yak_shkolyari_vikoristovuyut_media_sotsiologichne_doslidzhennya_sotsinform_ta_mymedia/ 9. Преснякова Л. Повседневная мобильность в цифровом городе: стратегии vs тактики / Л. Преснякова // Социология власти. – 2015. – Том 27. – № 4. – С. 93-121. 10. Слободянюк А. Г. Анализ разговора в социологии: эвристический потенциал и методологические перспективы / А. Г. Слободянюк, Б. А. Дикань // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного українського суспільства: методологія, теорія, методи. – Х., 2013. – №1053. – С. 64-71. 11. Болтански Л. Критика и обоснование справедливости. Очерки социологии градов / Л. Болтански, Л. Тевено / пер. с фр. О. В. Ковенева. – М. : Новое литературное обозрение, 2013. – 576 с. 12. Латур Б. Когда вещи дают сдачи: возможный вклад «исследований науки» в общественные науки / Б. Латур / пер. О. Столяровой // Вестник МГУ. Сер. «Философия». – 2003. – № 3. – С. 342 – 360. 13. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Социологическое обозрение. – 2008. – Том 7. – № 2. – С. 89 – 127. 14. Браслет Fitbit спас женщине жизнь, заметив изменения в ее сердечном ритме [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://rus.delfi.lv/techlife/novosti/braslet-fitbit-spas-zhenschine-zhizn-zametiv-izmeneniya-v-ee-serdechnom-ritme.d?id=48707097> 15. Наумова Е. Социология «градов» Л. Болтански и Л. Тевено и «режимы вовлеченности» в капитализм [Электронный ресурс]/Е. Наумова. – Режим доступа: https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwiS0p3jzKHVAhXEJJoKhc_xC64QFggrMAE&url=https%3A%2F%2Fsociologica.hse.ru%2Fdata%2F2014%2F12%2F29%2F1103796350%2F1SocOboz_13_3_12_Naumova.pdf&usg=AFQjCNGHk_3U3-Qri308yrB5xfkqeV_rg 16. Хархордин О. В. Прагматический поворот: социология Л. Болтански и Л. Тевено [Электронный ресурс] / О. В. Хархордин. – Режим доступа: https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjja7c_57VAhVFJ5oKHXB7A88QFggoMAA&url=http%3A%2F%2Fecsocman.hse.ru%2Fdata%2F113%2F878%2F1219%2F006_Harhordin_32-42.pdf&usg=AFQjCNFIGI-je-iBKGqJqmKTYLzgddp4HQ 17. Гринфилд А. Социология смартфона [Электронный ресурс] / А. Гринфилд. – Режим доступа: <http://fastsalts.com/sections/technology/1404.html> 18. Latour B. Beware, your imagination leaves digital traces [Электронный ресурс] / B. Latour. – Режим доступа: <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwiK-uPh2qHVAhUoYZoKHclhAm0QFggtMAE&url=http%3A%2F%2Fwww.bruno-latour.fr%2Fsites%2Fdefault%2Ffiles%2FP-129-THES-GB.pdf&usg=AFQjCNGzOuZnmNUI8oLfcOBfJlvKKL4FrQ> 19. Хархордин О. В. Прагматический поворот: социология Л. Болтански и Л. Тевено [Электронный ресурс] / О. В. Хархордин. – Режим доступа: https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjja7c_57VAhVFJ5oKHXB7A88QFggoMAA&url=http%3A%2F%2Fecsocman.hse.ru%2Fdata%2F113%2F878%2F1219%2F006_Harhordin_32-42.pdf&usg=AFQjCNFIGI-je-iBKGqJqmKTYLzgddp4HQ

УДК 316.654(477.54-25):327(477)

«NEITHER WITH EUROPE NOR WITH RUSSIA»: TRACKING VIEWS IN KHARKIV**Fillipova Olga** – PhD in Sociology, Associate professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University**Giuliano Elise** – PhD, lecturer Department of political science, Harriman Institute, Columbia University

Традиційний поділ України на Захід і Схід не враховує, що кожен регіон, особливо на сході України, є досить гетерогенним, з істотними відмінностями між сільськими і міськими районами та етнокультурним розмаїттям їхніх мешканців. У традиційній схемі аналізу визнається, що історична спадщина європейської імперії вплинула на певну узгодженість поглядів жителів західних регіонів, однак, як і раніше, залишається неясним, як історична спадщина дорадянського і радянського періодів формує велике розмаїття думок по всій Центральній, Південній та Східній Україні, тобто на значній території країни. Подібний підхід не може також пояснити наявність широкої різноманітності поглядів в окремих регіонах України. Дана стаття є певним кроком у цьому напрямку, оскільки в ній здійснюється аналіз поглядів мешканців одного із міст Східної України – Харкова. Дослідження включає в себе кілька методів: вторинний аналіз даних соціологічного опитування, що проведено Київським міжнародним інститутом соціології навесні 2014 року; кібер-етнографію і текстовий аналіз - вивчення публічних обговорень певних проблем в соціальних мережах (той же період). Хоча дослідження, що представлено в даній статті, є попереднім, воно наочно показує, що харків'яни демонструють різні думки і погляди, і Харків не вписується в поширені стереотипи «проросійського регіону». Загальновідомо, що взимку і навесні 2014 р. Харків став свідком великих демонстрацій, як за, так і проти Майдану. Однак, мало відомим є той факт, що за умов досить сильної опозиції Майдану серед значної частини населення, в розпал кризи в 2014 р. більшість харків'ян виступала проти сепаратизму і приєднання до Росії. Таким чином, «антимайданні» установки не слід просто прирівнювати до проросійської позиції. Очевидно, що потрібні більш глибокі дослідження для розуміння характеру опозиції Майдану і того, як це впливає на відносини з Києвом, Європою та Росією. Серйозна занепокоєність харків'ян корупцією режиму Януковича, економічними проблемами регіону, а також підтримка ними децентралізації говорить про те, що вони готові вирішувати ці проблеми, отримавши посилений контроль над місцевою політикою та більш широке представництво в політичних установах. Крім того, на тлі того, що значна частина населення Харкова виступала проти інтеграції з ЄС, існувала досить сильна підтримка членства в ЄС. Аналіз публічних обговорень в соціальних мережах ще раз демонструє те, що опозиція ЄС не обов'язково тягне за собою підтримку Росії. Для багатьох харків'ян лояльність до України як до незалежної держави не пов'язується априорі з необхідністю вибору між ЄС і Росією, і багато харків'ян не хочуть робити такий вибір – феномен, що заслуговує на більш глибоке дослідження.

Ключові слова: ідентичність, Харьков, Майдан, анти-Майдан, федералізація, політичні орієнтації.

В традиционном разделении Украины на Запад и Восток не учитывается, что каждый регион, особенно на востоке Украины, является весьма гетерогенным, с существенными различиями между сельскими и городскими районами и этнокультурным разнообразием их жителей. В традиционной схеме анализа признается, что историческое наследие европейской империи оказало влияние на определенную согласованность взглядов жителей западных регионов, однако по-прежнему остается неясным, как историческое наследие досоветского и советского периодов формирует большое разнообразие мнений по всей Центральной, Южной и Восточной Украине, т. е. на значительной территории страны. Подобный подход не может также объяснить наличие широкого разнообразия взглядов в отдельных регионах Украины. Данная статья представляет собой шаг в этом направлении, поскольку в ней осуществляется анализ взглядов жителей одного из городов Восточной Украины – Харькова. Исследование включает в себя несколько методов: вторичный анализ данных социологического опроса, проведенного Киевским международным институтом социологии весной 2014 года; кибер-этнографию и текстовый анализ – изучение публичных обсуждений определенных проблем в социальных сетях (тот же период). Хотя исследование, представленное в данной статье, является предварительным, оно наглядно показывает, что харьковчане демонстрируют различные мнения и взгляды, и Харьков не вписывается в распространяемые стереотипы «пророссийского региона». Общеизвестно, что зимой и весной 2014 г. Харьков стал свидетелем крупных демонстраций, как за, так и против Майдана. Однако мало известным является тот факт, что (при достаточно сильной оппозиции Майдану среди значительной части населения) в разгар кризиса в 2014 году большинство харьковчан выступало против сепаратизма и присоединения к России. Таким образом, «анти-

майданские» установки не следует просто приравнять к пророссийской позиции. Очевидно, что требуются более глубокие исследования для понимания характера оппозиции Майдану и того, как это влияет на отношения с Киевом, Европой и Россией. Серьезная озабоченность харьковчан коррупцией режима Януковича, экономическими проблемами региона, а также поддержка ими децентрализации говорит о том, что они готовы решать эти проблемы, получить усиленный контроль над местной политикой и более широкое представительство в политических учреждениях. Кроме того, на фоне того, что значительная часть населения Харькова выступала против интеграции с ЕС, существовала достаточно сильная поддержка членства в ЕС. Анализ публичных обсуждений в социальных сетях еще раз демонстрирует, что оппозиция ЕС не обязательно влечет за собой поддержку России. Для многих харьковчан лояльность к Украине как к независимому государству не связывается с необходимостью выбора между ЕС и Россией, и многие харьковчане не хотят делать такой выбор – феномен, заслуживающий более глубокого исследования.

Ключевые слова: ідентичність, Харків, Майдан, анти-Майдан, федералізація, політичні орієнтації.

Traditional dividing Ukraine into West and East fails to take into account that each region, particularly in east Ukraine, is highly heterogeneous, with differences among rural and urban areas and diverse residents. While legacies of European empire influence the coherence of popular attitudes in the west over time, it is less clear how the many historical legacies of pre-Soviet and Soviet rule shape the wide diversity of opinions across central, southern, and eastern Ukraine—i.e. across the majority of the country. Nor can such explanations make sense of the wide diversity of attitudes within individual Ukrainian regions. This paper represents a step in this direction by identifying and analyzing popular attitudes within one region in eastern Ukraine: Kharkiv. The research involves several methods: secondary data-analysis from sociological surveys conducted by Kiev International Institute of Sociology (a survey from spring 2014); cyber-ethnography and textual analysis – examination of the social media discussions from the same period. While the research presented in this paper is somewhat preliminary, our analysis clearly demonstrates that the residents of Kharkiv region display very diverse opinions and attitudes. Kharkiv does not fit simple stereotypes as a pro-Russian region. In winter and spring 2014, Kharkiv witnessed major demonstrations both for and against Maidan, and the city was home to extremely committed activists on opposite sides of the political spectrum. What is less well-known is that at the height of the crisis in 2014, a majority of Kharkovites opposed separatism and joining Russia. Perhaps most interestingly, these opinions co-existed with a current of strong opposition to Maidan among a significant segment of the population, as well as support for Russia's annexation of Crimea. Thus, anti-Maidan attitudes should not be simply equated with a pro-Russia position. More research is required into understanding the character of opposition to Maidan and how these attitudes bear upon relations with Kyiv, Europe and Russia. It is apparent that residents of the region shared strong opposition to the corruption of the Yanukovich regime and a high concern with economic issues. The population's strong support for decentralization suggests that residents were (and are) prepared to address these issues by obtaining increased representation in political institutions and taking increased control over local politics. In addition, there was, and continues to be a significant part of the population in Kharkiv that opposes integration with the EU. There is also strong support in the region for EU membership. But the data and the statements revealed in our analysis of social media suggest, once again, that opposition to the EU does not necessarily entail support for Russia. Loyalty to Ukraine as an independent state, beholden to neither Europe nor Russia seems to resonate with large numbers of Kharkovites; instead, growing numbers of citizens do not want to make a choice between Russia and the EU – an issue that deserves more research.

Keywords: identity, Kharkiv, Maidan, anti-Maidan, federalization, political orientation.

In winter and spring 2014 Kharkiv witnessed major demonstrations both for and against Maidan, and the city was home to extremely committed activists on opposite sides of the political spectrum. In general, the region has been described as divided and polarized. It also has been described as pro-Russian due to the strength of the anti-Maidan forces and popular sympathy for Russia. To what degree are these characterizations accurate? By focusing on the dramatic events of 2014, we obtain a particular picture in which political attitudes mirror each other by aligning along a single dimension—pro-Russian versus pro-Ukrainian. It is important to understand the disagreements between these two camps. However, it is also important to dig deeper into residents' political attitudes to try to understand why they hold the ideas that they do. People are neutral about some issues and maintain firm commitments about others. Which issues evoke intense commitments and which do not? What does it mean to be pro-Russian? While the attitudes of Maidan supporters have been relatively well-documented, we know less about the attitudes of those of citizens who opposed Maidan and supported Russia. We also know little about the attitudes of people who are not necessarily pro-Russian but maintain anti-Kyiv attitudes. Our research attempts to fill this gap by investigating, at a more micro level, the attitudes of Ukrainian citizens in the region of Kharkiv.

Methodology. The research involves several methods. To obtain a general picture of peoples' attitudes in Kharkiv we analyze data from sociological surveys conducted by Kiev International Institute of Sociology (KIIS)

in spring 2014. In order to achieve a deeper understanding of people's attitudes, we use cyber-ethnography and textual analysis to analyze data from social media, methods that are derived from the interpretive paradigm. We examine social media discussions from the same period as the surveys – spring 2014.¹

While secondary data analysis is a widespread method, cyber-ethnography is not used extensively and should be described in more detail. According to R. Gajjala cyber-ethnography is a methodology that studies online interactions in different ways [1]. Also L. Kendall emphasizes that online interaction cannot be separated from the offline social and political context [2]. As regards to Ukraine, some authors underline significant role of organization, mobilization function, and effectiveness of the Internet in the resistance to the authorities [3], or examine «to what extent the ideology (or other factors) of a particular [social media] group shapes its network structure» [4, p.21]. Our study is different. We analyze 'content', which appears in cyber-space, and particularly in discussions that are engendered in social media. Numerous groups and forums appeared in social media could be viewed as a platform for producing different discourses. With such research optics we focus on social media not so much as a mobilizing resource or a platform to create a group with particular structure but as a resource and space for *negotiating identities and debating* Ukraine's 'choice'. Thus by considering the content of social media discussions as discourses and narratives of a grass-root population that is not organized formally or institutionally, we offer a new lens of seeing society not in a highly-polarized dimension, but tracking of 'in-between' spectrum of public opinion.

We ground our approach in the idea that narratives-discussions are one of the significant supplements to the official public sources [5, p.103]. Applying such supplements permits us to utilize a 'cross-referential' approach that assesses a society not only on the basis of its official discourse and information, but also helps us better understand not only 'what happened', but also 'what it felt like'. As regards to our research case we assert that discussions generated in social media can assist in the deconstruction of numerous hegemonic myths.

Presenting the benefits of the cyber-ethnography methods one should point out some methodological doubts which arise (particularly regarding Ukrainian context). Earlier cyber-ethnography researches on Ukrainian society alongside with providing with the new empirical data also had to convince whether or not a cyber-space could be regarded as a worthy and relevant field-site for researchers' examination, and grounding what exactly might it provide for a potential study [6; 7]. Being generally recognized as a relevant form of field research during the last decade, nowadays the ongoing hybrid war in Ukraine has engendered new challenges and doubts about cyber-ethnography: How to deal with 'fake' participants? Could we regard such sources as reliable ones to ground our conclusions?

For the social media analysis we considered examining three main social media sites which are popular in Ukraine: *Vkontakte*, *Odnoklassniki*, *Facebook*. According to the survey conducted by GFK the most popular social media among Kharkovites is *Vkontakte* (VK) [8, p.9]. Examining VK we found out that there are several groups that refer to Kharkiv. We distinguished three possible groups to examine: *Kharkiv is Russian city*, *Kharkiv is Ukrainian city* and *Tipichnyi Kharkiv* (Typical Kharkiv). Because we seek to analyze ordinary people talking to each other in a neutral forum and want to avoid so-called «activist» groups for this paper² we selected a single VK group – *Tipichnii Kharkov*. The group *Tipichnyi Kharkov* was founded on Dec 16, 2011 and describes itself as «News, open discussion, photos, and humor about Kharkov»³. It has 257 445 subscribers (information as of June 12, 2017).

Popular Opinions in Kharkiv. Does Kharkiv fit the stereotype of an eastern Ukrainian region, oriented toward Russia [9]? And to what degree is the population there polarized? An in depth examination of a KIIS survey on political opinions conducted in spring 2014 [10] indicates some critical ways in which Kharkiv does not fit these stereotypes and some ways in which it does. Even at the height of the spring 2014 events there are some critical issues about which Kharkovites agreed. Conversely, there are important issues about which residents serious disagreed.

In terms of issues and events about which a majority of Kharkovites agree, opinion data clearly show that very few people supported separatism or joining Russia during spring 2014. When asked whether they believed that «their oblast should separate from Ukraine and join Russia» a clear majority – 66% - answered no. Only 16% of respondents answered that they either definitely or probably supported separating from Ukraine and joining Russia. An equal portion of the population (17%) remained noncommittal, saying that they partially supported and partly opposed joining Russia. (Q20,2) In answering another question about whether they were «prepared to take to the streets and support demonstrations to unite the region with Russia», an even larger majority (76%) answered negatively, reflecting the population's aversion to the use of violence to accomplish political goals. (Q21)

¹ Our future research will track local attitudes up to the present and will be supplemented by secondary sources including media reports, and interviews conducted by the authors.

² Existing research [4] examines only *activist* groups on social media rather than non-activist groups.

³ This group does have an account in Facebook as well <https://www.facebook.com/groups/Tip1chnly/> Nevertheless there are no discussions there.

Similarly, there was little support for the violent seizure of administration buildings in Kharkiv. A clear majority of respondents—73%—reported that they opposed «the actions of those who used arms to seize the administration buildings in Kharkiv» while only 10% of the population supported them. Seventeen percent of the population, however, answered that it was hard to say and that they partially supported and partially opposed the armed seizures Q13,1.

This question seems to refer to the seizure of the administration building by pro-Russian, separatist forces. Thus, a majority of citizens again indicated their opposition to establishing a separatist republic along the lines of DNR and LNR. On the other hand, the answers to another survey question suggest the complexity of challenging authority at this time, and even of seizing government buildings. It is important to keep in mind that before separatist forces took the oblast building, pro-Maidan activists also held the building in an attempt to expel current anti-Maidan authorities—a strategy that took place throughout Ukraine’s regions including in the west. In another question respondents were asked whether they agreed with three different statements about the «justice of the armed seizures of administration buildings in their region». In the most popular response, 58% of respondents agreed with the statement: «There are no circumstances in which the armed seizure of administration building should be allowed. All problems should be addressed through diplomatic means». However, 22% of respondents stated that the seizures «could be justified insofar as the western regions did the same thing during the revolution». Also, 17% said that the seizures could be justified because «there was no other way to get the center to pay attention to the problems of the regions». The last two alternatives (which were articulated by surveyers not respondents) suggest that some local citizens felt that Kyiv was ignoring the concerns of their region – a common refrain heard in Donbas at this time, and also during the Orange Revolution. None of the statements in the survey mentioned the seizure of administration buildings in connection to establishing a separatist republic, nor to Russia’s role (Q13,2).

Related to the issue of the relationship between center and region, survey responses indicate that most Kharkovites (71%) supported greater decentralization of power. Of this percentage, 32% backed federalism and 39% supported a unitary state that would «decentralize power and widen the rights of the about oblasts». Only 23% of Kharkovites favored maintaining a unitary state and the status quo. (Q29) In line with increased support for local control, a large majority of respondents (83,6%) agreed that governors should be elected (Q30).

Discourse analysis of discussion on VK at the moment when separatist forces had seized the oblast administration building suggests that not all Kharkovites equated federalization with joining Russia or with the weakening of the Ukrainian state. There was, however, significant disagreement on this subject. For example, one man posted: «*Right now, Russian-speaking residents of east Ukraine went to protests to support the expansion of the powers of local authorities, for the federalization of the country*». [A]⁴.

Another man posted in response: «*...Federalization is the beginning of the division of Ukraine*» [E]⁵.

Some people connected the question of federalization to Russia’s annexation of Crimea, fearing that federalization would encourage Russia to seize more Ukrainian territory (see discussion on Crimea below).

Other issues about which there was much common ground among Kharkovites were corruption and Yanukovich. Fully 87% of respondents answered positively to a question about whether, «in addition to former President Yanukovich, the ministers, governors, prosecutors, judges, who during his reign participated in corruption activities and violation of laws, should answer before the law?» Only 3,2% of respondents disagreed with this statement Q14.

Disagreement. Responses to the survey also indicate that there were critical areas of disagreement in 2014, not just among activists who took part in the demonstrations, but among ordinary citizens in Kharkiv. The population in Kharkiv was almost evenly split when it came to the issue of Crimea. Forty three percent of respondents agreed with the statement that Crimea united with Russia as a result of illegal annexation, whereas 44% said that annexation was the result of the Crimean peoples’ free will. (Keep in mind that this survey took place before the ATO began.) An exchange on VK succinctly captures the character of strongly divergent views about Crimea. One woman wrote:

«*Now we are really rescued only by being a unitary state, otherwise Russia would snip off not only Crimea*» [T].

«*Russia did not ‘snip off’ Crimea. The Crimea itself expressed a desire to join Russia; no one pushed it*» [P]⁶.

Opinions were also divided when it came to the Maidan: 48% agreed with the statement that the Maidan was «a citizens’ protest against corruption and the arbitrary dictatorship of Yanukovich,» while 43% agreed that it was a «state armed coup, organized by the opposition with the help of the West». It is important to keep in mind that the survey prompted these answers by supplying these alternatives to respondents. Still, the fact that only 8% answered that they didn’t know or found it hard to say illustrates that already by spring 2014, people held firm

⁴ <https://vk.com/wall>

⁵ <https://vk.com/wall>

⁶ <https://vk.com/wall>

opinions about Maidan. There was also a marked difference of opinion with regard to the group Right Sector and the importance of the role they played in Maidan and in Ukrainian politics.

Opinions about the legitimacy of the new leaders of Ukraine's central state also divided Kharkovites. Half of respondents considered both Acting President Oleksandr Turchynov and Prime Minister Arseniy Yatsenyuk illegitimate. Smaller percentages considered these leaders to be legitimate: 31% for Turchynov and 34% for Yatsenyuk. (14% and 12% found it hard to say). (Q1) The low legitimacy of Ukraine's new leaders in spring 2014 did not mean, however, that Kharkovites retained support for the old regime. On the contrary, fully 77% of respondents did not consider Yanukovich to be the legitimate president of Ukraine (Q2). Taken together, these answers suggest a serious crisis of confidence in the Ukrainian central state among Kharkov residents in spring 2014.

While many of the Tipichnyi Kharkov posts suggest that the opinions of citizens are entrenched and polarized, some people articulate a more nuanced view in which they express frustration, or alternatively, support for both «sides» of the conflict. For example, a person who posted in February 2014 while Yanukovich was still in office wrote: *«I for example do not support the current authorities nor those people who are trying to seize them with the help of Maidan. Our police, corruption in our country, and many other things are disgusting to me. Europe is closer to me than Russia but I do not consider Russia an enemy. I have many friends there...»*[P]⁷

Some of the other posts from this period show a similar tendency insofar as their authors avoid explicitly siding with either Europe or Russia.

Europe versus Russia. On the issue of Ukraine's geopolitical orientation to Europe versus Russia and the former Soviet states, Kharkiv region was closer to the latter in 2014. However, support for joining the Customs Union was significant but not overwhelming. Respondents were asked: «If a referendum were held today, whether they would join the «Customs Union, with Russia, Belarus, and Kazakhstan», the EU, or choose not to participate in the referendum. A plurality of respondents (46,5%) chose the Customs Union, while 26,5% favored the European Union. Seventeen percent said that they wouldn't take part in a referendum and 9,4% found it hard to say. (Q32) When asked in general about relations between Ukraine and Russia, most people (71%) stated that they should be that of «normal, friendly states, with open borders and without a visa requirement». It is important to emphasize that the survey was conducted in April, before the ATO began in earnest. (Q20.1) When asked «which factors attract you above all to Russia?» the most popular answers were «the high salary and pensions (33%), followed by «the stable economic situation (28%), and then the culture (18%). Nearly a third of respondents, however, stated that «nothing attracts me to Russia (30%) (Q23). The following emotional exchange captures some of the ways in which locals thought about Maidan in terms of loyalty to Europe versus loyalty to Russia:

I: *«Why do Russia-lovers not go to Russia?»*

O: *«Probably because they think that Ukrainians came to Kharkov from elsewhere but that Russians (Rossianin) are indigenous here».*

V: *«I, why do Europe-lovers not go to Europe, and instead go out to Maidan to protest?»*

I: *«V, probably because they dream of building a European state in their country and do not search for someone to beg from who treats them as an appendage».*

A: *«I want to live in Kharkov, Ukraine, but I don't want to live under Putin's dictatorship and in Russia! I do have Ukraine! [No one] has to separate Kharkov to join Russia».*

V: *«So people who remember their own past and want to re-unite with the fraternal people are 'vatniki', but maidan scum, who betrayed their own people and all the Slavs, preferring to crawl to Obama are normal people?»*⁸

Some Kharkovites, however, rejected the either – or choice of Russia versus Europe, expressing instead a commitment to Ukraine remaining independent of external states. A woman posted a comment in Tipichnyi Kharkov in January 2014 stating: *«We only have one Ukraine and we don't have the right to pull it between Europe and Russia. The main thing is not to sell Ukraine. In both western Ukraine and eastern Ukraine live the same hard workers and we cannot allow them to suck everything out of us».*

Another man expressed similar sentiments about the need to avoid selling Ukraine's economic resources in exchange for control by another state: *«I don't want Europe or Russia. I want the state to develop and not to sell itself out as it has been doing for the past four years. We need to start with ourselves [...]. And the situation in Kharkiv with the authorities is well known».*

The statement here combines a plea for Ukraine to remain independent of external states with a critique of local government leaders.

Concluding, various areas of general agreement in 2014 consisted of strong opposition to separatism and joining Russia; opposition to the seizure of local administration buildings and to the use of force, anti-Yanukovich attitudes and hatred of the corrupt practices of the Ukrainian leaders. In addition, large numbers of people favored decentralization, and some even backed federalism as solutions to improved governance in Ukraine. Loyalty to

⁷ <https://vk.com/wall>

⁸ <https://vk.com/wall>

Ukraine as an independent state, beholden to neither Europe nor Russia seems to resonate with large numbers of Kharkovites; instead, growing numbers of citizens do not want to make a choice between Russia and the EU—an issue that deserves more research.

BIBLIOGRAPHY: 1. Gajjala R. The Sawnet Refusal: An Interrupted Cyberethnography. PH.D. diss. (University of Pittsburgh, 1999). 2. Kendall I. Recontextualizing 'Cyberspace': Methodological Considerations for Online Research. in: Rob Kling ed. *Doing Internet Research: Critical Issues and Methods for Examining the Net*. SAGE Publishing. London, 1999 – pp. 40-59. 3. Dickinson J. Prosymo maksymal'nyi perepost! Tactical and Discursive Uses of Social Media in Ukraine's EuroMaidan. *AB Imperio* – 2014 – V. 3 – pp. 75-93. 4. Gruzd A., Tsyganova K. Information Wars and Online Activism During the 2013/ 2014 Crisis in Ukraine: Examining the Social Structures of Pro- and Anti-Maidan Groups. *Policy & Internet*, 2015 – Volume 7, Issue 2 – pp. 121-158. 5. Ferriter D. Suffer Little Children? The Historical Validity of Memoirs of Irish Childhood. In Joseph Dunne and James Kelly, eds. *Childhood and its discontents: the first Seamus Heaney lectures*. Dublin. 2003 – pp. 69-106. 6. Filippova O. Tracking Ukraine's Orange Revolution through Cyber-Ethnography: A View from Kharkiv. Paper presented at the 10th World Convention of the Association for the Study of Nationalities «Understanding Nationalism: Identity, Empire, Conflict» Columbia University, New York, April 14-16 2005. 7. Filippova O. Anti-Orange Discourses in Ukraine's Internet: Before the Orange Split. *Journal of Communist Studies and Transition Politics* – 2007 – V.23. Issue 1 – pp.138-151. 7. Медіа вподобання та політичні погляди населення у 8 областях. http://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content/UA/02-News-2017/Media-Poll_w2_8_oblasts_UKR_v2.0_short.pdf 8. Giuliano, Elise. «The Social Bases of Support for Self-determination in East Ukraine» *Ethnopolitics* 2015 – V14(5) – pp.513-522. 9. The Views and Opinions of South-Eastern Regions Residents of Ukraine: April 8-16, 2014 Kiev International Institute of Sociology (KIIS) <http://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=302&page=1&y=2014&m=4>

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСВІТИ МОЛОДІ ТА

УДК 316.74.01:378(477):303.621.3:004.77

ОНЛАЙН-ОПРОС В СИСТЕМЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО МОНИТОРИНГА ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ УКРАИНЫ

Бакиров Виль Савбанович – доктор социологических наук, профессор, академик НАН Украины, ректор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина;

Кизилов Александр Иванович – кандидат социологических наук, доцент, заведующий кафедрой методов социологических исследований, директор Центра социально-гуманитарных исследований Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина;

Даниленко Игорь Виталиевич – старший преподаватель кафедры методов социологических исследований Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статті стверджується, що в системі вищої освіти України в даний час відсутній постійно діючий механізм отримання соціологічної інформації. На думку авторів, цю роль найбільш ефективно може виконати соціологічний моніторинг. Необхідність його створення актуалізована складними процесами, пов'язаними з модернізацією вищої освіти України. В статті представлені особливості створення соціологічного моніторингу на основі використання методу онлайн-опитування. Розглядаються особливості методу онлайн-опитування, його відмінності від традиційних методів збору даних. Робиться висновок про те, що онлайн-опитування стають одним з найбільш поширених методів отримання інформації. В останній час домінуючим різновидом онлайн-опитувань є веб-опитування. Розглянуті процедури та можливості застосування веб-опитування на основі використання комп'ютерної платформи LimeSurvey, як однієї з оптимальних для соціологічного моніторингу техніки реалізації онлайн-опитувань. Розглянуто переваги та можливі ризики організації соціологічного моніторингу вищих навчальних закладів України на основі веб-опитувань.

Ключові слова: менеджмент вищої школи, соціологічний моніторинг, онлайн дослідження, веб опитування, LimeSurvey.

В статье говорится о том, что в системе высшего образования Украины в настоящее время отсутствует постоянно действующий механизм получения социологической информации. По мнению авторов, эту роль наиболее эффективно может выполнить социологический мониторинг. Необходимость его создания актуализирована сложными процессами, связанными с модернизацией высшего образования Украины. В статье представлены особенности создания социологического мониторинга на основе использования метода онлайн-опроса. Рассмотрены особенности метода онлайн-опроса, его отличия от традиционных методов сбора данных. Делается вывод о том, что онлайн-опросы становятся одним из наиболее распространенных методов получения информации. В последнее время доминирующей разновидностью онлайн-опросов являются веб-опросы. Рассмотрены процедуры и возможности применения веб-опроса на основе использования компьютерной платформы LimeSurvey, как одной из оптимальных для социологического мониторинга техник реализации онлайн-опросов. Рассмотрены преимущества и возможные риски организации социологического мониторинга высшей школы Украины на основе веб-опросов.

Ключевые слова: менеджмент высшей школы, социологический мониторинг, онлайн исследования, веб опросы, LimeSurvey.

The problem of lack of permanent mechanisms for obtaining sociological information in the system of higher education in the Ukraine is considered. Sociological monitoring based on the method of online survey is proposed as the most efficient method to solve the problem. The necessity for its creation is caused by complex processes related to the modernization of higher education in the Ukraine. The features of the online survey method, its differences from traditional methods of data collection are considered in the article. It is shown that online surveys are becoming one of the most popular methods of obtaining information worldwide. Recently, web surveys have become the dominant form of the online surveys. The procedures and possibilities of web survey based on LimeSurvey computer platform as one of the best techniques for sociological monitoring are considered. The article deals with the advantages and possible risks of organization of sociological monitoring of the higher school of Ukraine on the basis of web surveys.

Keywords: higher school management, sociological monitoring, online surveys, web surveys, LimeSurvey.

Высшая школа Украины переживает сложный период перемен. Принятие закона Украины «Про вищу освіту», а также «Стратегії реформування вищої освіти в Україні до 2020 року», ожидаемые новации закона «Про освіту» требуют от менеджмента университетов адекватных действий по модернизации как образовательного процесса, так и институциональных аспектов деятельности вузов в целом. Эффективность управленческих действий во многом зависит от качества той информации, которой руководители университетов располагают для принятия решений. Классическим механизмом ее получения принято считать социологический мониторинг. В высшей школе Украины на данный момент так и не сложилась постоянно действующая система получения репрезентативной социологической информации, хотя ряд университетов имеют достаточный опыт организации и проведения социологических исследований.

В числе таких социологи Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Они, пожалуй, имеют наиболее давние и разносторонние традиции изучения проблем высшей школы. Исследования студенчества стали одними из первых и основных направлений деятельности созданной в 1963 г. при кафедре философии по инициативе профессора Якубы Е.А. научно-исследовательской Лаборатории конкретно-социологических исследований (ЛКСИ). В частности, это такие проекты как «Проблемы развития социальной активности молодых специалистов-выпускников университета» (1976-1980). Исследования высшей школы были продолжены созданной в Харьковском университете в 1980 г. кафедрой социологии, в частности, в таких проектах как «Исследование проблем эффективности воспитательного воздействия системы высшего образования» (1981-1985). Традиции изучения высшей школы были продолжены и социологическим факультетом ХНУ. Назовем лишь некоторые:

- «Высшая школа как субъект социокультурной трансформации» (2001-2002). Исследование было проведено среди студентов вузов Украины и Беларуси. В Украине опрошено 1972 студента 19 вузов; получено около 200 биографий студентов; проведены серии фокусированных групповых интервью со студентами и с их родителями; проведен анализ документальных источников о состоянии высшего образования в стране.
- Исследовательский проект «Автономия университетов: мнение академического сообщества» (2006-2009). Исследование отношения академического сообщества к идее университетской автономии и путей ее внедрения, проект реализован в 3 этапа 8 ведущими университетами Украины.
- Международный исследовательский проект TEMPUS «Развитие студенческого самоуправления: от постсоветской к европейской модели» (грант ЕС, совместно с Балтийской Международной Академией (Латвия), Эрланген-Нюрнбергским университетом им. Фридриха Александра (Германия) и МОНМС Украины (2007-2008).
- Участие в 5-й волне европейской программы «Евростудент» (2012-2015). Опрошено 4000 студентов 42 вузов Украины [1].
- «Академическая культура украинского студенчества: основные факторы формирования и развития» (2014-2015). Опрошено 1928 студентов и 374 преподавателя из 25 вузов Украины; проведена серия фокус-групп со студентами из разных регионов Украины [2].

Накопленный опыт проведения вузовских исследований и понимание сложности стоящих перед университетом задач, позволили социологам Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина предложить проект по созданию постоянного социологического мониторинга, целью которого является изучение процесса реформирования высшего образования.

Создание социологического мониторинга заключается в решении нескольких задач. В их числе разработка системы эмпирических показателей. В частности, измеряется оценка изменений в системе высшего образования и в вузе, оценка необходимости изменений, приоритетные направления и шаги в реформировании вуза. Помимо этого необходимо определить процедуру получения социологической информации. В основе этой процедуры, как правило, лежит метод сбора и соответствующие техники его применения. Об этом поговорим более подробно.

Обратим внимание, что основным методом сбора данных в большинстве проектов вузовской социологии был традиционный бумажный анкетный опрос или интервью (РАPI). Чаще всего данные собирались и до сих пор собираются с помощью анкетного опроса в так называемой «раздаточной» технике. Студенты обычно получают анкеты в аудитории и тут же заполняют их во время занятий. Достаточно удобная техника, существенным недостатком которой является непопадание в выборку прогульщиков, студентов с индивидуальными планами обучения и т.п., что некоторым образом «смещает» полученную информацию. Преподаватели в большинстве случаев опрашивались также с помощью бумажных анкет, существенно реже применялся метод личных интервью. В любом случае присутствовал эффект «желающих участвовать», что также «смещало» информацию.

Традиционная (бумажная) техника проведения массовых опросов (РАPI) в технике *face-to-face* все еще является преобладающей и для массовых опросов населения в Украине. В то же время в развитых странах F2F-интервью уступают место телефонным опросам CATI, опросам с использованием

компьютеров, планшетов, смартфонов (CAPI, CASI, TAPI, SAPI), а также интернет-опросам, веб-опросам (CAWI). Термины «Интернет-опросы» и «онлайн-опросы» используются как синонимы. Это любые опросы, в которых для диалога исследователя и респондента используется Интернет. «Веб-опросы» (CAWI, *computer assisted Web interview*) – это разновидность онлайн-опросов, в которых опросник существует в виде веб-страницы, поэтому для заполнения анкеты респондент использует браузер, после чего анкета отправляется на сервер исследователя. Методология и техника проведения онлайн-опросов, веб-опросов активно обсуждается в социологической литературе [3, 4, 5, 6]. На специальном веб-ресурсе, посвященном методологии веб-опросов – *WebSurveyMethodology* [7] – содержится подробная библиография на эту тему, стандарты Интернет-опросов, обзоры софта и т.п.

Использование в проведении социологического мониторинга метода онлайн-опросов отражает общемировые тенденции в обновлении и развитии социологического инструментария. Интернет-опросы проводятся примерно четверть века, пройдя эволюцию от простых рассылок анкет по электронной почте до использования современных программных платформ. Интернет-опросы сегодня – наиболее динамично развивающийся опросный метод. Доля проводимых онлайн-опросов увеличивается, техника и методика проведения таких опросов постоянно совершенствуются, программное обеспечение для сбора данных усложняется.

Онлайн-опросы сегодня широко используются, в том числе, и для массовых опросов населения. В странах, где процент Интернет-пользователей составляет 80-90% населения, Интернет-опросы по онлайн-панелям позволяют получить репрезентативные для всего населения данные, сопоставимые с опросами F2F или CATI. Например, 3 из 7 главных предвыборных опросов в США были интернет-опросами (таблица 1). В Украине использование исследований с помощью сети Интернет только набирает популярность.

Таблица 1.

Президентские выборы в США 2016: опросы в период за неделю до выборов

Компания	Техника опроса
CVoter Centre for Voting Opinion & Trends in Election Research (<i>pollster company</i>)	online
NBC News (<i>news agency</i>)	online
SSRS (<i>pollster company</i>)	CATI
Washington post and ABC news (<i>news agencies</i>)	CATI
Ipsos Observer Pollster	online
Monmouth University Polling Institute (<i>pollster company</i>)	CATI
SELZER & COMPANY (<i>pollster company</i>)	CATI

С фактом широкого применения онлайн-опросов в высшей школе мы столкнулись в рамках международного исследовательского проекта «Евростудент» в 2014 году. Из 28 стран-участниц 20 собирали данные с использованием онлайн-опросов (таблица 2).

Таблица 2.

Техника опроса, реализованная в разных странах, в рамках 5-й волны европейской исследовательской программы «Евростудент» (2012-2015)

Страна	Техника опроса	Страна	Техника опроса
Армения	online	Латвия	CATI
Австрия	online	Литва	online
Босния и Герцеговина	PAPI	Мальта	online
Хорватия	online	Монтенегро	online
Чешская республика	online	Норвегия	online, PAPI
Дания	online	Польша	online
Эстония	online	Румыния	online
Финляндия	online	Россия	PAPI
Франция	online	Сербия	PAPI
Грузия	online, PAPI	Словакия	PAPI
Германия	PAPI	Словения	online
Венгрия	online	Швеция	online
Ирландия	online, PAPI	Нидерланды	online
Италия	CATI	Украина	PAPI

Исходя из обозначенных тенденций, сбор данных в рамках социологического мониторинга в ХНУ имени В.Н. Каразина будет осуществляться в технике веб-опросов (CAWI). К настоящему времени методика проведения онлайн-опросов (с помощью платформ Google Forms, Qualtrics и LimeSurvey) апробирована в университете в ряде исследований, в том числе:

- «Студенты старших курсов университета имени В.Н. Каразина о своей учебе и будущем трудоустройстве» (2015). N=2005. Техника опроса: CAWI, платформа: LimeSurvey.
- «Первокурсники: жизнь и обучение в ХНУ им. В.Н. Каразина» (2016). N=1367. Техника опроса: CAWI, платформа: LimeSurvey.

Оба опроса проводились методом основного массива (присутствующие на занятиях студенты) в технике группового анкетирования с помощью компьютера через веб-интерфейс в компьютерных классах университета. Для участия студенты получали одноразовый пароль доступа к опросу, что исключало возможность повторного участия. Однако практика показала, что такая форма проведения опроса не лишена недостатков. Во-первых, опрос групп в компьютерных классах достаточно сложен, с точки зрения организации. Во-вторых, есть риск систематических сдвигов из-за того, что не участвующие в опросе студенты по своим характеристикам (работающие студенты, прогуливающие занятия и т.п.) могут качественно отличаться от респондентов. В третьих, ситуация опроса, как в любом групповом анкетировании, не гарантирует конфиденциальность ответов, что может снижать доверие к опросу и искренность респондентов. По этим причинам опросы в рамках конструируемого социологического мониторинга будут проводиться иначе – на основе *онлайн-панелей*.

Для проведения социологического мониторинга формируются две панели – преподавателей/сотрудников и студентов университета. Онлайн-панели формируются с помощью офлайн-рекрутинга участников, отобранных из основы выборки с помощью систематического отбора. Онлайн-панель преподавателей и сотрудников ХНУ включают в себя данные о месте работы (факультет, должность), научном звании и социально-демографические характеристики участников. Онлайн-панель студентов содержит информацию про факультет и курс обучения, а также социально-демографические данные. Все участники онлайн-панели дают свое согласие (личная подпись) на предоставление своего электронного адреса Харьковскому национальному университету имени В.Н. Каразина для участия в опросах. По электронной почте респонденты получают ссылку на веб-страницу опроса, инструкции его прохождения и одноразовые ключи доступа к опросу.

Таким образом, на основании онлайн-панели формируются репрезентативные для всего вуза выборки преподавателей/сотрудников и студентов. Выборка, реализуемая в опросе, не является стихийной. Дабы избежать эффекта «отбор желающих участвовать» процесс сбора данных контролируется – тем участникам, которые не прошли опрос в срок, высылаются напоминания. Поэтому сам факт участия в опросе, строго говоря, не является анонимным. При этом гарантируется полная конфиденциальность ответов респондентов. А представление индивидуальных ответов исключительно в разных формах генерализации всего массива данных, либо каких-то типологических групп фактически и обеспечивает анонимность.

Одним из возможных вариантов технического обеспечения веб-опросов является использование компьютерной платформы для проведения онлайн-опросов LimeSurvey. Выбор программного обеспечения для проведения интернет-опросов довольно большой. На упомянутом сайте *WebSurveyMethodology* [7] представлены 340 программ для проведения онлайн-опросов. Среди них 94 платные программы имеют бесплатные версии с ограничением возможностей (в размере и оформлении анкеты, в объеме выборки, в удобстве экспорта данных и т.п.), в том числе, такие известные программы как Qualtrics или SurveyMonkey. 41 программа полностью бесплатна, в том числе, такая популярная программа как LimeSurvey.

LimeSurvey – приложение с открытым исходным кодом, написанное на PHP на основе базы данных MySQL, PostgreSQL или MsSQL. Распространяется под лицензией GNU. Программа позволяет пользователям разрабатывать и публиковать опросы в удобном режиме, который не требует специальных знаний в области программирования. LimeSurvey – веб-приложение, которое устанавливается на сервер. Управляется LimeSurvey с помощью веб-интерфейса. При помощи интерфейса редактора добавляются, перемещаются, редактируются вопросы анкеты. Программа позволяет включить в анкету все основные типы вопросов (ввод текста, цифровой ввод, выбор нужного варианта или вариантов ответа, табличные вопросы), настроить параметры взаимодействия с респондентами. Удобно организована работа с логическими условиями. Программа позволяет гибко настроить внешний вид и отображаемые элементы опроса. Общий дизайн опроса можно изменить с помощью применения разных шаблонов.

После завершения редактирования опрос активируется и становится доступным для просмотра респондентами. Опросы могут быть как общедоступными (по ссылке), так и только для отдельных участников (для прохождения опроса необходим код доступа, генерируемый программой). Участие может быть как анонимным, так и с отслеживанием IP-адресов участников опросов.

Респондент отвечает на вопросы анкеты через веб-интерфейс. Программа предполагает респонденту разные форматы опросов: вопрос за вопросом, группа за группой (тематические блоки вопросов); всю анкету целиком.

LimeSurvey не имеет ограничений на количество создаваемых опросов, на количество участников или количество вопросов для каждого опроса. LimeSurvey позволяет с помощью веб-интерфейса просмотреть массив полученных данных и получить основные результаты статистического анализа и графики. Результаты опроса можно экспортировать в основные форматы массивов данных, в том числе в формат программы SPSS.

Этот вариант реализации социологического мониторинга предполагается использовать на первом этапе его реализации. Далее планируется применять более усовершенствованную систему участия в социологическом мониторинге по принципу электронного голосования. Разработан соответствующий программный продукт, который дополняет LimeSurvey и позволяет обеспечить более строгий контроль доступа и более высокий уровень защищенности ответов респондентов в социологическом мониторинге.

Апробирование метода онлайн-опроса показало и возможные трудности применения этого метода для исследования проблем в высшей школе. Так, опрос сотрудников одного из технических вузов г. Харькова¹ проводился одновременно в двух разных техниках — очное анкетирование с помощью печатной анкеты и онлайн-опрос (с предоставлением респонденту ссылки и уникального кода доступа). Причем респондентам предлагалось самостоятельно выбрать удобный для них способ заполнения анкеты. Онлайн-анкету заполнили лишь 35% сотрудников, остальные предпочли бумажную форму.

Непопулярность онлайн-опросника можно объяснить, во-первых, тем, что ряд респондентов не имеет доступ к Интернету, или, имея такой доступ, крайне мало использует Интернет-коммуникации в повседневной жизни, в частности не имеет достаточного опыта заполнения электронных форм. Прежде всего, речь идет о респондентах старшего возраста, и в целом проблема неравного охвата Интернетом в разных возрастных категориях населения Украины переносится и в высшую школу (Рисунок 1).

Во-вторых, бумажный опрос оказался предпочтительным для всех возрастных категорий из-за распространенного убеждения многих респондентов в том, что их участие в электронном опросе (при использовании электронного ключа доступа) будет легко отследить и идентифицировать ответы с конкретным человеком. Мы заметили, что в условиях конфликтной ситуации или наличия острых вопросов респонденты избегают участия в таких опросах, где, по их мнению, существует возможность идентификации ответов с их личностью. Решить проблему недоверия к электронным опросам не просто. Акцент, с нашей точки зрения, должен делаться на заверении респондентов в том, что их участие в опросе полностью конфиденциально, данные будут представляться только в обобщенном виде. Мы не говорим респондентам об анонимности их участия, тем более действительно в рамках социологического мониторинга планируется идентифицировать респондентов по ключам доступа с целью контроля их участия/неучастия в опросе.

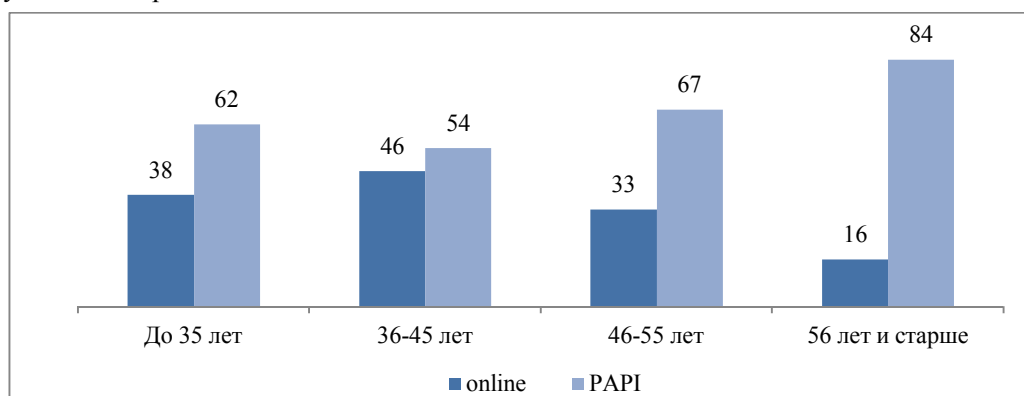

Рисунок 1. Выбор техники заполнения анкеты сотрудниками одного из харьковских вузов в разных возрастных категориях (N=512)

Метод веб-опроса имеет очевидные преимущества, среди которых можно назвать простоту организации сбора данных и контроля собранных данных, оперативность поступления информации, индивидуальную логику опросника для каждого респондента, возможность использования в анкете видео- и аудио-контента, отсутствие этапа ввода данных, получение готового массива данных в удобном формате и т.п. В то же время этот метод не лишен и недостатков, главные из которых связаны с неконтролируемой ситуацией опроса (общая проблема анкетного метода), а также с неравным доступом к Интернету и (или) с разной степенью компьютерной грамотности респондентов разных категорий. Вторая из названных

¹ Методом основного массива опрошено 85% сотрудников университета. Опрос проведен весной 2016 г.

проблем содержит риск возможного смещения информации из-за существенного различия респондентов и не-респондентов по ряду характеристик, прежде всего, по возрасту (среди людей старшего возраста число Интернет-пользователей значительно ниже). Это важно учитывать при изучении высшей школы – средний возраст работников университетов приближается к отметке 50 лет. Решением этой проблемы может быть либо выравнивание массива данных с помощью весовых коэффициентов, либо комбинированный опрос, в котором недополученная в онлайн-опросе информация собирается с помощью F2F-интервью.

Реализация социологического мониторинга в Харьковском национальном университете имени В. Н. Каразина – это первый этап работы. По его итогам будет предложена модель мониторинга для всей высшей школы Украины по отработанной методике проведения веб-опросов (CAWI) с формированием онлайн-панелей, что, безусловно, позволит получать актуальную и своевременную информацию, необходимую для успешного реформирования высшей школы.

ЛИТЕРАТУРА: 1. [Электронный ресурс] <http://eurostudent.sociology-ua.net/index.php/ru/>. 2. [Электронный ресурс] http://fond.sociology.kharkov.ua/images/docs/academ_cult/material.pdf. 3. Couper M. Web Surveys: A Review of Issues and Approaches // Public Opinion Quarterly. 2000. Vol. 64. No. 4. P. 464–494. 4. Докторов Б. Онлайн-опросы: обыденность наступившего столетия // Телескоп. 2000. № 4. С.16-31 [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.pseudology.org/Gallup/On_line_Polls.htm 5. Паниотто В., Большов Е. Настоящее и будущее ин тер нет-аудитории Украины // Новый маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 112–117. 6. Шашкин А. В. Стандарты создания и поддержания онлайн панелей. Онлайн исследования в России: тенденции и перспективы / Под редакцией Шашкина А. В. и Поздняковой М. Е. — М.: Изд-во Института социологии РАН, 2006. С. 69-76. 7. [Электронный ресурс] *WebSurveyMethodology* www.websm.org

УДК 378.4(477)

ІННОВАЦІЙНІ УНІВЕРСИТЕТИ: КРИТЕРІЇ ТА ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ

Астахова Катерина Вікторівна – доктор історичних наук, професор, ректор Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»

У статті розглянуто питання, пов'язані з підходами та критеріями визначення інноваційності сучасних університетів. Використовуються критерії Бертон Р. Кларка та групи Лісабонської ради, які значно розрізняються в оцінках інноваційності університету, його відповідності потребам часу. Зроблено акцент на складності проходження сучасним університетом межі між традиціями та інноваціями, між формуванням і задоволенням потреб суспільства й індивіда. Автор робить висновок про те, що реальна інноваційна експериментальна діяльність університету приховує в собі немалі ризики, без яких неможливо обійтися, але їх необхідно враховувати. Більш того, далеко не завжди при оцінці інноваційних складових в діяльності університетів можна використовувати виключно макропідходи. Сучасний світ університету такий складний і різноманітний, що є сенс уважніше відноситися до досвіду кожного конкретного університету.

Ключові слова: університет, інновації, критерії інноваційного університету, інтегруючі можливості, Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія».

В статье рассматриваются вопросы, связанные с подходами и критериями определения инновационности современных университетов. Используются критерии Бертон Р. Кларка и группы Лиссабонского совета, которые значительно расходятся в оценках инновационности университета, его соответствия потребностям времени. Сделан акцент на сложности прохождения современным университетом грани между традициями и инновациями, между формированием и удовлетворением потребностей общества и индивида. Автор делает вывод о том, что реальная инновационная экспериментальная деятельность университета таит в себе немалые риски, без которых нельзя обойтись и которые нельзя не учитывать. Более того, далеко не всегда при оценке инновационных составляющих в деятельности университетов можно использовать исключительно макроподходы. Современный мир университета столь сложен и разнообразен, что есть смысл внимательнее относиться к опыту каждого конкретного университета.

Ключевые слова: университет, инновации, критерии инновационного университета, интегрирующие возможности, Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия».

The issues connected with approaches and criteria of universities' innovativeness are considered in this paper. The criteria of Berton R. Clarck and Lisbon Council group are used, and show considerable divergences in the estimation of university innovativeness, its accordance to the necessity of time. The focus is made on the complexity of university's passing through a borderline between formation and satisfying the requirements of the society and an individual. The author concludes that really innovative, experimental activity of a university includes great risks that can't be avoided and should be taken into account. Moreover, not always, it is possible to use macroapproaches while estimating the innovative constituents of the activity of universities. The modern world of the university is so complicated and various, that it is really important to consider the experience of each particular university.

Keywords: University, innovations, criteria of an innovative university, integrating opportunities, Kharkiv University of Humanities "People's Ukrainian Academy".

Практично всі світові освітні системи перебувають сьогодні у стадії активного пошуку відповідей на питання й виклики, що виникають із вражаючою швидкістю й реально ставлять під загрозу існування традиційної системи постсередньої освіти.

Звичайно, проблеми британських або північноамериканських університетів і, наприклад, південноафриканських або австралійських різні. Але різні вони, швидше за все, за своїми масштабами й гостротою. В основі ж, як вбачається, питання споконвічні: як і чого вчити, кого навчати і хто це може й повинен робити з максимальною ефективністю. Іншими словами, світові освітні системи нині опинилися у вельми складному, подекуди драматичному становищі, полегшення чи пом'якшення якого навряд чи відбудеться найближчим часом.

Навряд чи є необхідність сьогодні доводити актуальність проблем, пов'язаних з розвитком сучасного університету та його перетворенням у інноваційний навчальний заклад, що відповідає сучасним викликам. Але проблеми критеріїв та підходів до визнання тієї чи іншої освітньої інституції інноваційною,

вирішеними назвати важко. В сучасній квазірізноманітності методологічних підходів до аналізу суспільних явищ досить складно зорієнтуватися і одногласно стверджувати, що існують виважені і прийнятні критерії поділу університетів на інноваційні та традиційні. Відповідно, виникає необхідність розібратися в існуючих підходах (хоча б основних) до кваліфікації університетів та їхнього «зарахування» до когорти інноваційних.

Фахівців, що працюють на ниві університетських досліджень, у вітчизняній та освітній науці, досить багато. Останнім часом дослідження, пов'язані зі світом університету, відокремилися у самостійний напрям. Безумовно, університет досить давно привертав до себе увагу дослідників і перш за все – істориків та соціологів. Але раніше він був виключно одним із численних об'єктів соціальної, політичної чи інтелектуальної історії, соціології науки та освіти. Відповідно, до нього використовувалася лише будь-яка одна парадигма дослідження чи описання.

Інституціоналізація університетських досліджень, перетворення їх в особливу полідисциплінарну сферу дозволяють забезпечити нове розуміння феномену університету за рахунок розширення трактування його меж та змісту як сукупності проявлень академічного життя та діяльності. Спектр теоретичних моделей та оптик, що використовуються у розробці теми «інноваційний університет», сьогодні практично неосяжний.

Досить точно змалював нинішній стан університетського світу відомий американський дослідник інституту вищої освіти Бертон Р. Кларк: «Для університетів усього світу настала тривожна епоха. І кінця їй не видно. З мірою того, як в останній чверті двадцятого століття перед нами виникали все нові й нові труднощі, вища освіта втратила всіляку стійкість, яку вона колись мала. Оскільки запити навряд чи знижуватимуться, повернення до якогось стійкого стану навряд чи можливе» [1, с. 11].

В умовах, коли світ став безпрецедентно нестабільним і непередбачуваним, а набір загроз та їхня інтенсивність зростають із вражаючою уяву швидкістю, університети активно шукають підходи й шляхи не лише свого збереження, але й розвитку.

При всьому розмаїтті літератури й джерел, наявних з проблем інноваційного розвитку ВНЗ (такої літератури сьогодні не просто багато, а безмежна кількість), у їхніх авторів є певна об'єднуюча позиція, суть якої полягає у визнанні того факту, що готових відповідей і рецептів сьогодні немає ані в університетів «Ліги плюща», ані у ВНЗ пострадянського простору, що активно реформуються, ані у якихось інших. У пошуку перебувають усі.

Якщо повертатися до згаданого вже Бертон Р. Кларка, то видаються цікавими виокремлені ним п'ять ознак інноваційного університету: наявність інституційної ідеї; сильне адміністративне ядро; дискреційне фінансування; володіння розгорнутою периферією розвитку; академічний оплот [1, с. 63]. На думку автора, наявність таких аргументів дозволяє університету подолати слабкість і позбавитися загрози зникнення, привернути студентів, збільшити прибуток, наростити корпус викладачів тощо.

Аргументування Кларка, як і саме цитоване видання, переконують. Але існує й безліч інших підходів, пропозицій, моделей. Наприклад, добре відомою є система ранжирування університетів, запропонована фахівцями Лісабонської групи, які обґрунтовують інші критерії оцінювання ефективності університетів та їхньої здібності до інноватики [2, с. 171–201].

Науковий директор Центру людського капіталу в Лісабонській раді Пеєр Едерер і співдиректори Центру й члени Лісабонської ради Філіпп Шуллер і Стефан Віллмс по-іншому дивляться на критерії відповідності університетів сучасним викликам часу. У їхній інтерпретації вища освіта має бути здатною до максимального охоплення населення; бути гранично доступною й приймати студентів не лише з високим рівнем підготовки після середньої школи; демонструвати високу ефективність (з погляду цінності вищої освіти на ринку праці); бути привабливою для міжнародних студентів; мати ресурси й структури для забезпечення максимального вікового охоплення населення освітою протягом усього життя; демонструвати гнучкість і здатність до змін [2].

За влучним зауваженням Ф. Альбаха, кожна країна прагне мати університети світового класу, але ніхто не знає, що означає такий університетський статус і яким чином його можна отримати [3, с. 138]. Інші фахівці відстоюють точку зору, відповідно до якої спільних для всіх стратегій розвитку університетів світового класу існувати просто не може, бо країни й регіони відрізняються один від одного економічно, соціально-політично, ресурсно тощо [3, с. 139].

Проте при всьому розмаїтті підходів і критеріїв стає зрозуміло, що в унікальних за своєю складністю сучасних умовах одним із ключових і певною мірою відокремлюючих характеристик є здатність до змін, гнучкість, інноваційність у найширшому розумінні цього слова.

«Нова місія університету зводиться до реалізації ним своїх інтегруючих можливостей. Проте виступати медіатором, посередником у сучасному суспільстві, яке втрачає свою цілісність, може лише університет, що трансформується» [4, с. 79].

І тут виникає досить складна колізія: з одного боку, університети мають бути здатні й налаштовані на перманентні зміни, з іншого – зберігати певні традиції й академізм. Тобто знаходити такі тренди й напрями розвитку, що дозволяють рухатися тонкою межею між традиціями та інноваціями. Вважаємо, що

таке балансування (при всій його складності й навіть ризикованості) може бути своєрідною системою координат.

Держава все більше втрачає нині функцію основного замовника й гаранта університетської освіти. Традиційний патронаж вже не спрацьовує. Патерналістські традиції залишаються в минулому.

В індустріальну епоху держава фактично одноосібно формувала потреби у фахівцях, брала на себе відповідальність планування їхньої підготовки як за чисельністю, так і за змістом. «У суспільстві знань, при індивідуалізації конкуренції держава принципово не може впоратися із цим завданням. Людина має сама обирати свою освітню траєкторію» [5, с. 61]. Але до реалізації такої функції вона має бути підготована. І тут роль інституту вищої освіти зростає багаторазово. Адже саме університет створює умови для самореалізації, формування світоглядної потреби в навчанні й перенавчанні протягом усього життя.

Автор згадуваної раніше роботи О. В. Строгецька у зв'язку із цим зазначає: «...Професія перестає структурувати людську особистість. Річ не в тім, що зміна структури ринку праці відбувається зараз набагато швидше, ніж зміна поколінь. Річ у тім, що в суспільстві, яке стає не класоцентричним, а антропоцентричним, унікальні людські особистості можуть створювати для себе індивідуальні рухомі й локальні сфери зайнятості, по-новому, набагато менш жорстко й однозначно інтегровані в соціальне ціле. У цих умовах першочерговим завданням освіти стає навчання кожного індивіда вмінню визначати власну освітню траєкторію відповідно до життєвої й професійної ситуації, що змінюється» [4, с. 79].

Іншими словами, інноваційний ВНЗ має виконувати інноваційну (щодо традиційної системи освіти) функцію – готувати студента до такого самостійного «плавання», до вибудовування індивідуальної освітньої траєкторії, яка б враховувала насамперед можливості й здібності індивіда.

У будь-якому разі, інноваційна діяльність сучасного університету при всьому розмаїтті підходів і моделей – це серйозні ризики, постійне експериментування (при ухваленні можливих витрат і навіть невдач) при пошуку рішень.

Варто підкреслити, що інституційні межі тих або інших процесів і структур в періоди нестабільного розвитку досить-таки рухомі й можуть стимулювати появу нових організаційних форм. Сказане повною мірою стосується інноваційного науково-освітнього комплексу Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», створеного 1991 р. як експериментальний навчальний заклад, що відпрацьовує на практиці модель безперервної гуманітарної освіти.

ХГУ «НУА» в рамках свого досвіду продемонстрував, що основу феномену трансформацій становить саме колективна діяльність. Такий підхід забезпечив ті адаптивні зміни, які дозволили навчальному комплексу не лише з'явитися в освітньому полі України, але й зробити певний внесок у його розвиток [6].

Для нового, з інституційної точки зору, освітнього організму, яким є НУА, характерними є такі ознаки інноваційності:

- самостійність і високий рівень автономності;
- гнучкість, відвертість, здатність (зокрема й структурна) до постійного реформування;
- наявність інноваційної ідеї;
- сильне адміністративне ядро;
- академічний оплот;
- високий рівень гуманітаризації освітнього процесу;
- реалізація культури діалогу;
- наявність власного культурно-освітнього середовища (КОС);
- збереження й розвиток академічних традицій із одночасним ухваленням і трансляцією інноваційних практик;
- лідерство у своїй групі (успішна реалізація на практиці освітньої моделі Lifelong learning як «код ідентичності» НУА);
- НДР як основа освітньої діяльності й сакрафікація навчального процесу;
- відпрацювання нової соціальної функції освіти – забезпечення соціального партнерства;
- визнання не лише своєї відповідальності перед суспільством, але й готовність формувати його потреби засобами освіти.

Звичайно, ступінь вияву перерахованих ознак дуже різна. Деякі з них вже є невід'ємною характерною рисою комплексу, його своєрідною візитівкою. Інші перебувають на стадії формування.

Якщо дотримуватися класифікації Бертона Р. Кларка, то деякі й зовсім поки що відсутні або виявляються нестабільно (дискреційне фінансування, наприклад). Але загалом ХГУ «НУА» реально є однією з можливих в умовах вітчизняних практик моделей інноваційного навчального закладу.

Місія навчального закладу, підходи до організації навчального процесу, кадрова політика й кадрова робота, результати понад 25-річної діяльності – усе це дозволяє говорити про те, що в НУА є умови й позитивний досвід вирішення питань щодо формування творчої активності студентів і школярів.

Найважливішими умовами для реалізації такого неординарного завдання є: забезпечення індивідуального підходу до тих, хто навчається; висока якість професорсько-викладацького складу; унікальне культурно-освітнє середовище; студентське й учнівське самоврядування; прийнятний коефіцієнт співвідношення «викладач-студент», що в різні роки становив від 1:5 до 1:11; розгалужена мережа клубів, творчих колективів, інших форм реалізації творчої активності та багато іншого.

Жодними індикаторами, звісно, неможливо визначити рівень «творчої активності» тієї чи іншої категорії тих, хто навчається. Але непрямі ознаки того, що в ХГУ «НУА» ці процеси стабільні і (частково) результативні, є.

Ключовим таким індикатором, на нашу думку, є достатньо високий рівень затребуваності випускників НУА й визнання бізнес-співтовариством і роботодавцями їхньої готовності до роботи в умовах непередбачуваності, висококонфліктного середовища й перманентних змін. Важливим є й той факт, що значна частина випускників займається підприємницькою діяльністю, створює власний або продовжує батьківський бізнес.

Кар'єрно-професійне зростання випускників НУА демонструє правильність підходів до організації й змісту навчального процесу. Фундаментальна підготовка, гуманітаризація освіти, практично орієнтовані дисципліни, значний обсяг практичної підготовки та всіляких стажувань дозволяє студентам набувати тих компетенцій, що забезпечують їм успіх на ринку праці й високий рівень працевлаштування.

Сказане жодною мірою не означає, що в НУА знайдено підходи до вирішення всіх проблем і протиріч, що їх так багато в сучасній вищій освіті. У жодному разі. Але, здається, ті форми діяльності, що здійснюються в університеті й спеціалізованій школі НУА, певною мірою допомагають тим, хто навчається формувати й розвивати творчі задатки, удосконалювати свої здібності й переводити їх на вищий рівень. Університет створює умови, використовуючи які, молода людина має можливість виявляти творчу активність, напрацьовувати ті навички й досвід, що є такими затребуваними ринком праці сьогодні.

Проаналізуємо «чинник середовища НУА». Наявність такого середовища та його впливу можна констатувати вже як даність. Багаторічна практика формування культурно-освітнього середовища, його розвитку й трансляції дозволяють побачити, якого досвіду набуває людина, щоденно перебуваючи в конкретному освітньому середовищі, залучаючись до так званого «реєстру елементів», які в сумі й становлять КОС НУА [6]. При цьому, звичайно, не можна не враховувати наявність певного дисонансу між КОС навчального закладу й зовнішнім середовищем. При такій ситуації КОС освітньої установи, звісно, програє середовищу зовнішньому (або, принаймні, буде сильно ним деформоване). Але своєрідні «точки зростання», що існують в інноваційних навчальних закладах (і в НУА, зокрема), здатні, зрештою, впливати й на середовище зовнішнє. За тієї умови, якщо моделі поведінки, аналогічні до сформованих у НУА, транслюватиме система освіти загалом, а не окремі навчальні заклади.

Інноваційні вектори розвитку сучасного університету сьогодні настільки різноманітні й навіть різноспрямовані, що один перелік їх зайняв би не одну сторінку. Наприклад, ХГУ «НУА», визначивши для себе інноваційність як принцип розвитку, основну увагу сконцентрував на реалізації моделі безперервної гуманітарної освіти й зумів посісти лідерські позиції в цьому секторі освіти (докладніше див. репозиторій НУА <https://dpspace.nua.kharkov.ua>).

Інші університети обирають для себе інші вектори: відпрацьовують інноваційні підходи щодо вирішення питань інтернаціоналізації освіти, перетворення в мегауніверситети (із відповідним зростанням ресурсів і можливостей), ідуть шляхом залучення високоякісних викладацьких кадрів, добре розуміючи, що яскраві імена однозначно збільшують капіталізацію університету.

При всіх можливих шляхах інноваційного розвитку практично всі сучасні університети, переживають період активної дифузності. Університетські організми, особливо мегауніверситети, втрачають цілісність, скріплення, що існували раніше. Те, що відбувається, не можна однозначно віднести ані до категорії негативних, ані до категорії позитивних процесів. Але про те, що вони частково вступають у протиріччя із необхідністю концентрації найрізноманітніших ресурсів (насамперед людських) для здійснення інноваційних проривних технологій, можна говорити однозначно.

Процеси дифузності й втрати певної ідентичності університетських громад добре описані в монографії «Сословие русских профессоров. Создатели статусов и смыслов» [7]. «Університет сьогодні втратив здатність бути інтегруючою силою для структур і груп, що входять до нього та мають суперечливі інтереси», – зазначають автори [7, с. 24]. Вони також вважають, що дослідницька традиція розглядати університети як єдиний інститут (в усякому разі, на рівні регіону або країни) навряд чи дозволяє вивчити реальний стан речей. Університети не лише не уніфіковані за своєю суттю, але й дуже залежні від історичних традицій, часових меж, академічної громади (насамперед харизматичних академіків, учених, керівників) та багато чого іншого.

Такий підхід до вивчення різних аспектів університетського життя не можна назвати традиційним. Але він, безумовно, має право на життя. Бо ризикнемо припустити: немає двох однакових університетів навіть у межах одного міста. Що вже говорити про регіон, державу тощо.

Дійсно, якщо відмовитися від макропідходу до аналізу такого явища, як інноваційний університет, то стане зрозумілим: кожен окремо взятий університет розвивається по-своєму. Звичайно, є межі, що задаються державою, фінансовими можливостями, культурою, традиціями, впливом середовища. Та кожен університет по-своєму унікальний. Не в плані неповторності (усе залежить від університету), а в плані процесів, що в ньому відбуваються.

Сказане повною мірою застосовується й до вивчення інноваційної складової в діяльності університетів. Здається, є смисл розглядати не лише макропроцеси, але й аналізувати те, що відбувається в кожному конкретному університеті. Такий підхід дозволяє уникнути накладення зручних аналітичних схем і за загальним побачити приватне.

Якщо, наприклад, проаналізувати генезу і розвиток інноваційних процесів у ХГУ «НУА», то можна легко виявити й подібне з іншими закладами освіти (наприклад час виникнення, статистичні параметри початкового періоду існування, прагнення до інституціоналізації й визнання освітньою громадою, аналогічність пропонованих спеціальностей і форм організації навчального процесу тощо), і відмінне (структура, організаційно-управлінські підходи, організація кадрової політики й кадрової роботи, вибудовування відносин із зовнішніми та внутрішніми стейкхолдерами, позиціонування себе в місті й регіоні, саме КОС тощо).

Іншими словами, розвиток інноваційних процесів в університетському секторі освіти, на нашу думку, відбувається досить відокремлено й має слабо виражені спільні риси. Більше того, здається, що найближчим часом різновекторність цих процесів лише зростатиме.

Звичайно, можна легко виокремити спільні риси для університетів одного регіону або держави. Але це, швидше за все, лише спільні скріплення, великі конструкції, на які спираються процеси модернізації. Реальне ж уявлення про причини, механізми, ресурси, рушійні сили й результативність упровадження інноватики можна отримати при аналізі процесів, що відбуваються в кожному конкретному університеті.

Дифузність сучасних процесів, автономізація університетських громад, що відбувається (нехай і повільно), різні історичні традиції й ресурси – усе це робить інноваційні процеси унікальними і, якщо такий термін можна застосувати, «одичними».

При такому підході можна визнати, що конкретний досвід ХГУ «НУА», інших інноваційних освітніх структур є своєрідними «точками зростання», позитивним досвідом, використання якого дає можливість глибше зрозуміти процеси, що відбуваються у світі університету й, що також здається досить важливим, не повторювати тих помилок і витрат, що були допущені піонерською групою на стадії формування тих чи інших підходів і рішень.

Найближчим часом процеси диференціації університетського світу, як уявляється, відбуватимуться з високим ступенем активності. Швидше за все, якщо йти за логікою процесів, закладених уже сьогодні, збережуться й складатимуть лівову частку університетського сектора все-таки мегауніверситети. Але реальна інноваційність, як ми вважаємо, не буде їм властива. Через цілу низку причин реально «проривні» технології будуть більше властиві університетам не дуже великим, динамічним і гнучким, здатним ініціювати експерименти, реалізовувати їх (мінімізуючи ризики) і швидко перебудовуватися з урахуванням потреб часу.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Кларк Б. Р. Создание предпринимательских университетов: организационные направления трансформации / Бертон Р. Кларк ; пер. с англ. Артема Смирнова. – М. : Издат. дом. Высш. шк. экономики, 2011. – 238 с.; 2. Эдерер П. Ранжирование системы высшего образования: граждане и общество в эру знаний / П. Эдерер, Ф. Шулер, С. Виллмс // Вопр. образования. – 2009. № 3. – С. 171–202; 3. Сацик В. И. Детерминанты глобальной конкурентоспособности университетов: в поиске эффективной стратегии развития высшего образования на Украине / В. И. Сацик // Вопр. образования. – 2014. – № 1. – С. 134–161; 4. Строгеецкая Е. В. Идея и миссия современного университета / Е. В. Строгеецкая // Вопр. образования. – 2010. – № 4. – С. 67–81; 5. Филонович С. Р. Life-long learning: последствия для высшей школы / С. Р. Филонович // Вопр. образования. – 2010. – № 4. – С. 55–66; 6. Астахова Е. В. Вклад НУА в развитие образовательных процессов в Украине: наработки первого двадцатипятилетия / Е. В. Астахова // Вчені зап. Харків. гуманітар. ун-ту «Нар. укр. акад.». – Харків, 2017. – Т. 23. – С. 11–25.; 7. Сословие русских профессоров. Создатели статусов и смыслов : [монография] / Нац. исслед. ун-т «Высш. шк. экономики»; под ред. Е. А. Вишленковой, И. М. Савельевой. – М. : Изд. дом Высш. шк. экономики, 2013. – 386 с.

УДК 316.736:378.4.064.3

МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ В УНІВЕРСИТЕТІ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД І ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

Бакіров Віль Савбанович – доктор соціологічних наук, професор, академік НАН України, ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Ушакова Наталія Ігорівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри мовної підготовки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Стаття присвячена проблемі міжкультурної комунікації в університеті в ракурсі минулого і сьогодення. Авторами розкрито історичний аспект входження міжкультурної комунікації в академічне життя університетів. Наголошується на тому, що проблема міжкультурної комунікації у навчальному процесі та у повсякденному житті студентів стає гострою і актуальною в умовах інтернаціоналізації освіти, зокрема збільшення в університетах кількості іноземних студентів. Узагальнено досвід Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна зі створення системи академічної адаптації іноземних студентів. Остання базується на сучасних технологіях освіти та ідеях міжкультурної комунікації. Показано, що сучасний університет у просторі міжкультурної комунікації займає особливе місце. Для підвищення ефективності міжкультурної комунікації пропонується зосередити увагу університетів на формуванні у студентів, у тому числі іноземних, міжкультурної компетентності. Показано, що таку компетентність доцільно виховувати у спеціально організованих формах і ситуаціях міжкультурної комунікації. Обґрунтована доцільність розробки та впровадження навчальних програм, позанавчальних акцій, які сприяють підвищенню толерантності в освітньому середовищі через активізацію міжкультурних комунікацій і готовність до використання їхніх сучасних форм і видів.

Ключові слова: міжкультурна комунікація, університет, академічна адаптація студентів, міжкультурна компетентність.

Статья посвящена проблеме межкультурной коммуникации в университете в ракурсе прошлого и настоящего. Авторами раскрыт исторический аспект вхождения межкультурной коммуникации в академическую жизнь университетов. Подчеркивается, что проблема межкультурной коммуникации в учебном процессе и в повседневной жизни студентов становится острой и актуальной в условиях интернационализации образования, увеличения в университетах количества иностранных студентов. Обобщен опыт Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина по созданию системы академической адаптации иностранных студентов. Последняя базируется на современных технологиях образования и идеях межкультурной коммуникации. Показано, что современный университет в пространстве межкультурной коммуникации занимает особое место. Для повышения эффективности межкультурной коммуникации предлагается сосредоточить внимание университетов на формировании у студентов, в том числе иностранных, межкультурной компетентности. Показано, что такую компетентность целесообразно воспитывать в специально организованных формах и ситуациях межкультурной коммуникации. Обоснована целесообразность разработки и внедрения учебных программ, внеучебных акций, которые способствуют повышению толерантности в образовательной среде через активизацию межкультурных коммуникаций и готовность к использованию современных их форм и видов.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, университет, академическая адаптация студентов, межкультурная компетентность

The article is devoted to the problem of intercultural communication at the university in the perspective of the past and present. The authors reveal the historical aspect of the introduction of intercultural communication into the academic life of universities. It is emphasized that the problem of intercultural communication in the educational process, in the everyday life of students becomes acute and relevant in the conditions of internationalization of education, the increase in the number of foreign students in universities. The experience of V. N. Karazin Kharkiv National University on the creation of the system of academic adaptation of foreign students is generalized. The article is based on modern educational technologies and intercultural communication ideas. It is shown that the modern university in the space of intercultural communication occupies a special place. In order to increase the effectiveness of intercultural communication, it is offered to focus universities on the formation of students, including foreign, intercultural competence. It is shown that

such competence should be raised in specially organized forms and situations of intercultural communication. The expediency of the development and implementation of educational programs outside of educational actions, which promote the promotion of tolerance in the educational environment through the activation of intercultural communication and readiness to use their modern forms and types, is substantiated.

Keywords: intercultural communication, university, academic adaptation of students, intercultural competence.

Кожні масштабні соціальні перетворення змушують вдивлятися у таке соціокультурне явище, як університет, у його роль у розвитку суспільства й людини. Сьогодні демонструє багато нових тенденцій, які змінюють насамперед інституційний базис вищої освіти і відповідний інституційний статус університету. Спостерігається радикальна зміна технологій навчання, перебудова організації навчального процесу і наукових досліджень, взаємозв'язків університету, держави і суспільства.

У той же час недостатньо осмислюються і аналізуються роль і місце університетів у цивілізаційному вимірі суспільного розвитку. Внаслідок цього влада і громадськість орієнтуються на спрощені уявлення щодо функцій університетів, які зводяться переважно до технократичних і економічних постулатів, до сприяння економічному зростанню і розв'язанню нагальних технологічних проблем. Проте такий підхід не відповідає соціокультурній місії університетів, яка виходить далеко за межі економічної і технократичної парадигми. Протягом своєї довгої історії університети ніколи не були виключно центрами виробництва знання і підготовки кадрів. Вони завжди виступали центрами культурного життя, простором складних систем людської взаємодії, у тому числі на базі міжкультурної комунікації.

Сьогодні університети живуть у світі, який стає все більш плюралістичним, мультикультурним і різномірним. У сучасному світі завдяки глобалізації відбувається зближення стандартів культурного життя, має місце гомогенізація зовнішніх культурних форм. Водночас загострюються конкурентні стосунки між країнами і народами, актуалізуються проблеми збереження і захисту етнокультурних традицій, посилення патріотичних і націоналістичних настроїв, без чого втрачається економічна і політична конкурентоздатність країн і народів. Тому все гостріше відчувається необхідність формування широкої транскордонної і полікультурної ідентичності людства, яке глобалізується. Нам потрібно вчитися жити в різних культурних просторах, переходити з одних просторів до інших, не відчуваючи культурного шоку, не впадаючи в шовінізм, ксенофобію, національну обмеженість. Ця проблема стоїть перед університетами, особливо перед тими з них, які активно вбудовуються у простір міжнародної освіти.

Мета цієї статті – окреслення стану та проблем міжкультурної комунікації в університеті в ракурсі минулого і сьогодення.

Входження міжкультурної комунікації в академічне життя університетів: ракурс минулого

Глобалізація і масовізація вищої освіти сприяли стрімкому зростанню кількості студентів, які навчаються за межами своїх країн. Для здобуття вищої освіти свої країни покидають чимало молодих людей. За останні роки кількість іноземних студентів у світі значно збільшилася і продовжує стрімко зростати. Студентське середовище перетворюється на широкий, фактично глобальний простір безпосередньої взаємодії представників різних культурних форм і традицій.

Мільйони юнаків і дівчат опиняються в іншому культурному середовищі, стикаються з проблемами культурної адаптації, засвоєння незнайомих культурних традицій і цінностей, зазнають серйозних труднощів у навчанні, які пов'язані ні стільки з чужою мовою, скільки з культурними бар'єрами, які ускладнюють спілкування з викладачами, місцевими студентами і місцевим населенням.

Проблеми міжкультурної комунікації виникають також у зв'язку з інтенсифікацією міжнародної академічної мобільності в рамках Болонського процесу. Вони загострюються через бурхливий розвиток інтернет-освіти на базі MOOC (mass open on-line courses). Окрім того їх підсилює міграційна криза, яка відкрила потік біженців із країн Близького Сходу в європейські та американські університети.

Виникає безліч технологічних, етичних і практичних проблем, що вимагають осмислення ролі і функцій сучасних університетів в організації міжкультурного спілкування студентів і викладачів. У зв'язку з цим актуалізується необхідність звернення до історичного досвіду класичних університетів, до їхньої культурної спадщини, що містить різні форми міжкультурної комунікації. «Тому що в минулому можна знайти безліч персонажів, спільнот і подій, що вписуються в сучасну концепцію діалогу між представниками різних культур, народів, релігій. Ці приклади можуть надихати, заохочувати й іноді навіть вказувати, як продовжувати сьогодні «хороші практики», розроблені попередніми поколіннями» [1, s. 10].

Не можна не відзначити, що проблема міжкультурного спілкування супроводжує університетське життя вже з раннього середньовіччя. В перших університетах навчалися студенти з усіх куточків Європи, які представляли різні культурні та релігійні сегменти тогочасної Європи. Крім того, студентам раннього середньовіччя була притаманна висока, висловлюючись сучасною мовою, академічна мобільність, схильність до подорожей, до частой зміни місць навчання. Студент починав навчатися в одному університеті, продовжував навчання в іншому, а отримати ступінь міг у третьому, четвертому, або навіть у п'ятому університеті.

Університетські ступені визнавалися в усій Європі, програми і книги, що використовувалися, мало відрізнялися в різних університетах, а латина була універсальною мовою університетського спілкування.

Не були винятком і українські студенти. У зв'язку з відсутністю в той час на українських землях своїх університетів, вони подорожували західноєвропейськими університетськими містами, прямували на навчання або до територіально близького Ягеллонського університету, або далі – у Париж, Падую, Болонью. Багато з них отримували академічні ступені, викладали, займали адміністративні посади в різних європейських університетах. Так, українець Юрій Котермак із Дрогобича отримав ступінь бакалавра, а потім магістра в Краківському університеті і переїхав до Болонського університету, де отримав ступінь доктора медицини; викладав астрономію і був у свій час ректором. Він також був деканом у Краківському університеті, зробив чималий внесок в астрономію, серед його учнів був М. Коперник.

Старовинні списки тих, хто навчався у Болонському та Ягеллонському університетах, свідчать про значну кількість студентів з України. Від часу заснування Краківського університету і до середини XVI століття в бурсах навчалася і проживало близько двох тисяч українських студентів [2]. За деякими даними, в Ягеллонському університеті у цей період навчалася близько 800 студентів українського походження. Багато з них потім стали впливовими постатями у культурному житті як України, так і Польщі. Тогочасний Краків був місцем активного міжнародного і міжкультурного спілкування як студентів, так і професорів, саме тут народжувалися моделі толерантного взаємопорозуміння носіїв різних культурних ментальностей. Центром такого спілкування, безумовно, був Ягеллонський університет, який протягом шести століть представляє собою простір і середовище, що сприяють контактам між людьми, які різняться багато в чому, відповідно до особливостей їхніх народів і культур [1].

Пізніше, у XV столітті, універсальний характер університетського життя помітно слабшає. Посилюються його національний і регіональний компоненти. Виникають нові університети, у яких концентруються студенти, об'єднані за регіональною та національною приналежністю. Мобільність (паломництво) студентів різко слабшає, якщо і зберігається, то у внутрішніх національно-культурних межах. У XVI-XVII століттях виникають університети, сформовані на загальній конфесійній основі (католицькі, лютеранські, кальвіністські), що ще більшою мірою закріплює культурну однорідність університетського життя.

Наприкінці XVIII – початку XIX століття виникають університети, які обслуговують потреби індустріальних економік і держав-націй. Однією із важливих функцій університетів стає забезпечення національно-культурної ідентичності суспільства в межах державних кордонів. Міжкультурна комунікація за цих умов значною мірою трансформувалася, змінилися її якість і інтенсивність. Проте вона і в цей час залишалася суттєвою рисою академічного життя. Так, наприклад, у Харківському Імператорському університеті, заснованому у 1804 році, переважна більшість професорів мали іноземне походження, були запрошені із Німеччини, Франції, Польщі, інших країн. Вони мали мовні проблеми у спілкуванні між собою і студентами, а також проблеми, пов'язані із культурними відмінностями, з різними політичними уподобаннями. На цьому ґрунті нерідко виникали конфліктні ситуації між викладачами, об'єднаними за походженням у різні академічні фракції. За спогадами К. Роммеля, іноземці становили на той час більшість університетської професури, причому німці за кількістю переважали вихідців з усіх інших країв. За ним йшли російські піддані, потім слов'яни з Австрійської імперії, французи та ін. Університетські професори були поділені на дрібні партії та групи, вели між собою тривалу, нескінченну війну. Німці дружно виступали проти французів. Іноземці нерідко об'єднувалися проти росіян [3].

Протягом довгої університетської історії неодноразово змінювалася етнокультурна структура викладацького складу, але аж до радянських часів в академічній спільноті завжди були відчутно присутні представники інших країн, народів і культур, серед яких можна згадати таких поляків, як Міцкевич, Ценковський, Пшеборський, видатний болгарський науковець М. Дринов та багато інших. Важливою спадщиною цього періоду є фундаментальні цінності, які поступово викристалізовувалися й утворювали корпоративну університетську етику.

Університет протягом своєї історії накопичив багатий ціннісний досвід, створив особливий духовний простір, пронизаний відчуттям і розумінням своєї місії, відносин як всередині університетської корпорації, так і з зовнішнім світом. Це важлива духовна спадщина, яка пронизує університетські статuti, документи професорських зібрань, представлена в актових промовах ректорів і деканів, у книгах і статтях професорів і випускників, і, головне, персоніфікована у житті видатних університетських постатей, втілена в їхніх справах в їхньому, ставленні до науки, культури, громадського життя.

Звернення до цих матеріалів відкриває напружену, інколи гостру і драматичну боротьбу світоглядних позицій, політичних поглядів, групових і особистісних уподобань.

У 2017 році нами була зроблена спроба аксіологічної інтерпретації цієї спадщини, що дозволило Асамблеї вчених рад ухвалити Кодекс цінностей Каразінського університету, серед яких важливе місце належить такій цінності, як **відкритість і толерантність**: університет відкритий до світоглядного міжкультурного діалогу, вільного обміну інформацією, публічності наукових дискусій, толерантного

спілкування з різними громадянськими спільнотами, розширення міжнародної науково-освітньої і культурної комунікації і співпраці [4].

Сьогодні Харківський університет зіткнувся зі складною проблемою організації навчання понад 4,5 тисяч іноземних студентів, які приїхали із понад 70 країн і представляють різні, інколи зовсім несхожі культури. Майже кожен четвертий студент університету – іноземний громадянин, і тому проблема міжкультурної комунікації у навчальному процесі, у повсякденному житті цих студентів є гострою і актуальною.

Університет у просторі міжкультурної комунікації: виклики сучасності

Науковці справедливо зазначають, що «в даний час простір міжкультурної комунікації став практично безмежним. Цьому сприяє сучасне суспільство, яке розвивається динамічно і формує нові соціокультурні утворення» [5]. Поняття «міжкультурна комунікація» означає пряме і опосередковане спілкування носіїв різних культур у різних сферах суспільного життя і є предметом філософських, психологічних, культурологічних і педагогічних досліджень, у межах яких його визначають як взаємодію культур, що здійснюється у певному просторі й часі, де феномен культури розглядають як родове поняття, культурні контакти набувають різноманітних форм, які виявляються у зіткненні, взаєминах, синтезі та діалозі. Таке розуміння міжкультурної комунікації розкриває механізм функціонування культури, де культура є системою і способом комунікації, опосередкованої діяльністю суб'єкта.

Міжкультурна комунікація є формою соціальної комунікації, специфіка якої полягає в тому, що вона відбувається в міжкультурному контексті через: 1) безпосередній контакт представників різних культур; 2) їхню опосередковану комунікацію (наприклад, через перекладача або за допомогою таких технічних засобів комунікації, як телефон, комп'ютер тощо); 3) через тексти на різних носіях (паперових, електронних, аудіо- та відеопристроях), завдяки яким індивіди вивчають особливості іншої культури. Міжкультурні комунікації досліджуються в рамках трьох основних парадигмальних підходів: 1) інформаційного, де міжкультурна комунікація виступає як соціальний вплив або вплив того чи іншого суб'єкта на об'єкт, як процес передачі інформації від джерела до одержувача, 2) інтеракційного, при якому міжкультурна комунікація постає як інтеракція, під час якої з'являються нові смисли і значення і 3) постнекласичного, в якому враховуються дискурсивні і нарративні моменти в міжкультурній комунікації [6].

І. Халеева серед 16 сфер людської життєдіяльності, де наразі здійснюється міжкультурна комунікація, називає освіту [7]. Розширенню міжкультурних комунікацій в освіті сприяє її інтернаціоналізація, особливо активізація академічних обмінів. Інтернаціоналізація вищої освіти має особливе значення для України. «Чим більший вплив надасть інтернаціоналізація на підвищення рівня відкритості української системи вищої освіти, тим легше і швидше перетворення зможуть прижитися» [8, с. 38]. З цієї думкою важко не погодитися.

Сучасний університет займає особливе місце у просторі міжкультурної комунікації завдяки його здатності впливати на культурну грамотність індивідів. Наразі набуло поширення розуміння грамотності в її широкому соціальному контексті. Поняття культурної грамотності стає надзвичайно актуальним у науково-освітньому середовищі. Науковці, педагоги, громадські діячі вказують на низький рівень загальної культури сучасника, намагаючись знайти способи вирішення цієї проблеми [9]. Університет здатний поєднати формування комунікативної компетентності і культурної грамотності, що втілюється у міжкультурній компетентності. Концепція «культурної грамотності», запропонована Е. Д. Хіршем, викликала бурхливу дискусію серед науковців [10; 11] і поставила питання про технології її практичного втілення. Е. Д. Хірш виділяє такі рівні міжкультурної компетентності: необхідний для виживання; достатній для входження в чужу культуру; такий, що забезпечує повноцінне існування в новій культурі – її «привласнення»; дозволяє в повній мірі реалізувати ідентичність мовної особистості [12].

Міжкультурна грамотність стає умовою успішної адаптації і соціалізації сучасної особистості в полікультурному світі. П. Донець виділяє найпоширеніші ситуації міжкультурної комунікації: 1) носій культури 1 тривалий час знаходиться в умовах культури 2 (робота, відрядження, навчання, стажування, еміграція тощо); 2) носій культури 1 взаємодіє з текстом культури 2 даного історичного періоду, написаним сучасною мовою, іншого історичного періоду, що потребує від читача певних знань і вмінь його декодування; 3) носій культури 1 взаємодіє з текстом культури 2 (професійного, побутового, соціально-політичного змісту тощо); 4) носій культури 1 безпосередньо спілкується з представником культури 2 іноземною мовою, що потребує відповідних знань щодо іншої культури й іншомовних навичок; своєю рідною мовою через перекладача; у штучно створених умовах (заняття в закладах освіти, спеціально організовані заходи тощо); 5) носій культури 1 спостерігає за комунікацією носіїв культури 2 в реальному житті або за допомогою технічних пристроїв (кіно, телебачення, Інтернет тощо); 6) носій культури 1 модифікує текст культури 2 для його використання в культурі 1 у таких формах: повний адекватний переклад тексту оригіналу, реферативне викладення змісту тексту, його анотація [13].

У той же час, на наш погляд, обмеженим є підхід до формування готовності студентів до міжкультурної комунікації переважно шляхом їхньої іншомовної підготовки і полікультурної освіти, чому

присвячено чимало досліджень [14]. Не піддаючи сумніву значущість міжкультурної комунікативної компетенції студентів та викладачів, зосередимо увагу й на інших проблемах, які стоять перед сучасним університетом, який прагне функціонувати й розвиватися у просторі міжкультурної комунікації в умовах, коли комунікативні відносини в університетському середовищі переходять в нову якість – в інфокомунікаційний онлайн, а залучення іноземних студентів як до традиційних, так і електронних форм навчання свідчить про конкурентоспроможність університету.

Міжкультурність соціальних комунікацій, у тому числі освітніх, потребує також толерантності, яка виступає засобом забезпечення ефективної міжкультурної комунікації. Ступінь розвитку толерантності в університетському середовищі, мотивація до толерантної соціальної поведінки учасників університетської освіти, перешкоди на цьому шляху характеризують університет у просторі міжкультурної комунікації. Перешкодою на шляху до толерантного освітнього простору може стати нерозвиненість соціального діалогу, напруженість у стосунках між університетом і ключовими гравцями в економічному, культурному і політичному житті сучасного суспільства.

Університетська освіта в русі до толерантності опановує нові принципи соціальної взаємодії, коли студентам надається право брати участь у вирішенні тих питань університетського життя, які торкаються їхніх прав та обов'язків. Важко переоцінити роль у цьому контексті студентського самоврядування. Університетська освіта вважається важливим елементом і ресурсом інформаційного суспільства, вона формує не тільки особистість майбутнього фахівця, але й здатного до міжкультурних взаємодій толерантного громадянина. Студентське самоврядування може виступити як соціальна технологія, що покликана сформувати саме таку толерантну особистість.

На наш погляд, варто розрізняти два аспекти ролі університету в напрямку підвищення толерантності як характеристики і чинника успішної міжкультурної комунікації: один пов'язаний із толерантними практиками в самому університетському середовищі, другий – у суспільстві в цілому. Тобто можна говорити про буття іноземних і вітчизняних студентів у межах університету крізь призму співвідношення «толерантність-інтолерантність», а також про можливості реального впливу інституту університетської освіти на стан толерантних стосунків за межами університету як установи через наукову, просвітницьку і PR- діяльність. Наразі підвищуються потреби університету в навчальних програмах, позанавчальних акціях, які сприяють підвищенню толерантності в суспільстві через активізацію міжкультурних комунікацій і готовність до використання їхніх сучасних форм і видів.

Міжкультурна комунікація в системі академічної адаптації іноземних студентів: досвід Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Приїжджаючи до країни навчання, іноземці неминуче проходять складний процес адаптації до незвичних умов життя у таких аспектах:

- як представники своєї культури із властивими їй особливостями, традиціями, звичаями, стереотипами поведінки та системою цінностей;
- як особистості з певними психофізіологічними особливостями;
- як об'єкти впливу нового етно- і соціокультурного оточення.

Під адаптацією розуміється процес пристосування особистості до нових зовнішніх умов, потреба в якому виникає тоді, коли звична поведінка виявляється малоефективною. Проблема адаптації є багатосторонньою і стосується усіх аспектів життя людини. Адаптаційний процес має складну структуру і є взаємодією різних видів адаптації (психологічної, соціальної, міжкультурної (етнічної), побутової та ін.), які тісно пов'язані з подоланням мігрантом культурного і мовного бар'єру в оточенні певного етносу.

Актуальність проблеми психологічної адаптації визначається тим, що адаптаційні процеси, які здійснюються на інших рівнях, залежать саме від успішності психологічної адаптації. Її референтними показниками є відсутність або низький рівень тривожності, високий рівень самооцінки, взаємодія особистості або соціальної групи із соціальним середовищем, під час якої здійснюється узгодження вимог і очікувань соціальних суб'єктів з їхніми можливостями і реальністю соціального середовища.

Міжкультурну адаптацію розглядають як важливу соціальну проблему. На думку дослідників, міжкультурна адаптація – це єдність соціальної та психологічної інтеграції іноземця в нову культуру, поступове прийняття її норм, цінностей, зразків поведінки. Поняття соціальної інтеграції охоплює освітній, етнокультурний рівень і соціально-побутові умови, а психологічну інтеграцію утворюють потреби і мотивація, структура особистості і фрустраційна толерантність. Водночас необхідно організувати не лише пристосування людини до нового середовища, але й опанування нею знань про звичай, норми, цінності, стереотипи поведінки іншого народу без розриву із власною культурою. Цілісну концепцію соціально-психологічної адаптації освітніх мігрантів у теперішній час не розроблено.

Процес адаптації іноземних освітніх мігрантів включає адаптацію до стрес-фактору і передбачає такі основні види адаптації: мовну, формальну (пристосування до вимог системи вищої школи), соціально-психологічну (пристосування до нового культурного та соціального середовища, мови спілкування,

навчальної групи), дидактичну (засвоєння форм, методів і організації навчальної роботи), біологічну (приспособування до клімату, часового поясу, середовища проживання).

Зазвичай виділяють п'ять етапів процесу адаптації (так звана крива процесу адаптації):

– *перший етап* («медовий місяць», що триває недовго та характеризується ентузіазмом і великими надіями);

– *другий етап* настає, коли ейфорія зникає і людина стикається зі взаємним непорозумінням із місцевими жителями і неприйняттям їх (недостатнє знання мови і культурних звичаїв призводить до неприємних ситуацій у спілкуванні і викликає негативні емоції, навіть депресію);

– *третій етап* є найважчим (культурний шок, у стані якого в цей час перебуває освітній мігрант, може привести до серйозних хвороб, втрати контролю, появи почуття безпорадності. Нерідкі випадки, коли люди, які не зуміли успішно адаптуватися до нового культурного середовища, повертаються на батьківщину, не дочекавшись закінчення терміну перебування в іншій країні);

– *четвертий етап* характеризується поступовою зміною емоційного стану від депресії до відчуття впевненості в собі і задоволення ситуацією (людина вже більш пристосована й інтегрована в життя суспільства);

– на *п'ятому етапі* процес адаптації завершується (людина повністю пристосовується до вимог середовища).

У сучасних дослідженнях з адаптації іноземних освітніх мігрантів найчастіше виокремлюють три групи адаптаційних проблем: 1) академічні (пов'язані з навчальним процесом); 2) персональні (пов'язані з особливостями особистості); 3) проблеми соціокультурної взаємодії.

До академічних проблем відносять суперечності між рівнем комунікативної компетенції іноземних студентів, здібностями до сприйняття навчальної інформації і вимогами вищої школи, а також незнання академічних стереотипів країни навчання.

Успіх адаптації іноземних студентів багато в чому залежить від характеристик освітнього середовища, яке має забезпечувати умови для культурного та інтелектуального зростання особистості, сприяти розвитку її творчого потенціалу.

Створенню креативного освітнього середовища в умовах навчальних закладів може сприяти діяльність лінгвосоціокультурних адаптаційних центрів для іноземних громадян, які вже діють у деяких вишах. До завдань таких центрів входить:

– створення методик, які формують комунікативні компетенції, необхідні для професійної комунікації іноземців;

– розробку програм курсів та тренінгів, що спрямовані на засвоєння тактик мовленнєвої поведінки, які забезпечують входження іноземців у сферу соціальних, групових і міжособистісних відносин та їхню адаптацію в українському соціокультурному просторі, а також на подолання крос-культурних відмінностей у вербальному і невербальному спілкуванні;

– запровадження курсів із підготовки соціальних педагогів, які могли б стати кураторами іноземних громадян на початковому етапі їхнього перебування в Україні;

– створення нових і корекцію існуючих підручників і навчальних посібників для забезпечення зазначених курсів;

– розробку комп'ютерного забезпечення навчального процесу.

Оскільки вирішення проблем адаптації здійснюється в процесі спілкування, одним з основних механізмів адаптації іноземців є вивчення мови нового соціокультурного оточення, тому першим кроком має стати створення спеціального курсу мовної підготовки – «курсу виживання», засвоєння якого має велике значення для лінгвосоціальної та лінгвокультурної адаптації іноземних студентів. «Курс виживання» містить лінгвосоціокультурний матеріал, необхідний у найпростіших комунікативних ситуаціях. Поглиблений мовний курс має забезпечити академічну адаптацію студентів.

Курс з соціальної адаптації має складатися з тренінгів, спрямованих на інтеграції іноземців у різні сфери життєдіяльності українського соціуму (правову, охорони здоров'я тощо). Сутність таких курсів-тренінгів полягає в організації інтенсивного інтерактивного навчання, під час якого слухачі не тільки знайомляться з певною інформацією, але й набувають навичок спілкування в типових ситуаціях.

Завдяки лінгвокультурній адаптації іноземних студентів, митою якої є навчання тактикам мовленнєвої поведінки, долаються крос-культурні відмінності у вербальному і невербальному спілкуванні, формується толерантність до національно-культурних стереотипів українців.

Можливість надання кваліфікованої психологічної допомоги значно скорочує терміни психологічної адаптації. Для цього потрібно залучити фахівців-психологів, які здійснювали б моніторинг об'єктивного і суб'єктивного станів іноземних студентів і надавали їм ефективну корекційну допомогу.

Успіх адаптації іноземних студентів багато в чому залежить від їхніх кураторів, які мають здійснювати постійний супровід студентів, допомагаючи їм у вирішенні соціальних, академічних і побутових проблем. При цьому кураторами можуть бути як викладачі, так і студенти. Звичайно, діяльність

кураторів перш за все спрямовується на академічну адаптацію іноземних студентів.

Виходячи із сучасних технологій освіти, заснованих на ідеях міжкультурної комунікації, в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна запроваджено систему академічної адаптації, яка починає функціонувати на підготовчому відділенні, де слухачі, крім мови навчання, вивчають обов'язкову дисципліну «Країнознавство», мета якої – залучити майбутніх студентів до нового соціокультурного простору; відвідують факультатив «Основи української мови»; беруть участь у численню позааудиторних заходах (тематичних уроках, музичних вечорах, екскурсіях, презентаціях національних культур тощо). Для іноземних студентів, що навчаються на різних факультетах, розроблені й читаються навчання курси «Історія України», «Лінгвокраїнознавство», «Культура України», функціонує система виховної позааудиторної роботи.

Позааудиторна робота зосереджена також у культурних центрах, які створені в університеті як окремі структурні підрозділи: арабський, африканський, болгарський, польський, німецький, французький центри, Інститут Конфуція та British Council.

Щоб робота з іноземними студентами була більш цілеспрямованою, в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна регулярно здійснюються соціологічні дослідження, метою яких є вивчення умов життя іноземних студентів, їхнього ставлення до навчання в Харківському університеті, оцінок якості освітніх послуг, які вони отримують, особливостей взаємин з українськими студентами тощо. Так, з листопада 2014 року по квітень 2015 року соціологами університету було проведено опитування іноземних студентів 9 факультетів ($n = 1226$) та українських студентів 8 факультетів ($n = 996$). Порівнюючи результати цього дослідження з даними опитування 2002 року, ми виявили, що, визначаючи причини вибору України як країни навчання, у 2002 році іноземні студенти обирали якість освіти, а в 2014 році на перше місце опитані поставили вартість навчання. Висока якість освіти поступово відіграє все менш роль у виборі університету, хоча і залишається серед головних причин. У порівнянні з результатами досліджень, проведених у 2002 і 2009 роках, частка тих, хто вибрав би ту ж країну і той же університет, скоротилася.

Згідно з отриманими даними, українські студенти в цілому дещо краще оцінюють рівень освіти, яку вони отримують в університеті (сума відповідей «високий» і «скоріше високий» – 74 %), ніж студенти – іноземці (59 %). У цілому високі оцінки якості освіти, що здобувається, в 2009 році давали 79 % іноземних студентів, у 2014 році таких залишилося 59 %. Вище за все якість освіти в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна оцінюють студенти факультетів міжнародних відносин та туристичного бізнесу (97 %), іноземних мов (91 %) та юридичного факультету (90 %).

Найвищі результати іноземні студенти мають у володінні англійською мовою. Дещо гірше іноземні студенти володіють російською. Найгірше студенти з інших країн володіють українською мовою: лише кожен п'ятий опитаний володіє нею вільно або має середній рівень, володіють на елементарному рівні або не знають її взагалі близько 80 % іноземних студентів.

Для підготовки до занять, ознайомлення з фаховою літературою іноземні студенти переважно використовують англійську мову (69 %). Біля 37 % опитаних зазначають, що в цих цілях користуються російськомовними матеріалами, і лише 4 % – україномовними. Майже 6 % респондентів обрали свій варіант відповіді – мову своєї етнічної групи. Можна відзначити зменшення частки іноземних студентів, які використовують всі наведені способи вивчення російської мови. Тобто можна сказати, що інтерес до вивчення російської мови за п'ять років дещо зменшився. Така тенденція може пояснюватися тим, що з 2014 року основна частина іноземних студентів Харківського університету навчається англійською мовою і для занять російська мова їм не потрібна. У зв'язку зі зміною контингенту студентів відзначається і зміна переваг респондентів у мові викладання. Якщо в 2009 р. більшість іноземних студентів (89 %) обирали російську як найбільш бажану мову для прослуховування лекцій, то в 2014 р. таких залишилося лише 33%. У той же час англійською мовою легше слухати лекції 65 % опитаних (для порівняння: у 2009 р. таких було лише 6 %).

Міжетнічна комунікація в університеті може бути схарактеризована завдяки аналізу причин, за якими іноземні студенти звертаються до українських студентів за порадою або реальною допомогою. Список проблем, для вирішення яких студенти-іноземці звертаються за допомогою до своїх колег – українців, «очолюють» питання, пов'язані безпосередньо з навчальним процесом: труднощі з мовою, розумінням навчальних завдань, з їхнім виконанням (60 % і 66 %, відповідно). Значно рідше предметом обговорення є особисті проблеми, а також питання, пов'язані з організацією повсякденної життєдіяльності в нових соціокультурних умовах. У «п'ятірку» нагальних проблем увійшли (хоча і зі значним «відставанням») труднощі з орієнтацією в місті, особисті та побутові проблеми.

Сьогодні ми живемо в умовах глобалізованого світу, посилення міжкультурної взаємодії і міжнаціональних контактів. Студентське середовище – це одна з найбільш інтенсивних зон таких контактів, оскільки саме в університеті зустрічаються представники найрізноманітніших етнічних груп, вступають у контакт різні системи світосприйняття та світорозуміння. Саме в результаті цих контактів у багатьох студентів закріплюються стереотипи міжетнічного сприйняття і поведінки, тому в цілому студентський вік є вирішальним періодом формування етнічної та міжкультурної самосвідомості.

Включення студентів у зону позитивного міжнародного спілкування і відносин, що будуються на принципах толерантності і морально-відповідальної залежності сприяють формуванню культури міжособистісного спілкування, розширенню перспектив міжкультурного діалогу. Приєднання України до Болонської декларації передбачає реформування системи освіти, в тому числі для вирішення завдання підготовки молоді до життя в багатонаціональному і мультикультурному середовищі, до міжкультурного діалогу та комунікації, формування позитивних міжетнічних установок.

Про наявність контактів у межах навчального процесу зі своїми іноземними колегами повідомили більше половини опитаних українських студентів (57 %). Комунікація у позанавчальний час є менш інтенсивною: спілкується з іноземними студентами у вільний час лише приблизно третина опитаних.

Соціальна дистанція між українськими та іноземними студентами вимірювалася за допомогою питання «Чи згодні Ви з тим, що студенти з перерахованих країн можуть стати ...?» з такими варіантами відповіді: 1) вашими родичами, 2) близькими друзями, 3) сусідами, 4) студентами вашого факультету, 5) жителями України, 6) гостями України, 7) взагалі не хочете бачити їх в Україні. При цьому вибір альтернативи № 1 відображає найкоротшу дистанцію між українськими та іноземними студентами; вибір альтернативи № 7 відображає крайнє неприйняття представників тієї чи іншої країни. За допомогою зазначеного питання вивчалось ставлення до вихідців із таких країн: Азербайджан, Білорусь, В'єтнам, Індія, Йорданія, Ірак, Китай, Молдова, Нігерія, Польща, Росія, Туреччина і Туркменістан. Як свідчать результати дослідження, в якості родичів найбільша частка опитаних студентів університету хотіла б бачити росіян (32 %), тоді як у якості близьких друзів – білорусів і поляків (25 % і 26 %, відповідно). Найбільш негативне ставлення до вихідців із Туркменістану: 29 % опитаних взагалі не хотіли б їх бачити в Україні. В цілому можна виділити три групи країн, ставлення до громадян яких варіює за ступенем прийняття: 1) найбільша ступінь прийняття з боку українських студентів спостерігається у ставленні до громадян Росії, Білорусі та Польщі; 2) медіанну позицію займають громадяни Молдови і Китаю; 3) найбільш довга соціальна дистанція була зафіксована відносно вихідців із В'єтнаму, Нігерії, Туреччини, Індії, Йорданії, Азербайджану, Іраку та Туркменістану.

Підводячи підсумки, зазначимо, що труднощі міжкультурної комунікації багато в чому визначаються не тільки лінгвістичними причинами, недостатнім володінням мовою спілкування, а й багатьма іншими чинниками. По-перше, головні причини труднощів у комунікації криються в тому, що люди в тій чи іншій мірі етноцентричні і сприймають ситуації спілкування (свідомо чи несвідомо) крізь призму властивих їхній власній культурі когнітивних, емоційних та ціннісних стереотипів, ментальних матриць. По-друге, далеко не завжди люди здатні уявити собі культурні особливості партнерів із комунікації, їхню картину світу, нормативно-ціннісні стандарти, специфіку світовідчуття. Для того, щоб міжкультурна комунікація була успішною, забезпечувала адаптацію іноземців, у тому числі студентів, до соціокультурного середовища країни перебування, необхідна певна комунікативна компетентність, яку доцільно виховувати у спеціально організованих формах і ситуаціях міжкультурної комунікації.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Leszek Korporowicz. Jagiellońskie inspiracje dialogu międzykulturowego/ Mosty nadziei. Jagiellońskie inspiracje dialogu międzykulturowego. – Kraków 2016. – S.10. 2. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. – К. : Абрис, 1994. – 28 с. 3. Роммель К. Д. Спогади про моє життя та мій час / К. Д. фон Роммель. – Х. : Майдан, 2001. – 235 с. 4. Кодекс цінностей Каразінського університету. – Харків, 2017. – 16 с. – Режим доступу: <http://www.univer.kharkov.ua/ua/general/docs/kodeks> 5. Сатарова Л. Х. Основные проблемы межкультурной коммуникации как фактор развития современного общества / Л. Х. Сатарова // Современные научные исследования и инновации. – 2013. – № 12. [Электронный ресурс]. – Режим доступа URL: <http://web.snauka.ru/issues/2013/12/29074>. 6. Социальные коммуникации: профессиональные и повседневные практики. Сб. статей / Под ред. В. В. Васильковой, В. В. Козловского, А. М. Хохловой. Вып. 3. – СПб. : Интерсоцис, 2010. – 214 с. 7. Халеева И. И. Межкультурная коммуникация / И. И. Халеева // Эффективная коммуникация: история, теория, практика: Словарь-справочник / отв. ред. М. И. Панов. – М. : ООО «Агентство «ВРПА Олимп», 2005. – С. 841-844. 8. Кнутсон С. Украина: новая реформа высшего образования и интернационализация / С. Кнутсон, В. Кушнаренко // Международное высшее образование. – 2015. – № 79. – С. 36-38. 9. Воронцов Р. И. Культурная грамотность: американская версия / Р. И. Воронцов // Вестник Герценовского университета. – 2009. – № 3. – С. 51-57. 10. Еранцева М. А. Словарь культурной грамотности Хирша как отражение этнокультурной картины мира / М. А. Еранцева // Гуманитарные исследования. – 2012. – № 4 (44). – С. 39-45. 11. Ансимова О. К. Концепция лингвокультурной грамотности: актуальность и перспективы / О. К. Ансимова // Электронный научно-практический журнал «Филология и литературоведение». – Режим доступа: <http://philology.snauka.ru/2014/07/844>. 12. Hirsch E. D. Jr. Cultural literacy. What every American needs know / Hirsch E. D. Jr. – N.Y., 1988. XVII. – 253 p. 13. Донец П. Н. Основы общей теории межкультурной коммуникации: научный статус, понятийный аппарат, языковой и неязыковой аспекты, вопросы этики и дидактики / П. Н. Донец. – Х. : Штрих, 2002. – 386 с. 14. Кожевников М. В. Основы межкультурной коммуникации в поликультурном образовательном пространстве / М. В. Кожевников [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://interactive-plus.ru/e-articles/270/Action270-113005.pdf>.

УДК 378.014.614:061.2

ОБЩЕСТВЕННЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В ВУЗЕ: ПРОБЛЕМЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Астахова Валентина Илларионовна – доктор исторических наук, профессор, советник ректора Харьковского гуманитарного университета «НУА»

В статье дается определение сущности, анализируются роль, задачи и функции общественных организаций, массово возникающих в настоящее время в учебных заведениях на постсоветском пространстве не столько с целью защиты прав и свобод субъектов образовательного процесса или представления их интересов (в учебных заведениях партнерские отношения зачастую складываются объективно), сколько с целью формирования у студентов и школьников, а также у их наставников четких гражданских позиций, самостоятельности и ответственности, навыков организаторской и управленческой деятельности, культуры поведения и общения, уверенности в себе и готовности работать на общее благо.

Ключевые слова: общественная организация, первичная общественная организация учебного заведения; социальная активность, социальная зрелость, культурно-образовательная среда вуза.

У статті подано визначення суті, аналізуються роль, завдання і функції громадських організацій, що масово з'являються сьогодні в навчальних закладах на пострадянському просторі не стільки з метою захисту прав і свобод суб'єктів освітнього процесу або представлення їхніх інтересів (у навчальних закладах партнерські відносини часто складаються об'єктивно), скільки з метою формування у студентів і школярів, а також у їхніх наставників чітких громадянських позицій, самостійності й відповідальності, навичок організаторської й управлінської діяльності, культури поведінки й спілкування, впевненості в собі й готовності працювати для загалу.

Ключові слова: громадська організація, первинна громадська організація навчального закладу; соціальна активність, соціальна зрілість, культурно-освітнє середовище ВНЗ.

This article gives the definition of non-governmental organizations, analyzes their role, tasks and functions. The recent massive appearance of these organizations in the post-Soviet area's educational institutions is not only due to protect their rights and freedoms or represent their interests (in educational institutions the partnership relations are usually based on the objective ground) but also aims at developing students', pupils' and their teachers' solid citizenship, independence and responsibility, organizational and managerial skills, behavioral and communication standards, self-confidence and willingness to work for the common good.

Keywords: non-governmental organizations, grassroots non-governmental organization of the educational institution; social activity, social maturity, cultural and educational environment of the university.

Ускоряющиеся темпы роста гражданского самосознания людей, необходимость расширения участия граждан в управлении общественными процессами и установления эффективного взаимодействия между государством и гражданским обществом требуют значительной активизации совершенствования деятельности общественных объединений граждан, искоренения имеющегося в их работе негатива (формализма, бюрократизма, индифферентности и пр.) и установления новых принципов взаимодействия с государственными органами и органами управления на местах, с администрацией конкретных учреждений. В решении этих задач, в первую очередь, заинтересованы первичные организации, которые обеспечивают вовлечение в общественную деятельность широкого круга рядовых граждан, хотя нормативная база, регулирующая деятельность этих первичных ячеек, практически отсутствует.

Именно такими первичными ячейками выступают общественные организации учебных заведений, число которых в последние годы быстро увеличивается, а влияние в трудовых коллективах заметно возрастает. Дело в том, что организации, существовавшие в годы советской власти, работали достаточно активно и результативно «под чутким руководством» и при очень жестком контроле со стороны партийных и государственных органов. Однако к началу 90-х годов прошлого века они фактически переродились, превратившись почти на всех уровнях в мощные структуры, обеспечивающие для своей верхушки достаточно высокие прибыли.

Ликвидация этой системы была предопределена временем. И время это настало в начале 1990-х годов. Не только партийные и комсомольские организации, но за одним махом были ликвидированы и все общественные объединения – детские, молодежные, профессиональные и т.д.

Однако жизнь показала необходимость их незамедлительной замены другими, создания принципиально новых общественных структур, способных объединять людей, служить их интересам и адекватно отвечать на вызовы времени. Одними из первых почувствовали необходимость возрождения общественных объединений на качественно новой основе учебные заведения, от которых общество ожидало принципиально новых результатов в деле подготовки кадров новой генерации.

Активность учащейся молодежи и студенчества, их стремление к самостоятельности и самосовершенствованию в последние годы заметно возрастает. Куда будет направлена активность представителей этих молодежных групп, станет ли она мотивом для благородных дел и поступков или для агрессии и преступности – это зависит от личности, от уровня ее культуры, ее воспитанности. А уровень этот напрямую зависит от культурно-образовательной среды, важнейшим структурным элементом которой выступают общественные организации.

Взрослые члены социально-педагогического пространства учебных заведений тоже осознают возрастающую роль общественных организаций, совместной творческой деятельности, возможности совместного воздействия на процесс совершенствования культурно-образовательной среды и, в первую очередь, на молодежь, за судьбу которой они (педагоги) в ответе. Поэтому и создаются сегодня многочисленные советы, комитеты, комиссии, союзы и т. п.

В Народной украинской академии, например, уже много лет существует Совет ветеранов образования, Совет профессоров, Совет музея истории НУА, студенческий союз, ученический комитет и ряд других общественных организаций, каждая из которых имеет свое утвержденное общим собранием Положение, в котором сформулированы ее цели и задачи, функциональные обязанности и принципы деятельности.

Естественно, что функциональные характеристики этих организаций, их цели и задачи существенно отличаются, но есть у них и сверхзадачи, над решением которых работают все. Это прежде всего установление новых, демократичных, открытых форм контактов в социально-педагогическом пространстве учебного заведения, которые ориентируют образовательные процессы не на их регенерацию и бесконечную повторяемость, а на дальнейшее развитие и последовательную модернизацию.

В целом, по мнению В. Л. Гуляихина, А. Л. Галкина и Е. Н. Васильевой, перед общественными организациями учебных заведений, выступающих в качестве важнейших субъектов социализации всех, кто учится, стоит пять фундаментальных задач, направленных на формирование таких характеристик личности в детских организациях: 1) установки на доверие к окружающему миру; 2) установок на самостоятельность и автономность, определяющих отношение к разрешениям и запретам, которое впоследствии должно распространиться на моральные и правовые нормы; 3) нравственных установок, ограничивающих вседозволенность собственных действий по отношению к другим людям; 4) ценностей, связанных с паттернами культуры данного социума; 5) комплекса представлений о правах и свободах, социальном статусе личности и ее гражданских обязанностях.

Перед студенческими общественными организациями стоят не менее сложные задачи. Прежде всего к ним следует отнести формирование таких качеств молодого человека, как уважение к другим людям, стремление перенять от старшего поколения духовные ценности осознание необходимости самосовершенствования на протяжении всей жизни и т. д.

Ключевым компонентом механизма вторичной социализации выступает институт воспитания и обучения, детерминирующий ценностно-смысловую сущность общественного сознания, важная составляющая которого – эталоны-ориентиры «правильного социального поведения» [1, с. 127].

Что касается организаций преподавателей и сотрудников, то здесь на первый план выходят вопросы профессионального совершенствования (повышения квалификации; охраны здоровья и обеспечения условий организации труда и отдыха; содействие творческому росту, организация досуга, развитие инициативности, управленческих, организаторских способностей). Но все же наиболее эффективными мы считаем те общественные объединения, в которых совместно работают и старшие, и младшие, и школьники, и студенты, и преподаватели с сотрудниками. Именно здесь наиболее полно раскрываются возможности общественных организаций, их место и роль в социально-педагогическом пространстве любого учебного заведения.

Опыт показывает, что активное участие в деятельности общественных организаций приносит, как правило, положительные результаты и в профессиональном, и в семейном, и в личностном плане. Однако утверждать, что существующие сегодня в учебных заведениях общественные организации работают с полной отдачей и реализуют все свои функции на уровне требований, предъявляемых временем, было бы не совсем правильно.

Да, их становится все больше, и направленность их деятельности все многообразнее. Большинство из них осознают значимость своей работы, целесообразность и полезность своего присутствия в культурно-образовательной среде учебного заведения. Однако пережитки прошлого – формализм, равнодушие, работа

«не вместе, а вместо» администрации, показуха и очковтирательство – все это оказалось гораздо более живучим, чем можно было предположить в конце прошлого столетия.

Сегодня наиболее массовой и организационно оформленной в учебных заведениях стала профсоюзная организация с ее фиксированным членством, оплатой взносов, достаточно основательной нормативно-правовой базой, ее опытом и традициями [2, с. 103].

В Народной украинской академии профсоюз был создан в 1995/1996 учебному году. Его работу возглавил профком преподавателей и сотрудников и профбюро студентов. Они объединили вокруг себя практически всех преподавателей, сотрудников и студентов НУА. Мы неоднократно проводили опросы, в ходе которых выясняли отношение членов этих организаций к их работе. Большинство сотрудников академии знают председателя профкома и его членов, знают, какие функции выполняет каждый из них, по каким вопросам следует обращаться и к кому конкретно, но в целом о работе профсоюзной организации, правах и обязанностях ее членов имеют достаточно смутное представление.

По данным опроса, проведенного в 2015 году лабораторией проблем высшей школы НУА, на вопрос «Что сделал лично для вас профсоюз в прошедшем учебном году?» смогли что-то ответить только 54% опрошенных. Еще хуже обстоят дела со студенческим профбюро. О его функциях, конкретных делах и возможностях ничего не смогли сказать 78% студентов. На вопрос «Какую работу в вашей группе проводит профорг?» практически половина студентов ответили «Не знаю».

А ведь администрация академии убеждена (и не без оснований!), что профсоюз у нас, как и другие общественные организации, работает достаточно эффективно и успешно решает многие проблемы, связанные с проведением эксперимента по становлению нашей авторской модели непрерывного образования. Значит, не все благополучно даже в нашей профсоюзной организации, значит, нужны новые оценки и подходы, нужно совершенствовать социальную защиту всех и каждого, совершенствовать совместную работу с администрацией, включать как можно больше людей в активную общественную деятельность, чтобы профсоюз стал воистину, как пишет А. Назарова, школой личностного роста каждого, кто причастен к системе образования [3, с. 179].

То же самое можно сказать и о других общественных организациях, которые работают достаточно активно, но не всегда инициативно и самостоятельно, не всегда выходя на решение сложных, инновационных вопросов. Конечно, многое зависит от лидера, от общей атмосферы в организации и в целом в учебном заведении, от заинтересованности членов коллектива в повышении его имиджа, в его дальнейшем развитии.

Но главное, конечно, – это слаженная работа самой общественной организации, призванной постоянно и последовательно реализовывать триаду – *вовлечение, обучение, включение*. Общественные организации не могут полноценно выполнять свои функции, если в них не принимает участия достаточное количество заинтересованных, активно работающих людей, понимающих и принимающих специфику их работы – сообща, на общее благо, во имя людей, а не ради получения доходов, прибылей или другой личной выгоды. Поэтому вовлечение в организацию новых членов должно рассматриваться как одна из ее главных задач. На добровольных началах, через интерес, информированность, увлеченность, стремление к самоутверждению вовлекать сначала наиболее активных, целеустремленных, желающих приложить свои силы к общественно полезной деятельности, способных составить костяк коллектива единомышленников, а затем и тех, кто не уверен в себе, не может самостоятельно определиться, ждет подсказки и поддержки. И дальше работать не только с пассивными, но даже с негативно настроенными людьми. Это очень не просто. Но именно – это оптимальный путь укрепления организации, расширения ее возможностей и обеспечения эффективности ее деятельности.

Однако простой количественный рост не даст необходимых результатов. Нужна постоянная учеба всех членов организации, начиная от методологической и теоретической подготовки, позволяющей понять, для чего организация создана, какие цели перед собой может и должна ставить и как находить оптимальные пути их достижения, и заканчивая обобщением опыта старших, совместной работой с ними по выполнению постепенно усложняющихся функций. И, наконец, включение в основную работу организации, в полном объеме «несение своей доли тягот» по обеспечению ее полноценного, эффективного функционирования.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Гуляихин В. Н. Молодежные и детские общественные объединения как субъекты вторичной социализации: опыт регионального исследования / Гуляихин В. Н., Галкин А. П., Васильева Е. Н. // Социологические исследования. – 2012. – № 6. – С. 127-132. 2. Крушинська С. П. Взаємодія державних органів з громадськістю у сфері освіти: теоретичний аспект / С. П. Крушинська // Ефективність державного управління [Текст] : зб. наук. пр. Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Вип. 29 / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. — Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. – С. 99-106. 3. Назарова А. В. Оценка деятельности студенческих профсоюзов в вузе: взгляд студентов. / Назарова А. В. // Гос. упр.: электрон. вестн. – 2013, № 36, С. 172-180. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.e-journal.spa.msu.ru>.

УДК 316.334:37

ТЕОРЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ НА РОЛЬ ОСВІТИ ЯК ФАКТОРУ СТРАТИФІКАЦІЇ

Ліпіч Людмила Михайлівна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету, м. Київ

У статті аналізуються концептуально-теоретичні погляди на роль освіти класиків соціологічної думки, звертається увага на методологію вивчення проблеми. Зазначається, що освіта в теоретичній спадщині соціологів розглядається одним із факторів відтворення соціальної структури суспільства. Підкреслюється, що соціологічна інтерпретація проблем навчання і виховання залежить від обраної методології аналізу. Акцентується, що переосмислення теоретичної спадщини щодо ролі освіти в суспільстві має важливе значення для аналізу процесів, які відбуваються в сучасному суспільстві. Аргументується висновок, що соціологічний підхід має можливість обґрунтувати залежність системи освіти від історичного типу соціальних структур, що й визначає пріоритетність її дослідження в соціології.

Ключові слова: інститут освіти, соціальні функції освіти, стратифікація, функціональна освіта, соціалізація, діалектичний підхід, структурно-функціональний підхід

В статье анализируются концептуально-теоретические взгляды на роль образования классиков социологической мысли, обращается внимание на методологию изучения проблемы. Отмечается, что образование в теоретическом наследии социологов рассматривается одним из факторов воспроизводства социальной структуры общества. Подчеркивается, что социологическая интерпретация проблем обучения и воспитания зависит от избранной методологии анализа. Акцентируется, что переосмысление теоретического наследия о роли образования в обществе имеет важное значение для анализа процессов, происходящих в современном обществе. Аргументируется вывод, что социологический подход позволяет увидеть, что система образования находится в прямой зависимости от исторического типа социальных структур, что и определяет ее приоритетность в социологических исследованиях.

Ключевые слова: институт образования, стратификация, социальные функции образования, функциональное образование, социализация, диалектический подход, структурно-функциональный подход

The article analyzes the conceptual and theoretical views on the role of education of the classics of sociological thought, draws attention to the methodology of studying the problem. It is noted that education in the theoretical heritage of sociologists is considered to be one of the factors of reproduction of the social structure of society. It is emphasized that the rethinking of the theoretical heritage as to the role of education in society is important for the analysis of the processes taking place in modern society. It is argued that the sociological approach allows to see that the system of education is directly dependent on the historical type of social structures, which determines its priority in sociological research.

Keywords: institute of education, stratification, social functions of education, functional education, socialization, dialectical approach, structural and functional approach

Відомо, що серед головних соціальних функцій інституту освіти є передача знань від покоління до покоління, а також відтворення існуючої соціально-групової (а з нею і класової) структури суспільства і всього того, що її супроводжує, зокрема соціальних нерівностей, або подолання цих соціальних нерівностей, які функціонально залежать від зазначеної структури. Ці взаємовиключні функції є похідними від соціального устрою суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що в умовах ринково - орієнтованої трансформації соціальних структур сучасного суспільства, дослідження освіти і процесів, що в ній відбуваються, знаходяться в центрі уваги дослідників: В. С. Бакірова, І. М. Гавриленка, В. Г. Городяненка, М. П. Лукашевича, Л. Г. Ніколаєнка, А. О. Ручки, В. В. Чепак та ін. Теоретична база для дослідження проблем, пов'язаних з освітою і її роллю в суспільстві, представлена як сучасними вітчизняними соціологами, так і відомими західними: Л. Альтусером, М. Арчер, Д. Беллом, Дж. Болі, М. Вебером, Е. Гіденсом, Г. Гінтісом, Е. Дюркгеймом, Р. Коллінзом, Т. Парсонсом, П. Сорокіним, Ю. Хабермасом та ін.

Таким чином, наявність потужної теоретичної бази дозволяє не тільки аналізувати погляди соціологів на роль освіти в суспільстві, зокрема як фактору стратифікації, що відзначимо, виступає додатковим фактором актуалізації даної проблеми, але і привертає увагу до підходів щодо її розгляду.

Мета статті – провести критичний аналіз історичних і сучасних поглядів соціологів на роль освіти у стратифікації суспільства і довести, що освіта є фактором, а не причиною стратифікації.

Теоретико-методологічною основою дослідження є ідеї і концепції класиків соціологічної думки, праці сучасних вітчизняних і західних соціологів.

Загальною методологією статті складає порівняльний аналіз, в центрі уваги якого є діалектичний та структурно-функціональний підходи.

Відомо, що ще Я. А. Коменський помітив залежність системи освіти від суспільства, в якому вона функціонує, і тому проголосив і обґрунтував ідею єдиної школи як принцип організації освітянського процесу, згідно якого навчання дітей не має залежати від матеріального статку і соціального положення батьків. Для забезпечення цього усі школи мають об'єднуватися до єдиної освітянської системи з відповідними рівнями навчання, послідовно і логічно пов'язаними між собою.

Після Коменського усі розмови про освіту, в яких не розводяться зазначені її соціальні функції, перетворюються переважно в ідеологічні, бо в них замовчується даний факт як реальність.

Однак так склалося, що, як на заході, так останніми десятиліттями і у нас, науковий інтерес до освіти визначається саме її спроможністю відтворювати соціальні структури, а не долати їх. А коли так, то й поняття, в яких описується зазначена спроможність, не виходять за межі понять, що описують структури, а це: соціальні статуси та ролі індивідів і груп, їхнє соціальне становище в соціогруповій структурі суспільства тощо. У працях [1-5] освіта розглядається виключно як один із факторів відтворення соціальних структур, їх конституювання в часі, що змінюється.

Нагадаємо, поняття фактору (від лат. *factor* – робить виробляє) – умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу, що визначає його характер [6].

Однак фактор не є причиною, бо факторів може бути багато, а причина завжди одна.¹

Наприклад, диференціація суспільства на групи і класи залежить не від освіти, але освіта як соціальний інститут може бути одним з факторів, що або сприяє здоланню такої диференціації, або, навпаки, сприяє відновленню її в часі.

Знання специфіки функціональних зв'язків між змінними дає можливість в їх множині вводити нові змінні, що будуть призводити до заданих на політичному рівні соціальних змін. При такому підході історична ієрархія причин, що зумовлюють зазначену соціальну диференціацію і однією з яких є, зокрема, поділ праці, залишаються поза увагою не лише дослідників, а й всього суспільства, бо в центрі уваги знаходиться статистична ієрархія факторів².

Що стосується освіти, то вона є одним з факторів, а не причиною соціальної диференціації, формування та відтворення соціальних структур і відповідно, соціальних нерівностей або, навпаки, до зняття структурних (статусних) відмінностей між людьми. До таких факторів можна віднести всю множині існуючих в суспільстві соціальних інститутів, в кожен з яких уведена відповідна функція.

Отже, важливість ролі, яку відіграє освіта як особлива сфера соціальної життєдіяльності, полягає у тому, що в залежності від функції, закладеної в неї, вона починає спричиняти процес відповідної соціалізації дітей і молоді: або як соціально однорідної спільноти, або як диференційованої множини груп, що функціонально залежать від матеріального статку і соціального статусу їх батьків. Однак робить вона це не сама по собі, а цілісно, з усіма іншими соціальними інститутами, і тому є фактором, а не причиною.

Зазначимо, що поняття фактору – одне з основних в структурно-функціональному аналізі, а поняття причини – в діалектичному, який, до того ж, спроможний перетворити перший в свій особливий випадок, і робить це.

З огляду на сказане, треба зазначити, що сучасна соціологічна наука про освіту обходить ці питання, спрямовуючи усі розмови про освіту в річище **загальних** суджень, що ні до чого не зобов'язують.

Може скластися враження, що тут ми вдаємося до надто категоричного висновку. Однак наша категоричність базується на логічному запереченні категоричності іншого порядку, бо навіть тоді, коли соціологи ставлять питання про вимогу рівних освітніх можливостей в так званому демократичному суспільстві, вони самі впадають в заблудження та впроваджують власні заблудження в суспільну свідомість. Для прикладу, процитуємо одну із праць С. М. Оксамитної «Експансія вищої освіти та нерівність освітніх можливостей». Авторка зазначає: «Очевидно, сучасна українська держава – основний інституційний актор щодо формування соціальної політики, зокрема й освітньої, не ставить собі за мету і

¹ Так, в «Большом толковом социологическом словаре» Девіда та Джулії Джері поняття причини визначається через поняття фактору [7, с. 84], а фактором називається просто змінна, що знаходиться в кореляції з іншими змінними [7, с. 280] і відмічається лише одна ознака, що відрізняє причину від фактору: фактори мають місце в багатомірній кореляції між змінними, а причини, відповідно, лише між двома подіями [7, с. 85].

² До таких висновків нас підводить стаття Ніколаєнко Л.Г., надрукована з приводу двадцятип'ятиріччя кафедри галузевої соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, «Смислові контексти опису позитивних і негативних величин в соціальних науках (попередні зауваження до становлення соціології числа)», до змісту якої ми ще будемо звертатися [8, с. 146-167].

завдання створення умов рівності освітніх можливостей для дітей різного соціального походження. Навіть на тому рівні, як це відбувалося за радянського часу. Навпаки, експансія вищої освіти супроводжується поглибленням сегрегації та стратифікації (за доступом і якістю) закладів освіти всіх рівнів, починаючи з дошкільної» [5]. А от «у розвинутих демократичних країнах, насамперед Скандинавських» [5] все нібито не так. Там «школа реформується у напрямі «єдиної середньої школи» (comprehensive school)...» [5].

Після таких слів неодмінно виникає ілюзія, що «сегрегація та стратифікація» були властиві й радянській школі, яка насправді була дійсно *єдиною*, бо її функціонування *спрямовувалося* на зняття класових відмінностей між людьми.

Коли так, то виникають питання і іншого порядку: 1) зокрема про те, чому в тих же Скандинавських країнах зберігається класове суспільство і яку роль в цьому відіграє «єдина середня школа»? 2) Чи насправді вона є «єдиною», про яку мріяв ще на зорі капіталістичного суспільства Я. А. Коменський і яка мала б розв'язувати питання практичного досягнення соціальної рівності. І так далі.

Виходить, що ідея єдиної школи дещо глибша і не може бути зведена лише до питання рівного доступу до неї дітей з різних соціальних прошарків. Це ще й питання стану освіти, її соціально-політичних функцій, введених в інститут освіти законодавцем, змісту навчальних програм, визначених ним же і так далі.

Наприклад, коли говорять про накопичення освітнього досвіду, потенціал особистості та соціуму в цілому, що підвищуються завдяки освіті, про спроможність впливати на розвиток і вдосконалення кожного соціального суб'єкту, про вдосконалення соціальних зв'язків, в яких він перебуває тощо, то роблять це не в контексті зазначених функцій. З огляду на це стає не зрозумілою саме соціологічна складова таких розмов, а саме, яким чином сучасна освіта бере участь у відтворенні соціальних структур.

Відомо, що представники різних напрямків наукового знання: філософи, педагоги, психологи, соціологи та інші, розглядали і розглядають освіту як складну систему, що являє собою сукупність індивідів, груп людей, спільнот, організацій та інститутів, залучених до соціальних відносин задля участі в процесі навчання; як підсистему соціальної системи суспільства; як соціальний інститут і агент соціалізації; як критерій і фактор стратифікації.

Та справа в тім, що навчання, коли його розглядати як систему соціальних дій, завжди соціально орієнтоване. Тобто, наявність сукупності індивідів, груп людей, спільнот, організацій та інститутів, залучених до соціальних відносин задля участі в процесі навчання, існує завжди і незалежно від того, до якого історичного типу інституту освіти вони задіяні, а от яку саме з двох зазначених функцій вони виконують – велике питання.

Наведемо приклад.

Як-от, не секрет, що сучасна освіта орієнтує учнів в школах і студентів вишів на життя в ринкових умовах. У соціологічному плані це означає, що їх готують до життя в класовому суспільстві. Проте, в умовах, коли школа диференційована за низкою соціальних ознак, функція соціалізації, яку вона виконує, спрямована саме на те, щоб відтворювати вже існуючу соціально-групову структуру суспільства, коли зазначена соціалізація відбувається переважно в групах і з властивими їм груповими методами.

Зазначимо, що усвідомлення проблем навчання і виховання та їх інтерпретація в соціології залежить від обраної методології аналізу. Найпоширенішими методологіями тут є, як відомо, структурно-функціоналістська (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Р. Мертон), конфліктуалістська (сучасний конфліктуалізм) [9, с.94] і діалектико-матеріалістична або марксистська, яку чомусь зовсім не обґрунтовано відносять до конфліктуалістської, що будується переважно на формально-логічних засадах. Справа в тому, що в марксистській теорії соціальної революції є теорією класової боротьби, що відбувається на рівні боротьби за політичну владу для класу і що будується за принципом класового аналізу. Щодо теорії соціалістичної революції, то саме в ній поставлене питання щодо практичної можливості подолання історичних типів і форм соціальної нерівності.

Нічого подібного в конфліктуалізмі немає і бути не може, бо усі без виключення представники конфліктуалізму уникають класового аналізу. Однак соціологи говорять про те, що К. Маркс є одним із засновників конфліктуалізму, хоча спираються лише на факт формальної тотожності цих взаємовиключних теорій. Як відомо, в теоріях соціального конфлікту в центрі уваги упередження реального соціального конфлікту. Функціональність такого конфлікту тим і визначається, що він стає одним із факторів стабілізації системно нестабільного капіталістичного суспільства.

Втім, при всьому розмаїтті підходів до освіти, в публікаціях, що присвячені висвітленню проблем, пов'язаних з нею, включаючи і соціологічні публікації, нічого подібного зустріти не можна. Загальні розмови про взаємодію суспільства та освіти як системи, як соціального інституту, як засобу соціального контролю і т.д. не дають знання про її реальні соціальні функції, що приховані від безпосереднього спостереження. А це вже відмічені нами взаємовиключні функції або відновлення соціальних структур у історичному часі або їх зняття. Новітня реформа школи, яку ми ще переживаємо, як раз і була спрямована на те, щоб функцію зняття соціальних структур засобами освіти трансформувати в функцію їх формування

і відновлення, що відбувається під гаслами переходу від тоталітаризму до демократії. Так, запровадження платності та освітянських послуг і є прикладом введення в освітянський процес політично заданих функцій, що мають сприяти трансформуванню єдиної школи в школу диференційованого навчання. Саме без такого роду нововведень соціальна стратифікація стає неможливою.

Між іншим, відмічені С. М. Оксамитною «соціальна сегрегація та стратифікація» [5] засобами інституту освіти мають бути пояснені ще й так, що без сегрегації стратифікація теж стає проблемною.

Діалектика ж, усупереч тому ж структурному функціоналізму чи-то конфліктуалізму, не просто описує стан речей, а пояснює його причини і задається питанням про те, *чому* соціологи, усупереч результатам досліджень факту розшарування суспільства і ролі освіти на процеси відтворення ієрархічного соціального порядку, а такі дослідження ведуться з початку її становлення як науки, відходять від принципів реального гуманізму³?

І що дивно, структурно-функціоналістська методологія, що як зазначалося, є найбільш поширеною, а результати відповідного аналізу реального функціонального зв'язку освіти і суспільства для широкого загалу залишаються великою таємницею. Те саме стосується і інших підходів, зокрема, конфліктуалістського. Про марксистську ми взагалі не говоримо. Освіта, яка сприяє соціальному розшаруванню все нових і нових поколінь людей і тим самим провокує міжгрупові конфлікти, мала б розглядатися як така, що має дисфункційне навантаження. Проте, така її особливість знов залишається великою таємницею, хоча безпосередньо або опосередковано питання освіти, її соціальних функцій та впливу на соціальну структуру більшою чи меншою мірою присутне практично в усіх західних як теоретиків, так і емпіриків. Вони звертають увагу на той факт, що кожному типу суспільства притаманні тільки йому властиві соціальні інститути, однак яким чином відбуваються інституціональні зміни при переході від одного історичного типу суспільства до іншого до цього часу цей процес залишається не висвітленим. Так, англійський соціолог Г. Спенсер відносить освіту до основних соціальних інститутів. М. Вебер, Е. Дюркгейм досліджують соціальні функції освіти, її зв'язок з економічними і політичними реаліями, пояснюючи природу соціальної нерівності через теорії навчання. А складається враження, що таке має місце у будь-якому суспільстві і у будь-який час. Наприклад, в теорії Еміля Дюркгейма, яку Н. Смелзер визначив як заохочення найкращих [10, с.278], зазначається, що «в процвітаючому суспільстві найталановитіші повинні виконувати найбільш важливі функції» [10, с.278]. Для цього суспільство повинно сприяти адекватній винагороді їхніх заслуг. Виходить, що талант є фактором нерівності, бо він дістався індивіду не від суспільства (не є результатом відповідної соціалізації) як фактор, а від природи, яка й дає право на привілеї.

На основі концепції Е. Дюркгейма представники функціоналізму К. Девіс і У. Мур вважали, що нерівність допомагає суспільству забезпечити умови, в яких найважливіші види діяльності виконують найбільш вмілі [10, с.278]. Отже, вмілість одних не є взірцем для наслідування іншими, що сприяє суспільному розвитку, а є фактором соціального розшарування.

Система освіти, з позиції структурного функціоналізму, відповідає вимогам повної меритократії і заслуженої винагороди. Вона гарантує рівність вихідного старту і «справедливу нерівність» наступних досягнень [9, с.83]. А ми зазначимо, що меритократичні ідеї сіють ілюзію того, що суспільство розбите на дві категорії, – гідних і негідних нібито природним чином. Насправді таке відбувається саме завдяки соціальному розшаруванню, в тому числі і засобами освіти.

Щось подібне ми знаходимо і у італійського соціолога В. Парето, автора теорії еліт і теорії деривації. Він намагався обґрунтувати думку про те, що соціальна неоднорідність суспільства похідна від психологічної нерівності людей, що й зумовлює поділ суспільства на еліту, яку «характеризує високий ступінь самовладання і розрахунку, вміння бачити слабкі і найбільш чутливі місця в інших і використовувати їх для своєї вигоди» і «...маси, які зазвичай заплутуються в мережах емоцій і забобонів» [11].

Розсудливість і емоційність дійсно є ознаками різних категорій людей, та справа в тім, що вони теж є результатом відповідної соціалізації. Однак досить пошукати в словниках етимологію даного слова і виявиться, що соціалізація – це усупільнення, а не диференціація, не розпад цілого на частини. Інакше кажучи, якщо латинське слово *socialis* означає суспільний, то вже латинське *socialization* означає осупільнення [13, с.425], хоча розмова ведеться переважно про процеси диференціації суспільства на групи і класи. До того ж, в західній науці зазначена диференціація розглядається як властивість будь-якого

³ Дану проблему порушує Л. Г. Ніколаєнко. Він зазначає: «...гуманізм – орієнтація в судженнях на мораль, яка знімає соціальні відмінності між людьми; здатність судити про людей безвідносно до їх соціальних статусів, нехай поки тільки на логічному рівні. Позитивістське ж мислення означає щось протилежне. Його зміст полягає в орієнтації вченого на судження про суспільство і людей безвідносно до будь-якої моралі взагалі. Тобто, якщо в суспільстві є соціальні нерівності і статуси, то їх потрібно зафіксувати і описати такими, якими вони є, бо їх сумарна сукупність становить те, що соціологи називають ієрархічно вибудованим соціальним порядком. А те, що соціальний порядок – продукт історичний і сформований в ході соціальних взаємодій, що містять в собі вольову складову, – як би і не береться до уваги. До того ж, будь-яке дистанціювання від моралі (як і від ідеології) – не більше ніж мораль, яка претендує на особливу винятковість.» [8, с. 156].

суспільства взагалі. І тоді виходить, що соціалізація означає не інтеграцію в суспільство, а розподіл на групи і в цьому розподілі функціональна освіта⁴ відіграє далеко не останню роль.

Особливе значення тут набуває ще й вище згадувана платна освіта, яка підсилює ефект її функціональності в справі соціальної стратифікації суспільства.

Щоправда, є й теорії, в яких освіта відкрито визнається фактором соціальної стратифікації. Таке ми маємо в теорії стратифікації П. Сорокіна. Соціолог зазначав, що «певні класи професій завжди складали верхні соціальні страти, в той час як інші професійні групи майже завжди знаходилися біля фундаменту соціального конусу» [12, с. 353] і що «професійні групи некваліфікованих робітників завжди знаходилися внизу професійної піраміди. Вони були слугами і кріпаками в минулому» [12, с. 355]. І це дійсно так. Однак Сорокін навіть не задається питанням про те, чи може освіта створювати умови для конституювання соціальної однорідності суспільства.

Схожий підхід прослідковується в поглядах на освіту як агента соціалізації в працях К. Маннхейма та К. Поппера. Для них мета соціалізації засобами освіти полягає не в формуванні особистостей, спроможних до життя в соціально однорідному суспільстві, а, навпаки, вона полягає в формуванні особистостей, спроможних *приспосуватися* до відповідних умов життя.

Лише з контекстів вище наведених теорій можна довідатися про те, що інститут освіти, як і кожний інший соціальний інститут, в класовому і безкласовому суспільствах лише зовнішньо нагадує собою один і той самий інститут, що виконує одні й ті самі функції, хоча реально вони спрямовані на розв'язання абсолютно протилежних соціальних завдань. В першому випадку вони забезпечують розбудову і відновлення саме класового суспільства, а в другому – безкласового.

У представників теорій «людського капіталу» (А. Сміт, Дж. С. Мілль, А. Маршалл, А. К. Шторх та ін.), освіта розглядається як капіталовкладення, що принесе винагороду в майбутньому, тобто забезпечить більш високу адаптацію до конкурентного середовища. А це теж є процесом відновлення класової структури суспільства. Тому головні проблеми у відповідних дослідженнях спрямовані на: вимірювання економічної цінності освіти, професійну підготовку, зв'язок між соціальною структурою розподілу освіти і структурою розподілу доходів від освіти, вироблення оптимальної стратегії розвитку людських ресурсів тощо. Та є ще один момент, що чи замовчується, чи, знов таки, не потрапляє у поле зору соціологів. Освіта, яка диференціює суспільство на групи і класи, не може не визначати спосіб розподілу культурного капіталу методом обмеження доступу до його засвоєння одними людьми і забезпечення привілеїв в доступі до нього іншим.

Як бачимо, теорій багато, а їх соціальний смисл один, – довести, що соціальне розшарування людей та пов'язане з ним соціальне розшарування суспільства – явища закономірні і нездоланні. Це можна демонструвати і на прикладі інших теорій.

Одна з них, теорія мовних кодів, в якій стверджується, що дитяча мова дітей робітників являє собою обмежений код, що більше придатна для спілкування на теми повсякденного практичного (життєвого) досвіду, ніж для обговорення абстрактних ідей, процесів чи взаємозв'язків, що зменшують шанси дітей, батьки яких відносяться до нижчих класів, у навчанні. У представників середнього класу, навпаки, мовний розвиток або мовна компетенція включає в себе більш вдосконалений код, що дозволяє цим дітям значно легше адаптуватися не лише в шкільному оточенні, а й у подальшому житті. Як бачимо, ця теорія теж чітко фіксує розбіжності в духовному розвитку класів, але в ній немає і жодного натяку на причини такого стану та на те, як цього уникнути. А причина одна – стратифікована соціалізація представників різних категорій людей.

Йдемо далі.

У сучасних соціологічних концепціях освіти, наприклад, Д. Белла, Е. Гіденса, Ю. Хабермаса та ін. зустрічаємо аналіз вищої професійної освіти в контексті змін у соціальних відносинах, трансформації інституційної структури суспільства з огляду місця в ній інституту освіти, формування нового інформаційного суспільства тощо. Наприклад, англійський соціолог Е. Гіденс, висвітлюючи питання про особливості поширення масової школи в західному суспільстві, зазначає: «Поширення освіти в ХХ столітті тісно пов'язувалося з усвідомленими потребами в грамотній та дисциплінованій робочій силі. Хоча

⁴ Функціональна освіта – поняття, введене в науковий обіг українським соціологом Ніколаєнко Л. Г., яке означає що освітянський процес може бути налаштований двояким чином: може формувати в учнів діалектичне мислення – вміння мислити в категоріях причин і наслідків. Таке мислення формувалося історично і на ньому будувалася класична наука; може формувати у учнів «функціональне мислення» – «вміння мислити в термінах змінних і функцій» [8, с. 150].

Функціональне мислення – поняття, введене в науковий обіг великим німецьким математиком Феліксом Клейном, який доклав багато зусиль для функціоналістськи налаштованої реформи німецької школи [8, с. 149–150]. Функціональне мислення складає основу наукової некласики та постнекласики, набуваючи в кожній окремій методології своєї специфіки. Функціональна освіта – результат даної реформи, яку ми й проходимо. Її основою є жорстка прагматика, що принципово відрізняється від світоглядно-орієнтованої підготовки учнів в школі і студентів у вишах (див.: монографії Ніколаєнко Л. Г. в списку літератури).

реформатори розглядали освіту насамперед як засіб зменшення нерівності, її вплив у цьому відношенні дуже обмежений. Освіта більше сприяє виявленню і посиленню існуючої нерівності, аніж змінює її рівень» [14, с. 500].

Знов таки, є фіксація факту, але немає навіть спроби виявлення і пояснення причин. А справа в тому, що усі реформи освіти в світі, включаючи і сучасні вітчизняні, проводяться під гаслами покращення освітянського процесу, що нібито зрівняє життєві шанси учнів в ринкових умовах, але реально спрямовані на задоволення ринку праці, що вимагає чіткої соціальної диференціації саме цих шансів. А отже, реформи освіти проводяться під виключно популістськими гаслами. Давно відомо, що і Ентоні Гіденс, та не лише він, визнає, що інститут освіти в капіталістичних країнах «сприяє виявленню і посиленню існуючої нерівності, аніж знижує її рівень» [14, с.500].

Таким чином, подібні реформи освіти дійсно пов'язані з її *покращенням*, під яким треба розуміти її пристосування до потреб ринкової економіки методом пристосування до них же життєвих потреб людей, що є носіями найманної робочої сили, а також підготовка тих, хто стає здатен її використовувати у власних потребах, наголошуючи на те, що робить це виключно з благойдними цілями.

Можна сказати й так, що функціонування освіти за таких умов налаштоване таким чином, щоб не лише відтворювати, а й поглиблювати міру соціальної диференціації, без чого не може відбуватися процес абсолютного збагачення одних і збідніння інших.

Що ж до проблеми інституту освіти як агента соціалізації, то якраз через диференційовану соціалізацію в диференційованому за класовою ознакою освітянському процесі й відбувається поглиблення вже існуючих соціальних нерівностей і поява нових: розподіл людей на групи і класи, одним з яких долею приписано бути найманною робочою силою, а іншим – ніколи не бути робочою силою, а лише її покупцями на ринку праці.

Отже, навіть отримуючи освіту, не гарантовано вибитися *в люди*, хоча є шанс піднятися трошки вище по соціальній драбині, призначеній для найманих людей.

Сам факт освіченості не говорить про соціальний смисл отриманої освіти тим чи іншим індивідом, як і про те, які вона дає йому шанси. Справа полягає в тому, що існує пряма залежність між типом освіченості та соціально визначеною метою її отримання.

Люди, намагаючись отримати освіту про таку залежність і не здогадуються. А справа в тім, що освіченість або грамотність, отримана тими, кому приписано бути робочою силою через сучасний інститут освіти (навіть для тих, хто готується до професійної інтелектуальної діяльності), є досить специфічною: вона функціональна. Капіталістичне, що те саме ринкове, суспільство висуває «перед освітою, як соціальним інститутом, завдання по забезпеченню функціональної грамотності – і не більше. Така грамотність, що далеко не у всьому корелює з вимогами культури, не загрожує капіталістичній системі, тому капіталістичне суспільство може навіть піти на забезпечення загальної вищої, але функціональної освіти» [4, с. 158].

Функціональна освіта прагматична в своїй основі, а не світоглядна. Вона орієнтує учнів (студентів) виключно на засвоєння знань, що потрібні для майбутньої професії і негативне ставлення до усього комплексу світоглядних, включаючи гуманітарні дисципліни. Вони потрапляють до розряду *непотрібних*, хоча саме від них залежить розвиток культури і історичний розвиток суспільства.

З іншою ситуацією зустрічаємося у випадку, коли освіта орієнтує учнів (студентів) до майбутнього панування. Така освіта, правда, теж функціональна. Вона не передбачає глибоке засвоєння дисциплін для цього *непотрібних*, адже завжди можна найняти *потрібних* спеціалістів.

Американський соціолог Р. Коллінз стверджував, що розширення, наприклад, американської системи освіти відображає прагнення груп, що мають різний статус, зберегти багатство, владу, престиж і обмежити доступ інших до цих благ [10, с.433]. Звісно, що *інші*, це в першу чергу низько статусні групи. Коли давати освіту і їм, то що буде з класовою структурою суспільства?

Український соціолог Л. Г.Ніколаєнко звертає увагу на те, що сучасна «освітянська сфера дуже структурована, вона не вичерпується класичною диференціацією на середню, середню-спеціальну та вищу. Принципи структурування освітньої сфери фактично збігаються з принципами функціонування соціальної структури в цілому, тому освіта як соціальний інститут і здатна відтворювати дану соціально-групову структуру суспільства разом зі зміною поколінь. Така обставина і є сучасною соціальною (капіталістичною) вимогою адаптувати методи навчання до потреб різного рівня освіти...» [15, с.23].

На основі комплексного аналізу встановлено, що в теоретичних поглядах на роль освіти як фактору стратифікації, соціологи розглядають освіту як один із основних інститутів, що впливає на процеси регулювання і розташування груп в системі нерівностей суспільства. Пояснення природи нерівності через систему освіти свідчить, що освіта знаходиться в прямій залежності від історичного типу соціальних структур, що і визначає її пріоритетність в дослідженнях соціологів, а також надає підстави для подальшого розгоргання нових напрямків у соціологічному дискурсі.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бурдьє П. Воспроизводство: элементы теории системы образования / Пьер Бурдьє, Жан-Клод Пассрон ; [пер. с франц. Н. А. Шматко]. – М.: Просвещение, 2007. – 267 с. 2. Злобіна О. Г. Модернізація системи вищої освіти в Україні і Болонський процес / І. Е. Бекешкіна, О. Г. Злобіна // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*; зб. наук. праць. – Вип. 18. – Х., 2012. – С. 393–399. 3. Нечитайло І. С. Изменение общества через изменение образования: иллюзия или реальность? / Ирина Сергеевна Нечитайло [Монографія].– Харьков: Изд-во НУА, 2015 – 552 с. 4. Николаєнко Л. Г. Соціальна структура знання (Полемічні нотатки) / Леонід Григорович Николаєнко; [Монографія].– К.: ДАКККіМ, 2004. – 250 с. 5. Оксамитна С. М. Експансія вищої освіти та нерівність освітніх / С. М. Оксамитна // *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. – 2014. – № 4. – С. 6-13. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2014_4_3 6. uk.worldwidedictionary.org. Словники української мови онлайн [Електронний ресурс] //–Режим доступу: <https://uk.worldwidedictionary.org/%D1%84%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80> 7. Джери Д. Большой толковый социологический словарь: в 2-х томах: / Д. Джери, Дж. Джери, [пер. с англ. Н. Н. Марчук]. – М.: АСТ, Вече 1999. Т.2 – 1999 – 528с. 8. Галузеві соціології в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій: [зб. наук. статей до 25-річчя кафедри галузевої соціології КНУ імені Тараса Шевченка / упрядк. А. О. Петренко-Лисак, В. В. Чепак (вип. ред.). – К.: Каравела, 2017. – 308 с. 9. Гавриленко І.М., Скідін О. Л. Соціологія освіти / Іван Миколайович Гавриленко, Олег Леонідович Скідін – Запоріжжя: Видавництво «ЭТТА-ПРЕСС», 1998. – 396 с. 10. Смелзер Н. Социология. / Нейл Смелзер [пер. с англ.].– М.: Феникс, 1994.– 688 с. 11. Осипов Г. В История социологии в Западной Европе и США / Г. В. Осипов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Osipov/09.php 12. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. / Питирим Сорокин [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соломонов: пер. с англ.]. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с. 13. Николаєнко В. Л. Социология культуры: краткий словарь / В. Л. Николаєнко, Л. Г. Николаєнко. – К.: ИПК ГСЗУ, 2011. – 577 с. 14. Гіденс Е. Соціологія. /Ентоні Гіденс; [В. Шовкун, А. Олійник: Український переклад].– К.: Основи, 1999. – 726 с. 15. Николаєнко Л. Г. Методи соціологічного пояснення // Леонід Григорович Николаєнко; [Монографія].– К.: ДАКККіМ, 2006. – 200 с.

УДК 316.034:378.1

КОРУПЦІЙНІ ПРАКТИКИ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ: СПРОБА СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Ковтун Оксана Олександрівна – аспірантка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»; провідний фахівець Центру незалежних соціологічних досліджень Запорізького національного університету

У статті досліджуються корупційні практики у вищому навчальному закладі на рівні взаємодії «студент – викладач/співробітник» та надаються рекомендації для розробки ефективної антикорупційної стратегії. Автор спирається на результати соціологічного опитування, що було проведене в Запорізькому національному університеті серед студентів 2 – 6-го курсів. Було виявлено, що студенти схильні перекладати відповідальність за здійснення корупційної взаємодії на викладача. Ефективна антикорупційна стратегія ВНЗ можлива за умови орієнтації на заходи, позитивні наслідки яких відтерміновані в часі, а також розуміння необхідності впливати на умови, що уможливають корупційну взаємодію, а не лише боротися з її наслідками. Принципами протидії корупції у ВНЗ є відкритість на формальному рівні й гласність на неформальному. Для досягнення гласності на неформальному рівні необхідним є формування «критичної маси» студентів із нульовою терпимістю до корупції шляхом проведення інформаційно-просвітницької роботи. Автор доводить, що мінімізація корупції пов'язана з втіленням «стратегії заохочення» замість «стратегії залякування».

Ключові слова: корупційні практики, хабарництво, антикорупційна стратегія ВНЗ, дослідження корупції у ВНЗ, «стратегія заохочення», «стратегія залякування».

В статье исследуются коррупционные практики в высшем учебном заведении на уровне взаимодействия «студент – преподаватель/сотрудник» и даются рекомендации для разработки эффективной антикоррупционной стратегии. Автор опирается на результаты социологического опроса, проведенного в Запорожском национальном университете среди студентов 2 – 6-го курсов. Было обнаружено, что студентам свойственно перекладывать ответственность за совершение коррупционного взаимодействия на преподавателя. Эффективная антикоррупционная стратегия вуза возможна при условии ориентации на мероприятия, положительные последствия которых отсрочены во времени, а также понимания необходимости влиять на условия, делающие коррупционное взаимодействие возможным, а не только бороться с его последствиями. Принципами противодействия коррупции в вузе являются открытость на формальном уровне и гласность на неформальном. Для достижения гласности на неформальном уровне необходимым является формирование «критической массы» студентов с нулевой терпимостью к коррупции путем проведения информационно-просветительской работы. Автор доказывает, что минимизация коррупции связана с поглощением «стратегии поощрения» вместо «стратегии запугивания».

Ключевые слова: коррупционные практики, взяточничество, антикоррупционная стратегия вуза, исследования коррупции в вузе, «стратегия поощрения», «стратегия запугивания».

The article deals with corruption practices in a higher educational institution at the level of interaction «a student – teacher/employee» and provides recommendations for building an effective anti-corruption strategy. The author relies on results of the sociological survey realized at the Zaporizhzhya National University among students 2 – 6th courses. It was revealed that students are characterized by the position of shifting responsibility to the teacher. An effective anti-corruption strategy for a higher education institution is possible if the focus is on activities whose positive effects are delayed in time, as well as understanding the need to influence the conditions that contribute to corruption, rather than trying to cope with the consequences. The principles of countering corruption in the university are openness at the formal level and publicity on the informal. That is why it is necessary to form «a critical mass» of students with zero tolerance for corruption through awareness-raising. The author proves, that minimization of corruption is associated with the implementation of «an incentive strategy» instead of «a strategy of intimidation».

Keywords: corruption practices, bribery, anti-corruption strategy of the university, corruption research in the university, «incentive strategy», «strategy of intimidation».

Корупція є системною проблемою українського суспільства, прояви якої є в усіх сферах його життєдіяльності. Проте сьогодні ми спостерігаємо посилення інтересу з боку громадськості в більшій мірі до антикорупційних реформ, їхньої підготовки та проведення, аніж до сутності самого феномена корупції. Наукові дослідження цієї проблеми нечисленні та описують переважно факти вчинення корупційних практик. Прикладні дослідження позбавлені теоретичних засад аналізу отриманих даних.

Навчання у ВНЗ є першим етапом самостійного життя особистості, і ті шаблони соціальної взаємодії, які вона апробує протягом цього періоду, знайдуть відображення у конструюванні її поведінкових стратегій у майбутньому. З одного боку, корупція має суб'єктивний характер, що проявляється в саморефлексії студента та прийнятті рішення ставати чи ні суб'єктом корупційної взаємодії. З іншого боку, у «корупційній системі» є наперед вироблені шаблони й зразки поведінки, які засвоюються студентами на рівні колективної пам'яті й підкріплюються іншим суб'єктом – частіше за все викладачем.

Відтак, виникає необхідність аналізу корупційних практик у ВНЗ, що дозволив би визначити існуючі моделі участі суб'єктів у корупційній взаємодії з точки зору її смислового наповнення та надав би можливість визначити дієві механізми протидії корупції у ВНЗ на рівні взаємодії «студент-викладач».

Дослідження корупційних практик мають міждисциплінарний характер через широке розуміння даного феномену. Не зосереджуючись на аналізі корупції з точки зору економічних, правових, політичних наук, зазначимо, що однозначного трактування феномена корупції, зокрема в межах соціології [9], не існує, натомість існує велика кількість соціологічних робіт із цієї проблематики.

Соціологічний аналіз корупції переважно акцентує увагу на корупційних практиках як девіантних, що не відповідають офіційно встановленим чи фактично існуючим нормам та очікуванням. Така позиція простежується в Н. Маккіавеллі [1, с. 80], Р. Мертона [2, с. 7], К. Фрідріха [3], Дж. Ная [4, с. 57], Д. Саймона й Д. Ейтцена [4, с. 60], які розглядали корупційні практики як негативні за змістом, зважаючи на контекст їхньої реалізації. Проте в дослідженні корупційних практик їхній протизаконний характер має другорядне значення, тоді як врахування існуючих соціальних норм і правил поведінки є обов'язковим. Корупція може сприйматись університетською спільнотою як норма, і її тлумачення як девіантної поведінки звужує поле аналізу, обмежує евристичні можливості дослідження.

Теза про позитивне значення корупції як способу адаптації студента до умов ВНЗ має витоки в працях представників «ревізіоністської» школи аналізу корупції: М. Вебера, Х. Абуєва [4, с. 59-64], Д. Бейлі, Н. Леффа, К. Лейеса [5]. Науковою новизною в дослідженнях цієї школи є аналіз позитивних функцій корупції. Так, у період інтенсифікації суспільного розвитку корупційна взаємодія виступає як його перепона, але під час пролонгованого перехідного етапу розвитку суспільства корупція може виконувати функції інтеграції та модернізації.

У подальшому функціональність корупційних практик вивчалась представниками ринково-центристського й економіко-соціального підходів. Професор юриспруденції С. Роуз-Аккерман [6], дослідник з антикорупційної діяльності І. Шихата [7] розглядали корупційні практики як соціальний обмін в економічній сфері. Зазначимо, що у виявленні причин неієвності існуючих технологій протидії корупції стає в нагоді аналіз корупційних практик в аспекті сприйняття суб'єктами корупційної взаємодії ризиків, які її супроводжують.

Що стосується корупційних практик у ВНЗ, то слід сказати, що дослідження цієї проблеми переважно носять фрагментарний характер і обмежуються проведенням соціологічних досліджень без теоретичного осмислення їхніх результатів.

Грунтовно явище корупції у ВНЗ досліджується російським соціологом Е. Леонт'євою, до уваги якої потрапляють різноманітні форми прояву корупції у ВНЗ [8], стереотипи студентів у сприйнятті корупції [9], обмін подарунками та подяка як корупційні практики [10]. Теоретичні дослідження авторки підкріплюються аналізом первинних і вторинних соціологічних даних, що робить її напрацювання вичерпними за змістом та незамінними в подальшому вивченні цієї тематики.

Вивчення корупції в прикладному та теоретичному аспектах реалізують Є. Галицький, М. Левін [11], С. Хейнеман, К. Андресон, Н. Нуравлієва [12], які розглядають типові механізми корупції у ВНЗ. Аналізуючи корупційні практики у ВНЗ як прояв побутової низової корупції, автори простежують їхні потенційні наслідки на державному рівні. Як результат повсякденних корупційних взаємодій аналізується зниження рівня якості освіти, індикаторами якого є успішність випускників різною мірою корумпованих ВНЗ, матеріальний стан сім'ї студентів після випуску.

Антикорупційна культура студента, особливості протидії і профілактики корупційних практик в університеті є предметом досліджень Ю. Алексєєвої [13], М. Давидової [14], В. Ботнева, Г. Горланова, Т. Іларіонової, О. Кириченка, О. Коротєєвої [15], О. Пищуліної [16], Б. Заліванського, Є. Самохвалової [17; 18], Л. Сенчукової, О. Гегечкорі [19], Н. Сюєвої [20]. Напрацювання цих авторів використовуються у визначенні механізмів протидії корупційним практикам у ВНЗ.

Метою цієї статті є висвітлення результатів соціологічного дослідження корупційних практик у ВНЗ (на прикладі Запорізького національного університету) та формулювання рекомендацій для розробки антикорупційної стратегії у ВНЗ.

Під корупційними практиками ми розуміємо сукупність повсякденних дій особи зі зловживання повноваженнями з метою одержання благ для себе або інших осіб, а також дії особи з потурання, використання або приховування зловживання або створення умов для нього. Окрім змісту конкретної

корупційної практики до уваги беруться ще й соціальні умови, які сприяють корупційним діям, а також соціальні відносини, які уможливають корупційну поведінку.

Дослідження корупційних практик у ВНЗ (на прикладі Запорізького національного університету) було проведено протягом лютого-березня 2016 р. Було опитано 1491 студента 2–6-го курсів навчання методом групового анкетування (138 академічних груп). Вибіркова сукупність була сформована з урахуванням курсу й факультету навчання студентів. Відбір груп здійснювався окремо в межах кожного факультету із застосуванням генератора випадкових чисел, що урівнює ймовірність потрапляння кожної групи до числа відібраних для участі в опитуванні.

Переходячи до викладення результатів, зазначимо, що «залучення» студента до підтримки стабільного функціонування корупційної структури можливе на трьох рівнях. Нижній рівень залучення характерний для 38 % студентів. Індикатором перебування студентів на цьому рівні залучення до корупційної взаємодії є те, що ні вони, ні знайоме оточення не були в ситуації, коли необхідно «додатково» винагороджувати співробітників університету. У подальшому для зручності викладення інформації цей рівень залучення до корупційної взаємодії буде умовно називатись некорупційним, а студенти, для якого він характерний, «необізнаними».

Середній рівень залучення характерний для 36 % студентів, які не мають особистого корупційного досвіду, але чули про ситуації корупційної взаємодії від знайомих. Наявність таких студентів підтверджує існування корупційного фону ВНЗ – студенти не були залучені до корупційної взаємодії як повноправні суб'єкти, але виступають її опосередкованими учасниками. Модель «спостерігача» є хиткою через можливість включення її носіїв до корупційних схем, оскільки збільшення рівня поширення корупції у ВНЗ обернено пропорційне ймовірності покарання для кожного із суб'єктів взаємодії. Крім того, можна припустити, що наповненість цієї категорії студентів є умовною – до неї входять у тому числі ті, хто не вважав за доцільне давати щирі відповіді, що й втілилось у перенесенні власного досвіду на так званих «знайомих».

Вищий рівень залучення до корупційних схем у ВНЗ передбачає особистий досвід корупційного обміну, який мають 26 % студентів. Викладач є основним виконавцем ролі отримувача хабаря, але не єдиним. Так, у ролі отримувача «винагороди» можуть виступати співробітники структурних підрозділів університету.

Рівень залучення студентів до корупційної мережі та частота їхньої участі в корупційній взаємодії на старших курсах підвищується. При цьому немає статистичної залежності від статі, місця проживання студента до вступу у ВНЗ, форми навчання. Таким чином, ВНЗ виступає як інститут корупційної соціалізації студентів, у процесі якої не просто змінюється ступінь їхнього залучення до корупційної мережі, але й сприйняття корупційних практик.

Студентський загал ВНЗ сприймає корупцію насамперед як підготовку некваліфікованих фахівців. Разом із цим, студенти схильні перекладати відповідальність за існування корупції на викладачів. Так, 37 % студентів розцінюють корупцію як прояв аморальності викладачів. Оцінка корупції та розуміння її сутності змінюється залежно від рівня залучення до участі в корупційних схемах. «Необізнані» розцінюють корупцію передусім як злочин (37%), а для «досвідчених» і «спостерігачів» таке сприйняття корупції знаходиться на третьому місці, поступаючись трактуванню її як підготовки некваліфікованих фахівців і прояву аморальності працівників ВНЗ.

Перенесення вини за існування корупції на викладача, який бажає отримати додатковий прибуток, характерне для «досвідчених» студентів, тоді як «необізнані» й «спостерігачі» головну причину виникнення корупції вбачають у лінощах студентів та їхньому небажанні вчитися. Третьою за популярністю причиною виникнення корупції, яку називають студенти незалежно від їхнього досвіду участі в корупційній взаємодії, є прагнення студентів знайти легкий шлях вирішення своїх проблем.

Усі передумови поширення корупції у ВНЗ можна об'єднати в три групи. Перша група відображає індивідуальні фактори поширення корупції у ВНЗ і пов'язана зі студентами: бажання «підстрахуватись», щоб не отримати незадовільну оцінку; лінощі й небажання вчитись; прагнення знайти легкий шлях вирішення своїх проблем. Друга група представлена нормативним фактором і фактором макро-середовища та пов'язана з викладачами: бажання отримати додатковий прибуток, відсутність мотивації формувати фахівців, низька оплата праці, зокрема відсутність оплати за понаднормову діяльність. Третя група причин найменш поширена й передає інституціональну, «зовнішню» до ВНЗ обумовленість корупції: відсутність дієвих форм боротьби з цим явищем, відсутність можливості вирішити питання в інший спосіб, знецінення вищої освіти, низька матеріально-технічна забезпеченість ВНЗ. Зі зростанням рівня залученості до корупції змінюється тлумачення її причин – студенти перекладають відповідальність зі студентів на викладачів та зовнішні обставини. Так, серед «необізнаних» пов'язують функціонування корупції з викладачами 63 %, а серед «досвідчених» – 78 %.

Саме з недостатньою фінансовою винагородою викладача й низьким соціальним статусом педагога студенти пов'язують відхилення від стандартів доброчесності у вищій школі. Це сприяє сприйняттю викладача як «жертви системи». Так, 29 % «досвідчених» студентів погоджуються тою чи іншою мірою, що якщо держава не може забезпечити викладачам відповідний рівень життя, то викладачі мають право його забезпечити собі самостійно, зокрема, хабарями. Серед «необізнаних» із цим погоджуються 40 %. Для

студентів підтримання такого образу є зручним, оскільки він може бути використаний як виправдання корупційних практик, що ними здійснюються, і сприяє підтриманню існуючого корупційного фону у ВНЗ.

Замінюючи навчання в університеті корупційним обміном, студент адаптується до умов ВНЗ, отримуючи вигоду, що втілюється у вирішенні тих чи інших проблем. На думку «досвідчених» та «обізнаних» студентів, найпопулярнішими проблемами, вирішення яких потребує платні або подарунків співробітникам ВНЗ, є складання заліків, іспитів (69 %), добір балів із дисциплін (50 %), загроза відрахування з університету (28 %), звільнення від фізкультури (27 %), і майже кожен п'ятий студент у такий спосіб вирішує поселення до гуртожитку.

Основні приводи звернення до корупційної взаємодії – це проблеми повсякденного характеру, тоді як більш специфічні мотиви, такі як написання курсової або дипломної роботи, перескладання заліків, іспитів або практики, проходження практики, вступ на бюджет, відвідування знайомих у гуртожитку – вказали від 19 % до 11 % студентів. Успішний захист дипломної роботи, матеріальне забезпечення університету, переведення на бюджет, отримання дозволу на дострокову здачу сесії, вступні іспити в магістратуру, оформлення вільного графіку занять і використання предметів побуту, заборонених у гуртожитку, – вказали від 7 % до 4 % студентів.

Кажучи про вигоду викладача від участі в корупційному обміні, доцільно визначити основні її (вигоди) форми. За досвідом та чутками студентів форма хабаря у ВНЗ представлена: грошима (63 %); матеріальними засобами – канцелярією (33 %); господарчими товарами (30 %); продуктами харчування (18 %); квітами й оргтехнікою (9 % і 2 % відповідно); наданням взаємної послуги – друк, ксерокопіювання книжок (32 %); купівлею літератури (22 %), поповненням мобільного рахунку або Інтернету (15 %), примусовими послугами репетитора (5 %); складанням картки на паливо (3 %). Тобто можна говорити про існування типових символів корупційної взаємодії, якщо вона здійснюється у формі хабарництва та здирництва.

У 2016 р. студенти згадували про білети на концерти та зрідка про диски, що раніше не зустрічалося як форма хабаря. Зважаючи на зміни в соціально-економічному становищі студента на фоні суцільного збіднення населення, квитки на концерт як хабар є зручним варіантом. Студент надає бажану річ викладачеві, не витрачаючи великих коштів у порівнянні з тією сумою, яка була б у випадку здійснення хабаря в грошовій формі.

Беручи до уваги, що корупційна взаємодія може здійснюватися як у формі хабарництва, так і у формі здирництва, на основі критеріїв ініціативності викладача та студента можна виділити три моделі корупційних практик у ВНЗ. Модель «конформіст» притаманна для 4 % «досвідчених» студентів і полягає в здійсненні таких практиках, за яких студент і викладач в однаковій мірі є ініціаторами реалізації корупційної взаємодії. Модель «жертва» характерна для 14 % студентів і полягає в тому, що в них вимагали винагороду за певну послугу, при цьому зворотна ініціатива студентів відсутня. Ще 17 % студентів виступають як ініціатори, пропонуючи вирішити питання за допомогою певної винагороди (модель «ініціатор»), але, на відміну від моделі «конформіст», не зустрічались зі здирництвом. Оскільки ці моделі корупційних практик у чистому вигляді кількісно достатньо не представлені, відсутня можливість детально їх проаналізувати.

З огляду на способи здійснення корупційних практик та укріплення корупційної мережі можна виділити три механізми залучення до корупції у ВНЗ. За інформацією «досвідчених» студентів, найменш поширеним механізмом є вимога винагороди від викладача, з чим зустрічались 23 % студентів, із яких 37 % були проінформовані до кого звернутись за допомогою, якщо його змушують давати хабар. Оскільки 27 % студентів самостійно пропонували винагороду співробітнику університету за послугу, а 33 % студентів шукали посередника для вирішення проблемного питання, то можна говорити про активність з боку студентів, що ще раз дозволяє проілюструвати адаптаційну функцію корупції. При налагодження корупційної взаємодії частіше за пасивне посередництво, коли студент самостійно шукає посередника, реалізується механізм активного посередництва, з яким зіткнулися 42 % студентів, за якого посередник пропонує студентові вирішити проблему за винагороду.

У сприйнятті студентами ролі посередника в корупційній взаємодії існує певна стереотипність. Більш типовим є звернення студентів до колег із старших курсів як до досвідченого джерела інформації (51 %), ніж до тих, хто дозволить встановити контакт із хабарником. За інформацією щодо можливості вирішити питання за винагороду студенти також звертаються до своїх однокурсників (19 %) і старости групи як «сполучної ланки» між студентами та викладацьким складом (13 %), який не тільки виступає джерелом інформації, але й виконує комунікативну функцію.

Менш популярним є сприйняття як джерела відомостей про можливість хабаря секретаря, лаборанта кафедри або деканату (9 %), що свідчить про існуюче сприйняття студентами такого способу вирішення проблем як прийняттого для адміністративних працівників. Припускаємо, що тут може спрацювати той фактор, що лаборанти, секретарі – це, як правило, колишні випускники, які протягом років власного навчання у ВНЗ отримали прямий чи опосередкований досвід залучення до корупційної мережі. Цікаво, що, за результатами опитування, на 4-х із 13 факультетів це джерело інформації входить до трійки основних. Зазначимо, що

сприйняття студентами секретаря, лаборанта кафедри або деканату як посередників не є прямим свідченням обізнаності декана або завідувача кафедри щодо реалізації корупційних схем у підрозділах, що ними очолюються.

Слід зазначити, що майже кожен другий студент у разі потреби в інформації щодо способів вирішення проблеми з викладачем або співробітником ВНЗ за допомогою хабаря звертається безпосередньо до них, оминаючи контакт із посередником. Частіше за все студентам достатньо одного каналу інформування про можливість реалізувати корупційний обмін.

Перепоною на шляху до ефективної протидії корупції у ВНЗ є зацікавленість студентів у функціонуванні корупційних схем. Показовим у даному випадку є те, що тільки 5 % опитаних вказали прізвища або посади осіб, які вимагали в них або в їхніх знайомих винагороду за певну послугу. У здійсненні корупційних практик студент є активним суб'єктом, від якого частіше за все походить ініціатива у корупційній взаємодії «студент-викладач» без участі посередника, а основні причини виникнення корупції демонструють вигідність для студента існування корупційної взаємодії. Вкрай важливо, що студенти, незалежно від рівня їхньої залученості до корупційної взаємодії, як конкретних суб'єктів антикорупційних змін називають: керівництво ВНЗ (69 %), студентів (45 %), керівництво факультету (31 %). Третина студентів вказує як суб'єктів антикорупційних змін правоохоронні органи (міліцію, суд, прокуратуру) і менше 21 % студентів – органи місцевої влади, студентське самоврядування або профспілки, молодіжні громадські організації тощо.

Слід розуміти, що корупційні прояви неможливо повністю викоринити з жодної сфери, зокрема з освітньої, але можна створити такі умови, які суттєво обмежили б можливість корупційної поведінки. Декларативне позиціонування студентами керівництва ВНЗ та факультету як суб'єктів протидії корупції є завчасно програшним варіантом і намаганням студентів звести вирішення проблеми нанівець.

Корупційна взаємодія частіше за все не виходить за межі кола суб'єктів, які залучені до неї. З одного боку, керівництво факультету може бути не проінформованим щодо корупційних практик у межах того чи іншого підрозділу, а в разі проінформованості – існування корпоративної корупційної етики в межах факультету не дозволяє інформації дійти до ієрархічно вищих структур. Окрім цього, ідентифікація викладача та конкретного студента як суб'єктів корупційних практик досить малоімовірна. З іншого боку, у випадку отримання інформації та ідентифікації учасників корупційної взаємодії в адміністрації факультету та/або ВНЗ відсутня мотивація застосувати антикорупційні санкції та рішуче реагувати на інформацію про корупцію, оскільки очікуваний ефект від цього мінімальний.

Така пасивність із боку адміністрації факультету та/або ВНЗ пояснюється несформованою «критичною масою» та відсутністю проявів збурення серед студентів із приводу поширення корупційних практик чи фактів здирництва, що, в свою чергу, можна пояснити тим, що корупція вигідна як більшості студентів, які мають корупційний досвід, так і викладачам, які не бачать перепоны у подальшій реалізації корупційних схем.

Оптимальним варіантом протидії корупції в університеті є поєднання ліберального та карального підходів до її протидії. Останній використовується за умови виявлення фактів корупційної взаємодії – до суб'єктів застосовуються завчасно встановлені санкції. Успішна ж стратегія подолання корупції у ВНЗ ґрунтується на формуванні соціальної відповідальності, а зусилля з протидії корупційним практикам у ВНЗ спрямовуються на подолання їхніх причин, а не на намагання притягнути до юридичної відповідальності суб'єктів корупційної взаємодії. Такий підхід до антикорупційних стратегій відображений в основних міжнародних документах і в його основу покладений принцип «логіки в контролі за корупцією»: «Спроба викоринити корупцію повинна базуватись на прагненні мінімізувати чи виключити умови, що створюють як стимул, так і можливість схилити особистість до корумпованих діянь» [4, с. 102].

Ключовим елементом реалізації дієвої антикорупційної стратегії є інформація. За її допомогою можна попереджати, виявляти та протидіяти корупційним практикам в університетській спільноті [21]. Найбільш ефективно інформація як інструмент протидії корупції використовується в Нідерландах, де антикорупційна стратегія передбачає комплекс заходів, серед яких: постійна звітність та гласність у питаннях виявлення корупції та обговорення покарань за корупційні взаємодії; розробка моніторингу можливих «точок» виникнення корупції; виявлення корупційних практик та інформування про них; заохочення чесних співробітників, які не вдаються до корупції [4, с. 180].

Використання інформації на формальному та неформальному рівнях існування системи протидії корупції у ВНЗ є передумовою успішного втілення антикорупційної стратегії в університеті. На формальному рівні це забезпечення антикорупційної діяльності ВНЗ нормативно-правовою базою. До таких документів відносяться як оприлюднені на сайті ВНЗ загальнодержавні документи, що пов'язані з корупцією (наприклад, Кримінальний кодекс України), так і внутрішні документи, що діють в університеті. Наявність таких документів на сайті вишу у вільному доступі відповідає стандартам внутрішнього забезпечення якості освіти вищої освіти (ESG), а також дозволяє мінімізувати вплив корупційного фону університету хоча б на формальному рівні.

Для досягнення позитивного ефекту відкритість на формальному рівні реалізації антикорупційної стратегії має поєднуватись із гласністю на неформальному. Під гласністю в цьому контексті розуміється існування можливості публічного оприлюднення випадків корупції. Проведені дослідження доводять, що наявність такої

можливості веде до зменшення поширеності корупції в освітній сфері [12, с. 102]. Передумовою такої гласності є формування «критичної маси» з нульовою толерантністю до корупції. Для цього доцільним є проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи зі студентами у напрямку боротьби з корупцією. З одного боку, студенти не завжди проінформовані про свої можливості бути залученими до вирішення питань навчального процесу університету, зрідка володіють знаннями щодо їхніх прав та обов'язків як споживачів освітніх послуг. З іншого боку, студенти перебувають у віці, для якого характерні радикалізм, активне відстоювання своїх прав і принципів. Тому студенти володіють потенціалом рушійної сили на шляху впровадження та реалізації антикорупційних ініціатив. Діяльність студентства може бути втілена у формі студентських антикорупційних осередків, втілена в незаангажованому студентському та викладацькому складі ВНЗ.

Однак слід зважати на існуючі обмеження і ризики активізації студентів у напрямку протидії корупції. Перше обмеження полягає у тому, що проведення інформаційно-просвітницьких кампаній серед студентів із метою формування в них антикорупційної позиції має неоднозначний ефект. Дослідження ефективності антикорупційні кампанії, що було проведене серед українських і російських студентів Є. Денісовою-Шмідт, М. Хуберем, Е. Леонт'євою, свідчить, що такі кампанії можуть сприяти поширенню корупції [22]. Студенти, які не були залучені до корупційної взаємодії, через такі кампанії дізнаються масштаби поширення корупції і починають лояльніше ставитись до неї, вважаючи її «зручним способом вирішення проблем». Разом із тим, студенти, які мали досвід корупційних практик, виявляють більшу активність та долучаються до проведення антикорупційних кампаній.

Отже, перше обмеження пов'язане не з формою інформаційних кампаній, а з їхнім змістом. Більшість інформаційних кампаній акцентує увагу на неприпустимості корупції в університетах, її негативних наслідках та тотальному поширенні. Студенти, сприймаючи цю інформацію, починають розуміти поширеність корупційних схем у вищій освіті, а оскільки мають схильність переносити відповідальність за корупцію на інших суб'єктів освітнього простору, то частіше вдаються до хабарництва. Тому інформаційні кампанії, що проводяться з метою попередження або мінімізації корупції у ВНЗ, навпаки, повинні за основну ідею брати не «стратегію залякування», а «стратегію винагороди». Замість того, щоб акцентувати увагу на недоліках і негативних сторонах корупції, доцільніше донести до студентів думку про переваги, які надає добросесне ставлення до навчання та освітнього процесу. Добре буде навести приклади успішних випускників, які мають великий символічний та соціальний капітал і сприймаються студентами як авторитетна референтна група.

Друге обмеження в проведенні антикорупційних інформаційних заходів пов'язане з тим, що студенти не готові брати на себе відповідальність. Більше того, володіючи інформацією про відповідальність, яку несуть викладачі та працівники ВНЗ, студенти можуть перетворити боротьбу з корупцією в маніпулювання та провокації. Це особливо актуально зважаючи на схильність студентів перекидати провину та відповідальність за поширення корупції у ВНЗ на професорсько-викладацький та адміністративний склад. Така ситуація пов'язана, зокрема, з тим, що під час проведення антикорупційних проектів увага більшою мірою приділяється ролі отримувача хабаря. Суб'єкт, що дає хабар, не відчуває жодної відповідальності й може навіть не бути проінформованим, що така практика може мати для нього негативні наслідки. Натомість, вміння критично оцінювати матеріали, пов'язані з корупційною тематикою, є показником усвідомлення студентом власної відповідальності за існування корупційних практик у стінах університету, де він навчається. Тому постає потреба у формуванні студентської активної спільноти, яка не буде лояльно ставитись до проявів корупції у ВНЗ.

Успішна реалізація антикорупційної стратегії передбачає участь викладачів, а ефективними інструментами «розхитування» шаблонів корупційної взаємодії є такі, що стосуються мінімізації рівня залученості викладачів до процесу підтримання цих шаблонів. Робота з викладачами не обмежується тільки інформаційно-просвітницькою діяльністю, що пояснюється наявністю в них великої кількості засобів впливу на студентів. Викладач може цілеспрямовано занижувати оцінки студентам із антикорупційною позицією або створювати перепони для ускладнення процесу навчання за окремою дисципліною. Хоча застосування адміністративних і каральних методів не виправдовує себе, у більшості антикорупційних стратегій основна увага приділяється негативним санкціям. У роботі з викладачами «стратегія покарання» має змінитись на «стратегію заохочення», тобто застосування до них позитивних формальних і неформальних санкцій [23, с. 255]. Заохочення викладачів, які дотримуються принципів чесності та відповідального ставлення до освітнього процесу, як частина антикорупційної стратегії розглядається рідше через відсутність необхідних ресурсів у держави. Реформа вищої освіти, одним із ключових моментів якої є надання автономності ВНЗ, передбачає, зокрема, можливість університету користуватись правом фінансової автономії. Згідно Закону України «Про вищу освіту», ВНЗ має право «встановлювати власні форми морального та матеріального заохочення учасників освітнього процесу», а також «запроваджувати рейтингове оцінювання освітніх, науково-дослідних та інноваційних досягнень учасників освітнього процесу» [24]. Тобто створені всі нормативно-організаційні передумови для запровадження системи заохочення викладачів з антикорупційною позицією.

Виявлення добросесних викладачів, встановлення їхнього рейтингу можливе шляхом проведення соціологічних тематичних досліджень за завчасно встановленою та апробованою методикою. Діагностика

стану корупції за допомогою соціологічних методів є не тільки інструментом профілактики та виявлення корупційних практик, а й дозволяє оцінювати ефективність антикорупційних заходів, що впроваджуються у ВНЗ. Усвідомлення існуючих недоліків і проблем дає змогу формувати та за потреби корегувати подальші антикорупційні кроки в університетському середовищі.

Таким чином, викладені результати соціологічного дослідження корупційних практик у ВНЗ (на прикладі Запорізького національного університету) переконливо свідчать, що корупція залишається однією з основних проблем вищої школи України. Антикорупційна стратегія ВНЗ буде ефективною тоді, коли прийде розуміння необхідності впливати на умови, що уможливають корупційну взаємодію, а не тільки намагатись боротись із її наслідками. Принципами ефективною антикорупційної діяльності університету є відкритість на формальному рівні (документально закріплені права та обов'язки) й гласність на неформальному. Необхідним є формування «критичної маси» студентів із нульовою терпимістю до корупції шляхом проведення інформаційно-просвітницької роботи. Студентів та викладачів слід інформувати не тільки про негативні санкції щодо учасників корупційної взаємодії, але передусім про переваги добросовісного ставлення до навчання та роботи. Разом із тим, без реалізації антикорупційних заходів на державному та університетському рівнях механізми протидії корупції у ВНЗ навряд чи дадуть ефективні довгострокові результати.

У подальших дослідженнях корупції у ВНЗ планується доповнити групове анкетування студентів проведенням глибинних інтерв'ю з викладачами та співробітниками ВНЗ, що відкриває нові перспективи аналізу: можливість охопити ширше коло проявів корупції, повніше розкрити існуючі корупційні практики, зрозуміти мотиви викладачів бути включеними/невключеними до корупційної взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Макиавелли Н. Государь / пер. Г. Муравьевой. – М. : Худ. лит., 1982. – 109 с. 2. Пархоменко С. Є. Соціологічна концептуалізація корупційних практик у правоохоронних органах : до постановки проблем / С. Є. Пархоменко // Соціальні технології : актуальні проблеми теорії та практики. – 2014. – № 63. – С. 6-14. 3. Андреева И. А. Социальная адаптация и порядок : коррупция как механизм интеракций в теории социального обмена / И. А. Андреева, А. М. Анохин // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2007 – № 4. – С. 189-198. 4. Ревак І. О. Корупція : теоретико-методологічні засади дослідження / І. О. Ревак. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – 220 с. 5. Быстрова А. С. Феномен коррупции : некоторые исследовательские подходы / А. С. Быстрова, М. В. Сильвестрос // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – Т. 3. – № 1. – С. 83-100. 6. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы / С. Роуз-Аккерман. – М. : Логос, 2003. – 343 с. 7. Шихата И. Взятка как рента за монопольное положение чиновников / И. Шихата // Чистые руки. – 1999. – № 1. – С. 32-36. 8. Леонтьева Э. О. Диплом «под ключ», или неформальная практика опекунов в современных российских вузах / Э. О. Леонтьева // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – № 4 (37). – С. 142-159. 9. Леонтьева Э. О. Стереотипы восприятия коррупции в массовом сознании россиян / Э. О. Леонтьева // Власть и управление на Востоке России. – 2009. – № 2 (47). – С. 135-139. 10. Леонтьева Э. О. Дар или коррупция? Исследование, почему трудно быть благодарным человеком в российском вузе / Э. О. Леонтьева // TERRA ECONOMICUS. – 2010. – Т. 8. – № 3. – С. 82-90. 11. Галицкий Е. Б. Взяткообучение и его социальные последствия / Е. Б. Галицкий, М. И. Левин // Вопросы образования. – 2008. – № 3. – С. 105–118. 12. Хейнеман С. Цена коррупции в секторе высшего образования / С. Хейнеман, К. Андерсон, Н. Нуралиева // Вопросы образования. – 2008. – № 3. – С. 77-104. 13. Алексеева Ю. С. Стратегия антикоррупционной политики в гуманитарных вузах / Ю. С. Алексеева // Казанский педагогический журнал. – 2015. – № 4. – С. 381-383. 14. Давыдова М. Л. Проблемы методологии и методики антикоррупционного обучения в российском юридическом вузе / М. Л. Давыдова, Н. А. Ахметова // Право и современные государства : научно-практический журнал. – 2013. – № 6. – С. 9-15. 15. Ботнев В. Антикоррупционная политика в сфере образования / В. Ботнев, Г. Горланов, Т. Иларионова, А. Кириченко, О. Коротева, Т. Насридинов. – М.: ФГБОУ ВПО «РАНХиГС», 2014. – 45 с. 16. Пищуліна О. Особливості боротьби з корупцією у сфері вищої освіти / О. Пищуліна // Політичний менеджмент – 2004. – № 3. – С. 112-122. 17. Заливанский Б. В. Инструментальные средства диагностики коррупции в высшем образовании / Б. В. Заливанский, Е. В. Самохвалова // Здоровье и образование в XXI веке. – 2016. – № 2. – Т. 18. – С. 830-834. 18. Заливанский Б. В. Формирование антикоррупционной политики вуза : проблемы и перспективы [Электронный ресурс] / Б. В. Заливанский, Е. В. Самохвалова // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – №1. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-antikorrupcionnoy-politiki-vuza-problemy-i-perspektivy> 19. Сенчукова Л. О. Коррупция в высшем образовании : причины, последствия, механизмы противодействия / Л. О. Сенчукова, О. Н. Гегечкори // Известия Калининградского государственного технического университета. – 2009. – № 16. – С. 145-152. 20. Сюзева Н. В. Предупреждение коррупции как социокультурная проблема / Н. В. Сюзева // Science.Time. – 2015. – № 5 (17). – С. 448-452. 21. Колеснікова М. В. Інформація як спосіб боротьби з корупцією [Електронний ресурс] / М. В. Колеснікова, Н. В. Турик // Юридичний науковий електронний журнал. – 2016. – № 2. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/44787> 22. Денисова-Шмидт Е. В. Оказывают ли антикоррупционные просветительские кампании влияние на студентов? По результатам исследований в России и Украине / Е. В. Денисова-Шмидт, М. Хубер, Э. О. Леонтьева // Вопросы образования. – 2016. – № 1. – С. 61-83. 23. Тезарус социологии: Тематический словарь-справочник / под ред. Ж. Т. Тощенко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 487 с. 24. Закон України «Про вищу освіту» 1556-18 від 01.01.2017 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

УДК 316.647.5

ДЕТЕРМІНУЮЧІ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ**Стукал Олена Володимирівна** – аспірант Інституту соціології НАН України

Ціннісні преференції та поведінкові установки представників студентського середовища є надзвичайно важливими як з точки зору фіксації настроїв і соціального клімату нашого суспільства, так і з позиції відслідковування провідних тенденцій розвитку та трансформації фундаментальних засад інтеракцій індивідів у межах українського соціуму. Толерантність є досить бажаною та необхідною за умов сьогодення рисою особистості, проте її формування є складним і тривалим процесом. Саме у студентському осередку можливим є втілення даного принципу у свідомість і поведінкові моделі молоді. Проте студентство є досить специфічною віковою та субкультурою когортою, що детермінує особливості формування толерантності у даному середовищі, основні з яких подано у статті. Також у публікації представлені дані авторського дослідження, що відображають розуміння факторів формування толерантності безпосередньо представниками студентської спільноти. Зокрема, у якості найбільш детермінуючих чинників респондентами були визначені виховання та вплив сім'ї, референтних груп, соціокультурні умови соціуму, стереотипи. Також були виокремлені важливість освіти та навчання (у першу чергу у школі та ВНЗ), особистий досвід.

Ключові слова: толерантність, виховання толерантності, фактори толерантності, студентство, ВНЗ.

Ценностные преференции и поведенческие установки представителей студенческой среды чрезвычайно важны как с точки зрения фиксации настроений и социального климата общества, так и с позиции отслеживания ведущих тенденций развития и трансформации фундаментальных основ интеракций индивидов в рамках украинского социума. Толерантность является достаточно желанной и необходимой в условиях настоящего чертой личности, однако ее формирование является сложным и длительным процессом. Именно в студенческом окружении возможно воплощение данного принципа в сознание и поведенческие модели молодежи. Однако студенчество является достаточно специфической возрастной и субкультурой группой, что детерминирует особенности формирования толерантности в данной среде, основные из которых представлены в статье. Также в публикации отображены данные авторского исследования, отражающие понимание причин формирования толерантности непосредственно представителями студенческого сообщества. В частности, в качестве наиболее детерминирующих факторов респондентами были определены воспитания и влияние семьи, референтных групп, социокультурные условия социума, стереотипы. Также были выделены важность образования и обучения (в первую очередь в школе и ВУЗе), личный опыт.

Ключевые слова: толерантность, воспитание толерантности, факторы толерантности, студенчество, вузов.

Valuable preferences and behavioral installations of representatives of the student's environment are extremely important as from the point of view of fixing of moods and social climate of society, and from a position of tracking the leading tendencies in the development and transformation of fundamental bases of interactions of individuals within the Ukrainian society. The tolerance is line of the personality, rather desired and necessary in the conditions of the present, however her formation is difficult and long process. In a student's environment the embodiment of this principle in consciousness and behavioral models of youth is possible. However, students are very specific age and subculture group that determines features of formation of tolerance in this environment, basic of which are presented in article. Also in the publication the data of an author's research reflecting understanding of the reasons of formation of tolerance directly representatives of student's community are displayed. In particular, as the most determining factors respondents have defined education and influence of family, reference groups, sociocultural conditions of society, stereotypes. Also have been marked out importance of education and training (first of all at school and higher education institutions), personal experience.

Keywords: tolerance, education of tolerance, tolerance factors, students, higher education institutions.

Представники молодіжного середовища несуть інноваційний потенціал у стабільні царини функціонування соціуму, змінюючи звичний уклад речей і формуючи новітні умови своєї життєдіяльності. Під впливом цих інновацій актуалізуються певні цінності, змінюються соціальні норми, переструктуровуються нормативні засади взаємодій, набувають нагальності та життєвої необхідності нові форми та умови інтеракцій індивідів.

Загострення питання оновлення та зміни фундаментальних засад функціонування суспільства

відбувається і на підґрунті всеохоплюючого явища глобалізації, проникнення у повсякденну буденність практик і зразків різнопланових культур, ціннісних орієнтацій, життєвих настанов. Виникає необхідність появи міцного базису для забезпечення комунікативної діяльності представниками різних культур, релігій, етносів тощо. Можливою відповіддю на виклик сучасності, на наш погляд, є толерантність.

Саме толерантність як основа взаємодій має поступово карбуватися у свідомості молоді, підготовлюючи зміни у системі міжособистісних відносин, сприяючи збагаченню особистості молодої людини новими культурними нормами, цінностями, соціальним досвідом. Терпимість має сприяти формуванню навичок незалежного мислення, критичного осмислення та напрацювання суджень, які ґрунтуються на моральних цінностях. Кожен індивід має усвідомлювати необхідність осягнення світу крізь призму взаємоповаги, переваги даного підходу до розгляду дійсності. Толерантність – це терпиме відношення до культурних і соціальних детермінант, визнання права «іншого» на їхнє збереження і розвиток, та вибудовування на цій основі паритетної, безконфліктної взаємодії [1, с. 101].

Загальні засади функціонування толерантності у суспільстві представлені у роботах О. Асмолова, Л. Дробіжевої, В. Лекторського, М. Уолцера, Б. Хом'якова. Міжетнічний аспект розглянуто у працях Є. Головахи, Н. Паніної, В. Паніотто, О. Пеліна, І. Шевель. Окремі важливі питання соціологічного вивчення функціонування толерантності містяться у доробках Л. Афанасьєвої, П. Гречко, М. Парашевіна, Н. Победи, О. Хижняка, О. Швачко.

Не дивлячись на досить широкий спектр напрямів дослідження, майже відсутні є дані щодо суб'єктивного сприйняття толерантності та її детермінуючих факторів різними віковими/субкультурними групами. Питання вивчення засад формування толерантності, особливо у навчальному середовищі, зазвичай знаходить вияв у працях педагогічного спрямування. Саме тому метою даної статті є спроба відобразити розуміння факторів формування толерантності у сприйнятті молоді, зокрема, студентської спільноти, на основі даних, отриманих у результаті власного дослідження та на підставі проаналізованих джерел виокремити основні аспекти специфіки формування толерантності у студентському середовищі.

Про нагальність функціонування толерантності в українському суспільстві свідчить той факт, що дослідники фіксують зростання виявів ксенофобських настроїв у молодіжному середовищі України, діяльність праворадикальних молодіжних організацій, поширення расистської символіки та літератури, зростання актів вандалізму та злочинів на ґрунті нетерпимості [2, с. 34]. Маргінальність і невизначеність соціального положення молоді загострює потребу у самовизначенні, а відсутність стійкої системи цінностей робить її особливо чутливою до різного роду впливів, у тому числі й деструктивного характеру. Досить хиткі умови наших сьогоденних реалій, відсутність стабільності, напружена соціально-політична ситуація, нечіткість перспектив часто призводять до підвищення конфліктного потенціалу молодих осіб, що сприяє посиленню та актуалізації локальних солідарностей, які пропонують доступніші для розуміння та практичного втілення цінності [3]. Зазначені групи в найбільшій мірі сприймають «чорно-білу» картину світу, безкомпромісним поділом на «своїх» і «чужих». У найбільш радикальному варіанті це може призвести до етнофобії, проявів національного екстремізму. Описана ситуація зумовлює необхідність ретельної уваги до зазначених проблем з боку громадськості, державних управлінських структур [4, с. 288].

Установки та цінності молоді є надзвичайно важливими як з точки зору фіксації настроїв і соціального клімату нашого суспільства, так і з позиції «роботи на перспективу», тобто завчасного виявлення латентних конфліктних ситуацій і превенції їхнього розвитку. Відповідно до законодавчих актів, молоддю в Україні є громадянським віком від 14 до 35 років [5]. Особливе становище в складі молоді як соціальної групи займає студентство. Специфіка студентського віку полягає в розширенні життєвого простору особистості, побудові різноманітних соціальних контактів, інтеріоризації суспільних норм, сприйнятті нових для індивіда вимог, побудові своєї життєвої стратегії, накопиченні досвіду взаємодій, формуванні власних регуляторів поведінки у соціумі. Індивід, котрий щойно закінчив ВНЗ, має бути не лише фахово підготовленим, а і вміти працювати в плюралістичному професійному середовищі.

За даними держстатистики, на початок 2016-2017 навчального року чисельність студентів складала 217,3 тисяч осіб, що здобувають освіту в навчальних закладах I-II рівнів акредитації, та 1359,4 тисяч осіб, що навчаються в установах III-IV рівнів акредитації (без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення АТО [6]. Множинність соціального та соціокультурного позиціонування студентської молоді зумовлює гетерогенність даної спільноти, і, як наслідок, значно розширює варіативність взаємодій і практик. Для прикладу, у межах нашої країни навчаються більше 48 тисяч іноземних студентів [2, с. 33].

Установки, що закарбовуються у період студентського етапу життя індивіда зазвичай досить сильно визначають напрям його поведінкових орієнтацій, стереотипів, упереджень, що стає ґрунтом для подальших взаємодій, і впливає на трансляцію цим індивідом кодів поведінки для наступних поколінь. Важливість вивчення студентства у фокусі дослідницького інтересу зумовлює і той факт, що саме представники даної когорти є найбільш «ресурсомісткою» соціальною групою сучасного українського суспільства (оскільки володіють такими значущими соціальними ресурсами, як вік, високий рівень освіченості та суб'єктний потенціал), мають специфічну соціокультурну систему сприйняття дійсності (цінності, установки, моделі поведінки, життєві стилі), є внутрішньо диференційованою спільнотою [7, с. 12-14]. Студентство є прогресивною та найбільш активною частиною молоді, що через своє ставлення до ключових цінностей детермінує тенденції розвитку українських реалій і впливає на стабільність функціонування основних соціальних інститутів.

Під час проведення авторського дослідження (2016 рік, м. Київ та м. Краматорськ) за темою дисертаційної роботи нами було визначено одним із завдань з'ясування факторів та умов успішного формування

толерантності, які були суб'єктивно визначені представниками студентської спільноти. На першому етапі за допомогою опитувальника толерантності (автори В.С. Магун, М.С. Жамкочьян, М.М. Магура) було проанкетовано 146 осіб шляхом самозаповнення анкети, 157 осіб шляхом заповнення анкети в електронному форматі за допомогою мережі Інтернет. Респонденти, що продемонстрували високий і низький рівень толерантності, підлягали подальшому дослідженню методом глибинних інтерв'ю (37 осіб).

Переважає більшість опитуваних наголошували на першочерговості виховання та відповідальності сім'ї за формування толерантної особистості. При цьому у якості факторів зазначалися формування сприятливого психологічного клімату, демонстрація поведінкових манер членів сім'ї, наявність уваги до дитини та її потреб, почуття солідарності у межах родини, трансляція культурних норм, цінностей і зразків поведінки, виховання моральності. *«Найважливішим є виховання та зразки, які дають батьки. А потім вже навчання та оточення. Це має бути любляча сім'я, яка вкладає душу у дитину, займається її вихованням. Батьки мають самі подавати приклади толерантного ставлення і пояснювати, що всі різні і мають право такими бути»* (Олена, 22 роки, НРТ) (*Тут і далі у тексті подано скорочення НРТ – низький рівень толерантності, ВРТ – високий рівень толерантності). І *«Ті зразки поведінки, ті погляди, що насаджує сім'я, вони відбиваються ніби трафаретами на дитині. І в майбутньому людина може не розуміти свідомо причину, чому вона так ставиться до певних людей чи речей. Вона не переосмислюватиме, а сприйматиме це як даність»*(Євген, 19 років, ВРТ).

Частина студентів вказувала на першочерговість при формуванні толерантних установок впливу оточення, а не сім'ї. Така позиція обґрунтовувалася тим, що навіть у разі засвоєння високих моральних взірців і вимог у родинному колі, індивід може стати нетолерантним, спостерігаючи подібні приклади у своєму комунікативному просторі. До даної групи факторів, на нашу думку, можна віднести і зазначений респондентами вплив культурних зразків та цінностей окремо взятого соціуму, в якому зростає індивід, та вплив ціннісних переваг референтних груп (однолітків, друзів).

Деякі з респондентів виступали за симбіоз сімейного виховання та впливів оточення. При цьому зазначалися різні ступені важливості та потужності впливу зазначених факторів залежно від певного етапу соціалізації індивіда, його віку та конкретних життєвих обставин. *«...Оточення та виховання. В певний момент життя найбільше впливає виховання, а потім вже різні життєві ситуації»* (Дмитро, 22 роки, ВРТ).

Для частини студентів толерантність постає вродженою характеристикою, що скоріше має біологічне обумовлення, і вони наголошують на складності її виховання та формування «штучним» чином. *«Людина не стала толерантною – вона такою і була. Я думаю, просто стати толерантним досить складно»* (Валерій, 22 роки, ВРТ). Ще одна цитата: *«...Нічого на них не впливало. Вони напевно такі від природи. І я їм децю заздрю, бо їм простіше сприймати все негативне в оточенні. Вони звичай відносяться до цього так просто. А у мене так, нажаль, не виходить»* (Олександр, 25 років, НРТ).

Відношення до толерантності як вродженої характеристики має, на нашу думку, певний негативний відтінок. Адже у такий спосіб особи, що притримуються зазначених поглядів, певним чином знімають з себе відповідальність за свою поведінку. Ніби вони не винні, щось нетолерантними, бо просто такими народилися. Це може свідчити про небажання помічати інших, а у більш радикальному сприйнятті це може виступати індикатором байдужого ставлення та пасивності особи.

Респондентами одним із важливих факторів формування толерантності був зазначений особистий досвід. Студенти відмічали, що з розширенням комунікативного простору, здобуттям особистої практики спілкування чи взаємодії з представниками певних національностей чи меншин, зростає і рівень їх толерантного сприйняття. При цьому важливими є позиція та бажання людини бути допитливою, відкритою до нового. *«Історія такої людини може бути до простого банальна - у її вихованні приймало участь багато людей, її цікавить все нове. Або через певні життєві ситуації вона зрозуміла, що всі люди однакові. Людина, яка стала толерантною, знайома з різними людьми і, можливо, їй пощастило багато про них дізнатися, щоб зрозуміти: кожна людина - це особистість. Хоча з іншого боку – людина може просто захоплюватися чимось незвичним, тому і розуміє, що кожен індивід унікальний»* (Ірина, 20 років, ВРТ).

Деякі зі студентів відмічали і корисність здобутого негативного досвіду, що може стати стимулом корекції власної поведінки у позитивне спрямування. Відчувши на собі утиски чи зневажливе ставлення, це могло стати поштовхом до збільшення чуйності та уваги до проблем і особливостей інших. *«...Тому що в житті бачив багато, багато поганих людей, напевно... Звісно, впливало навчання, виховання, суспільство ... і бажання. Бажання бути нормальним. Бути у суспільстві. І інколи воно формувалося і під впливом негативного досвіду. Бачив погане – і розумів, що треба діяти інакше»* (Денис, 19 років, НРТ).

Досить низьким рівнем впливу респонденти наділили такий фактор, як приналежність індивіда до певного типу населеного пункту (місто/село). Точніше, студенти визначили даний чинник як безсумнівно впливовий, але не детермінуючий однозначно толерантність мислення. При цьому було наголошено, що даний фактор і не має мати першочергового значення. *«Як на мене, це неважливо - в селі чи в місті – скрізь люди мають бути толерантними. Це норма»* (Олег, 20 років, НРТ).

Хоча при цьому не варто оминати той факт, що місто дає більше можливостей для здобуття практики та засвоєння широкого у культурному контексті досвіду, що і зазначали респонденти. Проте походження людини з сільської місцевості не ставить знак рівності навпроти її нетолерантності. Це досить індивідуальні речі, свідченням чого можуть бути слова однієї з респонденток: *«Для мене найважливіше виховання. Я, наприклад, не з великого міста, я з села. У мене якось не було такого, що щось погане, щось гарне. Не знаю як люди в містах, як*

їх тут виховують. Але у нас ні в школі, ні в сім'ях немає якоїсь явної ворожості до інших релігій, чи національностей, чи чогось подібного. Мені здається, найбільш відіграватиме роль оточення, середовище, де ти виріс, твоя сім'я, а не зростання в селі чи в місті» (Ольга, 19 років, НРТ).

Деякі з респондентів зазначили комплексність факторів впливу на формування толерантності як характеристики індивіда. Серед них, зокрема, зазначено шкільний і робочий колектив, освітні установи, стереотипи, особисті якості індивіда. *«Впливала життєва ситуація, освіта, кар'єра, виховання. Коли батьки люблять, коли гарно відносяться до дитини. Коли освіта добра, не у сенсі її ступінь, а у сенсі, що людині у цей період формують кругозір, що саме вкладають у неї. І плюс робота, колектив, атмосфера в колективі»* (Наталія, 22 роки, ВРТ). За свідченням даної частини студентів, формування толерантності відбувається продуктивніше за умови симбіозу факторних умов, коли чинники сприяють кращому засвоєнню толерантних практик. *«Впливають манери поведінки, що бачить людина довкола, виховання, мораль, саме поняття моралі. Якісь внутрішні фактори. Стереотипи. Школа, звісно. Університет. Спілкування поза школою. Я думаю, що саме у школі починає розкриватися кругозір. І школа починає спрямовувати. Ні, звісно, впродовж життя все змінюється, але школа дає фундамент для світосприйняття»* (Ігор, 22 роки, НРТ).

Толерантність – це бажана та необхідна за умов сьогодення риса особистості, проте її формування є досить складним і тривалим процесом. Основу толерантного сприйняття реальності закладають первинні агенти соціалізації. Виняткову важливість мають ті цінності та установки, що інтеріоризує особистість у сімейному середовищі. Проте виховання терпимості має здійснюватися системно: за участю держави, закладів освіти, релігійних установ, ЗМІ, тощо. Особливе значення у даному контексті належить освіті як соціальному інституту, в межах якого може формуватися толерантна свідомість і коригуватися поведінка студентів через систему виховної роботи, зміст освіти, за допомогою програм, підручників, різних форм організації навчання, які б допомагали розвивати у студентів практичні навички толерантної взаємодії [8, с.114]. Адже відповідно до «Декларації принципів толерантності», саме виховання є найбільш ефективним засобом у боротьбі з нетерпимістю. На наш погляд, воно неодмінно має відбуватися на засадах високих моральних цінностей, сприяти формуванню взаєморозуміння, укріплення солідарності, подолання відчуття ворожості та відчуження.

Саме у ВНЗ відбувається становлення студента як особистості, формується його стиль мислення та коло спілкування, відбуваються безліч взаємодій, соціальних контактів із представниками різних етносів, культурних практик, релігійних уподобань, політичних орієнтацій тощо. Зазначений досвід сприяє значному розширенню кругозору, масштабів мислення, розвінчує стереотипи, змінює установки індивіда. Перед освітою постає завдання налагодження позитивного соціокультурного клімату у навчальних установах.

Аналіз факторів, що детермінують формування толерантності у студентському середовищі зумовлює необхідність міждисциплінарного підходу до аналізу даного питання. Лише симбіоз наукового пошуку вирішення проблеми матиме сенс, коли ми говоримо про такі складні об'єкти дослідження як особистість і інститут освіти.

На основі проаналізованої літератури можна зробити висновок, що у разі обрання студента у якості одиниці аналізу, в першу чергу варто звертати увагу на наступні фактори формування толерантності. Серед чинників фрустраційного характеру виокремлюють, зокрема [2; 3, с.13; 9]:

- відсутність життєвого досвіду;
- несформованість ціннісних орієнтацій;
- нездатність повною мірою прогнозувати наслідки своїх дій і вчинків;
- підвищена конфліктність, агресивність;
- егоїзм, пасивність, інфантильність;
- відмова від традиційних моральних та культурних цінностей;
- приналежність студентів до різних культур, регіонів, релігійних переконань;
- вплив стереотипів і упереджень, що нав'язані на більш ранніх етапах соціалізації;
- формальність виховного процесу;
- представлення різних світоглядних позицій, політичних переконань, ідеологічних поглядів у

викладацькій і студентській сферах.

Серед характеристик позитивного з позиції формування толерантності спрямування можна зазначити [9; 10; 11]:

- розширення комунікативного простору інтеракцій індивіда;
- відкритість до засвоєння нових принципів і норм;
- увага до власної культурної ідентичності;
- розвиток рефлексії та почуття соціальної відповідальності;
- високу активність соціальних контактів молоді, що сприяє взаємному проникненню цінностей і установок;
- направленість системи вищої освіти на задачі виховання та соціалізації особистості;
- гетерогенність студентського субкультурного середовища, що сприяє пом'якшенню різноманітних протиріч;
- спільність соціального досвіду молодих осіб, приналежності до студентської субкультури та наявність спільних цілей і цінностей.

Виокремлюють як один із факторів формування терпимості і гуманітарний напрям підготовки через антропоцентричний характер наукових дисциплін, що формують плюралістичну картину світу і орієнтовані на дослідження багатоманітності проявів соціального та культурного життя [1, с.108].

В якості основних інструментів формування толерантності у студентському середовищі визначають: підвищення рівня інформованості студентів про суть і зміст терпимості, формування толерантності у особистій системі цінностей студентів і перетворення її в регулятивний принцип професійної та позапрофесійної діяльності, формування умінь і навичок толерантної міжособистісної взаємодії, формування установок взаємотерпимості, використання лекційних, ігрових, дискусійних форм і тренінгів в освітньо-виховній роботі [3]. Необхідно організувати навчальний процес і соціокультурне середовище ВНЗ таким чином, щоб максимально забезпечити можливість вибору субкультурної ідентифікації, сприяти успішному засвоєнню нового соціального досвіду [12] з одночасним врахуванням специфіки і особливостей розвитку конкретного індивіда [9].

Висновки. На основі проведеного аналізу літератури можна зробити висновок, що на формування толерантності здійснюють вплив одночасно ціла низка чинників. Серед тих, які належать до зовнішнього середовища, зокрема зазначають: соціокультурні умови, що визначають пріоритетність настанов і значущість цінностей; агенти соціалізації, які відповідають за засвоєння індивідом певних норм і правил поведінки; культурні традиції суспільства і їх спадкоємність. Також це вплив ЗМІ, культурної індустрії, мистецтва, літератури, що нерідко виступають трансляторами агресивних і деструктивних настроїв. За іншою градацією можна виокремити особисті (риси особистості та установки), ситуативні (умови взаємодії), групові (структура суспільства, особливості культури) фактори.

У ході авторського дослідження суб'єктивних факторів толерантності було з'ясовано наступне. Респонденти зазначили у якості найбільш детермінуючих факторів формування толерантної поведінки виховання та вплив сім'ї, зразки поведінки у ній, вплив оточення та друзів, суспільства в цілому, соціокультурних умов у ньому, стереотипів, важливість освіти та навчання (у першу чергу школи, ВНЗ), особистий досвід. Значно рідше серед причин згадувалися індивідуальні особливості, виховання у дитсадку, кар'єра, робота, література.

Здійснений аналіз літературних джерел дав змогу у статті виокремити специфічні характеристики студентства як особливої соціокультурної групи, зазначити амбівалентність факторів формування толерантності, розглянути унікальні засоби впливу ВНЗ на засвоєння індивідом необхідних навичок. Вищі навчальні заклади мають ресурси та умови для ефективного втілення принципу толерантності у свідомість і поведінкові моделі сучасної молоді [10]. Як було зазначено однією з респонденток, «толерантність не передається з ДНК» (Ірина, 20 років, ВРТ). Тож її формування має бути вивчене на основі симбіозу наукових дисциплін задля дослідження ефективних умов для інтеріоризації толерантності у поведінкові практики молоді. Подальшим напрямом дослідження даної проблематики у соціологічному ракурсі може стати більш конкретне та вузьке вивчення проявів толерантних установок студентів щодо певних ситуативних практик.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Амбарова П. А. Проблема толерантности в оценках студенческой молодежи / П. А. Амбарова, Н. В. Шаброва // Известия Уральского федерального университета. Сер. 1, Проблемы образования, науки и культуры. — 2012. — № 3 (104). — С. 98-109. 2. Афанасьева Л. В. Емпірична репрезентація етнічної толерантності молоді в контексті інтеркультурного міста / Л. В. Афанасьєва // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. — 2013. — Вип. 57. — С. 33-40. 3. Фахрутдинова Р. А. Формирование толерантной личности студента в условиях поликультурного пространства вуза [Електронний ресурс] / Р. А. Фахрутдинова // ВЕСТНИК ТГТУ. — 2010. — Режим доступу до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-tolerantnoy-lichnosti-studenta-v-usloviyah-polikulturnogo-prostranstva-vuza>. 4. Кубякин Е. О. Формирование установок толерантности в молодежной среде как элемент системы противодействия экстремизму / Е. О. Кубякин // Общество и право: научно-практический журнал. — 2010. — № 3. — С. 288-291. 5. Закон України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2998-12>. 6. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. 7. Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / За ред. В.Л. Арбеніної, Л.Г. Сокур'янської. — Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2012. — С.12-14. 8. Яшин Н.Ю. Формування толерантності студентів як педагогічна проблема у вищих навчальних закладах України / Н.Ю.Яшин // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. — 2010. — Вип. 26. — С. 111-116. 9. Писаревская М. А. Проблема формирования толерантности у студенческой молодежи [Електронний ресурс] / М. А. Писаревская // Наковедение. — 2015. — Режим доступу до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-formirovaniya-tolerantnosti-u-studencheskoy-molodyozhi>. 10. Желнакова Н. Ю. Роль высшей школы в процессе формирования межэтнической толерантности молодежи / Н.Ю.Желнакова // Технологии формирования толерантного сознания и профилактика проявлений экстремизма в молодежной среде : материалы Всерос. науч.-практ. конф.-ии, г. Екатеринбург, 4-5 мая 2012 г. / отв. ред. Д. В. Бугров. 2-е изд., доп. — Екатеринбург : УрФУ, 2012. — С.83-86. 11. Неволина В. В. Специфика социокультурного взаимодействия студентов медицинского ВУЗа / В. В. Неволина // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. — 2015. — №5 (57) — С. 115-117. 12. Волкова И. В. Проектирование социокультурной среды развития толерантности у подростков [Електронний ресурс] / И. В. Волкова, М. В. Климова // Современные проблемы науки и образования / И. В. Волкова, М. В. Климова. — 2011. — № 6. — Режим доступу до ресурсу: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=4980>.

УДК 316.34/378

РОЛЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ФАКТОРІВ У ПРОФЕСІЙНОМУ САМОВИЗНАЧЕННІ СТУДЕНТІВ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕД СТУДЕНТСТВА КНУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА)*

Кожекіна Людмила Юрївна – кандидат соціологічних наук, соціолог навчальної лабораторії прикладних соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Вдовиченко Мар'яна Олександрівна – соціолог навчальної лабораторії прикладних соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті піднімається питання рівного доступу до якісних освітніх послуг у контексті тенденцій переходу до масової вищої освіти як у світі, так і в Україні. В залежності від соціально-економічного становища батьківських родин відбувається своєрідне групування здобувачів освіти з більшими або меншими можливостями. Це зумовлює неоднорідність студентського контингенту навіть в межах одного ВНЗ, коли різні групи студентів характеризуються різною системою цінностей, яка впливає в тому числі на їхні освітні та професійні очікування. На прикладі студентів КНУ імені Тараса Шевченка аналізуються відмінності у освітніх та кар'єрних траєкторіях, а також трудовій активності студентів залежно від матеріального становища їх батьківських родин. Також визначено відмінності респондентів за соціально-структурними параметрами. Робиться висновок про необхідність проведення виваженої політики з боку керівництва ВНЗ для роботи з різними студентськими групами.

Ключові слова: масова вища освіта, університет, студенти, соціальна нерівність, матеріальне становище, кар'єрні плани, трудова активність.

В статье поднимается вопрос равного доступа к качественным образовательным услугам в контексте тенденции перехода к массовому высшему образованию как в мире, так и в Украине. В зависимости от социально-экономического положения родительских семей происходит своеобразное группирование получателей образования с большими или меньшими возможностями. Это обуславливает неоднородность студенческого контингента даже в пределах одного вуза, когда разные группы студентов характеризуются различной системой ценностей, влияющей в том числе на их образовательные и профессиональные ожидания. На примере студентов КНУ имени Тараса Шевченка анализируются различия в образовательных и карьерных траекториях, а также трудовой активности студентов в зависимости от материального положения их родительских семей. Также определены различия респондентов по социально-структурным параметрам. Делается вывод о необходимости проведения взвешенной политики со стороны руководства вуза для работы с различными студенческими группами.

Ключевые слова: массовое высшее образование, университет, студенты, социальное неравенство, материальное положение, карьерные планы, трудовая активность.

Considering the tendencies of transition to mass higher education both in the world and in Ukraine, the article raises the issue of equal access to qualitative educational services. Depending on the socio-economic status of the parents' families, a peculiar grouping of the receivers of education with larger or smaller opportunities occurs. This causes the heterogeneity of the student community, even within the same university, when different groups of students are characterized by a different value system, including their educational and professional expectations. On the example of the students of Taras Shevchenko National University of Kyiv the differences in educational and career trajectories and in students' labor activity depending on the financial status of their parents' families are analyzed. Also the respondents' differences in socio-structural parameters are determined. It is concluded that there is the need of a balanced policy conducting on the part of university administration for a work with the various student groups.

Keywords: mass higher education, university, students, social inequality, financial status, career plans, labor activity.

Характерною рисою для наших соціокультурних умов є прагнення за будь-яких обставин здобувати найвищі освітні ступені та рівні. Це є не лише прямим наслідком високої престижності вищої освіти в суспільстві, але й свідченням прагнення громадян до максимальної конкурентоспроможності шляхом здобуття найвищих формальних визнань у сфері освіти. Не варто нехтувати також і тим, що в суспільній

© Кожекіна Л. Ю., 2017

© Вдовиченко М. О., 2017

* Публікація містить результати досліджень, проведених за грантом Президента України за конкурсним проектом Ф-70 Державного фонду фундаментальних досліджень

свідомості досі зберігається уявлення про високий якісний рівень п'яти-шестирічної вищої освіти за часів СРСР, а отже – і сумнів стосовно достатності трьох-чотирьохрічної бакалаврської програми європейського типу [1, с. 87-88].

Показник охоплення вищою освітою для України характеризується постійним зростанням. Після найбільшого падіння у 1994 році (40,3%) показник почав демонструвати зростаючу динаміку: так, починаючи з 2003 року його значення стало перевищувати аналогічні як для Польщі, Франції, Італії (порівнювані країни), так і для Європейського Союзу в цілому [1, с. 12].

У рейтингу глобальної конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) за 2016-2017 рік Україна зайняла 11-е місце серед 138 країн за рівнем охоплення вищою освітою [2]. Ці дані є свідченням переходу України до масової вищої освіти. Так, наразі в нашій країні до ВНЗ потрапляє до 80% випускників шкіл [3].

Звісно, при цьому масовізація вищої освіти є загальносвітовою тенденцією. За даними ЮНЕСКО, світовий показник охоплення вищою освітою (GTER – Gross Tertiary Enrollment Rate) зростає безпрецедентними темпами і складає 1% на рік, охоплюючи на даний час одну третину від номінальної вікової групи випускників шкіл. Ця тенденція поширюється на більшість країн із середнім рівнем доходів, а також на деякі країни з низьким рівнем доходу.

Для порівняння: у 1971 році лише 9,9% випускників шкіл по всьому світу продовжили навчання у вищих навчальних закладах (8,4% жінок і 11,5% чоловіків). Вища освіта була невеликим елітарним сектором, причому більшість випускників ставали професіоналами або менеджерами. Показник охоплення вищою освітою (GTER) на той час перевищував 15% лише у 19 країнах на чолі зі США (47%, перша в світі масова система вищої освіти). Менш ніж два покоління потому, в 2013 році, ситуація була зовсім іншою: показник GTER становив 34,5% для жінок і 31,3% для чоловіків. При цьому значно розширилось коло професій, які обіймають випускники, виходячи на ринок праці. Масова вища освіта перетворилась на глобальну норму, стаючи все більш універсальною. Не менше 102 країн досягли 15%-го охоплення вищою освітою, а в 51 країні цей показник перевищив 50% (на чолі з Південною Кореєю – 98,4%). Так, у 1971 році GTER в Південній Кореї становив всього 7,2% [4].

Таким чином, зростання показника GTER на 1% в рік означає 22,02% через 20 років. Це є свідченням того, що світовий показник GTER має досягти 50% вже в наступному поколінні.

І хоча поширення вищої освіти потребує певного рівня розвитку держави та середнього класу, як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники пов'язують її масовізацію не з економічним зростанням. Так, професор Інституту освіти при Лондонському університеті С. Маргінсон наголошує, що незважаючи на те, що соціальний запит на можливості отримання вищої освіти є послідовним та постійно зростаючим, потреби держав та роботодавців у поширенні освіти є частковими та епізодичними. Динамічний характер вищої освіти залежить насамперед від сімейних амбіцій стосовно досягнення або підтримки певного соціального становища [5]. Такої ж думки дотримується і російський соціолог Т. Заславська, яка зазначає, що отримання вищої освіти стало одним з небагатьох засобів підвищення соціального статусу, доступних широким верствам населення [6, с. 11].

У сучасних суспільствах ці прагнення, особливо надії батьків на дітей, зосередились здебільшого на формальній освіті, яка розглядається як привілейований шлях до професійної діяльності. Дійсно, випускники ВНЗ мають перевагу на ринку праці над однолітками, які не здобули вищої освіти. В той же час, коли показник охоплення вищої освіти досягає 50%, не всі випускники мають змогу влаштуватися на роботу за фахом, отриманим під час навчання. Незважаючи на епізодичну стурбованість з приводу «надмірної освіти», держави в основному підтримують її поширення. Чому, враховуючи, що попит на випускників є невизначеним, а вища освіта дорога? По-перше, всі держави реагують на тиск знизу, чи то з боку соціальних еліт, чи то з боку зростаючих середніх класів, які хочуть поліпшити освітні можливості для своїх дітей. По-друге, поширення вищої освіти також узгоджується з державними політичними програмами. Створювати освітні можливості легше, ніж створювати робочі місця. Це дає змогу перекласти відповідальність за соціальні наслідки з держави на освітні установи та родини [5].

Перехід до масової вищої освіти в період незалежності України полегшив доступ до неї усіх категорій населення. Найкращі можливості здобули діти з сімей з високим соціальним та професійним статусом, але при цьому порівняно більше зростання шансів на здобуття вищої освіти отримали діти батьків з нижчим соціальним статусом.

В той же час у сучасному українському суспільстві спостерігається тенденція «групування» дітей залежно від соціального та професійного статусу батьків, причому з рівня початкової школи. Це зумовлює серйозний вплив такої селекції на рівень підготовки, соціальні зв'язки та культуру поведінки молодого покоління. На рівні вищої освіти це знаходить своє відображення у виборі навчального закладу, спеціальності та форми навчання [1, с. 65]. Так формується неоднорідність студентського контингенту навіть в межах одного ВНЗ.

Як зазначає М. Правдіна, якщо раніше більшість проведених досліджень студентства спиралась на уявлення про відносну гомогенність студентського контингенту, то сьогодні запит на вищу освіту пред'являють вкрай різноманітні за багатьма показниками групи [7, с. 8].

Зважаючи на неоднорідність студентського контингенту університету, в тому числі і за соціально-економічними характеристиками, актуальною є проблема розробки та проведення виваженої політики з боку керівництва університету для роботи з різними студентськими групами. Для вирішення цієї задачі необхідно забезпечити органи університетського управління інформацією про проблеми, суперечності та інші характеристики студентського життя шляхом систематичного дослідження думок, настроїв, мотивації та установок на активність студентів з різних соціальних груп.

Зокрема дослідницький інтерес становлять трудові траєкторії студентів, адже навчання у ВНЗ не лише дає можливість для накопичення багажу знань, навичок і досвіду, але й сприяє формуванню у студента певних освітніх та кар'єрних планів, тобто уявлень про те, чим студент буде займатися після закінчення ВНЗ [8].

В той же час цілком очевидно, що студентська система цінностей, яка впливає на вибір освітніх та кар'єрних траєкторій відрізняється у різних груп студентів. Так, П. Бурд'є та Ж.-К. Пассерон у роботі «Спадкоємці» наголошують, що серед усіх факторів диференціації, які впливають на студентське середовище (стать, вік, релігійна приналежність тощо), найбільш сильним безумовно є соціальне походження.

На думку дослідників, студенти в процесі навчання поділяються на наступні типи: «успішний студент-спадкоємець», який реалізовує свій сімейний, набутий від батьків культурний капітал, на одному полюсі, і студент низького соціального походження, менш привілейований, який прикладає багато зусиль у спробах стати успішним, але не має гарантій розподілу на хорошу роботу у майбутньому, – на іншому.

Визначаючи шанси, умови життя чи праці людини, П. Бурд'є та Ж.-К. Пассерон відзначають, що соціальне походження є детермінуючим фактором, що має вплив на всі області існування людини. Природа і рівень доходу (і, як наслідок, залежність від батьківської родини) радикально розділяє студентів за їх походженням серед тих, хто має низький або високий рівень місячного доходу [9, с. 28-30].

Продовжуючи думку французьких вчених, можна зазначити, що уявлення та очікування щодо майбутньої трудової діяльності будуть відрізнятися у студентів з різним рівнем соціального та матеріального становища. Ґрунтуючись на аналізі цих уявлень та очікувань, можуть бути зроблені висновки стосовно трудової поведінки майбутніх фахівців, і як наслідок – чи буде відтворюватися соціальна нерівність, що мала місце під час навчання у ВНЗ на ринку праці.

Проблема соціальної нерівності постійно знаходиться у фокусі уваги як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Зокрема, плідну роботу в цьому напрямку проводять колективи Інституту соціології НАН України, КНУ імені Тараса Шевченка, Харківського національного університету імені Каразіна. Важливе значення в розробці проблеми мають роботи Є. Головахи, С. Макеєва, В. Паніотто, О. Куценко, А. Горбачика, О. Симончук, Л. Хижняк, М. Безносова, О. Мурадян та інших.

За визначенням авторів колективної монографії «Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу», соціальна нерівність є формою соціальної диференціації, за якої окремі соціальні групи перебувають на різних рівнях соціальної ієрархії і, відповідно, мають нерівні життєві шанси та можливості задоволення матеріальних та духовних потреб, а отже – нерівний доступ до обмежених ресурсів. Основні механізми соціальної нерівності лежать у площині власності, влади та розподілу праці, проте в перехідних та нестабільних суспільствах більшої ваги може набувати стихійна, неконтрольована соціальна диференціація, яку деякі дослідники кваліфікують як економічно не обґрунтовану складову нерівності [10, с. 27].

Мета статті – проаналізувати відмінності у освітніх і кар'єрних планах та трудовій активності студентів під час навчання в залежності від матеріального стану їхніх батьківських родин на прикладі студентства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Для досягнення поставленої мети звернемося до аналізу результатів моніторингового опитування UNIDOS (Університетське ДОСлідження), у проведенні якого автори цієї статті беруть безпосередню участь. Дане дослідження було започатковане в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка в 2009 р. факультетом соціології. Опитування проводиться один або два рази на рік та присвячене дослідженню різних сфер студентського життя. На основі отриманих даних готуються звіти для керівництва та підрозділів університету для прийняття рішень щодо поточної діяльності.

Об'єктом дослідження, проведеного факультетом соціології КНУ імені Тараса Шевченка у вересні 2016 року, є студенти 2-6 курсів всіх факультетів, інститутів (за виключенням Військового інституту) КНУ імені Тараса Шевченка. Використовувався метод стандартизованого анкетного опитування. За стратифікованою випадковою вибіркою опитано 1127 студентів 2-6 курсів.

Аналізуючи матеріальний стан батьківських родин студентів університету, можна констатувати значно кращу ситуацію за даним параметром у порівнянні із загальною по Україні (за даними загальноукраїнських досліджень) [11]. Так, зазначили, що «коштів вистачає лише на продукти харчування»,

6,3% студентів, «коштів вистачає і на продукти харчування, і на одяг, однак покупка речей довготривалого використання (телевізора, холодильника тощо) викликає деякі складнощі» – 26,5%, «коштів вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень» – 24,9%, «коштів вистачає на все необхідне, робимо заощадження» – 28,9%, «живемо у повному достатку» – 13,5%. В цілому ж матеріальний стан більшості батьківських родин студентів КНУ імені Тараса Шевченка можна охарактеризувати як середній або високий. Для зручності аналізу ми умовно позначили першу категорію респондентів як «малозабезпечені», другу як – «обмежені у засобах», третю – «середнього достатку», четверту – «заможні», п'яту – «багаті».

Проводячи диференціацію студентів за матеріальним станом їхніх батьківських родин, в нашому дослідженні ми акцентували увагу на відмінностях між двома полярними категоріями: найменш та найбільш забезпечених.

Враховуючи той факт, що період навчання у ВНЗ є одним з найважливіших етапів соціалізації особистості, перш за все цікавим було дізнатися, який вплив має матеріальний стан батьківської родини на мотиваційні установки, що спонукають студента отримувати вищу освіту. Так, студенти із багатих родин частіше отримують вищу освіту заради можливості мати надійний прибуток (5,96 бала за шкалою від 1 до 7) та отримати високу соціальну позицію (5,43 бала) у порівнянні з іншими категоріями респондентів (значення даних показників в середньому складає 5,61 та 5,15 бала відповідно). В той же час, студенти даної категорії частіше прагнуть допомагати іншим людям (4,44 бала при значенні 4,12 в середньому). Натомість для студентів із малозабезпечених родин вираженою є мотивація отримати вчений ступінь (4,54 бала при значенні 4,13 в середньому). Крім того, вони частіше за інші категорії відзначають у якості важливих мотивів наступні: під час навчання випробувати різні стилі життя – 4,76 бала; не йти до армії – 3,57 бала; виїхати з власного міста / села – 4,34 бала та не відставати від друзів – 3,47 бала (значення даних показників в середньому складає 4,35; 2,94; 3,49; 2,9 бала відповідно).

Таким чином, студенти, які походять із родин з найвищим матеріальним становищем, у якості важливих мотивів отримання вищої освіти частіше відмічають «статусні» чинники та чинники, пов'язані із суспільно-корисною діяльністю. Представники ж полярної категорії (студенти із низьким рівнем достатку батьківських родин) частіше розглядають отримання вищої освіти як допоміжний засіб для досягнення особистих цілей, опосередковано пов'язаних з функціями університету. Водночас вони характеризуються більш вираженим прагненням до підвищення свого рівня освіченості.

Це прагнення також знайшло відображення у тому, що, говорячи про плани на майбутнє, студенти даної категорії частіше демонструють зацікавленість у науково-дослідницькій роботі: так, планують вступити на навчання до аспірантури 22,5% студентів із малозабезпечених родин, що майже вдвічі перевищує показник у порівнянні з іншими категоріями студентів. Натомість такі студенти значно рідше планують відкрити «власну» справу (6% при показниках в межах 17,2%-26,9% серед інших категорій студентів). Це можна пояснити тим, що відкриття «власної» справи, як правило, пов'язане із наявністю стартового капіталу, якого немає у даної категорії студентів на теперішній час, що і зумовлює їхню невпевненість щодо цього варіанту майбутнього.

Окрім того, майже у кожного п'ятого студента із найменш матеріально забезпечених родин вираженою є спрямованість працювати не за фахом (серед інших категорій опитаних цей відсоток коливається в межах 8,1%-14,3%). Це може бути свідченням сумнівів у правильності вибору своєї спеціальності серед цієї категорії студентів. Натомість представники полярної категорії (студенти із найбільш матеріально забезпечених родин) рідше за інших студентів демонструють чітку орієнтацію щодо обраних життєвих планів – так, не задумувався стосовно планів на майбутнє майже кожен десятий опитаний з цієї категорії (серед інших категорій цей показник майже в два рази нижчий). Цьому може бути декілька пояснень: зокрема, можна припустити, що студенти із багатих родин впевнені у сприятливих життєвих перспективах для себе незалежно від напрямків майбутньої діяльності, або ж в даний момент мають інші пріоритети (наприклад, концентрують свої зусилля на навчанні). Такий висновок опосередковано підтверджується і проаналізованими відповідями на питання, якими будуть, на думку студентів, основні вимоги з боку роботодавця, що можуть вплинути на шанси отримати роботу. В даному випадку зафіксовано відмінність категорії найбільш матеріально забезпечених студентів від решти досліджуваних категорій. Так, дана категорія студентів частіше вважає, що роботодавці звертатимуть увагу на успішність у навчанні (25,5% при середньому значенні показника 17,8%), натомість такі студенти меншою мірою схильні думати, що попередній досвід роботи, особисті якості, володіння іноземними мовами та практичні навички, отримані під час навчання, будуть мати вирішальне значення (57,6%, 51,4%, 54,4%, 36,6% при середніх значеннях показників 66,9%, 57,5%, 71,4%, 45,3% відповідно).

Загалом же, серед планів студентів на майбутнє провідну позицію займає прагнення працювати за фахом у комерційній установі (29%), проте найбільш вираженим воно є у студентів, рівень достатку батьківських родин яких визначено як «середній» та «обмежені у засобах» (33,7% і 31,9% відповідно).

Однією з важливих задач ВНЗ є побудова навчального процесу таким чином, щоб отримані студентами знання та практичні навички краще відповідали потребам сучасного ринку праці. В цьому

контексті було проаналізовано, як оцінюють достатність отримуваних знань, навичок та вмій (ЗУН) в університеті для майбутньої професійної діяльності студенти з різним матеріальним достатком. Виявилось, що студенти із найбільш забезпечених родин частіше оцінюють отримвані ЗУН як цілком достатні у порівнянні зі студентами з найменш забезпечених родин (див. табл. 1).

Таблиця 1.

**Оцінка достатності отримуваних ЗУН для майбутньої професійної діяльності
(% серед тих, хто відповіли за альтернативою «Цілком достатні»)**

	Малозабезпечені	Багаті
Навички спілкування, встановлення контактів	27,2	36,8
Вміння працювати із комп'ютером (Word, Excel, Power Point)	26,1	41,9
Вміння систематизувати та аналізувати інформацію	25,4	31,9
Навички публічних виступів, переговорів	17,8	22,2
Знання іноземної мови	10	33,4
Знання та вміння в сфері управління	4,7	20,1
Знання юридичних норм в сфері майбутньої професійної діяльності	9,3	22,6

Щодо шляхів пошуку роботи ситуація наступна: «патерналістської» позиції (тобто сподіваються на допомогу знайомих, родичів) притримуються найчастіше представники двох полярних категорій: найменш та найбільш забезпечених (більше половини опитаних для кожної з категорій). При цьому кожен п'ятий студент із малозабезпечених родин планує шукати роботу через біржу праці, що значно перевищує показник у порівнянні з іншими категоріями. Найбільш розповсюдженим серед студентів є пошук роботи за допомогою Інтернет-баз (70,3%), причому чим нижчим є рівень достатку батьківської родини, тим більш популярним є цей шлях пошуку роботи серед студентів.

Відмінності між категоріями респондентів виявлено і у факторах вибору місця роботи після закінчення навчання. Так, близько половини студентів із малозабезпечених родин при виборі місця роботи заявили, що звертатимуть увагу на стабільну оплату праці (серед студентів із родин з найвищим рівнем достатку таких 37,1%). Натомість для студентів із найвищим рівнем достатку батьківських родин більшою мірою важливим є гнучкий робочий графік, неповна зайнятість та престижність посади.

Можливість кар'єрного зростання є найбільш важливою для студентів із заможних родин (приблизно для двох третин респондентів цієї категорії), тоді як для інших категорій цей показник коливається в межах 50%.

Що стосується перспектив пошуку роботи після закінчення навчання, то багаті студенти більшою мірою впевнені у власних силах, частіше відзначаючи, що будуть мати лише невеликі складнощі з пошуком роботи. Крім того, вони рідше за інших студентів відзначають можливі проблеми, пов'язані із пошуком роботи, що відповідала б їхнім запитам. Водночас студенти із малозабезпечених родин частіше схильні думати, що будуть мати значні складнощі з пошуком роботи (табл. 2).

Таблиця 2.

Перспективи пошуку роботи після закінчення навчання (% серед тих, хто відповіли)

	Малозабезпечені	Багаті
Я буду мати лише невеликі складнощі з пошуком роботи	24,4	31,9
Я буду мати складнощі з пошуком роботи, яка б дійсно відповідала моїм запитам	37,2	26,9
Я буду мати складнощі з пошуком роботи, яка б дійсно відповідала моїй освіті	11,9	13,3
Я буду мати значні складнощі з пошуком роботи	11,4	4,9
Я не знаю	15	23

При цьому ряд категорій студентів вже поєднує навчання з роботою: виявилось, що найчастіше працюють постійно студенти із найбільш забезпечених родин, а час від часу – студенти із низьким рівнем достатку (табл. 3). При цьому у двох третин з останньої категорії студентів робота пов'язана з отримуваним фахом (серед інших категорій цей показник коливається в межах 38%-51%). Найрідше працюють за отримуваним фахом студенти, рівень достатку батьківських родин яких визначено як «середній» та «обмежені у засобах» (близько 60% для кожної з категорій).

Таблиця 3.

Чи поєднуєте Ви навчання в університеті з роботою? (% серед тих, хто відповіли)

	Малозабезпечені	Багаті
Так, працюю постійно	15,9	30,9
Так, працюю час від часу	41,2	26,9
Ні, не працюю	42,9	42,2

Серед причин роботи не за отримуваним фахом студенти з найбільш високим матеріальним рівнем частіше називали більш вигідну пропозицію в іншій сфері. Водночас найменш забезпечені студенти

частіше в якості таких причин називали незадовільний розмір заробітної плати та недостатню кількість знань та навичок для роботи за фахом.

Можна припустити, що мотиви трудової діяльності різних категорій студентів будуть відрізнятися – від можливостей покращити своє матеріальне становище до прагнення набутти необхідний досвід і навички практичної роботи.

В межах проведеного дослідження студентам було поставлено питання відносно поїздок за кордон та мети цих поїздок. Природно, що студенти з найбільш забезпечених родин мають більше соціально-економічних можливостей, тому не дивно, що у порівнянні з менш забезпеченими вони здійснювали поїздки за кордон приблизно у два рази частіше (53,1% та 25,3% відповідно). Відмінності між студентами простежуються і у цілях таких поїздок: для 41,7% студентів з багатих родин та 16,4% студентів з малозабезпечених родин головною метою поїздок є відпочинок, туризм, відвідування родичів, друзів. Також серед цілей закордонних поїздок цілком поїздки студенти називали: робота / підробіток – 7,9% студентів з багатих родин та 1,5% – з малозабезпечених; вивчення мови – 17% студентів з багатих родин та 6,2% – з малозабезпечених.

Варто відзначити і досить тривожну тенденцію щодо бажання проживати за кордоном за наявності такої можливості: так, студенти з малозабезпечених родин більше прагнуть проживати за кордоном (77,4%), ніж студенти з багатих родин (хоча серед цієї категорії студентів бажаючих також значна кількість – 63,2%). Це може бути свідченням, що молоді люди просто не бачать можливостей для своєї реалізації у власній країні. Для категорії малозабезпечених студентів це може пояснюватись і тим, що через низький матеріальний рівень (і як наслідок – брак впевненості у майбутньому) вони прагнуть розширити коло можливостей для професійної реалізації шляхом виїзду за кордон.

Окрім відмінностей власне у освітніх і кар'єрних планах та трудовій активності студентів під час навчання було проаналізовано відмінності між різними категоріями студентів і за соціально-структурними параметрами (факультет навчання, освітній рівень родини, тип зайнятості батьків, джерела коштів при навчанні, місце народження, форма навчання).

Серед найменш забезпеченої категорії виділяються студенти радіофізичного та фізичного факультетів, а серед найбільш забезпечених – студенти юридичного факультету, Інститутів журналістики та міжнародних відносин. У студентів соціально-гуманітарного напрямку рівень достатку є вищим у порівнянні зі студентами природничо-технічних факультетів.

При цьому рівень матеріального достатку напряму пов'язаний із освітнім рівнем батьків студентів. Так, якщо вищу освіту мають 43,2% батьків і 49,1% матерів студентів з малозабезпечених родин, то серед найбільш забезпечених студентів ці ж показники становлять 68% для батьків і 73% – для матерів. Родини студентів, де батьки не здобули вищу освіту, характеризуються і нижчим рівнем матеріального достатку.

Що стосується типу зайнятості батьків, то ситуація наступна: батьки студентів із багатих родин частіше займають керівні посади або ж займаються підприємницькою діяльністю, тоді як батьки студентів з малозабезпечених родин частіше працюють в бюджетній сфері, обіймають робітничі професії або ж не працюють взагалі (табл. 4).

Таблиця 4.

Тип зайнятості батьків (% серед тих, хто відповіли)

	Малозабезпечені родини		Багаті родини	
	Батько	Мати	Батько	Мати
Професійний політик, керівний працівник держапарату	0	0	9,4	5,6
Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сільгоспдприємства	1,8	3,5	14,8	8,5
Спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою)	6,3	22	4,1	15,8
Підприємець у великому або середньому бізнесі	2,3	0	28,1	14,4
Різнороб, підсобний робітник	9,4	7,7	0	0
Непрацюючий пенсіонер	7,2	7,7	0	0
Не має постійного місця роботи, але підробляє у різних місцях залежно від обставин	9,5	0	0	3
Зареєстрований безробітний	3,6	7	0	0,7

Незмінною лишається ситуація, коли батьки підтримують матеріально своїх дітей під час навчання в університеті: так, матеріальну підтримку батьків мають 74,3% студентів з малозабезпечених родин та 90,3% – з багатих. Студенти з малозабезпечених родин більшою мірою покладаються на стипендію (60,2%), а також на підробіток під час навчання чи під час канікул (38% та 16,4%) у порівнянні зі студентами з багатих родин (37,1%, 30,2% та 13,7%, відповідно).

В ході дослідження було виявлено, що переважна більшість студентів КНУ імені Тараса Шевченка – це молодь м. Києва (37,9% до всіх опитаних), і лише незначна частина студентів родом із сел (7,4%). Студенти з найбільш забезпечених родин значно частіше є жителями Києва (60,5%) у порівнянні зі студентами з

малозабезпечених родин (29,7%). Натомість походять із сел 12% малозабезпечених студентів, тоді як серед багатих студентів таких лише 3,1%. Це може створювати ризики щодо доступності якісної вищої освіти для дітей із сільської місцевості. Так, дитина, яка не мала змоги, в тому числі через брак коштів, отримати достатні знання для вступу у ВНЗ на бюджетну форму навчання, не зможе здобути бажану освіту на умовах контракту та мати такі ж життєві шанси, як вихідці з великих міст та матеріально забезпечених родин.

Проте, як засвідчують отримані дані, 13,9% студентів із малозабезпечених родин все ж навчаються на контракті при обмеженій фінансовій спроможності їх сімей, що може бути свідченням усвідомлення важливості здобуття вищої освіти як перспективного та вигідного капіталовкладення (табл. 5).

Таблиця 5.

Форма навчання в університеті (% серед тих, хто відповіли)

	Малозабезпечені	Багаті
Бюджетна форма навчання	86,1	61,5
Контрактна форма навчання	13,9	38,5

Результати проведеного дослідження засвідчують, що рівень матеріального добробуту батьківських родин студентів є важливим фактором, який визначає їхні освітні та кар'єрні плани. Матеріальна забезпеченість, перш за все, означає можливість бути незалежним та мати вибір, а також є умовою стабільності та засобом досягнення цілей. Так, студенти з матеріально забезпечених родин, відчуючи матеріальну підтримку батьків, керуються більш прагматичними, орієнтованими на зовнішні елементи достатку мотивами отримання вищої освіти (рівень доходу, висока соціальна позиція тощо). Крім того, вони більш впевнені у сприятливих життєвих та професійних перспективах для себе у порівнянні зі студентами з малозабезпечених родин. В той же час мотиви отримання вищої освіти серед студентів з низьким рівнем достатку відрізняються деякою «легковажністю», оскільки меншою мірою пов'язані із баченням свого професійного майбутнього. Крім того, студенти цієї категорії менш впевнені щодо перспектив пошуку роботи після закінчення університету.

Володіння інформацією стосовно рівня сформованості планів студентів може бути використано керівництвом ВНЗ для прийняття обґрунтованих управлінських рішень, зокрема для ефективного вибудовування навчальних планів та пошуку інституціональних рішень для роботи з неоднорідним студентським контингентом.

На рівні держави висвітлена у статті проблема зачіпає питання рівного доступу до якісних освітніх послуг. Так, соціально-економічна нерівність студентів призводить до формування груп з низьким соціальним статусом, неспроможних витримати конкуренцію на ринку праці та успішно адаптуватися в соціумі. Щоб здолати диспропорції у доступі до якісної вищої освіти між групами населення з різним рівнем матеріальної забезпеченості, політика країни має бути спрямована на максимальне вирівнювання шансів усіх груп молоді. Необхідно активно запроваджувати програми здобування якісної освіти тими категоріями осіб, які через брак коштів мають на це менше шансів.

ЛІТЕРАТУРА: Моніторинг інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти та наукового дослідження: моніторинг. дослідж. : аналіт. звіт / Міжнарод. благод. Фонд «Міжнарод. Фонд дослідж. освіт. політики»; за заг. ред. Т. В. Фінікова, О. І. Шарова – К. : Таксон, 2014. – 144 с.; **2.** Позиція України в рейтингу країн світу за Індексом глобальної конкурентоспроможності 2016-2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://edclub.com.ua/analityka/pozyciya-ukrayiny-v-reytingu-krayin-svitu-za-indeksomng-lobalnoyi-konkurentospromozhnosti-1;> **3.** Совсун І. Р. По справедливості, а не по домовленості [Електронний ресурс] / І. Р. Совсун. – Режим доступу: <https://dt.ua/EDUCATION/po-spravedlivosti-a-ne-po-domovlenosti-.html>; **4.** United Nations Educational, Social and Cultural Organization (UNESCO). (2015). UNESCO Institute for Statistics data on education [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://data.uis.unesco.org/>; **5.** Marginson S. The worldwide trend to high participation higher education: dynamics of social stratification in inclusive systems [Електронний ресурс] / S. Marginson. – Режим доступу: <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs10734-016-0016-x>; **6.** Заславская Т. И. Современное российское общество: проблемы и перспективы / Т. И. Заславская // Общественные науки и современность. – 2004. – № 6. – С. 5–18; **7.** Правдина М. А. Зачем университетам внутренние исследования? Обзор зарубежного опыта institutional research / М. А. Правдина // Мониторинг университета. – 2009. – № 1. – С. 2-9.; **8.** Полная программа исследования проекта «Мониторинг студенческих характеристик и траекторий» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://narfu.ru/upload/medialibrary/869/polnaya-programma-issledovaniya-proekta_mskht.pdf; **9.** Современное российское образование: проблемы и перспективы развития / Под. ред. В. В. Фурсовой, О. В. Горбачевой. – М. : Директ-Медиа, 2014. – 258 с.; **10.** Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2012. – 404 с.; **11.** Третині українців вистачає грошей лише на їжу [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.obozrevatel.com/ukr/finance/fea/78169-tretini-ukrainsiv-vistachae-groshej-lishe-na-izhu.htm>

УДК 316.74:378.017

АКАДЕМІЧНА КУЛЬТУРА: ДЕЯКІ АСПЕКТИ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Пак Інна В'ячеславівна – аспірантка соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті розглядається феномен академічної культури, який є одночасно і чинником, і індикатором модернізації системи вітчизняної вищої освіти. Здійснено аналіз існуючих вітчизняних і зарубіжних підходів щодо вивчення структури та визначення поняття академічної культури, зокрема, філософського, психолого-педагогічного, культурологічного тощо, охарактеризовано компетентнісний підхід до розуміння цього феномену. Розширено існуючі уявлення про структуру академічної культури та академічного середовища як своєрідного «простору» її існування. Здійснено спробу узагальнення інтерпретацій поняття «академічна культура» та запропоноване її авторське визначення, сутність якого полягає у розгляді академічної культури як сукупності моделей поведінки, що здобуваються в академічному просторі в процесі адаптації до зовнішнього соціокультурного середовища, внутрішньої інтеграції та розділяються більшістю представників академічного середовища. Авторка стверджує, що академічна культура є складною композицією важливих цінностей і принципів, норм, традицій, способів діяльності, які приймаються академічною спільнотою, а формування та відтворення основних її принципів пов'язане не тільки з університетським середовищем, а й інститутом вищої освіти в цілому.

Ключові слова: університет, студенти, академічна культура, академічні цінності, академічне середовище, академічний капіталізм, академічна порядність, навчальний процес.

В статье рассматривается феномен академической культуры, который является одновременно и фактором, и индикатором модернизации системы отечественного образования. Проанализированы существующие отечественные и зарубежные подходы к изучению структуры и определению понятия академической культуры, в частности, философский, психолого-педагогический, культурологический и т.д., охарактеризован компетентностный подход к пониманию этого феномена. Расширены существующие представления о структуре академической культуры и академической среды как своеобразного «пространства» ее существования. Предпринята попытка обобщения интерпретаций понятия «академическая культура» и предложено ее авторское определение, сущность которого заключается в рассмотрении академической культуры как совокупности моделей поведения, которые приобретаются в академическом пространстве в процессе адаптации к внешней социокультурной среде, внутренней интеграции и разделяются большинством представителей академической среды. Автор утверждает, что академическая культура является сложной композицией важных ценностей и принципов, норм, традиций, способов деятельности, которые принимаются академическим сообществом, а формирование и воспроизводство основных ее принципов связано не только с университетской средой, но и с институтом высшего образования в целом.

Ключевые слова: университет, студенты, академическая культура, академические ценности, академическая среда, академический капитализм, академическая порядочность, учебный процесс.

The article is devoted to the analysis of the phenomenon of academic culture, which is simultaneously a factor and an indicator of the modernization of the system of domestic education. There is an analysis of existing domestic and foreign approaches to studying the structure and definition of the academic culture concept, in particular, philosophical, psychological-pedagogical, cultural, etc. The competence approach to understanding this phenomenon is characterized. The existing ideas of academic culture structure and the academic environment as a kind of "space" for its existence are expanded. There is an attempt of generalization of the interpretations of "academic culture" notions and its author's definition, as a complex of behavior patterns that are acquired in the academic space in the process of adaptation to the external sociocultural environment and internal integration and are shared by most representatives of the academic environment. The author claims that academic culture is a complex composition of important values and principles, norms, traditions, action modes that are accepted by the academic community, and the formation and reproduction of its basic principles is associated not only with the university environment, but with the institution of higher education in general.

Keywords: university, students, academic culture, academic values, academic environment, academic capitalism, academic integrity, educational process.

В умовах модернізації вітчизняної вищої школи академічна культура є не тільки одним із основних чинників цього процесу, а й найбільш важливим індикатором стану вищої освіти, що й обумовлює актуальність її наукових, й насамперед, соціологічних інтерпретацій.

Феномен академічної культури останніми роками знаходиться у полі зору багатьох соціогуманітарних наук. Власне соціологічне дослідження феноменів, пов'язаних з різними аспектами академічної культури, не є принципово новим й для вітчизняної соціології. В той чи інший спосіб успішно аналізуються різні її прояви та складові, проте відсутніми є системний підхід щодо вивчення структури академічної культури на всіх її рівнях, немає чіткого визначення даного феномену. У зв'язку із цим метою нашої публікації є аналіз існуючих підходів до розуміння академічної культури та формулювання авторського визначення даного феномену.

На жаль, неможливо однозначно визначити, в який саме час у науковому обігу з'являється такий вербальний конструкт як «академічна культура». На сьогодні ми можемо лише констатувати, що етимологія цього поняття полягає у сполученні таких дефініцій як «академічний» (academic) (стосується освіти, навчання, викладання, досліджень [1]; навчальний (стосується вищих навчальних закладів); теоретичний; дотримується традицій, канонів); та «культура», яка в широкому розумінні є сукупністю практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, способом діяльності в певній сфері. Формальним свідченням уживання терміну є Бухарестська декларація етичних цінностей і принципів вищої освіти в Європі (2–5 вересня 2004 рік, м. Бухарест), в якій окреслено цінності академічної культури [2].

У залежності від того, в контексті якої науки проводиться аналіз поняття «академічна культура» (соціологія, філософія, культурологія, психологія тощо), їй надаються певні риси, робляться конкретні акценти тощо, які в цілому відображають специфіку тієї чи іншої наукової галузі. Так, сутність соціально-філософського бачення полягає у ціннісному підході до означеного поняття, й прикладом, що ілюструє це, може, на наш погляд, бути позиція Г. Хоружого, який пропонує розуміти академічну культуру як сукупність способів і методів діяльності університетської спільноти, її системну інтегровану якість, що відбиває досягнутий рівень розвитку. На думку дослідника, академічну культуру можна розглядати як сукупність соціальних норм і цінностей, що генетично не успадковуються, а сформувались історично і притаманні конкретній суспільній системі [3].

У межах психолого-педагогічного підходу особливе значення надається системі цінностей, норм, правил, зразків поведінки, способів діяльності, принципів спілкування, що ґрунтується на педагогічно адаптованому досвіді наукової та пізнавальної діяльності, позитивній емоційній взаємодії суб'єктів дослідницької діяльності, самовідданості праці тощо. Так, В. Ромакін [4] трактує академічну культуру як інтелектуально-етичну систему цінностей, мотивацій, переконань та сприйнятів, які визначають професійну діяльність в освіті та науці. При цьому центральною, стрижневою складовою академічної культури, на його думку, є поняття так званої академічної порядності (Academic Integrity), яка визначається як обов'язкове дотримання в процесі навчання, за будь-яких умов, п'яти фундаментальних цінностей: чесності, довіри, поваги, справедливості та відповідальності.

Культуролог О. Кравченко зазначає, що «поняття «академічна культура» покликане виявити ті особливості існуючих освітньо-наукових систем, які дозволяють сприймати їх як специфічне культурне явище» [5, с. 439].

Специфіку соціокультурного підходу певною мірою передає позиція, відповідно до якої, сформована академічна культура передбачає культуру високої духовності і моралі, культуру особливої поведінки і спілкування людей, які професійно покликані забезпечувати трансляцію культурних цінностей. Так, зокрема, В. Астахова приділяє особливу увагу нормативній складовій академічної культури, аналізуючи здебільшого її морально-етичні компоненти, розглядаючи її перш за все як культуру моральності і служіння людям [6].

Останнім часом набуває поширення науковий напрям дослідження академічної культури, який ґрунтується на компетентнісному підході. Так, О. Єрмилова, розуміючи професійну компетентність як інтегральну характеристику, що визначає здатність особистості вирішувати реальні задачі, які виникають в процесі професійної діяльності, базуючись на знаннях, цінностях та досвіді, представляє модель академічної культури як комплекс освітніх компетенцій, тобто високий рівень оволодіння технологіями пошуку інформації та її подальшого перетворення в знання [7].

У зарубіжному науковому дискурсі на тлі існуючого інтересу до проблематики академічної культури спектр підходів та наукових тлумачень достатньо широкий. Щодо власне дефініцій цього феномену, то слід зазначити фактичну відсутність єдності більшості авторів, причому деякі з науковців взагалі заперечують можливість формулювання такого визначення. Так, наприклад, британські дослідники Т. Бечер та П. Троулер, вважають, що термін «академічна культура» частіше використовується як метафору, ніж як наукове поняття [8]. Російська дослідниця Т. Артемьева зазначає, що феномен академічної культури реально існує та є загальним соціальним явищем, яке формується в процесі

отримання освіти і наукової діяльності, але, в той же час, вважає, що академічна культура – поняття, яке має швидше метафоричне значення, ніж наукове [9].

Однак, з нашої точки зору, такі твердження є недостатньо обґрунтованими та не можуть вважатися серйозними перешкодами на шляху всебічного соціологічного аналізу цього феномену. Логіка такого аналізу академічної культури передбачає звернення, насамперед, до розгляду її структури. Серед публікацій вітчизняних і зарубіжних дослідників, присвячених цьому аспекту вивчення академічної культури, зупинимось на деяких, найбільш, з нашої точки зору, перспективних.

Так, вітчизняна дослідниця О. Семенов у структурі академічної культури виділяє аксіологічний, мотиваційно-етичний, інформаційно-когнітивний, праксеологічний, поведінково-інтерактивний компоненти, кожний із яких характеризується певним змістовним наповненням і знаходить відображення в культурі розумової праці, академічному дискурсі, етичній культурі, культурі академічного читання, академічного письма, академічної грамотності [10].

Російська авторка Н. Горденко, яка займається проблематикою академічної культури з позиції психолого-педагогічного підходу, стверджує, що академічна культура – не є абстрактне, відірване від її носія поняття [11]. У структурі цього поняття його внутрішні компоненти можна розташувати за певними рівнями. Перший рівень – комплекси начально-пізнавальних вмій, навичок та якостей, що необхідні всім фахівцям; другий рівень – професійні якості, притаманні будь-якому профілю, напрямку навчання; третій – якості, властивості, що необхідні фахівцю в конкретній галузі.

Але найбільший пізнавальний потенціал для нашого наукового пошуку щодо структури академічної культури, має позиція американського дослідника П. Мендоси. У структурі академічної культури він виділяє чотири шари, які стосуються:

- зовнішнього середовища;
- інституціональної культури університету;
- субкультур всередині університету;
- індивідуальних акторів.

Будучи притаманною тією чи іншою мірою насамперед кожному університету, академічна культура, відповідно, в той чи інший ступінь притаманна певним носіям, до числа яких, на думку П. Мендоси, належать не тільки учасники освітнього процесу, але й представники всіх структур, які входять до його складу. Характеризуючи суб'єктів-носіїв академічної культури, автор ідеї виділяє, зокрема, наступні:

- суб'єкти субкультур: адміністративний апарат, професорсько-викладацький склад, студенти, яких, в свою чергу, можна поділити на об'єднання за дисциплінарними ознаками або навколо людей з різними поглядами в рамках однієї дисципліни;

- індивідуальні актори, до яких він відносить керівників різного рівня, які здійснюють вплив на контури академічної культури: від ректора університету до керівників факультетів, кафедр, а також окремих представників професорсько-викладацького складу [12].

На думку П. Мендоси, академічна культура являє собою структуру інституціонального, соціального та виробничого елементів. Під інституціональним елементом розуміються практики та символічні конструкції; соціальний елемент академічної культури університету базується на соціальних очікуваннях, таких як масова освіта, громадянство, збереження знань, виробничий елемент представлений академічним капіталізмом. Поява останнього є результатом комерціалізації наукових досліджень, що, як свідчать дослідження самого П. Мендоси та його колеги Дж. Бергера, є ефективним засобом підвищення якості навчання студентів.

Таким чином, у широкому розумінні академічна культура поєднує науку, культуру та знання, механізми її виникнення визначаються конкретною історичною та соціокультурною ситуацією на певному етапі розвитку суспільства. Соціальні феномени, які можна описати завдяки поняттю «академічна культура», виходять за рамки соціального інституту освіти, проте, формування основних її принципів та відтворення пов'язане саме з університетським середовищем та вищою освітою взагалі, при цьому, завдяки синтезу традиційних та сучасних цінностей, академічна культура знаходиться у постійному русі. В ситуації дослідницького навчання академічну культуру розуміють як «систему цінностей, норм, правил, зразків поведінки, способів діяльності, принципів спілкування, що заснована на педагогічно адаптованому досвіді наукової пізнавальної діяльності» [5, с. 65].

Аналізуючи власне феномен академічної культури, можна дослідити як ціннісно-нормативний компонент (переконання, цінності, знання і навички, що засвоєні в процесі комунікації), так і пов'язані з ним усталені способи діяльності в даній соціокультурній системі. Системою, яку ми маємо на увазі, є академічне середовище (академічна спільнота), яке, за визначенням Лімської конференції, включає усіх, хто навчають, вчаться, займаються науково-дослідною роботою і працюють у вищому навчальному закладі. Щодо структури академічного середовища, яке є «простором» існування академічної культури, то, на наш погляд, є підстави включити до його складу значно більше коло елементів – не лише навчальну та наукову

діяльність, академічні інститути, академічну інформатику, академічне письмо та комунікації, академічну мобільність, академічний менеджмент, підвищення кваліфікації та академічного статусу, а й різноманітні форми студентського самоврядування (волонтерська діяльність; проведення культурно-розважальних, спортивних та наукових заходів; студентські спілки та ін.). На наш погляд, академічна культура, як соціальний феномен, має багаторівневу структуру. Так, на мікрорівні можна говорити про академічну культуру особистості (студента, викладача, наукового співробітника тощо); на мезорівні – про академічну культуру певного вишу; на макрорівні – про загальнонаціональну академічну культуру та навіть транснаціональну, глобальну академічну культуру. Загалом же академічна культура містить у собі усвідомлення кожним суб'єктом академічної спільноти свого місця і обов'язків у загальному функціонуванні вишу, цінностей і норм поведінки, звичаїв, правил неформальних стосунків.

Виходячи з того, що академічну культуру можна вважати культурою вищої освіти, яка включає не тільки навчання, викладання і методичне забезпечення цих процесів, а й весь комплекс соціокультурних практик, пов'язаних з існуванням та діяльністю вищих навчальних закладів, ми пропонуємо наступну дефініцію даного феномену. На наш погляд, академічна культура – це сукупність моделей поведінки, які здобуваються в академічному просторі в процесі адаптації до зовнішнього соціокультурного середовища, внутрішньої інтеграції та розділяються більшістю представників академічного середовища. Вона є складною композицією важливих цінностей і принципів, норм, традицій, способів діяльності, які апріорі приймаються частиною чи усією академічною спільнотою, а формування та відтворення основних її принципів пов'язане не тільки саме з університетським середовищем, а й інститутом вищої освіти взагалі.

Вивчення особливостей академічної культури університетів (загалом вишів) є перспективним науковим пошуком, якому будуть присвячені наші наступні публікації.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Національний освітній глосарій : вища освіта. – 2-е вид., перероб. і доп. [Електронний ресурс] / авт.-уклад. : В. М. Захарченко, С. А. Калашнікова, В. І. Луговий, А. В. Ставицький, Ю. М. Рашкевич, Ж. В. Таланова / за ред. В. Г. Кременя. – К. : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014.– 100 с. – Режим доступу : http://ihed.org.ua/images/biblioteka/glossariy_Visha_osvita_2014_tempusoffice.pdf 2. Бухарестская декларация этических ценностей и принципов высшего образования в Европе, 10 августа 2005 г. ЮНЕСКО–СЕПЕС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.almamater.md/articles/879/ru.html> 3. Хоружий Г. Ф. Академічна культура: цінності та принципи вищої освіти. / Г. Ф. Хоружий. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – 320 с. 4. Ромакін В. В. Мотивації, переконання та поведінка українських і американських студентів бакалаврату щодо норм академічної культури / В.В. Ромакін // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. – 2010. – Педагогіка. – Вип. 123. – Т. 136. – С. 34-41. 5. Кравченко О.В. Культурологія у вимірах традицій академічної культури./ О.В. Кравченко. – Культура України. –Вип.42. – 2013. – С. 439-450. 6. Астахова В. И. Академическая культура как фундамент формирования современного специалиста [Текст] / В. И. Астахова // Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»: [збірник наукових праць] / Харківський гум. ун-т «Народна українська академія». - Харків, 2013. - Т. 19. - С. 21-39. 7. Ермилова А.В., Маштакова А.Ю. Академическая культура российского университета. [Електронний ресурс] : / О.В. Єрмилова, А.Ю. Маштакова // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 9. Исследования молодых ученых». – 2016. - №14. – С. 79-88. – Режим доступу до журналу.: <http://ytw.jvolsu.com/index.php/ru/> - Назва з екрана. 8. Becher T., Trowler P. R. Academic tribes and territories : intellectual enquiry and the culture of disciplines / Tony Becher and Paul R. Trowler.–2nd ed. – 239 p. 9. Артемьева Т. В. Академическая культура как теоретическая проблема и практическая задача // Вестник Герценовского университета. - №1. - СПб, РГПУ им.А.И.Герцена, 2013. - С. 34-36. 10. Семенов О.М. Академічна культура – фундаментальний складник підготовки доктора філософії зі спеціальності 015 «Професійна освіта» //Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал. № 5 (59) / МОН України, Сумський держ. пед. ун-т ім. А. С.Макаренка/ А. А. Сбруєва, О. Є. Антонова, Дж. Бішоп та ін.]. — Суми: СумДПУ ім. А. С.Макаренка, 2016. — С.192—203. 11. Горденко Н.В. Формирование академических компетенций у студентов вуза// Автореф.дис. канд.пед.наук. – 13.00.08 Теория и методика профессионального образования. – Ставрополь, 2006. - 20 с. 12. Mendoza P., Berger J.B. Academic Capitalism and Academic Culture: a Case Study // Education Policy Analysis Archives. 2008. Vol. 16. No. 23. pp. 1-24.

УДК 316.344:316.346.32-053.6

МОЛОДЬ У СУСПІЛЬСТВІ НЕРІВНИХ: РИЗИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ

Сокурянська Людмила Георгіївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті аналізуються результати загальнонаціонального дослідження «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», здійсненого за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження» Соціологічною асоціацією України протягом лютого – вересня 2017 року. Підкреслюється, що авторська гіпотеза щодо становища молоді в суспільстві нерівних знайшла своє підтвердження у матеріалах цього дослідження. Зокрема зазначається, що у порівнянні з іншими віковими групами українська молодь не відрізняється більш високими показниками соціальної нерівності; більше того, що стосується таких нових видів нерівності, як цифрова нерівність, «мобільна» нерівність тощо, молодь має певні переваги у порівнянні зі старшими поколіннями. Робиться висновок, що сучасну українську молодь не можна назвати найбільш знедоленою групою, втраченим поколінням, що у неї з'являються можливості реалізації своїх життєвих, зокрема професійних, планів завдяки тим ресурсам (вік, освіта), якими вона володіє.

Ключові слова: соціальні нерівності, молодь, нові соціальні нерівності, соціальні ресурси, доступ до соціальних ресурсів.

В статье анализируются результаты общенационального исследования «Социальные неравенства: восприятие украинским обществом», осуществленного при финансовой поддержке Международного фонда «Відродження» Социологической ассоциации Украины в течение февраля - сентября 2017 года. Подчеркивается, что авторская гипотеза о положении молодежи в обществе неравных нашла свое подтверждение в материалах этого исследования. В частности отмечается, что по сравнению с другими возрастными группами украинская молодежь не отличается более высокими показателями социального неравенства; более того, что касается таких новых видов неравенства, как цифровое неравенство, «мобильное» неравенство и т.д., молодежь имеет определенные преимущества по сравнению со старшими поколениями. Делается вывод, что современную украинскую молодежь нельзя назвать наиболее обездоленной группой, потерянными поколением, что у нее появляются возможности реализации своих жизненных, в частности профессиональных, планов благодаря тем ресурсам (возраст, образование), которыми она владеет.

Ключевые слова: социальные неравенства, молодежь, новые социальные неравенства, социальные ресурсы, доступ к социальным ресурсам.

The article is devoted to the analysis of results of nationwide research «Social Inequalities: Perception of Ukrainian Society» which was carried out with the financial support of the International Renaissance Foundation by Sociological Association of Ukraine during February - September 2017. It is emphasized that the author's hypothesis on the situation of youth in a society of unequal found its confirmation in the materials of this study. In particular, it is noted that Ukrainian youth is not distinguished by high rate of social inequality compared to others age groups. Moreover, youth have certain advantages over older generations with such new types of inequality as digital inequality, «mobile» inequality etc. It is concluded that modern Ukrainian youth can't be called the most disadvantaged group, lost generation; that it has the opportunity to realize its life, in particular professional, plans due to own resources (age, education).

Keywords: social inequalities, youth, new social inequalities, social resources, social resources access.

За всіх часів однією з фундаментальних характеристик будь-якого суспільства була соціальна нерівність: так було вчора, так є сьогодні, так буде завжди. Історія розвитку людства свідчить про те, що позбавитися соціальної нерівності неможливо. Усі намагання подолати її, втілюючи на практиці ті чи інші теорії соціальної рівності, не досягли своєї мети, доводячи утопічність таких теорій. Неможливість позбавитися соціального розшарування зумовлюється тим, що навіть за умов гіпотетичної ситуації викорінення власно соціальних причин нерівності завжди будуть залишатися причини, пов'язані зі станом фізичного чи психологічного здоров'я, інтелектуальними здібностями людини, що не дозволить їй мати рівний доступ до тих чи інших соціальних благ.

З огляду на неминучість соціальної нерівності, вона завжди привертала на себе увагу мислителів та науковців різних галузей знання: філософів, істориків, соціальних психологів, політологів, правників, економістів і, звичайно, соціологів. Причини та наслідки нерівності людей у суспільстві, конфлікти, що нею актуалізуються, були і сьогодні є чи не головною сферою теоретичних та емпіричних студій у галузі соціологічної науки. Не випадково сучасний американський соціолог Нейл Смельзер називає соціологію наукою про нерівність.

Нові і нові звернення соціологів до проблематики соціальних нерівностей зумовлюються тим, що з розвитком того чи іншого соціуму одні види нерівності стають менш актуальними чи зовсім зникають; інші набувають більшої розповсюдженості, провокуючи соціальну напруженість, кризову ситуацію в суспільстві, яка може призвести, в тому числі, до його революційних перетворень; з'являються нові види нерівності, спричинені (особливо в умовах сучасного світу) не стільки власно соціальними, скільки технічними, технологічними, культурними тощо факторами. В якості прикладу нових нерівностей частіше за все наводять так звану цифрову нерівність.

Будучи завжди нагальною суспільною проблемою, соціальні нерівності актуалізують постановку наукової проблеми, яка у своєму сучасному вигляді зумовлюється браком методологічного арсеналу відповідних досліджень.

Доводити актуальність соціологічного вивчення соціальних нерівностей в сучасному українському суспільстві навряд необхідно. Вітчизняні науковці мають чималий досвід теоретичного та емпіричного опрацювання проблематики соціальних нерівностей. Ми маємо на увазі таких українських соціологів, як С. Бабенко, О. Балакірева, Є. Головаха, Н. Коваліско, О. Куценко, С. Макеев, В. Паніотто, М. Шульга та ін. (див., наприклад: [1, 2, 3]). Що стосується так званих нових нерівностей, то їхньому аналізу ще у 2006 році була присвячена колективна монографія «Новые социальные неравенства» [4]. Попри безперечну наукову значущість цієї монографії, підкреслимо, що більш-менш розгорнутого визначення поняття «нові соціальні нерівності» в представлених там текстах ми не знайшли. Не будучи фахівцем саме в аналізі соціальних нерівностей, ми будемо використовувати поняття «нові соціальні нерівності», маючи на увазі нерівний доступ тих чи інших соціальних груп до таких нових для нашого суспільства ресурсів, як різноманітні цифрові технології, можливості мобільності тощо. Отже, теоретичною базою даної статті є наукові студії зазначених вище дослідників соціальних нерівностей.

Що стосується обраного нами ракурсу дослідження, а саме становища молоді у суспільстві нерівних, то при його опрацюванні ми, в тому числі, спираємось на роботи таких вітчизняних та закордонних науковців, як О. Балакірева, Є. Головаха, Ю. Зубок, В. Лісовський, О. Омельченко, В. Чупров та ін. При цьому особливу теоретичну значущість для наших власних молодіжних студій мають праці О. Омельченко (див., наприклад: [4]) та дослідження за керівництва О. Балакіревої, здійснені Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка, результати яких представлені у численних публікаціях співробітників цього інституту (див., наприклад: [5]).

Емпіричну базу нашої публікації склали результати загальнонаціонального дослідження «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», здійсненого САУ за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження» протягом лютого – вересня 2017 року¹. Аналізуючи отримані в межах цього дослідження дані, ми ще раз одержали підтвердження нашим міркуванням щодо становища молоді в суспільстві нерівних, яким, звичайно, є й українське суспільство. Наші оцінки цього становища, м'яко кажучи, дещо відрізняються від соціального, медійного та подекуди навіть академічного дискурсу з приводу зазначеної проблеми. Йдеться про те, що у публікаціях ЗМІ, повсякденному спілкуванні з друзями, знайомими, у виступах колег на наукових конференціях, семінарах. «круглих столах» досить часто лунає думка про те, що з точки зору соціальної нерівності найбільш вразливими соціально-демографічними групами є молодь та люди похилого віку. Якщо з приводу останніх нам важко щось заперечити (хоча і тут є аргументи *contra*), то назвати сучасну українську молодь знедоленим, більш того, втраченим поколінням, як її називають деякі наші колеги, ми аж ніяк не можемо. Зразу ж відповімо на можливі звинувачення в тому, що ми дивимось на молодь крізь «рожеві окуляри», не помічаючи її численних проблем, вирішення яких стикається сьогодні з величезними труднощами. Стверджуючи, що представники сучасного молодого покоління нашої країни є рівними серед нерівних, тобто для них, як і для представників інших демографічних груп, доступ до тих чи тих соціальних ресурсів є обмеженим (якщо не закритим), ми, по-перше, виходимо з оцінок самих молодих свого становища у суспільстві, а по-друге, спираємось на результати багатьох соціологічних досліджень, зокрема дослідження, зазначеного вище.

Що стосується самооцінок молоді свого місця у соціумі, то тут в якості приклада ми можемо навести есе, які пишуть студенти-соціологи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в рамках освоєння навчального курсу «Соціологія молоді». Есе мають назви: «Чи легко бути молодим?» та «Молодь початку XXI століття: втрачене покоління?» Деякі із цих есе представлені в електронному журналі кафедри соціології ХНУ імені В. Н. Каразіна «Социология будущего...» (див., напр.: [7]). Лейтмотивом абсолютної більшості цих есе є теза, що бути молодим і легко, і важко; що людина у будь-якому віці має чимало проблем, які треба вирішувати; що «дітям» легше, ніж «батькам», адже останні

¹ Опитування в межах цього дослідження проводилося з 28 серпня по 6 вересня 2017 року в 24-х областях України та м. Києві. Всього опитано 2046 респондентів Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,33 – 2,21 відсотка Метод отримання інформації: індивідуальне інтерв'ю «віч-на-віч» за місцем проживання респондента.

Звернемо увагу на такі дані, представлені у таблиці 2: серед 18 – 29-річних 54,4 % опитаних працюють, ще 23 % навчаються (сукупний відсоток зайнятих серед молодих становить 77,4, що суттєво не відрізняється від показників зайнятості інших працездатних вікових груп). У цьому контексті підкреслимо, що, попри всі проблеми з працевлаштуванням, саме молоді люди мають ресурси, які вигідно відрізняють їх серед інших вікових груп, – це вік та рівень освіченості (близько 20 % у групі 18 – 29-річних навчаються у ВНЗ, 66,5 % уже мають базову чи повну вищу освіту) (див. табл. 3).

Таблиця 3.

Рівень освіти українських громадян різних вікових груп (у % до опитаних)

	Вік					В цілому по масиву
	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років та старше	
Початкова, базова середня освіта (9 класів)	1,3	0,8	1,2	0,8	9,1	3,1
Повна загальна середня освіта	32,1	21,6	31,1	31,4	37,7	31,3
Базова вища освіта	33,3	28,9	35,4	41,4	30,2	33,4
Повна вища освіта, вчений ступінь	33,3	48,7	32,3	26,4	23,0	32,2
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

З огляду на зазначене вище, підкреслимо, що така нова нерівність, як цифрова, аж ніяк не характеризує сучасну молодь, рівень дигіталь-компетентності якої та залучення до інтернет-практик є значно вищим, ніж відповідні характеристики старших поколінь (88,6 % у наймолодшій віковій групі регулярно користуються інтернетом, серед 30 – 39-річних це роблять 75,3 %, серед 40 – 49-річних – 59,4 %, серед 50 – 59 – річних – 32,8 %, серед тих, кому 60 років та більше, – 13,1 %). Серед наймолодших з опитаних більше тих, хто користується електронною поштою (73,4 %), здійснює покупки/оплату послуг через інтернет, зареєстрований у соціальних мережах (90 %), веде свій блог (3,1 %) тощо (див. табл. 4).

Таблиця 4.

Інтернет-практики українського населення різних вікових груп (% до опитаних)

Інтернет-практики	Вік					Всього по масиву
	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років та старше	
Зареєстровані в соціальних мережах	90,0	70,6	52,9	31,9	9,7	49,1
Ознайомлюються з останніми новинами, поточною інформацією, відвідують сайти державних, громадських структур	53,0	59,0	54,6	40,3	17,6	43,1
Шукають інформацію для навчання, підвищення кваліфікації	39,0	33,8	23,1	10,0	3,4	21,0
Спілкуються в чатах, соціальних мережах (Facebook, Twitter тощо)	70,1	52,3	38,3	21,4	6,3%	36,3
Беруть участь у форумах, онлайн-конференціях	9,0	7,2	5,7	2,2	0,8	4,8
Ведуть свій блог	3,1	2,3	1,4	1,4	0,2	1,6
Користуються електронною поштою	58,7	54,9	40,3	23,6	8,2	35,6
Шукають інформацію, потрібну для виконання професійних обов'язків	34,0	34,3	31,4	18,3	5,3	23,5
Використовують Інтернет для розваг та дозвілля (поповнюють художньою та науковою літературою власну електронну бібліотеку, знаходять та дивляться фільми, слухають музику тощо)	67,5	49,7	42,6	27,8	12,9	38,8
Шукають інформацію для хобі на теми, які цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо)	49,4	47,2	44,0	31,1	11,2	35,0
Грають в комп'ютерні ігри он-лайн	35,2	20,6	14,3	8,6	3,0	15,9
Шукають однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проектів, ініціатив	12,6	6,7	5,7	2,8	1,1	5,6
Спілкуються за допомогою спеціальних програм (Skype, WatsUpp, Viber, Sipnet та ін.)	58,9	49,5	41,7	25,0	12,0	36,1
Шукають інформацію про товари/послуги, здійснюють покупки он-лайн, сплачують комунальні, транспортні послуги	46,1	42,3	34,3	19,4	5,1	28,1
Підробляють (створюють сайт на замовлення, поширюють рекламу тощо)	5,0	2,8	1,4	0,6	0,4	2,0
Просто блукають в мережі	28,7	20,9	16,9	12,5	4,7	16,2
Інше	0,2	0,3	0,6	0,0	0,8	0,4
Нічого	0,0	3,1	6,6	18,9	39,1	15,1

Якщо говорити про знання іноземних мов, що, як і дигіталь-компетентність, є важливим показником освіченості людини та високо цінується сьогодні роботодавцями, то і в цьому молоді «випереджають» старших: представників наймолодшої групи більше як серед тих, хто позначив рівень свого знання певної іноземної мови (англійської, німецької тощо) як *середній*, так і серед тих, хто позначив його як *достатній* та *дуже високий рівень*.

Що стосується ще одного відносно нового виду соціальної нерівності — «мобільної» нерівності, на якій акцентував увагу З. Бауман [8], то молодь, що природно, є більш мобільною. В межах нашого дослідження це знайшло своє відображення у більш високих показниках закордонних подорожей молодіжної групи за останні 3 роки.

Аналізуючи потенційну протестну активність молоді, зокрема її готовність брати участь у протестних акціях (мітингах, демонстраціях тощо), ми виявили, що у цьому випадку наші молоді респонденти майже не відрізняються від представників інших вікових груп (див. табл. 5). Як свідчать дані, представлені в таблиці 5, серед 18 – 29-річних відповіли, що *обов'язково брали б чи скоріше брали б участь* в акціях протесту 24,1 % опитаних, серед 30 - 39-річних – 21,9 %, серед 40 – 49-річних – 30,3 %, серед 50 - 59-річних – 26,7 %, серед тих, кому 60 років та більше, – 15,2 %. При цьому ймовірність таких акцій у їхньому місті/селі наймолодші з наших респондентів зазначали рідше, ніж представники інших вікових груп (про таку ймовірність говорили 26,2 % із них; серед 30 – 39-річних – 31,7 %, серед 40 – 49-річних – 31,4 %, серед 50 – 59-річних – 31,1 %, серед тих, кому 60 років і більше, – 25,8 %).

Таблиця 5.

Рівень готовності українських громадян взяти участь у протестних акціях за віковими групами
(у % до опитаних)

	Вік					В цілому по масиву
	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років та старше	
Обов'язково братимуть участь	5,5	4,6	6,6	6,1	3,4	5,1
Скоріше, братимуть	18,6	17,3	23,7	20,6	11,8	17,8
Важко відповісти	17,6	22,4	18,9	18,3	10,8	17,1
Скоріше, не братимуть	30,5	33,0	30	33,1	31,2	31,5
Не братимуть участі	27,8	22,7	20,8	21,9	42,8	28,5
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Отже, здійснений нами попередній аналіз результатів загальнонаціонального дослідження «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» довів, що молодь не є більш «нерівною» групою, ніж представники інших вікових груп. Більш того, нові форми соціальної нерівності, перш за все такі, як цифрова нерівність, культурна нерівність (зокрема мовні компетенції), «мобільна» нерівність тощо стосуються переважно представників старших поколінь. Доступ до ресурсів, що зумовлюють зазначені види нерівності, у сучасних молодих людей, у тому числі наших співвітчизників, є значно більш широким, аніж у їхніх батьків та дідів. Це, на наш погляд, суттєво знижує ризики самореалізації української молоді, підвищує її конкурентоздатність на ринку праці. Що стосується традиційних форм соціальної нерівності, то для молодих вони є не більш (але й не менш) актуальними, чим для старших поколінь. Таким чином, спираючись на отриману нами соціологічну інформацію, ми можемо стверджувати, що сучасні молоді є рівними серед нерівних, що їх важко віднести до найбільш знедолених вікових груп, назвати втраченим поколінням (у всякому разі на індивідуальному рівні). Останнє може стати реальністю; покоління сучасної молоді може бути втраченим для українського суспільства, якщо держава не зробить все можливе для того, щоб наша молодь могла самореалізуватися на Батьківщині, щоб вона не шукала щастя за кордоном, а працювала на благо свого рідного краю.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Куценко О. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современных обществах: опыты западной социологии / Куценко О.Д. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2000. – 316 с. 2. Коваліско Н. В. Стратифікаційні порядки суспільства: методики та емпіричні розвідки в регіональному розрізі / Н. В. Коваліско // Український соціум. – 2010. – № 3 (34). – С. 7-16. 3. Бабенко С. С. Динаміка соціально-економічних нерівностей в Україні: масове сприйняття та структурні перетворення / С. С. Бабенко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільств. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 418-425. 4. Новые социальные неравенства / под. ред. С. Макаева. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2006. – 355 с. 5. Омельченко Е. Л. Молодежь: открытый вопрос / Е. Л. Омельченко. – Ульяновск : Симбирская книга, 2004. – 184 с. 6. Участь молоді у суспільному житті: економічна активність. Щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за підсумками 2012 року) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dsmsu.gov.ua/media/2014/01/10/5/dopovid_2013_na_sait_new.pdf. 7. Молодь про нестерпну легкість свого буття (есе студентів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Чи легко бути молодим?») // Социология будущего: научный журнал по проблемам социологии молодежи и студенчества, 2011. Выпуск 1 – 2. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.sociology.kharkov.ua/images/docs/magazine/soc_fut/2_2011/16.pdf. 8. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман. – М. : Весь Мир, 2004. – 188 с.

УДК 316.774:654.1

МЕДІАСОЦІАЛІЗАЦІЯ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ: ВИКЛИКИ І ВІДПОВІДІ

Зінчина Олександра Борисівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії і політології Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова

У статті аналізується соціалізуючий вплив сучасних медіа на молодь, його позитивні та негативні наслідки. Розглядається медіаповедінка молоді як система дій особистості в медіапросторі, яка включає різноманітні форми медіаспоживання та медіавиробництва, що зумовлюються її медіавподобаннями і спрямовуються на задоволення комунікативних, інформаційних, когнітивних, культурних, рекреаційних та інших потреб. Визначаються особливості формування особистості сучасної молоді людини як представника «цифрового покоління», зокрема дуальний вплив на цей процес реального і віртуального світів. Особлива увага приділяється новим медіа, зокрема інтернету, та тим можливостям, які він надає молоді для задоволення її потреб. Аналізується феномен інтернет-аддикції, його типи, прояви та ризики. Акцентується роль сім'ї як традиційного інституту соціалізації у формуванні медіаповедінки молоді. Формулюється висновок про необхідність формування медіакультури особистості, що визначається як готовність та підготовленість людини до ефективної взаємодії з медіа, як спосіб поведінки в інформаційному середовищі, що забезпечує мінімізацію ризиків медіавпливу.

Ключові слова: медіа, медіасоціалізація, медіаповедінка, молодь, інтернет-аддикція, кібер-булінг, медіакультура, медіаграмотність.

В статье анализируется социализирующее влияние современных медиа на молодежь, его позитивные и негативные последствия. Рассматривается медиаповедение молодежи как система действий личности в медиaprостранстве, которая включает различные формы медиапотребления и медиапроизводства, обусловленные ее медиапредпочтениями и направленные на удовлетворение коммуникативных, информационных, когнитивных, культурных, рекреационных и других потребностей. Определяются особенности формирования личности современного молодого человека как представителя «цифрового поколения», в частности дуальное влияние реального и виртуального миров. Особое внимание уделяется новым медиа, в частности интернету, и тем возможностям, которые он предоставляет молодежи для удовлетворения ее потребностей. Анализируется феномен интернет-аддикции, ее типы, проявления и риски. Акцентируется роль семьи как традиционного института социализации в формировании медиаповедения молодежи. Формулируется вывод о необходимости формирования медиакультуры личности как готовности и подготовленности человека к эффективному взаимодействию с медиа, как способ поведения в информационной среде, обеспечивающем минимизацию рисков медиавливания.

Ключевые слова: медиа, медиасоциализация, медиаповедение, молодёжь, интернет-аддикция, кибер-буллинг, медиакультура, медиаграмотность.

The article deals with the socializing influence of modern media on young people in the conditions of the media society, its positive and negative consequences. The media behavior of youth has been considered as the system of personality actions in the media space, which includes various forms of media consumption and media production determined by young people's media preferences and aimed at satisfying communicative, informational, cognitive, cultural, recreational and other needs. The peculiarities of the formation of a young person's personality of the modern "digital generation" under the dual influence of the real and virtual worlds have been studied. Particular attention has been paid to the new media, in particular the Internet and the opportunities it provides to young people to meet their needs. The phenomenon of Internet addiction, its types, manifestations and risks have been analyzed. The attention has also been paid to the role of the family as a traditional institution of socialization in shaping the media behavior of young people. The conclusion has been made on the necessity of forming a media culture of a person as a person's ability to effectively interact with the media, to adequately behave in the information environment as the way of minimizing the risks of media influence.

Keywords: media, media socialization, media behavior, youth, Internet addiction, cyber bullying, media culture, media literacy.

Суспільствознавці, зокрема соціологи, протягом багатьох десятиліть зауважують на зростаючій ролі мас-медіа в соціалізації особистості. Особливої актуальності це набуває в умовах сучасного інформаційного суспільства, або, як його ще називають, «медіасуспільства». Сьогодні інформація, перетворюючись на феномен глобального рівня, починає оволодівати простором і часом. Однак при цьому

час і простір стають менш стабільними і зрозумілими, менш єдиними, більш заплутаними, непослідовними. За таких умов молоде покоління, за висловом М. Маклюєна, стає «східними мудрецьми», які мов би містять у собі все людство, які байдужі до плину часу і сприймають світ «тут і зараз», що зумовлює відчуження від реальності, випадіння з реального часу [1]. Це зумовлюється тим, що найбільш активним користувачем нових медіа є молодь, для якої вони виступають доступним джерелом інформації, яке, з одного боку, відкриває можливість освоєння культурного багажу всього людства, а з іншого, містить низку ризиків, осмисленню яких присвячені численні дослідження соціологів, психологів, педагогів. Медіапростір активно впливає на ціннісний світ молоді, її виховання та освіти, формуючи та змінюючи установки, моделі поведінки, діяльності і навчання. Отже, *ціллю* статті є визначення місця медіа в житті сучасної молоді та їхньої ролі в соціалізації молодої людини.

Значення медіа у процесі соціалізації досліджували багато вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема, В. Абраменкова, Г. Блумер, Н. Бойко, Дж. Брайант, О. Войскунський, Е. Гідденс, В. Евра, Дж. Мейровіц, М. Мірошников, Г. Мироненко, Р. Пацлаф, О. Петрунько, К. Поустмен, Дж. Томпсон, Ю. Хабермас, Р. Харріс, Н. Хілько, Н. Череповська, Г. Шиллер та ін.

Не применшуючи значущості інших чинників впливу на формування особистості молодої людини, наприклад, батьківської сім'ї, інституту освіти, однокласників, зазначимо, що ми, як і багато інших дослідників, акцентуємо на зростаючій ролі мас-медіа в житті сучасної молодої людини. Розширення числа радіо- й телеканалів, що конкурують між собою, ускладнення жанрово-тематичної структури їхніх програм, велика кількість різноманітної друкованої продукції, розвиток мережі Інтернет створили в останні роки якісно новий медіапростір, до якого людина «підключається» з раннього дитинства. Вирішальний вплив медіа на молодіжну свідомість дозволяє номінувати соціалізацію в сучасному інформаційному суспільстві як медіасоціалізацію. Отже, «поняття «соціалізація» сьогодні повинно включати як важливу складову частину адаптацію не тільки до соціальних зв'язків, але і до інформаційних посередників» [2].

Дослідники називають медіа додатковим, філогенетично молодшим і цілком конкурентоспроможним агентом і чинником соціалізації [3], який здатен не просто доповнювати вплив традиційних інститутів, а й замінювати, витіснити їх. Під медіасоціалізацією розуміють складову процесу соціалізації людини інформаційного суспільства, яка здійснюється через нові медіа та заохочує до соціального досвіду людства кожного індивіда.

Телебачення, інтернет та інші нові медіа для юних користувачів з технічних засобів комунікації перетворюються на особливе соціальне середовище, яке існує у віртуальній формі. Характеризуючи відносини особистості з медіа, ми використовуємо поняття «медіаповедінка», під якою розуміємо систему дій особистості в медіапросторі, яка включає різноманітні форми медіаспоживання і медіавиробництва, зумовлені її медіавподобаннями і спрямовані на задоволення комунікативних, інформаційних, когнітивних, культурних, рекреаційних та інших потреб.

Групи в соціальних мережах, комп'ютерні ігри, які поступово витісняють традиційні види дозвілля, фільми, музика, почуття і стосунки, весь речовинний, матеріальний світ – все це конструється молодою людиною з фрагментів, що існують у цифровому форматі. В умовах комфортного для молодої людини цифрового простору вона швидко і легко адаптується до нього, приймає його правила існування. При цьому, з одного боку, нові медіа впливають на молодих користувачів, з іншого, медіа самі породжуються «цифровим поколінням» [4], або, як його ще називають, digitalnatives («цифрові туземці»), digitalnation («цифрова нація»), netgeneration («мережеве покоління»). Так іменують тих, хто був народжений після 1980 р. та дорослішав разом з бурхливим розвитком нових медіа. Зауважимо, що для України цей термін треба змістити ще на десять років, бо до нас новітні технології прийшли з запізненням у порівнянні з західними країнами. Також до переліку домінувань сучасної молоді слід додати термін «покоління Z», або «центеніали», які прийшли на зміну поколінням X та Y згідно популярній сьогодні теорії поколінь Ніла Хоува та Уільяма Штрауса. Це діти, народжені після 1996 або 2000 рр. (за даними різних досліджень).

Американські дослідники Д. Полфрі та У. Гассер з Беркманського центру з вивчення інтернету і суспільства при Гарвардському університеті змальовують «соціологічний портрет» цифрового покоління і відносить до його суттєвих рис такі, як «тотальна» креативність, інноваційність (відмова від застарілих і традиційних форм діяльності та стосунків); інформованість (завдяки постійній підключеності до інформаційних мереж і пошукової діяльності); «багатозадачність» (здатність вирішувати декілька когнітивних завдань одночасно). Серед «проблемних зон» дослідники визначають інформаційну перевантаженість, інтернет-аддикцію, контакти зі зловмисниками і доступ до небезпечного контенту [5].

Американська дослідниця проблем взаємодії людини та технологій Ш. Теркл звертає увагу на таку особливість молоді, як «тривога невідключеності», яка може набувати рис паніки [5]. Відомим є експеримент, коли 68 підлітків запропонували на вісім годин відмовитися від усіх гаджетів і зайнятися чим завгодно іншим. До кінця терміну дійшли лише 2 (!) дитини, інші ж визнали, що є залежними від цих речей; у деяких виникли нудота, пітливість, болі в животі, а троє зізналися у суїцидальних думках. Як

тільки для них експеримент перервали, вони одразу почали дзвонити друзям, грати в комп'ютерні ігри, користуватися соціальними мережами [6].

Аналогічний експеримент було проведено в університеті штату Меріленд (США): там на 24 години позбавили комп'ютера, мобільних телефонів, планшетів тощо студентів з 10 країн світу віком від 17 до 23 років. В результаті кожний п'ятий описав симптоми, подібні до симптомів абстинентного синдрому, по 11% зізналися у відчутті безпорадності та ізольованості, 19% розповіли про те, що страждали, і тільки 21% визнали користь подібного досвіду [7].

Отже, зрозуміло, що більшість молоді розглядає інтернет як природне середовище проживання, як повітря, яким дихають. Воно може бути чистим, як після дощу, або загазованим і повним шкідливих речовин. Для старшого покоління медіапростір є безнадійно незрозумілим і, з огляду на це, якщо не ворожим, то недружнім, бо він не відповідає традиційним уявленням про культурні та духовні цінності, які виробило людство. І в цьому протиріччі закладено багато відповідей на непрості питання взаємин нинішніх поколінь.

Трансформації, що відбуваються в суспільстві під впливом нового медіапростору, призвели до закріплення у свідомості молоді таких цінностей, як право на свободу спілкування і самовираження, на доступ до матеріальних благ і свободу переміщення, право на шанобливе ставлення до своїх потреб, до особистого життя та власного часу. Це нові цінності, народжені новою епохою. І якщо традиційні мас-медіа підкорюються законам суспільства масового споживання і формують уніфікований, примітивний тип особистості, то нові медіа наслідують логіку постмодерну, де кожна людина довільно обирає власний унікальний стиль життя з його ідеологією, цінностями та інструментарієм і створює свою індивідуальну реальність.

Нові медіа дозволяють молоді вирішувати актуальні для неї завдання: зв'язки з відкритим світом для зовнішньої і внутрішньої комунікації, для самовираження, яке сьогодні стає однією з найважливіших цінностей, для управління власними ресурсами і самоорганізації і, нарешті, для реалізації тих прав і свобод, які придбані нею у процесі розвитку суспільства. У молоді, як і у будь-якої іншої соціальної групи, у взаємодії з медіа формується певна медіаповедінка, яка характеризує її як частину стратифікованої спільноти.

Нові медіа надали молодим людям нове середовище і засоби для соціалізації, тут вони не тільки експериментують зі своїм образом, але знаходять друзів, однодумців, вчаться спілкуватися і будувати стосунки. З одного боку, це має розвиваюче і терапевтичне значення при становленні особистості, але з іншого, стосунки, які будуються в онлайні, де в один-два кліка «мишкою» можна знайти друзів і також легко розлучитися з ними або бути залишеними, не є тотожними реальним. Не завжди усвідомлюють молоді люди і факту публічності інтернету, адже зафіксовані там відомості зберігаються дуже довгий час, їх важко видалити і зробити зовсім недоступними.

Інтернет стає творчою лабораторією, в якій молоді користувачі вчаться мистецтву презентації себе зовнішньому світу в просторі, який здається більш безпечним, ніж є насправді. Те, що віртуальний образ так легко створити і зробити загальнодоступним, містить в собі ризик – через можливість маніпуляцій і фальсифікацій.

У XXI ст. змінилася сама природа ідентичності, причому не тільки для юних користувачів, а й для всіх, хто «живе» в мережевих спільнотах. Ідентичність людини, що живе у світі цифрових технологій, – це синтез образів, досвіду самовираження в реальному і віртуальному просторах. Найбільших змін зазнає соціальна ідентичність, яка тепер більше, ніж будь-коли, формується не тільки на основі слів чи дій самої особистості, але й того, що про неї говорять в інтернеті інші. Їхні оцінки та коментарі загальнодоступні, важко контрольовані і керовані [5].

Не брати участь в онлайн-комунікації для представника «цифрового покоління» – це ризик опинитися на периферії, втратити друзів, бути виключеним зі спілкування, навіть обмеженим у розвитку певних навичок соціалізації в захоплюючій діяльності зі створення та експериментування з власною ідентичністю.

Формування особистості сучасної молодої людини відбувається під впливом двох світів: реального та віртуального. У повсякденному житті підлітки самопрезентують себе за допомогою відомих маркерів – одягу, сленгу, причетності до «своїх» спільнот і субкультур. У віртуальному ж світі вони так само виражаються, але відбувається це засобами цифрових технологій, що надає інтернет-простір. Створення власних сторінок у соціальних мережах, спілкування в них, обмін інформацією, участь у мережевих іграх та співтовариствах гравців – все це сприяє соціалізації особистості підлітка сучасного інформаційного суспільства.

О. Горошко зауважує: «З розвитком і поширенням інтернету він поступово перетворюється на універсальний комунікативний простір, у якому запускаються механізми віртуалізації соціальності, яка є неминучим соціальним ефектом новітніх інформаційно-комунікативних технологій» [8, с. 32].

Наукові праці, присвячені аналізу впливу медіа на особистість, що формується, акцентують увагу як на позитивних, так і на негативних наслідках такого впливу. До перших найчастіше відносять такі: інформаційна функція, релаксаційний, рекреаційний ефект, відволікання уваги від повсякденності, розширення життєвого світу людини тощо.

Говорячи про негативні наслідки впливу медіа, зазначимо, що це питання привертає до себе все більшу увагу дослідників. Якщо вивчення впливу телебачення на особистість, що формується, налічує більш ніж півстоліття, то ефекти від занурення в інтернет-простір тільки усвідомлюються спеціалістами.

Когнітивна і психічна сфери особистості молодою людиною знаходяться у стадії формування, тому вона стає адресатом мало критичним і дуже емоційним. Усі пропонувані медіа змісти – важливі і незначні, забавні і трагічні, поверхневі і глибокі – для підлітка є рівнозначними, він їх не впорядковує і не розподіляє щодо їхньої значущості. У розвитку молодої людини можна виділити характерні для певного віку ознаки сприйняття. Проаналізуємо ці ознаки на прикладі телевізійних передач:

- дитина у віці 7-9 років часто сприймає зміст фільму як абсолютну правду, а свої переживання відтворює в іграх та малюнках;
- підлітки у віці 10-12 років починають шукати зразки для наслідування, ототожнюють себе з телевізійними героями, приймають їхні цінності, мотиви поведінки;
- у підлітків 13-15 років, зростає схильність до оцінювання подій і емоційність переживання;
- про свідоме сприйняття телебачення можна говорити лише у віці 16-18 років [9].

Сьогодні, коли медіа стали невід'ємною складовою нашого життя, обговорюється і досліджується феномен залежності від них. Якщо раніше ми могли говорити про своєрідну телеманію, то зараз частіше досліджують інтернет-аддикцію. За симптомами таку залежність можна ставити поряд з такими шкідливими звичками, як куріння, вживання алкоголю і наркотичних препаратів.

У наукових джерелах інтернет-аддикція визначається як нав'язливе прагнення використовувати інтернет та надлишкове користування ним, неспроможність людини вийти з мережі та постійне бажання потрапити туди.

Дослідники називають декілька її проявів. Перший з них – «цілеспрямоване очікування доступу до віртуального середовища. Потім з'являється стан ейфорії під час перебування у віртуальному просторі, зростає час, проведений перед монітором комп'ютера. Наступні симптоми обмежують соціальну активність індивіда: спершу людина починає ігнорувати членів референтних груп (родичів, найближчих друзів); далі вона почуває себе некомфортно у реальності, поза віртуальним спілкуванням у неї виникає відчуття порожнечі, депресії, роздратованості (своєрідна «ломка»); зрештою, втрачається соціальна активність, наслідком чого може бути розпад сім'ї, проблеми з навчанням чи роботою тощо» [10]. Фактично віртуальне середовище виглядає навіть більш адекватним, ніж реальний світ, віртуальний образ витісняє реальну особистість. Можливість перевтілитися в когось, ким ти не є насправді, в «ідеальну особистість» відкриває для молодої людини нові відчуття, адже відомо, що значна частина інтернет-адиктів обирає саме такі сервіси, які пов'язані з анонімним спілкуванням.

Психологи виділяють декілька типів інтернет-аддикції: нав'язливий веб-серфінг, тобто довгі мандри в Інтернеті в пошуках інформації (не завжди корисної і потрібної); пристрась до віртуального спілкування та віртуальних знайомств; ігрова залежність, захопленість комп'ютерними іграми, в тому числі в мережі; нав'язлива фінансова потреба – гра в азартні ігри в інтернеті, непотрібні покупки в інтернет-магазинах або участь в інтернет-аукціонах; пристрась до перегляду фільмів через інтернет; кіберсексуальна залежність [11].

Окрім інтернет-аддикції, також говорять про кіберхондрію (людина знаходить у себе симптоми хвороб, про які дізналася з медіа), кіберхворобу (головокружіння, сухість очей, болі у спині та ін.), Facebook-депресію (негативні відчуття від відсутності або надлишковості контактів у соціальній мережі, а також почуття неповноцінності при зіставленні свого життя з віртуальним образом «друзів»), «ефект Google» (людина впевнена, що знання не потрібні, тому що все можна швидко знайти через пошукову систему), номофобію (боязнь залишитися без мобільного телефону), синдром фантомного дзвінка (людині здається, що його телефон дзвонить) [12].

У наукових джерелах виділяють також кілька видів залежності з огляду на те, до чого сформувалася пристрась у конкретного індивіда. Перший вид – «кіберсекс». Люди, які страждають від нього, відвідують, завантажують чи продають в інтернеті матеріали порнографічного характеру або фантазують про це у рольових, спеціалізованих чатах. Другий вид – залежність від віртуальних знайомств. Сюди відносять молодь, яка активно відвідує різноманітні чати та онлайніві служби знайомств. Наслідки цієї залежності – подружні зради та дестабілізація сімейного життя. Третій вид – онлайніві ігри та аукціони. Значна частина молоді віддає перевагу комп'ютерним іграм з віртуальними партнерами чи купівлі-продажу на віртуальній біржі. Вони полюбляють відвідувати віртуальні казино, поргали інтерактивних ігор, електронні аукціони чи брокерські контори, витрачаючи значні суми коштів. Ще один вид залежності – інформаційне перевантаження. Велике розмаїття інформації в інтернеті створило особливий тип поведінки, при якому людині просто необхідно постійно переглядати різноманітні інтернет-ресурси у пошуках інформації. Молодь, яка страждає цим видом залежності, проводить багато часу в накопиченні та організації матеріалів різної спрямованості. Нав'язлива потреба у таких пошуках інформації призводить до зниження продуктивності роботи. Будь-який з перелічених вище видів залежності від віртуального середовища є однаково небезпечним і свідчить про відхилення від норми [10].

Хоча інтернет-аддикцію доки не вважають психічним захворюванням, окремі країни занепокоєні нею, адже за даними різних джерел, до 10% користувачів мережі страждають на неї. Так, у Фінляндії юнакам з інтернет-залежністю надають відстрочку від служби в армії, а Китай ще 2008 року заявив про те, що буде лікувати від цієї хворобливої пристрасі.

Правда, є думка, що проблема інтернет-залежності дещо надумана чи перебільшена, мовляв, будь-яке нове явище завжди викликає у певної частини людей побоювання, а інша частина фанатично їм захоплюється. «Кількість інтернет-аддиктів не більша, ніж «макдональдз-залежних», але від Інтернету користі все ж більше», – вважають прибічники такої думки.

Спеціального аналізу заслуговує і такий феномен сучасного інтернет-простору, як кібер-булінг – це напади з метою завдання психологічної шкоди, які здійснюються через електронну пошту, сервіси миттєвих повідомлень, у чатах, соціальних мережах, на web-сайтах, а також за допомогою мобільного зв'язку [13]. Така багаторазово повторювана агресивна поведінка має на меті зашкодити людині і базується на дисбалансі влади (фізичної сили, соціального статусу в групі). Як правило, саме підлітки найчастіше стають як об'єктами булінгу, так і ініціаторами його. Відома жорстокість, притаманна саме підлітковому віку, сьогодні набуває нових форм, відповідних сучасним реаліям. Кібер-булінг включає низку форм поведінки (від жартів, що не сприймаються всерйоз, до психологічного віртуального терору), яка завдає непоправної шкоди, призводить до суїцидів і смерті. Є навіть поняття булліциду – загибелі жертви внаслідок булінгу.

Американські дослідники виділили вісім основних типів булінгу [13]:

1. Перепапки – обмін короткими запальними репліками між двома та більше людьми, що розгортається зазвичай у публічних місцях глобальної мережі (форуми, чати, обговорення постів чи світлин). Можуть перетворюватися на затяжний конфлікт.

2. Нападки, постійні виснажливі атаки – повторювані образливі повідомлення, спрямовані на жертву (наприклад, sms-повідомлення, постійні дзвінки); трапляються також у чатах, форумах, навіть у онлайн-іграх.

3. Наклепи – поширення принизливої неправдивої інформації. Текстові повідомлення, фото, пісні, які часто мають сексуальний характер.

4. Самозванство, втілення в певну особу – переслідувач позиціонує себе як жертву, використовуючи її пароль доступу до аккаунту в соціальних мережах, у блозі, пошті, системі миттєвих повідомлень, або ж створює «клон»-аккаунт із аналогічним нікнеймом та здійснює від імені жертви негативну комунікацію.

5. Ошуканство, видурювання конфіденційної інформації та її розповсюдження – отримання персональної інформації і публікація її в інтернеті або передача тим, кому вона не призначалася.

6. Відчуження. Будь-якій людині притаманне бажання бути включеною в групу. Виключення ж із групи сприймається як соціальна смерть. Що більшою мірою людина виключається із взаємодії, то гірше вона почувається й то більше падає її самооцінка. У віртуальному середовищі це може призвести до повного емоційного руйнування особистості.

7. Кіберпереслідування – приховане вистежування жертви з метою організації нападу, побиття, згвалтування тощо.

8. Хепіслепінг – назва походить від випадків в англійському метро, де підлітки ляскали перехожих, тоді як інші записували це на камеру мобільного телефону. Зараз ця назва закріпилася за будь-якими відеороликами із записами реальних сцен насильства. Ці ролики розміщують в інтернеті, де їх можуть передивлятися тисячі людей без згоди жертви.

Таким чином, інтернет-простір, комп'ютерні мережі здатні впливати на формування негативних психологічних установок у молоді. Безумовно, в сучасних умовах неможливо (та й неправильно) повністю ізолювати молоду людину від використання ресурсів інтернету. Однак повинні існувати дієві способи нейтралізації негативного інформаційного впливу комп'ютерних мереж.

Особливу роль у цьому процесі повинні відігравати традиційні інститути соціалізації особистості, перш за все сім'я і освіта. Зацікавлена участь дорослих, здатних об'єктивно оцінити ресурси, якими послуговується їхня дитина, і здійснити їхню фільтрацію, дозволить правильно зорієнтувати молоду людину в інформаційних потоках.

Основи медіаповедінки підлітка все ж таки закладаються в родині. Це досліджували, наприклад, німецькі соціологи [14]. Від медіабіографії покоління батьків, особистих преференцій, стилю комунікації, а також від концепції виховання і поглядів кожного члена родини на медіа залежить тип медіаповедінки особистості, що формується.

«Сімейний клімат» і комунікаційний стиль сім'ї накладають відбиток на ставлення до мас-медіа. Батьки своєю поведінкою і стилем виховання можуть створити для дітей рамки, які допомогли б їм здобути власний досвід у ставленні до медіа. Важливо, *яке* ставлення до суті медіа виказують батьки, наприклад,

схвалення, заперечення, підтвердження, відхилення, емоційне чи раціональне, позитивне чи негативне підсилення. Від батьків діти отримують концептуальні знання та дії щодо мас-медіа.

Дослідження з теми «Родина і мас-медіа» показують:

- що соціальна й медійна поведінка у родині тісно пов'язані між собою;
- що медійна поведінка є складовою частиною повсякденного досвіду та світоглядного спрямування;
- що в загальному контексті родини значення медіа змінюється для її окремих членів або ж вони взаємно впливають одне на одного;
- що значення медіа залежить від того, в яких життєвих умовах перебуває та чи інша сім'я (прошарок, доходи, рівень освіти, місце проживання, розмір помешкання, форма сім'ї) [14].

Не повинна залишатися осторонь від розглянутої проблеми і держава. Назріла необхідність визначення твердих критеріїв допущеності розміщення в мережах певних видів інформації. Варто виробити дієві механізми обмеження доступу різних вікових категорій користувачів інтернету до окремих сайтів. Потрібно законодавчо закріпити відповідальність власників сайтів за зміст розташованих інформаційних матеріалів. Зрештою, необхідно пам'ятати, що для того, аби повернутися до реального світу, реальних друзів, до самих себе, достатньо просто вимкнути комп'ютер.

Результати соціологічного дослідження «Життєвий світ підлітків Харківщини», проведеного за нашої участі кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в 2013 р. (об'єкт дослідження – учні 7, 9 і 11 класів середніх навчальних закладів; за репрезентативною виборкою опитано 986 школярів Харкова і 923 школяра Харківської області), підтверджують значущу роль нових медіа в житті молоді.

Комп'ютер для сучасної дитини – не невідомий технічний пристрій, а цілком знайомий і постійно використовуваний агрегат. За даними зазначеного дослідження, 95 % опитаних мають його вдома, а 98% заявили, що вміють ним користуватися, 95 % респондентів зареєстровано в соціальних мережах, а найбільш популярними цілями користування інтернетом є спілкування та прагматичні навчальні практики. Якщо врахувати розповсюдження «карманних» девайсів (смартфонів, планшетів тощо), то стає зрозумілим, що практично завжди дитина має можливість користуватися перевагами «нових медіа», а контроль з боку батьків за тим, як саме використовує дитина цифрові технології, стає вкрай ускладненим.

Перегляд телевізійних програм як дозвольна практика, за даними порівняльного аналізу результатів досліджень кафедри соціології ХНУ імені В. Н. Каразіна 1999 р.¹ та 2013 р., став менш розповсюдженим видом медіаповедінки: якщо за результатами дослідження у 1999 р. 77 % школярів щоденно дивились телевізор, то дослідження 2013 р. продемонструвало зниження долі таких підлітків до 48% серед харків'ян та до 61% серед жителів Харківської області. Загалом же і перегляд телебачення, і спілкування в соціальних мережах посідають 2-3 рангове місце в структурі дозвілля, поступаючи прослуховуванню музичних записів (що, у свою чергу, є складовою медіаповедінки, адже для отримання, зберігання, розповсюдження та прослуховування музики використовується весь арсенал медіагаджетів – від телефонів до комп'ютерів).

Дослідження 2013 р. року зафіксувало помітну трансформацію структури вільного часу підлітків. Найбільш розповсюдженими заняттями у вільний час серед опитаних нами підлітків є прослуховування музичних записів, спілкування у соціальних мережах, просто відпочинок, зустрічі з друзями, перегляд телевізійних передач, комп'ютерні ігри. Підкреслимо, що саме ці дозвольні практики утворюють типовий для цієї соціокультурної спільноти стиль життя. Порівняно з аналогічним дослідженням 1999 р., коли перегляд телебачення займав перше місце серед видів дозвольної діяльності, ми спостерігаємо його витіснення різними видами інтернет-практик.

Таким чином, сучасні підлітки – це перше покоління, яке народилося в епоху Інтернету. Вони не пам'ятають, яким було життя без гаджетів, і проводять зі смартфонами і планшетами більше восьми годин на день. Цифровими додатками вони користуються так само природно, як дихають. Покоління Z не ділить світ на цифровий і реальний, їх життя плавно перетікає на екран і назад. Принципіальна властивість нового покоління полягає в тому, що у нього в крові високі технології, з якими воно поводить на зовсім іншому рівні, ніж навіть представники попередніх поколінь. Це покоління народилося в епоху постмодернізму і глобалізації і виросло в світі, в якому можливості просто безмежні, а ось часу на все не вистачає. Саме тому його представники адаптувалися до необхідності дуже швидко оцінювати і просівати величезні обсяги інформації.

Суспільство схильне або критикувати молодість за те, що вона щось робить інакше, або романтизувати її. Однак насправді «цифрове покоління», або покоління (Z) знаходиться десь посередині. Його представники стикаються з проблемами, що виникають на певному життєвому етапі у всіх: розставанням з батьками, початком кар'єри, формуванням особистої ідентичності. Однак їм доводиться робити це в стрімку технологічну епоху.

¹ За репрезентативною вибіркою було опитано 1274 підлітків віком від 12 до 17 років, що мешкають у м. Харкові.

Незважаючи на таку обізнаність молоді щодо сучасних медіа, ризику і загрози віртуального світу актуалізують так звану «хибну соціалізацію» (за П. Штомпокою). Тому дуже важливо не залишати молоду людину сам на сам з цим світом, а цілеспрямовано впливати на формування у підлітків медіакультури, адекватної викликам часу. Формування медіакультури особистості як певний результат її медіасоціалізації є актуальним та затребуваним в умовах інформаційно насиченого суспільства з відкритим доступом до будь-якої медійної інформації в глобальному віртуальному просторі. При цьому під *медіакультурою* на особистісному рівні ми розуміємо здатність людини ефективно взаємодіяти з мас-медіа, адекватно поводитися в інформаційному середовищі [15]. Близьким до нашого тлумачення медіакультури є таке: «Медіакультура особистості – це діалоговий спосіб взаємодії з інформаційним суспільством, який включає ціннісний, технологічний та особистісно-творчий компоненти та призводить до розвитку суб'єктів взаємодії» [16, с. 9].

Характеристиками медіакультури, які розкривають її сутність, є:

- *«медіаобізнаність»* – характеристика медіакультури, яка відображає ступінь засвоєння особистістю системи знань про засоби масової комунікації, їхню історію та особливості функціонування, користь і шкоду для людини, уміння убезпечити себе від негативних інформаційних впливів і вільно орієнтуватись у світі інформації;
- *«медіаграмотність»* – характеристика медіакультури, яка стосується вміння користуватися інформаційно-комунікативною технікою, виражати себе і спілкуватися за допомогою медіазасобів, свідомо сприймати і критично тлумачити інформацію, відділяти реальність від її віртуальної симуляції, тобто розуміти реальність, сконструйовану медіаджерелами, осмислювати владні стосунки, міфи і типи контролю, які вони культивують;
- *«медіакомпетентність»* – складова медіакультури, що забезпечує розуміння особистістю соціокультурного, економічного і політичного контексту функціонування медіа, засвідчує її здатність бути носієм і транслятором медіакультурних смаків і стандартів, ефективно взаємодіяти з медіапростором, створювати нові елементи медіакультури сучасного суспільства [15].

Підсумовуючи зазначене вище, підкреслимо, що для попередження ризиків медіасоціалізації, підвищення соціальної та психологічної безпеки підлітків у медіапросторі, для успішного формування медіакультури особистості необхідними є такі кроки. Перш за все усвідомлення та обговорення проблеми медіасоціалізації сучасної молоді. По-друге, прийняття на себе відповідальності всіма членами інтернет-спільноти: як творцями сервісів і розробників програмних продуктів, так і простими користувачами. По-третє, формування у молодих українців медіакультури, яке б відбувалося на рівні традиційних соціалізаційних інститутів, перш за все сім'ї та освіти. В нашій країні прийнято У «Концепції впровадження медіаосвіти в Україні», яку було прийнято ще у 2010 р., передбачено «забезпечення всебічної підготовки дітей і молоді до безпечної та ефективної взаємодії із сучасною системою медіа, формування у них медіаобізнаності, медіаграмотності і медіакомпетентності відповідно до їхніх вікових та індивідуальних особливостей» [15]. Важливою умовою повноцінної реалізації цієї концепції, в першу чергу, є впровадження відповідних курсів в середніх навчальних закладах. Будемо сподіватися, що майбутня аудиторія медіа, основу якої складає сучасна молодь, все більше буде набувати статусу повноцінного співучасника і партнера в комунікаційному процесі. У такому випадку можна буде говорити про культуру комунікації як уміння усвідомлено сприймати, критично осмислювати, інтерпретувати медіатексти з метою розширення загальних, соціокультурних та професійно значущих знань, комунікативних та творчих здібностей.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Мироненко Г. Часові профілі «залежних» та «вільних» споживачів телевізійної продукції / Г. Мироненко // Соціальна психологія. – 2007. – № 2 (22). – С. 168-175; 2. Луков А. В. Соціологія телебачення: становлення наукової дисципліни [Електронний ресурс] / А. В. Луков // Інформаційний гуманітарний портал «Знання. Понимання. Уміння» – Соціологія. – 2008. – №3. – Режим доступу : http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/3/Lukov_AV2/; 3. Петрунько О. В. Соціалізація дитини в агресивному медіасередовищі [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеню док. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / О. В. Петрунько; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2010. – 470 с.; 4. Жилавская И. В. Информальные медиа [Електронний ресурс] / И. В. Жилавская // «Медиаобразование: от теории – к практике» : сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции «Медиаобразование в развитии науки, культуры, образования и средств массовой информации», Томск, 20-21 ноября 2007 / составитель И. В. Жилавская. – Томск : НОУ ВПО ТИИТ, 2007. – 322 с. – Серия «Библиотека САМО». – Режим доступу: zhilavskaya.ru/mediateka/Zhilavsk_informal.doc; 5. Годик Ю. О. Угрозы и риски безопасности детской и подростковой аудитории новых медиа [Електронний ресурс] / Ю. О. Годик. – Режим доступу : <http://www.mediascope.ru/node/841>; 6. Мурашова К. Кого боятся подростки [Електронний ресурс] / К. Мурашова. – Режим доступу : <https://snob.ru/selected/entry/45522>. – Назва з екрану. 7. Интернет и телефон вызывают у детей зависимость [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ivona.bigmir.net/deti/schoolboy/309819-Internet-i-telefon-vyzyvajut-u-detej-zavisimost>. – Назва з екрану; 8. Горошко О. І. Гендерні аспекти Інтернет-комунікацій : автореф.

дис. на здобуття наук. ступеня докт. соціолог. наук. : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / О. І. Горошко. – Х., 2010. – 35 с. **9.** Венчовска М. Дитина в світі мас-медіа. Що втягує твою дитину? [Електронний ресурс] / М. Венчовска. – Режим доступу : <ftp.honoratki.nazwa.pl.uaa/MasMedia...Mas-Media5.pdf>; **10.** Римашевський Ю. Віртуалізація молоді як соціально-психологічний феномен сучасності [Електронний ресурс] / Ю. Римашевський. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n46texts/rymashevskij.htm>; **11.** Найдьонова Л. А. Вплив медіа на розвиток особистості / [В. Ф. Іванов, О. В. Волошенко, Д. Ю. Дзюба та ін.] // Медіаосвіта та медіаграмотність : підручник. – К. : Центр вільної преси, 2012. – С. 237-282; **12.** Facebook-депрессия и эффект Google. Восемь новых психических недугов из-за Интернета и гаджетов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://korrespondent.net/lifestyle/health/1615998-facebook-depressiya-i-effekt-google-vosem-novyh-psihicheskikh-nedugov-iz-za-interneta-i-gadzhetrov>; **13.** Найдьонова Л. Кібер-булінг: небезпечне віртуальне «бикуння» [Електронний ресурс] / Л. Найдьонова. – Режим доступу : <http://old.mediasapiens.ua/material/1152>; **14.** Зандер Е. Медіа в юнацькому віці [Електронний ресурс] / Е. Зандер. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n46texts/sander.htm>; **15.** Концепція впровадження медіа-освіти в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://h.ua/story/294365>; **16.** Коновалова Н. А. Развитие медиакультуры студентов педагогического вуза : автореф. дисс. на соискание учен. степени кандидата пед. наук. : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Н. А. Коновалова. – Вологда, 2004. – С. 19.

УДК 316.34

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ ТА СТАВЛЕННЯ ДО СТАРОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ОЧИМА МОЛОДІ

Познанська Катерина Володимирівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри соціології Дніпровського державного технічного університету

У статті розглядається проблема соціального становища літніх людей у сучасному українському суспільстві. Українська нація, як і інші європейські нації, є старіючою. Згідно із демографічними показниками, кількість літніх людей перевищує кількість молоді, що породжує низку проблем, які відбиваються на всіх сферах українського соціуму. В даний час посилюється увага до геронтологічної проблематики в контексті усвідомлення статусу літніх як особливої соціальної проблеми. В статті представлено результати соціологічного дослідження практик ставлення молоді до людей похилого віку та власної старості в сучасному українському суспільстві. Виявлено, що мають місце негативні вікові стереотипи молоді стосовно труднощів, пов'язаних із старістю (самотність, бідність, низька соціальна мобільність, власна неспроможність і потреба в догляді й підтримці з боку державних інституцій). В той же час, на думку автора, такі стереотипи мають латентний, завуальований характер, поширюються й діють, в першу чергу, поза сім'єю та знаходять прояв не в агресивних формах, а в практиках виключення літніх людей із соціально престижних сфер діяльності.

Ключові слова: старість, літні люди, вікові стереотипи, соціальне становище.

В статье раскрывается проблема социального положения пожилых людей в современном украинском обществе. Украинская нация, как и другие европейские нации, является стареющей. В соответствии с демографическими показателями, численность пожилых людей превышает численность молодежи, что порождает ряд проблем, оказывающих влияние на все сферы украинского социума. В настоящее время усиливается внимание к геронтологической проблематике в контексте осознания статуса людей преклонного возраста как особой социальной проблемы. В статье представлены результаты социологического исследования практик отношения молодежи к пожилым людям и собственной старости в современном украинском обществе. Выявлено, что имеют место негативные стереотипы относительно жизненных затруднений, сопровождающих старость (одиночество, бедность, низкая социальная мобильность, собственная несостоятельность и потребность в заботе и поддержке со стороны государства). В то же время, с точки зрения автора, данные стереотипы носят латентный, завуальированный характер, распространяются и действуют, в первую очередь, вне рамок семьи и проявляются не в агрессивных формах, а в практиках исключения пожилых людей из социально престижных сфер деятельности.

Ключевые слова: старость, пожилые люди, возрастные стереотипы, социальное положение.

The article presents the problem of the social situation of elderly people in Ukrainian society. The Ukrainian nation, like other European nations, is aging. According to demographic indicators, the number of elderly people exceeds the number of young people. This circumstance raises a number of problems with echoes in all spheres of Ukrainian society. Currently, attention is focused on gerontological issues in the context of awareness of the status of the elderly as a special social problem. The analysis of the results of sociological research of the attitudes of young people to their own old age and the elderly in the modern Ukrainian society is given. The existence of negative age stereotypes or a set of negative attitudes of young people regarding the difficulties associated with age (loneliness, poverty, low social mobility, insolvency and the need for care and support of the state) have been identified. It has also been established that despite the existence of negative stereotypes of old age, they are widespread, are latent, veiled, spread and operate, first of all, outside the family and are not manifested in aggressive forms, but in practice, the exclusion of elderly people from socially prestigious spheres of consumption and management.

Keywords: old age, elderly people, age stereotypes, social status.

Однією з найбільш дискримінованих соціально-демографічних груп в сучасному українському суспільстві, на наш погляд, є літні люди у віці від 65 років. Ця категорія населення є доволі чисельною. Покоління людей, які народилися в повоєнні роки в СРСР, чия молодість припала на індустріальну епоху, які будували комунізм, сьогодні в більшості своїй є маргінальним прошарком, їхні ідеали зазнали краху, а нові національні ідеї їм чужі, адже стійкий вплив радянської ідеології сформував у них різке несприйняття всього національного. Їм складно адаптуватися до сучасного життя, вони драматично консервативні, зміни

рівня та якості життя, на жаль, не найкращі, викликають у них роздратування через те, що, окрім найнеобхідніших продуктів і ліків, нічого не можуть собі дозволити. До того ж представники цих поколінь вважають, що викинуті державою й суспільством на узбіччя життя. Це невдоволення вони переносять у власне повсякдення й відносини з молодшими поколіннями, формуючи в останніх геронтофобні установки, вікові стереотипи та упереджене ставлення до людей похилого віку. Старість зазвичай не заслуговує на увагу в нашому суспільстві, владою літні люди загнані в злидні, їх неохоче лікують у лікарнях, пенсіонерів масово скорочують на робочих місцях, в громадській думці час від часу виникає дискурс про доцільність збереження за ними виборчого права. На якому етапі життя настає відчуження літньої людини від соціуму, чітко формується установка про те, що старість можна принижувати, коли для літніх людей перетворюється на дефіцитний ресурс? Як сучасна молодь визначає статус старості й літніх людей в Україні? Ці та інші, пов'язані з ними питання, безумовно, потребують уваги дослідників.

Отже, метою статті є аналіз тенденцій зміни ставлення до літніх людей в аспекті статусних позицій, вікових стереотипів, атитюдів, міжпоколінних відносин.

Актуальність геронтологічної проблематики підтверджується значною кількістю публікацій західних, пострадянських та вітчизняних дослідників. Слід зазначити, що більшість наявних робіт належить до міждисциплінарної галузі знання – геронтології, в центрі уваги якої перебувають біологічні, психологічні та соціальні аспекти старіння. В основному увага приділяється теоретичному аналізу теорій успішного старіння та соціальної роботи з літніми людьми, а також проблемам функціонування пенсійної системи. Що стосується робіт соціологів, то їх не так вже й багато. В цілому набір проблем старості, що розглядаються західною соціологією, є вельми широким: міжпоколінні конфлікти (С. Солнік), гендерні відносини в старіючому суспільстві (А. Серенсен), економічний потенціал літніх людей (М. Греллер), соціальні зв'язки в старості (Д. Філд), особливості старіння в сучасному соціальному контексті (І. Кемпер) [1].

В пострадянській соціології проблеми людей похилого віку досліджуються такими авторами, як: С. Балабанова, Н. Паніна, А. Писарєв, З. Саралієва, Н. Сачук, Л. Соловійова, Н. Ковальова, О. Красильнікова та інші. Увага цих науковців зосереджена, в основному, на дослідженні соціальної роботи з літніми людьми, проблемах їхнього соціального забезпечення та адаптації. Слід відзначити надзвичайно цікаві публікації А. Смолькіна, який розглядає соціокультурну динаміку ставлення до старості. Він не тільки здійснив аналіз емпіричних даних стосовно ставлення до літніх людей у російському соціумі, але й запропонував типологію респондентів за критерієм поваги до старості [1; 2; 3].

Серед вітчизняних вчених, які вивчають геронтологічні проблеми, слід назвати О. Тополь [4; 5], О. Березіну [6], Н. Клименюк [7], Р. Сопко [8]. В своїх наукових пошуках зазначені дослідники розвивають тезу про те, що соціальні проблеми людей похилого віку, їхній соціальний статус, місце в сучасному суспільстві, в соціальній структурі, в різних соціальних системах, спільнотах, у власній родині, відносини з іншими віковими групами, вікові особистісні зміни недостатньо досліджені як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці та практиці.

Старіння населення вважають феноменом ХХ ст., хоча цей процес почав проявлятися ще в ХІХ ст. й неухильно триває в ХХІ ст., зачіпаючи вже не тільки економічно розвинуті, але й країни, що розвиваються. За останні десятиліття цей процес набув ознак глобального явища й величезних масштабів. Якщо в 1950 р. чисельність населення похилого віку в світі становила 205 млн. осіб, у 2000 р. – вже 600 млн. осіб, що в 3 рази більше, то до 2050 р. вона знову потроїться й складе 2 млрд. осіб. У світовому масштабі темпи зростання чисельності населення похилого віку становлять 2,6 % на рік, тобто значно випереджають темпи зростання населення в цілому, які оцінюються в 1,1 % на рік. Очікується, що до середини ХХІ ст. чисельність літніх людей, як і раніше, зростатиме випереджальними темпами порівняно з іншими віковими групами. За прогнозами, в 2047 р. кількість літніх людей у світі перевищить кількість дітей [9].

Україна входить до тридцяти найстаріших країн світу за часткою осіб віком від 60 років і старше: у 2015 році вона становила 21,8 %, а частка людей у віці від 65 років і старше – 15,5 % від загальної чисельності населення. Згідно з національним демографічним прогнозом, до 2025 року особи віком понад 60 років становитимуть 25,0 % загальної чисельності населення, віком 65 років і старше – 18,4 %, у 2030 році – понад 26 % та понад 20 % відповідно. Довготривалою особливістю старіння населення в Україні є його переважна обумовленість процесом зниження народжуваності та високим рівнем передчасної смертності без відчутного збільшення тривалості життя. Старіння населення України, за даними Мінсоцполітики, спричинятиме виклики, пов'язані зі сферою публічних фінансів, функціонуванням ринку праці та системи охорони здоров'я, розвитком соціальних послуг, орієнтованих на літніх людей. До того ж, збільшення частки літніх громадян у загальній структурі населення визначає загальні зміни потреб в освітніх, житлово-комунальних, транспортних послугах, відчутно впливає на стосунки в сім'ї й структуру взаємодії на рівні громад [9].

В Україні криза соціально-економічної трансформації, як вже зазначалося, жорстко позначилася на поколінні літніх людей. Серед найгостріших проблем людей похилого віку можна визначити три найбільш поширені: незадовільний стан здоров'я, малозабезпеченість, самотність.

В рамках нашого дослідження слід представити кілька соціологічних теорій старіння, що були розроблені в західній науці в 60-ті рр. XX ст. і розглядали усунення літніх людей з активного соціального життя як неминучий результат модернізації. Західні дослідники характеризують старіння як процес, який поєднує в собі біологічну, соціальну та психологічну складові.

Згідно теорії «зменшення зобов'язань» розробленої, Е. Каммінгом і Ст. Генрі, ослаблення взаємодії між старіючими індивідами й суспільством звільняє літніх людей від тиску соціальних інститутів та соціальних норм, що полегшує перехід від життя до смерті [5, с. 146].

Прихильники теорії діяльності Р. Хевігерст, Б. Ньюгартен, Ш. Мобін вважали, що ізоляція й відмова від соціальної активності аж ніяк не є природними процесами в ході старіння і що вступаючи в старість, люди зберігають ті ж потреби й бажання, що й у середньому віці, тому всіляко чинять опір будь-яким намірам виключити їх із життя суспільства. Згідно даної теорії, під благополучною старістю розуміється збереження соціальних зв'язків, соціальних ролей і підтримання активності середнього віку. Під емоційним благополуччям (задоволеністю життям) мається на увазі наявність позитивного Я-образу, оптимістичного настрою; задоволення своїм минулим і прийняття нових умов; отримання задоволення від активності повсякденного життя. Цей підхід активно підтримується на Заході та є базисом соціальної політики стосовно літніх людей, яка орієнтується на залучення їх до активного суспільного життя, створення умов для розвитку здібностей і можливостей [5, с. 146].

У межах теорії вікової стратифікації важливими постають проблеми соціального статусу літніх людей, індивідуальних відмінностей при переході з одного вікового періоду в наступний, механізми розподілу соціовікових ролей, відносини з іншими віковими групами. Згідно із даною теорією, з виходом на пенсію людина втрачає свій престиж, втрачає владу над іншими й над собою, тобто старість характеризується втратою контролю над ситуацією.

Теорія символічного інтеракціонізму Дж. Міда пропонує міждисциплінарну концепцію старості. В її основу покладена ідея комунікації як засобу взаємного пристосування індивідів, що є найважливішою умовою існування й розвитку суспільства. Для літньої людини це пристосування: а) до представників нових, молодих когорт; б) до «узагальнених інших», які в цьому випадку виступають як змінене суспільство в цілому; в) до самого стану старості, тобто до самого себе в новій якості. З іншого боку, суспільство повинно пристосуватися до того, що значною його частиною є люди похилого віку, що його демографічна структура набула нового вигляду «сивого суспільства». Якщо пристосувальні навички старих людей вироблялися століттями, (Дж. Мід відзначав, що людській поведінці взагалі притаманний адаптивний характер), то суспільство з необхідністю пристосуватися до власної старості зіштовхнулося вперше й багато в чому виявилось до цього не готовим ні на рівні соціуму, ні на рівні індивідів [5, с. 146].

Цікавими видаються положення Дж. Міда про стадійність процесу розвитку самості, аналогічно якому можна розглянути формування в людини образу старості. На першій стадії, ще задовго до настання реальної старості, людина поволі «примірює» на себе образ старого в спілкуванні з людьми старшого віку, з дідусем, бабусею. На наступних стадіях засвоює правила поведінки в співтоваристві пенсіонерів, особливо в передпенсійному віці, переймає моду цієї групи, відмовляється від колишніх звичок, засвоює усталені правила поведінки літніх людей. На останній, пенсійній стадії, вона звертається до досвіду, набутого на попередніх стадіях, використовує символи старості, адаптується до нового ставлення до себе з боку оточуючих. Важливим моментом є своєчасність переходу на кожну із стадій.

Спираючись на цю теорію, можна припустити, що в сучасного покоління людей похилого віку через історичні події, що їх переживала Україна в складі СРСР, модель благополучної старості не сформувалася. Їхні бабусі й дідусі або загинули під час воєнних подій II Світової, або виснажливо працювали все життя над будівництвом соціалізму – комунізму. Ця гіпотеза потребує свого підтвердження в наших подальших дослідженнях. В даній статті вважаємо за необхідне представити результати дослідження ставлення сучасної молоді до людей похилого віку й бачення ними власної старості. В березні 2017 року серед молоді м. Кам'янського кафедрою соціології Дніпровського державного технічного університету було проведено соціологічне дослідження «Практики ставлення молоді до старості та людей похилого віку в сучасному українському суспільстві». Опитування проводилося за допомогою методу анкетування. Було опитано триста респондентів (180 дівчат та 120 хлопців) в різних районах міста. Вік респондентів – від 16 до 27 років.

Аналізуючи результати дослідження, відзначимо, що більшість (95 %) молодих людей ставляться до старіння спокійно або нейтрально. Серед обраних варіантів відповідей не було жодного негативного. Більшість опитаних не відчувають огиди до старих людей (95 %) і, в цілому, поважають старих та не мають наміру до них погано ставитися (80 %). А. Смолькін у роботі «Парадокси ставлення до літніх людей у сучасній Росії» зазначає, що соціологічні дослідження не завжди фіксують поширеність негативного ставлення до представників «третього віку». Він зазначає, що негативні атитюди до старості мають

латентний характер та проявляються зазвичай не в агресивній формі, а скоріше в сприйнятті літньої людини як «відпрацьованого ресурсу» в практиках соціального ігнорування [3].

В нашому дослідженні більшість опитаних позитивні якості літніх людей (такі як «уміння вислухати й порадити» – 60 %, «мудрість» – 75 %, «життєвий досвід» – 92 %) відзначали частіше, ніж негативні («буркітливність» – 16%, «апатія» – 5%, «постійне ниття» – 2 %). Також як хлопці, так і дівчата зазначали, що для вирішення складної життєвої ситуації швидше звернуться за порадою до старших, дідуся чи бабусі (60 % – хлопці, 65 % – дівчата) (рис. 1).

Рисунок 1. Відповіді респондентів на запитання анкети: «Якщо потрібно вирішити життєву проблему, до кого звернетеся?»

Чинником формування ставлення до літніх людей є потенційна включеність у цю вікову групу самих респондентів. Ми запитали в молодих людей: «Чим будете займатися в старості?» і серед варіантів відповідей запропонували: «подорожувати»; «піклуватися про дітей»; «лікувати власні хвороби»; «намагатися весело прожити останні роки», а також «власний варіант». За допомогою отриманих відповідей можна зробити висновки про те, які моделі власної старості конструює молодь на теперішньому життєвому етапі. Так, дівчата відповідали, що будуть: подорожувати – 40 %, піклуватися про онуків – 32 %, намагатися весело прожити останні роки – 10 % і зовсім не обирали варіант «лікувати власні хвороби». Жоден з респондентів чоловічої статі не збирається піклуватися про онуків, варіант відповіді «подорожувати» обрали 60 %, «намагатися весело прожити останні роки» – 14 %, «лікувати власні хвороби» – 17 %.

Серед зазначених в анкеті власних варіантів життя в старості були: «буду крутою бабцею» (д); «не знаю майбутнього, але хочеться бути щасливою» (д); «займатися улюбленою справою» (д); «буду активним» (х) та іронічно-надихаюча відповідь «буду лікуватися від маразму» (х). Отже, слід зазначити, що межу між собою та літніми людьми молодь оцінює як тимчасову. Тут образ Іншого потенційно зливається з Я-образом. І, напевне, це є однією з причин, через яку вікові стереотипи мають менший негативний заряд та не знаходять прояву в агресивному ставленні. Можна припустити, що позитивне ставлення до літніх людей може розглядатися як компенсація за втрату здоров'я, недостатню увагу держави, певна емоційна підтримка для них.

Відповідаючи на питання про те, що вони думають про становище літніх людей у державі Україна, 88 % респондентів погодилися з твердженням про те, що за останні роки життя літніх людей погіршилося. Можна припустити, що подібна думка сформувалася під впливом ЗМІ або спілкування із власними літніми родичами та знайомими, не можна виключати й стереотипізації відповідей (рис. 2).

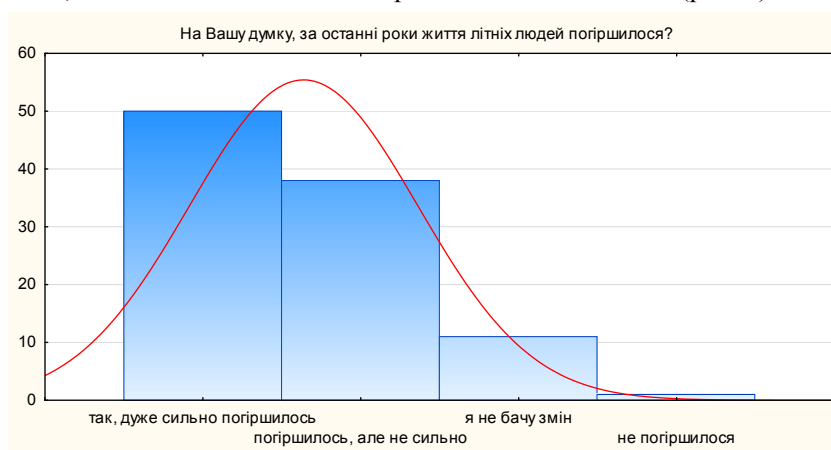

Рисунок 2. Відповіді респондентів на запитання анкети: «На Вашу думку, за останні роки життя літніх людей погіршилося?»

Що стосується питання про перспективи майбутніх позитивних змін, то більшість молодих людей виказали невпевненість у такому розвитку подій. Напевно, через нестабільність соціально-економічної та політичної ситуації в країні, оскільки в скрутні економічні та політичні часи важко прогнозувати майбутнє (рис. 3).

Рисунок 3. Відповіді респондентів на запитання анкети: «На Вашу думку, чи покращиться становище літніх людей в нашій країні у майбутньому?»

Серед опитаних молодих людей 95 % вважають, що літні люди потребують соціальної турботи та захисту (рис. 4). На думку респондентів, людям похилого віку не вистачає «матеріальних благ, підтримки від держави» (55 %), «уваги та підтримки» (24 %), «рівних прав, новітніх норм та законів щодо захисту літніх людей, їхніх груп та об'єднань» (21 %). Аналізуючи отримані результати, можемо зазначити, що на даний момент вирішення проблем літніх людей вбачається молоддю, головним чином, у контексті соціальної допомоги. Це певною мірою свідчить про те, що сучасне суспільство відгороджується від їхніх проблем певним бар'єром, що його формує через інститути соціальної підтримки держава. На нашу думку, молодь переважно не вбачає в людях похилого віку рівних собі, активних членів суспільства, так само сподіваючись на допомогу держави й у власній старості.

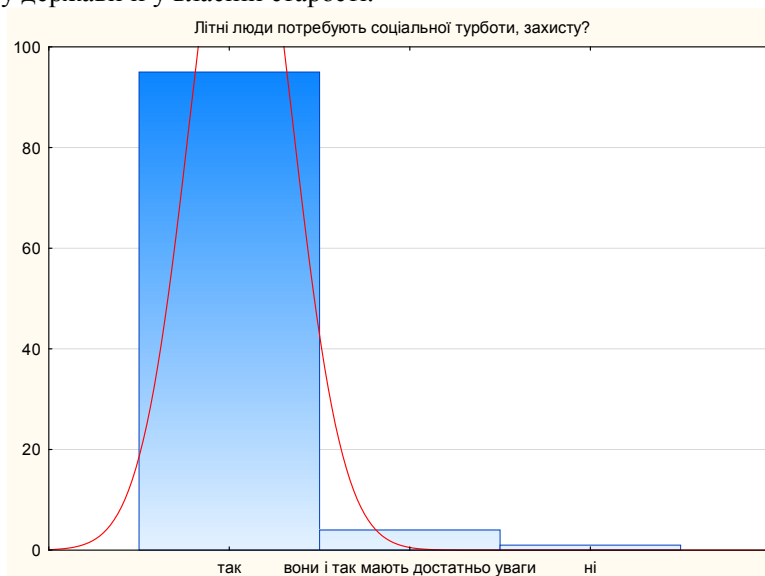

Рисунок 4. Відповіді респондентів на питання анкети: «Літні люди потребують соціальної турботи, захисту?»

Підсумовуючи, відзначимо, що у відповідях респондентів вбачаємо наявність поваги до літніх людей та співчуття через погіршення їхнього соціального становища в нашій державі. Можна говорити про деяку стереотипованість думок, адже усім з дитинства відомо, що літніх людей потрібно поважати й міжпоколінна взаємодія є найбільш плідним полем для формування вікових стереотипів. Вікові стереотипи є найбільш стійкими саме тому, що, будучи фактами культури, вони можуть існувати й поза

індивідуальним досвідом і навіть визначати його. В цілому стереотипи щодо літніх людей являють собою узагальнений комплекс або набір негативних уявлень стосовно труднощів, пов'язаних із поважним віком (самотність, бідність, низька соціальна мобільність, власна неспроможність і потреба в догляді й підтримці з боку державних інституцій). Незважаючи на поширеність негативних стереотипів щодо старості, вони здебільшого мають латентний, завуальований характер, поширюються й діють, в першу чергу, поза сім'єю та знаходять прояв не в агресивних формах, а в практиках виключення літніх людей із соціально престижних сфер діяльності.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Смолькин А. А. Отношение к старости в контексте межпоколенческих взаимодействий / А. А. Смолькин // Тезисы докладов и выступлений на Всероссийском социологическом конгрессе «Глобализация и социальные изменения в современной России»: в 16 т.: Т. 15. – М. : Альфа-М, 2006. – С. 51-55. 2. Смолькин А. А. Уважение к старости: социологическая концептуализация [Электронный ресурс] / А. А. Смолькин // Социология власти. – 2014. – № 3. – С. 31-46. – Режим доступа : <https://www.academia.edu/> 3. Смолькин А. А. Парадоксы отношения к пожилым людям в современной России / А. А. Смолькин // Социологический журнал. – 2008. – № 3. – С. 106–121. 4. Тополь О. Демографічне старіння в контексті формування стратегій соціальної підтримки літніх людей / О. Тополь // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія : Філософія, педагогіка, психологія. - 2015. - Вип. 38. - С. 55-61. - Режим доступу : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vird> 5. Тополь О. В. Теоретичний аналіз дослідження старості: соціологічний підхід / О. В. Тополь // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. - 2008. - Вип. 34. - С. 145-153. - Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpqgvzdia_2008_34_16 6. Березіна О. О. Ейджизм у суспільстві: проблеми пізнього віку [Електронний ресурс] // Психологічна теорія і технологія навчання. Вип. 5 [за ред. С. Д. Максименка, М. Л. Смольсон] / О. О. Березіна – К., 2008. – Режим доступу : <http://www.psy-science.com.ua/departmen/zbirnyk-2008>. 7. Клименюк Н. В. Відношення до старості в різних культурних традиціях: історичний аспект [Електронний ресурс] / Н. В. Клименюк // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Педагогіка. - 2010. - Т. 123, Вип. 110. - С. 53-58. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchduped_ 8. Сопко Р. І. Потреби людей похилого віку: теоретико-методологічні підходи до дослідження і проблеми реалізації [Електронний ресурс] / Р. І. Сопко // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія : Соціологія. - 2014. - Т. 244, Вип. 232. - С. 115-119. - Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2014_244_232_26 9. Лібанова Е., Курило І. Що очікувати українцям до 2050 року? [Електронний ресурс] / Елла Лібанова, Ірина Курило // Урядовий кур'єр. – 31 січня 2012. - Режим доступу : <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/sho-ochikuvati-ukrayincyam-do-2050-roku/>

УДК 316.4.066

ДОЗВІЛЛЄВІ ПРАКТИКИ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ ХАРКІВЩИНИ: ЦІННІСНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ВИБОРУ

Агамір'ян Любов Володимирівна – аспірантка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті аналізуються дозвілльєві практики підлітків Харківщини, їхня структура, мотивація та ціннісна детермінація тих чи інших видів дозвілльєвої діяльності підліткової молоді. Розвиваючи позицію, згідно з якою дозвілльєві практики призначені для задоволення духовних і соціальних потреб людини, автор висуває гіпотезу, що на вибір конкретного виду дозвілля, зокрема творчого, впливають ціннісні орієнтації підлітка. Наводяться дані факторного аналізу дозвілля сільських підлітків Харківщини, який дозволило виокремити такі групи дозвілльєвих практик, як активне рекреаційно-розважальне дозвілля, пасивне рекреаційно-розважальне дозвілля, прагматичне дозвілля, пізнавальне дозвілля, туристсько-ігрове дозвілля, освітньо-комунікативне дозвілля, творчо-естетичне дозвілля, віртуальне дозвілля, спортивно-оздоровче дозвілля та ескапістське дозвілля. Кореляційний аналіз допоміг виявити чинники вибору дозвілльєвих практик, зокрема орієнтації на цінності соціального статусу, референтної спільноти, сім'ї, улюбленої справи, спілкування, безтурботного життя, свободи. На основі отриманих даних автор формулює мінімальну базову модель цінностей (7С), які відіграють найбільш значущу роль у виборі дозвілля підлітками. Підкреслюється необхідність подальших досліджень обраної проблематики, зокрема вивчення ціннісної зумовленості таких різновидів творчих дозвілльєвих практик підлітків, як технічна та художня творчість.

Ключові слова: творчі дозвілльєві практики, сільські підлітки, ціннісні орієнтації.

В статье анализируются досуговые практики подростков Харьковщины, их структура, мотивация и ценностная детерминация тех или иных видов досуговой деятельности подростковой молодежи. Развивая позицию, согласно которой досуговые практики предназначены для удовлетворения духовных и социальных потребностей человека, автор выдвигает гипотезу, что на выбор конкретного вида досуга, в том числе творческого, влияют ценностные ориентации подростка. Приводятся данные факторного анализа досуга сельских подростков Харьковщины, который позволил выделить такие группы досуговых практик, как активный рекреационно-развлекательный досуг, пассивный рекреационно-развлекательный досуг, прагматический досуг, познавательный досуг, туристско-игровой досуг, образовательно-коммуникативный досуг, творческо-эстетический досуг, виртуальный досуг, спортивно-оздоровительный досуг и эскапистский досуг. Корреляционный анализ помог выявить факторы выбора досуговых практик, в частности ориентации на ценности социального статуса, референтного сообщества, семьи, любимого дела, общения, беззаботной жизни, свободы. На основе полученных данных автор формулирует минимальную базовую модель ценностей (7С), которые играют наиболее значимую роль в выборе досуга подростками. Подчеркивается необходимость дальнейших исследований избранной проблематики, в частности изучение ценностной обусловленности таких разновидностей творческих досуговых практик подростков, как техническое и художественное творчество.

Ключевые слова: творческие досуговые практики, сельские подростки, ценностные ориентации.

Leisure practices of teenagers of the Kharkiv region, the practices' structure; motivation and value determination of various kinds of leisure activities of adolescent youth are analyzed in the article. Developing the position according to which leisure practices are designed to meet the spiritual and social needs of a person, the author puts forward a hypothesis that the choice of a particular type of leisure, including a creative leisure, is influenced by the value orientations of the adolescent. The data of the factor analysis of the leisure time of the rural teenagers of the Kharkiv region is given, which makes possible to distinguish such groups of leisure practices as active recreational and entertainment leisure, passive recreation and entertainment, pragmatic leisure, cognitive leisure, tourism and gaming leisure, educational and communicative leisure, creative and aesthetic leisure, virtual leisure, sports and recreational leisure and escapist leisure. The correlation analysis helped to identify the factors of the choice of leisure practices, in particular, orientation on the values of social status, reference community, family, favorite business, communication, carefree life, freedom. On the basis of the obtained data, the author formulates a minimal basic model of values (7C), which play the most significant role in the choice of leisure for adolescents. The need for further studies of the selected problems is underlined, in particular, the study of the value of such types of creative recreational practices of adolescents, such as technical and artistic creativity.

Keywords: creative leisure practices, rural adolescents, value orientations.

Серед проблем, які хвилюють сучасне українське суспільство, не останнє місце посідають проблеми формування ціннісних орієнтацій підліткової молоді та їхньої реалізації у повсякденних, зокрема

дозвіллевих, практиках цієї соціально-демографічної групи. Здійснений нами аналіз наукових джерел свідчить про те, що при вивченні цієї категорії молоді найменше уваги приділяється сільським підліткам. У тих же випадках, коли дослідження присвячені проблемам життєдіяльності підліткової молоді сучасного села, спектр питань, які в них розглядається, є досить вузьким. З огляду на це, актуалізується необхідність реалізації досліджень більш широкого кола аспектів життя сільських підлітків, зокрема їхніх повсякденних, у тому числі дозвіллевих, практик. На сьогоднішній день, що торкаються цієї проблеми, нараховується відносно небагато. Нашу увагу привертають дослідження соціологів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, здійснені як у межах регіональних, так і міжнародних проєктів. Серед них соціологічне дослідження проблем життєдіяльності шкільної молоді Харківщини, проведене за керівництва проф. Сокурянської Л. Г. кафедрою соціології ХНУ імені В. Н. Каразіна в 2013 році (за репрезентативною вибіркою у ході дослідження було опитано 1909 підлітків м. Харкова (N=986) та Харківської області (N=923)), а також міжнародне соціологічне дослідження «Молодь на пограниччях Центральної та Східної Європи», здійснене серед школярів випускних класів деяких прикордонних міст та сіл України (N=1285), Польщі (N=1043) та Угорщини (N=359). Харківську частину українського масиву дослідження складають 203 підлітка, що проживають у Харкові, та 225 підлітків з прикордонних районів Харківської області; керівник дослідження, здійсненого в Харкові та Харківській області, – проф. Сокурянська Л. Г. Результати останнього дослідження становлять емпіричну базу нашої статті.

З-поміж питань, що вивчались у межах зазначених досліджень, нас перш за все цікавить проблематика творчих дозвіллевих практик, які виконують важливу роль у процесі соціалізації підлітків, адже такі практики надають людині можливість для самовираження, самопрезентації, розкриття власних талантів, розвитку здібностей, наповнення вільного часу змістом тощо. Досліджуючи чинники, що актуалізують творчі дозвіллеві практики сільської підліткової молоді, особливу увагу ми звернули на ціннісні орієнтації цієї підліткової групи.

З огляду на це, метою нашої статті є виявлення взаємозв'язку між творчим дозвіллям підлітків села та їхніми ціннісними орієнтаціями.

У ході інтерпретації результатів зазначених вище досліджень було звернено увагу на те, що дозвіллеві практики, як у селі, так і у місті, поступово переносяться у віртуальний простір. Спочатку здавалося, що така віртуалізація має урівнювати можливості реалізації дозвіллевих практик сільських та міських підлітків, адже, на перший погляд, Інтернет – це майданчик для всіх. Проте подальше заглиблення у проблему дозволило побачити, що ми маємо справу лише з уніфікацією, але не зі зрівнюванням. Оскільки, окрім доступу до Інтернету, вибір дозвілля та його реалізація залежить від реальних (а не віртуальних) умов життєдіяльності підлітків, у тому числі від рівня розвитку дозвіллевої інфраструктури. В сучасному українському селі така інфраструктура знаходиться на значно нижчому рівні, ніж у місті. Скорочується кількість позашкільних закладів, центрів дитячої та юнацької творчості, повністю або частково відсутні культурно-розважальні заклади [6, с.458]. Значимість цієї обставини додає той факт, що творчі дозвіллеві практики розвивають креативний потенціал молоді, плекають її інноваційні здібності. А це – потенціал вдалого вступу до бажаного навчального закладу, отримання престижної високооплачуваної професії, а у макросоціальних масштабах – створення пласту молоді, яка буде розвивати своє село, місто, країну. Тож різний рівень розвитку дозвіллевої інфраструктури призводить не просто до нерівних можливостей проведення вільного часу, а стає підґрунтям до диверсифікації шансів на життєвий успіх між підлітками міста та села. Саме це, на наш погляд, актуалізує проблему вивчення дозвілля, зокрема творчих дозвіллевих практик сільської підліткової молоді, а також чинників вибору нею тих чи інших видів дозвілля.

З приводу поняття «дозвілля» у науковій літературі існує дві точки зору. Відповідно до першої, феномен, що позначається цим поняттям, тотожний вільному часу, яким володіє індивід. Відповідно до другої, дозвілля є тільки частиною вільного часу. У своєму дослідженні ми дотримуємося другого підходу, який не включає до визначення дозвілля такі види діяльності, які стосуються задоволення фізіологічних потреб та виконання обов'язкових побутових справ. Згідно з ним, дозвілля є сукупністю видів діяльності, що призначені для задоволення духовних і соціальних потреб людини у вільний від інституціалізованих обов'язків час. Тож в рамках нашого теоретичного аналізу, відштовхуючись від засад структурного конструктивізму, ми визначаємо дозвілля як практики, що реалізуються індивідом у межах частини вільного часу та є обраними самим індивідом. При цьому вибір індивіда ми розуміємо як результат кумулятивного впливу різних об'єктивних та суб'єктивних факторів.

Звертаючись до поняття «практики», ми виходимо з його розуміння П. Бурд'є, згідно з яким соціальні практики представлені подвійною структурою, оскільки вони, по-перше, детермінуються соціальним середовищем, а по-друге, впливають на середовище і змінюють його структуру [3]. В. В. Волков і О. В. Хархордін розглядають соціальну практику «як джерело осмисленості, як те, що надає значення самим по собі начебто безглузким речам» [8, с. 278]. Застосовуючи ці теоретичні положення до проблематики нашого дослідження, ми припустили, що вибір тих чи інших форм дозвілля зумовлюється як

об'єктивними (наявністю коштів, необхідних для реалізації цих практик; розвитком дозвілєвої інфраструктури тощо), так і суб'єктивними (бажанням підлітка займатися певною діяльністю, ціннісними орієнтаціями, культурним капіталом батьківської сім'ї тощо) чинниками. У цій статті, як підкреслювалось вище, з-поміж чинників вибору дозвілєвих практик ми звертаємося тільки до аналізу ціннісних орієнтацій. Вони, на нашу думку, є найпотужнішим суб'єктивним фактором вибору тих чи інших форм дозвілєвої діяльності. Згадаємо, що у соціологічній традиції цінності розглядаються як регулятори поведінки особистості в усіх сферах її життєдіяльності, а, отже, і у сфері дозвілля. Такими вони постають у працях М. Шелера, М. Рокіча, Р. Інглхарта, В. С. Бакірова, Л. Г. Сокурянської та інших науковців. У своєму дослідженні ми виходимо із визначення ціннісних орієнтацій, сформульованого В. С. Бакіровим, відповідно до якого ціннісні орієнтації є «системно пов'язаними ціннісними уявленнями, що реально детермінують вчинки і дії людини, виявляються і знаходять себе в практичній поведінці, визначаючи якісну своєрідність життєдіяльності особистості, її спосіб життя» [2, с.118]. Навіть коли людина має якийсь хист, його розкриття залежить від того, чи орієнтована вона на те, щоб реалізувати його, чи є для неї така діяльність життєвою цінністю.

Щоб перевірити гіпотезу про зумовленість вибору дозвілєвих практик інтеріоризованими особистістю соціальними цінностями, ми здійснили факторний аналіз на підвибірці сільських підлітків Харківської області зазначеного вище міжнародного дослідження (див. табл.1) та завдяки кореляційному аналізу виявили взаємозв'язок між певними групами дозвілєвих практик та ціннісними орієнтаціями підліткової молоді.

Таблиця 1.

Факторний аналіз дозвілля сільської молоді Харківщини

Види дозвілля	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
30.19. Відвідування кінотеатрів	,820	-,080	,112	-,070	,348	,073	,066	-,076	,031	,032
30.21. Відвідування театрів, музеїв	,748	,094	,035	,092	,003	,117	,414	,199	-,052	-,108
30.18. Активний відпочинок (ролики, ковзани, лижі..)	,627	,215	,160	,259	,008	,181	-,074	-,152	,228	,024
30.9. Відвідування кафе, барів	,474	,275	,151	-,079	,334	-,295	-,069	,342	,186	,028
30.10. Настільні ігри (доміно, нарди)	,450	,076	,410	,249	,125	-,329	,154	,113	,338	,149
30.15. Перегляд ТБ	-,050	,855	,013	,071	,055	-,055	,151	-,064	,007	-,097
30.7. Відвідування дискотеки, клубів	,226	,683	-,036	-,055	,279	,106	,015	,080	,368	-,065
30.5. Просто відпочинок (полежати, посидіти)	,245	,551	-,028	,385	,034	,115	-,169	-,119	-,435	-,007
30.27. Додаткова праця з метою заробітку	,095	,049	,924	,052	,065	,058	,071	,128	-,104	,019
30.26. Технічна творчість: конструювання, моделювання	-,002	,047	,697	,010	,182	,036	,197	,204	,408	-,126
30.11. Ігри в карти	,369	-,136	,570	-,062	,093	-,395	,267	-,182	,065	,047
30.13. Читання газет, журналів	,085	,173	,125	,870	-,012	,024	,085	,110	,055	,074
30.14. Читання худ.літератури	-,014	-,073	-,041	,800	,162	,174	,165	-,144	,020	,068
30.28. Прибирання в квартирі, будинку	,190	,134	-,043	,442	-,126	,353	-,362	-,016	-,007	,388
30.2. Туризм, заміські прогулянки	,006	,192	,015	,109	,708	,024	,083	,081	,114	,016
30.4. Подорожі за кордон	,287	,075	,215	-,064	,685	-,157	,001	,189	-,087	,219
30.12. Ігри в більярд, боулінг	,333	-,018	,476	-,013	,540	-,086	,089	,161	,188	,104
30.8. Гра в шашки, шахи	,262	,120	,229	,285	,504	-,155	,043	,143	,390	-,342
30.6. Зустрічі з друзями, знайомими, прийом та відвідування	,292	,115	,019	,119	-,183	,723	,034	,008	,044	-,089
30.30. Вивчення іноземних мов	,020	-,304	-,035	,180	,453	,611	,224	,038	,114	-,022
30.29. Самоосвіта	-,019	-,142	-,131	,512	,020	,567	,030	-,119	,260	,294
30.20. Прослуховування музичних записів	-,222	,086	,061	,043	-,122	,540	-,047	-,485	-,264	,277
30.25. Художня творчість: написання віршів, прози, гра на музичних інструментах	,084	,001	,213	,208	,071	,099	,813	-,046	,007	,011
30.22. Відвідування концертів	,438	,400	,058	-,039	,106	,013	,604	,206	,205	,127
30.24. Участь у художній самодіяльності	,142	,483	,209	,096	,047	-,150	,505	,264	,201	,257
30.17. Спілкування в соціальних мережах	,150	,108	-,116	-,020	-,123	,083	,070	-,845	-,033	,050
30.23. Відвідування церкви, відправлення реліг. обрядів	,239	,156	,172	-,118	,198	,117	,320	,667	,059	,062
30.1. Спорт та спортивні ігри	,154	,155	,096	,113	,126	,102	,053	,062	,806	,140
30.3. Прогулянки містом	-,063	-,049	,068	,152	,211	-,022	,055	-,083	,153	,732
30.16. Комп'ютерні ігри	-,326	,361	,264	-,134	,215	-,093	-,181	-,198	,154	-,501
Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization										
a. Rotation converged in 14 iterations.										

Результати факторного аналізу свідчать про наявність 10 латентних чинників вибору того чи іншого виду дозвілля. Перш ніж дати їм назву, як це зазвичай робиться, розглянемо детальніше ознаки, що до них увійшли. Для більш комфортного оперування ними ми дамо найменування групам практик, які відносяться до одного і того ж фактору.

У перший фактор згрупувався ряд практик, які можна об'єднати під назвою *«активне рекреаційно-розважальне дозвілля»*, а саме: відвідування кінотеатрів; театрів, музеїв; активний відпочинок; відвідування кафе, барів; настільні ігри. Може виникнути питання, чому такі види дозвіллевих практик, як відвідування кінотеатрів, театрів, музеїв ми назвали активними рекреаційно-розважальними практиками, а не пасивними. Здавалося б, вони включають у себе споживання інформації та не потребують значних інтелектуальних чи емоційних зусиль. Проте ми виходимо з того, що сучасні театри та музеї все частіше пропонують інтерактивну програму для відвідувачів. Крім того, молодь реалізує такі практики у комплексі з іншими, наприклад в межах походу до торгівельно-розважальних центрів, парків розваг тощо. Більше того, коли мова йде про сільську молодь, то відвідування кінотеатру, музею чи театру виливається у цілу подорож з села до міста (іноді навіть автостопом), яка, тим більше, не обмежується одним закладом, а супроводжується низкою заходів (екскурсії, шопінг, фотосесії тощо).

Другий фактор складала група практик *«пасивного рекреаційно-розважального дозвілля»*, серед яких перегляд телебачення, відвідування дискотек, клубів, просто відпочинок.

До третього фактору увійшли такі види діяльності: додаткова праця з метою заробітку, технічна творчість, ігри в карти. Ці практики ми позначили як *«прагматичне дозвілля»*, адже додаткова праця, конструювання та майстрування (тобто діяльність, що включає в себе технічну творчість) можуть бути джерелом доходів для підлітка. Це означає, що підліток прагне отримати певну вигоду від проведення вільного часу. Прихильність до ігор у карти (які з високою ймовірністю є азартними, націленими на отримання грошової винагороди) підтверджує наше припущення.

Четвертий фактор охопив види дозвілля, серед яких читання художньої літератури, газет, журналів. Така діяльність сприяє засвоєнню світової культури, здобутків в області літератури та мистецтва, формуванню світогляду підлітка, свідчить про постійне поповнення багажу знань та інформації. Тому ці практики отримали назву *«пізнавальне дозвілля»*.

До п'ятого фактору, будучи об'єднаними під назвою *«туристсько-ігрове дозвілля»*, включені такі практики, як туризм, заміські прогулянки, подорожі за кордон, ігри в більярд, боулінг, гра в шашки, шахи.

Зустрічі з друзями, знайомими, прийом та відвідування гостей; вивчення іноземних мов, самоосвіта; прослуховування музичних записів увійшли до шостого фактору. Ми назвали цю групу *«освітньо-комунікативне дозвілля»*.

Сьомий фактор *«творчо-естетичне дозвілля»* утворено такими практиками: заняття художньою творчістю (написання віршів, прози, гра на музичних інструментах); відвідування концертів; участь у художній самодіяльності.

До восьмого фактору відносяться практики, що є складовими *«віртуального дозвілля»*, тобто спілкування в соціальних мережах, а також відвідування церкви, відправлення релігійних обрядів.

Дев'ятий фактор склали заняття спортом та спортивні ігри. Ми позначили їх загальною назвою *«спортивно-оздоровче дозвілля»*.

Прогулянки містом та комп'ютерні ігри увійшли до десятого фактору. Виходячи з того, що, на нашу думку, саме прагнення «втекти» від реальності, спроба змінити оточення поєднують ці два види діяльності, ми номінували цю групу *«ескапістське дозвілля»*.

Перейдемо до аналізу чинників, що актуалізують заняття тими чи іншими видами дозвілля. Як вже було відмічено, наша гіпотеза полягає у тому, що чинниками вибору певних дозвіллевих практик є ціннісні орієнтації підлітків. Щоб перевірити це припущення, ми провели кореляційний аналіз виділених факторів з результатами відповідей підлітків на питання про те, що для них є цінним у житті. За результатами кореляційного аналізу було з'ясовано, що:

- з вірогідністю 99% можливий зв'язок між групою практик під назвою *«активне рекреаційно-розважальне дозвілля»* та цінностями «мати владу» й «досягнення високого положення в суспільстві». Це означає, що вибір таких дозвіллевих занять, які сприяють духовному розвитку підлітка, розширенню його ерудиції, збагачують його культурний капітал, може бути зумовлений орієнтацією на здобуття більш високого соціального статусу. Тому ми позначили перший чинник вибору дозвіллевих практик підлітками *«цінність статусу»*;

- з вірогідністю 95% можливий зв'язок між групою *«пасивне рекреаційно-розважальне дозвілля»* і такими цінностями, як «розвиток своїх здібностей та самореалізація»; «особиста свобода, незалежність у судженнях та діях». З першого погляду, такий зв'язок є парадоксальним. Адже цінності саморозвитку, прагнення до особистої свободи та незалежності аж ніяк не можуть реалізуватися в межах таких дозвіллевих практик, як перегляд телепрограм, відвідування дискотек, клубів, просто відпочинок. Тому ми висунули припущення, що, відповідаючи на питання про свої ціннісні орієнтації, підлітки, яким притаманне *«пасивне рекреаційно-розважальне дозвілля»*, обрали «модні» варіанти відповідей. Бо саме цінності самореалізації та свободи є одними з найбільш декларованих у сьогоденні, їхня значимість маніфестується в сучасному молодіжному, соціальному, політичному та медійному дискурсах, зокрема у телевізійних програмах, перегляд котрих, як ми з'ясували, є доволі частим заняттям цієї групи респондентів

на дозвіллі. Такий вибір варіантів відповідей, а також схильність до пасивних рекреаційно-розважальних практик свідчить про конформізм підлітків, які звертаються до таких практик, їхнє бажання бути такими, як усі, залишатися в тренді, бути включеними у свою групу чи спільноту. Виходячи з такого нашого припущення, другому чиннику вибору дозвілля ми дали назву **«цінність спільноти»**;

- з вірогідністю 95% можливий зв'язок між *«пізнавальним дозвіллям»* та цінністю «щаслива сім'я».

Практика читання засвоюється саме в сім'ї. Якщо батьки приділяють час цьому заняттю у вільний час, то з великою вірогідністю їхня дитина також буде цим займатися. Цим, на нашу думку, і зумовлена кореляція, яка дозволяє назвати четвертий чинник **«цінність сім'ї»**;

- з вірогідністю 99% можливий зв'язок між групою *«комунікативно-розвиваюче дозвілля»* та цінностями «створення власного бізнесу» й «творча робота». Тобто вибір таких дозвіллевих практик, як зустрічі з друзями, знайомими, прийом та відвідування гостей; вивчення іноземних мов, самоосвіта; прослуховування музичних записів, певною мірою зумовлений орієнтацією підлітка на створення власного бізнесу та здобуття творчої роботи. Такий зв'язок не здається дивним. Навпаки, складається враження, що такі підлітки цілеспрямовано готують себе до ведення власного бізнесу та отримання творчої роботи, розвиваючи навички спілкування (тим більше іноземною мовою), збагачуючи соціальні зв'язки, розвиваючись через самоосвіту, підвищуючи свій творчий потенціал шляхом прослуховування музики. Але це далеко не обов'язково. Скоріше, ми маємо справу з явищем, яке П. Бурд'є називав «оркестрацією без диригента». Такий збіг, коли справи, якими підліток займається у вільний час, розвивають навички, котрі необхідні йому для реалізації його ціннісних орієнтацій, скоріше за все, дійсно, є збігом (і лише в окремих випадках свідомим вибором). Просто заняття, яким присвячене дозвілля, справді відповідають ціннісним орієнтаціям, уподобанням. Це дає нам право позначити шостий чинник вибору дозвіллевих практик **«цінність своєї справи»**;

- з вірогідністю 99% можливий зв'язок між *«віртуальним дозвіллям»* (до цієї групи увійшли практики спілкування в соціальних мережах, відвідування церкви) та цінністю «мати друзів». Ми вважаємо, що такий зв'язок може виходити із бажання підлітка належати до певної спільноти, спілкуватися з однодумцями. Якщо він чи вона не знаходить друзів, однодумців у реальному просторі, то намагається віднайти їх у віртуальному. Церковні ж практики, вірогідно, дозволяють відчувати приналежність до певної групи однодумців. Тому восьмий чинник отримав назву **«цінність спілкування»**;

- з вірогідністю 95% є зв'язок між *«спортивно-оздоровчим дозвіллям»* (спорт та спортивні ігри) та цінністю «спокійне життя, відсутність хвилювань, неприємностей». Заняття спортом надають підлітку впевненості в собі, знімають стрес, а в разі необхідності підліток може постояти за себе. Саме у цьому ми вбачаємо причину такої кореляції, позначивши дев'ятий чинник вибору дозвілля **«цінністю спокійного життя»**;

- з вірогідністю 95% є зв'язок між *«ескапістським дозвіллям»* та цінністю «особиста свобода, незалежність у судженнях та діях». Це означає, що вибір таких дозвіллевих практик, як прогулянки містом та комп'ютерні ігри зумовлений бажанням не бути залежним від оточуючих, звільнитися від стороннього впливу. Тож десятий чинник отримав назву **«цінність свободи»**.

Таким чином, завдяки кореляційному аналізу ми отримали 7 цінностей, які можуть бути латентними чинниками вибору того чи іншого виду дозвілля сільською підлітковою молоддю. На їхній основі ми згенерували мінімальну базову модель цінностей, які відіграють значущу роль у виборі дозвілля підлітками – **«7С»**: цінності *«статусу»*, *«спільноти»*, *«сім'ї»*, *«своєї справи»*, *«спілкування»*, *«спокійного життя»*, *«свободи»*.

Підкреслимо, що проведений нами кореляційний аналіз факторів, сформованих видами дозвілля, та цінностей не виявив зв'язку певних ціннісних орієнтацій з групами *«творчо-естетичне дозвілля»* (художня творчість, участь у художній самодіяльності, відвідування концертів), *«прагматичне дозвілля»* (додаткова праця, технічна творчість, гра в карти), а також *«туристсько-ігрове дозвілля»* (туризм, подорожі за кордон, ігри в більярд, боулінг, шашки, шахи). Тому ми провели додатковий кореляційний аналіз цінностей не з виділеними групами, а окремо з кожною із перерахованих практик, що входять до цих груп (див. табл. 2).

Отримані дані свідчать про те, що зв'язок імовірний між двома практиками – участь у художній самодіяльності та відвідування концертів, які увійшли до групи *«творчо-естетичне дозвілля»*, та цінністю *«мати друзів»*. Прослідкувати зв'язок між заняттям художньою творчістю, яка також входить до групи *«творчо-естетичне дозвілля»*, не вдалося з жодною з цінностей. Наявну кореляцію можна пояснити тим, що художня самодіяльність та відвідування концертів є колективними практиками, пов'язаними зі спілкуванням, приналежністю до певної групи, спільноти. А ось художня творчість меншою мірою потребує наявності колективу, нею переважно займаються підлітки з невеликим колом спілкування (за результатами дослідження життєдіяльності підлітків 2013 р.), що і зумовило відсутність зв'язку.

Що стосується практик, які входять до групи *«прагматичне дозвілля»*, то заняття додатковою працею корелює з цінністю *«створення власного бізнесу»*, а ігри в карти – із цінністю *«задоволення та розваги»*. Тобто влаштування сільського підлітка на додаткову роботу, ймовірно, зумовлено тим, що він

прагне опанувати певну професію, зрозуміти, як функціонує світ бізнесу, накопичити певні кошти. Це може бути підґрунтям для того, щоб у майбутньому відкрити власну справу. Здавалося б, що і технічна творчість, яка здатна приносити кошти підлітку в селі, також може бути опосередкована орієнтацію на створення свого бізнесу, проте проведений аналіз не показав кореляції цього виду дозвілля з жодною із цінностей. Пояснення кореляції вибору практик гри в карти й цінністю «задоволення та розваги» не потребує особливих пояснень, адже завдяки іграм ця цінність реалізується.

Таблиця 2.

**Кореляційний аналіз ціннісних орієнтацій та дозвіллевих практик сільських підлітків
(Pearson Correlation)**

	Туризм	Подорожі за кордон	Ігри в карти	Ігри в більярд, боулінг	Відвідування концертів	Художня самодіяльність	Художня творчість	Технічна творчість	Дод. праця	Гра в шашки, шахи
Здобуття вищої освіти	,177	-,152	,075	,083	,117	-,013	-,001	-,078	,105	-,041
Щаслива сім'я	-,075	-,102	-,011	-,065	-,114	-,024	-,085	-,069	,004	,001
Створення власного бізнесу	,146	,025	,157	,262*	,091	,048	-,025	,177	,218*	,250*
Задоволення та розваги	,150	,028	,333**	,147	,081	-,029	-,021	,090	,182	,171
Розвиток своїх здібностей	-,131	-,026	,015	-,071	-,127	-,140	-,106	-,151	-,078	-,010
Спокійне життя	-,104	,064	,055	-,019	-,076	-,018	-,099	-,007	-,036	,150
Накопичення багатства	-,082	,079	,107	,100	,005	-,081	-,144	-,055	,056	,017
Здобуття поваги серед людей	,027	,034	-,099	,084	,106	,083	-,032	,116	,121	,153
Цікава творча робота	-,170	-,017	-,040	-,052	-,057	-,126	,067	-,050	-,104	-,120
Життя згідно релігійних заповідей	-,020	,219	-,103	,091	,042	-,033	-,095	-,019	,012	,073
Особиста свобода	,055	,126	,031	,082	,002	-,133	-,014	-,031	,107	-,022
Допомога людям	,043	,192	-,127	,020	-,070	-,085	-,096	,017	-,165	,085
Мати друзів	-,127	-,075	-,078	-,188	-,225*	-,203*	-,136	-,177	-,076	-,089
Досягнення високого положення в суспільстві	,061	,053	,065	,222*	,159	,073	,044	,193	,029	,101
Мати владу	,116	,194	,139	,285**	,205*	,054	-,039	,091	,054	,175

** Correlation is significant at the 0.01 level

* Correlation is significant at the 0.05 level

Із цінністю «створення власного бізнесу» ймовірний зв'язок практик, які увійшли до групи «туристсько-ігрове дозвілля», а саме ігри в більярд, боулінг, гра в шашки, шахи. Отже, можна говорити про підгрупу «ігрове дозвілля», яка корелює з цінністю «створення власного бізнесу». Практика гри в більярд та боулінг пов'язана з цінністю «досягнення високого положення в суспільстві» та цінністю «мати владу». Ймовірно, що для сільського підлітка зазначені види дозвілля є підтвердженням певної статусності, авторитетності, що і зумовлює їхній вибір. Здавалося б, риси статусного дозвілля мають і подорожі за кордон, а також туризм та замські прогулянки, проте зв'язок цих дозвіллевих практик з жодними ціннісними перевагами не було виявлено.

Тож додатковий кореляційний аналіз дозволив нам внести уточнення щодо взаємозв'язку ціннісних орієнтацій сільських підлітків з деякими із дозвіллевих практик, які не увійшли до перерахованих нами факторів. Так, вибір сільськими підлітками деяких практик із групи «творчо-естетичного дозвілля» пов'язаний з цінністю «мати друзів», із групи «прагматичного дозвілля» — з цінностями «створення власного бізнесу» та «задоволення і розваги», а «ігрова» підгрупа практик з групи «туристсько-ігрового дозвілля» пов'язана з цінностями «створення власного бізнесу», «досягнення високого становища в суспільстві» та «мати владу».

Що стосується виділених нами основних видів дозвіллевих практик, то, як було з'ясовано, за їхній вибір сільськими підлітками «відповідають» 7 основних цінностей: *цінність статусу* (активні рекреаційно-розважальні, туристсько-ігрові практики), *цінність спільноти* (пасивні рекреаційно-розважальні практики), *цінність сім'ї* (домашні практики), *цінність своєї справи* (комунікативно-розвиваючі, прагматичні практики), *цінність спілкування* (віртуальні та колективні творчо-естетичні практики), *цінність спокійного життя* (оздоровчі практики), *цінність свободи* (ескапістські практики).

При цьому залишається відкритим питання, які чинники впливають на вибір таких творчих дозвіллевих практик, як художня та технічна творчість. Відповідь на це питання допоможуть віднайти результати наших подальших досліджень, які ми плануємо провести за допомогою якісних методів, що дозволить розширити модель цінностей, які зумовлюють вибір видів дозвілля сільськими підлітками.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Scheler M. *Wesen und Formen der Sympathie* / M. Scheler. – Bonn, 1931 2. Бакиров В. С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / В. С. Бакиров. – Х.: Вища школа, 1998. – 152 с. 3. Бурдьє П. Социальное пространство: поля и практики / П. Бурдьє // СПб.: Алетейя, 2005. – 576 с. 4. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6-23. 5. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації / Колективна монографія за ред. Л. Г. Сокурянської. – Харків: Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2000. – 207 с. 6. Скокова Л. Відмінності культурного споживання у різних типах поселень / Л. Скокова // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2012. – С.455–465. 7. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Г. Сокурянская. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2006. – 576 с. 8. Шугальський С. С. Социальные практики: интерпретация понятия / С. С. Шугальский // Знание. Понимание. Умение. – 2012. №2. – С. 276-280.

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Стаття, що подається на розгляд повинна містити:

1. Шифр (бібліографічні показники) УДК.
2. Назва статті (великими літерами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора.
4. Наукове звання, посада, місце роботи автора.
5. Анотації до статті українською, російською та англійською мовою (12-15 рядків).
6. Ключові слова до статті (українською, російською та англійською мовами).
7. Текст статті.
8. Назва статті та прізвище автора українською, російською та англійською мовами.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до *Microsoft Word - Microsoft Graph*. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).
2. Шрифт – *Times New Roman*, розмір – 12, інтервал – 1,5
3. Поля – 2 см

Перелік літератури подається наприкінці статті у порядку згадування. Посилання наводяться в тексті у квадратних дужках: вказується номер джерела і сторінка, наприклад: [5, с.18].

Бібліографія оформлюється за стандартом ВАК України (див. бюлетень ВАК №5 2009 р.)

Статті приймаються електронною поштою у текстовому редакторі *Microsoft Word* у форматах **.doc** або **.rtf**.

Стаття повинна бути обсягом не менш 11000, не більш 22000 знаків (на одній сторінці формату А4 розміщується приблизно 2500 знаків). Користуйтеся *меню Сервіс - Статистика*.

Автор не має права передавати в інші видання статтю, прийняту редакцією та ухваленою редакційною колегією до друку.

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті.

Статті за підписами авторів висловлюють їхні власні погляди, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії.

Редакційна експертиза статей виконується виключно для внутрішнього користування.

До друку прийматимуться лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.
3. Формулювання цілей (мета) статті;
4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Статті, що не відповідатимуть вимогам ВАК України до наукових публікацій, до друку не прийматимуться!

Матеріали надсилати на адресу: socioedition@karazin.ua

З усіх питань звертатися до: *Сокурянської Людмили Георгіївни (057)707-54-90, Остроухової Анни Сергіївни (057) 707-53-89).*

E-mail: socioedition@karazin.ua; sokuryanska@karazin.ua; anna.ostrouhova@karazin.ua

**СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. Каразіна**

Адреса: Харків, 61022, майдан Свободи, 6
Телефон: (+38 057) 707-53-72 707-53-97
fax: (+38 057) 714-14-08

E-mail: socio@karazin.ua
Рівень акредитації: IV
тел./факс: (+38 057) 706-33-38

Соціологічний факультет заснований у 1990 році. Науковою, методичною та кадровою базою розвитку соціологічної освіти в університеті стала створена ще в 1963 році лабораторія соціологічних досліджень – один з перших в Україні та СРСР наукових соціологічних підрозділів. Підготовку фахівців у галузі соціології було започатковано в 1980 році, коли було створено кафедру соціології, що почала здійснювати спеціалізацію з соціології на економічному факультеті.

Фундатором розвитку соціології в Харківському університеті, засновником визнаної серед науковців Харківської соціологічної школи по праву вважається доктор філософських наук, професор, академік Міжнародної академії вищої школи (м. Москва) Олена Олександрівна Якуба (1929-2002).

У складі факультету 6 кафедр: соціології, прикладної соціології та соціальних комунікацій, соціології управління та соціальної роботи, методів соціологічних досліджень, політичної соціології, медіакомунікацій, а також лабораторія соціологічних досліджень. Факультет має сучасний комп'ютерний клас, конференц-зал, бібліотеку та Центр-Internet.

На факультеті навчається близько 800 студентів з України та інших країн за спеціальностями «соціологія», «соціальна робота», «політологія», «медіакомунікації», «соціальні комунікації, реклама і PR», «медіакомунікації та зв'язки з громадськістю». Факультет має денне, заочне (дистанційне) відділення. Підготовка фахівців здійснюється за рівнями вищої освіти «бакалавр» та «магістр», а також освітньо-кваліфікаційним рівнем «спеціаліст».

Професійна діяльність випускників факультету перш за все пов'язана з викладацькою та дослідницькою діяльністю у вищих навчальних закладах та коледжах, ліцείях і гімназіях, центрах вивчення громадської думки та соціальних службах, у тому числі у пенітенціарній системі, центрах зайнятості. Вихованці факультету працюють також у галузі реклами та маркетингу, у прес-службах, в органах державного управління та місцевого самоврядування тощо.

Студенти-соціологи вивчають понад 100 різноманітних курсів, серед яких: загальна соціологія, історія соціології, методологія та організація соціологічних досліджень, новітні методи аналізу даних, конфліктологія, політична соціологія, теорія та практика соціальної роботи, управлінське консультування, паблік рилейшнз, соціологія культури, освіти, молоді, сім'ї, маркетингу, реклами, методи комп'ютерної обробки соціальної інформації, філософія, загальна та соціальна психологія, політологія, економічна теорія, основи вищої математики, іноземна мова тощо.

Найкращим студентам факультету присуджуються почесні стипендії імені всесвітньо відомих учених М. Ковалевського та О. Якуби.

Соціологічний факультет має аспірантуру та докторантуру. На факультеті працює Спеціалізована вчена рада із захисту докторських дисертацій з соціології.

Одним із найважливіших принципів діяльності факультету є органічне поєднання навчально-виховного процесу та науково-дослідницької діяльності. Головним напрямком наукової діяльності факультету є дослідження процесів трансформації українського суспільства, в рамках якого вивчаються найбільш актуальні проблеми сучасності, в тому числі зміни стратифікаційної системи, соціально-політичної та економічної поведінки, соціальні регулятори трудових відносин, система соціального захисту населення України, якості життя, проблеми молоді та освіти тощо.

Соціологічний факультет в останні роки виступає організатором міжнародних наукових конференцій «Харківські соціологічні читання» (з 1994 р.) та «Якубинська наукова сесія» (з 2004 р.), а також Міжнародних Шкіл молодих соціологів (з 1997 р.). Вони стали популярними та здобули авторитет не тільки серед вітчизняних фахівців, але і серед соціологів ближнього та дальнього зарубіжжя.

Східноукраїнський Фонд соціальних досліджень

Некомерційна громадська організація «Східноукраїнський Фонд соціальних досліджень» створена у червні 1996 року за ініціативою соціологів, політологів, економістів, юристів Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна та інших наукових закладів, представників ділових кіл, засобів масової інформації, органів місцевого самоврядування Харкова.

Головною метою Східноукраїнського Фонду соціальних досліджень є сприяння науково-дослідницькій, соціально-технологічній та соціоінженерній діяльності на **підставі** сучасних досягнень соціології, економіки, політології, правознавства, соціальної психології, урбаністики та інших соціальних наук.

Адреса: м-н Свободи 6, кімн. 335-336, 61022 м.Харків, Україна

Тел./факс: +38 (057) 714-14-08

E-mail: mail@sociology.kharkov.ua, sociology.kharkov.ua@gmail.com

Веб-сайт: www.sociology.kharkov.ua

Наукова спрямованість:

- Науковий аналіз, діагностика та прогнозування соціальних, політичних, економічних, екологічних, етнічних і інших проблем сходу України й сучасного українського суспільства в цілому;
- Соціологічні, соціокультурні експертизи управлінських рішень, політичних, економічних, соціальних програм і проектів, проблем регіонального, муніципального менеджменту, менеджменту на рівні окремої фірми;
- Політичний маркетинг, консультування, організація й інформаційне забезпечення передвиборних кампаній;
- Аналіз ринку засобів масової інформації та реклами;
- Дослідження соціальних механізмів розвитку освіти, науки, культури;
- Аналіз поведінки споживачів на ринку продовольчих і непродовольчих товарів;
- Інформаційне забезпечення фінансово-економічної й інвестиційної діяльності;
- Експертиза і корекція рівня соціальної напруженості на підприємствах, управлінське консультування.

За час функціонування фахівцями Фонду реалізовано більш ніж 50 **дослідницьких та освітніх проектів**, серед яких:

- Місто та держава: проблеми, тривоги і надії городян сходу України (дослідження було проведене у 10 містах Сходу України, 1995-1996 гг., спільно з Асоціацією міст України, дослідницьким інститутом RTI (США) та Американською Агенцією міжнародного розвитку (USAID));
- Дослідження соціально-політичної ситуації у Харківському регіоні (у співробітництві з соціологічним факультетом Харківського національного університету, 1996-2008);
- Аналіз соціального впливу реструктуризації приватизованих підприємств в Україні (Моніторинг 1996-1998 гг., спільно з програмою Тасис, англійською дослідною фірмою MORI);
- Експериментальний проект у галузі вугільної промисловості. Аналіз соціального впливу та моніторинг (1996-1997гг., спільно з Світовим Банком);
- Міжнародний науковий семінар "Особливості електоральної поведінки населення посткомуністичних країн Східної Європи" (1999 р., спільно з Фондом Фридриха Еберта та Берлінським Науковим Центром соціальних досліджень);
- Міжнародний проект «Соціально-економічні і політичні механізми міграції населення на території республік колишнього Радянського Союзу» (1999-2000 рр., грант RSS (Soros Foundation));
- Міжнародний проект «Життєві умови, спосіб життя та здоров'я» (2000-2003 рр., грант Copernicus);
- Аналіз стану ринку праці міст Східного регіону України (м. Донецьк, м. Луганськ, м. Єнакієве, м. Стаханов) (в рамках програми міжнародного розвитку «Фонду Know How», яка проводиться урядом Великобританії, 2001 р.);
- Майстер-класи провідних вчених для молодих викладачів ВНЗ та дослідників у галузі соціальних наук (2001-2004 рр., гранти Міжнародного Фонду «Відродження»);
- Міжнародний проект «Соціальні та політичні тренди змін у країнах СНД: ключові індикатори та соціальні виміри транзиту» (INTAS, 2004-2005 рр.);
- Міжнародний проект «Схеми міграції в новому Європейському просторі» (INTAS, 2005-2007 рр.);
- Дослідницький проект «Якість соціальних послуг в м. Харкові» (грант DFID, у співробітництві з соціологічним факультетом Харківського національного університету, 2005-2007 рр.);
- Дослідницький проект «Автономія університетів: погляди академічної спільноти» (дослідження ставлення академічної спільноти до ідеї університетської автономії та шляхів її впровадження, 2006-2009 рр.);
- Міжнародний дослідницький проект TEMPUS «Розвиток студентського самоврядування: від пострадянської до європейської моделі» (грант ЄС, 2007-2008 рр.);
- Міжнародний дослідницький проект ENRI-EAST «Взаємодія європейських, національних та регіональних ідентичностей: нації між державами вздовж нових східних кордонів Європейського Союзу» (грант ЄС у межах програми FP7, 2008-2011 рр.);
- Міжнародний дослідницький проект НІТТ-2008 «Здоров'я у час змін: тенденції у здоров'ї населення та політиці щодо здоров'я у країнах СНД» (грант ЄС у межах програми FP7, 2009-2013 рр.);
- Вища школа України: моніторинг правових механізмів функціонування (2013 р.);
- Міжнародний дослідницький проект «Євростудент» (V хвиля) (2014 р.);
- Академічна культура українського студентства: основні чинники формування та розвитку (2015 р.).

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА

Серія
**«Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи»**

Випуск 39

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання Остроухова Г. С

Підписано до друку 2.10.2017 Формат 60X84 / 1/8
Папір офсетний. Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 41,3 Обл.-вид. арк. 48
Наклад 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Видавництво.

Надруковано: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
Тел.: 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09